

O‘ZBEKISTON XALQ TA‘LIMI VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMLI RESPUBLIKA NAFIS SA‘NAT LITSEYI

**FARHOD SULTONOV, SHERBEK YODGOROV, FARRUX BOZORBOYEV,
ULUG‘BEK SHOIMOV,
BOYMAT BOYMENOV**

TARIX
I QISM: QADIMGI DAVR

**RESPUBLIKA TA‘LIM MARKAZI ILMIY-USLUBIY KENGASHI TOMONIDAN
TAVSIYA ETILGAN**

*(maktab, akademik litsey, kasb-bunar kolleji o‘quvchilari, abituriyentlar va tarix fani
o‘qituvchilari uchun)*

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2006

Kirish

Sizga tavsiya qilinayotgan ushbu o'ziga xos tarixga oid ensiklopedik ma'lumotnoma Davlat ta'lim standartlariga to'la mos bo'lib, 6-9-sinf hajmdagi tarix darsliklari asosida yaratilgan. Qo'llanmada darsliklarda uchraydigan tarixiy shaxslar, asosiy atama va tushunchalar, geografik nomlar hamda xronologiya batafsil yoritilgan. Undan tashqari mavzular bo'yicha ma'ruzalar, ularga mos bo'lgan chizmalar ham berilganki, bunda darsliklardagi mavzularni o'zlashtirishni osonlashtiradi va o'quvchilarning zehnlarni mustahkamlaydi. O'quvchilar olgan bilimlarini tekshirib ko'rishlari uchun har bir mavzu bo'yicha testlar va boshqotirmalar berilgan.

Prezidentimizning “*Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi*” – degan so'zlari tarixni o'rganayotgan o'quvchi uchun katta ahamiyatga egadir.

Zamon bilan hamnafas bo'lib tayyorlangan ushbu qo'llanma mualliflari tarixga iqtidori bor bo'lgan litsey o'quvchilaridir. Alisher Navoiy nomli Respublika Nafis san'at litseyi o'zining boy ilmiy imkoniyatlariga ega bo'lgan Vatanimizning nufuzli o'quv muassasi hisoblanadi. Litsey nafaqat o'zining salohiyatli o'qituvchilari, shu bilan birga o'zining iqtidorli o'quvchilari bilan ham har qancha faxrlansa arziydi. Litsey bitiruvchilari O'zbekiston xalq xo'jaligini turli sohalarida samarali faoliyat ko'rsatib kelmoqdi.

Alisher Navoiy nomli Respublika Nafis san'at litseyi har yili bo'lib o'tadigan fan olimpiadalarida ham sovrinli o'rinlarni egallab kelmoqda, yuzlab uning bitiruvchilar qiynalmay oliygohlarning talabalari bo'lmoqda. Buning sabablari o'quv muassasida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishga, o'quvchilar bilan ularning iqtidoriga ko'ra individual holda shug'ullanishga katta e'tibor bilan qaralayotganligidadir. Qo'llingizdagi ushbu qo'llanma litsey o'quvchilari tomonidan yaratilgan ilk mehnat samarasidir. Ishonchim komilki, tarixni o'qib uning mag'zini chaqa olmayotganlar, fan olimpiadasida qatnashib yuqori sovrinli o'rinlarni olishga ishtiyogi bo'lganlar, abiturentlikdan talaba bo'lishga intilayotganlar albatta ushbu qo'llanma madadkor bo'lgay.

Farhod Sultonov

Qaysi davrni biz qadimgi dunyo deb qabul qilamiz?

Insoniyat tarixi juda qadimiydir. Agar odamzotning yer yuzida yashay boshlagan vaqtini olib uni bir sutka, ya'ni 24 soatga qiyoslasak insoniyatning ongli faoliyati davri, so'nggi soatning, so'nggi choragiga, aniqrog'i 15 minutga to'g'ri keladi. Uni tarixga qiyoslasak ota-bobolarimiz, bizning zamondoshlarimiz «*Avesto*» davrini o'tgan haftada ro'y bergan deb aytish joiz bo'lar edi.

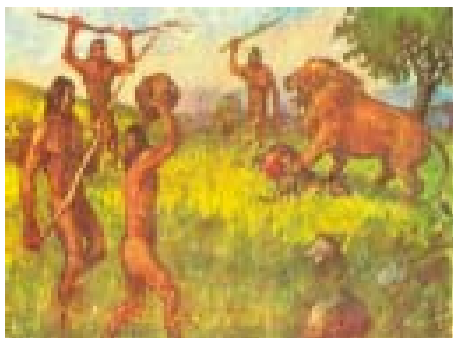
Tarix uchun asr va mingyilliklar bir daqiqadir. Lekin insoniyatning uzoq o'tmishini o'rganishda ma'lum yil boshi, sanoq zarurligi tabiiydir. Bugungi kunda dunyoning aksari rivojlangan mamlakatlarda *xristian-grigorian kalendari* - taqvimi ishlatiladi. O'zbekiston tarixshunosligida ham ushbu taqvimdan foydalaniladi. Undagi yil sanog'i milodiy birinchi, ya'ni *Iso payg'ambarning* tavallud topgan yildan boshlanadi. Shu sababdan biz ushbu sanadan keyingi voqealarni *milodiy* deb ataymiz va unda yillar o'sib, ko'payib boradi. Undan oldingi voqealarni esa miloddan avvalgi (qisqacha mil. avv.) deb nomlaymiz va unda yillar ko'pdan kamayib borish hususiyatiga ega.

Eng qadimgi odamlar rivojining ilk davrlari

Odamning kelib chiqishi va rivojlanishi jarayoni tarix fanida **antropogenez** deb ataladi. Tarix fanida odamning kelib chiqishi va rivojlanishi **arxeologiya** va **antropologiya** ma'lumotlariga, topib va tekshirilgan turli xil qadimgi manbalarga asoslanib o'rganiladi.

Insoniyat dastlabki vakillarining qazilma qoldiqlari Sharqiy Afrikadagi **Olduvoy darasida** 1959-yilda topilgan

zinjantrop, Indoneziyaning *Yava orolida* 1890-yili topilgan **pitekantrop**, Pekin shahri yaqinida 1927-1937-yillari topilgan **sinantrop** hisoblanadi. Ular fanda *ibtidoiy odamlar* deb nomlanadi. *Arxantrop*lar («eng qadimgi odamlar»)ning aqliy imkoniyatlari maymunnikiga nisbatan yuqoriroq bo'lsa-da hali ularda til shakllanmagan va ular o'zaro imo ishoralar orqali muomala qilishgan. Eng qadimgi odamlar tashqi qiyofa jihatidan ham zamonaviy kishilardan keskin farq qilishgan.

Ilk paleolit davrida "*ishbilarmon odam*"larning vakillari zinjantrop va avstralopiteklar bundan 3-2 mln yillar avval, pitekantropilar miloddan avval 700-600 ming yillar, sinantropilar 600-500 ming yillar ilgari yashagan.

Zinjantropilar avstralopitekilar oilasining eng qadimgi vakili hisoblanadi. Ular eng sodda mehnat qurollarini yasay olganligi sababli "**Homo habilis**" – "*ishbilarmon odam*"lar deb nom olganlar.

Zinjantrop, pitekantrop va sinantropilar ilk paleolit davri odamlari hisoblanadi. Ularning mehnat qurollarini yasab ishlata olishlari ularni hayvonat olamidani ajratib turgan. **Sinantropilar** murakkabroq mehnat quroli yasay bilgan va tabiiy olovdan ham foydalanganlar. Ular **Janubiy-Sharqiy Osiyoning** qadimgi odamlaridir. Bu davrda yer yuzi ob-havosi iliq bo'lganligi sababli odamlar manzilgohlari daryo yoki anhor bo'yidagi tepaliklarda joylashgan.

Olimlarning fikricha, **neandertallar** hozirgi qiyofadagi odamga o'tish bosqichi hisoblanadi va ular o'rta paleolit davrida (miloddan avvalgi 100-40 ming yillar) yashagan. Neandertallar yashash uchun g'orlarni o'zlashtirganlar, qo'l cho'qmori va nayza uchlarini yasaganlar, hayvon terisidan o'zlariga kiyim qilganlar, tabiiy olovdan foydalanganlar, mamont va boshqa yirik muzlik davri hayvonlarini ovlaganlar.

Kromanon odamlar so'nggi paleolit davrida (miloddan avvalgi 40-12 ming yillar) yashagan bo'lib, ular hozirgi qiyofadagi odamlardan farq qilmaganlar.

Eng qadimgi odamlar mehnat qurollarini yasay olishlari va ulardan tirikchilik uchun foydalana olishlari bilan hayvonat olamidani ajralib turardi.

Eng qadimgi davr

Eng qadimgi davr shunday bir davrki, bunda barcha mehnat qurollari umumiy bo'lib, hamma baravar ishlagan, bu davrda odamlarning turmushi og'ir bo'lgan. Biroq, ular doimiy mehnat qilib tabiat qiyinchiliklarini yengib, taraqqiy etib borganlar.

Eng qadimgi davr tarixiy va arxeologik jihatidan davrlashtiriladi. Tarixiy davrlashtirishda kishilik jamiyatining rivojlanishiga ko'ra eng qadimgi davr ikki davrga: **ibtidoiy to'da** va **urug'ga** bo'linadi.

Ibtidoiy to'da eng qadimgi odamlarning ulkan jamoasidan iborat bo'lgan. Bu jamoada turmush va mehnat umumnegiz asosida birlashgan. Eng qadimgi odamlar vahshiy hayvonlar oldidagi ojizlik, mehnat quollarining soddaligi tufayli birgalashib ov qilishgan.

Keyinchalik ibtidoiy to'da **urug' jamoasiga** aylangan. **Urug'** – birgalikda yashab, mehnat qilgan, umumiy mehnat qurollari va qurol-yaroqqa ega bo'lgan qarindoshlar jamoasidir. Bir necha urug' urug' jamoasini tashkil qilgan, o'z navbatida urug' ikki davrga bo'lingan: **matriarxat** (ona urug'i) va **patriarxat** (ota urug'i).

Matriarxat – qarindoshlik munosabatlari ona tomonga qarab belgilangan, urug' va oila boshlig'i ayol bo'lgan davrdir. Bu davrda qadimgi odamlarning asosiy mashg'uloti termachilik va ovchilik bo'lgan. Ayol jamiyat hayotida asosiy o'rinni egallagan. Ayol o'choqlarni saqlagan, bolalarni tarbiyalagan va ovqatni taqsimlagan.

Mehnat qurollari va xo'jalik shakllari takomillasha borib, keyinchalik jamoaga erkak kishi bosh bo'lgan. Bu davr **patriarxat** deb atalgan. Patriarxat davrida jamoa hayotida erkak asosiy o'rin tutadi, qarindoshlik ota tomonga qarab belgilangan.

Qadimgi odamlar **to'daga** yoki **urug' jamoasiga** birlashib yashagan hayot tartibi **ibtidoiy jamoa tuzumi** deb ataladi.

Ibtidoiy tuzum tarixini **davrlashtirish** mehnat quollarining tayyorlash uslubi va xom ashyoning farqlanishiga asoslanadi. Ibtidoiy davrda har qanday rivojlanishga asos bo'ladigan jarayon bu aql bilan bajariladigan mehnatdir, zero mehnat odamni hayvonat dunyosidan ajratib turadi.

Eng qadimgi davr tarixini o'rganishda arxeologiya yodgorliklari - moddiy madaniyat obidalari yagona manba hisoblanadi. Olimlar mehnat qurollari va ularning ishlash texnologiyasiga qarab eng qadimgi davrni arxeologik jihatdan davrlarga bo'ladilar. Olimlar eng qadimgi davrni uch davrga: tosh davri, bronza (brin, jez) va temir davriga bo'ladilar. Eng qadimgi odamlarning mehnat quollarining aksari toshdan yasalganligi sababli insoniyatning ilk davri "**tosh davri**" deb ataladi. Tosh davri o'z navbatida quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

È **Qadimgi tosh davri – paleolit;**

È **O‘rta tosh davri – mezolit;**

È **Yangi tosh davri – neolit;**

È **Mis-tosh davri – eneolit.**

Qadimgi tosh davri odamzod tarixining juda katta davrini (99%) o‘z ichiga oladi. Olimlar odamlarning avval shag‘al, so‘ng chaqmoqtoshlarga ishlov berishining takomillashib borishiga qarab paleolitni uchta: *ilk, o‘rta va so‘nggi davrlarga* bo‘lishadi. Paleolitning har uchta davriga hos umumiy xususiyat ibtidoiy to‘da erkaklarining birgalikda yirik hayvonlarning ovlashi edi. Ov o‘ljalari insonni aqliy imkoniyatlarini o‘shidagi ahamiyati qanchalik katta bo‘lmasin terimchilik o‘zlashtirish xo‘jaligining asosiy turi bo‘lib qoladi.

Paleolit davri mehnat qurollari ilk topilgan joy nomlari bilan atalgan. Dunyoda eng qadimgi tosh qurollari va eng qadimgi odamlarning makonlari dastlab **Olduvoy** – Sharqiy Afrikadagi daraning nomi va **Ashel** – Fransiyaning Sent-Ashel shahri chekkasidagi mavzedan topib tekshirilgan. **Olduvoy, Ashel, Mustye, Orinyak, Solyutre** va **Madlen** madaniyatlari paleolitning turli bosqichlariga oid madaniyatlaridir. Eng qadimgi odamlarning to‘da-to‘da bo‘lib yashashi paleolitning ilk va o‘rta bosqichlari uchun xosdir.

Ilk paleolit yoki **ashel davri** 1 mln.-100 ming yilliklarni, O‘zbekistonda esa bu davr **miloddan avvalgi 700-500-100 ming yilliklarni** o‘z ichiga oladi. Odam va mehnat qurollarining paydo bo‘lishi bu davrning o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ilk paleolitda “*bilag‘on odam*”, ya‘ni “*homo habilis*” yashagan. Olimlarning taxminicha, mazkur qadimgi odamlar **sinantropga** yaqin qarindoshlik urug‘idan bo‘lgan. “*Homo habilis*”ning o‘rtacha umri davomiyligi 20-30 yoshlar atrofida bo‘lgan. Ular xo‘jalikning termachilik va ovchilik turi bilan kun kechirgan. Eng qadimgi odamlar mahsulotlarni o‘zlari yetishtirmaganlar, balki tabiat in‘om qilgan narsalarni yeganlar. Shu sababli ibtidoiy odamlarning bunday mashg‘ulotini olimlar **o‘zlashtiruvchi xo‘jalik** deb atashgan. Eng qadimgi odamlarning mehnat qurollari **o‘tkir tosh, yer kovlaydigan tayoq** va **so‘yil** bo‘lgan. Bu davr

madaniy yodgorliklari kamroq o‘rganilgan bo‘lsa-da, shu davrga oid yodgorliklar topilgan. Bu yodgorliklarning madaniy qatlamlaridan topilgan ashyolar, xususan mehnat qurollari o‘zining qadimiyligi, soddaligi, qo‘polligi bilan keyingi davrlarning mehnat qurollaridan farq qiladi.

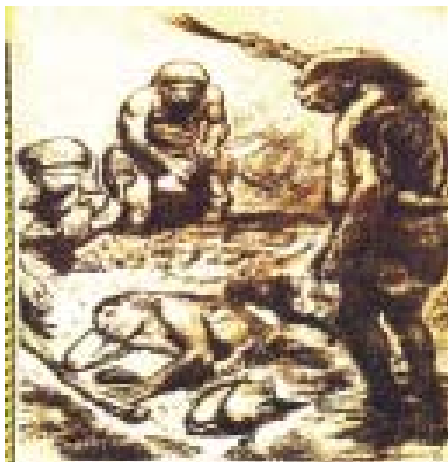
Ilk paleolit davri madaniy yodgorliklari Toshkent viloyatidan 1963-yili topilgan **Ko‘lbuloq** va Farg‘ona vodiysidan 1985-yilda topilgan **Selung‘ur** manzilgohlaridir. O‘zbekistondagi eng qadimgi mehnat qurollari shu yerlardan topilgan. Ular qo‘pol daryo tosh qurollari bo‘lib, bir tomoni o‘tkirlashtirilgandir. Bunday usulda yasalgan tosh qurollarini olimlar **chopperlar** deb atashgan. Ko‘lbuloq madaniy yodgorligi MDH miqyosida eng qadimgi madaniy yodgorlik hisoblansa, Selung‘ur madaniy yodgorligi ibtidoiy odamning suyak qoldiqlari topilishi bilan ahamiyatlidir. Ilk tariximizning tamal toshlari ilk bor ajdodlarimiz tomonidan Selung‘ur g‘orida qo‘yilgan bo‘lib, uning yoshi **1 mln 200 ming yil** bilan belgilanadi. Bizning tariximiz Selung‘ur g‘orida paydo bo‘lgan **arxantrop**lardan boshlanadi. O‘rta Osiyo xalqlarining ajdodlari ilk bor Farg‘ona vodiysida paydo bo‘lgan va azaldan ularning avlodlari uzluksiz yashab kelmoqda. Ilk paleolit davrida odamlar ob-havo iliq bo‘lganligi sababli kichik daryo bo‘ylari va buloqlari yonida o‘zlariga makon qurib yashaganlar. Iqlim issiq bo‘lganligidan kishilarning boshpana – turar-joy va kiyimga ehtiyoj bo‘lmagan. Yirtqich hayvonlardan o‘zlarini muhafaza etish va birgalikda ovqat topish uchun odamlar **to‘da-to‘da** bo‘lib yashagan. Bu eng qadimgi odamlar **jamo**a birlashmasi deyilgan. Bu jamoa birlashmasi doimiy bo‘lmagan. Bu davrda yozda iqlim iliq va quruq, qishda esa sovuq va namchil bo‘lgan. Davr oxirida havo o‘zgarib, hamma joylar muzliklar bilan qoplagan.

O‘rta paleolit yoki **mustye davri** (*Fransiyadagi Muste g‘ori* nomidan) **miloddan avvalgi 100-40 ming yilliklarni** o‘z ichiga oladi. O‘rta paleolit **buyuk muzlik davrida** odamlar g‘orlarda yashashga, olovni doimo asrab, undan keng foydalanishga, yovvoyi hayvonlar terilaridan kiyim-bosh tayyorlashga majbur bo‘ladilar. Insonni turli kashfiyotlarga undagan narsa eng avvalo tabiatdagi keskin o‘zgarishdir.

O‘rta paleolitda iqlim soviq ketganligi sababli olovga ehtiyoj sezildi. Bu davrning o‘ziga xos xususiyati tabiiy olovdan foydalanilishning kashf qilinishi bo‘ldi. Muzliklar O‘zbekiston hududining hayvonat va o‘simlik dunyosiga qattiq ta‘sir qiladi. Pomir va Tyan-Shan tog‘laridan haddan tashqari ko‘p qor va muzlik zahiralari to‘plandi. Ularning erishi oqibatida Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolari hosil bo‘ladi. Kaspiy va Orol dengizlarida suv

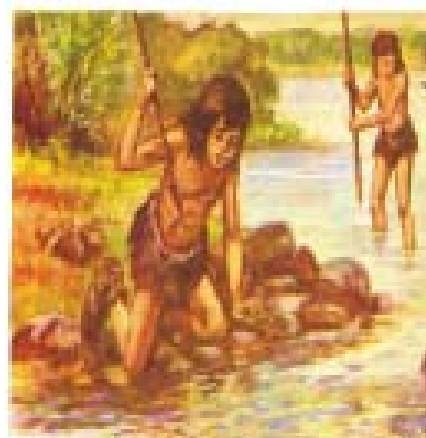
ko'payadi. Havo soviydi va namgarchilik kuchayadi. Qattiq sovuq odamlarni boshqa joylarga ko'chishga majbur qiladi. Qadimgi odamlar tog' yon bag'irlaridagi g'orlarni makon qila boshlaganlar. Tekislik va daryo vodiylarida yovvoyi hayvonlar, yilqi, karkidon, ho'kiz podalari, tog'larda arxar va kiyiklar paydo bo'ladi. Mamont va karkidon suyaklarini arxeologlar Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasidan topganlar. Yovvoyi hayvonlarning O'zbekiston hududida ko'p bo'lganligi qadimgi odamlar turmushini yengil qiladi.

O'rta paleolit odamlari *neandertallar* (Germaniyadagi *Neandertal vodiysi* topilmasidan) kalla suyagi katta, miya qutisi cho'ziq, peshanasi qiya bo'lib, hali qosh osti bo'rtmasi saqlanib qolgan edi. Ular qadimgi odamlardan zamonaviy qiyofadagi kishilarga o'tish bosqichida bo'lishgan. Neandertallarni olimlar "*aql-idrokli*" yoki "*homo sapiens*" deb ham atashadi. Neandertal odamlar O'rta Osiyoda ham keng tarqalgan. Olimlarning fikricha, o'rta paleolitda toshdan pichoqlar, keskichlar, qirg'ichlar yasay boshlangan, dastlabki suyak qurollari paydo bo'ldi. Terimchilik yetarlicha mahsulot bermaydigan hududlarda ovchilikka e'tibor kuchayib, ov qurollari uchli suyak va tosh paykonlar bog'langan nayzalardan keng foydalana boshladi. O'rta paleolit odamlari o'z jamosida qazo qilgan odamlarni ko'ma boshlagan.

Bu davr madaniyatini o'rganish O'zbekistonda 1938-yildan boshlangan. Ana shu yillar orasida 100 dan ortiq yodgorliklar topildi. O'zbekistonda eng mashhur o'rta paleolit davrining yodgorliklariga

Teshiktosh, Obirahmat, Xo'jakent, Ko'lbuloq, Omonqo'ton, Takalisoy joy makonlarini kiritish mumkin. Manzilgohlardan tashqari eng qadimgi ustaxonalar – tosh konlari aniqlangan. Bular Zarafshon vodiysidagi **Uchtut** va **Ijond** tosh konlaridir. 1938-yilda Surxondaryoning Boysuntov tog'idagi **Teshiktosh g'oridan A.P. Okladnikov** dafn etilgan eng qadimgi bolaning qoldiqlarini topadi. Uning rivojlanish davri 100-40 ming yilliklar bilan belgilanadi. Antropolog **M.M. Gerasimov** qayta tiklagan Teshiktoshdagi neandertal bolaning tashqi qiyofasi o'z ajdodlaridan farq qilar va ko'proq hozirgi qiyofadagi odamlarga o'xshab ketardi. **M.M. Gerasimov** qazilmalardan topilgan suyaklar orqali odam qiyofasini tiklash uslubini ishlab chiqdi. Teshiktoshliklarning asosiy mashg'uloti ovchilik bo'lgan.

So'nggi paleolit yoki **Orinyak, Solyutre, Madlen** davri **miloddan avvalgi 40-12 ming yilliklarni** o'z ichiga oladi. Mehnat qilish jarayoni va go'shtning pishirib yeyilishi ibtidoiy odamlarni takomillashib borishiga va **so'nggi paleolitda kromanyon** (Fransiyadagi g'or nomidan) odamini vujudga keltiradi. Ularning o'rtacha umri davomiyligi 30-32 yosh bo'lgan. **Homo sapiens - aqlli odam** paydo bo'lishi bilan inson qo'li bilan yaratilgan moddiy madaniyat ashyolaridan farqli ma'naviy madaniyat ham shakllanadi. Insonda til, ong diniy tafakkur vujudga keladi.

So'nggi paleolitda odamlarni olamni anglashga intilishi ularni yangi ixtirolarga yetaklaydi: sun'iy olov olish, yerto'la va chaylalar ko'rinishidagi turar-joylar qurish, ibtidoiy san'at va musiqa asboblari ushbu davr kashfiyotlaridir. Bulardan tashqari: irqlar, urug'chilik jamoalari, matriarxat, juft oilalar paydo bo'ldi. Mehnat qurollari yasash va ulardan xo'jalik yuritishda keng foydalanish paleolit davri ibtidoiy jamoa xo'jaligi rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etgan omil hisoblanadi. So'nggi paleolit davrida mukkamal kesuvchi, arralovchi va burg'ulovchi mehnat qurollari paydo bo'ldi, odamlar taqinchoqlar-munchoq, tumor, bilaguzuklar yasay oladigan bo'ldilar.

Ayol uy, o'choq va muqaddas olovning egasi hisoblanib, uy xo'jaligida bolalar tarbiyasida, o'choqda o'tni saqlashda, ovqat pishirishda, ro'zg'or buyumlarni va mehnat qurollarni qo'riqlash, uy-boshpanani asrashda muhim vazifalarni bajargan.

So'nggi paleolit davri jamoalari orasida mehnat taqsimoti sodir bo'lishi natijasida erkaklar faqat ov bilan, ayollar esa faqat uy yumushlar bilan mashg'ul bo'la boshladilar. Yer yuzidagi barcha xalqlar o'z boshidan kechirgan urug'chilik davrining ilk bosqichida qon-qarindoshlik jamoalari hukm surib u bir ota-onadan tarqalgan urug'doshlar jamoasi bo'lgan. Jamoalarda hamma bir kishi va bir kishi hamma uchun qoidasi hukm surib jamoa uyi, gulxani, oziq zahiralari, ovlangan hayvon go'shti, suyaklari va hatto terisi uning barcha a'zolariniki hisoblangan.

Arxeologlar so'nggi paleolit odamlari manzillaridan suyakdan yasalgan garpunlar, qarmoqlar, sanchiqilarni ko'plab topishgan bo'lib, ular ushbu davrda o'zlashtirish xo'jaligining yana bir turi baliqchilikning keng yoyilganligidan darak beradi.

Ajdodlarimiz o'zlari yashagan tabiiy muhitda ko'plab xavf-xatarlarni anglash, tushunish mushkul bo'lgan

hodisa voqealarni uchratib turganlar. Nega chaqmoq chaqib momaqaldiroq bo'ladi? Nega kun va tun mavjud? Nega yozda issiq, qishda sovuq bo'ladi? Inson nimaga tush ko'radi? Odamning tug'ilishi va o'limining sabablari?

Natijada odamlarda g'ayritabiiy jon va ruhlarga ishonish e'tiqodi shakllanib u fanda "**animizm**" deb nomlanadi. Qadimgi odamlar inson vafot etganida, uning joni «*narigi dunyo*»da yashashda davom etishiga ishonganlar. Animizmdan tashqari urug'chilik jamiyatida turli xil diniy e'tiqod va marosimlar **totemizm** (ajdodlar ruhiga sig'inish), **magiya** (sehrgarlik), **fetishizm** (jonsiz narsalarga ishonish va ularga topinish) keng yoyildi.

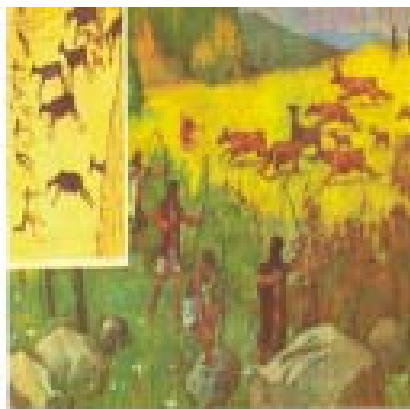

Insonlarning tushunchasida "*ruh*" va "*jon*"lar "*yovuz*" yoki "*sahiy*" bo'lishi mumkin edi. Eng ulug' boshqalardan ustun bo'lgan ruhlarni keyinchalik *xudolar* deb atay boshladilar. O'z ishlarida omad so'rab ularga duolar bilan murojaat qilish, iltimoslarini xudolar rad etmasliklari uchun ularga sovg'alar, qurbonliklar keltirish boshlanadi. Odamlar turli ashyolar: yog'och, loylardan xudolar va ruhlarni siymolarini yasab ularga topina boshlaydilar. Bunday tasvirlar *but* yoki *sanamlar* deb nomlanadi. Qadimgi odamlar ibtidoiy rassomlar tomonidan chizilgan hayvonlar va ularning suratlari orasidagi g'ayritabiiy aloqaga ishonganlar. Ular ovdan avval kiyik yoki yovvoyi bug'uning tasvirini tushirib uni nayza bilan nishonga olinsa ovda omadlari keladi deb o'ylaganlar. Shu maqsadda Ispaniyaning **Altamir g'orida** hozirdan 14-17 ming yil avval ov tasvirlari tushirilgan *petrogliflar* (*qoyatosh suratlari*) yaratilgan. Bu davrga

oid qoya tosh suratlari **Kapova** (Boshqardiston) va **Lasko** (Fransiya)da ham topib o'rganilgan. O'rta Osiyoda qoya tosh suratlari mezolit davrida vujudga kela boshlagan. 1912-yilda I.Fyodorov tomonidan Surxondaryoning **Zarautsoy** degan joyida dunyoga mashhur qoyatosh suratlari topilgan. U yerdagi rasmlar tosh davriga mansubdir. Unda yovvoyi ho'kiz va ov manzarasi tasvirlangan. Odamlar chizilgan suratlarda bo'lajak ovga yordam berishiga ishonganliklari sababli qoyatosh suratlarda ko'pincha hayvonlar va ov manzarasini tasvirlaganlar. Bunday suratlarda Farg'ona vodiysidagi **Soymolitosh** manzilgohida ham topilgan. Ibtidoiy tasviriy san'at rivojiga insonning atrof muhitni bilish yoki dunyoni anglashga intilishi asos bo'ldi.

O'zbekistonda **so'nggi paleolit**ga oid dastlabki yodgorlik 1939-yili **N.G. Xarlamov** tomonidan Samarqand shahridan o'tgan qadimiy **Siyobcha soyi** yoqasidan topilgan. U yerdagi urug' jamoasi hayvon va baliq ovi bilan shug'ullangan.

Ilk dehqonlar va chorvadorlar

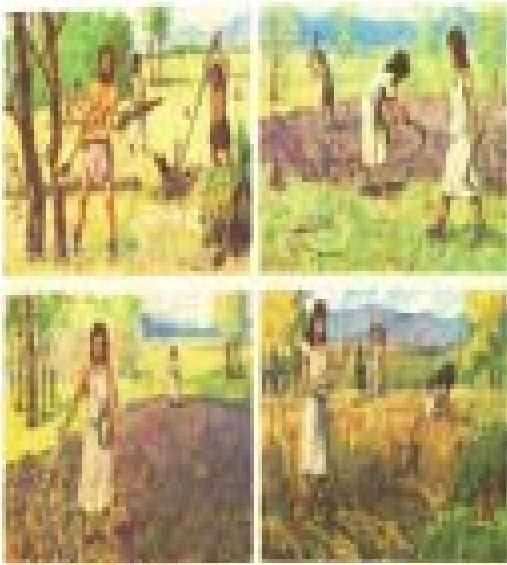
Bundan 15-13 ming yil avval yer yuzida havoning isiy boshlashi muzliklarning chekinishiga sabab bo'lgan. Natijada sersuv va sertoshqin daryolar, ko'llar vujudga kelib ularning sohillarida ko'plab yovvoyi boshqoqli o'simliklar paydo bo'lgan. O'rmonlar serot dashtlarning paydo bo'lishi esa mayda va o'rta hajmdagi yovvoyi hayvonlar: qulonlar, turlar, kiyiklar podalarini shakillantiradi. Havoning isishi yirik mamontlar kabi hayvonlarni shimolga chekinishiga sabab bo'ladi. Tez harakatlanuvchi hayvonlarni ovlash zaruriyati esa insonni o'q-yoy, ya'ni kamonni kashf etishi turtki beradi. Bu davr xo'jaligi tarixidagi yangi xususiyatlaridan biri o'q-yoyning kashf etilishi munosabati bilan yakka ovchilari rolining o'sishidir. O'q-yoy insonni kundalik hayotida bir necha yuz ming yilliklar davomida hukmronlik qilib kelayotgan yirik hayvonlar tik jarlarga haydash, ularni o'rab olib tutish ovchiligiga barham berdi. Ov jaryonida ko'pchilik

tamonidan yirik hayvonlarni tutishga qaratilmay, mayda hayvonlarni tutishga moslashtirilgan. Ovdan keladigan daromad ham ko'paydi, u bilan bog'liq holda mehnat qurollari takomillashib bordi.

Dehqonchilik yovvoyi boshqoqli donlarni terib iste'mol qilish davomida, ularning kulbalar tevaragida bexosdan to'kilishi, sochilishidan o'sib hosil berishidan boshlangan. Dehqonchilikda yerga dastlab yog'och so'qa, uchi o'tkir tayoq yordamida ishlov berilib, yog'och yoki suyak sopga, dastaga o'tkir toshlar joylashtirilib tayyorlangan o'roqdan pishgan donni yig'ishda foydalanilgan. Yapaloq toshlardan yasalgan yorg'uchoqlarda donni maydalab un tayyorlashgan.

Ilk dehqonchilik mil. avv. IX-VIII mingyilliklarda *Mesopotamiya*da vujudga kelganligi olimlar tomonidan tasdiqlangan. Chorvachilik dehqonchilik bilan bir paytda shakllanib uning paydo bo'lishiga kamondan foydalanish natijasida yakka ovchilikning rivojlanishi, mahsuldorligini keskin o'sishi asos bo'lgan. Natijada

yaralanib qo‘lga olingan hayvonlar, yoki hayvon bolalarining xonakilashtirishi orqali chorvachilik paydo bo‘ladi. Inson dastlab qo‘lga o‘rgatgan hayvonlar it va mushuk bo‘lgan. Ayrim olimlar it va mushuk bilan deyarli bir vaqtda shimol bug‘usi ham qo‘lga o‘rgatilganligini ta’kidlaydilar. Itlarning qadimgi suyak qoldiqlari Old Osiyoda topilgan bo‘lib, miloddan avvalgi 10-ming yillikka oid.

O‘zbekistonda o‘rganilgan mezolit davri yodgorliklarini yoshi bir xil emas. Olimlar yodgorliklarda topilgan tosh qurollariga qarab, ularni uch guruhga bo‘lishgan: 1) **Qo‘shilish yodgorligi** (Toshkent) - miloddan avvalgi 10-9 ming yillik; 2) **Obishir yodgorligi** (Farg‘ona vodiysi) - miloddan avvalgi 9-8 ming yilliklar; 3) **Machay madaniyati** (Surxondaryo) - miloddan avvalgi 7-6 ming yillik.

Dehqonchilik va chorvachilikning asos solinishi *mezolitda* bo‘lsa-da, uni ishlab chiqarish sohasiga aylanishi *neolitda* - *yangi tosh asrida* (mil.avv. 6-4 mingyilliklar) ro‘y bergan. Olimlar bu davrni *neolit inqilobi* deb bejizdan aytishmagan. Endilikda dehqon

va chorvador iste‘mol qilinishi zarur bo‘lgan mahsulotlarni o‘zi yetishtirishi imkoniyati vujudga keladi. Natijada odam hayoti faqat tabiat in‘omlariga emas uning o‘z mehnatiga bog‘liq bo‘la boshlaydi.

Kishilik tarixining neolit davri qurollarni ishlash texnikasida **silliqlash, pardozlash, arralash va parmalash** usullarining ixtiro etilishi tufayli kelib chiqdi. Toshni ishlash texnikasida bunday yangi usullarni kashf etilishi ibtidoiy ishlab chiqarish kuchlarining oldingi davrlarga nisbatan tezroq rivojlanishiga olib keldi. Bu davrning muhim xususiyatlaridan biri hisoblangan **toshni pardozlash usuli** tosh qurollarning barcha turlarini ishlab chiqarishga ko‘llanavermagan.

Mezolit va neolitda odamlar toshdan mayda mehnat qurollari - *mikrolitlar* yasashni o‘zlashtiradilar. Toshni *silliqlash, qirtishlash, burg‘ulash* o‘zlashtirilib tosh boltaga sop solinishi bilan daraxt tanasini o‘yib qayiqalar yasash ixtiro qilinadi. Tosh qurollar orasida **tosh boltalar, tosh teshalar, uskunalar** paydo bo‘ldi. Yevro‘pa olimlari neolit davrini **boltalar asri** deb atashni taklif etganlar.

Yangi tosh asrida *kulolchilik, to‘qimachilik* kashf etiladi. Odamlarda zig‘irpoya va jundan to‘qilgan gazlamalardan tikilgan kiyimlar paydo bo‘ladi. Bu davrda bo‘ljak hunarmandchilik xo‘jaligining muhim tarmog‘i hisoblangan **sopol buyumlar** ishlab chiqarish paydo bo‘ldi. Sopol xumlarda g‘alla saqlangan, qozonlarida esa qaynatma ovqat pishirilgan. Bundan avval idishlar yog‘ochdan tayyorlangan. **Sopol kulolchilik davri** paydo bo‘lishi neolit davrining ulkan kashfiyoti bo‘lib, ayrim arxeologlar hatto bu davrni **sopol kulolchilik** (keramika) asri deb atashni taklif qilganlar. Neolit davrida odamlarning o‘rtacha umri davomiyligi ortib, 35-40 yoshni tashkil etdi. O‘troq dehqonlar va chorvadorlar qabilalari aholisi dastlab ko‘p sonli bo‘lmasdan, ular bir birlariga yaqin tillarda so‘zlashganlar. Keyinchalik aholi ko‘payib yangi joylarga ko‘chib o‘tib, turli tillarda gaplashadigan etnoslarga asos solishadi.

O‘rta Osiyoda aholining asosiy mashg‘uloti ov, baliqchilik va termachilikdan iborat bo‘lgan. O‘rta Osiyoning ibtidoiy jamoa rivojlanishining 2 ko‘rinishi mavjud edi: O‘rta Osiyoning janubiy rayonlarda, hozirgi **Turkmanistonning Kopetdog‘ tog‘ oldi** rayonlarida neolit davri odamlari miloddan avvalgi 6-5 mingyilliklarda ilk dehqonchilik bilan band bo‘lgan bo‘lsa; **O‘rta Osiyoning O‘rta, shimoliy va sharqiy** viloyatlarida bu vaqtda odamlar **ovchilik, baliqchilik** va **termachilik** bilan shug‘ullanar edi. Neolit davri jamoasining bunday mintaqalararo rivojlanishi har bir viloyatning mavjud tabiiy-iqlim sharoitidan kelib chiqar edi. Dehqonlarning dastlabki manzilgohlari jilg‘alar bo‘ylab joylashgan edi. **Chaqmoqli** va **Joytun** manzilgohlari O‘rta Osiyodagi dastlabki dehqonchilik manzilgohlaridir. **Joytun madaniy** yodgorligi Ashxabaddan 40 km shimoliy g‘arbdagi **Chaqmoqli** deb yuritilgan joydan 1952-yilda arxeologlar qidiruv ishlarini olib borib, bu tepalik neolit davri dehqon jamoalarining qarorgohi ekanligini aniqladilar. 1956-1957-yillarda bu yodgorlikda arxeolog **V.M. Masson** qazishmalar olib borib muhim natijalarga erishdi. Qazilma paytida guvaladan yasalgan bir xonali devor kulbalar ochildi. Shunday qilib, O‘rta Osiyoliklarning ilk dehqonchilik qarorgohi fan olamiga **“Joytun madaniyati”** nomi bilan kirdi. Ular dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanishgan. **Joytun madaniyati** yodgorliklari asosan Turkmanistonning janubiy-g‘arbiy rayonlarida uchraydi. Ular bilan yoshi teng va unga o‘xshash yodgorliklar O‘rta Osiyoning boshqa joylarida uchramaydi. Bu madaniyat miloddan avvalgi 6-5-mingyilliklar bilan belgilanadi.

O‘rta Osiyoning O‘rta, Shimoliy va Sharqiy rayonlarida ovchilik, baliq ovi va termachilik bilan shug‘ullanuvchi neolit davri jamoalari ham xuddi shu davrda istiqomat qiladilar. Bu yodgorliklarni qadimiy Xorazm yerlarida topib o‘rgangan **S.P.Tolstov** ularni fanga **“Kaltaminor madaniyati”** nomi bilan kiritgan. Bu madaniyat miloddan avvalgi 5-4 ming yilliklarga tegishli. Bu yodgorlikning yaxshi saqlangan manzilgohlaridan biri

Jonbos-4 dir. Shunga o'xshash madaniy yodgorliklar Zarafshon vohasida, Amudaryo quyi oqimida, Qizilqum sahrosida uchraydi. Zarafshon vohasidagi **Darvoza qir** va **Sazag'on makoni** ham **Kaltaminor madaniyatiga** tegishlidir. Neolit davrida Zarafshon daryosi Amudaryoga quyilgan. Uning eng katta o'zani **Mohandaryo** deb atalgan. Tog' sanoati hunarmandchiligining tashkil topishida buyuk xo'jalik kashfiyoti hisoblangan **Uchtut yodgorligi** ham Zarafshon vohasining Qoratov yon bag'irlarida joylashgan.

hlining t'ifl'rg bo'linishi

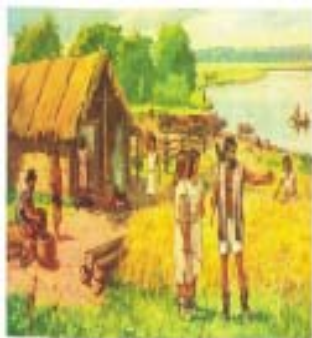
O'troq dehqonchilik aholisi orasida *yangi tosh asrida* o'zlashtirilgan hunarlardan biri *kulolchilik* bo'lgan. Dastlab turli sopol buyumlarni qo'l yordamida loy tasmalaridan bir biriga yopishtirib yasalganidan u mo'rt va qo'pol bo'lgan. Keyinchalik *kulolchilik charxining* kashf etilishi sopol buyumlarni olovda pishirishning idishlar turini ko'paytirish va sifatini oshirish imkonini beradi. Hunarmandchilik turlari ko'payib borgan, miloddan avvalgi IV mingyillikda Old Osiyoda ilk ma'dan - *misga* ishlov berish boshlangan. Mis qattiq bo'lmaganligi sababli undan kamdan kam mehnat qurollari yasalgan, ko'proq bezaklar tayyorlangan. Shuning uchun misni qo'llash katta o'zgarishlarga olib kelgani yo'q va toshni siqib chiqara olmadi. Shu sababli misni qo'llash bu davrni **eneolit**, yani **mis-tosh asri** deb ataladi.

Eneolit davrida sug'orma dehqonchilik (Turkmanistonda), O'zbekistonda dehqonchilik va chorvachilik paydo bo'ldi. O'zbekistonda dehqonchilik tabiiy-geografik sharoiti qulay bo'lgan tog' etaklarida yuzaga keldi. O'zbekistonning ilk dehqonchilik xo'jaligi vujudga kelishi mumkin bo'lgan yerlari Nurota tog'ining Qizilqumga qaragan shimoliy yon bag'irlari rayonlarida va Farg'ona vodiysining shimoliy sharqidagi tog' etaklarida joylashgan. Ibtidoiy dehqonchilik vujudga kelgan boshqa joy bu tekis oqib o'tuvchi daryolar va uning qurib qolayotgan shahobchalarining havzasidagi yerlardir. Agar O'rta Osiyoning janubiy tog' oldi rayonlarida dehqonchilik oziq-ovqatning topishi (yovoyi o'simliklarni yig'ish) negizida vujudga kelgan bo'lsa, tekislikda oqib o'tuvchi daryolarning vohalarida dehqonchilik O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarining dehqonlar bilan shimoliy viloyatlarning ovchi-baliqchilari o'rtasidagi yaqin aloqalar o'rnatilishi natijasida yuzaga keldi. Chorvachilik va dehqonchilikni birinchi bor ayollar kashf etganlar.

Eneolit davri manzilgohlari janubiy Turmanistonda (**Anov**, **Namozgoh** va **Oltintepa**), Zarafshonning yuqori oqimida va Orol bo'yining sharqiy rayonlarida (Saksovul) topib o'rganilgan. **Saksovul makonida** topilgan uy hayvonlarining suyaklari O'zbekistonda chorvachilikning paydo bo'lishi ilk dehqonchilik bilan birga paydo bo'lganligini isbotlaydi.

Hunarmandchilikning taraqqiyoti ishlab chiqarishda mehnat taqsimotiga yo'l ochib kulol va to'quvchilar dalada ishlamasdan yasagan buyumlariga o'z qo'shnilaridan: don, sabzavot, sut ola boshladilar. Shu tariqa ilk mol ayirboshlash vujudga keladi. Mil.avv. III mingyillikda Mesopotamiyada yog'och omochdan foydalanishga o'tiladi. Ho'kizlar qo'shilgan omochlar yordamida yer haydash, ekinzorlarni kengaytirish imkonini beradi. Hosildorlik oshib aholi soni ko'payib, qishloqlar kengaya boradi.

Qishloqlarda asta-sekin yangi tartiblar o'rnatila boshlanadi. Jamoalar yirik *patriarxal* («ota» boshqaruvi) oilalariga bo'linadi. Yer esa jamoa mulkidan ayrim oilalar mulkiga aylanib to'plangan hosil ham tabiiy uni yetishtirgan oilalar omboriga tushuriladi. Ayrim oilalar boyib boshqalari turli sabablarga ko'ra kambag'allashib boradi. Shu tarzda *mulkiy tabaqalanish va tengsizlik* paydo bo'ladi.

Yirik aholi manzilgohlarida qon-qardoshlik jamoasida turli urug' vakillari yashaydigan qo'shniylik jamoasiga o'ta boshlangan. Mol-dunyoning oilalar mulkining paydo bo'lishi esa qo'shnilarining qo'qqisidan hujumlarini himoyalash uchun qishloqlarni choqparlar yoki devorlar bilan o'rab olish zaruriyatini tug'diradi. Harbiy harakatlarni olib borish uchun qabilaga *harbiy yo'lboshchi* saylangan. Harbiy yo'lboshchilar ularning do'stlari va hamkorlari shuhrat topib, ularni mashhur jangchilar, zodagon kishilar sifatida ulug'lashgan. Ular va ularning farzandlaridan qabila sarkardalari saylay boshlangan. Urushda asir olinganlar qabila boshliqlari zodagon kishilar qullariga aylana boradi. Keyinchalik qabila boshliqlari yangi vujudga kelgan davlatlar hukumdorlari, podsholarga aylanadi.

Mil.avv. III mingyillikda Old Osiyoda yangi ixtiro misga ruh, qo'rg'oshin yoki qalayni qo'shilishidan olinadigan *jez* (*bronza*) kashf qilinadi. Jezning ixtiro qilinishi, toshdan yasalgan mehnat qurollarini xo'jalikdan surib chiqara boshlaydi. Bronza davri O'rta Osiyoda III mingyillik o'rtalarida boshlandi va miloddan avvalgi II mingyillikka kelib o'z rivojining yuksak darajasiga yetdi. Bu davrda sug'orma dehqonchilik xo'jaligi keng yoyiladi, kulolchilik charxi, qo'l tegirmoni, g'ildirak, arava va yuk tashish vositalari kashf etiladi, xom g'isht va paxsa uylar paydo bo'ladi, katta inshootlarni qurish ishlari amalga oshiriladi, qoramol, yovvoyi ot, tuyalarni qo'lga o'rgatiladi va xonakilashtiriladi, chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqadi. Shu davrda ota huquqi qaror topadi va mustahkamlanadi, qarindoshlik otaga qarab olib borish boshlandi. Dehqonchilik qilish, chorvachilik va

hunarmandchilikning vujudga kelishi bilan urug'ni yetarli mahsulot bilan ta'minlash erkaklar qo'liga o'tadi. Mehnat qurollarini bronzadan yasalishi mehnat unumdorligi oshishiga olib keldi, Bu narsa o'z navbatida ortiqcha mahsulotlarni paydo bo'lishiga olib keldi. Natijada chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi, ya'ni birinchi yirik ijtimoiy mehnat taqsimoti sodir bo'ldi.

Bronza davriga oid madaniy yodgorliklar **Zarafshon, Surxondaryo, Xorazm, Farg'ona va Toshkent vohalarida** topib o'rganilgan. O'zbekistondagi ilk dehqonchilik manzilgohi Zarafshon vohasida miloddan avvalgi III-II mingyillikka oid **Zamonbobo** madaniyatidir. Xuddi shu davrga oid manzilgoh - Zarafshon daryosining yuqori qismidagi **Sarazm** madaniyati topib o'rganilgan. Bu madaniy yodgorlik Tojikiston hududida joylashgan.

II mingyillikka oid madaniy yodgorliklar Surxondaryo vohasidan topib o'rganilgan. Ular **Sopollitepa va Jarqo'tan madaniyatlaridir**. Bu madaniyatlarining ahamiyatli tomoni shundaki, **Sopollitepa** ipakchilik va paxtachilik tarixi; O'zbekistonda 3,5 ming yillikni tashkil etishini, **Jarqo'tan** esa O'rta Osiyodagi eng qadimgi shahar harobasi ekanligi fan olamida isbotlangan.

Xorazm vohasidagi II mingyillikni o'rtalariga tegishli madaniy yodgorlik **Tozabog'yob madaniyatidir**. Bu madaniy yodgorlik Amudaryo havzasidagi dehqonchilik va chorvachilik madaniyati sifatida fanga kiritilgan. Shu zamindagi X-VIII asrga oid **Amirobod madaniyati** ham topib tekshirilgan. Bu madaniyatga tegishli **Yakka Parson-2, Tagiskent yodgorliklari** ham o'rganilgan.

Miloddan avvalgi II mingyillikni oxiri - I mingyillikni boshidagi madaniy yodgorliklar Farg'ona vodiysidagi **Chust madaniyatiga** tegishlidir. Bu madaniyatga oid manzilgohlar Samarqanddagi **Afrisiyob, Yerqo'rg'on, Shahrisabzdagi To'rtko'l**, Surxon vohasidagi **Kuchuktepa, Maydontepe, Buyracha va Qizilcha manzilgohlari** misolida o'rganilgan.

Toshkent vohasidagi ilk dehqonchilik madaniyati **Burg'uluq madaniyati** misolida o'rganilgan. Bu madaniyat miloddan avvalgi IX-IV asrga oiddir.

Ilk temir davriga o'tilishi

O'zbekistonda **temir davriga** o'tish millodan avvalgi IX-VIII asrlarda, **ilk temir davri miloddan avvalgi VII-IV asrlarda** sodir bo'lgan. Odamlar millodan avvalgi I mingyillik boshlarida temirdan mehnat qurollari va yarog'lar yasashni o'rgandilar. Temirdan biror buyum yasash ko'p mehnat talab qilgan. Temir 1500°, mis 1000°, bronza 300° eriydi. Shunga qaramasdan temir ularga qaraganda ko'p afzaliklarga ega bo'lib, ulardan qattiqroq edi. Dastlab temir buyumlardan xetlar millodan avvalgi XIV-XII asrlarda foydalanishgan. Temirdan dastlab zebu-ziyat buyumlar sifatida foydalanishgan. Bunday bezaklar dastlab Misr fir'avni **Tutanxamon maqbarasidan** va Kavkazdagi **Maykop qo'rg'oni** yodgorliklaridan topilgan. Temirning ishlab chiqarishda qo'llanilishi ibtidoiy jamoa tarixida buyuk texnik inqilob bo'ldi. Temirdan ishlangan mehnat qurollari mehnat unumdorligini oshirishga imkon yaratdi, temir aslaha tayyorlovchi **temirchi** paydo bo'ldi. Ayniqsa, temirning ahamiyati dehqonchilikda va hunarmandchilik xo'jaligining rivojlanishida katta edi. Temir ibtidoiy tuzumni buzib yubordi va xo'jalikda tabaqalanishni tezlashtirdi. Temir chorvachilikni dehqonchilikdan uzil-kesil ajratdi, ko'plab hayvonlarni egasi bo'lgan aslzodalar paydo bo'ldi. Xususiy mulkchilikni mustahkamladi, sinfiy jamiyatni keltirib chiqardi. Temirning ishlab chiqarishda kengroq qo'llanilishi tufayli xo'jalikda ikkinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti yuz berdi, ya'ni hunarmandchilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi. Hunarmandchilikning qator sohalarida ixtisoslashuvning sodir bo'lishi natijasida ilk shaharning belgilaridan biri sifatida bozor paydo bo'ldi, tovar ayirboshlash yuz berishi natijasida ayrim shaxslar qo'lida boyliklar to'plana boshladi.

O'rta Osiyoda eng qadimgi temir buyumlar **Dalvarzintepe** (Farg'ona vodiysida), **Anov** (Turkmanistonda), **Qiziltepe** (Surxon vohasida), **Daratpepe** (Qashqadaryo vodiysida) kabi manzillardan topilgan. Ularning eng qadimgisi miloddan avvalgi IX-VIII asrlarga oiddir. Lekin buyumlarning ko'pchiligi miloddan avvalgi VII-VI asrlarga taalluqlidir.

O'rta Osiyoda Yevropadan farqli ravishda dehqonchilik sun'iy sug'orish asosida taraqqiy etdi. Turkmanistonda IV-III mingyilliklarga oid anhor qoldiqlari, O'zbekistonda esa miloddan avvalgi II mingyillikka oid topib o'rganilgan. Bu davrda O'zbekistonning tog' oldi viloyatlarida asosan mayda sug'orish tarmoqlari keng tarqalgan. Yer osti suvlaridan foydalanish uchun **korizlar** - yer osti kanallar qurganlar.

Urug' jamoasi **hududiy qo'shni jamoasiga** aylandi. Qabilaviy harbiy ittifoqlar tashkil topa boshladi. Bu harbiy ittifoqlarning asosiy maqsadi qabila chegaralarini qo'riqlash, yangi yerlarini o'zlashtirish va boshqa qabilalar ustiga yurish qilish edi. Qabilaviy harbiy ittifoqlarni obro'li kishilardan saylanadigan urug' yoki qabila boshliqlari boshqargan. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va mol ayirboshlashning rivojlanishi to'q oilalarning vujudga kelishiga olib keldi. Miloddan avvalgi I mingyillik boshlarida O'rta Osiyo aholisi 4 guruhga bo'lingan: **zodaganlar, harbiylar, ziroatchilar va hunarmandlar**. Doimiy bo'lib turadigan harbiy to'qnashuvlar natijasida qabilalar **harbiy demokratiya** tamoyillari asosida yashay boshladilar va bunda urug'-

qabila boshliqlarining ta'siri kuchaydi. **Harbiy demokratiya** – davlatga o'tish davrining boshqaruv shaklidir. Uni harbiylar va qabila boshliqlari boshqargan. O'zbekistonda **miloddan avvalgi IX-VIII asrlar** ilk davlat birlashmalari rivojlanishining boshlang'ich davri edi. Bu jarayon aholi joylashgan yerlarni, dehqonchilik bilan mashg'ul vohalarni dushmandan himoya qilish, jamoaning ichki va tashqi munosabatlarini huquqiy rivojlantirish va nazorat qilish zaruriyatidan kelib chiqqan. Vujudga kelayotgan davlat tuzilishiga **aholining hududiy belgilar bo'yicha bo'linishi** asos bo'lgan.

tarixiy shaxslar ko'rsatkichi

I BO'LIM

Eng qadimgi tuzumdan sivilizatsiya sari

ARRIAN Flaviy (Arrianos) (taxm. 95-175-yillar o'rtasi) – yunon tarixchisi va yozuvchisi. Kichik Osiyodagi Nikomediya shahrida tug'ilgan; yunon faylasufi Epiktet qo'lida o'qigan. Rimda yashab, harbiy ta'lim olgan. 131-137-yillarda Kappadokiya voliysi bo'lib, alanlar hujumini qaytargan. Arrian senator, elchi va kohin ham bo'lgan. Falsafa, tarix, geografiya, harbiy va boshqa masalalarga oid asarlar yozgan (ko'pi bizgacha saqlanmagan). Uning bizgacha yetib kelgan eng qimmatli asari Aleksandr (Iskandar Maqduniy)ga bag'ishlangan 7 kitobdan iborat "*Iskandarning harbiy yurishlari*" nomli kitobidir. Asarda Aleksandr Makedonskiyning Eron, O'rta Osiyo va boshqa mamlakatlarga qilgan istilochilik yurishlari tarixi batafsil bayon etilgan. Arrianning "*Hindiston*", "*Nearxning harbiy yurishi*", "*Epiktet haqida estaliklar*" hamda epiktet ta'limotiga bag'ishlangan "*Qo'llanma*" kabi asarlari ham saqlangan. Uning "*Parfiya tarixi*", "*Alanlar tarixi*", "*Vifiniya tarixi*" va "*Aleksandrdan keyingi ishlar*" nomli asarlaridan ham parchalar yetib kelgan. U O'rta Osiyo to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirgan. Arrian Flaviyning "*Iskandarning harbiy yurishlari*" asari nemis (Myuller; Leypsig, 1886-yil) hamda rus (Korenkov; Toshkent, 1912-yil va M. E. Sergeenko, M. – L. 1962-yil) tillarida nashr etilgan.

DIODOR (mil. avv. 90-21-yillar) – yirik tarixchi olim; asli Sitsiliyaga qarashli Argiriya shahridan. Diodor "*Tarixiy kutubxona*" nomli 40 kitobdan iborat asar yozib qoldirgan. Umumiy tarix yo'nalishida yozilgan bu asar asosan Yunoniston va Rimning qadim zamonlardan to milodning I asr o'rtalarigacha bo'lgan tarixini yoritadi. Asarda Sharq xalqlari, shuningdek, O'rta Osiyo va O'zbekistonning qadimiy xalqlari (skiflar, saklar, massagetlar, baqtriyaliklar va boshqalar), O'rta Osiyo – Eron munosabatlari haqida qimmatli ma'lumotlar bor. Diodorning mazkur asari ko'p jihatlari bilan ko'chirma hisoblanadi. Muallif Efor, Polibiy asarlaridan keng foydalangan. Bundan tashqari, ko'p hollarda bayon etilayotgan voqealar uzviy bog'lanmay qolgan. Shunga qaramay, Diodorning "*Tarixiy kutubxona*"si dalillarga boy va ilmiy ahamiyatga egadir. "*Tarixiy kutubxona*" to'la holda bizning zamonamizga yetib kelmagan. Uning faqat 15 kitobi – Qadimgi Sharq xalqlarining tarixi va afsonalari haqida hikoya qiluvchi 1-5-kitoblari, Yunoniston hamda Rimning Yunon-Eron urushlari (mil.avv. 500-449-y.)dan to mil. avv. 301-yilgacha bo'lgan tarixini o'z ichiga olgan. 11-20-kitoblarigina saqlangan, xolos. Asar 1774-1775-yillari I. Alekseyev tomonidan (6 qismda) va 1874-1875-yillari F. G. Mishchenko tarafidan ikki qism qilib nashr etilgan.

GERODOT (Xeradot, Herodotos) (mil. avv. 490 va 480-yillar orasi, Kichik Osiyoning janubi-g'arbidagi Galikarnas – mil. avv. 425-yil, Afina yoxud Furiya, Janubiy Italiya) – mashhur Rim notig'i *Sitseron* so'zlari bilan aytganda "*Tarix otasi*" deb nom olgan yunon tarixchisi. Yoshligida mustabid hokimiyat (tiraniya)ga qarshi faol kurashgan va Galikarnasda shunday hokimiyat o'rnatilgach, vatanini tark etishga majbur bo'lgan. Bir necha vaqt Samos orolida yashagan. Mil. avv. taxminan 455-447-yillarda butun Kichik Osiyo, Misr, Bobil, Finikiya, Kirena, Yunonistonning Bolqondagi shaharlari, Qora dengiz sohillari bo'ylab sayohat qilib, skiflar haqida ma'lumot to'plagan. Uzoq muddat Afinada yashagan; Gerodotning Afina demokratiyasining yo'l boshchisi Periklga yaqinligi uning siyosiy qarashlariga kuchli ta'sir qilgan. Gerodot taxminan 443-yilda Afinadan Furiyaga ko'chib o'tgan. Gerodotning asari shartli ravishda "*Tarix*" deb nom olgan bo'lib, yunonlar tarixining eng muhim siyosiy voqeasi *Yunon-Fors urushlari* (mil. avv. 500-449-yillar)ga bag'ishlangan. Keyinchalik aleksandriyalik olimlar Gerodot asarini muzalar soniga qarab 9 kitobga ajratganlar, har bir kitob muzalar (Klio, Everta, Taliya, Melpomena, Terpsixora, Erato, Poligimniya, Uraniya, Kalliopa)dan birining nomi bilan atalgan. Gerodot "*Tarix*"ining asosiy g'oyasini yunon dunyosining Sharq dunyosi bilan kurashi tashkil qiladi. Gerodot Lidiya, Midiya, Ahamoniylar davlati tarixi, tabiiy sharoiti va murakkab hayoti, aholisining o'tmishi, dini, o'ziga xos urf-odatlarini hamda madaniy yodgorliklarini ustalik bilan bayon etib, tarixiy voqealarni keng tahlil qilgan. Asarning beshinchi kitobida Gerodot o'zining asosiy maqsadi – yunon-fors urushlari tarixini bayon qilishga kirishgan. Antik adabiyotda birinchi bo'lib skiflarning hayoti va turmush tarzlari Gerodot asarida tadrijiy suratda bayon etilgan. Xususan, Gerodot O'rta Osiyoda yashagan massagetlar haqida batafsil ma'lumotlar keltirib, massagetlar malikasi To'marisning ahamoniylar podshosi Kir II bilan bo'lgan jangini yuksak mahorat bilan bayon qilgan.

KTESIY Knidlik (mil. avv. V asr oxiri, Knid shahri - IV asrning I yarmi) – yunon tarixchisi. *Gerodot, Gippokrat, Ksenofon*larning zamondoshi. Eron malikasi Parisatida saroyida 17 yil tabiblik qilgan. 401-yil Kunaks ostonasidagi jangda yaralangan *Artakserks II Mnemonni* davolagan. Qolgan umrini ona shahri yoxud Spartada o‘tkazgan. Ktesiy «*Eron*», «*Hindiston*», «*Daryolar haqida*», «*Tog‘lar haqida*», «*Osiyo atrofidagi dengiz sayohati*» nomli asarlar muallifi. Bulardan eng muhimi «*Eron*» – 23 kitobdan iborat bo‘lib, uning dastlabki 6 kitobi Ossuriya va Midiya tarixiga, keyingi 7 kitob Eron tarixiga (*Kir II, Kserks I* ning o‘limigacha), qolgan 10 kitob Eronning 398-yilgacha (Ktesiy forslar saroyini tark etgunigacha) bo‘lgan tarixini o‘z ichiga olgan. Ktesiyning bu asarida O‘rta Osiyoda yashagan qadimgi xalqlar, ularning urf-odatlar, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, harbiy san‘ati haqida ham bir talay qimmatli ma‘lumotlar bor. Ktesiy Suzada bo‘lgan davridan foydalanib, fors tili og‘zaki va yozma manbalari bilan tanishgan. Yunonlarga uzoq Sharq davlatlari, Eron shohlari va Yunon-Eron urushlari to‘g‘risida ko‘p ma‘lumotlar yetkazgan.

KVINT KURSIY RUF (milodiy I-II asrlar) - Qadimgi Rim tarixchisi va ritor (notiqlik san‘atini o‘rgatuvchi muallim). Kvint Kursiy Rufning qachon tug‘ilgani va vafot etgani noma‘lum. Asarlarining tiliga qarab tarixchilar uni Klavdiy yoki Avgust hukmronligi davrida yashagan deb taxmin qiladilar. Kvint Kursiy Ruf makedoniyalik *Aleksandr* va uning harbiy yurishlariga bag‘ishlangan, harbiy texnika tarixi nuqtai nazaridan tarixiy ahamiyatga ega 10 ta kitobdan iborat «Buyuk Aleksandrning tarixi» nomli katta asar (taxminan milodiy 50-yil yoxud II asr o‘rtasi)ning muallifi. Muallif Ptolemey Lag va Aleksandr Makedonskiyning safdoshlari Onesikrit va Kallisfenning xotira va asaridan keng foydalangan. Asarning 8 ta kitobi saqlangan. “*Buyuk Aleksandr tarixi*” 1841-yili Myuztel, 1867-yili T. Nyoldeke va 1885-yili Fogel tomonidan nashr etilgan. Ruscha yangi tarjimasini V. S. Sokolov tahriri ostida chop etilgan (Moskva 1963-yil).

POLIBIY (mil. avv. 201-120-yillar) – 40 kitobdan iborat “*Umumiy tarix*” asari bilan mashhur bo‘lgan yunon tarixchisi. Polibiyning tilga olingan asari Yunoniston, Makedoniya, Karfagen, Misr, Suriya va Rimning 220-146-yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o‘z ichiga oladi. Asar umumiy tarix yo‘nalishida yozilgan. Afsuski, uning katta qismi saqlanmagan – bizgacha faqat 1-5-kitoblarigina yetib kelgan, xolos. Polibiyning “Umumiy tarixi” daliliy ma‘lumotlarga boyligi, voqealarning nisbatan xolisona yoritilishi bilan alohida ahamiyatga egadir. Mazkur asarda Oks (Amudaryo) va Yaksart (Sirdaryo) haqida, Antiox I ning Baqtriya podshosi Yevtidemga qarshi harbiy yurishi haqida muhim ma‘lumotlar bor. “Umumiy tarix”ning matni 1889-1905-yillar orasida 4 jildda Leypsigda chop etilgan. Uning inglizcha (V. R. Paton; London, 1922-1827; ikkinchi nashri: London, 1957-1960) va ruscha (F. G. Mishchenko, 1-3-jildlari. Moskva, 1890-1899) tarjimalari mavjud.

POMPEY Trog (milodgacha I – milodning I asrlari o‘rtasi) – “*Filipp tarixi*” asari bilan mashhur bo‘lgan Rim tarixchisi. 44 kitobdan iborat bu asar afsonaviy Ossuriya podsholari zamonidan to Rim imperatori Avgust (mi. avv. 63-milodiy 14-yil) davrigacha dunyoda bo‘lib o‘tgan voqealarni bayon qiladi, lekin asosiy e‘tibor Yunonistonning makedoniyalik Filipp II (mil.avv.359-336-yillar) valskandar Zulqarnayn davridagi ijtimoiy-siyosiy tarixini bayon etishga qaratilgan. Mazkur asarning qimmatli shundaki, u bir talay noma‘lum kitoblarga suyanib yozilgan; Rim, Yunoniston kabi yirik davlatlarning paydo bo‘lishi va tarixini keng yoritib bergan. Shuni ta‘kidlash kerakki, muallif bunday davlatlarning oxir-oqibatda inqirozga uchrashini aytadi. Lekin, Pompey Trogning tarixiy jarayon va uning taraqqiyotiga qarashlari idealistikdir, chunki u tarixni harakatgakeltiruvchi kuch urf-odat vataqdir deb hisoblagan. “Filipp tarixi”daskiflar, Baqtriya, Iskandar Zulqarnayn davrida Baqtriya va Sug‘dda qurilgan shahar va katta imoratlar, Iskandar Zulqarnayn vafotidan keyin yuz bergan voqealar, parfiyaliklarning kelib chiqishi, Parfiya podsholigining tashkil topishi, parfiyaliklarning urf-odatlar; Baqtriya, Parfiya va Midiyaning o‘zaro munosabatlariga oid muhim ma‘lumotlar mavjud. Pompey Trogning mazkur asari Yustin (II-III asr) tarafidan qisqartirilib qayta ishlangan shaklda bizgacha yetib kelgan va Ruxl tomonidan 1935-yili chop qilingan. Asarning ruscha tarjimasini (tarjimonlar A.A Dekonskiy va M. I. Rijskiy) “Вестник древней истории” jurnalining 1954-yil 2-4 va 1955-yil 1-sonlarida bosilgan.

PTOLEMEY Klavdiy (taxm. 90-160-yillar) – Aleksandriyada yashab ijod etgan mashhur qomusiy olim. Ptolemey astronomiya, geometriya, fizika (optika, mexanika) hamda geografiyaga oid yirik asarlar yozib qoldirgan. Ptolemeyga shon-shuhrat keltirgan asarlari “*Almagest*” (“*Al-majastiy*”) va “*Geografiya*”dir. Ptolemeyning “Geografiya”sida Girkaniya, Marg‘iyona, Baqtriya, Sug‘diyona hamda skiflar mamlakatining geografik holati, Baqtriya va Sug‘diyoning mashhur shaharlari, shuningdek, o‘sha mamlakatlar va ular bilan tutash o‘lkalar va ularning aholisi haqida asl va qimmatli ma‘lumotlar keltirilgan.

SIMA SZYANG (Simo Chyan) (Bolalik davridagi ismi - Zichjang, Shyayang) (mil. avv. 145-yil, hozirgi Xitoy Xalq Respublikasi (XXR)ning Shensi o‘lkasi, Xanchen shahri – mil. avv. taxm. 86-yil) – Qadimgi Xitoy tarixshunoslarining “*otasi*”; Xitoyning birinchi umumlashgan tarixi - «*Shi szi*» («*Tarixiy xotiralar*») asarining muallifi. Xon saroyining bosh voqeanavisi - Sima Txanning o‘g‘li. Yoshligidan mamlakat bo‘ylab safar qilib tarix, urf-odatlar va xalq hayotiga oid ma‘lumotlar, rivoyatlar va hikoyalar yig‘ish bilan shug‘ullangan. Mil. avv. 108-yilda Xan imperiyasi saroyida kotiblar mahkamasi boshlig‘i (tayshilin)

lavozimida ishlagan. Mil. avv. 100-97-yillar oralig'ida hunlar asiri bo'lgan *Li Lin* ismli amaldorni jazodan qutqarish masalasida o'rta tushganligi tufayli qamalgan. Mil. avv. 96-yilda qamoqdan ozod etilgan. Shundan so'ng u xoqon uchun tayyorlanadigan hujjatlarni yozish bilan shug'ullanuvchi saroy kotibiyati mahkamasi boshlig'i (chjungshulin) lavozimiga tayinlangan. Saroyda ishlab yurgan chog'ida otasi bilan tarixiy asarlar yozish bilan shug'ullangan. Mil. avv. I-asrning 90-yillarida - «Shi szi» («Tarixiy xotiralar») asarini yozib tugatgan. Asar 130 bobdan iborat bo'lib, Xitoyning qadimdan mil. avv. II-asrning oxirigacha bo'lgan tarixini o'z ichiga oladi. Sima Szyang Xitoyda 1-bo'lib voqealarni xronologik bayon etish («*Annallar*»), jamiyat hayotining turli tomonlarini tematik yoritish («*Traktatlar*») va biografik janrlarni uyg'un holda kompleks o'rganish tamoyilini qo'llagan. Sima Szyangning «Shi szi» asarining to'la matni olti jild qilib 1959-yili Pekinda chop etilgan. Rus tiliga tarjima etilib, (I. Y. Bichurin, L. S. Basilyev, L. S. Perelomov, Y. L. Krol va boshqalar) chop etilgan. Uning bir qismi rus tilida (N. Y. Bichurin, B. Uotson, F. Kirman va boshqalar) to'liq ravishda E. Shavann (1865-1918) tomonidan fransuz tiliga tarjima qilinib, 1895-1905-yillarda (5 jildda) chop etilgan. «Shi szi» ning ruscha tarjimasi ham tamomlandi (R.V. Vyatkin, V. S. Taskin); uning bir qismi to'rt kitob bo'lib 1972, 1975, 1984, 1986-yillari bosmadan chiqqan.

STRABON (mil. avv. 64/63 – milodiy 23/24) - atoqli yunon geografi va tarixchisi. Asli amosiyalik (Pont podsholarining qarorgohlaridan); mo'tabar va badavlat oiladan chiqqan; mashhur yunon faylasufi Aristotelning shogirdi; qariyb 80 yil umr ko'rgan. Ko'p sayohatlar (Yunoniston, Kichik Osiyo, Italiya va Misr) qilgan. Antik davr geografik bilimlari yakuni bo'lgan «*Geografiya*» (mil. av. 7-yil, 17 kitobdan iborat) va «*Tarixiy xotiralar*» degan (bizgacha yetib kelmagan) asarlarining muallifi. Asarda G'arbiy va Markaziy Yevropa, Kichik Osiyo, Shimoliy va Sharqiy Qora dengiz sohillari haqida geografik ma'lumotlar to'plangan. Shu bilan birga asarda ko'plab tarixiy, etnografik maishiy tafsilotlar keltirilgan, xususan, Qrim yarim oroli va Dnepr bo'yiga kelib joylashgan qabilalar, *skiflar*, *roksolanlarning* xo'jaligi va maishiy turmushi haqida, Shimoliy va Sharqiy Qora dengiz sohillarida joylashgan antik shaharlarning qurilishi, turmushi, xo'jaligi, tarixi, Bospor davlatining tarixi va xo'jaligi haqida qimmatli ma'lumotlar bor. «*Geografiya*»da, shuningdek, qadimgi O'rta Osiyo geografiyasi, unda yashagan qabilalar (*saklar*, parfyanelar, baqtriyaliklar, dahlar va b.) va ularning urf-odat, tili, Buyuk ipak yo'li o'tgan joylar haqida ma'lumotlar ham juda qimmatlidir. Strabonning mazkur asari 1844 va 1848-yillari *Kramer* va *Myuller* tarafidan nashr qilingan. Uning nemischa (Grosskurd; Berlin, 1831-1834-yillar) hamda ruscha (F. G. Mishchenko; Moskva, 1879-yil, G. A. Stratanovich; Moskva, 1964-yil) tarjimalari ham mavjud.

Atama va tushunchalar

ANIMIZM - (lotincha **anima** - *jon, ruh*) - jon va ruhlar borligiga ishonish. Ibtidoiy davrda paydo bo'lgan. Ibtidoiy odamlar tabiat kuchlariga qarshi kurashda ojizlik qilgan, o'z hayoti va tanasidagi turli hodisalar (tush ko'rish, gallyutsinatsiya, o'lim va hokazo)ni tushunmagan. Ular jon tana bilan bog'langan u tanadan chiqib keta oladi, deb hisoblaganlar. Insonda asta-sekin abstrakt tafakkur rivojlanishi bilan moddiy narsalarga bog'liq ruh to'g'risidagi tasavvurlar paydo bo'lgan. Ruhlar yaxshi, saxiy hamda yomon, yovuz ruhlarga bo'lingan. Ruhlar odamlar hayotiga, turmushiga ta'sir ko'rsata oladi deb tasavvur qilingan. Shu sababli zarur paytlarda ularga *qurbonliklar* qilganlar.

ANTROPOGENEZ – odamning kelib chiqishi va rivojlanishi jarayoni.

ANTROPOLOG – qadimgi odamlarning qoldiqlarini sinchiklab tekshirib ko'rib, ularning tashqi ko'rinishini qaytadan yaratishga, ming yillar davomida kishilarning tashqi qiyofasida ro'y bergan o'zgarishlarni nazardan o'tkazadigan olim.

ANTROPOLOGIYA - qadimgi odamlar qiyofasini o'rganuvchi fan.

ARXANTROPLAR (yunoncha **archaios** *qadimgi* va **anthropos** - *odam*) - evolyutsion taraqqiyoti darajasi va madaniyati xarakteriga ko'ra o'zaro yaqin bo'lgan qadimgi qazilma odamlar (Pitekanthrop va sinantrop va b.). Bu odamlar bundan 800-1mln yil ilgari yashashgan.

ARXEOLOG – moddiy manbalar asosida tarixni o'rganadigan olim.

ARXEOLGIK MADANIYAT - bir tarixiy davrga oid, ammo turli hududlarda joylashgan arxeologik yodgorliklarning umumiy belgilarini ifodalovchi tushuncha.

ARXEOLGIYA (yunoncha **arxeos** - *qadimiy*, **logos** - *fan* ya'ni "*qadimiylikni o'rganadigan fan*") - tarixni ashyoviy manbalar asosida o'rganuvchi va ular bo'yicha tarixiy o'tmishni qayta tiklovchi qadimiyat to'g'risidagi fan. Arxeologiya so'zini mil. avv. IV asrda *Platon* (Aflotun) qadimgi voqealar ma'nosida ishlatgan. Ilmiy maqsadlardagi dastlabki arxeologik qazishlar XVIII asr boshidan boshlangan. XIX asr yirik arxeologik kashfiyotlar davri bo'lib, arxeologiya fan sifatida shakllanib bordi.

ASHEL MADANIYATI - quyi paleolit davri madaniyati. Shu davrga oid tosh cho'qmor, bir yoki ikki tomoni uchirilib, o'tkir qilingan turli shakldagi chaqmoq toshlardan iborat qurollar dastlab Fransiyaning

Am“en shahri yaqinidagi Sent-Ashelda topilgan va bu madaniyat shu joy nomi bilan atalgan. Ashel madaniyati davri odamlari ibtidoiy jamiyat tuzumining quyi bosqichida g‘orlarda, daryo bo‘ylaridagi pana yerlarda to‘dalashib yashab, ovchilik bilan hayot kechirgan. Olovdan foydalangan. Ashel madaniyati G‘arbiy va Sharqiy Yevropada, Kavkaz, Old Osiyo, Afrikada tarqalgan. O‘rta Osiyoda Ashel madaniyatiga oid qarorgohlar Janubiy Qozog‘istonda (Qorator), Toshkent vodiysida (Selung‘ur) va boshqa joylarda uchraydi.

ASHYOVIY MANBALAR – ko‘hna manzil-makon, qabr, rasm va boshqa buyumlar (yodgorliklar), turli mehnat qurollar, ro‘zg‘or buyumlar, taqinchoqlar, ziynat buyumlar, sopol idishlar va ularning parchalari, shuningdek uy-joy qoldiqlari kiradi.

AVSTROLIPITEK (janub maymuni) – maymunsimon odam vakili; 3-4 million yil ilgari yashagan. Odamzotning hayvonlar olami (maymun)dan odamlar dunyosiga o‘tishdagi qo‘yilgan birinchi qadami edi. 1924-yil Janubiy Afrikadan topib o‘rganilgan.

BIBLIYA (yunoncha *Biblia - kitoblar*) – yahudiylik va xristianlikda muqaddas hisoblangan diniy kitoblar va risolalar majmuasi. Bibliya ikki asosiy qismga – *Qadimgi ahd* va *Yangi ahd*ga bo‘linadi. “*Ahd*” so‘zi xudoning insonlar bilan maxsus aloqasini ifodalaydi. Qadimgi ahd yahudiylikda ham, xristianlikda ham muqaddas sanaladigan va eng qadimgi davrlarda yaratilgan diniy adabiyotlardan, Yangi ahd esa faqat xristianlar muqaddas deb biladigan, ular dinni shakllanishiga aloqador diniy asarlardan iborat. Bibliya mil. avv. VIII asr va milodiy II asr oralig‘ida oromiy hamda yunon tillarida yozilgan. Bibliya eng qadimgi adabiy yodgorliklardan biri bo‘lib, diniy pand-nasihatlari, aqidalar, bashoratlar, duolar, solnomalar, masallar, ishqiy va falsafiy dostonlar, hikoyat, rivoyat va maktublardan iborat. Bibliya tarkibiga kirgan *Tavrot – Muso* alayhisalomga, *Zabur – Dovud* alayhisalomga, *Injil – Iso* alayhisalomga nozil qilingan. Milodiy 364-yili Laodika sobori xristianlikda muqaddas va ilohiy deb topilgan asarlardan iborat Bibliyani rasman tasdiqladi. Unga kiritilmagan yoki undan farqlanadigan barcha diniy kitoblarni soxta deb e‘lon qildi va ularni o‘qishni taqiqladi. Jami 70 kitob (bo‘lim)ni o‘z ichiga olgan bibliyaning hozirgi matni XIII asrda kardinal Stefan Lengton uning matnlarini boblarga ajratganidan keyin yuzaga kelgan. XVI asrda matbaachi Rober Stefan bu boblarni bandlarga ajratib, unga so‘nggi tartib raqamlarini qo‘ygan. Bibliyaning asosiy ko‘rsatmalaridan biri kishilarni yakkaxudolikka targ‘ib qilishdir. Bibliya jahon bo‘yicha keng tarqalgan, asrlar mobaynida ko‘pgina xalqlarning ahloqi, ma‘naviyati, madaniyati, adabiyoti, musiqa va rangtasvir san‘atiga barakali ta‘sir ko‘rsatgan. U XIX asrgacha 400 dan ziyod, XX asr mobaynida esa yana 1400 (jami 1978) tilga to‘liq yoki qisman o‘g‘irilgan. O‘zbek tilida ayrim qismlari 1891, 1913-yillarda Leypsig shahrida arab imlosida, 1981, 1983, 1986, 1990-yillarda Bibliyani tarjima qilish instituti Stoggolm tomonidan kiril yozuvida chop ettirilgan. 1992-yilda mazkur institut Injil va Zaburni to‘liq holda va Tavrotdan “Ibtido” qismini bir kitobga jamlab so‘z boshi, lug‘at, jadvallar, xaritalar hamda rangli fotosuratlar bilan chop etgan.

BRONZA DAVRI – ibtidoiy jamoa davrida jezdani mehnat qurollari ishlangan tarixiy bosqich. Ibtidoiy odamlar bir necha yuz va ming yillar davomida mehnat qurollarini faqat toshdan yasab keldilar. Mil. avv. IV mingyillikning boshlariga kelib, ayrim joylarda (O‘zbekiston yerlarida mil. avv. III mingyillik oxiri – II mingyillikda) turli zeb-ziynat bezaklarini, ba‘zi mehnat qurollarini misdan yasay boshlaydilar. Bu davrda misdan yasalgan mehnat qurollari mo‘rt va yumshoq bo‘lganligidan mustahkamroq qotishma olish uchun izlanish davom etgan va ma‘lum davrdan so‘ng qalayni misga qorishtirib bronza (jez) kashf etildi. Natijada mehnat qurollarining turi ko‘paydi, bronzadan keskirroq tig‘li qurol-yarog‘lar yasala boshladi. Ovchilik va terimchilik ijtimoiy va iqtisodiy hayotda o‘zining dastlabki ahamiyatini yo‘qotdi. Ot, eshak, tuya va ho‘kizdan transport vositasi sifatida foydalanildi. Hayvonlarga qo‘shiladigan aravalar vujudga keldi. Bu davrda xo‘jalikning, asosan, yaylov chorvachiligi va dehqonchilikka asoslangan ishlab chiqarish shakli qaror topdi. Amudaryo va Zarafshonning quyi qismi, Farg‘ona vodiysining shimoli-sharqiy qismi va janubiy Surxon vohasi tabiiy geografik jihatdan qadimgi dehqonchilikning kelib chiqishi va rivojlanishi uchun qulay bo‘lgan. Bu davrda O‘zbekiston janubi va Afg‘oniston shimolida rivojlangan *Baqtriya* dehqonchilik madaniyati vujudga keldi. O‘zbekistonda 3 ta asosiy dehqonchilik vohasi – *Sherobod*, *Sho‘rchi* va *Bandixon* shakllangan. Bu joylarda qadimgi ilk shahar madaniyati shakllana boshlagan. Bronza davriga mansub *Sopollitepa*, *Mirshodi*, *Mo‘lali*, *Jarqo‘ton* kabi urug‘ jamoasining turar joylari – qishloq qo‘rg‘onlari, ilk shaharlari va qabrlar topilgan. Xorazmda mil. avv. II mingyillikning 2-yarmida bronza davrining *Tozabog‘yob madaniyati* mavjud bo‘lgan. Bu madaniyat Burgut qal‘a vohasidagi Tozabog‘yob kanali yaqinidan topilgan. Bu madaniyat dehqonchilik va irrigatsiya tarmoqlari ancha rivojlanganligi bilan farq qiladi (*Ongqa-2*, *Qavat-3 makonlari*, *Ko‘kcha-3* va boshqa mozorqo‘rg‘onlar). Bu davrda metall quyish texnikasi yuksak bo‘lgan. Yassi tubli chizma boshqosimon naqshlangan idishlar topilgan. Bronza metallurgiyasi rivojlangan. Xorazmda so‘nggi bronza – ilk temir davriga *Suvyorgan* (mil. avv. II mingyillik) va *Amirobod* (mil. avv. I mingyillik boshi) madaniyatlariga mansub. *Suvyorgan* madaniyati 3 bosqichni (*Qamishli*, *Bozorqal‘a*, *Qovinchi*) o‘tgan. Urug‘ jamoalari ovchilik, podachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Ijtimoiy hayotda dastlab ona urug‘i an‘analari kuchli bo‘lgan, lekin keyingi ikki bosqichda erkaklarning jamoadagi mavqei ortgan. Ayollar erlarga iqtisodiy jihatdan qaram bo‘la bordi. Katta oila jamoalarida ota huquqi qaror topib mustahkamlandi. Endi qarindoshlik otaga qarab

belgilandi, urug'lar ichidagi munosabatlar otaning iqtisodiy va huquqiy hukumronligi asosida qurilib, bolalar ota mulkiga merosxo'r bo'la boshladi. Farg'ona vodiysida so'nggi bronza davriga mansub *Chust madaniyati* aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik, chorvachilikdan iborat bo'lgan. Quyi Zarafshonning *Zamonbobo madaniyati* so'nggi bronza davrining *Andronovo madaniyatiga* juda yaqindir. Andronovo madaniyatining yuqori bosqichiga mansub yodgorliklar Xorazmda, Toshkentdagi *Ko'kcha mozorida*, Buxoro viloyatining *Qorako'l* tumabnida, Urgut tumanining *Mo'minobod* qishlog'ida, Chirchiq daryosi bo'yida – *Achichiqko'l* va *Sergeli* tepalarida topilgan. Toshkent vohasida so'nggi bronza davri *Burganli* madaniyatida aksini topgan. Bu vaqtda ibtidoiy jamoa shiddat bilan yemirilib, qabilalar o'rtasida dastlabki sinfiy munosabatlar vujudga keldi. Tadqiqotlar natijasida shu narsa aniqlandiki, mil. avv. II mingyillikning oxiri va I mingyillikning birinchi choragida O'rta Osiyo hududida dastlabki qadimgi davlat tuzilmalarining paydo bo'lishi kuzatiladi.

CHOPPERLAR – uchi bir tomonga qarab o'tkirlangan qo'pol tosh qurol.

DAH'YA – “Avesto”da bir qancha qabilalar ittifoqi shunday nomlangan.

DAVRLASHTIRISH – insoniyat tarixining bir-biridan tubdan farq qiluvchi davrlarga bo'linish.

ENEOLIT (lotincha «*eneus*» - «*mis*» va yunoncha «*paleos*» - «*tosh*») - mis-tosh asri. IV-III mingyilliklarda tosh bilan birga misning ishlatilgan davri. Eneolit davrida metall ishlab chiqarish odamlarning moddiy va ma'naviy madaniyatiga katta ta'sir qildi. Mil. avv. IV mingyillikda Qadimgi Sharqda shahar va davlatlar, O'rta Osiyo janubida esa sug'orma dehqonchilik vujudga keldi. Xom g'ishtdan ko'p xonali uylar qurila boshladi; sopol idishlar hayvon, qush, o'simlik shaklidagi naqshlar bilan bezatildi. Eneolit davrining ko'plab manzilgohlari Turkmaniston janubi (*Anov, Namozgoh, Oltintepa*)da va Zarafshonning yuqori oqimlarida topib o'rganilgan.

ENG QADIMGI URUG'CHILIK TUZUMI – insoniyat tarixining barcha mehnat qurollari umumiy bo'lgan, hamma odamlar hamkorlikda mehnat qilgan davr.

EPIGRAFIKA (yunoncha **epigrahe** - *bitik*) – qadimgi bitiklarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi yordamchi tarix fani.

ETNOGRAF – hozir ham barhayot qabilalar va xalqlarni, qadimgi odamlarning saqlab qolgan ko'pgina udumlari, xo'jalik va madaniy an'analarini o'rganuvchi olim.

ETNOGRAFIYA - **elshunoslik, ya'ni o'tmishda va hozirda yashayotgan odamlarning urf-odatlari, xo'jaligi, moddiy va ma'naviy madaniyatni o'rganuvchi fan.**

FARG'ONATROP – olimlar Farg'onaning Seleng'ur g'oridan topilgan odam suyagi qoldiqlariga shunday nom berishgan. Ilk tariximizning tamal toshlari ilk bor ajdodlarimiz tomonidan Seleng'ur g'orida qo'yilgan bo'lib, uning yoshi 1 mln 200 ming yil bilan belgilanadi. Bizning tariximiz Seleng'ur g'orida paydo bo'lgan arxantroplardan boshlanadi. O'rta Osiyo xalqlarining ajdodlari ilk bor Farg'ona vodiysida paydo bo'lgan va azaldan ularning avlodlari uzluksiz yashab kelmoqda.

FITESHIZM (portugalcha **fetico**, fransuzcha **fetich** - **sehrli narsa, tumor**) - g'ayritabiiy xususiyatlarga ega deb hisoblanadigan jonsiz narsalar - fetishlarga sig'inish. Sig'inish obyektlari, ya'ni fetishlar - tosh, tayoq, ko'zmunchoq, tumor va har qanday buyum bo'lishi mumkin. Fiteshizm dinining qadimgi unsurlaridan biri. Barcha ibtidoiy xalqlarda bo'lgan.

GENELOGIYA - alohida insonlarni kelib chiqishi, qarindoshlik aloqalari, bir oila ajdodlarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

GEYDELBERG ODAMI – 1907-yili Germaniyaning Geydelberg shahri yaqinidagi Mauer qishlog'idan topilgan pitekanthroparga yaqin bo'lgan qazilma odam. Qadimligi 400 ming yilga yaqin. Unda iyak bo'lmay, tuzilishi xuddi maymunnikiga, ammo tishlarining tuzilishi odamnikiga o'xshaydi. Jag' suyagi bilan birgalikda sut emizuvchi hayvonlarning suyak qoldiqlari topilgan.

HARBIY DEMOKRATIYA – ilk davlatchilikka o'tish davrida qabilaga harbiy sardorlar boshchilik qilgan bir boshqaruv shakli.

HOMO HABILIS - “*Ishbilarmon odamlar*”. Zinjantropalar eng sodda mehnat qurollarini yasay olgani ya'ni toshni-toshga urib mehnat qilgani uchun unga olimlar ushbu nomni berishgan.

HOMO SAPIENS - “*Aql-idrokli, ongli odamlar*”. Ushbu nom so'nggi paleolit odami kromanyonga berilgan. Ularning ongi, tili rivojlangan bo'lib, bir-birlari bilan burro-burro so'zlashganlar.

IBTIDOIY TO'DA – turmush va mehnat umumiyligi negizida birlashgan qadimgi odamlar jamoasi.

ISHLAB CHIQRUVCHI XO'JALIK – ancha vaqt urug'ni o'simlik va hayvon yegulik mahsulotlari bilan ta'minlab kelgan ziroatchilikva chorvachilikdir. Zirotchilik termachilikdan boshlangan, chorvachilik esa ov va hayvonlarni qo'lga o'rgatishdan kelib chiqqan.

JARQO'TON OTASHKADASI - Surxondaryo viloyati Jarqo'ton shahri xarobasidagi otashparastlar ibodatxonasi. O'rta Osiyo va O'rta Sharqdagi eng qadimiy otashkada hisoblanadi. Jarqo'ton otashkadasida *A.Asqarov* rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiya tadqiqot ishlarini olib borgan (1973-yildan). Jarqo'ton otashkadasining tarhi to'g'ri to'rtburchak bo'lib, devor (qalinligi 4,5 m) bilan o'ralgan. Unda doira shakldagi 6 sajdagoh, 5 muqaddas quduq, tabarruk ashyolar saqlanadigan maxsus xona boshqa xo'jalik xonalari bo'lgan.

KOHINLAR – qadimda diniy marosimlarni olib borgan, xudolar va odamlar oʻrtasida vositachi hamda qurbonlik bagʻishlaydigan ruhoniylar.

KROMANYON («*homo sapiens*» - «*ongli odam*») – soʻnggi paleolit davrining hozirgi (neantrop) koʻrinishida boʻlgan qazilma odamlarning umumlashma nomi. 40-12-ming yil ilgari yashagan. 1868-yilda Fransiyaning gʻoridan topilgan (nomi shundan). Dunyoning barcha qismida kromanyonga oid suyak qoldiqlari topilgan. Kromanyonning yuz tuzilishi hozirgi zamon odamiga oʻxshaydi. Ular taxm. 140 ming yil muqaddam paydo boʻlishgan.

LINGVIST – tilshunos olim, u yoki bu hozirgi zamon tili qay yoʻsinda shakllanganini tushunish maqsadida qadimgi tillarni tadqiq etuvchi olim.

LINGVISTIKA – qadimgi va hozirgi tillarni oʻrganuvchi tilshunoslik fani.

MADANIY QATLAM - arxeologiya yodgorliklarida odam faoliyati izlari boʻlgan barcha qadimgi manzilgohlardagi yer osti qatlamlaridir.

MADLEN MADANIYATI - Yevropadagi soʻnggi paleolit davri (mil. av. taxm. 15-8 mingyilliklar) madaniyati. Fransiyadagi La-Madlen (La Madeleine) gʻori nomi bilan atalgan. Tosh keskichlar, suyak va shoxdan yasalgan mehnat qurollari, gʻor devorlariga solingan suratlar, suyak oʻymakorligi va b. Xoʻjaligi - ovchilik, baliqchilik.

MARHUMLAR KITOBI - qadimgi misrliklar tarixini bayon etuvchi yozma manba.

MATRIARXAT (lotincha *mater* - *ona* va yunoncha *arche* - *ibtido, hokimiyat*) – eng qadimgi tuzum rivijidagi bir bosqich boʻlib, qarindoshlik munosabatlari ona tomonga qarab belgilangan, uruqqa va oilaga ayol kishi sardorlik qilgan.

MEZOLIT («*mezos*» - «*oʻrta*» va «*litos*» «*tosh*») - *oʻrta tosh asri*; Paleolitdan neolitga oʻtish davri (mil. avv. 12-7 mingyilliklar). Mezolitda hayvonot dunyosi, landshaftlar muzlik davridan xalos boʻlib hozirgi tabiiy sharoitga moslashgan. Muzlik davriga moslashgan yirik hayvonlar (mamontlar) yoʻq boʻlib, yangilari paydo boʻlgan. Inson hayotida katta oʻzgarishlar sodir etilgan. Mezolitda oʻq-yoyning kashf etilishi bilan yakka oila boʻlib yashash imkoniyati tugʻilgan. Tosh, suyak, yogʻochdan *mikrolit qurollar* (pichoq, qirgʻich, bolta) kashf qilingan. Bu qurollar yordamida odamlar yakka holda ov qilish imkoniga ega boʻlishgan. Shu tariqa jamoa boʻlib yashashga barham berilgan. Mezolit davri odamlari ovchilik, baliqchilik, termachilik bilan shugʻullanganlar. Mezolit davrida Oʻrta Osiyo tabiatida muzlik davri tugaganligi sababli iqlim sernam boʻldi. Bu davr xoʻjaligi tarixidagi yangi xususiyatlaridan biri oʻq-yoyning kashf etilishi munosabati bilan yakka ovchilari rolining oʻsishidir. Oʻq-yoy insonni kundalik hayotida bir necha yuz mingyilliklar davomida hukmronlik qilib kelayotgan yirik hayvonlar tik jarlarga haydash, ularni oʻrab olib tutish ovchiligiga barham berdi. Ov jaryonida koʻpchilik tamonidan yirik hayvonlarni tutishga qaratilmay, mayda hayvonlarni tutishga moslashtirilgan. Ovdan keladigan daromad ham koʻpaydi, u bilan bogʻliq holda mehnat qurollari takomillashib bordi. Oqibatdaxoʻjalikni pg yangi turi paydo boʻldi. Masalan: hayvon bolalarini qoʻlgaoʻrgataboshladilar. Bu jamoaning zahiradagi ov oʻljasi edi. Birinchi uy hayvoni it edi. Ayrim olimlar it bilan deyarli bir vaqtda shimol boʻgʻusi ham qoʻlga oʻrgatilganligini taʻkidlaydilar. Itlarning qadimgi suyak qoldiqlari mil. avv. 10 mingyillikka oid boʻlib, Old Osiyoda topib oʻrganilgan. Mezolit davrida odamlar daraxtlarning egiluvchi novdalaridan turli xil savatchalar toʻqishib, ulardan baliq tutishda foydalana boshladilar. Bu davrda iqlimning iliqlashib, sernam boʻlishi odamlarning hayotidagi doimiy oʻtroqlik turmush tarzi oʻrnini daydi hayot egalashiga olib keldi. Bu davrda murakkab mehnat qurollari vujudga keldi. Oʻzbekistonda oʻrganilgan mezolit davri yodgorliklarini yoshi bir xil emas. Olimlar yodgorliklarda topilgan tosh qurollariga qarab, ularni uch guruhga boʻlishgan: 1) *Qoʻshilish yodgorligi* (Toshkent)-mil. avv. 10-9 mingyillik; 2) *Obishir yodgorligi* (Fargʻona vodiysi)-mil. avv. 9-8 mingyilliklar; 3) *Machay madaniyati* (Surxondaryo)-milloddan avvalgi 7-6 mingyillik. 1912-yilda *I. Fyodorov* tomonidan Surxondaryoning *Zarautsoy* degan joyda dunyoga mashhur qoyatosh suratlari topilgan. U yerdagi rasmlar tosh davriga mansubdir. Unda yovvoyi hoʻkiz va ov manzarasi tasvirlangan. Odamlar chizilgan suratlar boʻlajak ovga yordam berishiga ishonganliklari sababli qoyatosh suratlarida koʻpincha hayvonlar va ov manzarasini tasvirlaganlar. Ibtidoiy tasviriy sanʼat rivojiga insonning atrof muhitni bilish yoki dunyoni anglashga intilishi asos boʻldi.

MIKROLITLAR – mezolit va neolit davrida odam tomonidan yasalgan kichik tosh plastinkalar. Mezolit davrida mikrolitlar paykon, suyak yoki shoxdan yasalgan qurollarning tigʻi sifatida ishlatilgan.

MONGOLOID IRQI (*Osiyo-Amerika irqi*) - insoniyatning eng katta irqalaridan biri. Bugʻdoy rangligi, qalin qora sochi, yuz va badanida tukning kamligi, kichik burni, yonoq suyaklarining boʻrtib chiqqanligi, yuzi yumaloqdan kelganligi, qisq koʻzligi bilan xarakterli. Sharqiy Osiyo, Indoneziya, Markaziy Osiyo, Sibir, Amerikada tarqalgan.

MUSTYE MADANIYATI - ilk paleolit davrining eng soʻnggi madaniyati (mil. av. 150-40 mingyillik). XIX asrning 60-yillarida fransuz arxeologi *G. Mortilye* Fransiyaning janubi-gʻarbidagi *Le-Mustye* (Le Moustier) gʻoridan suyak va tosh qurollar topganligi uchun shu nom bilan yuritiladi. Bu davrda yashagan odamlar *neandertallar* nomi bilan fanga kirgan. Mustye madaniyati uchun gardishsimon *nukleus* va 3

burchakli tosh parrakchalar xos bo'lib, ular yog'och yo'nish, ishlash, kiyim va qurol tayyorlashda ishlatilgan. Mustye davrida nayzasimon tosh qurol, o'roq, randa, qumtosh yoki ohaktoshdan yasalgan sharlar, Mustye madaniyatining oxirida esa keskich asboblari - qirg'ich, pichoq hamda suyak qurollar paydo bo'lgan. Mustye davrida odamning jismoniy qiyofasi takomillasha borgan. Qadimgi odam (pitekantrop va sinantrop) o'zgarib, hozirgi tipdagi odamga yaqinroq bo'lgan neandertal shakliga kiradi. Bu odam miyasida nutq markazi yuzaga keladi hamda uning jismoniy qiyofasi o'zgara boradi, bu uning ish vaqtida erkin harakat qilishini ta'minlaydi. Olovni saqlab qo'yishdan uni ishqalash yo'li bilan hosil qilishga o'tilishi Must'e davrining muhim yutuqidir. Toshni ishlashda levallua texnikasidan foydalanilgan. Mustye madaniyatida g'or va ochiq manzilgohlarda neandertal odamlar yashab, mamont, ayiq, shimol bug'usi kabi hayvonlarni ovlab, iste'mol qilishgan hamda terimchilik bilan shug'ullangan. Mustye davri qarorgohlarida o'choq, kuygan suyak va qabrlar uchraydi. Qabrlar va ulardan topilgan buyumlar dafn marosimlarida diniy e'tiqodlar tug'ila boshlaganini ko'rsatadi. Mustye madaniyati yodgorliklari Yevropa, Afrika, Yaqin Sharqda, Rossiyaning Yevropa qismida, Kavkaz, O'rta Osiyo va Qozog'istonda topib tekshirilgan. O'zbekistonda - Surxondaryo (*Teshiktosh g'ori*), Samarqand (*Omonqo'ton g'ori*, *Qo'tirbuloq makoni*, *Zirabuloq*, *Xo'jamazgil makoni*), Toshkent viloyati (*Obirahmat g'ori*, *Ko'lbuloq makoni*, *Xo'jakent makoni*, *Paltov*), Farg'ona vodiysi (*Qal'acha makonlari*, So'x daryosidagi makonlar), Navoiy viloyati (Uchtut)da Mustye madaniyati yodgorliklari topilgan va tekshirilgan. Hozirgi vaqtda O'rta Osiyoda neandertal zamondoshlari yashagan makonlar 90 dan ortiq joyda uchratilgan.

NEANDERTAL – qadimgi qazilma odamlar, paleoantropnlarning bir guruhi. O'rta paleolit davrida – mil. avv. 100-40 ming yil ilgari yashagan. Neandertal skelet qoldiqlari (bosh miya qutisi, qovurg'alarning bo'laklari, yelka hamda son suyaklari va boshqalar). 1856-yilda Neandertal vodiysida (Germaniya Federativ respublikasining Dyusseldorf shahri yaqinida; nomi shundan olingan), shuningdek, Osiyo va O'rta Osiyo (*Teshiktosh odami*) va Afrikada topilgan. Neandertal bo'yi uncha katta bo'lmagan (160 sm ga yaqin), miyasi yirik (1700 sm³), lekin hozirgi odamlarnikiga nisbatan soda tuzulgan, ko'zining ustida qalin bo'rtig'i bo'lgan. Neandertal bundan 200-35 ming yil avval - vyurm muzligi davrida G'arbiy Yevropada yashaganlar. Neandertal yashash uchun g'orlarni o'zlashtiradi, qo'l cho'qmor va nayza uchlarini yasaydilar; o'zlariga hayvon terisidan kiyim qiladilar, olovdan foydalanadilar, mamont va boshqa yirik muzlik davri hayvonlarini ovlaydilar (*Muste madaniyati*). Olov yoqishni va undan foydalanishni bilishgan, to'da bo'lib yasashgan. Neandertallar hozirgi qiyofadagi odamga o'tish bosqichidir.

NEGROID IRQI - katta ekvatorial (*negr-avstraloid*) irqqa kiradi. Tanasining qoraligi, jingalak sochligi, burnining kengligi, lablarining qalinligi, prognatizm (jag' suyaklarining oldinga turtib chiqishi) xosdir. Afrikada, Sahroi Kabirning janubida tarqalgan. «negroid irqi» termini ba'zan ekvatorial irqining sinonimi sifatida qo'llaniladi.

NEOLIT («neos» - «yangi» va «litos» - «tosh» - yangi tosh) - O'rta Osiyoda neolit davri mil. avv. VI-IV mingyilliklar bilan belgilanadi. Arxeologlar neolit davrining boshlanishi sopol idishlar yasashning kashf etilishi bilan belgilaydilar. Mezolit va neolit davrida odamlar mikrolit - toshdan mayda mehnat qurollari tayyorlashni o'rganadi. Shuningdek toshga ishlov berishning ilgari noma'lum bo'lgan usullari: silliqlash, qirtirlash va burg'ilashni ham o'rganadi. Ular endi mehnat qurollari yasashning yangi usullarini, chaqmoqtoshdan parrakchalar chiqarishni ham kashf etadi. Endi toshning keraksiz tomonlari urib tushirilmasdan, undan pichoqqa o'xshagan parrakchalar, qirg'ich, nayza uchlari charxlab olingan. Neolit davrida qabilalarning o'troq hayot tarziga o'tadi, doimiy yashash uchun manzilgohlar qura boshlaydilar. Guvaladan uylar qurish boshlanadi. Urug' jamoasining qarorgohlari shakllanadi. O'troq hayot tarzi va mehnat qurollarining takomillashuvi jamoalarning ziroat va chorvachilikka o'tishiga olib keladi, hunarmandchilikning rivoj topishiga asos bo'ladi. Neolit davri muhim kashfiyotlaridan biri kulolchilik, tikuvchilikva to'quvchilik bo'ldi. Neolit davrida aholining asosiy mashg'uloti ov, baliqchilik va termachilikdan iborat edi. O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida mil. avv. VI-V mingyilliklarda neolit davri qabilalari ziroatchilikka o'tadi. Markaziy, Shimoliy va Sharqiy viloyatlardagi qabilalar esa ov va baliqchilik bilan shug'ullanishda davom etadilar. Ziroatchilarning dastlabki qarorgohlari jilg'alar bo'ylab joylashgan. Shunday qadimiy makonlardan biri *Chaqmoqli* deb ataladi. Chaqmoqli O'rta Osiyoning aholisi ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tgan dastlabki qishloqlaridan biri hisoblanadi. Neolit davri ilk dehqonlarining ikkinchi qarorgohi *Joytun* hisoblanadi. Joytun Turkmaniston janubidagi mil. avv. VI-V mingyilliklar makonidir. Bu manzilgohning ziroat usullari sodda bo'lishi qaramay O'rta Osiyo ziroatchiligi taraqqiyotiga asos bo'ldi. Neolit davri ovchi va baliqchilarning qadimgi yodgorligi *Kaltaminor*dir. Kaltaminor mil. avv. V mingyillikning oxiri - IV mingyillikning boshlari oid. Bu yodgorligning ancha yaxshi saqlangan manzilgohlaridan biri - *Jonbos-4* dir. Kaltaminor yodgorliklari xos mehnat qurollari va kulolchilik buyumlari Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi hududlarda: Zarafshon va Amudaryoning quyi oqimlarida hamda Qizilqum sahrosida uchraydi. Neolit davrida matriarxat jamoasi gullab yashnagan. Urug'chilik tuzumidagi ayolning rahbarlik maqomi oilasining oziq-ovqat, turmush va farzandlar tarbiyasini ta'minlashdan iborat edi. Urug' ayollari termachilik va dehqonchilik

bilan shug'ullanishgan.

NMANA – “*Avesto*”da katta patriarxal oila shunday nom bilan atalgan.

NUMIZMATIKA (lotincha **numisma** - **tanga**) – tangalarni tadqiq etish bilan shug'ullanuvchi fan; tangalarning tasvirlari, yozuvlari, og'irligi, qanday metallardan yasalganligi, pul muomalasidagi darajasi va tanga zarb qilinish tarixini o'rganadi. Numizmatika tushunchasiga yana qog'oz pullarni o'rganish (bonistika) va medal, jeton, orden hamda nishonlarni o'rganish (faleristika) ham kiradi. Birinchi metall tangalar mil. avv. VII asrda Kichik Osiyoning *Lidiya* davlatida zarb qilingan. O'rta Osiyoda birinchi tangalar (kumushdan) mil. avv. III asrda chiqarilgan. Uning yuza qismi (aversi)ga podshoning surati, orqa tomoni (reversi)ga esa har xil xudolar, muqaddas hayvonlar tasviri solingan yoki podsholarning nomi yozilib, tamg'asi tushirilgan. Numizmatika numizmatik kolleksiyadan farq qiladi. Tangalarni kolleksiya qilish XIV-XV asrlarda Italiyada paydo bo'lgan. Ilmiy numizmatika fani XVIII asrning 2-yarmida venalik *Y. X. Ekkel* tomonidan asoslangan.

O'ZLASHTIRUVCHI XO'JALIK - eng qadimgi odamlarning mashg'uloti bo'lib, tabiat in“om etgan narsalarni terib-termachilik yoki ovchilik orqali iste“mol qilganlar.

PALEOLIT (yunoncha «**paleos**» - «**qadimgi**» va «**litos**» - «**tosh**») – eng qadimgi odamlar yasagan qurollar, asosan, toshdan bo'lgani uchun insoniyat tarixining dastlabki bosqichi shu nom bilan atalgan bo'lib, u quyidagi 3 davrga: **ilk paleolit** (*Olduvoy* – mil. avv. 3-2 mln. yillar; *Ashel* – mil. avv. 1 mln. – 100-mingyilliklar), **o'rta paleolit** (*Muste* – mil. avv. 100-40-mingyilliklar), **so'nggi paleolit** (*Orinyak*; *Solyutre*; *Madlen* – mil. avv. 40-12-mingyilliklar) bo'linadi.

PATRIARXAL OILA – erkak boshchilik qiladigan oila. Matriarxatdan patriarxatga o'tish davrida vujudga kelib, birgalikda xo'jalik yurgizuvchi qarindoshlarning bir qancha avlodidan tashkil topgan. Patriarxal oila, asosan, ilk xo'jalik jamoasi bo'lgan, uning iqtisodiy asosini yerga va ishlab chiqarish qurollariga umumiy egalik (ishlab chiqarishga ham, is“temolga ham) tashkil etgan.

PATRIARXAT – eng qadimgi jamoa tuzumining bir davri bo'lib, unda erkak kishi jamiyat hayotida yetakchi mavqega ega bo'lgan, qarindoshlik munosabatlari ham ota tomonga qarab belgilangan. Patriarxatning xo'jalik faoliyati: omoch bilan yer haydash, chorvachilik, metallga ishlov berish. Bu davrda ibtidoiy jamiyat yemirilib, uning so'ngi bosqichida mulkiy tabaqalanish va davlat yuzaga kelgan.

PETROGLIF (yunoncha **petros** – **tosh**, **glife** – **o'qish**) - toshga o'yib tushirilgan rasmlar.

PIRAMIDALAR MATNLARI - qadimgi misrliklar tarixini bayon etuvchi yozma manba.

PITEKANTROP (yunoncha **pithekos** - **maymun** va **anthropos** - **odam**) - eng qadimgi qazilma odamlar (taxm. 900 yil avval). Ilk paleolit davrida - 700-600 ming yil ilgari yashagan. Ilk paleolit madaniyatini yaratganlar. 1890-1891-yillarda golland shifokori *E. Dyubua* Yava orolidagi Solo daryosi yaqinidan 4-qatlam quyi yotqiziqilarida odamning eng qadimgi ajdodiga mansub bosh miya qopqog'i, son suyagi va uchta tishini topgan. 1973-yilda suyak bo'laklari va yigirmaga yaqin alohida tishlar topilgan. Pitekantrop bosh miya qopqog'i va shakli kattaligi ko'ra odam va odamsimon maymun oralig'ida turadi. Pitekantropning miya hajmi 900 sm³ga yaqin (gorillaniki 500 sm³, hozirgi zamon odamlarida o'rtacha 1400 sm³). Uning peshonasi nishab bo'lib, shimpanzenikiga o'xshaydi. Pitekantropning topilishi antropologiyada muhim voqea bo'ldi. Pitekantrop qo'lda murakkab harakatlar bajarishgan va poda-poda bo'lib yashagan. Qo'lda murakkab harakatlar qilish mehnat harakatiga, poda-poda bo'lib yashash esa, jamiyatning ilk kurtagiga kiradi.

QADIMGI DUNYO TARIXI – yer yuzida odam paydo bo'lganidan to milodiy 476-yilda G'arbiy Rim imperiyasi qulaguniga qadar kechgan voqealarni o'z qamroviga olgan davr tarixi.

RIGVEDA - Qadimgi Hindiston yozma adabiyotining qadimgi yodgorligi – *Vedalarning* bir qismi. Vedalar 4 ta qismdan: “*Rigveda*” (qasida, madhiya, duolar to'plami), “*Samaveda*” (qo'shiqlar to'plami), “*Ayurveda*” yoki “*Yajurveda*” (qurbonlik qilish yo'llari), “*Atharvaveda*” (sehrli duolar to'plami) yetib kelgan. Vedalar ichida eng qadimgisi bo'lmish *Rigveda* 10 kitob (mandala)dan iborat. Bunda tabiatdagi narsa va hodisalar ilohiy kuchlar sifatida gavalantirilib, ular sharafiga qo'shiqlar, madhiyalar, to'qilgan, ularga qurbonliklar keltirilgan. Insoniyat hayoti, uning baxt-saodati ana shu kuchlarga bog'liq holda tasavvur qilingan., *Rigvedaga* ko'ra, *Indra* – momaqaldiraq ilohi, *Mitra* – Quyosh tangrisi, *Varuna* – Osmon ma'budi, *Agni* – Olov ma'budi, *Yama* – ajal, o'lim keltiruvchi, *Sama* – Oy ma'budasi, *Rita* – Koinot tartibini anglatadi. “*Rigveda*” qo'shiqlarini to'plovchilar *rishi* (ilohiy qo'shiqlarni to'quvchi donishmand)lar deb atalgan. *Regveda* kitobida qadimgi dunyo falsafiy tafakkurining o'ziga xos badiiy ifodasi ko'rinadi. Unda qadimgi hindlar olam sirlari haqida fikr yuritadi. Masalan, hech narsaga tayanmagan va yopishtirilmagan Quyosh nega qulab tushmaydi? Kechasi Quyosh qayoqqa ketadi, u qayerda? Shamol qayerda tug'ilib, qayerga boradi? Olamning asosini nima (yoki nimalar) tashkil etadi? *Rigvedada* bu va boshqa ko'plab bunday muammolar ko'tarilgan.

SINANTROP (lotincha **Sina** - **Xitoy** va yunon **antropos** - **odam**) - eng qadimgi odamlar (arxantrop)ga mansub qazilma odamlar. Ilk paleolit davrida - mil. avv. 600-500 ming yil oldin yashagan. Juda ko'p suyaklari (kalla qutisi, pastki jag'lar parchalari, oyoq va qo'l suyaklari) o'rta pleystotsen qoldiqlaridan ilk bor 1927-1937-yillarda Xitoydan topilgan (nomi shundan olingan). Sinantrop morfologik jihatdan pitekantroparga

yaqin, lekin ulardan miya hajmining kattaligi (1000 sm³ ga yaqin), peshonasining birmuncha kengligi bilan farq qiladi. Sinantropning suyak qoldiqlari bilan birga ular foydalangan, ilk paleolit davriga mansub sodda tosh qurollar, ularning olovdan foydalanilganiga guvohlik beruvchi kul va hayvonlarning kuygan suyak qoldiqlari topilgan.

SIVILIZATSIYA - eng qadimgi shaharlar va davlatlarning tashkil topish davri; odamlar belgilangan qonunlarga rioya qilib yashagan shaharlar va davlatlar rivojlangan davrda moddiy va ma'naviy madaniyating ancha yuksak darajasidir.

SOLYUTRE MADANIYATI – Fransiya va Shimoliy Ispaniya hududidan topilgan so'nggi paleolit (taxm. mil. avv. 18-15-mingyilliklar)ga oid madaniy yodgorlik. Uning nomlanishi dastlab topilgan joy Fransiyaning Solyutre (Sona va Luara departamenti) manzili nomidan olingan. Bu davrning asosiy xususiyati chaqmoqtoshdan nayzaning uchini yasalishi edi. Xo'jaligi ovchilik bo'lgan.

SUG'ORMA DEHQONCHILIK – O'rta Osiyo janubida (irrigasiya asosida) vujudga kelgan dehqonchilikning turi. Eneolit davrining kashfiyoti.

TARIX – "*Istoriya*" degan yunoncha so'zning arabcha aytilishi bo'lib, uzoq-yaqin o'tmishda sodir bo'lgan "tadqiqot", "voqealar bayoni" degan ma'noni bildiradi.

TEMIR ASRI – insoniyatning ibtidoiy jamoa va ilk ishlab chiqarish xo'jaligi shakllanayotgan tarixidagi davr. Fanda tosh va jez deb yuritilgan davrlardan so'ng insoniyat hayotida sodir bo'lgan tarixiy bosqich. Bu davr xo'jalikda temir metallurgiyasi yuzaga kelishi, tarqalishi va temir qurollar ishlatilishi bilan belgilanadi. «Temir davri» atamasi, garchi antik dunyoda tosh, jez asri tushunchalari qatorida yuzaga kelgan bo'lsa-da, fanda XIX asrning o'rtalarida daniyalik arxeolog *K. Y. Tomsen* tomonidan kiritilgan. Rudadan temirni ajratib olish usuli dastlab Misr va Mesopotamiyada (mil. avv. III mingyillikning 1-yarmida) kashf etilgan. Keyinroq (mil. avv. II mingyillikning oxirida) bu usulni yunonlar bilib olishgan. Mil. avv. XI asrdan boshlab Palastin, Suriya, Kichik Osiyo, Zakavkaze, Hindiston va Xitoyda xo'jalik va harbiy qurol-aslahalar yasashda temirdan keng foydalanganlar. Mil. avv. IX-VII asrlarga kelib metallga termik usul bilan ishlov berish kash etilib, uni po'latga aylantirilishi yangi material – temirning keng tarqalishiga sabab bo'ladi. O'zbekistonda temir davriga oid yodgorliklarni sanalashtirish va dastlabki turkumlarga ajratilishiga doir tadqiqotlar *S. P. Tolstov*, *A. I. Terenojkin* va *Y. G'ulomovlar* tomonidan amalga oshirilgan. O'zbekiston hududida temir davri yodgorliklari mil. avv. VIII-VI asrlarga mansub. Ular Xorazm, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro, Toshkent viloyatlari va Farg'ona vodiysida o'rganilgan; *Ko'zaliqir*, *Qal'aliqir* va *Dilg'ija* singari qadimgi qal'a va qishloq, shahar xorabalari, Tagisken va Uygarak qabriston-qo'rg'onlari, *Bo'kantov* qoyatosh sur'atlari tekshirilgan. Temir davrida qadimgi Xorazm hududlarida dastlabki yirik sug'orish inshootlari vujudga kelgan. 1960-1970-yillarda Surxondaryoda *Kuchuktepa*, *Jondavlat* va *Qiziltepaning* quyi qatlamlari, *Pachmoqtepa*, *Qizilchatepa* yodgorliklari o'rganildi. *L. I. Albaum* *Kuchuktepa*dan mil. avv. VI-IV asrlarga oid uy-joy qoldiqlari, kulolchilik, temirdan yasalgan uy-ro'zg'or va dehqonchilik buyumlarini topgan. 1960-yillarda Buxoro viloyatida *Xazora* yodgorligi va *Sarmichsoy* petrogliflari tekshirildi. Qashqadaryoda temir davriga oid *Chimqo'rg'on* yodgorligi (1972-yilda) o'rganildi. 1973-yilda *Chordara* istehkomi (Konimex tumani) va *Romushtepa* (Jondor tumani) tekshirildi. Temir davriga mansub arxeologik yodgorliklar Toshkent viloyatida *Burganliktepa*, *Qovunchitepa*, *Tuyabog'iztepa* va *Burchmulla* xazinasi, Farg'ona vodiysida esa, *Eylaton* yodgorligi va *Oqtosh* qabristoni asosida o'rganilgan. 1980-1990-yillardan *Ko'ktepa* (Samarqand viloyati), *Yerqo'rg'on* va *Uzunqir* (Qashqadaryo viloyati) kabi mil. avv. VII-VI asrlarga oid nodir obidalarda arxeologik qazishlar o'tkazildi.

TESHIKTOSH ODAMI - Teshiktosh g'oridan topilgan *neandertallar* vakilining suyak qoldig'i. *A.P. Okladnikov* o'rgangan (1938-1939-yillar). Ko'pgina tadqiqotchilar fikricha, Teshiktosh odami suyak qoldiqlari 8-9 yoshdagi bolani bo'lgan. Bola dafn qilingan joy atrofida tog' echkisining bir necha juft shoxi yotgan. Marhumni qabrga turli buyumlar bilan ko'mish, dastlabki diniy tasavvurlarning paydo bo'la boshlaganligidan dalolat beradi. Teshiktosh odami kalla suyagining hajmi katta (1490 sm kub), uning qopqog'i pitekanthrop yoki sinantropnikiga nisbatan balandroq. Biroq hozirgi bolalarnikidan pastroq. *M. M. Gerasimov* kalla suyagi asosida Teshiktosh odamining yuz tuzulishini tiklagan (1949-yillar). 1973-yilda antropolog *V. P. Alekseyev* Teshiktosh odamini to'la o'rganib, skelet qiz bolaga tegishli bo'lib, u inson evolyutsiyasining neandertal fazasiga mansub ekanligi va Yevropa yoki Old Osiyo guruhiga kirishini bildirgan.

TOTEMIZM (Shimoliy Amerika indeyslarning *ojibve qabilasi* tilidagi «*ototem*» - «*uning urug'i*» so'zidan) - ibtidoiy diniy e'tiqodlarning ilk shakllaridan biri. U kishilarning ma'lum guruhi bilan hayvon va o'simliklarning muayyan turlari (ba'zan tabiat hodisalari, jonsiz narsalar) o'rtasida g'ayritabiiy aloqa, qon-qarindoshlik bor degan e'tiqodga asoslanadi. Hayvonlar, o'simliklar, jonsiz predmetlar *totem* hisoblangan. Totemlar (ko'pincha hayvonlar) ov qilinmagan, o'ldirilmagan, go'shti yeyilmagan, ular go'yo kishilarning qudratli himoyachisi hisoblangan. Qabila, urug' har bir a'zosining hayoti va farovonligi totemga bog'liq deb qaralgan. Ular o'z totemini qarindoshi, akasi, otasi, do'sti deb hisoblagan. Har bir qabila, urug' o'z totemining nomi bilan atalgan. Totemistik e'tiqod va marosimlar muayyan ko'rinishda ko'p xalqlarda,

ayniqsa, Avstraliyadagi qabilalarda saqlanib qolgan.

URUG' - birgalikda yashagan va hamkorlikda mehnat qilgan, umumiy mehnat qurollari va qurol-yaroqqa ega bo'lgan qarindoshlar uyushmasi.

URUG' JAMOALARI – so'ngi paleolitning kashfiyotlaridan biri bo'lib, unda odamlar qarindoshlardan tarkib topgan ixcham guruhlariga bo'lingan. Bu urug'ga oqsoqol sardorlik qilgan, urug' a'zolari bitta manzilgohda yashagan.

URUG'CHILIK JAMIYATI – Patriarxat (ona urug'i) va patriarxat (ota urug') davrlari. Bunda asosiy ishlab chiqarish vositalari bo'lgan yer, yaylov, ov qilinadigan joy va shu kabilarga qon-qardoshlik jamoasiegalik qilgan.

VARZANA – “*Avesto*”da hududiy qo'shnihilik jamoasi shunday nomlangan.

VIS – “*Avesto*”da urug' jamoasi shunday deb atalgan. Avestoda yozilishicha, katta patriarxal oila – “nmana”lar visni tashkil etgan.

XRONOLOGIYA - zamon o'lchovi haqidagi fan; turli-tuman voqealar sanasi xronologiya yordamida aniqlanadi va aniqlashtiriladi.

YEVROPOID IRQI (*Yevrosiyo irqi*) – insoniyatning asosiy katta irqlaridan biri. Terisining tiniqligi, baland bo'yi, uzunchoq boshi, ko'k ko'zi, mayin va jingalak sochlari, serjunligi (erkaklarda), oldinga turtib chiqqan ingichka burni, yupqa labi, ortognatizim (yuz va jag' suyaklarining oldinga turtib chiqmaganligi) va boshqa belgilari bilan ajralib turadi. Yevropa, Shimoliy Afrika, Old Osiyo, Shimoliy Hindistonda tarqalgan; yevropaliklarning ko'chib borishi natijasida Amerika, Avstraliya va Janubiy Afrikaga ham tarqalgan.

YOZUV – muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqatga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. Yozuv tildan ancha keyin paydo bo'lgan (tovush tili 400-500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan, yozuvning paydo bo'lganiga esa 4-5 ming yillar bo'lgan). Yozuv og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo'shimcha aloqa vasitasi bo'lsa-da, unga qaraganda ko'p afzalliklarga ega. Tilning kommunikativ vazifasi yozuvsiz amalga oshishi mumkin emas. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lga kiritgan tajriba-bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazishdan iborat vazifasi bevosita yozuv orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan bilim va tajribalar, kashfiyotlar, so'z san'ati durdonalari va boshqa qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlodlarga yozuv orqali yetib boradi. *Rasm yozuv* ya'ni *piktografiya* yozuv yaratish yo'lidagi birinchi qadam bo'lgan. Piktografik yozuvni ibtidoiy tasviriy san'at ichida yuzaga kelgan deyish mumkin. Toshlariga, suyaklarga, g'or devorlariga o'yib ishlangan xilma-xil hayvonlarning rasmlari, umumiy mazmunga birlashuvchi tasviriy lavhalar – bularning bari piktografik yozuvning asoslaridir. Rasmlar yordamida muayyan fikr-axborotni ifodalash, yuborish mumkin ekanligini odamlar juda qadimgi davrlarda anglab yetganlar. Shuning uchun ham rasmiy yozuv (piktografiya) dunyodagi mavjud barcha yozuvlarning kelib chiqishi uchun asos bo'lgan deyish mumkin. Rasmlarning soddalashuvi, ularning o'zlari ifoda etgan buyumlarning nomiga, ramziga aylanishi va asta-sekin bu ramzlarning og'zaki til bilan doimiy bog'lanishi yozuvning takomillashib borishini belgilab beradi. Yozuv belgilari ideografik, ierogifik belgilar sifatida muayyan so'zlarning ifodachilariga aylanadi, bu yozuv “*so'z yozuvi*” yoki “*logografik yozuv*” nomi bilan umumlashtiriladi. Eng qadimgi logografik yozuv tizimlari (misr ieroglifikasi, shumer mixxatlari, xitoy ieroglifikasi va b.) mil. avv. IV mingyillikning oxiridan II mingyilliklarning boshlarigacha bo'lgan davrda shakllangan. Yozuv tizimlari dastlab Qadimgi Sharqda vujudga kelgan. Yozuvning keyingi taraqqiyot bosqichi *bo'g'in yozuvi* bo'lib, u mil. avv. II mingyilliklarning o'rtalarida paydo bo'lgan. Tildagi so'zlar soniga qaraganda bo'g'inlar soni ancha kam, shuning uchun ham bo'g'in yozuvi logografik yozuvga nisbatan sezilarli darajada oz belgilar tizimi bilan ish ko'radi. *Harf-tovush yozuvining* shakllanishi butun yozuv taraqqiyoti tarixida inqilob bo'lgan. Bu yo'nalishdagi ilk yozuv *finikiy yozuvidir*. Finikiy alifbosining paydo bo'lishi insoniyat uchun yozuvni takomillashtirish borasida olg'a qo'yilgan qadam bo'lgan. Birinchi marta sof tovush yozuvi, sanoqli harflardan iborat mukammal alifboning yuzaga kelishi jamiyatdagi yozuvni biladigan kishilar doirasini kengaytirib yuborgan. Shuning uchun ham finikiy yozuvi juda tezlik bilan boshqa xalqlar orasida ham tarqalgan. Bu jarayon mil. avv. IX asrdan boshlangan. Finikiyaliklar bilan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lgan qo'shni xalqlar mazkur yozuv bilan tanishib, tez orada uni o'z tillariga moslashtirib olganlar. Hozirgi kunda bizga ma'lum bo'lgan harf-tovush tizimidagi yozuvlarning 4/5 qismidan ko'prog'i finikiy yozuvidan kelib chiqqan.

ZANTU – “*Avesto*”da qabila shunday nom bilan yuritilgan.

ZARAUTSOY RASMLARI – O'zbekiston hududidagi eng qadimgi qoyatosh rasmlari. Hisor tizmasining janubi-g'arbida. Ko'hitang tog'ining sharqiy yon bag'ridagi Zarautsoy darasidagi ungir va kamar toshlariga ishlangan ibtidoiy san'atning nodir namunalari. Surxondaryo viloyatida, Termizdan 100-110 km shimoli-g'arbda. 1912-yilda *I. Fyodorov* tomonidan topilgan. Arxeolog *G. Parfyonov* (1940-45), keyinchalik *A. Roginskaya* (rassom), *A. Formozov*, *A. Kabirovlar* tomonidan o'rganilgan. 200 dan ortiq rasmlar mezolit, neolit va keyingi davrlarga mansub. Rasmlar chizma tarida kontur va soyauslubida qizil angob (oxra) bilan chizilgan. Zarautsoy rasmlarida odamlarning itlar yordamida yovvoyi buqalarni ov qilish manzarasi tasvirlangan.

Hayvonlar (yovvoyi buqa, it, tulki, yovvoyi cho‘chqa, burama shoxli echki, hasharot va b.), turli buyumlar (o‘q-yoy, nayza, o‘roqsimon qurollar), niqoblangan odamlar va boshqa o‘ziga xos tarzda hayotiy qilib ishlangan Zarautsoy rasmlari ibtidoiy san‘atning noyob yodgorligi sifatida yodgorliklarni muhofaza qilish “qizil kitob”ga kiritilgan.

ZINJANTROP (ishbilarmon odam) - ilk paleolit davrida - 1,5 - 2 million yil avval yashagan avstrolipiteklar oilasining eng qadimgi vakili. Zinjanthropning bosh skeletini ilk bor arxeolog *Luis Liki* 1959-yilda **Olduvoy darasi** (*Tanzaniya*)dan topgan. Liki uning ensa qismi va kesmasi tuzilishiga ko‘ra dastlab Homo urug‘iga kiritgan va ekspeditsiya uchun mablag‘ ajratgan Boysi sharafiga **Boysi zinjanthrop** deb atagan. Lekin zinjanthropning morfologik tuzilishi uning hatto tosh qurol ham yasashi mumkin emasligini ko‘rsatdi, shuning uchun uni Boysi janub odami (*Zinjanthropus boisei*) deb nomlagan. Zinjanthropning bosh skeleti bo‘ylab pushtacha o‘tgan, kichik oziq tishlari yirik oziq tishlariga nisbatan mayda bo‘lgan. Dag‘al o‘simlik bilan oziqlangan. Olimlar zinjanthropga «*Homo habilis*» - «*Ishbilarmon odam*» deb nom berganlar. Chunki u eng sodda mehnat qurollarini yasay olgan, ya‘ni toshni-toshga urib mehnat qila boshlagan.

ORIN“YAK MADANIYATI - G‘arbiy Yevropadagi so‘nggi paleolit davri madaniyati. Fransiyadagi (Yuqori Garonna departamenti) Orin“yak (Aurignak) g‘ori nomidan olingan. Orin“yak madaniyatida tasviriy san‘atning eng qadimiy turi *haykaltaroshlik* paydo bo‘lgan. Orin“yak madaniyatining ilk davrida yorma texnika takomillashgan. Ushbu davr odamlari hozirgi zamon odami tipiga (Homo Sapiens) tegishli bo‘lgan.

Geografik nomlar

ALTAMIR G‘ORI - Ispaniyadagi g‘or bo‘lib, bu yerdan so‘nggi paleolitga oid bir necha qoya suratlari topilgan.

IYERIXON – O‘lik dengizning shimoli-g‘arbida, Iordan daryosi vodiysida joylashgan shahar. Mil. avv. VII-II mingyillikda Palastindagi eng qadimiy dehqonchilik manzilgohi. Neolit va bronza davriga oid manzilgoh qoldiqlari, mustahkam qo‘sh devori bo‘lgan shahar xarobasi (mil. avv. XVIII-XVI asrlar), maqbaralar ochilgan. Mil. avv. II mingyillikning oxirlarida yahudiy qabilalar tomonidan vayron qilingan. Bibliya rivoyatiga ko‘ra, Iyerixonning devorlari dushman karnaylari sadosidan (“iyerixon karnaylari”) qulab tushgan.

JARQO‘TON – qadimgi shahar xarobasi (mil. avv. II mingyillikning ikkinchi yarmi). Sherobod tumani (Sherobod daryo irmog‘i Bo‘stonsoy o‘zanining chap sohili)da joylashgan. Sopoli madaniyatiga mansub qabilalarning jez davri yodgorligi. Jarqo‘ton aholisi sug‘oma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan. O‘zbekiston Fanlar Akedimiyasi Arxeologiya institutining *A. Asqarov* rahbarligida ekspeditsiyasi qazish ishlari olib borgan (1973-yildan). Jarqo‘ton (maydoni 100 ga) mudofaa devori bilan o‘ralgan markaziy qo‘rg‘on, otashparastlar ibodatxonasi, qabriston (maydoni 20 ga), bir necha dahalardan iborat bo‘lgan. Jarqo‘tonda turar joy qoldiqlari, ibodatxona, kulolchilik mahallasi, metall eritiladigan ustaxonalar, 100 dan ortiq qabrlar ochib o‘rganilgan. Jarqo‘ton ashyolariga o‘xshash yodgorliklar Surxondaryo viloyatidan tashqari Janubiy Tojikiston, Turkmaniston va Shimoliy Afg‘oniston, Eron hududlarida uchraydi.

JOYTUN MADANIYATI - O‘rta Osiyoning neolit davriga oid eng qadimgi o‘troq dehqonchilik madaniyati markazlaridan biri (mil. avv. 6-5 mingyillik). Ashxoboddan 30 km shimolda joylashgan qadimgi o‘troq dehqonlar qishlog‘i xarobasi nomidan olingan. 1952-yildan Janubiy Turkmaniston arxeologiya kompleks ekspeditsiyasi qazish ishlari olib borgan. 10 dan ortiq yodgorliklar (Chag‘illitepa, Pessejiktepa, Chopontepa, Nayzatepa, Joytun va b.)ni tekshirgan. Bu urug‘doshlik manzilgohlarining har biri 0,5-2 ga maydonni egallagan. 3 madaniy qatlamdan iborat iborat Joytun manzilgohi (Joytun madaniyati shu nomdan olingan) to‘la o‘rganilgan. Uning maydoni 0,5 ga, yuqori qatlami 35-40 xonadan, o‘rta qatlami 29 xonadan iborat. Joytun madaniyati Kaspiy bo‘yidagi mezolit davri madaniyati asosida vujudga kelgan. U ibtidoiy dehqonchilik madaniyatining jahondagi noyob obidalaridan biri.

KAPOVAYA MAG‘ORASI – Boshqiristondagi eng qadimgi davrga oid qoya rasmlar saqlanadigan manzilgoh.

KO‘LBULOQ MAKONI - qadimgi tosh (paleolit) davriga tegishli ko‘p madaniy qatlamli yodgorlik. Ko‘lbuloq makoni Qizilolmasoyning Jarsoy o‘zani sohiliga joylashgan Ko‘lbuloq yaqinidan (1962-yilda) topilgan. Ko‘lbuloq makonini arxeologik jihatdan o‘rganish ishlari 1963-1983 yillarda arxeolog *M. R. Qosimov* tomonidan davomli, keng ko‘lamda olib borilgan. Uning madaniy qatlamlari 19 m gacha chuqurlikda o‘rganib chiqilsa-da, qazishmalar zarang qatlam (materik) gacha yetkazilmagan. Shunga qaramay, Ko‘lbuloq makoni ajdodlarimizning qadimgi tosh davrida bir necha yuz ming yillar davomida uzluksiz yashagan turar joy makoni bo‘lib, u faqat O‘rta Osiyoda emas, balki O‘rta Sharq mintaqalari yodgorliklarining yoshini aniqlashda noyob tayanch yodgorlik hisoblanadi. Ko‘lbuloq makonining yuqori qatlamlari 1,5-2 m qalinlikda so‘nggi paleolit davriga oid bo‘lib, u 600 m² maydonda o‘rganilgan. Qazishma chuqurlashgan sari uning maydoni qisqarib borgan. Ko‘lbuloq makonining yaqin 11 m qalinlikdagi o‘rta qatlamlari must‘e davriga oid bo‘lib, uning ostidan 0,7-0,8 m qalinlikdagi toza qumli loy qatlami topilgan. Uning ostidan esa

5 m qalinlikdagi ashel davriga tegishli quyi qatlam ochilgan. Tadqiqotchilar fikriga qaraganda, Ko'lbuloq makonida, ajdodlar hayoti quyi paleolitning so'nggi bosqichidan to yuqori paleolitning oxirigacha davom etgan, ya'ni Ko'lbuloqda hayot bundan rosa 600-700 ming yil avval boshlanib, to mil. avv. 40-mingyillikkacha davom etgan. Ko'lbuloq makonining har bir davr qatlamlaridan juda boy tosh qurollar va tegishli hayvon suyaklari topilgan. Must'ae va yuqori paleolit qatlamlaridan esa o'choq qoldiqlari, kuygan hayvon suyaklarining parchalari topilgan. Tosh qurollarga berilgan ishlov texnikasiga ko'ra, Ko'lbuloq tosh «*industriyasi*» o'ziga xos sifatlarga ega bo'lib, paleolitshunos mutaxassislar unga *Ko'lbuloq makon-ustaxonasi* maqomini berganlar.

LANTYAN – 1963-1964-yillarda xitoylik arxeologlar Pekin shahri yaqinidan 900 km janubi-g'arbda, Xuanxe sohilida joylashgan shu nomli mavzedan sinantropga mansub makon topganlar.

LASKO – so'nggi paleolitga oid qoya tosh suratlar (*petrogliflar*) topib o'rganilgan Fransiyadagi g'or.

MACHAY G'ORI - Surxondaryo viloyatining Boysun tumanida joylashgan ibtidoiy odamlar manzilgohi (mil. avv. 12-6 mingyilliklar). Ko'hitang tog'i yaqinida, Machay daryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan. O'.Isломov tomonidan o'rganilgan (1970-1971). Machay g'orining balandligi 3,5 - 4 m, uzunligi 8 m, kengligi 10 m ga yetadi. Ikki madaniy qatlamdan iborat: ustki qatlam mezolit davriga, tepa qatlam so'nggi mezolit va ilk neolit davriga oid. Machay g'oridan mehnat qurollari, yovvoyi hayvonlarning suyaklari, oziq-ovqat qoldiqlari chiqqan; ushbu madaniy qatlamning qalinligi 40 sm ga yetadi, bu esa shu g'orda uzoq vaqt davomida ibtidoiy odamlar yashaganidan dalolat beradi. Mehnat qurollari tayyorlashda yovvoyi hayvonlarning suyaklaridan foydalanilgan. Qurollarni (teshkichlar, kamon o'qlari) tayyorlash jarayoni birmuncha tezlashdi. Bundan tashqari, toshdan tayyorlanishi juda qiyin bo'lgan teshikli igna, ponasimon va tishli asboblari va boshqa qurollar kabi tamomila yangi qurol shakllaridan foydalaniladigan bo'lgan. Tosh qurollar, paykonlar, botiq tig'li qurollar, keskichlar va boshqa qurol turlarining soni ortgan.

MAYKOP QO'RG'ONI – Kavkazda joylashgan qo'rg'on bo'lib, undan temirdan yasalgan bezaklar topilgan.

MOJOKERTO – bundan 1 mln 500-1mln 200 ming yil ilgari yashagan pitekanthropning bosh suyagi, bosh suyak qopqog'i, son, jag' suyaklari va tishlari topilgan Indoneziyaning Yava orolidagi g'or.

NAMOZGOHTEPA – eneolit va bronza davriga oid qishloq xarobasi. Janubiy Turkmanistonning Kopetdog' etaklarida joylashgan. maydoni 70 ga. 1949-1952-yillarda professor *B.A. Kuftin* boshchiligidagi arxeologlar guruhi qazishmalar olib borgan va butun O'rta Osiyo eneolit va bronza davriga tegishli arxeologik davriy sistemasi ishlab chiqilgan. 1950-yillarning o'rtalaridan boshlab yodgorlikni keng ko'lamda o'rganish ishi bilan *V.M. Masson* boshchiligidagi Sankt-Peterburg arxeologlar guruhi shug'ullanib kelgan. Namozgohtepa madaniy qatlamlari 6 ta xronologik bosqichlarga (*Namozgoh 1-6*) bo'lingan. Ulardan *Namozgoh 1-3* eneolit davriga, *Namozgoh 4-6* esa jez davriga oiddir. *Namozgoh-1* (ilk eneolit) davrida aholi xom g'ishtdan qurilgan bir xonali uylarda yashagan. *Namozgoh-2* (o'rta eneolit) davriga kelib, uy-joy qurilishida ko'p xonali uylar paydo bo'ladi, bu davr qishloqlarining atrofida mudofaa devorlari qad ko'tara boshlagan. *Namozgoh-3* davriga kelib (so'nggi eneolit), qishloqlarning hududi ancha kengayadi, uy-joy majmualari qoshida hovlilar paydo bo'lgan. *Namozgoh-4* davri majmualari Namozgohtepada ilk jez davrining boshlanishidan guvohlik beradi. Dehqonchilik va xonaki chorvachilik xo'jaligi, hunarmandchilikning turli sohalari keng rivojlanadi. *Namozgoh-4* davrining so'nggi bosqichida kulollik charxi kashf etiladi. Natijada sopol ishlab chiqarish sohasida shunday sezilarli o'zgarishlar yuz beradiki, oqibatda O'rta Osiyoning janubiy rayonlari o'z taraqqiyoti bilan ko'p jihatdan Qadimgi Sharq madaniyatiga yaqinlashib qoladi. *Namozgoh-5* bosqichida bronza davrining gullagan pallasi bo'lib, har sohada rivojlanishning yuksak darajasi kuzatiladi. Sopol idishlarning turi va xili ko'payadi. Sopolarning mutlaq aksariyati naqshsiz ishlab chiqariladi. Me'morchilikda monumental inshootlar qurish keng tus oladi. Tom ma'nodagi ilk shahar shakllanadi. *Namozgoh-5* davrida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar *Namozgoh-6* davrida yanada kengroq va chuqurroq davom etadi. Namozgohtepada so'nggi davr qatlamlari kam uchratildi. Buning boisi, aynan shu davrdan e'tiboran metropoliyalardagi shahar hayoti yangi mintaqalarga ko'chadi (mas., Murg'ob vohasi va Qadimgi Baqtriyaga).

OBIRAHMAT G'ORI - Muste madaniyatiga oid qadimgi manzilgoh. Toshkentdan 100 km shimoli-sharqda, Ko'ksuv tizmasi etagidagi Paltovsoyning o'ng qirg'og'ida joylashgan. Obirahmat g'orini *A.R. Muhammadjonov* va *S.K. Nasriddinov* topgan (1962-yilda). *R.H. Sulaymonov* tekshirgan. Obirahmat g'ori keng yoysimon shaklda bo'lib, eni 20 m dan ortiq; u quruq va yorug', sharqiy chekkasidagi qiyadan chuchuk suvli shalola oqib tushadi. G'orning og'zi janub tomonga qaragan. Obirahmat g'orida uzoq vaqt davomida hosil bo'lgan 21 madaniy qatlamning umumiy qalinligi 10 m. Obirahmat g'oridan nayzasimon qurollar, nukleuslar, turli xildagi tosh keskichlar, ponasimon qurollar, bigizlar topilgan. Topilmalar O'rta Osiyoda tosh davrining eng boy kolleksiyalaridan birini tashkil qiladi.

OBISHIR G'ORLARI - mezolit davriga oid g'orlar. Farg'ona viloyati hududidagi So'x daryosining qadimgi o'zani Obishir soyning o'ng qirg'og'ida joylashgan. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix va arxeologiya institutining Farg'ona paleolit otryadi 5 ta g'orni tekshirgan (1966-yilda). Obishir-1 va Obishir-5

da qazish ishlari olib borilgan. Ularning sanasi mil. avv. 8 mingyillikka oid. Obishir-1 ning eni 25,5 m bo'lib, balandligi 12. G'ordan tosh qadama pichoqlar, mikroplastinkalar, parmalar, bigizlar, qirg'ichlar, nukleuslar topilgan. Obishir-5, Obishir-1 dan 200 m g'arbda. Uning eni 8 m, balandligi 10 m. G'orda 3 madaniy qatlam mavjud. Quyi qatlam antik davrga oid, qalinligi 1-1,20 sm. Undan so'ng qalinligi 30-40 sm lik mezolit davriga tegishli qatlam boshlanadi, unda tosh qurollar va hayvon suyaklari ko'plab uchraydi. Uchinchi qatlam ham shu davrga taalluqli bo'lib, qalinligi 3-4 m. Bu yerda tosh qurollar nisbatan ancha kam. Obishir-5 g'ori yashash uchun qulay bo'lganligidan unda qadimda odamlar yashagan.

OLDUVOY (Olduvay, Oldoway) – 1959-yilda amerikalik arxeolog **Luis Liki** tomonidan topilgan Sharqiy Afrika (Tanzaniya)dagi dara. L. Liki bu yerdan *zinjanthrop* odamining bosh suyagi bilan birga mayda hayvon suyaklari, to'ng'iz, antilopasuyaklari vatosh qurollarini topdi. Zinjanthrop avstrolipiteklar oilasining eng qadimgi vakili bo'lib, u 1,5 - 2 million yil avval yashagan. Olimlar zinjanthropga «*Homo habilis*» - «*Ishbilarmon odam*» deb nom berganlar. Chunki u eng sodda mehnat qurollarini yasay olgan, ya'ni toshni-toshga urib mehnat qila boshlagan.

PRJEZLYATITSA – arxantropning tishi, qadimgi hayvonlarning suyaklari va oddiy tosh qurollari topilgan *Praga shahri (Chexiya)* yaqinidagi joy.

QO'SHILISH – Bo'zsuvo kanali bo'yi (Toshkent shahri hududi)dan topilgan mezolit davriga oid yodgorlik (mil. avv. X-IX mingyilliklar).

SARAZM – Zarafshon vodiysining *eneolit* va *ilk bronza davriga* oid qadimgi dehqonchilik madaniyatiga tegishli arxeologik yodgorlik. Uning asosida keyinchalik Sarazm qishlog'i tarkib topgan. U Zarafshon daryosining tog'lar orasidan keng vodiya chiqish joyida, Oyimko'l yonida joylashgan. Sug'dshunos olim *V.A. Livshits*ning fikriga ko'ra, “*Sarazm*” atamasi sug'dcha “*sarizamin*”, ya'ni “*yerning boshlanishi*”, “*vohaning boshlanishi*” demakdir. Yodgorlik yassi tepachalar ko'rinishida, 100 gektarga yaqin joyni egallagan. Unda 1976-yildan tadqiqot ishlari olib boriladi. Arxeologik tadqiqot natijalariga qaraganda, Sarazm Zarafshon vodiysining eng qadimgi bobo dehqonlari maskani bo'lib, bu joyda hayot eneolitning rivojlangan bosqichidan to ilk jez davriga qadar (yaqin 1,5 ming yil) davom etgan. Sarazmda arxeologik qazish ishlari olib borish natijasida va 10 nuqtada qadimgi qishloq hayotining davomiyligini o'rganish uchun shurflar qazildi. Natijada yodgorlikda 4 ta tarixiy bosqich aniqlandi. Arxeologik materiallar tahliliga ko'ra, 1-bosqich (Sarazm-1) mil. avv. 3400-3200-yillar, 2-bosqich (Sarazm-2) mil. avv. 3200-2900-yillar, 3-bosqich (Sarazm-3) mil. avv. 2900-2700-yillar, 4-bosqich (Sarazm-4) mil. avv. 2700-2000-yillar bilan belgilandi.

SELUNG'UR G'ORI - Farg'ona vodiysi So'x tumanidagi qadimgi manzilgoh. Selung'ur g'ori Farg'ona shahridan taxminan 100 km janubi-g'arbida, Haydarkonning g'arbiy chekkasida joylashgan. Bu ulkan g'orning chuqurligi 120 m, kengligi 34 m va balandligi 25 m. Arxeologik qazish ishlari 1980-yildan buyon olib borilyapti. G'orda 20-40 sm qalinlikdagi beshta madaniy qatlam aniqlandi. Ular biron arxeologik qoldiqlarsiz toza qatlamlar (30-100 sm) bilan bo'lingan. Bu shundan dalolat beradiki, ibtidoiy odamlar mazkur g'orda 5 marta yashaganlar va vaqt-vaqti bilan o'z maskanlarini uzoq muddatga tark etishgan. Bu yerdan tosh qurollar, hayvon suyaklari qoldiqlari va arxantrop tipidagi odam qoldiqlari (10 ta tish va yelka suyagining bo'lagi)ning boy kolleksiyasi topildi. Ushbu kolleksiyada qo'l cho'qmori, yirik tosh qirg'ichlar va pichoqlar, ko'p miqdorda o'yib-kertib ishlangan tishsimon qurollar mavjud. Ular, asosan, yashma, kremniyli chaqmoqtosh, kremniyli ohaktoshlardan tayyorlangan. Madaniy qatlamlardan 32 turdagi yirtqich, tuyoqli, mayda sut emizuvchi va kemiruvchi hayvonlarning suyak qoldiqlari topilib, tadqiq etiladi. Tadqiqotlar natijasida qadimgi davr tabiiy sharoiti, iqlimi xronologik davrini aniqlashga erishildi. Selung'ur g'oridan topilgan materiallar kompleks o'rganilib, pastki qatlamlarining sanasi 1,5 mln. yil deb belgilanadi. Bunga qadar O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston tarixi o'rta paleolit davridan (mil. av. 100 ming yildan) boshlanardi.

SOPOLLITEPA – Surxondaryo viloyatining (Muzrabod tumani) Sherobod cho'lini kesib o'tgan O'lanbuloqsoy yoqasiga joylashgan bronza (jez) davriga oid arxeologik yodgorlik. U 1968-yilda arxeolog *L. Albaum* tomonidan topilgan. 1969-1974-yillarda *A. Asqarov* tomonidan o'rganilgan. Sopollitepaning maydoni taxminan 3 gektar. Uning 1 gektarga yaqin markaziy qismi mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Sopollitepada o'tkazilgan qazish jarayonida 150 dan ortiq turar joy majmualari va 158 ta qabr ochilgan. Sopollitepa manzilgohidagi qabrlarda odam jasadlari o'rnida mayday hayvon skeletlari uchratilgan, bunday qabrlar *kenotaf* nomi bilan ataladi. Ularga bedarak yo'qolgan marhum o'rniga jamoa dafn an'anasiga ko'ra, uning tirik jon mulkidan bir qo'yni o'ldirib ko'mish lozim topilgan. Sopollitepa kenotaf qabrlarining deyarli barchasi erkaklarga tegishli edi. Sopollitepa aholisi e'tiqodida quyoshga, olovga sig'inish o'z aksini topgan. Uning izlari ayrim xonalar maydonida uchratilgan sandal o'txonasi sifatida qabul qilingan toza kulli chuqurchalar edi. Bularning barchasi otashparastlar e'tiqodiga aloqador belgilar edi. Sopollitepa jamoasi mazkur maskanda 150-200-yillar chamasi yashab, suv tanqisligidan, suvga qulay yangi unumdor yerlar qidirib, Sherobod daryoning qadimgi o'zani Bo'stonsoy sohillariga ko'chib ketadilar. Bu voqealar mil. avv. II mingyillikning birinchi yarmida sodir bo'ldi. Sopollitepa dehqonlari yangi joyni o'zlashtirib, O'zbekiston janubida eng

qadimgi shaharni barpo etadilar. U shahar O'zbekiston tarixida *Jarqo'ton* nomi bilan atalib, uning protoshahri Sopollitepa hisoblanadi.

TESHIKTOSH G'ORI – Muste madaniyatiga mansub neandertallarning makoni. Surxondaryo viloyati Boysun tumanidagi Turgandaryoning Zovtalashgansoy dasida, dengiz sathidan 1500 m balandlikda joylashgan. G'orning shipi teshik, nomi ham shundan, kirish qismi shimoli-sharq tomonga qaragan bo'lib balandligi 7 m, eni 20 m, uzunligi 21 m. Uning umumiy maydoni 300 kv m bo'lib, shundan 100 kv m joyi neandertallar yashaganligidan guvohlik beruvchi arxeologik materiallarga ega. Teshiktosh g'ori yashash uchun qulayligi tufayli g'orni vaqti-vaqti bilan suv bosib turishiga qaramasdan neandertal odamlar uni butunlay tark etmaganlar. G'orni birinchi marta 1938-1939-yillarda *A. P. Okladnikov* o'rgangan. Teshiktosh g'ori 5 ta madaniy qatlamdan iborat bo'lib, bu manzilgoh bir necha marotaba tark etilganidan dalolat beradi. G'orning har bir qatlamida bittadan va ba'zilarida ikkitadan gulxan qoldiqlari saqlanib qolgan. Gulxanlar atrofida ko'plab tog' echkisi, bug'u, sirtlon, ayiq, quyon va har xil qushlarning suyak qoldiqlari, 3000 ga yaqin tosh buyum, tosh uchirindisidan tayyorlangan uchburchak shalkdagi 24 ta qurol, qirquvchi va tarashlovchi sifatida ishlatilgan 65 ta qirg'ich, paykonlar, tosh pichoqlar topilgan. Muste madaniyatiga oid bu xildagi qurollarning ko'pchiligi qoramtir kremniyli ohaktosh yashma, kvartsit va boshqa vulqoniy tosh jinslardan yasalgan. Teshiktosh g'ori topilmalarining eng qimmatlisi 25 sm chuqurlikdan topilgan *Teshiktosh odamidir*.

VALLON – 1958-yili hayvon suyaklari, tosh qurollar va ularning parchalari topilgan Fransiyadagi g'or.

VERTESHSELLESH – arxantroplarning tishi, qadimgi hayvonlarning suyaklari va oddiy tosh qurollari topilgan Budapesht (Vengriya) shahri yaqinidagi voha.

XO'JAKENT MAKONI - muste davri g'orlari. Hozirgi Xo'jakent qishlog'i (Toshkent viloyati) yaqinidagi qoyatoshlar orasidan topilgan (1957-yilda). Bir-biriga yondosh 2 ta ungurdan iborat. 1-ungurdan 36 m kvadrat maydon ochilib, uning 1-2-qatlamlari ilk o'rta asrlarga oid sopol idishlarning siniqlari va bir necha tosh qurollar, 3-quyi qatlamidan esa, muste davriga oid sariq harsangtosh bo'laklari va ko'pgina tosh qurollar topilgan. 10 dan ortiq yirik tosh, shuningdek, mayda nukleuslar uchraydi. Xo'jakent makonidan tosh parrakcha, qirg'ich, o'choq o'rni, uning atrofida qoraygan toshlar va qadimgi hayvonlarning suyak qoldiqlari, 2-ungurdan esa har xil tosh qurollar va hayvon suyaklari topilgan. Xo'jakent maydonida yashagan neandertallar ovchilik va termachilik bilan kun kechirgan.

ZAMONBOBO – so'nggi bronza (jez) davriga oid mil. avv. III-II mingyilliklarda yashagan qadimgi chorvador o'troq dehqonlar manzilgohi va qabristoni. O'zbekiston hududidagi dastlabki qishloq xarobasi. Buxoro viloyati Qorako'l tumani markazidan 15 km shimoli-g'arbda joylashgan Zamonbobo ko'li sohilidagi makon. Zomonbobo turar joylari usti chayla qilib berkitilgan yerto'lalardan iborat bo'lgan. Yodgorlikda 45 ta qabr ochilgan. Qabristonda Y. G'ulomov (1950-1951, 1953-1954-yillar), A. Asqarov (1961, 1964-yillar) arxeologik qazish ishlari olib borgan. Qazuv ishlari natijasida tagi yassi va dumaloq, bezaksiz sopol idishlar, jez buyumlar, paykonlar, tosh o'roq parchalari topilgan. Ilk bor bu yerdan mis ko'zgulari va taqinchoqlar topilgan.

CHJOUKODYAN – arxeologlar kanadalik *Blek* va xitoylik (Pen-Ven) *Chjun* tomonidan arxantroplarga mansub odamlarning qoldiqlari, makonlari va mehnat qurollari topilgan Xitoydagi g'or.

Xronologiya

3-3,5 MLN YIL ILGARI - MILODIY IV-V ASRGACHA – eng qadimgi davr tarixi.

3-3,5 MLN YIL ILGARI – Yer yuzida odamzod paydo bo'ldi, tosh cho'qmor quroli yaratilgan.

MILODDAN AVVALGI 3 - 2 MILLION YILLIKLAR – *Olduvay davri*.

2,5 MILLION YIL AVVAL - Afrika hududida (Tanzaniya) eng qadimgi odam (*xomo xabilis*) suyaklarining topilishi.

2 MLN – 100 MING YIL - Yevropa arxantroplari yashagan.

1 MLN 500 - 1 MLN 200 MING YIL ILGARI - *Mojokertodan* topilgan pitekanthrop bola yashagan davr.

1 MLN - 400 MING YILLAR ORALIG'I - O'zbekistonning *Seleng'ur*, *Ko'lbuloq*, *Bo'riqazigan*, *Tandirqazigan*, *Guldara* va boshqa joylaridan odamlarning suyak qoldiqlari va tosh qurollari topilgan.

700-600 MING YIL ILGARI - *Pitekanthroplar* yashagan davr.

MILODDAN AVVALGI 700/500 – 100 MINGYILLIKLAR - O'rta Osiyoda ilk paleolit davri. O'rta Osiyo hududida odam hayotining ilk qadamlari aniqlangan.

MILODDAN AVVALGI 700 MINGYILLIK - Yevropada ibtidoiy odamning paydo bo'lishi.

MILODDAN AVVALGI 600-500 MINGYILLIKLAR - Xitoydagi *Chjoukoutyan* g'oridan sinantrop suyaklarining topilishi.

MILODDAN AVVALGI 200 MINGYILLIK - *Ko'lbuloq manzilgohida* ibtidoiy odamlar yashay boshladi.

MILODDAN AVVALGI I MILLION - 100 MINGYILLIKLAR – ilk paleolit davri.

MILODDAN AVVALGI 100-40 MINGYILLIKLAR – oʻrta paleolit davrida *neandertal* qiyofali odamning tarqalishi. Odam tabiiy olovdan foydalanishni oʻrgandi.

MILODDAN AVVALGI 40-35-MING YIL – urugʻ jamoasi paydo boʻldi, Yer yuziga tarqalgan odamzod uchta katta irqqa – qaro, sariq va oq irqqlarga boʻlingan.

MILODDAN AVVALGI 40-12 MINGYILLIKLAR – soʻnggi paleolit davrida toshga ishlov berish texnikasi va mehnat qurollari yasash usullari oʻzgaradi. Eng qadimgi diniy tasavvurlar paydo boʻldi va irqqlar vujudga keldi. Bu davrda hozirgi qiyofadagi odam - *kromanon odami* yashagan. Soʻnggi paleolit davri odamlarining muhim ixtirosi bu - turar joylar qurilishidir. Inson bu davrda hayvonlar terisidan kiyim-kechak tayyorlashni, olovni sunʻiy tarzda hosil qilishni oʻrganib oldi.

MILODDAN AVVALGI 35-30 MINGYILLIKLAR - ona urugʻi (*matriarxat*) davrining boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI 35-12 MINGYILLIKLAR - tasviriy sanʻatning vujudga kelishi.

MILODDAN AVVALGI 25-30 MING YILLIKLAR - odamlar ancha takomillashgan kesuvchi, arralovchi, parmalovchi mehnat qurollari va taqinchoqlar: munchoqlar, tumorlar uzuklar yasay boshladilar.

MILODDAN AVVALGI 12-7 MINGYILLIKLAR – mezolit (oʻrta tosh) davri boshlandi. Mezolit davrining boshlanishi iqlim ancha ilishiga va odamlar turmushida ancha oʻzgarishlar boʻlishiga olib keldi. Oʻq va yoy kashf etildi. Oʻq va yoyning kashf etilishi bilan chopqir hayvonlar va qushlarni ovlash imkoniyati paydo boʻldi. It birinchi boʻlib uy hayvoniga aylandi. Mezolit davrining oxirida Old Osiyoda xoʻjalikning yangi tarmoqlari - ibtidoiy omochli ziroatchilik va ibtidoiy chorvachilik vujudga keldi.

X-XI MING YIL MUQADDAM - Old Osiyoda dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi. Falastinda joylashgan *Iyerixon* dehqonchilik manzilgohi eng qadimiylardan biri hisoblanadi.

MILODDAN AVVALGI VI-IV MINGYILLIKLAR – neolit (yangi tosh) davrida inson ishlab chiqaruvchi xoʻjalikka - ziroatchilik va chorvachilikka oʻtdi. Ziroatchilik vujudga kelgan, loydan idish-tovoqlar yasalgan. Neolit davrida aksariyat qabilalar oʻtroq turmush tarziga oʻtib, doimiy turar joylar qura boshlagan. Paxsa imoratlar qurish boshlandi. Asta-sekin urugʻ jamoalarining oʻtroq manzilgohlari shakllanib bordi. Oʻtroq turmush tarzi va mehnat qurollarining yanada takomillashishi jamoalarning ziroatchilik va dehqonchilik oʻtish imkoniyatini vujudga keltirdi. Otroqlikka oʻtilishi hunarmandchilik rivojiga zamin yaratdi.

MILODDAN AVVALGI VI MINGYILLIK - Oʻrta Osiyo (Janubiy Turkmaniston)da dehqonchilik va chorvachilik vujudga keldi. Sopol buyumlar yasash boshlandi.

MILODDAN AVVALGI VI-V MINGYILLIKLAR - *Joytun madaniyati*. Oʻrta Osiyoda qadimgi dehqonlar va chorvadorlarning dastlabki oʻtroq makonlari. Oʻrta Osiyoning janubiy viloyatlarida aholi ziroatchilikka oʻtdi.

MILODDAN AVVALGI V MINGYILLIK OXIRI - IV MINGYILLIK BOSHLARI - Xorazmdagi neolit davri qadimgi ovchi va baliqchilarning manzilgohi *Kaltaminor madaniyati*.

MILODDAN AVVALGI IV MINGYILLIK - Qadimgi Sharqda ilk davlatlar va shaharlar vujudga kela boshladi. Oʻrta Osiyoda janubida sugʻorma dehqonchilik (irigatsiya asosida) vujudga keldi, xom gʻishtdan qurilgan koʻp xonali uylar qurila boshlandi, buyumlarni pishirish uchun *kulolchilik xumdonlaridan foydalanishga* kirishildi. Sopol buyumlar hayvonlar, qushlar va oʻsimliksimon naqshlar (yaproqlar, gullar) bilan bezatiladigan boʻldi.

MILODDAN AVVALGI V-IV MINGYILLIKLAR - Oʻrta Osiyo aholisi Qadimgi Sharqning turli oʻlkalari bilan yaqin aloqalarda boʻlishi.

MILODDAN AVVALGI IV-III MINGYILLIKLAR – eneolit (mis tosh) davrida misdan yasalgan mehnat qurollari, yirik manzilgohlar va bir xonali uylar paydo boʻldi. *Anov madaniyati* (Janubiy Turkmaniston): dastlabki xom gʻishtdan qurilgan uylar; dehqonlarning dastlabki ibodatxonalari; kulolchilik xumdonlari va naqshli sopol buyumlar (qush, hayvon va oʻsimlik naqshlari).

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK - Ukraina hududida dastlabki ziroatchilar makonlari (*Tripolskaya* madaniyati).

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK OʻRTALARI – janubiy-gʻarbiy Eron, Mesopatamiyada jez qurollardan foydalanishni boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK OXIRI – II MINGYILLIK – Suriya, Kichik Osiyo, Kipr va Kritda jez qurollardan foydalanishni boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI III-II MINGYILLIKLAR - Oʻzbekiston aholisi bilan Qadimgi Sharq qabilalari oʻrtasida keng madaniy aloqalar boshlangan.

MILODDAN AVVALGI III-II MINGYILLIKLAR - bronza davrida kulolchilik charxi va gʻildirak kashf etildi, ot xonakilashtirildi. Buxoro viloyati Qorakoʻl tumanidagi Zamonbobo koʻli boʻylarida yashagan chorvadorlar va dehqonlarning qadimiy madaniyati - *Zamonbobo* hamda qadim ziroatchilarining manzilgohi *Sarazm* yodgorligi.

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK - *patriarxat* davri boshlandi.

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK O'RTALARI - bronza asosiy xom ashyoga aylanib qoldi. *Chorvachilik dehqonchilikdan* ajralib chiqdi. O'rta Osiyoning janubida dehqonchilik, shimolda chorvachilik rivojlandi. Odamlar termachilik va ovchilikdan dehqonchilik va chorvachilikka o'tdilar.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK - *Sopollitepa, Jarqo 'ton, Tozabog 'yob* kabi yirik manzilgohlarning tashkil topishi; O'zbekiston hududida ziroatchilikning joriy bo'lishi, xom g'isht va paxsa manzillar qurilishi, ziroatchilikdan chorvachilikning ajralib chiqishi.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK – jezdan Misr, Yevropa va Hindistonda foydalanish boshlangan.

MILODDAN AVVALGI XIV-XII ASRLAR - temirdan birinchi bo'lib Kichik Osiyodagi xetlar, so'ngra qo'shni mamalakatlar (Mesopotamiya, Eron va Kavkazorti) xalqlari foydalana boshladi.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK – Sharqda qadimgi dunyoning yirik davlatlari gullab yashnagan kezlarda, O'rta Osiyo xalqlari bilan madaniy ta'kir va ayirboshlash ayniqsa kuchayadi.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK BOSHI - O'rta Osiyoda aholi 4 guruhga ajragan: *kohinlar, jangchilar, dehqonlar, hunarmandlar.*

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK BOSHLARI - temirdan mehnat qurollari yasash imkoniyati paydo bo'ldi.

MILODDAN AVVALGI X-VIII ASRLAR - *Amirobod madaniyati.*

MILODDAN AVVALGI IX-VIII ASRLAR - O'rta Osiyoda temir davri boshlanishi. Eng qadimgi temirdan yasalgan buyumlarning uchrashi. Ko'chmanchi chorvador qabilalarning ajralib chiqishi.

MILODDAN AVVALGI IX-IV ASRLAR - *Burg'uluk madaniyati.*

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR - O'rta Osiyoda dastlabki temirdan yasalgan buyumlarning topilishi.

MILODDAN AVVALGI VI-V ASRLAR - Kichik Osiyo shaharlarida yashagan yunonlar yurtimizning aholisi, viloyatlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lganlar.

MILODDAN AVVALGI 521-518-YILLAR – Shoh *Doro I* farmoni bilan Erondagi Kirmonshoh shahri yaqinida qoyatoshga *Behusun bitiklarini* chekilishi.

MILODDAN AVVALGI 490-424-YILLAR - Qadimgi yunon tarixchisi, forslar, yunonlar, misrliklar, skiflar va o'rta osiyolik xalqlar tarixiga oid "*Tarix*" asari muallifi *Gerodotning* hayot faoliyati.

MILODDAN AVVALGI V-IV ASRLAR - O'rta Osiyo xalqlarining yozuvlarini yaratilishi. Xorazm yozuvlari shakllangan.

MILODDAN AVVALGI IV ASR - Qadimgi yunon tarixchisi *Ktesiyning* hayot faoliyati.

MILODDAN AVVALGI III-II ASRLAR - Sug'd yozuvi shakllangan.

MILODDAN AVVALGI II ASR OXIRI - I ASR BOSHLARI – Xitoylik tarixchi, "*Tarixiy yilnomalar*" asarining muallifi *Sima Szyangning* hayot faoliyati.

MILODDAN AVVALGI I ASR - Qadimgi yunon geografi va tarixchisi, "*Geografiya*" asarining muallifi *Strabonning* hayot faoliyati.

MILODDAN AVVALGI I ASRLAR - MILODIY I ASRLAR - O'zbekistonda ko'plab tangalar topilishi.

MILODIY I ASR - Qadimgi Rim tarixchisi, "*Buyuk Aleksandr tarixi*" asarining muallifi *Kvint Kursiy Rufning* hayot faoliyati.

MILODIY I-IV ASRLAR - Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida yaratilgan madaniyat sug'diylarning yangi yerlarni o'zlashtirish faoliyati va sug'd savdogarlarining Buyuk Ipak yo'lidagi harakatlari bilan bog'langan.

MILODIY 95-175-YILLAR - Qadimgi Rim tarixchisi, "*Iskandarning harbiy yurishlari*" asarining muallifi *Arrianning* hayot faoliyati.

MILODIY 476-YIL – G'arbiy Rim imperiyasi quladi va qadimgi dunyo tarixi nihoyasiga yetdi.

1675-YIL – Fransus olimi *F.Bernye* ilk bor irq tushunchasini qo'llagan.

XIX ASR – Belgiya, Ispaniya va Germaniyadan qadimgi odamlarning manzilgohlari topilgan.

1800-YIL – fransus tabiatshunos olimi *Jorj Kyuyve* fanga sariq, oq va qora irq tushunchasini kiritdi.

1890-1891-YIL - golland shifokori *Ye.Dyubua* Indoneziyaning Yava orolidan pitekantrop odamini topdi.

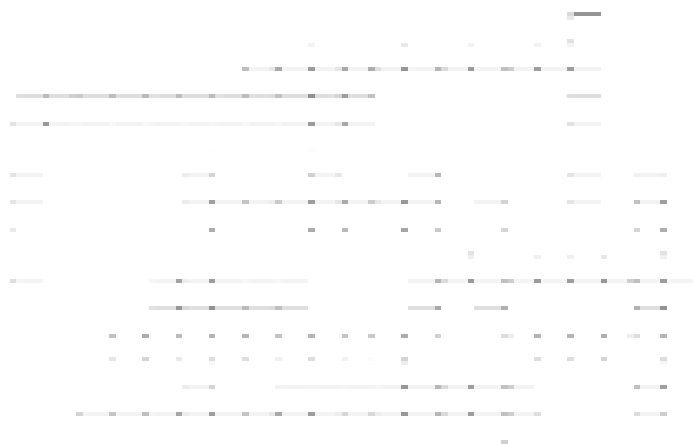
1907-YIL – *Geydelberg* shahri va *Mauer* qishlog'idan ehg qadimgi odamning suyaklarini topilishi.

XX ASRNING 2-YARMI – Sharqiy Afrikada insoniyatning dastlabki vakillarining qoldiqlari *Olduvoy* dasaridan, Keniyaning *Koobifor*, Habashistonning *Turkona* ko'li, *Omo* daryosi sohilidan topilgan.

1938-YIL – Arxeolog Okladnikov *Teshiktosh g'oridan* 8-9 yoshli nendertal bolaning suyaklarini topdi. Nendertal bolaning suyaklarini antropolog *M.M. Gerasimov* tikladi.

1958-YIL – Fransiyaning Vallon g'oridan hayvon suyaklari, tosh qurollar va ularning parchalari topilgan.

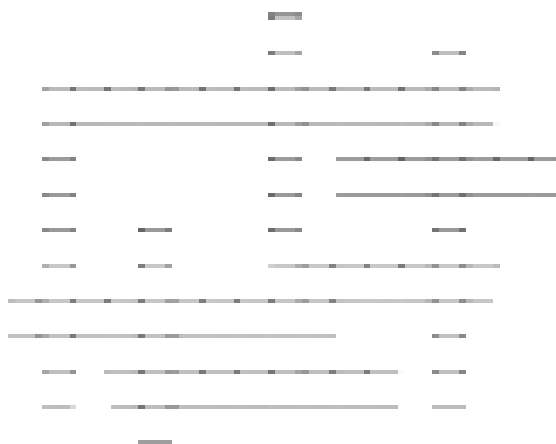
Krossvord
(atama va tushunchalar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Eneolit davri manzilgohi. 3. Erondagi qadimgi shahar. 4. O'rta tosh davri.
5. Tangashunoslik fani. 6. Yava orolidan topilgan eng qadimgi odam. 7. O'zbekistondagi ilk dehqonlar manzilgohi. 9. Strabon asari.

ENIGA: 2. O'zbekistondagi qadimgi ziroatchilar manzilgohi. 4. Hindistondagi eng qadimgi sivilizatsiya.
8. Mayda tosh quroli. 10. Eng qadimgi, hozirgi qiyofadagi odam. 11. "Avesto"da patriarxal oila. 12. Ota urug'i davri. 13. Zardushtiylarning muqaddas kitobi. 14. Qadimgi tosh asri. 15. Eng qadimgi qoyatosh rasmlari topilgan manzilgoh.

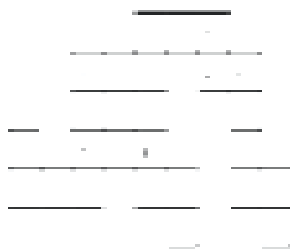
Krossvord
(ismlar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. "Tarix" asarining muallifi. 2. Maqbarasiga temirdan bezak ishlangan Misr fir'avni.
3. Yunon tarixchisi. 5. Yurtimiz tarixi haqida ma'lumot bergan yunon tarixshunosi.

ENIGA: 3. "Buyuk Aleksandr tarixi" asari muallifi. 4. Yunon tarixchisi va geografi. 6. "Aleksandr harbiy yurishlari" asarining muallifi. 7. Rimlik tarixchi. 8. "Tarixiy yilnomalar" asarining muallifi.

Xronokross
(Rim raqami hisobida asr va mingyilliklar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Qadimgi Sharqda ilk shaharlarning vujudga kelishi. 2. Yunon tarixchisi Arrian faoliyati. 3. Kichik Osiyoda xetlarning temirdan foydalana boshlashi. 5. O'rta Osiyodan topilgan temir buyumlarning davri. 6. Behistun yozuvlari. 8. Yunon tarixshunosi Ktesiyning vafot etishi.

11. O'rta Osiyoda sug'orma dehqonchilikning vujudga kelishi. 13. O'zbekistonda ilk temir buymlardan foydalanilishi.

ENIGA: 1. Patriarxat davrining boshlanishi. 3. Dunyo bo'yicha ilk bor temir buyumdan foydalana boshlanishi. 4. Eneolit davrining boshlanishi. 7. O'zbekistonda ilk bor tangalardan foydalanilishi. 9. Sug'd yozuvi shakllanishining dastlabki davri. 10. Forslar tomonidan o'rta osiyoliklar haqida ma'lumot qoldirilishi. 12. Sopolitepa manzilgohining rivojlanishi.

II BO'LIM.

Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo

Qadimgi Misr

Jahon tarixidagi ilk davlatlar dehqonchilik va chorvachilik kabi ishlab chiqaruvchi ho'jaliklar paydo bo'lgan joylarda shakllandi. Ming yillar davomida faqat termachilik va ovchilik hisobiga yashab kelgan, dehqonchilikni bilmagan ko'pgina qabila va ellatlar davlatchilik bosqichiga ko'tarila olmadilar.

Dehqon o'z mehnati bilan ovchi qo'lga kiritadigan o'ljaga qaraganda ko'proq mahsulot ishlab chiqaradi. Dehqonchilik odamlarni o'troq hayot kechirishga, hunarmandchilikning shakllanishiga, mahsulot ayirboshlash va savdo-sotiqqa asos soldi.

Eng qadimgi davlat miloddan avvalgi 4-ming yillikda **Ikki daryo oralig'i** va **Misrda** paydo bo'ldi. Bundan 10 ming yillar ilgari bu erda dehqonchilik va chorvachilikka o'tish boshlandi. Asta sekinlik bilan dehqonchilik bu yerdan qo'shni hududlar (Kavkazorti, Eron, O'rta Osiyo, Hindiston, Xitoy)ga tarqaladi. Mil av.3-2 ming yillikdayoq Qadimgi Sharq aholisi o'rtasida zich tarixiy madaniy aloqalar mavjud edi.

Qadimgi Misr Afrikaning shimoliy-sharqida, Nil daryosining toshqinidan hosil bo'ladigan serunum vohada mil.avv. 6-5 mingyilliklarda shakllangan dehqonchilik va chorvachilik asosida vujudga keladi. Misrliklar toshqin natijasida paydo bo'ladigan va quyoshda qoraygan loyqa rangidan vatanlarini *kemet* «qora tuproq» deyishgan. Misrni dunyoga tanitgan yunon tarixchilari esa uni *Xekau Ptax* (qadimgi poytaxt) nomining buzib aytilishidan «Yegipet» deb ataganlar. Yozma manbalarda qayd etilishicha mil.avv. 4 mingyilliklar boshlarida Misrda 42 nomlar, kichik davlatchalar bo'lib ularni boshqargan «nomarx»lar: ma'lumiy, harbiy va diniy vazifalarni bajargan.

Misrda *ilk podshohlik davri* mil.avv. 3100-2800-yillarni o'z ichiga oladi. Undagi o'zaro urushlar natijasida dastlab *Yuqori va Quyi Misr davlatlari* shakllanadi. Mil.avv. 3000-yili Yuqori Misr podshosi *Mina* (yunoncha

Menes) shimoldagi yerlarini bosib olib yagona davlat tuzadi. U *Per-o* ya“ni «*baland uy*» «*saroy egasi*» unvonini olib, bu so‘z keyinchalik *fir“avn* - hukmdor ma“nosini anglatuvchi atamaga aylanadi. Mina Quyi Misrda yangi poytaxt *Memfis* («*Oq devorlar*») shahrini qurdirgan. Ilk podsholikni boshqargan 1-2 sulola fir“avnlari janubda Nubiyaga, shimoliy-sharqda Sinay yarimoroliga qadar bostirib kirib u yerlardan ko‘plab asirlar va o‘ljalar bilan qaytganlar.

Keyingi 3-10 sulolalar podsholigi hukmronligi davri *Qadimgi Misr podsholigi* deb ataladi. Bu paytda Misrning istilochilik urushlari kuchayadi, xususan 4-sulola fir“avni *Snofru* boy mis konlari bo‘lgan *Sinay yarimorolini* o‘z davlatiga qo‘shib oladi. Uning qo‘shinlari sharqda Falastin, janubda Nubiya, g‘arbda Liviya qabilalariga qarshi urushlar olib boradi.

O‘rta podsholikdagi 11-13 sulola fir“avnlari Misrni mil.avv. 2250-1750-yillari boshqargan. Bu davrda mamlakatda dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo yuksalgan. Poytaxt uchun maxsus muftasham *Ittan shahri* barpo etilgan. Ammo og‘ir soliqlar mil.avv. 1750-yili Misrda yirik xalq qo‘zg‘oloniga sabab bo‘lib, u haqda o‘sha zamonda yaratilgan «*Ipuser so‘zlari*» yodgorligida yozib qoldirilgan. Mamlakatning zaiflasha borishi uni sharqdan kelgan ko‘chmanchi *giksoslar* tomonidan istilo qilinishiga olib keladi. Natijada mil.avv. 1710-1580- yillari Misrni 15-16 giksoslar sulolalari boshqarib, unda *Xianning fir“avnligi* davrida nisbatan yuksalish kuzatiladi.

Giksoslar hukmronligi paytida mamlakat janubidagi *Fiva nomligi* o‘z mustaqilligini saqlab qolgan. Uning hukmdori *Kamesu* Misr ozodligi uchun boshlagan kurashni, *Yaxmos I* davom ettirib giksoslarni *Falastinga* surib chiqaradi.

Giksoslardan keyin Misrni 18-20 sulolalar boshqarib, bu davr *yangi podsholik* (mil.avv. 1585-1085- mingyilliklar) deb nomlanadi. Mamlakatda qishloq xo‘jaligi taraqqiyotiga alohida e“tibor qaratilib - *vazir* bu ishga mutassadi etib tayinlanadi.

Savdo va hunarmandchilik yuksaladi. Savdoda suv yo‘llaridan tashqari, Old Osiyodagi Nineviya, Karxemish, Damashq shaharlarini Quddus orqali Memfis bilan bog‘laydigan quruqlik karvon yo‘li ham katta ahamiyat kasb etgan.

Yangi podsholikning eng yuksalgan davri *Ramzes II* (mil.avv. 1301-1235-y.y) fir“avnligi paytiga to‘g‘ri keladi. Uning davridan bizga ilk tinchlik va do‘stlik sulhi hujjati saqlanib qolgan bo‘lib u mil.avv. 1280-yilgi *Misr-Xett sulhi* bo‘lib *Ramzes II* va *Xettusili III* lar tomonidan imzolangan.

Misr *so‘nggi podsholik davrida* (mil.avv. 1085-6 asrlar) zaiflasha borib yollanma qo‘shin asosini tashkil etgan *liviyaliklar* (mil.avv. 950-730-y.y), so‘ng *efioplalar* (mil.avv. 715-664-y.y), *ossurlar* va nihoyat *Sais sulolasi* (663-525-y.y) uni boshqaradi. Mil.avv. 525-yili Misrni *Eron* bosib oladi.

Hukmdor va fuqarolar

yer-mulklari, chorvalari, hunarmandchilik do‘konlari bo‘lgan.

Mamlakatni boshqarish uch pog‘onali bo‘lib: markaziy, nom va mahalliy davlat tashkilotlaridan iborat edi. Fir“avn va a“yonlar xizmatida bir qator mirzolar ham bor edi. Hukmdor qudratini ko‘p sonli qo‘shini himoya qilgan. Misrda saqlanib qolgan erkin dehqonlar tabaqasi etishtirgan hosilning, chorvadorlar mollarni bir qismini davlat xazinasiga soliq tarzida to‘laganlar.

Ekinzorlarni sug‘orish uchun misrliklar katta-kichik kanallar va ularni toshqindan asrash uchun Nil sohilida tuproqdan uzun ko‘tarmalar qurishgan. Toshqin paytida suv chiqmagan yerlarni pastdan baland yerlarga suv ko‘taruvchi moslama - *shaduf* yordamida sug‘orilgan.

Misrliklar xurmo, bug‘doy, arpa, uzum yetishtirganlar. Zig‘irpoya ekib, uning tolasidan mato to‘qishgan. Gazlama qimmat bo‘lganidan faqat boy-badavlat kishilar, uzun kashtalar bilan bezatilgan kiyimlar kiyishgan. Aholining qolgan qismi esa belbog‘chalar yoki kalta ko‘ylakchalarda yurganlar.

Aholining uy-joylari ham juda sodda qurilgan bo'lib, devorlari loydan tiklanib, tomlari palma daraxtining katta yaproqlari bilan yopilgan. Xonalarning sahniga qamishdan to'qilgan bo'yra to'shalib, o'choq oldida sopol idishlar saqlangan. Misrlıklar kiyimlari kam bo'lsa-da, ularning har biri yomon ko'zdan, yovuz ruhlardan asranish uchun ko'plab tumorlar, marjonu-ko'zmunchoqlar, o'yib ipga tizilgan turli rangdagi mayda toshlaru-chig'anoqlarni taqib yurganlar.

Misrlıklar xonakilashtirilgan hayvonlar va parrandalar qatorida: g'oz, o'rdak, antilopa va ov burgutlari bo'lgan. Ot va tuyalar esa Misrga keyinchalik *giksoslar* tomonidan keltirilib turli sohalarda qo'llaniladigan bo'ladi. Ammo aholi otni minish yoki unga omoch qo'shib yer haydashda deyarli foydalanmagan.

Misrda hunarmandchilikning: zargarlik, kulolchilik, ko'n-terichilik, to'qimachilik, kemasozlik, duradgorlik, sartaroshlik (toshga ishlov berish), metallurgiya sohalari yaxshi rivojlangan. *Yangi podsholik davridan* jezdan mehnat va jang qurollari, oltin va kumushdan, qimmatbaho toshlardan ajoyib zargarlik buyumlari, taqinchoqlar yasashgan. Zamondoshlaridan biri hunarmandlar mehnatini quyidagicha tasvirlaydi. «*Temirchini ishi jarayonida kuzatdim. Uning qo'llari qadoqlari timsoh terisini eslatadi... Sangtarosh doim qattiq tosh bilan mashg'ul... Sartarosh tungacha soch olib faqat ovqatlangan paytdagina tirsaklariga suyanib tin oladi... Qayiqchi o'z mehnati uchun haq olish maqsadida suzsa.... To'quvchi kun davomida tizzalari bilan bukilib o'tirib toza havoda bo'lmaydi... Etikdo'z teriga ishlov berishda ming azoblar chekadi*».

Zodagonning hayoti tamoman o'zgacha bo'lgan. Uning katta hashamatli uyi, bog'da mevali daraxtlar va gullar orasida joylashgan. Zodagon kishilar chiroyli kiyimlar kiyib qimmatbaho zeb-ziynat buyumlarini taqishib, turli noz-ne'matlar to'kin dasturxonlar - tevaragida bazmlar uyushtirishgan. Ularning uylarini qimmatbaho yog'ochlardan, fil suyagidan o'yib yasalgan o'rindiqlar-u, karovotlar, nafis did bilan tayyorlangan sandiqchalar-u, idishlar bezab turgan. Misrda dunyoning boshqa mamlakatlarida deyarlik uchramaydigan mo'miyolash udumi shakllanganidan fir'avnlar, a'yonlar hali hayotligi paytidayoq toshdan maqbaralar qurdirib, ularning devorlarini rangli rasmlar, o'ymakor naqshlar, chizmalar bilan bezatishgan. Ushbu lavhalar, uning hayoti davomida erishgan muvaffaqiyatlarini o'zida namoyon etgan. «Narigi dunyo»ga ishongan misrlıklar maqbarada: yashayotgan uyi o'zi, xotini, bolalari va hatto buyumlarini chizdirgan. Undagi xizmatkorlarning mayda haykalchalari u dunyoda tirilib xo'jayinga xizmat qilishi mo'ljallangan.

Ehromlar va'tini

A'yonlar, zodagonlar o'zlari uchun maqbaralar qurdirsa-da, Misrdagi eng g'aroyib inshootlar Misr fir'avnlarini uchun bunyod etilgan. *Qadimgi podsholik davrida* fir'avnlar maqbaralari - *ehromlar* tarzida qurilgan.

Dastlabki ehrom *fir'avn Joserga* bag'ishlab, uning eng oliy a'yon, o'z davrining mashhur me'mori, tabib va donishmand *Imxotep* tomonidan mil.avv. 2880-yili bunyod etiladi. Eng baland ehrom esa *Xufu* (yunoncha *Xeops*) davrida mil.avv. 2600-yili bunyod etilib, yunon tarixchisi *Gerodotning* yozishicha balandligi 150 metrli bu inshoot 30 yil davomida 100 ming kishining doimiy ishtirokida qurilgan. *Xeops* ehromi bugungi kungacha «*yetti mo'jiza*»ning biri hisoblanadi.

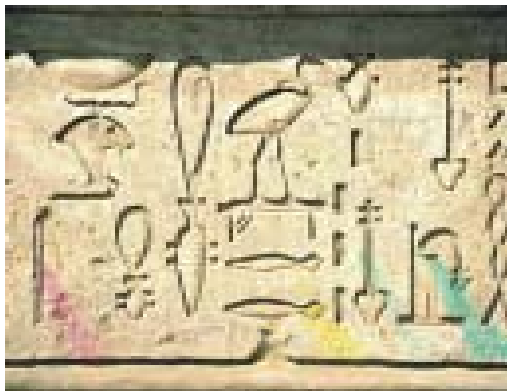
Ehromlar joylashgan Nilning g'arbiy sohili *Gizada* tanasi sher, boshi odamniki butun boshli qoyadan o'yib

yasalgan *sfinks* *Xafraning* haykali mavjud. Bu ajoyib yodgorliklarning barchasi hozirgi kunda YUNESKO himoyasida.

Mil.avv. II mingyillikdan boshlab Misrlıklar ehromlar qurmasdan fir'avnlarini qoyalar va yer ostida maxsus qurilgan xilxonalarda dafn eta boshlaydi. Maqbaralarning asosiy ko'pchiligi qadim zamonlardayoq talangan bo'lsa-da, arxeologlar *fir'avn Tutanxamonning* tobuti va mumiyosini topishgan va u hozirda *Qohira muzeyida* saqlanmoqda.

Qadimgi Misrlik rassomlarning ishlarini ma'lum xususiyatlariga qarab farqlash mumkin. Bu rasmlar inson tanasining yuqori qismi - yelkalari, qo'llari-ularga oldindan; oyoqlari - yondan; qarayotgandek chizilgan. Boshi yonidan, ko'zlari esa unga to'g'ri yuziga qarayotganimizdek tasvirlangan. Erkaklar qoramtir, ayollar nisbatan oqish, xudolar tanasi kattaroq chizilgan. Fir'avn, a'yonlaridan, ular esa oddiy insonlardan kattaroq tasvirlangan. Qadimgi rassomlar suratlarini, o'zlari tasvirlangan kishilarga o'xshatishga intilganlar.

Madaniyat va din

Qadimgi misrliklar bundan 6-7 ming yil avval yuksak madaniyat yaratganlar yozuv ilm-fan va madaniyat ishlab chiqarish xo'jaligi, hunarmandchilik ehtiyojlaridan kelib chiqqan bo'lsa, ular o'z navbatida keyingi takomillashgan mehnat qurollari sifatida ishlab chiqarish sohalarining keyingi yuksalishiga xizmat qiladi.

Misrliklarning eng qadimgi yozuvlari belgi-rasmlar *iyerogliflar* («*toshga chekilgan muqaddas bitiklar*») deb nomlangan. Misr yozuvida 750 ta iyeroglif bo'lib: quyosh deb yozish uchun doira chizilib o'rtasiga nuqta qo'yilgan. Kamon ko'tarib turgan kishi - jangchini anglatgan va h.k.lar. Nil sohilida o'sadigan qamish-papiruslardan yupqa kesib yelimlab yozish uchun foydalanilgan. Papirusdan 35-40 metrli o'ramlar va *Messopotamiya*dagi «*loy taxtachalar*»da bitilgan ma'lumotlarni olimlar *ilk kitoblar* deb nomlashadi. Misr maktablarida faqat o'g'il bolalarga xatu-savodga o'rgatilgan. Unda kichik yoshdagi bolalar sopol sathiga, katta yoshdagilar esa papirus varaqlariga yozishgan. Papirusga qora va qizil ranglar bilan ingichka tayoqcha yordamida yozilgan. Misrdagi oliy va o'rta maktablarning aksari qismi mirzolar tayyorlanganidan ular «*Mirzolar maktabi*»deb atalgan. O'sha zamondagi «*Nasihatnoma*»da: «*Ey mirza, dangasalik qilma yo'qsa jazoga duchor bo'lasan. Qo'lingdagi kitobni doim o'qigin. Vazifani jimgina yechgil, sening og'zingdan butunlay ovoz chiqmasin. Biror kuningni ham bekor o'tkazma, aks holda kaltak yeysan. Bolaning qulog'i yelkasida bo'ladi, qachon ursang shunda qulog'iga gap kiradi*» deb yozilgan edi.

Shu davrda vujudga kelgan misrliklar adabiyoti namunalari: «*Isida va Ossiris haqida*», «*Gor bilan Set janjali*», «*Sinuxet hikoyasi*» afsona va ertaklari bizga qadar yetib kelgan. Misr astronomlari eng qadimgi, 365 kundan iborat taqvimni yaratganlar. Ular yaratgan yulduzlar osmonning xaritasi *Senmut maqbarasi*, *Edfu* va *Dender ibodatxonalari* shiplariga tushirganlar. Misrliklar eng qadimgi *suv va qum soatlarini* ham ixtirochilaridir. Misr geograflari *o'z mamlakatlari*, *Sinay yarimoroli* va *Arabistonning xaritasini* chizganlar. Ularning xaritalarida Sinaydagi boy mis konlari, oltin konlari, ehromlar uchun toshlar olinadigan joylar tasvirlangan.

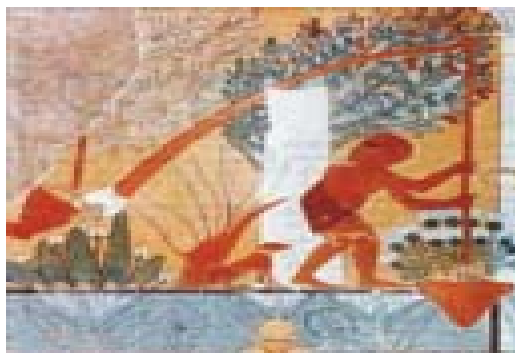
Misrliklarning xotirjam hayoti Nil suvlari bilan bog'liq bo'lgan. Shu sababdan Nil xudosi *Xapi* asosiy xudolardan biri hisoblangan. Undan ham muhimroq narsa, barcha mavjudodlarga issiqlik va yorug'lik beruvchi Quyosh xudosi *Ra* edi. Uning boshqa nomlari *Amon* va *Amon-Ra* ham bo'lgan. Yangi podsholik davrida fir'avn *Amenxomeb IV* yagona din quyoshga *Aton* xudosi ga sig'inishni joriy etishga uringan. Fir'avn bu borada yangi poytaxt «*Axetatton*»ni qurib, o'z ismini *Exnaton*, ya'ni «*Quyosh shul'asi*»deb o'zgartirgan ham edi. Ammo keyingi fir'avnlar davrida avvalgi dinlarga qaytiladi.

Misrliklar oddiy odamlar ko'ziga ko'rinmaydigan xudolar, ular uchun maxsus qurilgan ibodatxonalariga kelib yashaydi deb ishonganlar. Ibodatxonada xudolarning katta haykallari, jez va sopoldan yasalgan kichik haykalchalarini o'rnatganlar. Sig'inuvchilar xudolar shu haykallar ichida joylashib, ularning arzlarini eshitib, in'omlarini qabul qiladi deb tushunganlar. Xudolarga xizmat qiluvchi kohinlar shu ibodatxonalarda yashagan. Bosh kohin muqaddas udumlarni bajarish - haykalni xushbo'y suyuqliklar bilan artib - tozalash, kiyintirish, tansiq taomlar berishga javobgar edi. Ishlar bitganidan so'ng xudoga hurmat bajo etib kohin orqasi bilan yurib uzoqlashgan. Kohinlar fir'avnlar kabi xalq orasida katta hokimiyatga ega edilar. Sababi aholi ularni xudolar nomidan gapiradilar deb ishonishgan.

Misrda ibodatxonaga eltuvchi yo'lning ikki tomoniga sfinkslar haykallari o'rnatilgan. Darvozaning ikki tomonida salobatli, toshdan o'yib yasalgan bo'rtma tasvirlar tushurilgan minoralar bo'lgan. Ularning oldida granit toshdan o'yib yasalgan fir'avnning taxtda o'tirgan haykali o'rnatilgan. Ibodatxona ichida maxsus xona xudoning haykalchasi saqlangan. Unga yaqin xonada «*Muqaddas qayiq*» bo'lgan. Bayram kunlari haykalcha qayiqqa o'rnatilib kohinlar tomonidan ibodatxona hovlisiga xalqning oldiga olib chiqilgan.

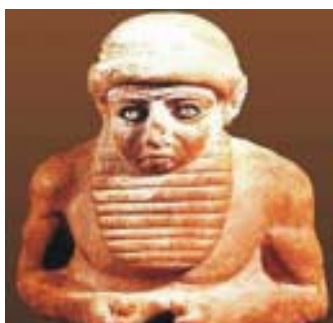
Xudolar haqida afsonalar yaratilgan, masalan «*Osiris haqidagi afsona*»da: Misr podshosi bo'lgan dehqonchilik homiysi *Osiris*ni ukasi sariq sochli, qizil ko'zli, eshak boshli *Set* xasad qilib o'ldirishi hikoya qilinadi. *Osiris*ning singlisi *Isida* o'g'li *Gorni* asrab avaylab o'stiradi va keyinchalik uni *Setni* yengishiga ko'maklashadi. Nihoyat, *Isida* *Osiris*ni mo'jizali tiriltirishi va uni yerda qolishni istamay «*narigi dunyo*»da fir'avn hamda qozi bo'lishi hikoya qilinadi. *Gor* fir'avnlar, *Isida* esa barcha ayollar va onalar homiysiga aylanadi.

Qadimgi misrliklar fir'avnga ham xudo sifatida munosabat bildirishgan. Uni «*quyoshning o'g'li*» deb atashgan.

Qadimgi Mesopotamiya

Shumer va Akkad

Qadimgi Messopotamiya, ya'ni "Ikki daryo oralig'i" kishilik madaniyati erta rivojlangan o'lkadir. Arxeologlar undan paleolitdan (70-80-mingyilliklar) odamlar yashab kelayotganligini aniqlaganlar. *Frot* va *Daja daryolari* toshqinlari sababli vohada aholi faqat mil.avv. 9-8 mingyilliklardan yashay boshlagan. Shu vaqtdan dastlabki to'g'onlar, sug'orish inshootlari qurila boshlagan.

Messopotamiyaning janubiy qismi past tekistlikdan iborat bo'lgan. Shimoldagi o'lkada esa o'rmon va tog'lar ko'p bo'lib, janubliklar bu yerlarga yog'och keltirish maqsadida yurishlar uyushtirib turganlar. Janubiy Messopotamiya unda yashaydigan aholi nomidan - *Shumer*; shimoldagi o'lka esa undagi *akkad qabilalari* nomidan *Akkad* deb atalgan. Ikki daryo oralig'ida mil.avv. 6-5 mingyilliklarda vujudga kelgan obod qishloqlar hunarmandchilik va savdning yuksalishidan juda tez shaharlarga aylanadi *Eredu, Uruk, Ur, Larsa, Lagash, Umma, Isin* va boshqalar - *Shumerda; Mari, Nineviya, Karxemish, Ashshurlar* - Akkada yoki shimolda mil.avv. 4 mingyillikning 2 yarmi - 3 mingyilliklarning boshlarida tashkil topadi. Shumerlar o'z shaharlarini katta quyoshda quritilgan xom g'ishtlardan qurgan. Xudolar haykallari esa maxsus keltirilgan toshlardan o'yib yasalgan. Shahar-davlatlar «en» deb atalib, ularni oliy ruhoniy - «lugal» boshqargan. Enlar unchalik katta bo'lmagan, jumladan, Urning maydoni 20 gektar, aholisi esa 4 mingga yaqin edi, xalos. Har bir shahar davlatni qo'shini bo'lib, ular ikki qismga bo'lingan. Qo'shinning bir qismini, nayza va sanchqilar bilan qurollangan, eshak qo'shilgan jang aravali askarlar tashkil qilgan. Ikkinchi qismi jang boltasi, xanjar, nayzalari bo'lgan og'ir qurollangan piyoda jangchilar bo'lgan. Jangchilar dubulg'a, zirxli qalqonlar bilan ta'minlangan.

Akkad davlati

Ikki daryo oralig'i shahar davlatlari uzoq asrlar davomida o'zaro urushlar olib borgan. Mil.avv. 2316-yili Akkad podshosi *Sargon I* Messopotamiyadagi 50 ta shahar-davlatni birlashtirib, yirik davlat tuzadi. Afsonalarga qaraganda *Sargon* tashlandiq bola bo'lib keyinchalik ma'buda *Ishtar*ning homiyligida yuksala borib taxtga o'tiradi. Ikki daryo oralig'ini istilo qila boshlagan. *Sargon Lugal zaggisini* asirga olib, xudo *Enlila* sharafiga qurbonlik keltiradi. U *Elam*, *Messopotamiya*, *Old Osiyoni* egallab, o'zini «to'rt iqlim podshosi» deb e'lon qilgan. *Sargon I* podsholigi Janubiy-G'arbiy Osiyodagi dastlabki eng yirik quldorlik davlati edi. Undan keyin Messopotamiyada turli hukmdorlar: *Naram-Suen, SHulgi, Gandash, Agumlar* ham o'zlarini «to'rt iqlim podsholari» deb atashgan. *Sargonning* vorislari davrida Akkad kuchsizlana borib, ko'chmanchi *gutey qabilalari* tomonidan istilo qilinadi. Guteylar Messopotamiyada 125 yil hukm surganlar. Mil.avv. 22 asr oxirida *Ur podsholari* Messopotamiyani guteylardan ozod qiladi.

Qadimgi Babil podsholigi

Mil.avv. II mingyilliklar boshlaridan Messopotamiyaga shimoliy-g'arbdan *amoriy qabilalari* bostirib kirib: *Larsa, Isin, Mari, Ashshur, Eshkun* shahar-davlatlarini bosib oladilar. Ular o'z poytaxtlari *Bab - Ilu* («Xudo darvozasi») ga asos soladilar. Yunonlar bu shaharni *Bobil* degan nom bilan tarixga kiritadilar.

Qadimgi Babil podsholigi asoschisi *Sumuabum* bo'lib, sulola vakillari mil.avv. 1894-1595-yillarda mamlakatni boshqargan. Podsholikning eng yuksalgan davrida *Xammurapi* (mil.avv. 1792-1750-y.y) hukmdorlik qilgan. Uning davrida tuzilgan 247 moddadan iborat qonunlar mixxat yozuvida *bazalt tosh* sathida bitilgan. Qonunning kirish qismida uni chiqarishdan maqsad, mamlakatda adolat o'rnatishdir deb yozilgan. Qonunda:

-«Ibodatxona mulkini o'g'irlagan kishi o'limga hukm etilgan».

-Agar biror kishi eshak, qo'y yoki qulni o'g'irlasa, u o'g'ri o'ldirilishi lozim.

-Agar o'g'il otasini ursa, uning qo'lini kesib tashlash kerak.

-Agar biror kishining tishi urib sindirilsa, gunohkorning ham tishi sindirilishi

-Agar birovning ko'zini ko'r qilgan bo'lsa, aybdorning ham ko'zini o'yib olish

-Kimki qochoq qulni yashirsa o'limga hukm etilishi

-Kimki o'zidan yuqori mansabdagi kishini ursa ho'kiz terisidan to'qilgan darra bilan 60 darra kaltaklanishi lozim.

Qonunlarda adolat mezoni aybdorga nisbatan u yetkazgan zarar darajasida jazo berish hisoblanadi. Xammurapiga qadar qarz olib to'lamagan kishi umrbodiy qullikka berilgan. U esa qarz evaziga 3 yil ishlab berish, so'ng ozod etish haqida qonun qabul qilib erkin fuqarolarni qullikka tushirishdan himoya qiladi.

Xammurapi vafotidan so'ng taxtga o'g'li *Samsuilun* (1749-1712-y.y) o'tirgan. Amoriylar sulolasi so'nggi vakillari paytida Babil kuchsizlanib Sharqdan bostirib kirgan ko'chmanchi *kassit qabilalari* uni mil.avv. 1595-yildan boshqara boshlaydi.

Messopotamiyada madaniyat va din

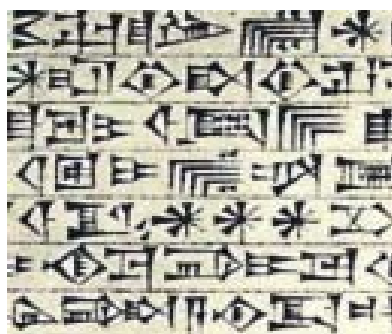

Faqat ilk davlatlarga emas, ilk yozuv ham mil.avv. IV mingyillikda Janubiy Messopotamiyada kashf qilingan. Messopotamiyada savodxonlik Misrga nisbatan keng tarqalib unda hatto cho'ponlar ham qo'ylarni hisoblashni bilishgan. Ikki daryo oralig'ida dastlab *iyerogliflardan* foydalanilgan bo'lsa, keyinchalik *mixxat yozuvi* ham shakllanadi. Messopotamiyada yozish uchun *loy taxtachalardan* foydalanilgan. *Ur*, *Nippur*, *Nineviya*, *Babil*, *Ashshur* va boshqa shaharlarda loy taxtachalar to'plangan kutubxonalar bo'lgan.

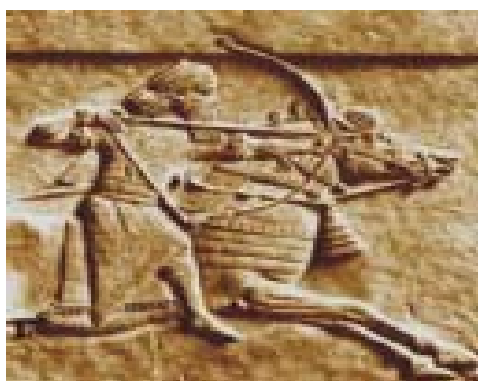
Bobilda astronomiya yuksak rivojlangan. Olti-yetti qavatli observatoriyalar - *zikkuritlar* qurilib osmon jismlari, oy va quyoshning harakatlari kuzatilgan. Ular oy yili 354, quyosh yili 365 kun ekanligini bilganlar. Qadimgi Messopotamiyadan bizgacha soatni 60 minutga, minutni 60 sekundga bo'lish yetib kelgan. Nineviyadagi *Ashshurbanipal kutubxonasidan* *Misr*, *Urartu*, *Babilning xaritalari* topilgani geografiyaning ham yuksak rivojlanganidan dalolat beradi. Ular *Hindiston (Melaxa)* *Ispaniya (Tarsisa)*, *Afg'oniston* haqida ma'lumotlarga ega bo'lganlar.

Messopotamiya adiblari «*Dunyoning yaratilishi haqida*», «*Dunyoni suv bosishi (to'fon) haqida*» kabi eng qadimgi afsonalarni yaratganlar. Ikki daryo oralig'ida yaratilgan eng mashhur asarlardan biri «*Gilgamesh haqida doston*» bo'lib, unda *Gilgamesh va Enkidularning do'stligi*, sarguzashtlari va qahramonliklari haqida hikoya qilinadi.

Messopotamiyaliklar diniy e'tiqodi tabiat kuchlari, osmon jismlari asosida shakllangan.. Xudolar dastlab ayollar qiyofasida, keyinchalik erkaklar siymosida tasvirlangan. *An - osmon*, *Ki - yer xudosi* hisoblangan. Ular er-xotin bo'lib, farzandlari havo xudosi *Enlil* o'sib ulg'aygach *Yerni* idora qila boshlab, xudolar sulolasiga asos soladi. *Quyosh xudosi* shumerliklarda *Utu* akkadliklarda *Shamash* bo'lgan. *Oy xudosi* shumerliklarda - *Ninnar*, akkadliklarda - *Sin* deb atalgan. Shumerliklar *Zuhro yulduzini - Ianna* deb atashib (akkadliklarda *Ishtar*) u *hosildorlik va muhabbat ma'budasi* hisoblangan. Babil yuksalgan paytida uning xudosi *Marduq* mamlakatning *oliy xudosi*ga aylanadi. Ko'p xudolik hukm surgan Messopotamiyada dastlab xudolar sharafiga odamlar qurbonlik qilingan bo'lsa, keyinchalik ularni turli hayvonlar bilan almashtirganlar.

□ssur□r hukmd□rligi v□ Yangi B□bil p□dsh□ligi

Bobildan shimolroqda Dajla daryosi havzasida mil.avv. III - mingyillik oxiri – II mingyillik boshlaridan *Ashshur shahar-davlati* joylashgan. Bu hududlarda yashagan *semitlar*, *xurritlar subariylarning* aralashuvidan *ossur xalqi* shakllangan. Ashshur atrofidagi tog‘li hududlarning boy temir konlariga ega bo‘lishi uning keyingi ravnaqini ta‘minlagan. Mil.avv. VIII asrda ossuriyaliklar dunyoda eng ko‘psonli kuchli qo‘shin tuzadi. Jangchilar qilich, jang boltalari, qalqon, uchqir dubulg‘a, zirxli kiyimlar bilan ta‘minlangan. Ossuriyaliklar birinchi bo‘lib *otliq qo‘shin*dan keng foydalana boshlaydi. Ossuriya qo‘shinlari o‘zining shafqatsizligi bilan ajralib turgan. Ularda harbiy intizom qattiq edi. Ossuriyaliklar asirlarning tiriklayin terisini shilib olish, ko‘zini o‘yish sahnalarini tasvirlash

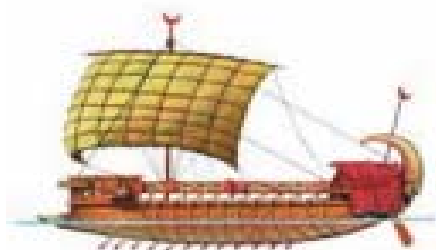
orqali, ossur qurolining yengilmasligini namoyish qilganlar.

Mil.avv. VIII-VII asrlarda *Tiglatpalasar III*, *Salamansar V*, *Sargon II*, *Sinaxerib*, *Asarxadon* va *Ashshurbanipallar* davrida Ossuriya qo‘shinlari Misr, Suriya, Finikiya, Bobil, Urartuda urushlar olib boradi. Ossurlar u yerdan ko‘plab boylik va asirlar olib qaytganlar.

Ossuriya hukmdorlari saroyi *Nineviyada* sun‘iy tepalik ustida qurilib, qal‘a ko‘rinishida bo‘lgan. Uni atrofi qalin, mustahkam o‘q otish tuynuklari bilan ta‘minlangan oq devor bilan o‘ralgan. Kirish darvozasining har ikki tomonida sahiy ruhlarning - odam boshli tanasi esa qanotli ho‘kizlar ko‘rinishidagi katta haykallari o‘rnatilgan. Oxirgi hukmdorlardan biri *Ashshurbanipal* 30 ming loy taxtachalar to‘plangan kutubxona tashkil etgan. Kutubxona qoldiqlarini arxeologlar XIX asrda topishgan bo‘lib, shu «kitoblardan» olimlar *Gilgamesh*, *Shumer xudolari* va *Bobil podsholigi* tarixiga oid ma‘lumotlarni olishgan. *Ashshurbanipalning* o‘limidan so‘ng *Messopotamiyada* ossurlar hukmdorligiga qarshi qo‘zg‘olon boshlangan. Zaiflasha borgan ossurlar poytaxti «*Sherlar makoni*» *Nineviyani* mil.avv. 612-yili *Bobil* va *Midiyaliklar* qo‘shini bosib olib, talab vayron qilgan.

Yangi Bobil podsholigi mil.avv. 628-yili ossurlarga qarshi qo‘zg‘olon boshlig‘i *Nabopalasar* tomonidan tuziladi. Uning vorisi *Navuxodonosar II* davrida Bobil *Messopotamiyada* o‘z hukmronligini to‘liq o‘rnatadi. Bobil Osiyoning eng yirik va mashhur shahriga aylanadi. Unda «yetti mo‘zija»ning biri “*Semiramida osma bog‘lari*” bunyod etiladi. *Navuxodonosorning* nomi esa yahudiylar va xristianlarning diniy kitoblaridan joy oladi. Zaiflana boshlagan Bobil keyinchalik ahamoniylar Eroni tomonidan bosib olinadi.

Finikiya v□ P□l□stin

O‘rtayer dengizining sharqiy sohillarida *Finikiya* va *Palastin* joylashgan. Dengiz suvlari va Livan tog‘lari oralig‘idagi ensiz vohada kemalar to‘xtashi uchun ko‘plab qulay ko‘rfazlar bo‘lib, xuddi shu yerlarda keyinchalik *Finikiya* shaharlari barpo etiladi. Unumdor yerlari kam bo‘lganidan aholi asosan uzum va zaytun yetishtirgan. Qadimdan *Finikiya* o‘zining kemalar qurish uchun ishlatiladigan sifatli yog‘ochlari bilan shuhrat qozongan. *Tir*, *Bibl*, *Sidon*, *Arvad shaharlari* *Messopotamiyadan* savdo yo‘llari kelib tutashgan. Geografik jihatdan qulay joyda vujudga kelgan. *Finikiya* shaharlarida savdogarlar uchun a‘lo sifatli kemalar, dengizchilar, qul eshkakchilar doimo tayyor

turganlar.

Shaharlarda hunarmandchilik yuksalib zargarlar; yog'och, fil suyagidan ajoyib o'ymakorlik buyumlari yaratishgan. Shisha oyna ixtiro qilingan. Mil. avv. II ming yillikdan Finikiya shaharlari Misrliklar ta"siriga tushib qoladi. Asrlar o'tib Misr va Xett davlatlari kuchsizlangan paytda mil. avv. XI-IX asrlardan Bibl, Sidon va Tir shahar-davlatlari yuksaladi. Tir podshosi *Xiram I* (965-936-yillar) qo'shinlari Shimoliy Afrikadagi Utika, Kipr orolini bosib olgan. Shu paytdan Finikiyalik dengizchilar o'zlari ko'p borib turadigan o'lkalarda, manzilgohlar - koloniyalar barpo eta boshlaydilar. Mil. avv. X-VI asrlarda O'rtayer sohillarida finikiyaliklarning ko'plab koloniyalari bunyod etiladi. Tirliliklar mil. avv. 814-yili asos solgan *Karfagen* keyinchalik Shimoliy Afrikadagi kuchli qulchilik davlati poytaxtiga aylanadi. Dengizchilar uzoq mamlakatlarga safarlarga chiqib Shimoliy Yevropadan qahrabo va qalay keltirganlar. Finikiyalik dengizchilar Misr fir"avni *Nexo* taklifi bilan 3 yilda Afrika qit"asini aylanib chiqishgan. Iqtisodiyot taraqqiyoti fan va madaniyatni ham yuksaltirgan. Finikiyaliklar qulay va sodda yozuv yaratganlar. Ular har bir belgisi tovushga mos bo'lgan 22 ta harfli alifboni kashf qilganlar. Finikiyaliklar yozuvi keyinchalik: *yunon, lotin, kirill alifbolariga* asos bo'lgan. Keyinchalik Finikiya ham Eronliklar ta"siriga tushib qoladi.

«Injil rivoyatlari»

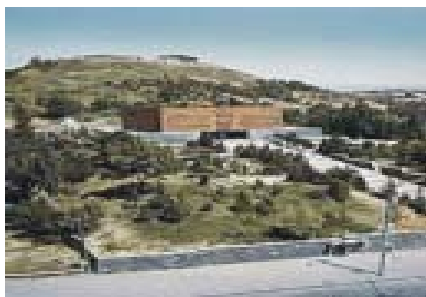
Falastin O'rtayer dengizining sharqiy sohilidagi yana bir mamlakatdir. Undagi serunum tuproqli Saron pasttekisligi xristianlarning muqaddas kitobi «*Injil*»da Edemga - ya"ni «*jannat bog'i*»ga qiyoslangan. Misrliklar *Xanaan* deb atagan bu o'lkada qadim zamonlardan aholi zich yashagan. Falastinning eng qadimgi aholisi *filistimlar, moavlar, xananeylar* haqidagi ma"lumotlar yahudiylarning «*Tavrot*» kitobida ham mavjud. Falastin nomi yahudiy tilida, ularni «*peleshet*» deb atashlaridan kelib chiqqan. Mil.avv. III-II mingyilliklarda chegaralarida bu hududda *Quddus (Ieruesalim), Gezer, Megiddo, Laxish* kabi shahar-davlatlar paydo bo'lgan.

Misr, Falastin va Bobil oralig'idagi Zagros tog'lari va dashtlarda mil.avv. III-II mingyilliklarda yashagan qabilalar orasida *yahudiylar* ham bo'lgan. Rivoyatlarga qaraganda, Misrdagi to'q va farovon hayot haqida eshitgan yahudiylar dastlab, u yerga ko'chib borganlar. Ammo zamonlar o'tib fir"avnlari yahudiylarga zulm o'tkaza boshlaydilar. Yahudiylarni Misr tutqinidan Moiseyning (Muso payg'ambarining) halos etishi va «*bani isroilni*» 40 yil cho'lu-biyobonlarda olib yurgani haqidagi rivoyat esa musulmonlarning muqaddas kitobi «*Qur'on*»da ham mavjud.

Uzoq davom etgan sarson-sargardonliklardan so'ng mil.avv. XIII asrda yahudiylar Misrdan Falastinga ko'chib kelganlar. Keyingi paytda o'troqlasha boshlagan yahudiylar mil.avv. XI asr oxirida davlat tuzib *Saul* ismli qabiladoshlarini hukmdor etib saylashgan. Saul va uning o'g'illari filistimliklarga qarshi kurashib halok bo'lganlaridan so'ng, podsholikka uning kuyovi *Dovud* (1000-965-y.y) saylanadi. Dovud esa Isroil bilan Yahudiy qo'shib, *Isroil-Yahudiy podsholigiga* asos soladi. Uning qo'shinlari *Gat shahri* yaqinidagi jangda mahalliy filistimlarni yengib, mamlakatdan haydab chiqariladi. *Quddus shahri* davlat poytaxtiga aylantiriladi.

Dovuddan so'ng taxtga kelgan *Sulaymon* (965-935-y.y) mamlakatni har tomonlama yuksaltirgan. Qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Yirik inshootlar barpo etilgan Sulaymon o'zining donoligi va boyligi bilan shuhrat topadi. Lekin davlat mustahkam bo'lmay uning vorisi *Rovoam* davridayoq parchalana boshlaydi. Dastlab misrliklar Isroilning shahar va qishloqlarini talaydilar. So'ngra Ossuriya podsholari bosqinlari boshlanadi. Xususan *Sargon II* mil.avv. 722-yili Samariya shahrini olib podsho *Osiya* va 27 mingdan ortiq isroillikni Ossuriyaga asirlikka olib ketadi. Isroil podsholigi mil.avv. VII asrdan Misr ta"siriga tushsa, mil.avv. VI asr boshlarida Bobil podshosi *Navuxodonosor II* Quddusni olib vayron qilgan, aholisining katta qismini asirlikka haydab ketadi. Mil.avv. VI asr o'rtalaridan Falastin hududlari ham Old Osiyoning boshqa mamlakatlari qatorida Eron *Ahamoniylariga* tobe bo'lib qoladi.

□□tt v □ Ur□rtu

Qadimgi Xett podsholigi. Kichik Osiyo yarimoroli qadimdan qulay geografik sharoitga ega bo'lgan; Unda *xetlar, kashklar, xurritlar* yashagan; Xettlarning kelib chiqishi Kavkazdanmi yoki /arbiy Yevropadan ekanligi olimlar tomonidan hozirga qadar hal etilmagan muammodir. Mil.avv. II mingyillikdan Kichik Osiyoga Bolqondan *axeylar*, keyinchalik *frigiyalar*, shimoliy-sharqdan *kimmeriyalar* kelib joylashgan. Ular Kichik Osiyoning g'arb qismida yunon madaniyatiga oid: *Troya, Lidiya, Frigiya* kabi shahar davlatlarini yaratishgan. Kichik Osiyoning sharqiy xududlarida mil.avv. II mingyillik boshlarida: *Nesa, Kanish,*

Burusxand, Kussar, Xattusa shahar-davlatlari tashkil topgan. Ushbu mayda davlatlar asosida tuzilgan. *Qadimgi Xett podsholigi* mil.avv. 18-16 asrda hukm surgan. Davlatning uzil-kesil tashkil topishi *Labarna* davriga to'g'ri kelib u Xett hududlarini birmuncha kengaytirib, poytaxtni *Xattusa* shahriga ko'chirgan. Keyingi podshohlar *Xattusili I va Mursili I* lar davrida Xett qo'shinlari Suriya, Bobil va boshqa mamlakatlarga istilolar uyushtirgan.

Mamlakatning eng yuksalغان payti *Mursili I* (1340-1305) davriga to'g'ri kelib Old Osiyoning buyuk davlatiga aylanadi va *Yangi Xett podsholigi* nomi bilan shuhrat qozonadi. Mil. avv. 1280-yili *Misr-Xett sulhiga* binoan Falastin, Finikiya yerlari bu ikki davlat orasida bo'lib olinadi. Shundan so'ng g'arbdan "*dengiz xalqlari*" hujumlariga uchragan Xett kuchsizlanib mil. avv. XII-IX asrlarda mayda davlatlarga bo'linib ketadi.

Xett aholisi qo'shni mamlakatlar xalqlari ta"sirida yuksak madaniyat yaratgan. Xettlarning *iyeroglif va mixxat yozuvlari shumer-akkad yozuvi* asosida yaratilgan. Xett me"morlari xudolar, podshohlar, janchilarning haykallarini yuksak mahorat bilan ishlaganlar. Manbalarda "*mamlakatning 1000 xudosi*" ko'p tilga olinadi. *Teshub tog' cho'qqilari, mamaqaldiroq, yog'ingarchilik va hosildorlik xudosi* bo'lgan. Xettlarda podshohlar ham xudolar darajasiga ko'tarilib, aholi ularga "*quyoshim*" deb murojaat qilishgan. Xudolarga bag'ishlab ajoyib tasviriy san"at asarlari yaratganlar.

Qadimgi Urartu podsholigi. Urartu Kichik Osiyoning Sharqiy qismida, Kavkaz ortida Frot va Dajla daryolari boshlanishidagi yerlarni egallagan davlat. Bu yerlarda yashagan qadimgi aholi *urartlar* bo'lib, ular hozirgi *armanlar* va *gruzinlarning* ajdodlari hisoblangan. Urartlar *xett-xurrit* qabilalariga qardosh bo'lganlar. Urartuda hunarmandchilikning: kulolchilik, zargarlik, misgarlik, sangtaroshlik, me"morchilik turlari yaxshi rivojlangan. Savdo-sotiq ancha erta taraqqiy eta boshlagan.

Dastlabki qabilalar uyushmalari – davlatchalar mil.avv. XIV-XIII asrlarda Van Sevan va Urmiya ko'llari atrofida tashkil topgan. Ular orasida Urartu ham bor edi. Mayda davlatlarni birlashtirilishi mil.avv. X-IX asrlarda bo'lib, markazlashgan, Urartuning birinchi hukmdori *Aramu* (864-845-y.y) Ossuriya podshohlarining hujumlarini qaytarish uchun urushlar olib borgan. Keyingi hukmdor *Sarduri I Tushpa shahrini* poytaxt qiladi. U Ossuriyaga qarshi kurashishda davom etib, qator mustahkam qal"alar bunyod ettirgan. *Sarduri I* davrida janubda *Mana podsholigi* zabt etiladi.

Urartuning yanada kuchayishi *Menua* (810-786-y.y) davriga to'g'ri kelib, uning qo'shinlari Araks daryosi vodiysiga, Frotning yuqori oqimidagi yerlarga zafarli yurishlar uyushtiradi. «*Menua kanali*» qurdiriladi. Uning vorisi *Argishti I* davrida Urartu Janubiy-G'arbiy Osiyodagi eng qudratli davlatga aylanadi. Ossuriya qo'shinlari mag'lub etilib, uni Yaqin Sharqdagi ikkinchi darajali davlatga aylanishida Urartuning roli katta bo'lgan. Urartu qo'shinlari Dajlanning irmog'i, Diala daryosi vodiysiga, Kichik Osiyoning sharqiy o'lkalariga kirib boradi. *Sarduri II* davrida Kavkazorti mamlakatlaridan Eriaxiga, g'arbda Shimoliy Suriyaga yurishlar qilinib, barcha urushlardan: oltin, kumush, jez, qimmatbaho ma"danlar, chorva mollari olib kelishgan. Yengilgan mamlakatlar aholisidan olingan asirlar, qulga aylantirilgan. *Sarduri II* hukmronligi so'ngida zaiflasha boshlagan Urartu, *Rusa I* davrida Ossurlar podshosi *Tiglatpalasar III* qo'shinlaridan yengiladi. Urartu podshosi *Rusa I Musasir shahri* ossurlar tomonidan olinib talanganini eshitib o'zini-o'zi o'ldiradi. Keyinchalik *kimmeriyalar* va *skiflar* hujumlariga uchrab kuchsizlana borgan Urartu mil.avv.590-yili Midiya davlati tomonidan uzil-kesil bosib olinadi.

Urartlar Ossuriya, Messopotamiya va Xettlar madaniyati asosida yuksak madaniyat yaratganlar. Unda yaratilgan mix-ponasimon yozuvda bitilgan ma"lumotlar arxeologlar tomonidan Urartuning ko'plab joylaridan topilgan. Yuksak me"morchilik namunalari *Teyshobaning qal"asi* bo'lsa, *Arn-berd qal"asidan Argishti I va Sarduri II* larning ismlari yozilgan, naqshli rasmlar tushirilgan lavhalar chiqqan. Lavhalarda hukmdorlarning zafarli yurishlari hikoya qilingan. *Nard dostoni, Dovud Sosoniy haqida dostonlarda, arman yozuvchisi Moisey Xoren* asarlarida qadimgi Urartu tarixiga oid ko'plab ma"lumotlar saqlanib qolgan.

Qadimgi Eron. Elam va Midiya

Qadimgi Eron, Osiyoning janubiy-g'arbiy qismida joylashgan. Uning Behustun degan joyidan arxeologlar o'rta paleolitda (mil.avv. 70-50-mingyilliklar) yashagan aholi manzilgohlarini topishgan. Eronning janubi-g'arbiy hududlarida yashagan *elamlıklar* mil.avv. IV mingyillik boshlarida sug'orma dehqonchilikka o'tib, III mingyilliklar boshlarida poytaxti *Suza* bo'lgan davlatlarini tuzganlar. Elam mil.avv. 22 asrga qadar *Shumer-Akkad davlatlariga* qaram bo'lib kelgan. Shu asr boshlaridan *Kutik Inshushinak* Elamni mustaqil davlatga aylantiradi. Lekin ko'p o'tmay mamlakat dastlab *ko'chmanchi guteylar*, so'ng Messopotamiya ta"siriga o'tgan. Mil.avv. 21-18 asrlarda Janubiy Shumerda o'z ta"sirini o'tkazgan elamlıklar, u yerdan Bobil podshosi *Xamurappi* tomonidan surib chiqariladi. Mil.avv. 15 asrda esa Elamni *Bobil*

kassitlari bosib olgan. Mil.avv. 12 asr boshlarida Elam podshosi *Shutruk-Naxunta I* mamlakatni kassitlardan ozod qiladi. Mamlakatning yuksalgan davri mil.avv. 1155-1115-yillarga to'g'ri kelib, Bobil va Shimoliy Eron yerlari bo'ysundiriladi. Elamliliklar Messopotamiyadan olib kelgan o'ljalari ichida "*Xamurappi qonunlar*"i yozilgan tosh ham bo'lgan. Shundan so'ng Bobil podshosi *Navuxodosor I* qo'shinlari elamliliklarni yengib, unda o'z davlatining 3 asrlik hukmronligini o'rnatadi. Keyinchalik Elam Ossuriya, so'ng yana Bobil va mil.avv. IV asr o'rtalarida Kir 2 tomonidan bosib olinadi.

Qadimgi Midiya. Hozirgi Eronning shimoli-g'arbiy hududlarida mil.avv. VII-VI asrlarda vujudga kelgan qadimgi davlat. Midiyani birlashtirgan hukmdor *Kashtariti* (672-653-y.y) ossurlarga qarshi kurashishga to'g'ri kelgan. Uning vorisi *Kiaksar* davrida mamlakat yuksalib mil.avv. 614-yili Ossuriya qo'shinlarini yengib undan behisob boyliklar va ko'plab asirlarni olib qaytgan. Keyinchalik Midiyaliklar *Yangi Bobil podsholigi* bilan hamkorlikda *Ossuriya davlatini* batamom qulatadi. Kiaksar davrida Fors, Parfiya, g'arbda Kichik Osiyoga qadar hududlar Midiyaga o'tgan. Mamlakatning so'nggi hukmdori *Astiag* bo'lib (585-550y.y) uning qo'shinlarini yenggan Kir II, poytaxt *Ekbatanni* mil.avv. 550-yili bosib olgan.

□h□m□niy□r s□lt□n□ti

Dastlab Urmiya ko'lining janubida yashagan *parsua qabilalari*, keyinchalik Elam yerlariga borib joylashadi. *Ahamoniy urug'i* sardori *Kayxusrav I* tevaragida birlashgan parsualar dastlab *ossurlarga*, *Kambiz I* (600-559-y.y) podsholigi davrida esa Midiyaga itoat etgan. Davlatning yuksalishi Kayxusrav II (559-530-y.y)dan boshlanadi. Uning qo'shinlari mil.avv. 550-545-yillari Midiya, Elam va Bobilni bosib oladi. Shundan so'ng Kir II ning ot va tuya mingan qo'shinlari, Kichik Osiyoning g'arbidagi poytaxti *Sard* bo'lgan *Midiya davlati* hukmdori *Krez* lashkarini Galis daryosi bo'yidagi jangda yengib uni ham istilo qiladi.

Mil.avv. 545-540-yillari ahamoniylar Eroni O'rta Osiyoning katta qismini egallab Hindistonga qadar borib yetadi. Shu tariqa Hindiston haqidagi ilk ma'lumotlar bilan forslar tanishadilar. Mil.avv. 530-yili Eron shohi Kir II O'rta Osiyoda massagetlarga qarshi urushda halok bo'ladi. Uning o'g'li *Kambiz II* (529-522-y.y) davrida Misr istilo qilinib, Eron shohi fir'avn deb e'lon qilingan. Ammo shohning taxtni olishda akasi *Bardiyani* o'limiga sababchi bo'lgani ma'lum bo'lib, mil.avv. 522-yili Eronda zardushtiyalar kohini *Gaumata* boshchiligida qo'zg'olon boshlanadi. Bu xabarni eshitgan *Kambiz* Misrdan Eronga qaytishida yo'lda o'ldirilgan. *Gaumata* esa 7 oy taxtda o'tirganidan so'ng fitna qurboni bo'ladi.

Eron taxtiga yana ahamoniylar sulolasi vakili *Doro I* (522-486-y.y) keladi. *Doro I* o'z podsholigini Bobil, Midiya, Elam, Misr, O'rta Osiyoning janubi-g'arbiy hududlari, Sharqiy Erondagi qo'zg'olonlarni bostirishdan boshlaydi.

Ahamoniylar dunyodagi dastlabki ko'plab mamlakatlar va xalqlarni birlashtirgan saltanat tuzgan edilar. *Doro I* bu yirik saltanatni boshqarish islohoti o'tkazib uni 20 ta satraplikka -viloyatga bo'lib, ularning har biriga noib tayinlangan. Satraplar faqat shohga bo'ysunib, o'z viloyatini boshqarishda mutlaq hokimiyatga ega bo'lgan. *Doro I* davrida mamlakatning turli viloyatlari orasida har 20-30 km da bekatlari bilan tosh yo'llar qurilgan. U "*Shoh yo'li*" deb nomlangan. Soliqlar tartibga keltirilib, oltin va kumush pullar zarb qilingan. Erondan boshqa barcha viloyatlarda, *xiroj solig'i* joriy etiladi.

Doro I davrida Hindiston, O'rta Osiyo, Shimoliy Qora dengiz bo'yi skiflariga qarshi urushlar olib boriladi. Eron mil.avv. V asr boshlarida Yunonistonda urush harakatlarini boshlaydi. *Yunon-Eron urushlari* *Doro I* ning vorisi *Kserks* davrida ham davom etib, mamlakatga hech qanday shuhrat keltirmaydi

Ahamoniylarning so'ngi vakili *Doro III* (336-330-y.y) davrida Eronga *makedoniyalik Iskandarning* istilolari boshlanib, mamlakat avval *yunon-makedonlar*, so'ng *salavkiylar* hukmida bo'ladi.

Parfiya va sosoniylar davlati

Mil.avv. III asrda zaiflashib qolgan *Salavkiylar davlatidan* *Parfiya* va *Yunon-Baqtriya* ajralib chiqadi. Mil.avv. 250-yili salavkiylarning *Parfiya* viloyati satrapi *Andragor* o'zini podsho deb e'lon qildi. Ammo miloddan avvalgi 247-yili *Parfiyani* istilo qilgan sak qabilalariga mansub *parn-daxlar* sardori *Arshak* taxtni egallaydi.

Parfiyaning kuchaygan davrida *Mitridat I* (171-138-y.y) dastlab *Midiyani*, so'ng *Bobilni* bosib oladi. Keyinchalik *Mitridat II* davrida salavkiylar qo'shini mag'lub etiladi. Eron va Messopatamiya to'lig'icha egallanib *Mitridat II* "*ulug' shahanshoh*" unvonini oladi. Mil.avv. I asrda *Rim imperiyasi* bilan urushlar, o'zaro nizolar *Parfiyani* kuchsizlantira boradi.

Mil.avv. III asrdan boshlab podsholikni janubi-g'arbdagi *Parsua viloyati* yuksala boshlaydi. Deyarli 5 asr hukm surgan *Parfiya III* asrning 20-yillarida *Sosoniylar davlati* tarkibiga qo'shib olinadi. *Ardasher I* (224-230-y.y) poytaxtni *Staxr* shahridan *Ktesifonga* ko'chiradi. *Sosoniylar Eroni III* asrning 2-yarmi va IV asrda Sharqdagi eng qudratli davlatga aylanadi. Jumladan, *Shopur I* davrida Suriya Messopotamiya, Armaniston,

Xuroson va Marg'iyona bosib olingan. Hukmdor "shahanshoh" unvonini joriy etadi. Kushonlar, xioniylar, kidariylarga qarshi muvaffaqiyatli urushlar olib borgan Eron, V asrning o'rtalarida Eftallardan mag'lubiyatga uchrab unga boj to'lab turishga majbur bo'ldi.

Madaniyat va din

Qadimgi elamliklar mil.avv. III mingyillikda 150 ta belgisi bo'lgan mustaqil yozuv yaratganlar.

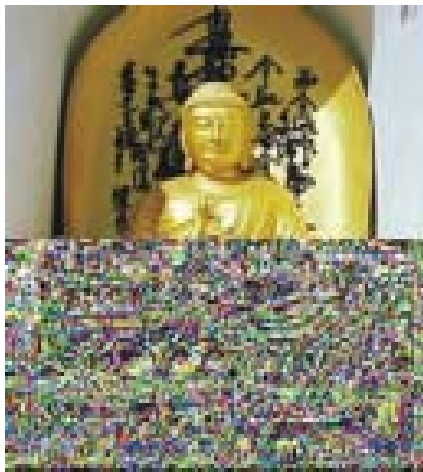
Mil.avv. VI-V asrlarda *oromiy harfiy yozuvi* keng tarqaladi. *Shumer-Akkad madaniyati* ta"sirida Elamda haykaltaroshlik, kulolchilik yuksak rivojlanadi. Uning Eron madaniyatining keyingi taraqqiyotiga hissasi katta bo'lgan. Midiya davrida Eron va Turon xalqlarining umumiy bayrami "Navruz" ning nishonlanishi kuzatilasa, ahamoniylar davrida u umumdavlat bayramiga aylantiriladi. Sosoniylar davridan *zardushtiylik ibodatxonalari* qurilishi keng yo'lga qo'yilgan. Zargarlar oltin, kumush va misdan ajoyib zeb-ziynat buyumlari. Sharob ichish uchun ajoyib qadahlar – ritonlar yasaganlar. Sosoniylar davrida amaliy sa"nat ham yuksak rivojlangandi.

Eronda diniy e"tiqodlar qadimdan ancha kuchli bo'lgan. Elamliklar *xudolar onasi Pinekrni, yer osti xudosi va Suza ma"budi Inshunakni* ulug'langani ma"lum. *Naxunt quyosh va adolat xudosi* xisoblangan. Zardushtiylikning yuksalishi Midiya podshosi *Astiyag* davrida boshlanadi. *Kserks* (486-465-y.y) *Ahuramazdani* eronliklarning *yagona samoviy tangrisi* deb e"lon qiladi. Zardushtiylarning muqaddas kitobi esa «*Avesto*» bo'lgan.

Moniy diniy ta"limoti asoschisi, *Moniy ibn Fatak* (216-276-y.y), asli *Bobilda* tug'ilgan. Moniyning o"zi ajoyib rassom bo'lib, uning ta"limotida tasviriy san"at orqali insonlarda ma"naviy go"zallikni shakllantirishga alohida e"tibor qaratilgan.

Oddiy mehnatkash xalq manfaatlarini ifodalagani sababli moniylik keyinchalik Eron va O'rta Osiyoning janubi-g'arbiy hududlarida keng tarqaladi. Eronda V-VI asrlarda *mazdakiylik ta"limoti* ham yaratiladi. Uning asoschisi *Mazdak ibn Hamadoniy* (470-529-y.y) g'oyalarida mulkiy tenglik targ'ibot etilgan. Eron va O'rta Osiyoda keng yoyilib mazdakiylik xalq qo'zg'olonlariga ham olib kelgan. Qadimgi Eron madaniyati, Yaqin Sharq mamlakatlari madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta"sir ko'rsatgan.

Qadimgi Hindiston va Osiyo

Hindiston Osiyo qit"asining janubida joylashgan. Uning g'arbiy, sharqiy va janubiy tomonlari Hind okeani suvlariga tutashib turadi. Shimolda dunyoning eng baland *Himoloy* tog'lari tabiiy chegara hisoblanadi. Xududda yilning asosiy qismi issiq bo'lib, faqat iyul-avgust oylaridagi yomg'irlar tez-tez takrorlanib turgan daryolar toshqiniga sabab bo'ladi. Hindiston yarim orolidagi eng yirik daryolar - *Hind* va *Gangadir*, lekin Hindistondagi ilk dehqonchilik *Sind* daryosi vodiysida mil. avv. VI-V mingyillikda shakllangan. Miloddan avvalgi V-IV mingyillikda Hind daryosi vodiysida sun"iy sug'orish dehqonchiligi paydo bo'ladi. Hind dehqonlari: sholi, paxta, shakar-qamish yetishtirganlar. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi natijasida Hind vohasi, xususan Panjob vohasida qishloqlar, so'ng shaharlar tarkib topadi. Mulkiy tabaqalanish kuchayib, miloddan avvalgi III mingyillikda eng qadimgi davlatlar vujudga keladi. Bu davlatlarning Mohinjo-Daro va Xarappa kabi katta shaharlari bo'lib ularning xarobalari

arxeologlar tomonidan topib o'rganilgan.

Hindistonga mil.avv. II mingyillik o'rtalaridan shimoli-g'arbdan Eron va O'rta Osiyo tomondan oriy qabilalari kelib Panjob viloyatida joylashgan. Hindlarning «Mahobhorat» va «Ramayana» dostonlarida mahalliy hindlarning oriylar bilan olib borgan, qonli janglari tasvirlangan. O'troqlashuvi davomida mahalliy xalq bilan aralashib, aholi kasta-varna (toifa)larga bo'lingan knyazliklar tashkil etishadi.

Har bir hind tug'ilgandan boshlab 4 ta, ma"lum xuquq va majburiyatlarga ega bo'lgan toifaga birlashtirilgan. Kohinlar-braxmanlar; jangchilar-kshatriyalar; dehqon va savdogarlar-vayshilar; hunarmand va xizmatkorlar-shudralarga kirgan. Braxmanlar va kshatriyalar kastalari oliy hisoblanib. Faqat oriylardan iborat bo'lgan.

Kastalar orasidagi munosabatlar cheklangan. Xususan shudra toifasidagi kishi, vayshiga tegishi yoki uning buyrug'isiz u bilan so'zlashishi man etilgan, o'limga mahkum etilishi xavfi, bo'lgani sababli braxmanlarga ham ta"qiqlangan edi. Kasta a"zolarini ularning kiyimidan ajratish mumkin bo'lgan. Braxman-oq; kshatriyalar-qizil; dehqonlar-sariq; xizmatkorlar esa-qora kiyim kiyib yurishgan. Hindlarda 4 toifaga kirmagan "chandallar" ya"ni xazar qilinadigan-daxlsizlar guruhi ham bo'lib, ularga hatto qishloqlarda yashash ta"qiqlangan. Biror kishi ularga tegib ketmasligi uchun chandallar maxsus kiyim kiyib yurishlari

lozim bo'lgan.

Miloddan avvalgi 6 asrda Shimoliy Hindistonda 20 dan ortiq mayda davlatlar bo'lgan. Ulardan nisbatan yiriklari: Magadxa, Anga, Shaxya, Kashala, Gandxar, Malla, Kashilar edi. Bu davlatlar orasidagi o'zaro urushlarda g'olib chiqqan Magadxa podshosi *Bimbisara* (543-491-y.y) Ganga daryosining quyilishi, Bengal qo'ltig'igacha bo'lgan yerlarni bosib oladi. Uning vorisi *Ajatashatru* esa Ganga vohasi va Markaziy Hindistonni, Magadxaga qo'shib oladi. Mil. avv. 345-yili Magadxa va uning taxtini qo'shni Nand podshosi *Ugrassi* egallaydi. Makedoniyalik Iskandar O'rta Osiyo istilolaridan so'ng mil. avv. 327-yili Shimoliy Hindistonga o'tib u yerda eng ta'sirli podsholardan biri *Porning* qarshiligi mardligiga qoyil qolgan Iskandar keyinchalik uni taxtida qoldirishga qaror qildi. Hindistonda kichik bir qo'shinni qoldirgan Iskandar mil. avv. 325-yil Bobilga qaytadi.

Shundan so'ng qarshi kurashga boshchilik qilgan hind sarkardalaridan biri *Chandragupta* Magadxa taxtini egallab (317-298-y.y) *Maurya davlatiga* asos soldi. Uning vorislari *Bindusara* va *Ashokalar* davrida Hindiston kuchli davlatga aylandi. Ashoka (268-231-y.y.) davlatni boshqarish, din va madaniy sohalarida islohotlar o'tkazib, mamlakat rivojiga katta hissa qo'shgan. Ashokaning vafotidan so'ng kuchsizlana borgan Hindiston shimoldan Yunon-Baqtriya qo'shinlari hujumlari ostida parchalanib ketadi. Keyinchalik O'rta Osiyo yuechji qabilalari asos solgan Kushon podsholigi. Hindistonni ham istilo qiladi. *Kadfiz I* va *II* lar, shuningdek *Kanishkalar* (78-123) davrida O'rta Osiyo hamda Hindistonni birlashtirgan *Kushon saltanati* o'zining eng yuksalgan davrini boshdan kechirgan.

Qadimgi hindlarning udum, marosimlari madaniyati

Hindlar dastlab tabiat kuchlari, turli hayvonlarga e'tiqod qilganlar. Ularning tasavvurida xudolar yirtqich sher yoki mug'ombir maymun qiyofasida bo'lishi mumkin edi. Asosiy xudolardan biri donishmand *Ganesh* fil boshli etib tasvirlangan. Hindlar sigirga alohida ehtirom bilan qaraganlar. Shuning uchun undan olinadigan barcha narsa muqaddas va shifobaxsh deb hisoblangan. Hindlar gunohlaridan forig' bo'lish uchun sigirga xizmat qilish lozim deb hisoblashgan.

Braxmanizm mil. avv. VIII-IX asrlarda vujudga kelgan. *Braxma* olamni va odamni yaratuvchi hisoblanib, kohinlarning ta'biricha xudo odamlarni o'z tanasining turli qismlaridan yaratgan. Braxmanlarni-og'zidan, kshatriylarni-qo'llaridan, qovurg'a va sonlaridan-dehqonlar bilan hunarmandlarni, loyga belangan oyoqlaridan esa shudralarni, ya'ni xizmatkorlarni yaratgan.

Buddizm mil. avv. VI asrda shakllangan. Rivoyatlarga ko'ra uning asoschisi *Siddhartha Gautama* shahzoda bo'lgan va saroyda lazzatli hayot kechirgan. Kunlardan birida u saroydan tashqariga chiqib qarigan kishini ko'radi va qarilikning muqarrarligini tushunadi. Kasalmand kishini uchratib, sog'lik umrboqiy emasligini anglaydi. O'lim haqida o'yg'a tolgan shahzoda tarkidunyo qilishga qaror qilib, odamlardan uzoqlashadi. Uzoq yillar sarson – sargardonliklar, ochliklarni boshdan kechirgan Gautama kunlardan birida katta daraxt ostida o'tirib o'y-fikrlar dunyosiga sho'ng'iganda, donishmandlikka erishadi. O'sha paytdan u Buddha – “*donishmand*” nomini oladi. Braxmanizmdan farqliroq buddaviylikda barcha kishilar tengligi e'tirof etiladi. Ta'limotda odamning joni abadiy ekanligi, kishining vafotidan so'ng u biror hayvon yoki jonivor qiyofasiga kirishiga ishonch mavjud. Shuning uchun buddizmda barcha jonivorlarga nisbatan mehr-shafqatli bo'lish targ'ib qilinadi.

Hind madaniyati mil. avv. III-II mingyillikdan ancha yuksaladi. Mil. avv. II mingyillikda ieroglif yozuv yaratilib, uning o'qilishi olimlar tomonidan hozirgacha kashf qilinmagan. Hozirgi alifbo mil. avv. VII-VI asrlarda vujudga kelgan. Qadimgi hindlar ajoyib dostonlar: “*Ramayana*”, “*Mahabxorat*”, masallar to'plami “*Panchatatra*”, dramatik asar “*Shakuntala*”ni yaratganlar. Hindlar yaratgan falsafa, *Charvak* ta'limotining asosi, ilm va bilimning bosh manbai-tajriba ekanligini e'tirof qiladi. Hindistonlik olimlar biz bugungi kunda ishlatayotgan raqamlarni ham ixtiro qilishgan. Keyinchalik Yevropaga arablar orqali o'tgan bu raqamlar, asli qadimgi hindlarniki ekanligini arablarning o'zlari ham e'tirof qilishadi. Qadimgi hindlar kashf qilgan shaxmat o'yinida, “*qo'shinning 4 turi*” o'z aksini topgan.

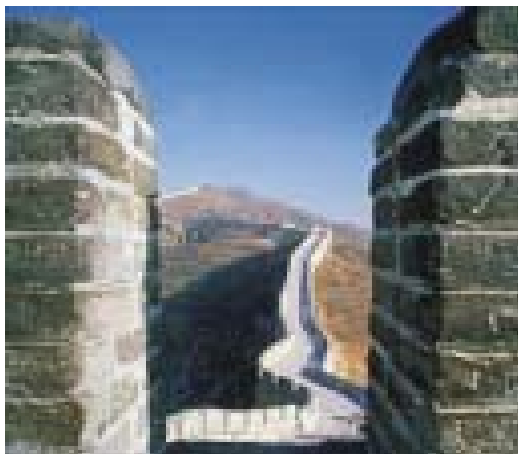
Qant ham “*xalqaro*” ilk marotaba Hindistonda shakarqamish sharbatidan tayyorlangan.

Buyuk qit'iy d'v'ri qrtid'

Osiyo qit'asining sharqida, ikki buyuk daryo *Xuanxe* (Sariq daryo) va *Yantzi* (Ko'k daryo) havzasida eng qadimgi davlatlardan biri Xitoy joylashgan. Undan arxeologlar mil. avv. 600-500 mingyillarda yashagan *sinantrop* va *lantyan* odamlari suyaklarini topishgan.

Ishlab chiqarish xo'jaligi, dehqonchilik Xitoyda mil. avv. V-III mingyillikda Xuanxening sertoshqin o'rta oqimida vujudga kelib, mil. avv. II mingyillikdan boshqa xududlarga ham tarqala boshlaydi. Chorvachilik esa mamlakatning g'arbiy xududlarida, *Tibet* tog'lari etaklarida ayniqsa keng tarqaladi. Dehqonchilik,

chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi aholi orasida mulkiy tabaqalanishni kuchaytirib davlatni vujudga kelishiga zamin tayyorlaydi.

Tarixchilarning e“tirof etishicha Sharqiy Xitoydagi ilk davlatga mil. avv. II mingyillik boshlarida Sya xonadoni asos solgan. Mil. avv. XVIII asrda Shan qabilasidan bo‘lgan Chen Tan ismli kishi Sya o‘rnida yangi Shan davlatini tuzadi. Keyinchalik bu davlat In, ba“zida Shan-In deb nomlanib, poytaxti Shan shahri bo‘lgan. Mil. avv. XIII asr oxiri – XII asr boshlariga qadar hukm surgan bu davlatning yetuk hukmdori *U Dinning* vafotidan so‘ng, u kuchsizlanib Chjou qabilalari tomonidan bosib olinadi.

Chjoular tuzgan davlatning poytaxti *Xao* shahrida bo‘lganida mil. avv. XII-VIII asrlar u harbiy Chjou, so‘ng poytaxt sharq tomondagi *Loyan* shahriga ko‘chganidan so‘ng mil. avv. VIII-III asrlarda Sharqiy Chjou deb atalgan. Sharqiy Chjou podsholigida hukmronlikni qo‘lga kiritish uchun undagi mayda podsholiklar orasidagi uzoq davom etgan o‘zaro urushlarda *Sin podsholigi* g‘olib chiqadi.

Sin davlatining kuchayishi mil. avv. IV asrning II yarmidan Sao Gun podsholigidan boshlanadi. Bu davrda nufuzli amaldor Shan Yan islohatlari o‘tkaziladi. Unda yerni xususiy mulkka aylantirish, hosil solig‘ini yer solig‘iga almashtirish amalga oshiriladi. Mamlakat 36 ta viloyatga bo‘linib, uni podsho tomonidan tayinlangan amaldorlar idora qiladigan bo‘ladi. Islohot maorif va harbiy sohalarda ham o‘tkaziladi.

Sharqiy Xitoy yerlari *In Chjen* (241-210-y.y.) davrida birlashtirilgan. U o‘zini *Sin Shixuan*, ya“ni “*Sinning birinchi hukmdori*” deb atay boshlaydi. In Chjen davrida qo‘shni davlatlar istilo qilinib, janubda dengizga chiqiladi. Shimolda esa xitoyliklar *syunnu* deb atagan xunn qabilalariga qarshi muvaffaqiyatli urushlar olib boriladi.

Tarixda “*Saddi CHiniy*” deb nom olgan, Buyuk Xitoy devori mil. avv. IV asrda xunnlardan himoyalaniish, qisman savdo-sotiqni rivojlantirish maqsadida qurila boshlangan. Sin Shixuan davrida bu ishga katta e‘tibor qaratilib, millionlab kishilar jalb qilinadi. Devor tosh, g‘isht va loydan bunyod etilgan. Uning balandligi 2-3 qavatli uyga, kengligi esa uning tepasida ikki aravani yonma-yon o‘tishiga imkon bergan. Minglab kilometr masofaga cho‘zilgan devorning tepasida o‘q otish tuynuklari, atrofni kuzatish uchun tirqich qoldirilgan.

Sin imperiyasining yirik qo‘shinni saqlashi, katta mablag‘larni talab qilgan. Natijada Xitoy dehqonlari etishtirgan hosilining 2/3 qismini soliqqa berib, o‘zlari yarim och yashashga majbur bo‘lganlar. Sinda odamni kichkina gunohi uchun ham bambuk tayoqlari bilan tavonlariga kaltaklab yoki burnini kesib tashlab jazolaganlar. Agar jinoyat jiddiy bo‘lsa gunohkorni tiriklayin qozonda qaynatganlar. Bir kishining gunohi uchun butun oilasi, qarindoshlari, bir necha qo‘shnilari jazolangan. Ularning barchasi qul kabi tamg‘alanib Xitoy devori qurilishiga yuborilgan.

Sin Shixuan vafotidan so‘ng taxtga kelgan o‘g‘li o‘z boshqaruvini ukalari va mashhur lashkarboshilarni qatl etishdan boshlaydi. Ammo sabr-toqati tugagan xalq qo‘zg‘olon ko‘tarib, uning yakunida hokimiyatga kelgan yangi sulola Xan podsholari aholiga qator yengilliklar bergan.

Xitoyliklar bundan 4-3,5 ming yil ilgari o‘z yozuvlarini yaratib undan hozirgacha foydalanib kelmoqdalar. Yozuvdagi har bir ieroglif butun bir so‘zni ifoda etgan. Jumladan bir shoxcha “daraxt”, ikkitasi “O‘rmon” so‘zini, uchta esa “chakalakzor” ma“nosini anglatgan. Xitoyliklar ipak, chinni va qog‘ozni ham ixtirochilaridir. Qog‘ozni milodiy I asr arafasida: latta, po‘stloq va bambuk aralashmasidan tayyorlaganlar. Qadimgi Xitoyda: tibbiyot, matematika, astronomiya, geografiya, tarixga oid ilmiy bilimlar yuksalib, ular asosida kitoblar yozilgan. Eng mashhur tarixiy asarlar Sima Szyanning “*Tarixiy yilnomalar*” va Ban Guning “*Xan podsholigi tarixi*” asarlaridir.

Qadimgi Xitoyda diniy e“tiqod juda erta shakllangan. Aholi dastlab tabiat kuchlariga, ruhlarga sig‘insa, keyinchalik totemizm, fetishizm, sehrgarlik kabi diniy tasavvurlar ham paydo bo‘lgan.

Dastlab Hindistondan O‘rta Osiyoning janubiga tarqalgan buddizm diniy ta“limoti, keyinchalik Xitoyga ham yetib boradi. Asrlar o‘tib buddaviylik mamlakatning asosiy diniga aylanadi.

□ unni □ r v □ Yevropa

Oltoy, Janubiy Sibirning keng xududlarida qadimdan turkiy qabilalar yashab kelgan. Markaziy Osiyo deb nomlangan bu xududning ilk qabilalaridan biri xunlar mil.avv. III ming yillikning oxiri – II ming yillik boshlaridan oddiy chorvachilik va dehqonchilikka o‘ta boshlaydilar. Keyinchalik ko‘chmanchi chorvachilik ularning xo‘jaligi asosiga aylanadi.

Xitoy tarixchisi Sima Szyanning yozishicha mil. avv. VII-VI asrlarda Markaziy Osiyoda: *jun, janjun* va *dunxu* qabilalari ham yashab, keyinchalik ular xunlar tomonidan bo'ysundirilgan. Xunlar davlati mil. avv. III asr oxirlarida tashkil topib, *shanyular* (harbiy sardor) *Maodun* va uning vorisi *Laoshin* davrida keng xududlarni jumladan Xitoyning shimolini istilo qiladilar. Xuddi shu paytlarda xunlar mag'lub etgan yuechjilar O'rta Osiyoga o'tib, keyinchalik *Kushon davlatiga* asos soladilar.

Keyinchalik Xitoyning Xan imperiyasi kuchayib, imperator *U Di* (140-87-y.y.) qo'shinlari xunlarni qator janglarda yengib, Dovonga (Farg'ona) qadar, kirib keladi. Bu mag'lubiyatlardan so'ng xunlar Sharqiy Qozog'iston va Yettisuvda, katta guruhi, Shimoliy Qozog'istonda joylashadi. Xuddi shu Shimoliy Qozog'istonda yashagan xunlar, ugor va sarmatlar bilan aralashib IV asrning 60-70-yillarida g'arbga yurish boshlaydi. Xunlar sardori *Balamber* lashkari 375-yili Qora dengiz bo'yida *got* qabilalarini engadi. "Xalqlarning buyuk ko'chishlari" shu tariqa xunlarning yurishlaridan boshlanadi. Xunlar Pannoniya (hozirgi Vengriya) erlarida joylashib *Atilla* davrida (434-453-y.y.) Yevropaning ko'plab xududlariga bosqinlar uyushtirganlar. Shimoliy Xitoydan Markaziy Yevropagacha masofani bosib o'tgan xunlar ittifoqi keyinchalik zaiflashib, aholisi mahalliy xalqlar bilan aralashib ketgan.

O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlatlar

O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlat birlashmalari miloddan avvalgi 1 ming y. 1-yarmida vujudga kelgan. Bu davlatlarning vujudga kelish sabablari quyidagilardan iborat bo'lgan:

III Aholi yerlarini dushmandan himoya qilish.

III Jamoaning ichki va tashqi munosabatlarini huquqiy rivojlantirish va nazorat qilish.

III Yirik sug'orish tuzilmalarini barpo qilish.

Bu jarayon 3 asosiy davrni o'z ichiga olgan:

1. Miloddan avvalgi 2-mingyillik o'rtalari - Qadimgi ziroatchilikning rivojlanishi bilan ilk davlatchilik birlashmalariga o'tish jarayonining boshlanishi.

2. Miloddan avvalgi IX-VIII asrlar - ilk davlat birlashmalarini rivojlanishining boshlanishi.

3. Miloddan avvalgi VII-VI asrlar - ilk davlat birlashmalarini paydo bo'lishi.

O'rta Osiyoda dastlabki davlatlar qadimgi sug'orma dehqonchilik vohalarida paydo bo'lgan. Arxeologik topilmalar shuni ko'rsatmoqdaki, qadimgi dehqonchilik madaniyati rivojlanishi asosida ilk davlatchilikka o'tish jarayoni boshlangan.

«*Avesto*»da davlatchilikning shakllanishi quyidagicha bayon qilingan: **Nmana-Vis-Varzana-Zantu-Daxyu**, ya'ni, **Oila-urug'-hududiy qo'shnichilik jamoasi-qabila-qabilalar ittifoqi**. Vujudga kelayotgan davlat tuzilishiga **hududiy belgilar** bo'yicha bo'linish asos bo'lgan.

Ilmiy adabiyotlarda O'rta Osiyoda Axomaniylar davrigacha mavjud bo'lgan quyidagi davlat uyushmalari haqida so'z yuritiladi:

III Aryoshayyona - O'rta Osiyodagi qadimgi viloyatlarning uyushmasi.

III Aryonam Vayjo - Katta Xorazm.

III Qadimgi Baqtriya.

Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya O'zbekistonning miloddan avvalgi VII-VI a. tashkil topgan eng qadimgi davlat birlashmalaridir. Eng qadimgi davlat birlashmalari quyidagi hududlarni o'z ichiga olgan:

III **Qadimgi Xorazm** - Amudaryoning quyi oqimi, Qoraqalpog'iston, Xorazm va Toshovuz viloyatlarini o'z ichiga olib, «*Avesto*»da bu davlat *Xvarizam*, Behustun yozuvlarida *Xvarazmish*, Arrian va Strabon asarlarida *Xorasmiya*, so'g'd yozuvlarida «*quyoshli o'lka*» tarzida uchraydi.

III **Qadimgi Baqtriya** - Marg'iyona va So'g'diyona ham uning tarkibiga kirgan bo'lib, Surxondaryo viloyati, janubiy Tojikiston, shimoliy Afg'onistonni o'z ichiga olgan. Yozma manbalarda *Baxdi*(*Avesto*), *Baqtrish*(Behustun), *Baqtriana*(yunon-rim) shaklida uchraydi. Bundan tashqari «*Avesto*»da «*baland bayroqli o'lka*», yunon-rim asarlarida «*ming shaharlar mamlakati*» sifatida ham tilga olinadi.

III **Sug'diyona** - Baqtriya tarkibida bo'lib, Qashqadaryo va Zarafshon vohalarini o'z ichiga olgan. Yozma manbalarida *So'g'da*(*Avesto*), *Sug'uda*(Behustun), yunon-rim asarlarida *So'g'diyona* (Arrian, Strabon, Kursiy Ruf) shaklida tilga olingan.

III **Qadimgi Xorazm, So'g'diyona va Qadimgi Baqtriya** aholisining asosiy mashg'uloti sug'orma dehqonchilik bo'lib, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan ham mashg'ul bo'lganlar.

III **Sak va massagetlar** - nisbatan ko'p sonli bo'lgan ko'chmanchi chorvador xalqlardir. O'z yerlarini boshqa qabilalar hujumidan himoya qilish uchun ular miloddan avvalgi VI a. harbiy- qabila ittifoqiga birlashadilar.

n «*Avesto*»da ko'chmanchi qabilalarni «*tur*» deb, ularni yashaydigan joyni esa «*turon*» deb atashgan.

Saklar kelib chiqishiga ko'ra uch asosiy guruhga bo'lingan:

1. **Saka tigraxauda** - «*uchli kigiz qalpoq kiyib yuruvchi saklar*», ular Toshkent viloyati va Janubiy

Qozog'iston yerlarida yashagan.

2. Saka tiay-tara-daraya -“*daryoning nariyog'ida yashovchi saklar*”, ular Orol dengizi bo'ylarida, Sirdaryoning quyi oqimida yashaganlar.

3. Saka xaumovarka - “*xaomoni ulug'lagan saklar*”, ular Pomir va Farg'onada yashagan.

Miloddan avvalgi 1 ming y. 1-yarmida yashagan xalqlarimiz qon-qarindosh elatlar bo'lib, ular bir-biriga o'xshash tilda (qadimiy forsiyzabon) gaplashgan va yaqin madaniy an'analariga ega edilar.

Qadimgi shaharlar

Ilk davlatchilik taraqqiyoti qadimgi shaharlar tarixi bilan uzviy bog'liq. Ko'plab arxeologik topilmalarning guvohlik berishicha, bu shaharlarning ba'zilarini yoshi 2700 yildan kam emas. Ularga **Afrosiyob**, **Qiziltepa**, **Uzunqir**, **Erqo'rg'on** va **Ko'zaliqir** kiradi.

Miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklarda O'rta Osiyo xalqlari Qadimgi Sharq davlatlari o'rtasida keng madaniy aloqalar boshlangan. Bunday holat qadimgi shaharlar rivojlanishiga imkon bergan. Qadimgi shaharlar miloddan avvalgi VII-VI asrlarda hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi natijasida yuzaga keldi. Ular hunarmandchilik va savdo markazlari edilar.

Eng qadimgi shaharlarga xos asosiy belgi ularning mudofaa devorlari bilan o'ralganligidir. Devorlar esa suv to'ldirilgan chuqur xandaq bilan o'ralgan. Bu mudofaa tizimi ancha mustahkam qal'alarda bo'lib, ichki qal'a, aholi guzarlari, hunarmandchilik ustaxonalari va savdo rastalari joylashgan qismlardan iborat bo'lgan. Shahar atrofidagi soy va anhor bo'ylarida dehqonlarning uy qo'rg'onlari joylashib, ular bog'lar, ekinzorlar bilan o'ralgan edi. Bunday uy-qo'rg'onlar Xorazmda (**Dingilja**), Surxondaryoda (**Qizitepa**) va Samarqand atrofida (**Qo'rg'oncha**) topib tekshirilgan.

Miloddan avvalgi VII-VI a.oid shaharlar orasida **Afrosiyob** maydoni jihatidan katta bo'lgan. Uning maydoni 219 ga bo'lib, Sug'diylar unga miloddan avvalgi VI asrda asos solganlar. Sug'diylar shaharning nomini dastlab «**Smarakansa**» deb ataganlar. **Smarakansa** – Sug'dcha so'z bo'lib, «anjumanlar, uchrashuvlar o'tkaziladigan joy» degan ma'noni bildirgan. Yunonlar «**Marokanda**», Xitoylar «**Kan**» deb atashgan. XI asrdan boshlab «**Samarqand**» deb atala boshlangan. 1220-yili Chingizxon bu shaharni vayron qilgan. 1370-yili Amir Temur bu shaharni shimoli sharq qismida qayta bunyod etadi. XVII asrdan boshlab sharq mualliflarining asarlarida qadimgi shahar harobalarini «**Afrosiyob**» yoki «**Ko'hnna qal'a**» deb atay boshlaganlar.

Zardushtiylik

Zardushtiylik dini miloddan avvalgi 1-ming yillik boshlarida O'rta Osiyo va qadimgi Eronda yuzaga kelgan dindir. **Zardushtiylik** dinining nomi ushbu din asoschisi **Zardusht** ismidan olingan. **Zardusht** (mil.avv. taxm. 618-y. Xorazm – 554-y. Balx) Movarounnahr, Xuroson va Eron xalqlarining 1-voizi, ilohiyotchi, faylasuf, shoiridir. **Zaratushtra** nomi qadimgi Eron «**Zarushtra**» so'zidan kelib chiqqan. «**Zar**»-bu oltin, «**ushtra**»-tuya yoki 3 xil ma'noda-«**Oltintuyali**», «**Oltintuya egasi**», «**Tuyalar etaklagan odam**» deb tarjima qilinadi. Qadimgi pahlaviy tilida “**Zardusht**” so'zi “**Magupta**” deb atalgan. Pahlaviy tilidagi yodgorliklarni arab tiliga tarjima qilgan olimlar uni “**majus**” shaklida qo'llagan. Natijada o'rta asrlardan beri “**Zardusht**” “**majus**”, “**zardushtiylik**” “**majusiylilik**” sifatida qo'llanib kelingan. **Zardusht** Spitama urug'ining raisi Purushasp xonadonida tug'ilgan. Onasining ismi **Dugdova**. **Zardusht** 15 yoshgacha zamonasining donishmandi **Barzin Kuras** qo'lida diniy qonunlar, tabiatshunoslik, voizlik, kalomi badi' fanlari bo'yicha ta'lim oladi, harbiy hunarlarni o'rganadi. 16 yoshida Turon-Eron urushida qatnashadi. O'z qavm va qabilalarining ko'pxudolik udumlariga qarshi harakatiga qo'shiladi va 19 yoshida yakka tangrining kashf etish maqsadida **Sablon** tog'iga chiqib ketadi. 20 yil g'orda yashaydi. Rivoyatlarga ko'ra, **Zardusht** navro'z kunlarining birida koinat boshchiligida muqaddas ichimlik –“**Xum**” tayyorlashga kirishgan. Erta tongda u daryodan suv olish uchun qirg'oqqa tushgan. Ko'ziga qirg'oqda turgan porloq xilqat-“**Vohumana**” ko'rinadi va uning sehrli nuriga ergashadi. U ezgu va ulug' xudo **Axuramazda** huzuriga boradi. Shu kundan boshlab **Zardusht** **payg'ambarga** aylanadi. U bu paytda 40 yoshda bo'lgan. **Payg'ambar** forscha so'z bo'lib, «**savobli ishlar habarchisi**» ma'nosini anglatadi. **Zardusht** o'z ta'limotini Xorazmda targ'ib qilgan. **Zardusht** O'rta Osiyodagi ko'p xudolikka asoslangan qadimiy diniy tasavvur va e'tiqodlarni isloh qilib, yangi dinga asos soldi. Miloddan avvalgi 1-mingyillik boshlarida tarqoq qabilalarni bosqinchilarga qarshi birlashtirish zaruriyatidan bu ta'limotga asos solindi. **Zardusht** o'z ta'limotida qabilalarni birlashtirishga chorladi. Biroq, Zardushtning vatandoshlari unga ishonmaydilar va uning ta'limotini qabul qilmaydilar. Zardusht vatanini tark etib, qo'shni davlat - Eronga ketadi, u yerning shohi **Gushtasp** va uning donishmand vaziri **Jomaspni** hayrihoxligiga erishadi, ular Zardusht ta'limotini qabul qiladilar. Natijada bu ta'limot xalqlar o'rtasida keng tarqala borgan. Yunonistonda uni alloma-munajjim sifatida ulug'lab, Zoroastr deb, uning ta'limotini zoroastrizm deb ataganlar.

Eron hukmdori **Gushtasp** farmoniga ko'ra, shahar va qishloqlarda yangi ibodatxonalar-**otashkadalar**

qurila boshlanadi. **Zardusht** Balxda shunday qurilgan ibodatxona ochilishida ishtirok etadi va ibodat qilayotganda 77 yoshida g'animlari ko'pxudolik tarafiori **Bratarvaxsh** tomonidan o'ldirilgan. **Zardushtning Istavatr, Uravatr, Puruchitro** ismli o'g'illari, **Frini, Trini, Purichisto** ismli qizlari bo'lgan. Sahobalar uning ta'limotini kitobga joylab, «**Avesto**», ya'ni «**qat'iy qonunlar**» deb ataydilar. «**Avesto**» o'n ikki ming qora mol terisiga tillo suvi bilan bitilgan.

«**Avesto**» - zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lib, shu dindagi xalqlarning shariat qonunlari majmuidir. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, «**Avesto**» O'rta Osiyo, xususan Xorazmda miloddan avvalgi 1-mingyillikni 1-yarmida vujudga kelgan. «**Avesto**»da keltirilgan geografik nomlar buni tasdiqlaydi. «**Avesto**»dagi xalqning dastlabki vatani Sirdaryo, Amudaryo etaklari va Zarafshon vodiysi bo'lgan. «**Avesto**» uzoq vaqt davomida shakllangan. Unda keltirilgan ma'lumotlarning eng qadimgi qismlari miloddan avvalgi 2 mingyillikning oxiri-1-mingyillik boshiga oid bo'ib, og'zaki tarzda avloddan-avlodga o'tib kelgan. Keyingi asrlarda «**Avesto**» tarkibiga turli diniy urf-odatlar bayoni, ahloqiy, huquqiy qonun-qoidalari qo'shib borgan. «**Avesto**»ni Zardusht diniy asar sifatida bir tizimga solgan. «**Avesto**» **Persopolda** saqlangan. **Aleksandr Makedonskiy** istilosi davrida (miloddan avvalgi IV asrda) «**Avesto**»ning 3/5 qismi yo'qolib ketgan. Dastlab Arshakiylardan **Vologes I** (51-78-yillar) davrida «**Avesto**» qismlarini to'plash boshlangan bo'lib, qayta kitob holatiga keltirilgan, lekin u saqlanmagan. Keyinchalik Sosoniylar (3-7 asrlar), ayniqsa **Shopur I** (243-273-yillar) davrida yahlit kitob holatiga keltirilgan. «**Avesto**»ning ana shu to'ldirilgan nusxasining 2 to'liq qo'lyozmasi Hindistonda saqlanadi. Zardushtiylikning g'oyalari matnlari miloddan avvalgi IV asrda to'planib, 21 kitob qilinadi. Ular «**Avesto**» asosini tashkil etgan. Matnlarga yozilgan tafsirlar «**Zand**» deb atalgan. «**Avesto**» hajmi katta kitob bo'lganligi sababli dindorlar kundalik faoliyatida foydalanish uchun uning ixchamlashtirilgan shakli - «**Kichik Avesto**» yaratilgan. Zamonamizga yetib kelgan «**Avesto**» boblari «**pahlaviy**»-o'rta fors alifbosi asosida 48 ta belgili yozuvdan iboratdir. Yevropalik olimlardan dastlab fransuz olimi **Anketil Dyuperron** 1755-1761-yillarda «**Avesto**»ni tadqiqot qiladi va 1771-yili 3 jildlik tarjimasini e'lon qilinadi. «**Avesto**»ning eng qadimgi 1288-yilda ko'chirilgan qo'lyozma nusxasi bizgacha saqlangan. **Meri Boys** ham o'z tadqiqotlarini «**Zardushtiyalar. E'tiqodlari va urf-odatlari**» asarida e'lon qiladi. Bizgacha «**Avesto**» to'rt qismi yetib kelgan:

1. **Yasna** – «qurbonlik keltirish», 72-bob.
2. **Visparat** – «hamma hukmronlar», 24-bob.
3. **Videvdad** – «devlarga qarshi qonun», 22-bob.
4. **Yasht** – «qadrlash», 21-bob.

«**Avesto**»ning bu nusxasi 27 jilddan iborat bo'lib, asarning 7/1 qismidir. «**Avesto**» O'rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon xalqlarining qadimgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam to'g'risidagi tasavvurlari, urf-odatlari, ma'naviy madaniyatlari o'rtasidagi muhim va yagona manbadir.

Zardushtiylikning eng muqaddas sanalgan ilohalari **Ahuramazda, Mitra, Anahita** bo'lgan.

III **Ahuramazda** - ezgulik, buyuk va mutafakkir iloh, Zardushtning homiysi, nurdan yaratilgan.

III **Anxramaynu** - yovuzlik va o'lim ilohasi, nurdan yaratilgan.

III **Mitra** - quyosh va yorug'lik ilohasi, dehqonlar va chorvadorlar himoyachisi, hosil, ma'murchilik, va to'kin-sochinlik ta'minlovchi. **Ahuramazda** bilan odamlar o'rtasidagi asosiy vositachi, jangovar yigit siymosida tasvirlangan. **Anxramaynuga** qarshi chaqmoqlari bilan kurashgan, kamalakka **Mitraning** kamoni, o'q otuvchi yoyi deb sig'inganlar.

III **Xumo, Farna, Anqo** - baxt va boylik ilohasi, jannat qushi deb hisoblaganlar, chiroyli qush siymosida tasvirlangan.

III **Anaxita, Nohid, Nana** - hosildorlik, suv, farovonlik ilohasi, bir qo'lida anor yoki olma tutgan go'zal ayol siymosida tasvirlangan.

III **Mirrix** - urush va g'alaba ilohasi, qurollangan jangchi siymosida tasvirlangan.

III **Xubbi** - suv ilohasi, qayiqchilar va miroblar homiysi, zabardast yigit siymosida tasvirlangan.

Zardushtiylik ta'limotining asosi olam qarama-qarshiliklar kurashi asosiga qurilgan. Yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va qorong'ulik, hayot va o'lim o'rtasida abadiy kurash davom etadi. Barcha yaxshiliklarni **Axuramazda** va barcha yomonliklarni **Anxramaynu** ifodalaydi.

Axuramazda insonlarga ezgu ishlarni bayon etib, ularga amal qilishni, yomon ishlarni bayon etib, ulardan saqlanishni buyuradi. Zardushtiylikda «**otash**» va «**quyosh**» tangri **Axuramazdaning** o'g'li deb hisoblanadi. «**Nur**» va «**otash**» Zardushtiylikning ramzi, timsolidir. Zardushtiylikda **Axuramazda** oliy xudo hisoblanganligi uchun Zardushtiylik-**mazdaizm** yoki **mazdaiylik** deb atalgan.

Zardushtiylikda iymon 3 narsaga asoslangan: «**ezgu fikr**», «**ezgu so'z**», «**ezgu amal**». Insonning asosiy burchi adolatli turmush tarzi bo'lmog'i kerak. Yolgon gapirmaslik, so'zning ustidan chiqmoq, faqat yaxshilik qilmoq. Inson hayot yo'lini o'zi belgilaydi.

Zardushtiylik ibodatxonalarida doimiy ravishda olov yonib turgan. Ularda dunyodagi 4 unsur - **suv, olov, yer** va **havo** ulug'langan.

Zardushtiylik ta'limotida behuda qon to'kuvchi qurbonliklar, harbiy to'qnashuvlar, bosqinchilik urushlarini qoralab, o'troq osoyishta hayot kechirishga, mehnatga, dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishga da'vat etadi. Moddiy hayotni yaxshilashga urinishni yovuzlikka qarshi kurash deb hisoblaydi. Bu ta'limotda ko'chmanchilik va dehqonchilik hayot tarzi o'rtasidagi qarama-qarshilik bayon etiladi, ko'chmanchilikka hamma yovuzliklarni keltirib chiqaradigan hayot tarzi deb qaraladi va u qoralanadi, dehqonchilik esa yaxshilik belgisi sifatida rag'bantiriladi. Zardusht o'z ta'limoti bilan insonlarga tinch-totuv yashashni, halol mehnat qilishni o'rgatmoqchi bo'ladi. Har bir inson o'lgandan so'ng o'zining bu dunyodagi qilmishiga yarasha jannatga yoki do'zaxga tushadi, degan g'oyaga asoslantirgan.

Yer yuzida eng yovuz va yomon narsa o'limdir. Odam o'lganidan keyin uning vujudini yovuz kuchlar egallaydi. Jasadni qushlarga yoki kuchuklarga edirganlar. Suyaklar tozalanib, qurib qolgach, ularni maxsus idish «**ossuariy**» - «*suyakdon*», «*ostadon*»larda saqlaganlar. Ular «**nous**» deb ataluvchi maxsus binolarga qo'yilgan.

Olamning yaratilishi haqida «**Avesto**»da shunday deyilgan: Azaldan nur paydo bo'ldi. Nurdan **Axuramazda** va **Anxramaynu** yaraldi. **Axuramazda** 6 farishtani yaratdi va uni odamlar orasiga jo'natdi. Ular poklik va barkamollik ramzi hisoblanganlar. Har bir odam uchun ruh yaratdi. Birinchi inson **Govamard** (ho'kiz-odam) bo'lib, undan barcha kishilar tarqalgan. Birinchi shoh **Yima** davri oltin davr hisoblangan, chunki unda o'lim bo'lmagan. **Ahuramazda** unda doimiy bahor yaratgan. Kishilar bekamu ko'st, baxtiyor yashagan. 900 yil o'tgach shoh **Yima** g'ururga berilib, man etilgan sigir go'shtini yeydi va yovuzlik ramzi **Anhramaynu** hukmidagi kuchlar bosh ko'taradi. Olamni muzlik qoplaydi. **Yima Ahuramazda** amri bilan odamlar va hayvonlarni sovuqdan saqlab qolish uchun qo'rg'on qurib, unga har bir jonzotdan bir juftini joylashtiradi. Insoniyat tarixining ilk oltin davri tugagach, **Hayr** bilan **Sharr** (yaxshilik va yomonlik) o'rtasidagi kurash davri bo'lgan ikkinchi davr boshlangan. Uchinchi davrda **Ahuramazda** g'alaba qilib, ezgulik saltanati barqaror bo'ladi, o'lganlar tiriladi. O'n ikki ming yildan so'ng ezgulik va hayrli ish qilganlar yovuzlik ruhlaridan qutiladilar, yer yuzida abadiy jannat yaratiladi.

Zardushtiylik arshakiylar va sosoniylar davrida hukmron dinga aylangan va 13 asr davomida ajam mamlakatlarida hukmron din bo'lib kelgan. Arablar Eron va O'rta Osiyoni istilo qilgach (7-8 asrlar), zardushtiylik quvg'in qilingan. Hozirgi kunda zardushtiylikka e'tiqod qiluvchilar soni keskin kamayib ketgan. Ular Eronning Yazd va Gilon viloyatlarida(100 ming) hamda Hindistonning Maharashtra va Gujarat shtatlarida(115 ming) saqlanib qolganlar. Bombayda zardushtiylikning madaniy markazi **Koma nomidagi institut** faoliyat olib boradi.

O'zbekiston hukumatining tashabbusi bilan 1999-yilning noyabrida YUNESKO Bosh konferensiyasi 30-sessiyasi "**Avesto**" yaratilganining 2700 yilligini dunyo miqyosida nishonlash haqida qaror qabul qildi. 2000-yil 29-martda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi "**Avesto**"ning 2700 yilligini nishonlash tadbirlarini belgiladi. Unga ko'ra 2001-yil oktyabrda O'zbekistonda xalqaro ilmiy konferensiya va tantanali bayram tadbirlari o'tkazildi.

Tarixiy shaxslar ko'rsatkichi

Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo

AGAMENNON – Yunon mifologiyasida Miken yoki Argos podshohi. Mil. avv. 1260-yilda yunonlarning Troya ustiga yurishida yunon shahar-davlatlarining floti va qo'shiniga boshliq bo'lgan. "Iliada" dostonida tasvirlanishicha, Troyani qamal qilayotganda mardlik va jasorat ko'rsatgan, biroq shuhratparasligi (kohin Appoloni haqorat qilishi, Axillis bilan arazlashuvi) umumiy ishga katta ziyon keltirar edi. Troya yengilgandan keyin troyalik malika Kassandra unga o'lja bo'lib tegdi, va Agamennnon unga uylandi. Lekin yurtiga qaytganda uni xotini Klitemnestra va uning yori Egisf Agamennnonni o'ldiradilar. Agamennnon obraziga ko'pgina yozuvchilar (Esxil "*Agamennnon*" fojiaiy asari, Yevripid vab.) murojaat etishgan.

AGUM – o'zini "to'rt iqlim podshosi" deb e'lon qilgan Bobil podshohi. Uning davrida Bobil podshohligi ravnaq topgan.

AJATASHTRU - Magadxa davlati hukmdori. Podsho Bimbasaraning vorisi. U butun Gang vohasi va Markaziy Hindistonda markazlashgan yirik davlat tashkil etdi. Uning hukmronlik yillarida mamlakat ilm-fan borasida yuksak cho'qqilarga chiqdi. Mamlakatda farovon hayotni bir qadar yo'lga qo'ydi.

AKKI – rivoyatlarga ko'ra, Akkad davlatiga asos solgan *Sargon I* ni (2316-2261) tashlandiq ahvolda yotganida topib olib, uni tarbiya qilgan suv tashuvchi meshkob.

AMENEMXET I – mil. avv. taxm. 2000-1970-yillarda hukmronlik qilgan Misr fir'avni. 12-sulola asoschisi. Markazlashgan davlat hokimiyatni kuchaytirish yo'lida kurashgan. O'g'li Senusertga bag'ishlangan "*Pantnoma*"si saqlangan.

AMENEMXET III – mil. avv. taxm. 1849-1801-yillarda hukmronlik qilgan Misr fir'avni. 12-suloladan.

Yunon manba“lariga ko‘ra, Amenemxet III Fayyumdagi “*Labirint*” deb nom olgan ulkan binoni bunyod etgan.

AMENXOTEP II - Yangi podsholik davrida hukmronlik qilgan Misr fir“avni. Uning davrida Misr Yaqin Sharqdagi qudratli davlat bo‘lgan.

AMENXOTEP III - Yangi podsholik davrida hukmronlik qilgan Misr fir“avni (mil. avv. taxm. 1405-1367), 18-suloladan. Uning davrida qadimgi Misr o‘z taraqqiyotining yuksak bosqichiga ko‘tarilgan. U o‘z hukmronligi davrida tinchlik siyosatini qo‘llab, qo‘shni mamlakatlar bilan do‘stona savdo va madaniy aloqalarni kuchaytirgan. Hukmronligining oxirida Misrning bosib olgan mamlakatlar ustidan o‘rnatilgan ta“siri susaya boshlagan. Finikiya va Palastin Misrga itoat qilmay qo‘ygan. Uning davrida Luqsorda Amon-Ra ibodatxonasi va Amenxotep III ning ulkan haykallari - “*Memnon ustunlari*” bilan bezalgan ibodatxona qurilgan. Amenxotep III keyingi ibodatxonaga dafn etilgan.

AMENXOTEP IV - Yangi podsholik davrida hukmronlik qilgan Misr fir“avni (mil. avv. 1368-1351), Amenxotep III ning o‘g‘li. Uning davrida Misr davlati kuchsizlanib, qaram mamlakatlar uning ta“siridan chiqib keta boshlagan. Ko‘chmanchi qabilalar Misrga bostirib kirganlar. Fiva kohinlari va eski zodagonlarning qudratini sindirish maqsadida ko‘p xudolikni cheklab, yakka xudolikni joriy qilishga uringan. U diniy islohotchi sifatida chiqib Amon xudosiga sig‘inishni bekor qilib, Aton - quyoshga sig‘inishni joriy qilgan. Shu munosabat bilan Misrda yangi poytaxt – Axetaton shahri(hozirgi *Amarna*)ni bunyod etgan. Bu shahar “*Exnaton*” deb atalgan. Uning ma“nosi quyosh shu“lasi demakdir. Amenxotep IV ham o‘zini *Exnaton* nomi bilan atashni buyurgan. U yangi din – Quyosh ruhoniyni bo‘lib olgan. Ammo yangi din eski din ruhoniylari va aholi tomonidan qo‘llab-quvvatlanmagan.

ANDRAGOR – Salavkiylarning Parfiyadagi noibi. U o‘zini *Parfiya podshosi* deb e“lon qilgan. Lekin Andragorning podsholigi uzoqqa bormagan.

ANITTA - Nesa, Xattusa, Zalpuva kabi davlatlarni bosib olib, *Xett podsholigiga* asos solgan hukmdor.

ARAMU – mil. avv. XV-X asrlarda Urartu atrofida birlashgan Van ko‘li atrofidagi qabilalar davlatining birinchi hukmdori. U Ossur podshosi Salamansar III ning Urartuga bostirib kirgan qo‘shinlariga qattiq zarba bergan. Uning hukmdorligi davrida (mil. avv. 864-845-yillar) Urartu mil. avv. IX asr o‘rtalarida mustaqil davlat darajasiga ko‘tarilgan.

ARDASHER I (Ardasher Papakon) (taxm. milodiy 180-239) – Erondagi *sosoniylar* sulolasi asoschisi va dastlabki shohi. 224-239-yillarda hukmronlik qilgan. Ardasher I ning bobosi Soson Fors poytaxti – Istaxr shahridagi bosh ibodatxonaning kohini bo‘lgan. Ardasher I Parfiya podshosi *Artabon V* (209-224-yillar) ning vassali *Darabgird* (Forsdagi qal“a) hokimi saroyida xizmat qilgan. Taxminan 200-yilda ushbu qal“a hokimi bo‘lgan; tez orada butun Fors, Kirmon va Gey (hozirgi Isfahon) ni o‘ziga tobe etgan hamda zodagonlar va ruhoniylar madadiga tayanib Artabon V ga qarshi chiqqan. 224-yil 28-aprelda Ormizdagon tekisligida parfiyaliklarga qaqshatqich zarba bergan, Parfiya podsholigi shundan so‘ng tugatilgan. 226/227-yilda shahanshoh unvoni bilan toj kiygan. *Alarix I* ning Mesopotamiya va Armanistonga egalik qilish uchun Rim bilan Sharqda olib borgan urushlari natijasida Sosoniylar davlati hududi ancha kengaydi.

ARDIS – mil. avv. 654-605-yillarda hukmronlik qilgan Lidiya podshosi. Podsho Gigesning o‘g‘li. Uning davrida Lidiya nozik siyosat qo‘llab, kimmeriylar bosqini va Ossurlar asoratidan qutiladi. U Egey dengiziga chiqish uchun kurashlar olib borgan.

ARGISHTI I – mil. avv. 786-764-yillarda hukmronlik qilgan Urartu davlati hukmdori. Podsho Menuaning o‘g‘li. Uning davrida Urartu podsholigi Old Osiyoda birinchi darajali eng kuchli va qudratli davlatga aylangan. Argishti I boshchiligida Urartu qo‘shinlari Diyala daryosi sohili va Bobil chegarasigacha kirib borganlar. Janubi-g‘arb tomonda esa Frot daryosining yuqorisidagi mamlakatlar va Shimoliy Suriyaga yurish qilgan. Argishti I qo‘shinlari shimolda Sevan ko‘li bilan Qora dengiz oralig‘idagi mamlakatlarni o‘ziga tobe ettirgan. Uning davrida Kavkazortida yirik qal“alar - Erebuti (Erevan yaqinida) va *Argishtixinili* bunyod etilgan.

ARYAPXATA – Qadimgi hind astronomi. U V asrdayoq yerni sharsimon ekanligini va yerning o‘ziga tortish qonunini, ayni paytda u o‘z o‘qi atrofida aylanishini aytgan.

ARSHAK (? – mil. avv. 248/147) – mil. avv. 247-yilda salavkiylar noyibi Andragorning armiyasini tor-mor etib, Parfiyani bosib olgan parn-dax qabilalarining sardori va *Arshakiylar sulolasining* asoschisi. Parfiyada parn-dax qabilalarining hukmronligi o‘rnatilganidan so‘ng u *Arshak I* nomi bilan Parfiya taxtiga chiqadi (250-248/247-yillar). Rim tarixchisi Pompey Trog ma“lumotlariga ko‘ra, Arshakning kelib chiqishi saklardan bo‘lib, o‘ta jasur va mard odam bo‘lgan ekan. Arshak aslida qabila boshlig‘iga berilgan unvondir. “Ar” (er) so‘zi botir, mard, bahodir, pahlavon demakdir; Arshak esa *shaklarning botiri* ma“nosini anglatadi. Ba“zi tarixchilar (V. G. Lukonin) Arshakni qadimiy pahlaviycha Kavi Arshan – bahodir kamonchi nomi bilan bog‘laydilar. Arshak o‘z hukmronligi davrida Yunon-Baqtriya podshosi *Feodot I* bilan harbiy ittifoq tuzib, salavkiylar qo‘shinini tor-mor etadi.

ASARXADON – Ossuriya podshosi (mil. avv. VII asrning I yarmi). Uning davrida Ossuriya qo‘shinlari Misrga 3 marta bostirib kirganlar, aholini qirg‘in qilib, Misr boyliklarini talab, aholini bir qismini haydab

ketgan. Asarxadon Efiopiya-Misr podshosi Taxarkani yengib, o'zini Ossuriya-Misr podshosi deb e'lon qilgan. Shu tariqa Misrda ossurlarning hukmronligi o'rnatilgan. Ossur podsholarining Misrda hukmronligi mil.avv. 671-655-yillarni o'z ichiga oladi.

ASTIAG – Midiya hukmdori *Kiaksar*ning o'g'li. Mil. avv. 585-yili Kiaksar vafot etganidan so'ng, Midiya podsholigi taxtini egallagan. Uning davrida Bobil bilan Midiya o'rtasidagi munosabat buzilib, qonli janglar bo'lgan. Bu urushlar har ikki tomonni zaiflashtirdi. Forslar Kayxusrav II (Kir II) boshchiligida qo'zg'olon ko'tarib, mil. avv. 550-yili Astiag qo'shinlarini tor-mor etadilar. Midiya davlati Eronga qo'shib olinadi va barham topadi.

ASHOKA – Qadimgi Hindistonning *Maurya sulolasidan* bo'lgan podshohi (mil. avv. 268-231-yillar). Ashoka davlati deyarli butun Hindiston, hozirgi Afg'oniston va Pokistonning bir qismini qamrab olgan. Buddizmga homiylik qilgan. Ashokaning hozirgacha saqlanib qolgan qoyatoshlarga, ustunlar va g'or devorlariga o'yib yozdirgan shaxsiy farmonlari ("*Ashoka yozuvlari*") qadimgi Hindiston tarixini o'rganishda muhim tarixiy manba bo'lib hisoblanadi.

ASHSHURBANIPAL – mil. avv. 669-633-yillarda hukmronlik qilgan *Ossuriya podshosi*. Misr, Elam, Bobil bilan urush olib borgan. Ashshurbanipal hukmronligi yillarida *Nineviyada* Old Osiyodagi eng yirik, sopol taxtachalardan iborat bo'lgan kutubxonaga jamlangan. "*Ashshurbanipal kutubxonasi*" 1849-1854-yillarda Nineviya joylashgan yerdan topilgan. Kutubxonadan nafaqat 30 ming nusxadan iborat lavha kitoblar balki, *Misr, Urartu, Bobil* kabi davlatlarning xaritalari topilgani diqqatga sazovordir.

BAKXORIS – mil. avv. 721-715-yillarda hukmronlik qilgan Misr fir'avni, 24 sulola vakili. Misrni inqirozdan chiqarish uchun bir qancha islohotlar o'tkazgan. Bu islohotlar Misrdagi ahvolni yaxshilay olmagan. Mamlakatda ahvol yomonlashib Misr mayda hokimliklarga - nomlarga bo'linib ketgan. Efiopiya podshosi Pianxi va uning vorisi Shabaka davrida Misr Efiop qo'shinlari tomonidan bosib olinadi. Mil. avv. 715-yilda Misr va Efiop qo'shinlari o'rtasida bo'lib o'tgan jangda Misr qo'shinlari tor-mor etilgan. Bakxoris asirga olinib, tiriklayin o'tga tashlab kuydirilgan.

BAN GU – milodning 32-92-yillarida yashab ijod etgan mashhur xitoylik tarixchi. U "Xan podsholari tarixi" asarini yozgan. Unda Katta Xan podsholigi tarixi bayon etilgan.

BAN SIO – Qadimgi Xitoylik mashhur tabib. U tabobatga oid "*Qiyinchilik haqida kitob*" degan asar yozgan. U bemorlarni davolashda meva, o'simlik va hayvonlarning ayrim qismlaridan tayyorlangan sodda va murakkab dorilardan foydalangan.

BIMBASARA – mil. avv. 543-491-yillarda hukmronlik qilgan Magadxa davlati hukmdori. Uning davrida Magadha kuchayib Gang daryosidan Bengal qo'ltig'i bo'lgan hududlarni egallagan.

BINDUSARA - miloddan avvalgi 293-268-yillarda hukmronlik qilgan Maurya davlati hukmdori. Uning davrida Maurya davlatining chegaralari kengayib, qudratli davlatga aylanadi.

BOBAK – Parfiya podsholigining tanazzulidan foydalanib, Eronning Staxr shahrida hokimiyatni o'z qo'lga olgan *pors qabilalarining sosen urug'idan* bo'lgan hukmdori.

BOYS MERI – *Zardushtiylik dini* haqida fundamental tadqiqotlar o'tkazgan olim. Ko'p yillar davomida Hindistondagi zardushtiylik jamoalari hayoti va urf-odatlarini o'rgangan. Meri Boys zardushtiylik bundan 3500 yillar ilgari Osiyo cho'llari zaminida paydo bo'lgani va boshqa dinlarning shakllanishi va rivojlanishiga ko'rsatgan ta'siridan tashqari, oliyjanob din ekanligini, asrlar mobaynida quvg'inlikka uchrasa-da, unga e'tiqod qo'yanlar sa'y-harakati tufayli bizgacha yetib kelganligini ta'kidlaydi. Bu haqda u o'zining 4 tomluk "*Zardushtiylik. E'tiqodlari va urf-odatlari*" kitobida hikoya qiladi.

BUDDA (sanskritcha – *xotirjam, nurlangan, oliy haqiqatga erishgan*) – *Buddizm asoschisi*, bu dunyo tashvishlarini tark etib, "*oliy haqiqatga erishgan*" *Siddhartha Gautama* (mil. avv. 623-544-yillar)ning ismi. Buddizmga taalluqli kitoblarda *Gautama* barcha xudolar, ruhlar va tabiat kuchlari ustidan hukmron buyuk va qudratli zot sifatida ta'riflanar ekan, uning bosib o'tgan yo'li bir emas, bir necha hayotlardan iborat bo'lgan deb uqtiriladi. Rivoyatlarga ko'ra, *Gautamani* Hindiston va Nepal chegarasidagi *Kapilavastu* shahri podshohining xotini *Maxamayya* ilohiy homiladorlikdan tuqqan. Dunyoga kelgan farzand shu zahotiyog: "*Men barcha jonli maxluqlarning eng buyugiman. Bu mening oxirgi tug'ilishim*", deb xitob qiladi. Buddizm diniy kitoblarida aytilishicha, *Maxamayya* o'g'li *Gaumatani* tug'gach, yetti kundan so'ng vafot etgan va xudolar osmonlaridan birida qayta tug'ilgan. Shahzoda *Gautama* pahlavon bo'lib o'sadi. 16 yoshida uni *Yashodxaraga* uylantiradilar. Ammo to'q, farovon turmush uni qoniqtirmaydi. 29 yoshida *Gautama* xotini va yaqindagina tug'ilgan o'g'lini tark etib, sayyor darveshlar – *shramanlarga* qo'shiladi. U 6 yil Ganga daryosi qirg'oqlarida zohidlik bilan hayot kechiradi va tana faolligini so'ndirish aqlning ozishiga olib kelishini anglagach, 35 yoshida 4 hafta (yoki 7 hafta) davomida meditatsiya (butun ongini oliy haqiqatga erishish g'oyasiga qaratish) holatiga kiradi. Nihoyat, u maqsadiga erishadi va koinotning barcha sir-asroridan voqif bo'lgan Buddaga aylanadi. Buddha insoniyat boshiga tushadigan azob-uqubatlar sabablarini o'rganish va insoniyatni ulardan xalos qilish uchun harakat qiladi. Shundan so'ng Buddha 45 yil davomida qadimgi hind davlatlari *Koshala* va *Magadxa* bo'ylab o'z ta'limotini targ'ib qiladi va 80 yoshida vafot etadi.

D. D. KLARK – mashhur arxeolog. Uning ma“lumotlariga qaraganda, Misrda ibtidoiy odamlar 80-90 ming yildan beri yashab kelar ekan.

DARETE – Gomergacha Frigiya “*Iliada*” sini yozgan frigiylar shoiri.

DOVUD – 1000-965-yillarda hukmronlik qilgan Isroil podshosi. Isroil davlatini tuzgan *Saulning* kuyovi. U dastlab Palastinni birlashtirib *Yahudiy podshohligini* so‘ngra, Saulning o‘g‘li Ishvaa“lamni yengib *Isroil-Yahudiy podshohligini* tuzgan. Uning davrida Isroil-Yahudiy podshohligi kuchayib, ravnaq topgan.

DYUPERRON Anketil (1734-1805-yillar) – “*Avesto*”ni ilmiy tadqiq etish va *avestoshunoslikni* boshlab bergan fransuz olimi. U Parijdagi Sharq tillari maktabida tahsil ko‘rgan. Muqaddas Avestoning sirli olamini o‘rganish ishtiyoqida Hindistonga borgan. Hindistondagi parsalar qavmi orasida 1755-yildan boshlab yashay boshlaydi. Hozirda Hindistondagi Bombay shahri yaqinida port shahar *Suratda* “*Avesto*” kitobidan ko‘chirma olib 1761-yilda Parijga qaytib keladi. U Oksforddagi (Angliya) Bodelian kutubxonasida saqlanayotgan pahlaviy tilidagi “*Avesto*” nusxasini o‘zi olib kelgan nusxalar bilan solishtirib chiqib o‘z tadqiqotlarining yakuniy hisobotini 1762-yilda Parijdagi qirol kutubxonasiga (ya‘ni hozirgi Fransiya milliy kutubxonasiga) topshiradi. Hindistondan yashirincha olib kelingan nusxaning fransuzcha tarjimasini “*Zent-Avestoning taxminiy tarjimalari*” nomi ostida (uch qismdan iborat) 1771-yilda chop ettiradi.

DUN CHJO – Xan podshohligining so‘nggi hukmdori.

DUN CHJUN-SHU – mil. avv. I asrning ikkinchi yarmida Xan podshohligida bir necha islohotlar o‘tkazgan islohotchi. Katta yer egalari qoralagan. Tuz va temirga nisbatan davlatning yakka hokimligini bekor qilishni taklif etgan. Yana u qullikni bekor qilishni, soliqlarni, harbiy va ortiqcha mehnat majburiyatlarini kamaytirishni talab qilgan. Biroq Dun Chjun-shu islohotlari aslzodalarning qarshiligiga uchrab amalga oshmagan.

FALES – mil. avv. VI asrda yashagan miletlik mashhur matematik, fizik, astronom va faylasuf. Yunon tarixchisi *Gerodotning* ma“lumotiga ko‘ra u asli finikiyalik bo‘lgan.

FAN CHUN – milodiy 18-yilda Shandunda boshlangan “*Qizil qoshlilar*” qo‘zg‘oloniga rahbarlik qilgan. Qo‘zg‘olonga Xitoyda qurg‘ochilik va chigirtka bosishi natijasida sodir bo‘lgan hosilsizlik sabab bo‘lgan. Fan Chun boshchiligidagi qo‘zg‘olonga Podsho Van Man islohotidan norozi bo‘lgan aslzodalar va katta yer egalari ham qo‘shilganlar. Fan Chun o‘z odamlarini podsho askarlaridan ajratish uchun qoshlarini qizil rangga bo‘yatgan. Shu tufayli Fan Chun boshchiligidagi boshlangan qo‘zg‘olon “*Qizil qoshlilar*” qo‘zg‘oloni nomini olgan. 22-yilda Van Man qo‘zg‘olonchilar ustiga yuz ming kishilik qo‘shin yuborgan. Hal qiluvchi jangda Fan Chun qo‘shinlari podsho qo‘shinlarini tor-mor etib, Xuanxe daryosining o‘rta oqimidagi yerlarni ishg‘ol qilgan. Shu vaqtda mamlakat janubida ham qo‘zg‘olon boshlangan. Ular o‘zlarini “*Yashil o‘rmon qo‘shinlari*” deb ataganlar. 24-yilda Lyu Syuan boshliq “*Yashil o‘rmon qo‘shinlari*” Chanann shahrini egallagan. Bunga qarshi Fan Chun 25-yilda Chananga yurib, Lyu Syuan qo‘shinlarini tor-mor etgan. Shu yili (25-yil) “*yashil o‘rmon qo‘shini*” Lyu Syu boshchiligidagi Chananga qarab yo‘l olganlar. Qizil qoshlilar esa Chananni bo‘shatib Shandunga chekinganlar. Yo‘lda Fan Chun hamda Lyu Syu qo‘shinlari to‘qnashgan va qizil qoshlilarning mag‘lubiyati bilan yakunlangan. Fan Chun jangda halok bo‘lgan.

GANDOSH – o‘zini “to‘rt iqlim podshosi” deb e‘lon qilgan Kassit hukmdori.

GAUMATA (sohta Bardiya) – *midyalik mubod* (kohin), ahomaniylar podshosi Kambiz (Kir II ning o‘g‘li) ga qarshi chiqqan. U o‘zini Kambiz tomonidan yashirin ravishda o‘ldirilgan Kirning kenja o‘g‘li – *Bardiya* deb atab, mil. avv. 522-yil taxtni egallab olgan. Doro I rahbarligidagi fitnachilar tomonidan taxtdan ag‘darilib, qatl etilgan.

GIGES – mil. avv. 692-654-yillarda hukmronlik qilgan Lidiya podshosi. U o‘z hukmronligi davrida Lidiyaga Frigiyaning bir qismi, Kari, Troada va Misiyani qo‘shib oladi. Giges Lidiyani Egey dengizi sohillari bilan bog‘lash uchun Milet va Smirna ustiga yurish qiladi. Ossurlar bilan ittifoq tuzib, Kappadokiya kimmeriylar ustidan g‘alaba qozonadi. Ossuriya shu yo‘l bilan Lidiyani o‘ziga tobe qilishga uringan. Giges tobelikdan qutilish uchun Misr va Bobil bilan ittifoq tuzadi. Vaziyatdan foydalangan kimmeriylar Lidiya ustiga yurishi qilgan. Janda Giges halok bo‘lgan.

GILGAMISH (shumerchasiga Bilga-mis) – *Urukning* yarim afsonaviy hukmdori. Shumer va Akkadning epik an“analarining qahramoni. Epik hikoyalarda aytilishicha, *Gilgamish* Luga bandining qahramoni va *Ninsun* xudosining farzandi hisoblanadi. “*Nippurdagi podshohlar ro‘yxatida*” (Ikki daryo oralig‘idagi sulolalar ro‘yxati) Gilgamishning hukmronligi Urukning birinchi sulola davriga kiritiladi (mil. avv. XXVII-XXVI asrlar). Gilgamish bu sulolaning 5-podshosi hisoblangan. Shuningdek, Gilgamishni xudoning farzandligiga ishora qilinadi, uning hukmronligi “*podshohlik ro‘yxatida*” 126 yilni tashkil etgan. Uning nomi Nippurdagi *Tummal qabristonidagi* yozuvda eslatiladi. Gilgamishning qilgan qahramonliklari haqida Shumerda yaratilgan 5 ta doston o‘z ifodasini topgan. Gilgamish hukmronligi davrida Uruk kuchayib, Kish hukmronligidan ozod bo‘lgan. Gilgamish va uning vorislari davrida Lagash, Nippur kabi shahar-davlatlar Urukka itoat etganlar. Gilgamishning hayoti ko‘plab afsonalarga burkangan. Afsonalarning birida aytilishicha, Gilgamish dunyoga kelganidan keyin mamlakat hukmdori bo‘lmish bobosi nevarasi undan taxtni tortib olishidan qo‘rqib, Gilgamishni jarga otib yuborishga buyruq beradi. Ammo jarga uchib ketayotgan Gilgamishni burgut

tutib olib, bir bog‘bonga eltib beradi, bog‘bon uni mehr bilan parvarishlab tarbiyalaydi. Balog‘atga yetgan Gilgamish bobosidan hokimiyatni tortib oladi, o‘zi Uruk shahrini boshqara boshlaydi.

GORDIYA - Frigiya podsholigi hukmdori. Gordiya oddiy dehqon oilasidan chiqqan bo‘lib, hukmdorlar sulolasiga mansub bo‘lmagan. Shunga qaramasdan Gordiya frigiyaaliklarning faxr-iftixoriga sazovor bo‘lgan.

GUDEA – Shumerni guteylar nomidan 20 yil boshqargan Lagash hokimi.

IEROVOAM – Isroil-Yahudiy podsholigi hukmdori *Sulaymon* davrida isroilliklar ko‘targan qo‘zg‘olon rahbari. Sulaymonning qurilish, davlat xarajatlari va qo‘shin uchun soliq joriy qilishi qo‘zg‘olonga sabab bo‘lgan. Ierovoam boshchiligidagi qo‘zg‘olon shafqatsizlik bilan bostirilgan. Ierovoam Misr fir‘avni *Sheshonk* huzuriga qochib ketgan majbur bo‘lgan. Mil. avv. 935-yilda Sulaymon vafot etadi va uning podsholik taxtiga uning o‘g‘li *Rovoam* o‘tirgan. Ierovoam Misrdan katta qo‘shin bilan qaytib kelib, Rovoam qo‘shinlarini yenggan va *Isroil podsholigini* tiklaydi.

IMXOTEP – Qadimgi Misrning afsonaviy tabibi. Mil. avv. 3600-yilda Memfis shahrida uning sharafiga maxsus ibodatxona qurilgan. Bu yerda bemorlarga tibbiy yordam berish uchun alohida xonalar ajratilgan.

IROU – Misr fir‘avni Merneptax hukmronligi davri (1235-1215)da Misrda qullar va osiyolik yollangan jangchilarga tayanib qo‘zg‘olon ko‘tragan suriyalik sarkarda. Irou boshchiligidagi qo‘zg‘olonchilar boylar va ibodatxonalarning mulklarini talaganlar. Qo‘zg‘olon Misr qo‘shinlari tomonidan shafqatsizlik bilan bostirganlar. Qo‘zg‘olonchilar qattiq jazolangan.

ISHPUINI – mil. avv. 825-810-yillarda hukmronlik qilgan Urartu hukmdori. Podsho Sarduri I ning o‘g‘li. Ishpuini Van ko‘li shimolidagi joylarni Urartuga birlashtirgan. Muassir davlatini podsholikka qo‘shib qo‘ygan. Urmiya ko‘lining janubi-sharqidagi Manna podsholgini bosib olib, Ossuriya chegaralariga xavf solgan.

ISHVAA“LAM – Isroil davlati hukmdori *Saul*ning o‘g‘li. Otasi vafot etgach, Dovud bilan bir necha bor jang qilgan. Bu janglarda Dovud Ishvaa“lamni mag‘lubiyatga uchratib, *Isroil-Yahudiy podsholigini* tuzgan.

JER – Ilk podsholik davrida hukmdorlik qilgan Misr fir‘avni. Uning davrida Misr qo‘shinlari Nubiya, Sinay yarim oroliga bir necha marta bostirib kirganlar. Ular bu mamlakatlardan ko‘plab asir va behisob boylar olib qaytganlar.

JOSER (Jeser) - mil. avv. 2780-2760-yillarda hukmronlik qilgan Misr fir‘avni. 3-sulola asoschisi. Yuqori va Quyi Misrni birlashtirib, qudratli saltanat tuzgan, poytaxti Memfis shahri. Sakkara shahrida zinapoya shaklida ehrom bunyod etgan. Joser ehromidan keyin, Misr ehromlarini qurish boshlangan.

KAMBIZ I – Parsua qabilalarining hukmdori (mil. avv. 600-559-yillar). Ahamoniylar sulolasidan. Uning davrida parsua qabilalari Midiya podsholigiga itoat etganlar. Kambiz bilan Midiya shohi Astiagning qizi o‘rtasidagi nikohdan *Kayxusrav II (Kir II)* dunyoga kelgan.

KAMBIZ II (Kambis, Cambyses; forskada Kamubjiya) – mil. avv. 529-522-yillarda Eron hukmdori. Ahamoniylar sulolasidan. Kambiz II o‘zining faoliyati davrida itoat ettirilgan mamlakatlar va Erondagi isyonlarni shafqatsizlik bilan bostiradi. U mil. avv. 525-yilda *Pelusiya jangida* Misr qo‘shinlarini tor-mor etgan va Misrni o‘ziga tobe qilib olgan. Shu vaqtdan boshlab Kambiz II 27-sulolaga asos solib o‘zini ham Eron podshosi, ham Misr fir‘avni deb e‘lon qiladi. Uning Efiopiyaga uyushtirgan harbiy yurishi muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Kambiz II Misrdaligida o‘z akasi *Bardiyani* o‘ldirib, hokimiyat tepasiga qonunsiz kelgani oshkor bo‘lib qoladi. Bu holdan foydalangan zardushtiylar kohini *Gaumata* o‘zini Bardiya deb e‘lon qiladi va uni podsho qilib ko‘taradilar. Bundan xabar topgan Kambiz II isyonni bostirish uchun Eronga qaytayotganida mil. avv. 522-yili Gaumataning tarafdorlari tomonidan yo‘lda o‘ldiriladi.

KAMESU – 17-sulolaga mansub Fiva hukmdori. Uning davrida Misrning giksosolarga qarshi ozodlik kurashi kuchayadi. Kamesu mirslik amaldorlarni o‘z saroyiga chaqirib, ularga giksoslarni mamlakatdan haydash kerakligini uqtirgan. U amaldorlar oldida nutq so‘zlab, oxirida *“Mening maqsadim Misrni qutqarish va osiyolliklarni yer bilan yakson qilishdir”*, deb xitob qilgan. Kamesu boshlagan kurash ozodlik urushiga aylangan va ayovsiz janglardan so‘ng Misr qo‘shinlari giksoslar ustidan g‘alaba qozongan. Og‘ir janglar vaqtida Kamesu juda ko‘p tan jarohati olgan. O‘sha vaqtdagi salnomalarda Kamesu Misrni giksoslar zulmidan ozod qilish uchun kurash olib borgan qahramon sifatida madh etiladi.

KAYXUSRAV I – Parsua qabilalarining dastlabki hukmdori. Uning davrida parsua qabilalari Ossuriya podsholigiga qaram bo‘lgan.

KASHTARITI – mil. avv. 672-yilda ossurlarga qarshi kurashda midiyaliklarga rahbarlik qilgan sarkarda. U ossurlarni Midiyadan haydab chiqargan. Kashtariti Midiyadagi mayday davlatchalarni birlashtirib yagona davlat tuzishga bel bog‘lagan va qo‘shni davlatlarga istilochilik yurishlarini uyushtirgan. U mil. avv. 753-yilda ossurlar ustiga qo‘shin tortgan. Ossurlar skiflarni unga qarshi kurashga ko‘ndiradilar. Midiya qo‘shinlari ossur va skiflarning ikki tomondan yuz bergan zarbalariga bardosh bera olmay yengiladilar. Bu jangda Kashtariti halok bo‘lib, Midiya mil. avv. 653-625-yillar orasida skiflar ta‘sirida qoladi.

KIAKSAR (yunoncha **Kuaxares**, eroniycha - **Uvaxshaqtra**) – Shimoliy Eron va Eron Ozarbayjoni hududida shakllangan *Midiya davlatining* podshohi (mil. avv. 625-585-yillar). Kiaksar davrida Midiya Old

Osiyoning yirik davlatiga aylangan. Skiflarning Old Osiyo shimolidagi hukmronligiga barham bergan. Bobil bilan ittifoqda Ossuriya davlatini yo'q qilgan (612-605-yillar); Mani, Urartu yerlarini va Kichik Osiyo sharqiy qismini (509-585-yillar) Midiya hududiga qo'shib olgan. Lidiya bilan urush olib borib, mil. avv. 585-yilda sulh shartnomasini tuzgan. Unga ko'ra, Midiyaning g'arbiy chegarasi Galis daryosi (hozirgi Qizil Irmoq) bo'ylab belgilangan.

KOLIDASA – V asrda yashab ijod etgan Qadimgi hind dramashunosi. U yozgan drama asarlaridan eng mashhuri “*Shakuntala*”dir.

KREZ (Croesus) (mil. avv. 595-546-yillar) – Lidiya podshohligining so'nggi hukmdori (560-546). Krez yunonlarning Efes, Milet va boshqa shaharlarini va Galis daryosigacha bo'lgan Kichik Osiyoning deyarli butun g'arbiy qismini bosib olgani uchun podshohlik hududi anchagina kengaygan. Krezning boyligi tillarda doston bo'lgan, u haqida ko'plab afsonalar yaratilgan. Krezning ellinlar (yunonlar)ni juda qadrlagan, shu tufayli Yunon ibodatxonalariga (Delfa, Efes) behisob sovg'alar yuborib turish bilan Lidiyani Yunon madaniyatiga qo'shishga intilgan. Krez eroniyalar bosqinidan ximoyalani uchun Yunonlar, Misr va Bobil bilan ittifoq tuzadi. Forslar shohi Kir II bilan *Pteriya* yaqinida (*Kappadakiya*) bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchragan, Lidiya poytaxti Sardi bosib olingan, Krez esa asir tushgan (546-yili). Krez davlati Axomaniylar davlatiga qo'shib olingan. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra (Gerodot va boshqa ko'pgina yunon tarixchilari), Krez gulxanda yondirishga hukm qilingan, biroq Kir II tomonidan avf etilgan; boshqa xabarlarga ko'ra (qadimgi sharq mixxat manbalari), qatl etilgan.

KUTIK-INSHUSHINAK – mil. avv. XXII asr boshlarida Elamni birlashtirib, uni yagona davlatga aylantirgan Elam hukmdori.

LABORNA (Taborna) – mil. avv. 1680-1650-yillarda hukmronlik qilgan Xett podshosi. U Qora dengizning janubiy sohillarigacha bo'lgan yerlarni istilo qilib, mamlakatni birlashtirishni oxiriga yetkazgan va poytaxtni *Nesadan Xattusasga* ko'chirgan.

LUGAL-ZAGGISI – Shumer podshohligining asoschisi. Dastlab Shumerdagi Umma shahar-davlati hokimi bo'lgan. So'ngra u katta qo'shin to'plab Ur, Uruk, Larsa, Lagash, Adab hamda Nippur kabi shahar-davlatlarni o'ziga itoat ettirib Shumer podshohligini tashkil etgan. Uning davrida mamlakat xo'jaligi ancha ravnaq topgan. Ammo Shumer podshohligining mustaqilligi uzoq davom etmagan. Akkadda o'z hokimiyatini mustahkamlab olgan Sargon I (2316-2261) Shumer shaharlari ustiga katta qo'shin bilan bostirib kirgan. Sargon I qo'shinlari Lugal-zaggisi va uni quvvatlagan 50 hukmdor qo'shinlarini tor-mor etgan. Jangda Lugal-zaggisi asir olinib, Nippurgakeltirilgan vaxudo Enlilasharafiga qurbon qilingan.

LYU BAN – mil. avv. 207-206-yillarda *Qadimgi Sin podshohligida* boshlangan dehqonlar qo'zg'olonining rahbari; *Xan saltanati hukmdori*. Lyu Ban boshchiligidagi qo'zg'olonchilar mil. avv. 207-yilda Sanyan shahrini ishg'ol qilgan, mil. avv. 206-yili uni “*Xan hokimi*” – “*Xan vani*” deb e'lon qiladilar. Qattiq janglar natijasida har ikki tomondan ham ko'p odam o'lib, yarador bo'ladi. Sin Shi Xuandining o'g'li qo'zg'olonchilar qo'liga asir tushib, o'ldirilgan. Shu davr ichida Xan saltanatini egallash uchun Lyu Ban bilan *Syan Yuy* o'rtasida qonli janglar boshlanadi. Nihoyat, mil. avv. 202-yilning yanvarida *Gaysya* yonidagi jangda *Lyu Ban* qo'shinlari *Syan Yuy* qo'shinlari ustidan g'alaba qozonadi. Shu bilan Xitoyda Sin saltanati tugatilib, Xan saltanati o'rnatiladi. *Lyu Ban* Xan taxtiga o'tirgach, o'zini *Gao-Szu* deb atashlarini buyuradi. U o'z boshqaruvining dastlabki yillarida xalqqa ko'p yengilliklar bergan. Keyinchalik esa u sinlarning boshqaruv tizimidan foydalanadi. U Xanga itoat etmagan podshohliklar bilan qattiq kurash olib boradi. Mil. avv. 200-yilda u o'z qo'shinlari bilan xunnlardan ustiga bostirib borgan. Uning qo'shinlari xunnlardan mag'lubiyatga uchragan. *Lyu Ban-Gao-Szuning* o'zi asir tushib, asirlikdan mo'jiza tufayli qochib qutulgan.

LYU SYU – Xan podshohligi hukmdori (milodiy 25-yildan). Xan podshohligida “Yashil o'rmon qo'shinlari” ko'tarilgan qo'zg'olon natijasida taxtga o'tirgan. U o'zini podsho deb e'lon qilganidan so'ng poytaxtni *Chanandan Loyanga* ko'chirtirgan. Xan sulolasiga mansub bo'lgan. Lyu Syudan boshlab kichik Xan sulolasi davri boshlangan. Bu sulola 25-220-yillar orasida Xitoyda hukmronlik qilgan. Lyu Syu *Guan U-Di* nomi bilan podshohlikni 25-57-yillarda boshqargan. U aholiga ko'p yengilliklar berib, soliqlarni kamaytirgan va ko'plab qullarni ozod etgan. Uning davridan boshlab qullarni behuda o'ldirish va tamg'a bosish bekor qilingan. Lyu Syu va uning vorislari mamlakatda osoishtalik o'rnatib, xunnlarga qarshi g'olibona yurish qilganlar.

LYU SYUAN - milodiy 22-yilda Xan podshohligi janubida boshlangan qo'zg'olon rahbarlaridan biri. Qo'zg'olonchilar o'zlarini “Yashil o'rmon qo'shinlari” deb ataganlar. 24-yilda *Lyu Syuan* o'zini podsho deb e'lon qilib, Chanan shahrini egallagan. 25-yilda “qizil qoshlilar” Chananga yurib, Lyu Syuan qo'shinlarini tor-mor etganlar, Lyu Syuan o'zini-o'z o'ldirgan.

MANISHTUSU - Akkad podshohligi hukmdori (mil. avv. ?-2237-yillar). Sargon I ning o'g'li. Akasi Rimush a'yonlari tomonidan o'ldirilgach, taxtga chiqqan. U dastlab Elamdagi qo'zg'olonni bostirib, u yerdagi 32 shahar hokimlari ittifoqi qo'shinlarini tor-mor etgan. U yerdan juda ko'p boylik va asirlar olib qaytgan. Manishtusu Shumer va Elam ruhoniylariga katta-katta hadyalar berib, ularni o'ziga ag'darib olgan. Akkad, Shumer aslzodalari va o'z askarlariga yerlar bo'lib bergan. Shu yo'llar bilan u merkaziy hokimiyatni

mustahkamlashga harakat qilgan. Manishtusu davrida ham Akkad podsholigi o'z kuch-qudratini saqlab qolgan. Ammo Manishtusu fitnachilar tomonidan o'ldirilgan.

MAODUN – Xunn sardorlaridan biri. Maodun ichki dushmanlarini yenggach, dunxu qabilalari ustiga katta qo'shin bilan bostirib boradi. Shiddatli va ayovsiz jang oqibatida dunxular tor-mor etiladi. Maodun dunxular hukmdorini o'ldirib, ko'p odamlarni asir olib, podalarini haydattirib ketadi. Miloddan avvalgi 203-202-yillarda Maodun Sayan, Oltoy va Yenisey (Enasoy) daryosining yuqori oqimidagi joylarni bosib oladi. Miloddan avvalgi 200-yilda Xan podshosi Lyu Ban xunnlarni ustiga qo'shin tortadi. Maodun harbiy hiyla ishlatib, qo'shinlari bilan Baydan tog'lariga chekinadi. Lyu Ban esa bir guruh tezkor jangchilari bilan xunnlarni ta'qib qilib borib, asosiy qo'shinlaridan uzoqlashib ketadi. Xunlar Lyu Ban qo'shinlarini qurshab olib, ularni qirib tashlaydilar. Lyu Ban asir tushadi. U juda ko'p mol-mulk va qizini Maodunga berish sharti bilan asirlikdan ozod bo'ladi. Lyu Ban va "dasini bajarmay, qizini Maodunga yuborishni pajsalgaga soladi. Maodun katta qo'shin bilan Xan chegaralaridan o'ta boshlaydi. Bu xabarni eshitgan Lyu Ban katta mol-mulk bilan qizini xunlar hukmdoriga uzatishga majbur bo'ladi. Shundan keyin ikki o'rtada tinchlik sulhi tuziladi. Sulhdan so'ng ikki davlat o'rtasidagi do'stlik 40 yil davom etadi.

MAOSHIN – miloddan avvalgi 174-161-yillarda hukmronlik qilgan Xunlar davlati hukmdori. Podsho Maodunning o'g'li. Uning davrida xunlar yuechjilar bilan 25 yil davomida urush olib boradilar. Urushda yuechjilar yengilib, ularning sardori halok bo'ladi. Maoshin yuechji sardorining bosh chanog'ini kesdirib olib, undan sharoo kosa yasattirgan. Urush xunlarning g'alabasi bilan yakunlangan. Yuechjilar Pomir va Farg'ona orqali Baqtriyaga ko'chib ketishga majbur bo'lganlar. Shundan keyin xunlar O'rta va Sharqiy Osiyodagi eng kuchli davlatga aylangan.

MARDUQAPLAIDDIN II – Xoldey hukmdori. Bobilni egallab, o'zini podsho deb e'lon qilgan. U elamliklar bilan ittifoq tuzib, ossurlarga qarshi kurash boshlagan. Mil. avv. 720-yilda Elamning Der qal'asi yonida bo'lgan jangda Marduqaplaiddin qo'shinlari Ossur qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratgan. Mil. avv. 710-709-yillarda esa Ossur podshosi Sargon II Bobilni egallagan. Mil avv. 703-yilda Marduqaplaiddin ossurlarga qarshi zarba berib, Bobilni ulardan ozod qilgan.

MEDAS – Frigiya podsholigi hukmdori. Podsho Gordiyaning o'g'li. Medas podsholik chegaralini kengaytirish uchun sharq tomon yurish qilgan. Medas qo'shinlari Sargon II qo'shinlaridan mablug'iyatga uchragan va Ossur shohiga o'lpon to'lashga majbur bo'lgan. Mil. avv. XIII asrda qo'shni qabilalarning to'xtovsiz hujumlaridan mablug'iyatga uchragan va o'z joniga qasd qilgan.

MENES (Mina) – birinchi *Misr sulolasiga* asos solgan Yuqori Misr podshosi. Qadimgi Misr davlatining ilk podshosi. Miloddan avvalgi 3000-yilda Yuqori Misr bilan Quyi Misrni birlashtirib, yagona Misr davlatiga asos soladi. Quyi Misr chegarasida *Memfes* shahrini bunyod etgan.

MENKAURA (qadimgi misrcha **Raning** og'ishmaydigan egizagi: yunoncha **Mekeren**) – Misrda *Qadimgi podsholik davrida* mil. avv. 2494-2471-yillarda hukmronlik qilgan fir'avn. 4-suloladan bo'lgan. *Xafra (Xefren)* ning vorisi. Antik mualliflarning yozishicha, ungacha o'tirgan Misr hukmdorlarining buyuk ehromlar qurilishida amalga oshirgan zulmni kamaytirgan. Menkauraning o'zi bunyod ettirgan Giza shahridagi ehromning balandligi 62 metr, tomonlari asosi esa 108,4 metrni tashkil etadi. Gizadagi ehrom va ibodatxonadan tashqari *Abu-Roash qishlog'i* atrofida ham uncha katta bo'lmagan ehrom bunyod etgan va shu yerda dafn etilgan.

MENTUXATEP – 11-sulolaga mansub Fiva hukmdori. U Gerokleopol podshohlariga qarshi kurashib, Yuqori va Quyi Misrni birlashtirib Markazlashgan Misr davlatini qayta tiklagan. Fiva shahri Misr davlatining poytaxti bo'lgan. Bu davrda 11-13 sulola vakillari Misrda podsholik qilgan. Bu Misr tarixida O'rta podsholik nomi bilan mashhur bo'lgan va mil. avv. 2050-yildan 1750-yilgacha hukm surgan.

MENUA – mil. avv. 810-786-yillarda hukmronlik qilgan Urartu davlati hukmdori. Podsho Ishpuining o'g'li. U qo'shinni qayta tuzib, shimolda Araks daryosi vodiysi, janubi-g'arbda Frot daryosining yuqorisidagi mamlakatlar ustiga yurish qilgan. Tushpa shahri yaqinida 70 km. uzunlikdagi "*Menua kanali*"ni qurdirgan.

MERNEPTAX – Misrdagi Yangi podsholik davrida mil. avv. 1235-1215-yillarda hukmronlik qilgan fir'avn. Misr fir'avni Ramzes II (1301-1235)ning o'g'li. Mernepntax davrida Misrning kuch-qudrati susayadi. Bundan foydalangan g'arbiy cho'l qabilalari Misrga bostirib kirib, Memfis shahrini qamal qiladilar. Shimoldan "dengiz xalqlari" Misrga bostirib kiradi. Misr qo'shinlari qabila va xalqlar hujumini qaytaradi. Uning davrida Suriyada Misrga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Misr qo'shinlari Suriya shaharlaridagi qo'zg'olonlarni qiyinchilik bilan bostiradilar. Misrning o'zida suriyalik *Irou* boshchiligida qullar va osiyolik yollangan jangchilarga tayanib, qo'zg'olon ko'taradi. Bu qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi, qo'zg'olonchilar qattiq jazolanadi.

MITRIDAT I – mil. avv. 171-138-yillarda hukmronlik qilgan Parfiya shohi. U Salavkiylar hukmdori Antiox III ning vafotidan foydalanib, Midiya bilan Bobilni bosib olgan va mil. avv. 141-yilda o'zini "*Bobil podshosi*" deb e'lon qiladi.

MITRIDAT II – Parfiya shohi (mil. avv. 123-87). Uning davrida Parfiya qo'shinlari salavkiy qo'shinlarini yengib, Eron va Mesopotamiyani ishg'ol qiladilar. Mitridat II "*ulug' shahanshoh*" degan unvonga ega

bo'radi.

MOX – Yunon faylasuf-matematiklaridan ancha oldin atomlar haqidagi nazariyani yaratgan *Sidonlik* faylasuf.

MURSILI I - mil. avv. 1619-1590-yillarda hukmronlik qilgan Xett podshosi. Uning davrida Xett qo'shinlari Shimoliy Suriyadagi Xalpa va Bibl shaharlarni bosib olgan. Mamlakatda qullar va kambag'allar qo'zg'oloni bo'lib o'tgan. Xattusili I o'z kuyovi tomonidan o'ldirilgan.

MURSILI II - mil. avv. 1340-1305-yillar hukmronlik qilgan Xett podshosi. Uning davrida Xett podsholigi qo'shinlari Kichik Osiyoning janubi-g'arbga yurish qiladi. Valma shahri yaqinida Xetlar bilan Arsava ittifoqchi qo'shinlari o'rtasida jang bo'lib o'tadi. Jangda ittifoqchilar qo'shini yengiladi. Xett qo'shinlari Apasu (Efes) shahrini egallab, Egey dengizi sohillariga chiqadi. Shundan keyin Arsava davlati Xett podsholigiga qaram bo'lib qoladi. Kichik Osiyo yarimorolining katta qismi Xetlar ixtiyoriga o'tadi. Bu davrda Xett podsholigining harbiy kuch-qudrati eng yuqori darajaga ko'tariladi.

NABONID – mil. avv. 556-539-yillarda hukmronlik qilgan Bobil podshosi. Ruhoniylar tomonidan taxtga o'tqazilgan. Nabonid hukmronligi davrida Bobil Eron shohi Kir II (Kayxusrav) tomonidan bosib olingan (mil. avv. 539-yil). Janglar vaqtida Nabonid asir tushgan.

NABOPALASAR – Xoldey hukmdori. Ossurlarning Bobildagi jabr-zulmiga qarshi mil. avv. 628-yilda qo'zg'olon ko'targan. U ossurlarni Bobildan haydab chiqarib, Yangi Bobil podsholigiga asos solgan. Mil. avv. 605-yilda vafot etgan.

NARAM-SUEN – Akkad podsholigi hukmdori (mil. avv. 2236-2200-yillar). Sargon I ning o'g'li. Akasi Manishtusu fitnachilar tomonidan o'ldirilgach, taxtga chiqqan. Uning davrida Akkad podsholigi o'z taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga chiqqan. U mamlakatda ko'tarilgan qo'zg'olonlarni shafqatsizlik bilan bostirgan. Suriya, Palastin, Subarti, Elam va Fors qo'ltig'I sohildagi mamlakatlarni o'ziga itoat ettirgan. U "to'rt iqlim podshosi" unvonini olib, o'zini xudo darajasiga ko'targan.

NARMER – Misrda yagona davlat tuzish uchun kurash olib borgan Yuqori Misr podshosi. Yilnomachilarning ma'lumotlariga ko'ra, Narmer Quyi Misr yerlariga bostirib kirgan. Uning qo'shinlari Shimoliy Misr podshosi qo'shinlari ustidan g'alaba qozongan. G'alabadan so'ng u 6000 kishini asirga olib, juda ko'p o'ljalar bilan qaytgan. Shundan so'ng Misrda yagona davlat tuzish uchun kurash qizg'in tus olgan.

NAVUXODONOSORI – mil. avv. 1126-1105-yillarda hukmronlik qilgan Isen shahri hokimi. U elamliklarni Bobildan quvib chiqargan.

NAVUXODONOSOR II – *Yangi Bobil podsholigi* hukmdori (mil. avv. 605-562-yillar). Mil. avv. 605-yilda Karxemish yaqinidagi bo'lgan jangda Misr-Ossuriya qo'shinlari ustidan g'alabaga erishgan, Suriya hududini bosib olib, misrliklarni O'rtayer dengizining sharqiy sohildan siqib chiqargan. Mil. avv. 598-yilda esa Shimoliy Arabistonga yurish qilgan. Dastlab mil. avv. 597-yilda, so'ngra mil. avv. 587-yilda (boshqa ma'lumotlarga ko'ra, mil. avv. 586-yilda) Palastinni bosib olgan, qo'zg'olon ko'targan Quddus shahrini vayron qilgan. *Yahudiya (Iudeya) podsholigiga* barham bergan va Yahudiyaning aksariyat aholisini asir qilib olib ketgan. Uning davrida Bobilda yuksak bunyodkorlik ishlari amalga oshiriladi. U xotini *Semiramidaga* atab "*Bobil osma bog'lari*"ni va shu bilan birgalikda mashhur "*Bobil minorasi*"ni bunyod ettiradi. Turar joy binolari va mudofaa devorlari qurilishida pishgan g'isht ishlatish to'g'risida farmon chiqaradi. U hukmronlik qilgan davrda Bobilning 8 darvozasi bo'lgan, ulardan har biri mamlakat bosh xudolari birining nomi bilan atalar edi. Ayniqsa, iloha *Ishtar* nomidagi darvoza chiroyli va nafis bo'lgan.

NEFERTITI (qadimgi misrcha – "*sohibjamol kelmoqda*") – mil. avv. XIV asr boshidagi Misr malikasi (podshosi), *Amenxotep IV* ning xotini. Eri o'tkazgan diniy islohotlarda ishtirok etganligi taxmin qilinadi; uning ismi islohotlardan so'ng Nefer - Neferu - Aton ("*Atonning go'zallar go'zali*") deb o'zgartirilgan. 1912-yilda Amarnada Nefertitining haykaltarosh usta Tutmes tomonidan nafis ishlangan haykallari topilgan (Qohira va Berlin muzeylarida saqlanadi).

NEXO – So'nggi podsholik davrida hukmronlik qilgan Misr fir'avni. Fir'avn Psammetix I ning o'g'li. U Misrni kuchli davlatga aylantirish uchun harakat qilgan. Nexo Palastin va Suriya janubida Misr ta'sirini qayta tiklamoqchi bo'lib, Frot daryosigacha siqib borgan. Karxamesh yonidagi jangda uning qo'shinlari bobilliklardan yengilgan. Uning davrida obodonchilik va xo'jalikning rivojlantirishga katta e'tibor berilgan. Nexo davrida Qizil dengizi bilan O'rtayer dengizini birlashtiradigan 84 km uzunlikdagi kanal qazilgan. Kanal qurilishida asirlar, qullar va oddiy aholi ishlagan. Qurilish vaqtida 120 mingdan ortiq odam o'lib ketgan. Uning buygug'i bilan, Finikiya dengizchilari Afrika atrofni aylanib chiqqanlar. Mil. avv. 569-yilda taxtdan ag'dariladi.

OROD – mil. avv. 55-37-yillarda hukmronlik qilgan Parfiya podshosi. Orod davrida parfiya qo'shinlari bilan mashhur sarkarda Krass boshliq Rim qo'shinlari o'rtasida ko'plab janglar sodir bo'ladi. Mil. avv. 53-yili Karri shahri yaqinidagi dahshatli jangda rimliklar yengilib, Krass halok bo'ladi. Bu g'alabadan so'ng parfiyanlar katta o'ljaga ega bo'lib, juda ko'p Rim askarlari asirga tushadi. Asirlar Marg'iyonaga haydab ketilib o'sha yerga

joylashtiriladi. Bu g'alabadan keyin Parfiya poytaxti Gekatompildan Mesopotamiyadagi Ktesifonga ko'chiriladi. Bu davrda Parfiya o'z kuch-qudratining eng baland cho'qqisiga ko'tariladi. Parfiya qo'shinlari Sharqdagi Hind daryosigacha, g'arbda esa O'rtayer dengizi va Kichik Osiyo chegarasigacha bo'lgan yerni egallaydilar.

OSIYA - Isroil podshosi. Uning hukmronligi davrida Ossuriya podshosi *Sargon II* Isroilga bir necha bor istilochilik yurishlarini uyushtirgan. Shunday yurishlarning birida Sargon II mil. avv. 722-yilda Samariya shahrini bosib olgan va Osiyani o'ziga asir qilgan.

PETUBASTIS - mil. avv. 853-yili Qarqara shahri yaqinida Suriya-Palastin va Misrning birlashgan qo'shinlari ustidan g'alaba qozongan Ossuriya hukmdori. Bu g'alabadan so'ng Petubastis o'zini Misr firavni deb e'lon qilgan va 23-sulolaga asos solgan.

PIANXI - Efiopiya (Kush) podshosi. Uning davrida Efiopiya davlati ravnaq topgan. U Qadimgi Misrga qarshi bosqinchilik urushlarini olib borgan.

PIN-VAN - Chjou podsholigi hukmdori. U mil. avv. 770-yilda yarim ko'chamanchi jun qabilalarining hujumidan bezor bo'lib, podsholik poytaxtini Xaodan Loyanga, ya'ni Sharqqa ko'chiradi. Shu tufayli Pin-Van hukmronligidan boshlab podsholik *Sharqiy Chjou* nomi bilan atalgan. Sharqiy Chjou podsholigi mil. avv. VIII-III asrlar orasidagi davrni o'z ichiga oladi.

PITXAN - Mil. avv. XVIII asr boshlarida Kichik Osiyo yarim orolining sharqiy qismini birlashtirgan *Kussar* hukmdori.

POR - Panjobdagi eng kuchli podsholardan biri. Aleksandr Makedonskiyning zamondoshi. Mil. avv. 327-yilda Aleksandr Hindikush va Sulaymon tog'laridan oshib o'tib, Panjob viloyatiga bostirib kirganida unga qarshi kurashgan. Por ixtiyorida 30 ming piyoda, 4 ming otliq askar, 3000 jang arava va 200 jangovar fil mingan jangchilar bo'lgan. Ikki shoh askarlari o'rtasida shiddatli jang bo'lgan. Porning o'zi jangovar fil ustida dushmanlar bilan qahramonlarcha kurashib 9 joyidan yarador bo'lgan. Bu ayovsiz janglarning birida Porning ikki o'g'li va bir qanchasarkardalaridan ajraladi. Ammo shunga qaramay urush maydonini, askarlarini tark etmay, jangni davom ettiradi. Urush Aleksandr qo'shinlarining g'alabasi bilan tugaydi. Jangda Aleksandr ham ko'p jangchilaridan ajraladi. Sevimli jangovar oti Butsefal ham janglarning birida tig' tegib halok bo'lgan. Iskandar halok bo'lgan oti sharafiga Hind daryosi bo'yida Butsefaliya shahrini bunyod ettirgan. Aleksandr Porning jasoratiga va irodasiga qoyil qolib, uni o'z saltanati podshosi qilib qoldiradi.

PRIYAM - Mil. avv. 1260-yilda boshlangan *Yunon-Troya urushi* davrida *Troya podsholigining* hukmdori.

PSAMMETIX I - Nil tarmog'ining g'arbiy qismida joylashgan *Sais* shahrining hukmdori. U Lidiya, Yunoniston va Bobil bilan ittifoq bo'lib, Misrdan efiopiyalik va ossuriyaliklarni surib chiqargan. Shundan so'ng u Janubiy Misrda ham o'z hokimiyatini mustahkamlab, mamlakatni birlashtirgan. U 26-sulolaga asos solib, bu sulola mil. avv. 663-525-yillarda hukmronlik qilgan. Psammetix I mamlakat obodonchiligi va xo'jaligini rivojlantirish ishlariga homiylik qilgan.

RAMZES I - Misrdagi Yangi podsholik davrida mil. avv. 1338-1337-yillarda hukmronlik qilgan fir'avn, 19-sulola vakili. Uning davrida Misr harbiy va iqtisodiy jihatdan kuchayib yuksalgan.

RAMZES II - Misrdagi Yangi podsholik davrida mil. avv. 1301-1235-yillar hukmronlik qilgan fir'avn, 19-sulola vakili. Misr fir'avni Seti I (1337-1317)ning o'g'li. U Misrda 66 yil hukmronlik qilib, mamlakat obodonchiligiga katta e'tibor beradi. Uning davrida yangi yerlar o'zlashtiriladi, sug'orish tarmoqlari kengaytirilib, dehqonchilik rivoj topadi. Ramzes II O'rtayer dengizi sharqiy sohiladagi mamlakatlarni bosib olish uchun Kichik Osiyodagi xetlar bilan qattiq kurash olib boradi. U mil. avv. 1296-yilda bo'lib o'tgan jangda xetlardan yengilib, asir tushishiga oz qoladi. Uning davrida mil. avv. 1296-1280-yillarda Misr bilan Xett davlati o'rtasida janglar bo'lib o'tadi. Mil. avv. 1280-yilda Ramzes II bilan Xett podshosi Xettusili III o'rtasida tinchlik va do'stlik bitimi tuziladi. Sulhga ko'ra, ikki davlat podsholari bir-birlariga har tamonlama yordam berishga kelishib olinadi. Ana shu bitimning *Misr* va *akkad* tillarida yozilgan nusxasi bizgacha yetib kelgan. Bitimga mingta Xett va mingta Misr xudolari garov qilib qo'yilganligi bayon qilingan. Bitimga muvofiq Suriyaning shimoli Xett davlatiga, Janubiy Suriya, Palastin va Finikiya sohillarining katta qismi Misrga o'tgan. Uning davrida Misr qo'shinlari Nubiyaga qarshi harbiy yurishlar uyushtirganlar. Misr qo'shinlari u yerdan juda ko'p boylik va o'ljalardan qaytganlar. Ramzes II davrida Misrda dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq yuksalgan. Misr harbiy jihatdan Sharqning eng qudratli davlatiga aylangan.

RAMZES III - Misrdagi Yangi podsholik davrining fir'avni, mil. avv. 1198-1166-yillarda hukmronlik qilgan. Misr fir'avni Setnaxtning o'g'li. Uning davrida Misr xo'jaligining tiklashga katta e'tibor berilgan. Misr qo'shini kuchaytirilib, intizom yaxshilangan. U mamlakat ichidagi nizolarga qarshi kurash olib borgan. Liviyaliklar va "dengiz xalqlari"ning Misrga qilgan hujumlari qaytirilgan. U Suriya va Palastinga g'olibona yurishlar olib borib, u yerda Misrning avvalgi ta'sirini tiklagan. Ammo Ramzes III hukmronligini oxirlarida u bilan ruhoniylar, nom hokimlari va ayrim amaldorlar o'rtasida nizo chiqqan. Fitnachilar Ramzesga suiqasd uyushtirib mil. avv. 1166-yilda uni o'ldirganlar.

RAMZES IX - Yangi podsholik davrining fir'avni, 20-sulola vakili. U mil. avv. 1085-yilda vafot etgan va

shu bilan Misr hukmdorlarining 20-sulolasi ham tugagan.

RIMSIN – Elam podshosi (mil. avv. 1822-1763). U Shumeri istilo qilib, Larsani o‘zining harbiy istehkomiga aylantirgan. Uning davrida elamlilar Shumerda kanallar qazib, hashamatli saroylar va ibodatxonalar bunyod etganlar. Ibadatxonalarga Shumer va Elam xudolarining oltin va misdan quyilgan haykallar o‘rnatilgan. Ammo Rimsinning Shumerda hukmronligi uzoqqa bormaygan. Qadimgi Babil podsholigi hukmdori *Hammurapi* Rimsinni yengib Shumeri Bobilga qo‘shib olgan.

RIMUSH – Akkad podsholigi hukmdori (mil. avv. 2260-?). Sargon I ning o‘g‘li. Rimush taxtga o‘tirgach, Shumer va Elamdagi qo‘zg‘olonlarni shafqatsizlik bilan bostirgan. U Elam va Shumeri Akkadga bo‘ysundirgan, O‘rtayer dengizi sohilidagi mamlakatlarni ham Akkadga itoat ettirgan va “*Kish podshosi va Elam xo‘jasi*” degan nom olgan. Rimush davrida Akkad podsholigi har jihatdan kuchaygan. Lekin shunga qaramay Rimush mamlakatda tamomila osoyishtalik va tinchlik o‘rnata olmagan. Taxt atrofi va saroyda uning dushmanlari ham bo‘lgan. Rimushga qarshi a“yonlar fitna qo‘zg‘ab, uni tosh muhr-tamg‘alari bilan urib o‘ldirganlar.

ROVOAM – *Isroil-Yahudiy podsholigi* hukmdori. Mil. avv. 935-yilda otasi *Sulaymon* vafot etganidan so‘ng podsholik taxtiga chiqqan. Rovoam hukmronligi davrida otasi Sulaymon davrida qo‘zg‘olon ko‘tarib Misrga qochib ketgan *Ierovoam* Misrdan katta qo‘shin bilan qaytib keladi. Jangda Rovoam qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchraydi va Ierovoam Isroil podsholigini qayta tiklaydi.

RUSA I – mil. avv. 735-712-yillarda hukmronlik qilgan Urartu hukmdori. Sarduri II ning o‘g‘li. Rusa I hukmronligining dastlabki yilida mamlakatda g‘alayonlar va fitnalar boshlangan. Rusa I bu ichki nizolarni bartaraf etgan. Uning qo‘shinlari Kavkaz va Sevan atrofidagi 23 podsho ustiga yurish qilib, g‘alaba qozongan. Mil. avv. 714-yilda Ossur podshosi Sargon II Rusa I ustiga qo‘shin tortgan. Urmiya ko‘li atrofida bo‘lgan jangda Rusa I mag‘lubiyatga uchragan. Ossurlar Musasirga ham yurish qilib, u yerni ham vayron qilgan. Shundan so‘ng Rusa o‘z joniga qasd qilgan.

RUSA II – Urartu davlati hukmdori. Uning davrida Urartu o‘z mustaqilligini saqlab qolgan bo‘lsa ham avvalgi shon shuhratini boy bergan. Rusa II Ossuriya bilan osoyishta va tinch-totuv yashashga harakat qilgan.

SALAMANSAR I (Salmanasar I) – *Ossuriya hukmdori* (mil. avv. 1280-1260-yillar). Uning davrida Ossuriya podsholigi o‘z ravnaqining yuqori cho‘qqisiga erishib, Mitanni davlatini bosib oladi. Mil. avv. XIII asrda Ossur qo‘shinlari Babil va Elam ustiga bir necha bor talonchilik urushlarini uyushtiradi.

SALAMANSAR III (Salmanasar III) – Ossuriya hukmdori. Uning davrida Ossur qo‘shinlari O‘rtayer dengizining sharqiy sohilidagi mamlakatlar, Babil va Urartu bilan tinimsiz urush olib borganlar. Urushda goh u, goh bu tomon g‘olib chiqqan yoki mag‘lub bo‘lgan.

SAMSUILUN – mil. avv. 1749-1712-yillarda hukmronlik qilgan Babil podshosi. Hammurapining o‘g‘li.

SAMUDRAGUPTA - milodiy 335-380-yillarda hukmronlik qilgan Magadxa davlati hukmdori. Chandragupta I ning o‘g‘li. Guptalar sulolasidan. Uning davrida Magadxa davlati ancha kuchayib, Himolay tog‘laridan Madras shahri oralig‘idagi yerlarni bosib oladi.

SAO-CHUN – mil. avv. 361-338-yillarda hukmronlik qilgan Sin podsholigi hukmdori. Uning davrida amaldori *Shan-Yan* xo‘jalik va mamlakatni boshqarish sohasida bir necha islohotlar loyahasini ishlab chiqqan. Islohotga ko‘ra yerni istagancha xususiy mulk qilib olish mumkin bo‘lgan. Yerni erkin sotish va sotib olishga ruxsat berilgan. Ilgari hosildan olinadigan soliq yer solig‘i bilan almashtirilgan. Davlatni boshqarishda ham qator ishlar qilingan. Butun podsholik 36 viloyatga bo‘linib, uni podsho tayin etgan yangi amaldorlar idora qilganlar. Eski amaldorlar ishlaridan chetlashtirilgan va mamlakatda kuchli nazorat o‘rnatilgan. Podsholik maktab va maorif ishlariga katta e“tibor berib bu sohada ham islohotlar o‘tkazilgan. Sin qo‘shinlari qayta tuzilib mustahkamlangan. Islohot natijalari podsho hokimiyatini ancha kuchaytirgan. Ammo o‘tkazilgan islohotlar eski zodagon, xalq ommasi, konfutsiychi oqim namoyandalari va qullarning qarshiligiga uchragan.

SARDURI I - o‘zini “*ulug‘, qudratli, jahon va Nairi mamlakatining podshosi-shahonshohi*” deb e“lon qilgan *Urartu hukmdori* (mil. avv. 835-825). U Ossuriya va qo‘shni qabilalar ustidan bir necha bor g‘alaba qozongan. Ossuriya podshosi Salmanasar III ning zamondoshi; mil. av. 833-yilda voqealari haqidagi bitiklarda *Seduri* nomi bilan qayd etilgan. Sarduri I davrida mamlakat poytaxti *Tushpa* shahriga ko‘chirilgan, Urartu podsholigi kuchli davlatga aylangan.

SARDURI II – mil. avv. 764-735-yillarda hukmronlik qilgan Urartu davlati hukmdori. Podsho Argishti I ning o‘g‘li. U mamlakatda otasining siyosatini yuritib, iqtisodlashgan doimiy qo‘shinni kuchaytiradi. Muntazam qo‘shinga tayangan Sarduri II Kavkazortiga, xususan, Eriax mamlakatiga bostirib boradi. G‘arba esa u Shimoliy Suriyaga qo‘shin tortadi. Ossuriya qo‘shinlariga qaqshatqich zarba beradi. Sarduri II davrida Urartu davlatining chegaralari boshqa mayda davlatlar hisobiga kegaytiriladi.

SARGON I Sharrukin (“Haqiqiy podsho” degani) – Mil. avv. 2316-2261-yillarda hukmronlik qilgan *Akkad davlatining* asoschisi. Rivoyatga ko‘ra, Sargon I tashlandiq bola bo‘lgan. Uning onasi kambag‘al ayol bo‘lib, o‘g‘lini boqa olmay qamishdan to‘qilgan savatga solib Frot daryosi bo‘yidagi changalzorga tashlab ketgan. *Akki* degan suv tashuvchi meshkob uni topib olib tarbiya qilgan. Ma‘buda xudo *Ishtar* Saron I ni yaxshi ko‘rib qolib, mil. avv. 2316-yili uni Akkadga podsho qilib qo‘ygan. Kuchli qo‘shin to‘plab Kishni

bosib olgan, o'zini "*Kish va Akkad podshosi*" deb e'lon qilgan. Shumer shaharlari ustiga katta qo'shin bilan bostirib kirgan. Umma hokimi *Lugal-zaggisi* va uni quvvatlagan 50 hukmdorning qo'shinlarini tor-mor etgan. Jangda *Lugal-zaggisi* asir olinib, Ni ppurgakeltirilgan *vaxudo Enlila* sharafiga qurbon qilinadi. Shumerning Uruk, Ur, Lagash va Umma kabi shaharlarini vayron qilib butun Shumerni egallagan. Elamning bir qancha shaharlarini ham bosib olgan. Sargon I Fors qo'ltig'igacha g'olib chiqqanligini nishonlab "qilichini dengiz suvida yuvgan" ekan. Uning qo'shinlari Suriya, Palastinni bosib olib, O'rtayer dengizi sohillarigacha chiqib borgan. Qadimgi yozuvlarning birida Sargon I "*g'arbdagi dengizni kechib o'tdi, G'arbdagi 3 yil turdi, mamlakatni bo'ysundirdi va birlashtirdi, unda o'z haykallarini o'rnatdi, dengizdan va qirg'oqdan asirlar olib keldi*" deyilgan. Sargon I Elam, Mesopatamiya va Old Osiyoni o'z ichiga olgan katta davlat barpo etdi. O'zini "*to'rt iqlim podshosi*" deb e'lon qilgan. Bu janubi-g'arbiy Osiyodagi eng yirik dastlabki quldorlik davlati edi. Sargon I davlatining poytaxti *Akkad* shahri bo'lgan. U 55 yil podsholik qilgan. Bu davrda yirik sug'orish inshootlari qurilib, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivoj topgan. Suv va quriqlikdagi savdo yo'llari tartibga keltirilib, qo'shni mamlakatlar bilan qizg'in savdo-sotiq ishlari olib borilgan. Sargon I hukmronligi davrining oxirlarida qo'zg'olonlar bo'lgan, ammo qo'zg'olonlar shafqatsizlik bilan bostirilgan.

SARGON II – Ossuriya podshohi (mil. avv. 722-705). Salamansar V taxtdan ag'darilgach, hokimiyat tepasiga kelgan. O'z siyosatida kohinlar hamda Ossuriya va Bobilning imtiyozli shaharlari manfaatlarini harbiylar manfaati bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgan. Mil. avv. 722-yilda Samariya shahrini bosib olib Isroil podshosi Osiyani, shuningdek 27290 isroillikni asir olib ketgan va ularni Midiya va Mesopotamiyaga joylashtirgan. Isroilga esa aramey fuqarolarini joylashtirgan va shu tariqa Isroil podshohligiga barham bergan. Suriyaga yurish qilib uni ham bosib olgan (Karxemishning egallanishi, mil. avv. 717); mil. avv. 714-yilda Urartu podshosi Rusa I ni tor-mor etgan, Kichik Osiyo yarimorolining sharqidagi, shuningdek, Midiyadagi bir qancha viloyatlarni bosib olgan; 710-709-yillarda Bobilni egallagan.

SAUL – mil. avv. XIII asrda *Palastina*ga bostirib kirgan ko'chmanchi *yahudiy qabilalarining* hukmdori. U *Isroil davlatini* tuzib, *filistimlar* bilan kurash olib borgan. Filistimlar bilan bo'lgan janglarning birida Saulning uch o'g'li halok bo'lgan. Bu fojiani eshitgan Saul o'zini qilich tig'iga tashlab o'lgan.

SETI I - Misrdagi Yangi podsholik davrida mil. avv. 1337-1317-yillarda hukmronlik qilgan fir'avn, 19-sulola vakili. Misr harbiy va iqtisodiy jihatdan kuchayadi. Uning davrida Misr qo'shinlari Suriya, Palastin va Finikiya ustiga bostirib borib, Tir, Megiddo, Kadish kabi shaharlarni bosib oladilar. Palastindagi hokimlar qo'zg'oloni bostiriladi. Harbiy yurishlar natijasida Misrning O'rtayer dengizi Sharqiy sohiladagi mamlakatlar ustidan bo'lgan ta'siri kuchaydi. Natijada u mamlakatlar bilan Misrning aloqasi izga tushiriladi. Misrda qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo rivojlanadi. Seti I mil. avv. 1301-yilda vafot etgan.

SETNAXT – Misr fir'avni (1200-yildan), Yangi podsholik davrida hukmronlik qilgan. U ancha tadbirkor bo'lib, Misrdagi mushkul ahvolni ancha yaxshilashga erishadi. Mamlakatdagi qo'zg'olonlar bostirilib, tartib o'rnatiladi.

SIN SHIXUANDI (haqiqiy ismi: **In Chjen**) (mil. avv. 249-210-yillar) – *Sin saltanati* podshohi (mil. avv. 246-221), Xitoy imperatori (mil. avv. 221-210). Sin hukmdorlari xonadoniga mansub bo'lgan. Xitoydagi oltita podsholikni bosib olib, mil. avv. 221-yilda yagona markazlashgan Sin imperiyasini barpo etgan va o'zini *birinchi Xitoy imperatori* – "*Sin Shixuandi*" deb e'lon qilgan. Taxtga o'tirganidan so'ng, mamlakaqt hududini 36 viloyatga taqsimlagan va ularning har biriga o'z noyiblarini tayinlagan. Uning davrida mil. avv. 215/214-yilda *Buyuk Xitoy devorini* ilgari mavjud bo'lgan chegara istehkomlari bilan yaxlit holga keltirish jarayoni boshlangan. *Sin Shixuandi* qo'lida qonun chiqarish, oliy ijroiya va sud hokimiyati to'plangan. O'z hokimiyatiga nisbatan har qanday tanqidiy munosabatlarga barham berish maqsadida mil. avv. 213-yilda xususiy shaxslar qo'lida saqlanayotgan gumanitar adabiyotlarni yoqish haqida farmon chiqargan. Mil. avv. 212-yilda *Sin Shixuandi* imperator hokimiyatiga qarshi xalqni ko'tarmoqchi bo'lgan 460 ta konfutsiy dini arboblarni qatl ettirgan. *Sin Shixuandi* davrida zulm kuchaygan, uning vafotidan so'ng xalq qo'zg'olonlari ko'tarilib Sin imperiyasi barham topgan. Imperator hozirgi Sian yaqinidagi dafn etilgan yeri bilan shuhrat qozongan; maqbarani 700 ming asir-qul barpo etgan. *Sin Shixuandi* o'limidan so'ng ham harbiy kuchga tayanish uchun 6 ming jangchisi va otlarning bo'y baravar kattalikdagi haykallarini yasashni buyurgan. *Sin Shixuandi* vafot etganida barcha haykallar ham u bilan qo'shib ko'milgan. 1974-yilda *Sin Shixuandi* dafn etilgan joydan jangchilar va otlarning bo'y baravar kattalikda ishlangan terrakota haykallari (mil. avv. taxm. 210-yilda) topilgan.

SMENDES - Shimoliy Misrda 21-sulolaga asos solgan Tanis hukmdori.

SNOFRU – Misrda Qadimgi podsholik davrida hukmronlik qilgan fir'avn. 4-sulola vakili. U Nubiya, shimoli-sharqda Sinay yarim oroli, Falastina g'arbiy yo'nalishda Liviya qabilalari ustiga harbiy yurishlar qilgan. Misga boy Sinay yarim orolini Misrga qo'shib olgan, Nubiyadan 7 ming asir, 200 ming chorva va boshqa qimmatbaho buyumlar olib kelgan.

SYAN YUY CHU – Chu podshohligida "*Ulug' Chu qayta tiklanmog'i kerak*" shiori ostida ko'tarilgan

qo'zg'olon rahbarlaridan biri. Qo'zg'olon boshlig'i Chen Shen halok bo'lgach, qo'zg'olonchilar qo'shinining qo'mondoni bo'lgan. U o'zini "Chu hokimi" – "Chu vani" deb e'lon qilgan. Xan saltanatini egallash uchun Lyu Ban bilan bo'lgan bir necha bor janglar qilgan. Mil. avv. 202-yil yanvarda Gaysya yonidagi jangda Lyu Ban qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchragan.

SYAN-VAN - Sharqiy Chjou podsholigi hukmdori. U mil. avv. 636-yilda di qabilalari bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchragan. Syan-Van podsholik poytaxti Loyanni tashlab chiqishga majbur bo'lgan.

SZIN-DI – Xan podsholigi hukmdori. Uning hukmronligi davrida yetti hokimlikning birlashgan 200 minglik qo'shini Xan saltanati poytaxti Sanyanga hujum boshlaydi. Szin-Di "Yetti hokim qo'zg'oloni"ni Sanyan ostonalarida tor-mor etgan. U "Yetti hokim"lar amaldorlarini ishdan olib, mustaqil qo'shin tuzishdan mahrum etgan.

SULAYMON – Isroil-Yahudiy podsholigi hukmdori. Dovudning o'g'li. Uning davrida Isroil-Yahudiy podsholigi kuchayib, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq va chorvachilik rivoj topadi. Sulaymon Tir shahridan temirchilarni, Bibl shahridan duradgorlarni chaqirib, mamlakatda qurilish ishlarini avj oldiradi. Tirdan qurilish buyumlari, Kilikiyadan ajoyib zodli otlarni keltirib, mamlakatda sotdirgan. U Janubdagi Ofir mamlakatidan yog'och, qimmatbaho toshlar, oltin, kumush, fil suyagi, maymun va tovuqlar olib keltirtiradi. Sulaymon qurilish, davlat xarajatlari va qo'shin uchun yangi soliq joriy qiladi. Bu esa xalq ommasi orasida noroziliklarni keltirib chiqaradi. Isroilliklar *Ierovoam* boshchiligida unga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Qo'zg'olon Sulaymon tomonidan shafqatsizlik bilan bostiriladi. Ierovoam Misr fir'avnini *Sheshonk* huzuriga qochib ketadi. Miloddan avvalgi 935-yilda Sulaymon vafot etadi.

SUMUABUM – amoriy sulolasining vakili. Qadimgi Bobil podsholigiga asos solgan.

SUMUEPAX – mil. avv. XIII asrda *Shimoliy Suriyaga* bostirib kirgan amoriy qabilalarining sardori. Sumuepax *Yamxad* davlatini tuzib, o'zini podsho deb e'lon qiladi. U Karxemish bilan Katna shahri oralig'idagi Suriya yerlari ustidan hukmronlik qiladi.

SUPPILULIUM – mil. avv. XIV asr boshlarida taxtga o'tirgan Xett podshosi. U serg'ayrat lashkarboshi, mohir diplomat va uzoqni ko'ruvchi dono siyosatdon bo'lgan. Uning davrida Xett podsholigi qaytatiklanib ravnaq topgan. U Xett qo'shinlarining jangovarlik jihatlari katta e'tabor bergan. Xett qo'shini ot qo'shilgan tezkor jang aravalari bilan ta'minlangan. Suppilulium Xett shaharlarini, xususan mamlakat poytaxti Xattusaning mudofaa inshootlarini mustahkamlashga ham katta e'tabor bergan. U qo'shni mamlakatlar ustiga lashkar yuborish, o'z qizlarini ularning shoh va shahzodalari nikohlab berish va turli diplomatik usullarni qo'llab, ularni o'ziga itoat ettirgan. Uning davrida xett qo'shinlari janubi-g'arbda Arsava podsholigini, janubda Kilikiya va Suriyaning katta qismini bosib olgan. Mitanni podsholigiga hujum qilib g'olib chiqqan. Shu davrda Ossuriya bilan Alshinning birlashgan qo'shinlari Mitanniga bostirib kirganlar. Vaziyatdan foydalangan Suppilulium o'z qizini Tushrattning o'g'li shahzoda Shattivasga nikohlab, shahzodani Mitanni taxtiga o'tqazgan va natijada Mitanni xetlarga qaram davlatga aylangan. Suppilulium podsholigi davrida Xett podsholigi Qora dengiz bo'ylaridan Palastin, Bobil va Ossuriya chegaralarigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan.

TANUTAMON – Efiopiya-Misr podshosi bo'lgan Taxarkaning vorisi. Tanutamon Misrda efiopiyaliklarni mag'lubiyatga uchratib, hokimiyatni o'z qo'lga olgan ossurlarga qarshi mil. avv. 663-yilda jang qilgan. Ammo, jang ossurlarning g'alabasi bilan tugaydi. Bu jangdan so'ng 25-Efiopiya sulolasi tugatiladi va Misr 20 nomga bo'linib ketadi.

TAXARKA - Efiopiya-Misr podshosi. Ossuriya podshosi Asarxadon mil. avv. 671-yilda Taxarkani yengan va o'zini Ossuriya-Misr podshosi deb e'lon qilgan. Shundan so'ng Taxarka ossurlarga qarshi ikki marta qo'zg'olon ko'targan. Ammo ularning ikkisi ham ossurlar g'alabasi bilan tugagan.

TELEPEN - mil. avv. 1520-1490-yillarda hukmronlik qilgan Qadimgi Xett podsholigi hukmdori. Telepen davrida Xett podsholigi biroz kuchaygan. Uning davrida Xett davlati yangidan tashkil topgan. U taxt vorisligini tartibga solgan. *Telepen yozuvlariga* ko'ra, podsholik hokimiyatini katta o'g'il, agar katta o'g'il bo'lmasa, ikkinchi o'g'il, ular bo'lmagan taqdirda katta qizning eri – kuyov olishi kerak bo'lgan. Podsho huzuridagi zodagonlar kengashiga ham katta e'tabor bergan. Bu kengash podshoning qarindosh-urug'lari, aka-ukalari, bojalari, sarkardalari va boshqa amaldorlaridan iborat bo'lgan. Uning davrida podsho katta huquqqa ega bo'lgan. Ammo mamlakat hayotiga oid ko'p masalalar kengash a'zolarining maslahati bilan amalga oshirilgan. Telepen vafotidan so'ng, podsholik kuchsizlanib, inqirozga yuz tutgan.

TIGLATPALASAR I – Ossuriya podshosi. Uning hukmronligi davrida Ossuriya podsholigi kuchayib shimolda Qora dengiz, g'arbda esa O'rtayer dengizi sohilidagi boy mamlakatlar ustiga qo'shin tortib, ularni o'z ta'siriga olgan.

TIRIKAN – g'utey qabilalari podshosi. Mil. avv. 2109-yilda Uruk podshosi Utuxengal bilan jang qilib mag'lubiyatga uchragan va unga asirga tushib qolgan.

TUTANXAMON (taxtga o'tirgandagi ismi - **Nebxepura**) - Misrdagi *Yangi podsholik davri* (18-sulola)da mil. avv. taxminan 1347-1337-yillarda hukm surgan fir'avn. Fir'avn *Amenxotep IV* (Exnaton)ning Nefertidan tug'ilgan 3-qizi *Anxesenna* uylangan. Ehtimol *Amenxotepning* ukasi ham bo'lgan. U *Amenxaton IV*

vafot etgach, taxminan 12 yoshida *Tutanxaton* (*Atonning jonli obrazi degani*) nomi bilan taxtga o'tirib, 19 yoshida vafot etgan. Hokimiyat amalda vazir *Eye* va boshqa amaldorlar qo'lida bo'lgan. *Tutanxamon* davrida *Exnatonning* diniy islohotlari bekor qilingan. Amon kultiga sajda qilish tiklangan, Tutanxamonning o'zi Tutanxamon ismidan voz kechib, fir'avn qarorgohini Exetatondan Fivaga qaytargan. Tutanxamonning shohlar vodiysidagi maqbarasi 1922-yilda ingliz arxeologi *Govard Karter* tomonidan topilgan. Maqbara qaroqchilar tomonidan talangan. Undan Tutanxamonning oltin sarkofagidan tashqari, yosh fir'avn tirikligida yaxshi ko'rgan san'at asarlari va uning qurol, buyumlari: oltin niqobi, rafiqasi *Anxesenpaatonning* tasviri, 2 g'ildirakli jang aravasi ustida aks ettirilgan fir'avn haykalchasi, oltin, ganch, qora va qizil yog'ochlardan ishlangan haykalchalar, o'q-yoy, xanjar, quticha, o'rindiqlik va boshqa buyumlar topilgan. Bu noyob san'at asarlari jahonning ko'pgina mamlakatlarida namoyish etilgan.

TUTMOS I - Yangi podsholik davridagi hukmronlik qilgan Misr fir'avni. Uning davrida Misr qo'shinlari Suriya va Palastinga bostirib kirib, Frot daryosi sohillarigacha yetib borgan.

TUTMOS III - *Yangi podsholik davrida* hukmronlik qilgan Misr fir'avni (1503-1491). Mil. avv. 1500-yillar atrofida katta yurishlar tashkillashtirishga muvassar bo'lgan. O'rtayer dengizining Sharqiy qismidagi mamlakatlarga 15 marta yurish qilgan. Uning qo'shinlari mil. avv. XV asr boshlarida Suriya va Palastinga o'rnashib olgan giksoslarni yengib, Suriya, Finikiya va Palastinni ishg'ol qilgan, Frot daryosi bo'yidagi *Karxemish shahrini* ham bosib olgan. Misr qo'shinlarining kuch-qudratidan cho'chigan Ossuriya, Xett, Bobil va Mitanni podsholari o'zlarini Tutmos III ning "*birodarlarimiz*" deb o'z mustaqilliklarini saqlab qolganlar. Uning qo'shinlari janubdagi Kush, Nubiya va Punt kabi mamlakatlarga bir necha bor bostirib kirganlar. Uning davrida Misr Yaqin Sharqdagi qudratli davlat bo'lgan.

TUSHRATTI - Mitanni podshosi. Uning davrida Xett davlati kuchayib, Mitanni ustiga yurish qilgan. Xetlar bilan bo'lgan jangda Tushratti mag'lubiyatga uchragan. Shu paytda Tushrattiga saroyda fitna uyushtirilib, o'ldirilgan.

U DI - mil. avv. 140-87-yillarda hukmronlik qilgan *Xan saltanati podshosi*. U Di hukmronlik qilgan davr Xitoy tarixida "*Oltin asr*" nomi bilan mashhur. Uning davrida mahalliy aslzodalarning huquqlari cheklanib, saltanatda amaldorlarning nazorati kuchaytirilgan. Xunnlarga qarshi kurashda o'ziga ittifoqchilar topish uchun mil. avv. 138-yili *Chjan Syan* boshliq o'z elchilarini O'rta Osiyo va Sinszyanga yuborgan. Chjan Syan mil. avv. 138-125-yillarda Qang', Yuechji, Kushon, Dovon va Baqtriya hukmdorlari huzurida bo'lgan. Chjan Syan bu davlat rahbarlarini Xitoy bilan ittifoq bo'lib xunnlarga qarshi kurashga ko'ndira olmagan. Ammo u O'rta Osiyo va Hindiston xalqlari haqida juda ko'p ma'lumotlar to'plashga erishgan. Shu davrdan boshlab Xitoyning O'rta Osiyo bilan aloqasi kuchayib, "*Buyuk ipak yo'li*"ga asos solingan. U Di ko'p sonli otliq qo'shinga tayanib mil. avv. 127-119-yillardagi bo'lgan urushlarda xunnlarni yengib, dastlabki g'alabaga erishgan. U Di davrida Xan qo'shinlari janubi-sharqiy Xitoydagi ko'p viloyatlarni bosib olganlar. Mil. avv. 130-111-yillar orasida U Di *varvarlar* ustiga ikki marta yurish qilgan. Xan qo'shinlari Hindistonga yo'l topa olmasalar ham Yanszi daryosining yuqori oqimidagi joylar podsholikka qo'shib olingan. Mil. avv. 109-yili Xan qo'shinlari Koreya yarimoroliga bostirib kirib *Choson mamlakatini* saltanat hududiga qo'shib olganlar. Mil. avv. 104-101-yili U Di qo'shinlari Dovon mamlakatiga o'tib, uning poytaxti *Ershini* qamal qilganlar. Xitoylar Dovondan "*qon bilan terlaydigan osmon otlarini*" olib qaytganlar. U Di davrida Xan podsholigi Sharqiy Osiyodagi eng kuchli davlatlardan biri bo'lib qolgan. Bu davrda Xitoyda dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiq ancha rivoj topgan, Xitoy savdogarlari Turon, Janubi-Sharqiy Osiyo, Janubiy Osiyo va boshqa mamlakatlar bilan qizg'in savdo-sotiq ishlarini olib borganlar.

U-DIN - Xitoydagi Shan-In davlati hukmdori. Uning davrida Shan-In davlati kuchayib, atrofda joylarni bosib oladi. U-Din vafotidan keyin Shan-In davlati kuchsizlana boshlaydi. Shan-Inga qaram bo'lgan qabilalar mustaqil bo'lib oladilar.

UGRASEN NAND - Nand podsholigiga asos solgan hukmdor. U mil. avv. 345-yilda Magadha podshosini yengib taxtga o'tirgan. Ugrasen Nand aholining quyi tabaqasiga mansub bo'lib, uning davrida Shimoliy, Markaziy va hatto Janubiy Hindistonning katta qismi Nandlar davlati tarkibiga qo'shib olingan. Nand davlati Hindistondagi qudratli davlatga aylanadi, xo'jalik va madaniyat har tomonlama rivoj topadi.

UR NAMNU - Ur podshosi. U mamlakatni Zagros tog'lari orasidan ko'chib kelgan gutey qabilalaridan tozalab, Ur 3-sulolasiga asos solgan va Shumer-Akkad podsholigini qayta tiklagan. U asos solgan sulola Shumer-Akkad podsholigini 115 yil idora qilgan.

URUNIMGIN - mil. avv. 2318-2312-yillarda Shumerdagi *Lagash* shahar-davlatida hukmronlik qilgan hukmdor. U mamlakatda ba'zi islohotlar o'tkazib, aholiga ancha yengilliklar bergan. Shumerda uning mavqei kuchayib xo'jalik rivoj topgan.

UTUXENGAL - Uruk podshosi. U mil. avv. 2109-yilda guteylarni yengib, ularning podshosi Tirikanni asirga olgan.

U-VAN - chjou hukmdori. Podsho Channing o'g'li. U "*Jangovar hukmdor*" nomi bilan ham mashhur bo'lgan. U-Van mil. avv. 1027-yilda katta qo'shin bilan Shan-In davlatiga bostirib kirgan. Shiddatli janglardan

so'ng U-Van qo'shinlari podsho Shou Sin boshliq Shan-In qo'shinlarini tor-mor keltirgan. Bu mag'lubiyatdan so'ng Shan-In davlati qulagan va Xitoyda Chjou podsholigi tashkil topgan.

VALTASAR (oromiycha **Bel-tu-ushshur** – *Bel podshoga madadkor bo'lsin*) – Bobil podshosi Nabonidning o'g'li. Mil. avv. 539-yilda forslar Bobilni egallagan paytlarida halok bo'lgan. Bobilni Kir II qo'shinlari qamal qilgan paytda Valtasar bazm tashkil qilgani (“Valtasar bazmi”) va uning halok bo'lajagi haqidagi bashorat (oromiycha “mene, mene, tekeli, uparsin”) so'zlarini devorda paydo bo'lishi) Bibliya (“Doniyol payg'ambar kitobi”, 5,5 -28)da keltirilgan va u san“at asarlarida aks etgan. Doniyol payg'ambar bu so'zlarni quyidagicha sharhlagan: “□ Alloh sening saltanatingni nihoyasiga yetkazdi□ sen tarozi pallasidasan va juda yengilsan; saltanating midiyaliklar va forslarga taqsimlab berildi”. O'sha kuni tundayoq Bobil taslim bo'lgan, Valtasar esa saroyga bostirib kirgan forslar tomonidan o'ldirilgan.

VAN MAN – milodiy 8-yildagi qo'zg'olon natijasida hokimiyati tepasiga kelgan Xan hukmdori. Van Man o'z hukmronligi davrida mamlakatda bir qancha islohotlar o'tkazgan. Uning taklifiga ko'ra, yer egalari qarashli yerlar musodara qilinib “*podsho yeri*” deb e“lon qilingan. Yerlar qayta taqsim qilingan. Yer va qullarni sotish va sotib olish to'xtatilgan. U qullarni “*shaxsiy qaram kishilar*” deb atashni buyurgan. Bu Xitoyda qulchilikni bekor qilish haqidagi birinchi qadam edi. Van Man narx-navo, savdoni tartibga solish va soliqlarni kamaytirish haqida ham yaxshi fikrlar bildirgan. Ammo Van Man islohotlari aslzodalarning qarshiligiga uchrab amalga oshmagan. Uning hukmronligi davrida Xan saltanatida ommaviy norozilik harakatlari bo'lib o'tgan. Bunday qo'zg'olonlarning biri 18-yili Shandunda Fan Chun boshchiligida boshlangan. Qo'zg'olonchilar qizil rangga bo'yaganligi sababli bu harakat “Qizil qoshlilar” nomini olgan. Qo'zg'olonga nafaqat Van Man islohotidan norozi bo'lgan oddiy aholi balki, aslzodalar va katta yer egalari ham qo'shilganlar. 22-yilda Van Man qo'zg'olonchilar ustiga yuz ming kishilik qo'shin yuborgan. Hal qiluvchi jangda qo'zg'olonchilar podsho qo'shinlarini tor-mor etib, Xuanxe daryosining o'rta oqimidagi yerlarni ishg'ol qilganlar. Shu vaqtda mamlakat janubida ham qo'zg'olon boshlangan. Ular o'zlarini “Yashil o'rmon qo'shinlari” deb ataganlar. 23-yilda Van Man qo'shinlari bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida bo'lgan shiddatli jangda podsho qo'shinlari tor-mor etilgan. Qo'zg'olonchilar Chanan shahrini ishg'ol qilib, Van Manni o'ldirganlar.

VAN SHU XE – Qadimgi Xitoylik mahhur tabib. U tabobatga oid “*Ney-Szi*”, - “*Odam tabiati va hayoti*” asarini yozgan. U bemorlarni davolashda meva, o'simlik va hayvonlarning ayrim qismlaridan tayyorlangan sodda va murakkab dorilardan foydalangan.

XAMMURAPI - *Bobil podshosi* (mil. avv. 1792-1750). Uning davrida Bobil davlati ravnaq topgan. Amorey qabilasidan. Mohir siyosatchi va sarkarda bo'lgan. Xammurapi harbiy kuch va diplomatik yo'l bilan o'z podsholigining dastlabki 35 yilida Ossuriya, Mesopotamiyaning janubiy va o'rta qismini Bobilga tobe ettirgan. Xammurapi davrida tovar-pul munosabatlari rivojlangan, xususiyl quldorlar xo'jaligi kuchaygan, davlatning markazlashuvi va podsho hokimiyatining mustahkamlanishi jarayoni o'sgan; Xammurapi qonunlari quldorlik tuzumi huquqining xarakterli belgilarini o'zida aks ettirgan Qadimgi Sharq huquqining qimmatli yodgorligi sanaladi. Xammurapi qonunlari 247 moddadan iborat bo'lib, huquqning ayrim sohalariga tegishli sud protsessi, mulk huquqi, mulkning turli ko'rinishlari, yerga egalik, nikoh-oila, meros huquqi va boshqa masalalarni o'z ichiga oladi. Xususiyl mulkchilikni, ayniqsa, quldorlikni qattiq himoya qilgan. Masalan, unda qulni o'g'irlaganlik, qochgan qulni yashirganlik uchun o'lim jazosi belgilangan.

XATTUSILI I - mil. avv. 1650-1620-yillarda hukmronlik qilgan Xett podshosi. Uning davrida Xett qo'shinlari Shimoliyl Suriyadagi Xalpa va Bibl shaharlarni bosib oladi. Mamlakatda qullar va kambag'allar qo'zg'oloni bo'lib o'tadi. Xattusili I o'z kuyovi tomonidan o'ldirilgan.

XATSHEPSUT (aynan - izzat-ikrom qilinadiganlarning birinchisi) - Misr malikasi (mil. avv. 1525-1503). Fir“avn Tutmos II (mil. avv. 1525- taxm. 1523) ning taxtdoshi, tutingan singlisi va xotini; so'ngra Tutmos III (mil. avv. 1525-1473; Xatshepsutning o'gay o'g'li)ning taxtdoshi. Amalda ularni hokimiyatdan chetlatib, o'zini rasman fir“avn deb e“lon qilgan (rassomlar Xatshepsutni soqolli etib tasvirlaganlar). Xatshepsut asosan, Amon ma“budi kohinlariga tayangan. Uning davrida Misr Falastin va Suriyadagi mulklaridan ajralgan, Puntga savdo ekspeditsiyasi uyushtirilgan; ibodatxonalar qurilishi avjga chiqqan. Xatshepsut vafotidan so'ng Tutmos III u haqidagi xotiralarni yo'qotish maqsadida barcha joylardan uning ismi va tasvirini o'chirib tashlashni buyurgan.

XEFREN (yunoncha Chephren), Xafra (misrcha) – Misrda *Qadimgi podsholik davrida* hukmronlik qilgan fir“avn (mil. avv. 27 asr oxiri - 26 asr boshi). 4-sulolaga mansub. Xeopsning o'g'li yoki ukasi. Gerodot uni Xeopsning despotik hokimiyatini davom ettiruvchi sifatida ta“riflaydi. Gizadagi *Xefren ehromi* - kattaligi jihatidan 2-bo'lib (balandligi 143,5 m), qadimda yashirin yo'l orqali vodiydagi granit ibodatxona bilan bog'langan; ibodatxonadan Xefrenning dioritdan ishlangan 2 haykali topilgan (Qohiradagi Misr muzeyida saqlanadi). Ehrom yaqinida Xefren davrida qoyatoshlardan o'yib ishlangan sfinksning ulkan haykali bor.

XEOPS (yunoncha Cheops), Xufu (misrcha) – Misrda *Qadimgi podsholik davrida* hukmronlik qilgan fir“avn (mil. avv. 27 asr boshi). 4-sulolaga mansub. Xeops davriga oid yilnomaning qoldiqlari, shuningdek,

Xeopsning Magxara vodiysi (Sinay yarim orolidagi mis va feruza konlari yaqinida joylashgan)da badaviylar ustidan qozongan g'alabasi aks etgan qoyatoshga o'yib ishlangan rasm saqlanib qolgan. Xeops ismi Nubiyaning shimolida, Abu Simbaldan shimoli-g'arbdagi tosh konlarida aniqlangan. Gerodot ehromlar bunyod etishning qadimgi misrcha an"anasini bayon qilar ekan, Xeopsni Misrga kulfat keltirgan, xalqni o'zi uchun ishlashga majbur etgan mustabid hukmdor sifatida tasvirlaydi. *Giza* shahridagi *Xeops ehromi* - Misr ehromlari orasida eng katta bo'lib, balandligi 146,6 m ni tashkil etadi.

XETTUSULI III – mil. avv. 1296-1280-yillarda Qadimgi Misr bilan qonli janglar olib borgan va mil. avv. 1280-yilda Misr firavini Ramzes II bilan tinchlik bitimini tuzgan Xett podshosi.

XIAN – giksos podshosi. Uning davrda Giksos podsholigi kuchaygan. Palastinning katta qismi, Krit oroli bo'ysundirilgan. Misrda dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik sezilarli darajada rivojlandi, savdo-sotiq ancha ravnaq topadi. Misr, Krti oroli, Suriya, Palastin, O'rta Yer dengizning Sharqiy sohilidagi shahar davlatlar bilan qizg'in savdo ishlari olib boradi. Xian vafotidan so'ng giksoslar davlati zaiflashgan.

XIRAM I – mil. avv. 965-936-yillarda hukmronlik qilgan *Tir-Sidan podsholigi* hukmdori. Uning davrida Tir-Sidan podsholigi ravnaq topgan.

XITA – Elam hukmdori. U mil. avv. 2230-yilda Akkad podshosi Naram-Suen bilan do'stlik shartnomasini tuzgan. Xita "*Naram-Suenning dushmani mening dushmanim, Naram-Suenning do'sti esa mening do'stim*" deb e"lon qilgan.

XOREMxeb – Misrdagi Yangi podsholik davrida mil. avv. 1395-1338-yillarda hukmronlik qilgan hukmronlik qilgan fir"avn, 19-sulola asoschisi. Nomarxlarning zodagon urug'idan bo'lgan. U Aton e"tiqodini bekor qilib, Amon e"tiqodini tiklaydi va uning ruhoniylariga katta imtiyozlar beradi. Xoremxeb bir necha ma"muriy islohotlar o'tkazib qo'shinni qayta tuzadi, soliq tizimini tartibga keltiradi, o'g'irlik, askarlarning talonchiligi va amaldorlarning poraxo'rligiga qarshi va xo'jalikni yaxshilash uchun choralar ko'radi. Og'ir jinoyatchilarga qarshi o'lim jazosini joriy etadi. U tashqi siyosat masalasiga katta e"tibor bilan qaraydi. Suriya, Palastin va Nubiya qarshi bir necha bor harbiy yurishlar uyushtiradi.

YARIMLIM – Suriya yerlarida vujudga kelgan *Yamxad davlatining* hukmdori. *Sumuepaxning* o'g'li. Uning davrida Yamxad davlatining poytaxti *Xalap shahri* bo'lgan. U Bobil podshosi *Hammurapi* va Mari podshosi *Zimrilimga* zamondosh bo'lgan.

YAXMOS I – Qadimgi Misrdagi *Yangi podsholik davri* asoschisi (mil. avv. 1559-1534-yillar). Giksoslarga qarshi kurashni boshlab bergan *Kamesuning* ukasi; Yaxmos qo'shinlari giksoslarni Misrdan butunlay uloqtirib tashlaydi. Palastinning janubidagi *Sharuxen qal'asini* 3 yillik qamaldan so'ng bosib olgan. Misr qo'shinlari Palastin, Finikiya va Suriyaning ko'p joylarini istilo qilganlar. Uning davrida Misr yuksak kuch-qudrat cho'qqisiga erishgan.

YAXMOS II - mil. avv. 569-yilda Misrda boshlangan g'alayonlar natijasida taxtga o'tirgan sarkarda. U Misrda mil. avv. 525-yilgacha hukmronlik qilgan. Yaxmos II Misr davlatini mustahkamlash uchun ko'p harakat qilgan, lekin u eroniylarni Misrga bostirib kirmasdan biroz oldinroq vafot etgan.

YU-VAN – mil. avv. 718-771-yillarda hukmronlik qilgan Chjou podshosi. Uning davrida chjoular yarim ko'chamanchi jun qabilalari bilan shiddatli janglar olib borganlar.

ZARDUSHT (Avesto tili bo'yicha **Zaratushtra**, yunoncha **Zoroastr**; mil. avv. 618-yil, Xorazm – mil. avv. 554-yil, Balx) – Zardushtiylik asoschisi; Movarounnahr, Xuroson va Eron xalqlarining birinchi voizi, shoir, din peshvosi; payg'ambar. Zardusht spitama urug'ining raisi Purushasp xonadonida tug'ilgan. Onasining nomi *Dug'dova*. Zardusht 15 yoshgacha zamonasining donishmandi *Barzin Kuras* qo'lida diniy qonunlar, tabiatshunoslik, voizlik, kalomi badi" fanlari bo'yicha ta"lim oladi, harbiy hunarlarni egallaydi. 16 yoshida Turon – Eron jangida ishtirok etadi. O'z qavm va qabilalari peshqadam vakillarining ko'pxudolik udumlariga qarshi harakatiga qo'shildi va 19 yoshida yakka tangrini kashf etish umidida Sablon tog'iga chiqib ketadi. 20 yil g'orda yashaydi. Rivoyatga ko'ra, Zardusht navro'z kunlarining birida koinlar boshchiligida muqaddas ichimlik – "*Hum*" tayyorlashga kirishgan. Erta tongda u daryodan suv olish uchun qirg'oqqa tushgan. Suv olib bo'lgach, ko'ziga qirg'oqda turgan porloq xilqat – "*Vohumana*" ko'rinadi va uning sehrli nuriga ergashadi. Nihoyat, u ezgu va ulug' xudo Ahuramazda huzuriga boradi. Ahuramazda o'zining butun borliqni yaratgan xudo ekani haqidagi xabarni bildirish uchun odamlar orasidan Zardushtni tanlaganini aytadi (bu vaqtda u 40 yoshga to'lgan edi). Shu kundan boshlab Zardusht zardushtiylik dinining payg'ambariga aylanadi. "*Gatlar*" deb atalgan, qo'shiq qilib aytishga mo'ljallangan she"rlar yaratadi. So'ngra shaharu qishloq kezib, yakka tangri g'oyasini targ'ib etadi, tarafdorlar orttiradi. Bundan xavfsiragan Turon shohi *Arjasp* Zardushtni dorga osish haqida farmon chiqaradi. Zardusht 300 maslakdoshi bilan Balxga, so'ngra Seyistonga qochib ketadi. Shimoliy Eronda zardushtiylik diniga asos soladi. Zardusht Eron shohi *Gushtasp* qabulida bo'lib, uni va donishmand vaziri *Jomaspni* yakka tangri *Ahuramazda* haqidagi ta"limotiga ishontiradi. Shundan so'ng, *Gushtasp* farmoniga ko'ra, Eron hududida zardushtiylik dini joriy etiladi. Buni eshitgan *Arjasp* *Gushtaspga* Zardushtni hibsga olib huzuriga jo'natish haqida talabnoma yuboradi. *Gushtasp* bu talabni rad etadi. *Arjasp* 300 ming lashkar bilan Eronga hujum qilib, Balx, Seyiston, Behruz shaharlarini vayron

qiladi. *Gushtasp*ning 4 o'g'lini jangda o'ldiradi, keksayib qolgan otasi *Luhrasp*ni qatl etib, *Gushtasp*ning o'g'li *Isfandiyorni* zindonband qilib, ko'p o'lja bilan qaytadi. *Arjasp*ning ikkinchi hujumi paytida zindondan qochgan *Isfandiyor* mudofaa janglarini yaxshi uyushtirib, g'animlarni tor-mor etadi. Natijada turonliklar ham zardushtiylik dinini qabul qiladilar. *Gushtasp* farmoniga ko'ra, shahar va qishloqlarda yangi ibodatxona – *otashkadalar* qurila boshlanadi. *Zardusht* Balxda qurilgan shunday otashkadaning ochilishida ishtirok etadi va ibodat paytida ko'pxudolik tarafdori *Bratarvaxsh* tomonidan pichoqlab o'ldiriladi. *Zardusht*ning *Istavatr*, *Uruvatr*, *Puruchitra* ismli o'g'illari, *Frini*, *Trini*, *Puruchisto* ismli qizlari bo'lgan. *Zardusht* o'z ta'limotini – *Avesto* (“*Qat’iy qonunlar*”)da bayon etadi. Tilshunoslik ma'lumotlari va kitob mazmuni *Avesto*ning faqat ayrim qismi taxminan bir vaqtda yozilganini ko'rsatadi.

ZIMRILIM – Mari podshosi. Qadimgi Babil podshosi *Hammurapi* Shimoliy Mesopotamiya shaharlarini bosib olishda u bilan ittifoq bo'lgan. Ko'p o'tmay *Hammurapi* mil. avv. 1759-yilda sobiq ittifoqchisi *Zimrilim* qo'shinlarini yengib *Mari*ni bosib olgan. *Zimrilim* *Hammurapi*ga qarshi qo'zg'olon ko'targan. *Hammurapi* *Mari* ustiga qo'shin tortib, uni ikkinchi marta ishg'ol qilgan. *Mari* *devoir* buzib tashlanib, hokim saroyi yoqib yuborilgan.

SHABAKA – mil. avv. 740-720-yillarda hukmronlik qilgan Efiopiya (Kush) hukmdori. Uning davrida Efiop qo'shinlari *Misr*ni bosib oladi. Efiopiya va *Misr* bitta davlat qilib birlashtiriladi. Shu tariqa *Misr*da Efiopiya sulolasi hukmronlik qiladi. Bu *Misr* tarixidagi 25- sulola edi. Bu sulola mil. avv. 715-664 yillarda hukmronlik qiladi. *Shabaka* davrida mamlakatda tinchlik o'rnatilib, xo'jalik va madaniyat ancha rivoj topgan.

SHAMPOLON Jan Fransua (Champollion) (1790-yil 23-dekabr - 1832-yil 9-mart) – fransuz misrshunosi, *misrshunoslikning asoschisi*. *Rozett* toshidagi 3 til: yunon, *Misr* iyeroglifi, *misr* yozuvining so'nggi shakllaridan, tez yozuv deb atalgan qisqartma iyerogliflarda yozilgan yozuvni tadqiq qilib, qadimgi *Misr* iyeroglif yozuvini o'qish uslubini yaratgan. Qadimgi *Misr* tili grammatikasining ilk muallifi. 1822-yilda *F. Shampolon* *Misr* iyerogliflarini o'qish yo'lini topgan. 1799-yilda general *Napoleon Bonapart* *Misr*ga qilgan yurish vaqtida topilgan *Rozett* toshiga yozilgan yozuv *Misr* yozuvlarini o'qib chiqish uchun dastlabki asos bo'lgan. Bu yozuvda *Makedoniyadan* chiqqan *Ptolemey* degan podsho tilga olingan. *Ptolemey* farmonlarini o'z fuqarolari uchun 2 tilda chiqargan. *Fransua Shampolon* bir qancha alomatlarni aniqlashga muvaffaq bo'lgan. Dastlab bu ish toshlardagi yozuvlarni o'qib chiqarish bilan cheklangan. Keyinchalik papirusdagi tekstlarni o'qib chiqarishga kirishilgan. Natijada tarixchilar *misrliklarning* mil. avv. 3500-yilgacha bo'lgan hayoti, urf-odatini va diniy marosimlarini o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

SHAN-YAN - *Sin* podsholigi hukmdori *Sao-chunning* amaldori. *Shan-Yan* podsho *Sao-chun* hukmronligi davri (mil. avv. 361-338)da mamlakatni boshqarish va xo'jalik sohasida bir necha islohotlar loyihasini ishlab chiqqan. Islohotga ko'ra yerni istagancha xususiy mulk qilib olish mumkin bo'lgan. Yerni erkin sotish va sotib olishga ruxsat berilgan. Ilgari hosildan olinadigan soliq yer solig'i bilan almashtirilgan. Davlatni boshqarishda ham qator ishlar qilingan. Butun podsholik 36 viloyatga bo'linib, uni podsho tayin etgan yangi amaldorlar idora qilganlar. Eski amaldorlar ishlaridan chetlashtirilgan va mamlakatda kuchli nazorat o'rnatilgan. Podsholik maktab va maorif ishlariga katta e'tabor berib bu sohada ham islohotlar o'tkazilgan. *Sin* qo'shinlari qayta tuzilib mustahkamlangan. Islohot natijalari podsho hokimiyatini ancha kuchaytirgan. Ammo *Shan-Yan* islohoti eski zodagon, xalq ommasini, konfutsiychi oqim namoyandalari va qullarning qarshiligiga uchragan. Podsho *Sao-chun* vafotidan keyin *Shan-Yan* qatl etilgan.

SHARKALISHARRI - *Akkad* podsholigi hukmdori (mil. avv. 2200-2176-yillar). Uning davrida *Akkad* podsholigining turli burchaklarida isyonlar kuchaygan. *Mesopotamiyaga* shimoli-g'arbdan *amoriy*, janubi-sharqdan *elamliliklar* bostirib kirganlar. *Sharkalisharri* dushman qo'shinlari ustidan g'olib chiqib, ularni mamlakatdan haydab yuborgan.

SHATTIVAS – *Mitanni* podshosi. *Tushrattining* o'g'li. *Shattivasni* *Xett* podshosi *Suppilulium* taxtga o'tqazgan va unga o'z qizini nikohlab bergan. Oqibatda *Mitanni* davlati xetlarga qaram bo'lib qolgan.

SHAUSHSHATAR – *Mitanni* podshosi. U *Ossuriya* (*Ashshur*) qo'shinlarini tor-mor etib, podsho saroyining oltin va kumushdan yasalgan darvozasini o'z yurtiga olib ketgan (bu darvoza 100 yildan so'ng *Ashshurga* olib kelingan).

SHESHONK I – mil. avv. 950-yilda Shimoliy *Misr*ni egallab olgan liviyalik hukmdor. U *Misr*da 20-sulolaga asos solgan. *Liviya* sulolasi *Misr*da mil. avv. 950-730-yillarda hukmronlik qilgan. U *Bubastis* shahrini o'z davlatining poytaxti qilib tanlagan. Shuning uchun *Sheshonk I* boshliq liviyaliklar asos solgan sulola *bubastislar sulolasi* deb ham ataladi. Mil. avv. 930-yilda *Palastinga* bostirib kirib, shahar va qishloqlarni talagan, ularni vayron qilgan. *Nubiyaga* ham qarshi talonchilik yurishlarini olib borib, u yerdan ko'plab harbiy asir va katta o'ljalari bilan *Misr*ga qaytgan. Uning davrida xo'jalik va qurilish ishlari jonlangan.

SHOPUR I – *Sosoniylar* davlatida 243-273-yillarda hukmronlik qilgan shoh. *Ardasher I* ning o'g'li. Uning hukmdorligidan boshlab *sosoniy* taxtiga chiqqan sulola vakillari “*shahanshoh*” unvoniga ega bo'ladilar. *Sosoniylar* davlati esa *Eronshahr* – *oriylar podsholigi* yoki *eroniylar shohligi* deb nomlangan. *Shopur I* davrida *Eron* qo'shinlari *Rim* qo'shinlari bilan janglar olib borib, ularni bir necha bor mag'lubiyatga

uchratganlar. Bu urushlarning birida Rim imperatori *Gordian* halok bo'lib, juda ko'p rimlik aslzodalar va askarlar asir tushganlar. Ular Shopur I ga 500 ming dinor aqcha to'lashga majbur bo'lganlar. 244-251-yillar orasida bo'lib o'tgan urushlar natijasida Shopur I qo'shinlari Janubiy Armaniston va Qadimgi Ossuriyani bosib olganlar. Uning qo'shinlari Suriyada Rim qo'shinlari bilan to'qnashib, ularni tor-mor etadi. Shimoliy Mesopotamiyaning Xarran va Edessa shaharlari yonida bo'lgan jangda ham sosoniylar qo'shinlari rimliklar ustidan g'alaba qiladilar. Edessa yonidagi jangda Rim imperatori *Valerian*, ko'pgina senatorlar va aslzodalar asirga tushadi. Rim bilan olib borilgan janglar natijasida Shopur I qo'shinlari Suriya va Frot daryosining yuqori oqimidagi 36 qal'a va shaharni ishg'ol qiladi. Rim imperiyasi hech qachon bunday katta mag'lubiyatga uchramagan edi.

SHOU SIN - Xitoydagi Shan-In davlatining so'nggi hukmdori. Shou Sin mil. avv. 1027-yilda chjou qabilalari hukmdori U-Van bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchragan va o'zini-o'zi o'ldirgan.

SHULGI – Shumer-Akkad podsholigi hukmdori (mil. avv. 2109-2046). Shulgi Suriya, Palastin, Elam, Kichik Osiyo va boshqa o'lkalarni Ur podsholigi bo'ysuntirgan. Shulgi o'zini “to'rt iqlim podshosi” deb atagan. Uning davrida Mesopotamiyada dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiq rivoj topgan. Qulchilik ham kuchaygan.

SHUTRUK-NAXUNTA I – Elam shohi. U mil. avv. 1180-yilda Bobil qo'shinlarini Elamdan quvib chiqargan. U Bobilga bostirib kirib bir qancha shaharlarni bosib olgan. Shutruk-Naxunta I katta o'ljalar qatori *Hammurabi qonunlari* yozilgan toshni ham Suzaga olb kelgan.

CHAN – mil. avv. XII asr boshlarida hulmronlik qilgan *chjou qabilalari* hukmdori. U “*Ma'rifatparvar hukmdor*” nomi bilan ham mashhur bo'lgan.

CHANDRAGUPTA - Qadimgi Hindistondagi *Magadxa davlati* podshosi, *Mauriyalar sulolasi* asoschisi (mil. avv. 317-298-yillar). Yoshligida nandlar (Magadha podsholari) saroyida xizmat qilgan, keyinchalik ular bilan taxtga egalik qilish uchun kurash boshlagan, mag'lubiyatga uchrab mamlakatning shimoli-g'arbiga ketgan. U yerda Hindistonga bostirib kirgan *Aleksandr* (Iskandar) qo'shiniga qo'shilgan va uni *nandlarga* qarshi gij-gijlagan. Aleksandr Hindistondan ketgach, Chandragupta mil. avv. 318-yildan boshlab yunon-makedon qo'shinlarini mamlakatdan butunlay quvib chiqarish uchun boshlangan kurashga rahbarlik qilgan. Bunda ancha yutuqlarga erishgan Chandragupta *Magadha* uchun kurashni qayta boshlagan, *Dxan Nandumi* taxtdan ag'darib hokimiyatni qo'lga olgan. Shimoliy Hindistonni tobe etib *Mauriyalar imperiyasiga* asos solgan. Mil. avv. 305-yilda *Salavka I Nikator* bosqinini qaytargan, u bilan tuzilgan sulhga ko'ra, Chandragupta 500 ta fil evaziga Hind daryosi g'arbidagi katta hudud (hozirgi Balujiston va Afg'onistonning bir qismi)ni olgan va Salavkaning qiziga uylangan. Ayrim ma“lumotlarga ko'ra, Chandragupta mil. avv. 293-yilda *jaynizmi* qabul qilib, toju taxtdan voz kechib rohiblikni qabul qilgan.

CHANDRAGUPTA I – milodiy 320-335-yillarda hukmronlik qilgan *Magadxa davlati* hukmdori. Guptalar sulolasidan. Uning davrida Magadxa davlati ancha kuchayib, Himolay tog'laridan Madras shahri oralig'idagi yerlarni bosib oladi.

CHANDRAGUPTA II - 380-415-yillarda hukmronlik qilgan *Magadxa davlati* hukmdori. Guptalar sulolasidan. Uning davrida Guptalar sulolasi davlati gullab-yashnagan. Chandragupta II podsholigi davrida Hindistonning yerlari Panjob, Hind vohasi hisobiga kengaygan. Hindistonda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, ayniqsa savdo-sotiq nihoyatda rivoj topadi. Chandragupta II podsholik qilgan yillar Hindiston tarixida “*Guptalarning oltin asri*” deb madh etilgan.

CHEN TAN – mil. avv. XVIII asrda Xitoyda davlat tuzib, yangi sulolaga asos solgan hukmdor. Uni o'z qabilasi Shan nomi bilan ataydi.

CHEN SHEN – Chu podsholigida “*Ulug' Chu qayta tiklanmog'i kerak*” shiori ostida ko'tarilgan qo'zg'olon rahbarlaridan biri. Chen shahri qo'zg'olonchilar tomonidan bosib olingach, Chen Shen jamoa oqsoqollari tomonidan podsho qilib ko'tarilgan. Biroq, ko'p o'tmay Chen Shen janglarning birida halok bo'lgan.

CHJAN SYAN (? - mil. avv. taxm. 103) - xitoylik diplomat va sayyoh. Mil. avv. 138-yil imperator *U-Di* tomonidan g'arbiga, yuechjilar bilan hunnularga qarshi ittifoq tuzish maqsadida yuborilgan. Hunnular qo'lga tushib qolib, faqat 10 yil o'tgachgina qochishga muvaffaq bo'lib sayohatini davom ettirgan. Qaytishda yana hunnular qo'lga tushgan, lekin tez orada qochishga erishgan. Mil. avv. 115-yilda elchilarga bosh bo'lib Xitoy chegaralaridan g'arbdagi ko'chmanchi usun qabilasi hukmdori (gunmo) huzuriga jo'natilgan. Chjan Syan uni Xitoy bilan ittifoq tuzishga ko'ndirgan. Chjan Syan tomonidan Xitoydan O'rta Osiyoga bosib o'tilgan yo'l keyinchalik Evropada *Buyuk ipak yo'li* nomini olgan. G'arbiy o'lkalar - O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston Chjan Syan sayohatigacha xitoyliklarga noma“lum bo'lib kelgan. Xitoyning G'arbiy o'lka bilan diplomatik aloqalar o'rnatishiga asosiy sabab mil. avv. II asrning 1-yarmida hunnular bilan yuechjilar (tozarlar) o'rtasidagi urush bo'lgan. Bu urushda yuechjilar engilib, ularning aksari qismi hozirgi Gansu viloyatidan Yettisuvga ko'chgan, biroq bu erda ham hunnular ularga tinchlik bermay quvg'in qilganlar. Ular O'rta Osiyoning jan.ga, Baqtriyaga ketishga majbur bo'lishgan, u yerda *Yunon-Baqtriya podsholigini* vayron etishda boshqa qabilalar bilan ishtirok etishgan. Keyinchalik yuechjilarning

avlodlari *Kushon podsholigini* barpo etishgan. Yuechjilar hunnularga qarshi kurashda o'zlariga ittifoqchi izlashgan. Xitoyning Xan sulolasi ham hunnularga qarshi kurash olib bormoqda edi. Chjan Syan g'arb safarida unga hun yo'l boshlovchisi Tani Xunuganfu hamrohlik qilgan. Biroq yo'lda u hunnular tomonidan qo'lga olinib ularning hukmdori huzuriga keltirilgan. Chjan Syanni hunnu qizga uylantirganlar, undan bir o'g'il farzand ko'rgan. Lekin qulay fursat kelishi bilan u hamrohlari bilan asirlikdan qochib, sayohatini davom ettirgan. U qad. Farg'ona - Dovonga kelgan. Davan hokimi Xitoy bilan diplomatik aloqalar o'rnatish niyati borligini aytgan. Chjan Syan Davan aholisi mashquloti haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Imperator U-Diga, ayniqsa, Dovon tulporlari yoqib qolgan. Chjan Syan Dovondan Kangyuyga (*Qang davlati*) o'tgan, so'ng janubga Daxya (Baqtriya)ga borgan. U yerda bir yil turib orqaga qaytgan, lekin yo'lda yana hunnular qo'lga tushib qolgan. Biroq 1 yildan keyin, hunnular o'rdasidagi ichki nizolardan foydalanib Xitoyga qochib borishga muvaffaq bo'lgan. Uning G'arbiy o'lkalarga qilgan 1-sayohati 13-yil davom etgan. U bilan yo'lga chiqqan 100 ta hamrohidan atigi 2 kishi - o'zi va yo'l boshlovchisi sog'salamat qaytib kelishgan. Xitoyga qaytib kelgach, Chjan Syan imperatorga batafsil hisobot tayyorlagan. O'z hisobotida O'rta Osiyodagi davlatlar, mulklar - Davan, Usun, Kangyuy, Daxya, Yantsay, Katta Yuechji haqida ma'lumot keltirgan.

CHJAN SZYAO – 184-yilda Xan saltanatiga qarshi ko'tarilgan "*Sariq ro'mollilar*" qo'zg'oloni rahbari. U mashhur tabib bo'lib, zamondoshlari uni "*oqil va sahiy muallim*" deb atashgan. Chjan Szyao xalqqa murojaat qilib, podsholikni ag'darib tashlashga va farovon hayot qurishga da'vat etgan. Chjan Szyao boshliq qo'zg'olonchilar o'z raqiblaridan ajralib turish uchun sariq ro'mol o'rab jangga kirganlar. Sariq rang xitoyliklarda farovon hayot ramzi ham bo'lgan. Shu tufayli bu harakat "*Sariq ro'mollilar*" qo'zg'oloni nomi bilan mashhur bo'lgan. Chjan Szyao qo'shini 300 ming kishidan iborat bo'lib, 36 qismga bo'lingan. Qo'zg'olonni bostirish uchun 40 mingdan ortiq hukumat qo'shinlari yuborilgan. 184-185-yillardagi janglar natijasida Chjan Szyao halok bo'lgan, qo'zg'olonchilar esa mag'lubiyatga uchragan.

CHJAN XEN – milodning II asrida yashab ijod etgan xitoylik astronom. Uning astronomiya va matematikaga oid asarida 124 yulduz turkumi, 2500 yulduzlarning nomi eslatib o'tilgan.

CHJI-CHJI – shimoliy xunlar boshlig'i. Uning boshchiligida shimoliy xunlar g'arb tomon siljiganlar. Lekin xitoy qo'shinlari ularni ta'qib qilib borib tor-mor etganlar.

ATAMA VA TUSHUNCHLARLAR

ADITINANI – Qadimgi hindlar "*hammaning onasi*", "*hamma narsaning mohiyati*", "*abadiyat*", "*yaratilgan va yaratuvchi*" kabi nomlar bilan ulug'langan hosildorlik xudosi.

AGNI – Qadimgi hindlarda olov xudosi.

AGUSHAYYA HAQIDAGI DOSTON - Qadimgi Mesopotamiya adiblari tomonidan yaratilgan doston. Dostonda ma'budalar *Ishtar* bilan *Saltu* o'rtasidagi mojaro hikoya qilinadi. Donishmandlik xudosi *Ea* bu ikki ma'budani *Agushayya* iltimosiga ko'ra yarashtirib qo'yadi. Doston *Agushayya*, *Ishtar* va *Saltu*larni maqtab, ular o'rtasida ittifoq hukm surishini kuylash bilan tugaydi.

AHAMONIYLAR - Ahamoniylar davlatini boshqargan qadimgi fors podshohlari sulolasi (mil. avv. 558-330-yillar). Ahamoniylar sulolasi qadimgi fors urug'idan boshlanib, bu urug' asoschisi *Axomandir*. Qadimgi Sharqning ko'pgina mamlakatlarini bosib olgan *Kir II* Ahamoniylar saltanatini barpo etgan. Ahamoniylarning katta tarmog'i *Kambis II* vafoti (522-yil) bilan tugagan. Kichik tarmoqqa *Doro I* asos solgan. Ahamoniylar sulolasi: *Kir II* (550-530) (Fors va Anshanda 558-yildan hokimlik qilgan), *Kambis II* (530-522), *Doro I* (522-486), *Kserks I* (486-465), *Artakserks I* (465-4240), *Kserks II* (424), *Sug'diyon* yoxud *Sekudian* (424-423), *Doro II* (423-404), *Artakserks II* (404-358), *Artakserks III* (358-338), *Arses* (338-336), *Doro III* (336-330).

AHAMONIYLAR DAVLATI - Mil. avv. 558-330-yillarda hozirgi Eron hududida Ahamoniylar sulolasiga mansub shohlar idora etgan davlat. Ahomaniylar davlati hududi Eronni va Hind daryosidan Egey va o'rta dengizgacha bo'lgan oraliqdagi Osiyo mamlakatlarini, shuningdek Misr, Liviya va Bolqon yarimorolining bir qismini bosib olish natijasida tashkil topgan. Ahomaniylar davlatiga qadimgi fors podshohlari xonadoni – axomaniylar vakili *Kir II* asos solgan. Mil. avv. 558-yili *Kir II* fors qabilalari ittifoqiga rahbar bo'lib, 553-yili Midiyaliklar hukmronligiga qarshi qo'zg'olon ko'targan. Forslar 550-yili Midiyani egallab, 3 yil davomida uni tarkibiga kirgan mamlakatlarni bosib olganlar. Mil. avv. 546-yilda esa Lidiya va Kichik Osiyodagi yunon shaharlarini zabt etganlar. 545-539-yillar oralig'ida Kichik Osiyoning katta qismi 538-yilda Bobil, 525-yilda Misr, 519-512-yillar or"alig'idagi Egey dengizidagi orollar, Frakiya, Makedoniya va Hindistonning shimoli-g'arbiy qismi bo'ysundirilgan. *Doro I* ning ma'muriy-pul islohatlari bosib olingan mamlakatlar ustidan boshqaruv va nazoratni yanada takomillashtirdi, davlat 20 ta harbiy-ma'muriy satrapiyalarga bo'linib, ularni tepasida maxsus amaldorlar-satraplar turgan. Ular fors podshosiga ulkan miqdorda soliqlar (pul va natura hoida) to'lashgan. *Doro I* davrida yagona tanga pul birligi – 8,4 g. oltin og'irlikdagi *doroyi* joriy qilingan. *Sikl* (1 drop 20 doroyi) mayda kumush tanga vazifasini o'tagan. Turon xalqlari ahomaniylar davlatiga qarshi To'maris, Shiroq va Frada boshchiligida qo'zg'olon ko'tarishgan. Mil. avv. 330-yilda *Aleksandr*

Makedonskiy qo‘shini zarbalari ostida ahamoniylar davlati qulagan.

AHURAMAZDA (Hurmuzd) - Zardushtiylikning eng muqaddas sanalgan ilohalaridan. Ezgulik xudosi, buyuk va mutafakkir iloh, Zardushtning homiysi, nurdan yaratilgan. Ahuramazda yorug‘lik, obodonlik, salomatlik, tinchlik, farovonlik kabi barcha ezguliklarni yaratuvchi va boshqaruvchi deb tushunilgan. Unga qarshi zulmat-qorong‘ulik, ochlik, vabo, ayoz, jang, zaxarli jonvorlar kabi barcha yovuzliklarni yaratuvchi va boshqaruvchi Anixramaynu (Ahriman) bo‘lib, doimo Axuramazda bilan kurashadi. Kurash Axuramazdaning g‘alabasi bilan tugaydi. Bu dualistik qarash zardushtiylik ta‘limotining asosi Avesto uchun zamin bo‘lgan. Uning keyingi davrlarida yozilgan sahifalarida Ahuramazda yakka xudo darajasiga ko‘tarilib, tafhid ta‘limotining asosini tashkil etgan. Turon va Eron xalqlarining qadimgi ilk asarlarida *Hurmuzd* - ezgulik uchun kurashuvchi, Axriman - yovuz timsoli tarzida tasvirlanadi.

AMON - Amon, xuddi *Ra* kabi, qadimgi Misr afsonasida - quyosh xudosi qirg‘iy boshli qiyofada tasvirlangan bo‘lib, u o‘z panohida asrovchi tangri hisoblangan. Amon umumiy Misr rasmiy xudosi aylangan. Misrning ba‘zi yerlarida Amon xotinini iloha ma‘buda *Amaunyat* desalar, boshqa yerlarida ilohi *Mut* deganlar, ularning o‘g‘illari - xudo *Xoxu* deb atalgan. Amonda qo‘y va g‘oz muqaddas hayvon hisoblangan. Ancha so‘nggi davrlarga oid yozuvlarda - Amon o‘zida butun tabiatni gavdalandiradi, tabiatdagi turli ofatlar, uning namoyon bo‘lishi, deb hisoblangan.

AMON-RA - Qadimgi Misr xudolaridan biri. Amon - Ra ning e‘tiborini orttirish uchun uni qadimgi Quyosh xudosi Ra bilan tenglashtirilgan hamda unga xudolar podshosi fir‘avnning otasi sifatida e‘tiqod qilingan. Dastavval Amon-Ra ikkita xudo bo‘lgan: Fiva shahri homiysi Amon va Quyosh xudosi Ra, so‘ngra ikkalasi yagona xudoga birlashgan. O‘rta podsholik davrida Amon-Ra ga sig‘inish rasmiy tus olgan. Mil. avv. XVI - XIII asrlarda podsholar urushlar olib borgan vaqtlarida Amon - Ra bosib oluvchilarning homiysi va g‘alaba keltiruvchi tangri sifatida mashhur bo‘lgan. Harbiy o‘ljalarning talaygina qismi Amon-Ra ehromiga keltirib berilgan. Shu tufayli ruhoniylarning boyliklari va nufuzi osha borgan.

AMORIYLAR (Amurru) - Qadimgi Arabistondan chiqqan somiy qabilalar. Mil. avv. 24-16 asrlarda Suriya dashtlarida yashagan. Amoriylar mil. avv. 2024-yilda elamiylar bilan birgalikda Urning III sulolasi davlatini tor-mor keltirib, mil. avv. 1894-yilda Bobilni bosib olib tarixda muhim o‘rin tutgan podsholikka asos solgan. Keyinchalik Ikki daryo oralig‘i, Suriya va Palastinning mahalliy aholisi bilan aralashib ketgan. Mil. avv. I mingyillikdan Amoriylar yerlari *Suriya* deb atala boshlagan.

AMULET - qadimgi misrliklar fikricha, mabodo inson o‘zi bilan birga olib yursa, yovuz ruhlari va balo-ofatlardan himoya qiluvchi kichik buyumlar; tumor.

AN - Mesopatamiyada osmon xudosi.

ANAXITA - Zardushtiylik dinida obodonlik va farovonlik ma‘budasi. Qadimgi dehqonlar yog‘ingarchilik va hosildorlikni Anaxitaning mo‘jizasi deb hisoblashgan. Qadimgi haykaltaroshlar Anaxitani bir qo‘lida anor yoki olma ushlab turgan ayol shaklida tasvirlaganlar. Arxeologik qazishmalarda Anaxitaning sopoldan yasalgan haykalchalari ham uchrab turadi.

ANIBUS - Qadimgi Misrda odam tanali, qora boshli shoqol qiyofasida tasvirlangan marhumlar va mumiyolar xudosi, mayyitlar posboni.

ANXRAMAYNU (fors tilidagi o‘rta asr manbalarida **Ahriman**, yunon adabiyotlarida **Areimanios**, **Ariman**) - Zardushtiylikda yovuz kuchlar, zulmat va o‘lim boshlig‘i, ahuramazdaning dushmani, inson ruhiyatidagi salbiy hissiyotlarning timsoli. Avesto kitobining “Gatlar” qismida Anxramaynu nomi umuman eslatilmaydi: ularda yovuzlik ruhi va taxshilik ruki - tegishlicha badkorliklar va odilliklar yo‘llarini tanlagan egizaklardir. “Kichik Avesto”da Anxramaynu - yovuz ruhlarni boshlab yuradigan “jaholat hokimi”dir; u har xil gunohlar, sehru jodular qiladi, yomonlik timsoli sifatida sovuqlik va qoru muzlikni, o‘lim, kasallik, keksalik, zaharli hasharotlarni yuboradi, birinchi inson govamardni halok etadi. Odatda u, ahuramazdaga qarshi o‘z qo‘l ostidagi iblisona kuchlar - devlar yordamida kurashadi. Uning zo‘ri bilan dunyo bir-biriga qarama-qarshi 2 taraf - yaxshilik va yovuzlik tarafga bo‘linib qoladi. Anxramaynu Avestoning “*Dinkart*” va “*Zotsepro‘m*” degan qismlaridagi rivoyatlarda tilga olinadi. Umuman Anxramaynuning yaxshilik va yorug‘likka qarshi kurashi abadiy davom etadi. Lekin Anxramaynu Ahuramazdani yengishga ojizlik qiladi, chunki har doim yaxshilik g‘olib chiqadi.

APIS - Memfis shahri xudosi Ptaxning yer yuzidagi qiyofasi. U peshonasi va belida oq qashqasi bo‘lgan qora ho‘kiz siymosida tasavvur etilgan.

ARD - Qadimgi Urartuda quyosh xudosi.

ATON - Qadimgi Misr dinida Quyosh xudosi. Fir‘avn Amenxotep IV (Exnaton) Atonni yogana oliy tangri deb e‘lon qilgan. Axetaton shahrida bu xudo sharafiga katta ibodatxona qurilgan.

AVESTO (Ovasto; parfiyoncha apastak - matn; ko‘pincha “Zend Avesto”, ya“ni “tafsir qilingan matn” deb ataladi) - Zardushtiylikning muqaddas kitoblari to‘plami. Ko‘pchilik tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, Avesto O‘rta Osiyoda, xususan Xorazmda mil. avv. I mingyillikning 1-yarmida vujudga kelgan. Avestoda keltirilgan geografik ma‘lumotlar ham buni tasdiqlaydi. Masalan, xudo yaratgan o‘lkalar sanab o‘tilar

ekan, boyligi va ko'rkamligi jihatidan Qadimgi Xorazm, Gava (Sug'd), Marg'iyona (Marv), Baqtriya (Balx) birinchi bo'lib tilga olinadi, Orol dengizi (Vorukasha yoxud Vurukasha) va Amudaryo (Daiti) tavsiflanadi. Avestodagi xalqning dastlabki vatani Sirdaryo, Amudaryo etaklari va Zarafshon vodiysi bo'lgan. Avesto uzoq vaqt mobaynida shakllangan. Unda keltirilgan ma'lumotlarning eng qadimgi qismlari mil. avv. II mingyillik oxiri - I mingyillik boshiga oid bo'lib, og'zaki tarzda avlod-dan-avlodga o'tib kelgan. Keyingi asrlarda Avesto tarkibiga turli diniy urf-odatlar bayoni, axloqiy, huquqiy qonun-qoidalar qo'shib borgan. Avestoni Zardusht diniy asar sifatida bir tizimga solgan. Dastlabki yozma nusxasi esa 12 ming mol terisiga bitilgan deb rivoyat qilinadi. U *Persipolda* saqlangan. *Aleksandr* (Makedoniyalik Iskandar) Eronni zabt etganda, bu nusxa kuydirib yuborilgan. Arshakiylardan *Bologes I* davri (51-78)da qayta kitob qilingan, lekin u saqlanmagan. *Sosoniylar* davri (III-VII asrlar)da yaxlit kitob holiga keltirilgan. Avesto 21 nask (qisim)dan iborat bo'lgan. Avesto hajmi katta kitob bo'lganligi sababli dindorlar kundalik faoliyatida foydalanish uchun uning ixchamlashtirilgan shakli - "*Kichik Avesto*" (Xurdak Avesto) yaratilgan. Arablar Eronni fath etgach (VII asr) zardushtiy ruhoniylarining bir qismi Hindistonga ko'chib o'tgan. Ularning avlodlari (*parslar*) Bombay shahrida o'z jamoalarida hozirgacha Avestoning asl nusxasini saqlab keladi. Fransuz tadqiqotchisi *Anketil Dyuperron* zardushtiy jamoasida yashab, Avesto tilini va yozuvini o'rganib, uni tarjima qilib nashr etgan (1771-yil). Avestoning bu nusxasi 27 jilddan iborat bo'lib, asarning yettidan bir qismidir. U *Yasna*, *Vispeped*, *Vendidat*, *Gatlar* va *Yashtlar* nomi bilan yuritiladigan kitoblarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston hukumatining tashabbusi bilan YUNESKO bosh konfirensiyasi 30-sessiyasi "Avesto" yaratilganing 2700 yilligini dunyo miqyosida nishonlash haqida qaror qabul qildi (1999-yilning noyabr oyida). "Avesto"ning jahon madaniyati va dinlar tarixida tutgan o'rnini hisobga olgan holda hamda yuqoridagi qarordan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi maxsus qaror e'lon qilib (2000-yilning 29-martida), "Avesto"ning 2700 yilligini nishonlash tadbirlarini belgiladi. Unga ko'ra 2001-yilning oktabr oyida O'zbekistonda xalqaro ilmiy konferensiya va tatanali bayram tadbirlari o'tkaziladi.

BAMBUK – Qadimgi Xitoyda iyeroglif yozuvi dastlab shu o'simlikka yozishgan. Xitoyliklar bambukni uzun-uzun taxtachalarga bo'laklab, uchi o'tkirlangan yog'och tayoqcha bilan ularga iyerogliflarni daraxt sharbatidan tayyorlangan siyoh bilan yozishgan. Ingichka va uzun taxtachalarga faqat ustun tariqasida yozish imkoni bo'lgan, shuning uchun ham yuqoridan pastga qarab yozish shakli keyinchalik saqlanib qoldi. Bambuk taxtachalarning yuqori qismida teshik parmalanib, ularni bir dasta qilib bog'lashgan. Bambuk taxtachalar bog'lami ayni mahalda eng qadimgi xitoy kitoblari ham edi. Faqatgina bundan 2,5 ming yil muqaddam bambuko'rnidai pakdan foydalanishgao'tildi.

BAQTRIYALIKLAR - Qadimgi Baqtriya davlatida istiqomat qilgan aholi bo'lib, ular mil. avv. VII-VI asrlarda Surxon vohasi, Afg'oniston shimoli, Tojikistonning janubiy hududlarida yashaganlar. Ularning yurti Avestoda *Baxdi*, Behistun bitiklarida *Baktrish*, yunon-rim mualliflari *Baktriana* deb yuritilgan.

BASTET - Qadimgi Misrda xotinlar va ularning chiroyi himoyachisi, qora mushuk qiyofasida tasvirlangan.

BOBIL (shumercha *Kadingirra*, akkadcha *Babilu*, aynan «*Xudolar darvozasi*») – Mesopotamiyaning shimoliy qismida, Frot daryosi bo'yida joylashgan shahar; hozirda Xilla shahri (Iroq). Bobil dastlab Akkad shohi Sargon (mil. avv. 2364-2314-yillar) haqidagi afsonada va Ur davlatining III sulolasiga oid hujjatlarda tilga olingan. Bobil Birinchi Babil sulolasi (mil. avv. 1894-1595-yillar) davrida katta rol o'ynay boshlagan, *Hammurapi* davri (mil. avv. 1792-1750-yillar)ga kelib esa nafaqat Mesopotamiyaning, balki butun Old Osiyoning yirik siyosiy, madaniy va xo'jalik markaziga aylangan. Mil. avv. 1595-yilda Bobil xetlar, so'ngra mil. avv. 1518-yilda kassitlar bosib olgan. XIII-XII asrlarda shahar Ossuriya podsholari *Tukultininurta I* va *Tiglatpalasar I* tomonidan ikki marotaba vayron etilgan. Mil. avv. I mingyillikning boshlarida Ossuriya va oromiy qabilalaridan xaldeylar o'rtasida Bobil uchun kurash bo'lgan. Mil. avv. 732-yildan Bobil Ossuriya davlati tarkibida bo'lgan. Mil. avv. 689-yilda shahar isyon ko'targanligi sababli Ossuriya podshosi *Sinaxerib* tomonidan butkul vayron qilingan. Mil. avv. 680-yilda *Sinaxerib*ning vorisi *Asarxaddon* tomonidan qayta tiklangan. Mil. avv. 626-yilda Bobildagi hokimiyatni xaldey *Nabopalasar* (626-604) egallab olgan. *Navuxodonosor II* (604-562) davrida shahar gullab yashnagan. 538-yili Bobilda *Valtasar* hukmronlik qilayotgan davrda forslar shohi Kir II mamlakatni bosib olgan. Mil. avv. 331-yilda Bobilni Iskandar Zulqarnayn zabt etgan. Mil. avv. 312-yilda Bobil Salavka qo'liga o'tgan. Shu paytdan e'tiboran Bobil yetakchilik mavqeini yo'qata borgan va mil. avv. II asrga kelib tarix sahnasidan uzil-kesil tushib ketgan.

BRAHMA (sanskritcha *Barahma*) – Hinduizmda Vishnu va Shiva bilan birgalikda ilohiy uchlikni tashkil etuvchi xudolardan biri. Koinotni yaratuvchi va boshqaruvchi oliy xudo hisoblangan. *Vedanta ta "limotiga* ko'ra dunyoda faqat Brahma mavjud bo'lib qolgan barcha hodisalar va narsalar Brahmaning soyasidir. Ko'pincha 4 qiyofada, 4 qo'lli oqqush ustida o'tirgan shaklda tasvirlanadi.

BRAHMANIZM (*Brahmanlik*) – Qadimgi hind dini. Veda dini asosida mil. avv. I mingyillikning boshida paydo bo'lgan. Brahmanizmning muqaddas adabiyotiga vedalar va ularga yozilgan juda ko'p sharhlar kiradi. Brahmanizmdagi veda dinidagi ko'pgina xudolarning ta'siri deyarli yo'qqa chiqib, asosan 3 xudo: *Brahman*, *Shiva* va *Vishnu* e'tiborli hisoblangan. Brahma - olamni yaratuvchi va boshqaruvchi, Vishnu – olamlarni

saqlab qoluvchi va muhofaza qiluvchi, Shiva – barcha mavjudotlarni yakson qiluvchi deb tushunilgan. Brahmanizmda sigirni, maymunlarni, ayrim o‘simliklarni ilohiyashtirish mavjud. Mil. avv. VI-V asrlarda Buddizm vujudga keldi va Brahmanizmga qarshi kurash olib bordi. Buddizmga qarshi kurash jarayonida va uning bevosita ta‘sirida Brahmanizm asta sekin *hinduizm*ga aylanib ketdi.

BRAXMANLAR – Qadimgi hind diniy to‘plamiga ko‘ra, birinchi toifa – oliy varna-kastaga mansub bo‘lgan Xudo Braxma og‘zidan chiqqan hind ruhoniylari.

BUDDA – “Ma‘rifatparvar”, Buddaviylik dini asoschisi shahzoda Siddharthe Gautamaning taxallusi.

BUDDIZM (*Buddaviylik*) – shahzoda *Siddharthe Gautama* asos solgan din. Mil. avv. VI-V asrlarda Hindistonda paydo bo‘lgan. Markaziy Osiyo, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida va uzoq Sharqda tarqalgan. Buddizm muayyan tarixiy davrlarda Xitoy, Hindiston, Koreya va Indoneziyada deyarli butun Osiyo xalqlarining ma‘naviy qadriyatlariga juda katta ta‘sir ko‘rsatgan. Boshqa dinlardan farqli ravishda buddizmda hech bir o‘zgarmas narsa yo‘q, hatto xudo ham o‘zgaruvchan deb uqtililadi. Buddizm ta‘limotiga ko‘ra, inson doim azob-uqubatga maxkum va bunga o‘zi sabab bo‘ladi. Azob-uqubattan qutulish uchun ko‘ngil xush ko‘rgan barcha narsalardan tiyilish darkor. Buddizm oldingilardan inson mavqei tabaqalaridan ham jamiyatdagi o‘rnidan bog‘liq bo‘lmashligi bilan farqlanadi. Buddaviylar inson yolg‘on so‘zlamsligi, mol-davlat to‘plamasligi, tirik mavjudotlarning qonini to‘kmaslik kerak deb hisoblaydilar. Buddizm zaminida 3 narsa – *Budda, Dharma, Sangxa*ga e‘tiqod yotadi. Budda (Siddharthe Gautama) oliy haqiqatga erishishning yorqin timsoli. Dharma – Gautama qoldirgan ta‘limot. Sangxa – Budda asos solgan va hozirgacha faoliyat ko‘rsatib kelayotgan rohiblar jamoasi. Buddizm tarixi 2500 yildan ortiq davrni o‘z ichiga oladi. Unga dastlab *braxmanizmning* va *jaynizmning* ta‘siri kuchli bo‘lgan. Imperator *Ashoka* (mil. av. III asr) davrida Buddizm kuchli mustaqil din sifatida shakllanadi. IX asrda muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatgan Buddizm Hindistonda inqirozga uchray boshlaydi va pirovardida bu yerda uning o‘rning hinduizm to‘liq egalladi. Dastlab Buddizm xudo bo‘lmagan, keyinchalik Buddaning o‘zi xudoga aylandi.

BUTUN DUNYO TO‘FONI HAQIDA AFSONA - Ikki daryo oralig‘idagi davlatlarda vujudga kelgan qadimiy afsona. Afsonada aytilishicha, odamlar xudolarni izzat-hurmat qilmay qo‘yadilar, shundan keyin xudolar odamlarni qirib tashlash uchun butun yer yuzini suvga g‘arq qilishga qaror qiladilar. Lekin donishmandlik xudosi *Ea* to‘fon bo‘lishi to‘g‘risida qamishlarga aytib qo‘yadi, bir kishining kulbasi ana shu qamishlardan yasalgan edi. Qamishlar bu haqda kulbaning egasiga shivirlaydilar. Kulbaning egasi kattakon kema yasab, o‘z oilasini, hunarmandlarni, shuningdek xonaki va yovvoyi hayvonlarni shu kemaga joylashtiradi. Osmonni qora bulut qoplaydi; kunduz kuni xuddi kechasidagi kabi qorong‘u bo‘lib qoladi, dovul boshlanadi, yerga jala quay boshlaydi, suv yerni qoplaydi. Yerdagi hamma tirik zot halok bo‘ladi. Olti kundan keyin bo‘ron tinadi. Suv kamaya boshlaydi. Kemadan chiqarib yuborilgan qora qarq‘a quruq yerni topib borib qo‘nadi, keyin bu yerga odamlar va jonivorlar chiqib borishadi.

BUYUK XITOIY DEVORI (xitoycha «*Vanli chongchang*» - «*10 mingli uzunlikdagi devor*»), **Saddi Chiniy** - Sin Shixuandi hukmronligi davrida Xitoyda ko‘chmanchi xunlarning hujumlaridan himoyalaniish uchun bunyod etilgan Shimoliy Xitoydagi qal‘a devori. Qadimgi Xitoy me‘morchiligining ulkan yodgorligi. Qal‘a devori sifatida dastlabki qismi mil. avv. IV-III asrlarda (tosh va g‘ishtdan ishlanib, ichini tuproq bilan to‘ldirib, shibbalab) qurilgan. Mil. avv. II-I asrlarda G‘arbiga tomon 500 km ga uzaytirilgan. Keyinchalik uni ko‘rish va mustahkamlash ishlari (eng muhimi XIV-XV asrlar) davom etgan. 1953-yilda Szyuyunguan qal‘asi (Pekin) yaqinidagi qismi tamirlangan. Buyuk Xitoy devori Szyuyunguan qal‘asi (Gansu viloyatining g‘arbi) Shanxayguan (Lyaodun ko‘rfazi qirg‘og‘i) qal‘a-qo‘rg‘oni oralig‘ida cho‘zilgan; ko‘tarilish joylari va tarmoqlari bilan uzunligi 5000 km ga yaqin (to‘liq saqlanmagan). Xitoy arxeolog olimlarining 2001-yildagi ilmiy tadqiqotlariga ko‘ra, Xitoyning janubiy-g‘arbidagi sun‘iy tepalik ham Buyuk Xitoy devoriga daxldorligi - uning davomi ekanligi aniqlandi. Bu bilan Buyuk Xitoy devorining umumiy uzunligi 530 km ga ko‘paydi. Buyuk Xitoy devorining balandligi - 6,6 m (shinaklarining devorlari bilan 8-10 m gacha), kengligi - asosida 6,5 m dan yuqorisida 5 m gacha. Har bir necha yuz metrda soqchilar uchun to‘rtburchakli burjlar (balandligi 10-12 m) qurilgan, har 10 km da kuzatish va xabar berish uchun minoralari, tog‘dagi muhim o‘tish jylarida mustahkam qo‘rg‘onlari bo‘lgan. Buyuk Xitoy devori me‘moriy yodgorlik sifatida saqlanadi. Alisher Navoiyning «*Saddi Iskandariy*» dostonida Buyuk Xitoy devori «*Saddi Chin*» devori nomi bilan tilga olingan.

DI – Qadimgi xitoyliklarda oliy xudo. U odamlarga qurg‘oqchilik, suv toshqinlari yuborgan yoki baxt ulashgan.

DINASTIYA (*sulola*) – birin-ketin hukmronlik qiluvchi podshohlar urug‘i; sulola vakillari ko‘pincha bitta nom bilan aytilgan, masalan, Ahamoniylar, Sosoniylar.

DOROYI – mil. avv. V asrda Ahamoniylar davlatida Doro I tomonidan muomalaga kiritilgan oltin tanga.

DUNYONING YARATILISHI HAQIDAGI DOSTON - Qadimgi Mesopotamiya adiblari tomonidan yaratilgan doston. Dostonda Bobil ruhoniylari tomonidan butun olamni yaratuvchi bosh xudo deb ta‘riflangan *Marduk* haqidagi hikoyalar o‘z ifodasini topgan.

EA – Mesopatamiyada donishmandlik va suv xudosi.

EKBATAN – Ahamoniylar davlatidagi muhim savdo markazlaridan biri bo‘lgan shahar.

ELAM – Eronning janubi-g‘arbidagi qadimiy davlat. Bu yerda aholi mil. avv. IV mingyillikning oxiri va III mingyillikning boshlarida yashay boshlagan. Mil. avv. III mingyillik boshlarida u yerda poytaxti *Suza* bo‘lgan *Elam davlati* tashkil topgan. Mil. avv. XXI asrgacha u Shumer va Akkad davlatlariga qaram bo‘lib qolgan. Mil. avv. 2230-yilda Elam hukmdori *Xita* Akkad podshosi *Naram-Suen* bilan shartnoma tuzgan. *Xita* “*Naram-Suenning dushmani mening dushmanim, Naram-Suenning do‘sti esa mening do‘stim*” deb e‘lon qilgan. Mil. avv. XXII asr boshlarida *Kutik-Inshushinak* Elamni birlashtirib, uni yagona davlatga aylantirgan. Shu vaqtda Elamning shimolida *guteylar* bostirib kirib, uni o‘zlariga tobe qilib olganlar. Ur III sulolasi davrida Elam Mesopotamiya hukmdorlariga tobe etilgan. Mil. avv. XXI asr oxirida Elam kuchayib, mustaqillikka erishib, Urni o‘ziga qaratadi va Janubiy Shumeri bosib oladi. Bobil podshosi *Hammurapi* esa elamliklarni Shumerdan haydab chiqaradi. Mil. avv. 1730-1700-yillarda elam qo‘shinlari Mesopotamiyaga bostirib kirib, Akkadgacha bo‘lgan yerlarni bosib olganlar. Mil. avv. XIV asr o‘rtalarigacha Elam o‘z mustaqilligini saqlab qolgan. Keyinchalik Elam bobilliklarga tobe bo‘lib qolgan. Mil. avv. 1180-yilda Elam shohi *Shutruk-Naxunta* / Bobil qo‘shinlarini mamlakatdan quvib chiqargan. U Bobilga bostirib kirib bir qancha shaharlarni bosib olgan. U katta o‘ljalar qatori *Hammurapi* qonunlari yozilgan toshni ham Suzaga olib kelgan. Mil. avv. 1155-1115-yillar Elam podsholigining gullagan davri hisoblanadi. Mil. avv. 1115-yili elamlklar bobilliklardan yengilib, mil. avv. VIII asrgacha o‘z mustaqilligini yo‘qotadilar. Mil. avv. VIII asrda Elam mustaqilligini tiklaydi va Bobil bilan ittifoq tuzib ossurlarga qarshi kurash boshlaydi. Mil. avv. 720-yili elam qo‘shinlari *Der* yaqinidagi dahshatli jangda ossurlarni tor-mor etadilar. Elamlklar bobilliklar bilan ham ittifoq tuzib ossurlarga qarshi uzoq kurashadilar. Mil. avv. 639-yili Elam *ossurlar*, 596-yili *bobilliklar* va 549-yili *eroniylar* tomonidan bosib olinadi. Shu bilan mustaqil Elam davlati barham topadi.

ELAM YOZUVI - qadimgi elamlklarning III mingyillikda vujudga kelgan 150 belgi-rasmdan iborat yozuvi. Keyinchalik 80 belgidan iborat yozuv kashf etilgan. Lekin mil. avv. XXIII-XXII asrlar davomida elamlklar *shumer-akkad mixsimon yozuvidan* foydalanganlar. Elamlklar mil. avv. VI asrda shumer-akkad mixxatini o‘zlashtirib va takomillashtirib 42 belgidan iborat o‘z alifbolarini yaratganlar. Ayni paytda ular aramey yozuvidan ham foydalanganlar.

ENLIL - Mesopatamiyada havo xudosi.

ERITREY DENGIZI – Arab dengizining qadimiy nomi.

ETANA HAQIDAGI DOSTON - Mesopotamiyada yaratilgan qadimiy doston. Bu doston ham boshqa dostonlar kabi bir necha mustaqil qismdan iborat. Unda burgutning ilon bilan do‘st tutungani, burgutning do‘stiga xiyonat qilgani, ilonning undan qattiq o‘ch olgani haqida hikoya qilinadi. Dostonda Etaning “*tug‘ilish giyohi*”ni va oliy podsholik hokimiyati alomatlarini qo‘lga kiritish maqsadida burgut qanotiga minib osmonga uchib chiqmoqchi bo‘lgani to‘g‘risida hikoya qilinadi. Doston oxirida Etana osmonga uchadi. U shunday balandlikka ko‘tariladiki, yer va dengizlar unga kichik bir kulcha va savatdek bo‘lib ko‘rinadi. Etana vahimaga tushib, burgutdan uchishni to‘xtatishni so‘raydi. Burgut uchishdan to‘xtamaydi. Dadillik va jasoratdan mahrum bo‘lgan Etana yerga yiqilib halok bo‘ladi.

FENIKS - Qadimgi Misr va yunon afsonalarida o‘lim yaqinlashadigan paytda o‘z uyasida go‘yo o‘zini o‘tda yondirib, so‘ngra kulidan qaytadan dunyoga kela oladigan afsonaviy qush, abadiy qayta bunyod bo‘lish, yangilanish, navqironlik va uyg‘onish timsoli.

FETIDA - Qadimgi Misrda dengiz ma‘budasi.

FINIKIYA YOZUVI - mil. av. II mingyillik o‘rtalarida Finikiyada paydo bo‘lgan hamda finikiyaliklar va karfagenliklar, qadimgi yahudiylar va moavdiklar tomonidan mil. IV asrgacha foydalanilgan konsonant harf-tovush yozuvi. Finikiya yozuvidagi grafemalar soni (22 ta) asosiy manba yozuvdagiga (29-30 grafema) nisbatan kamaygan. Unda faqat undoshlargina ifodalangan, unlilar mutlaqo ifo-dalanmagan - Finikiya yozuvi sof konsonant yozuv bo‘lgan. Harflar muayyan qat‘iy ketma-ketlikda joylashgan, ya‘ni alifboni tashkil etgan. Har bir harf belgisi nomga ega bo‘lgan va nomlar ayni harf bildirgan tovush bilan boshlangan. Finikiya yozuvi o‘ngdan chapga qarab gorizontal holatda yozilgan. Bu yozuvning paydo bo‘lishi insoniyat tarixida yozuvni takomillashtirishda olg‘a qo‘yilgan qadam bo‘lgan, chunki birinchi marta sof tovush yozuvining, grafemalar soni aniq bo‘lgan mukammal alifboning yuzaga kelishi jamiyatda yozuvni biladigan kishilar doirasini nihoyatda kengaytirib yuborgan. Mil. av. 12 asrda to‘la shakllangan Finikiya yozuvi finikiyaliklarning O‘rta dengiz bo‘ylarida barpo qilgan mustamlaka yerlarida tarqalgan. X-IX asrlarda Finikiya yozuvidan oromiy yozuvi (undan esa yahudiy, nabotiy, arab; Old va Markaziy Osiyoning boshqa alifbolari, jumladan, bilvosita gruzin va arman; sug‘d, uyg‘ur va mo‘g‘ul yozuvlari va b. yozuvlar) paydo bo‘lgan. XI-VIII asrlarda esa yunon, keyinroq lotin, kirill alifbolari, brahmi yozuvi (undan Hindiston, Shimoli-Sharqiy Osiyo va Tibet yozuvlari) kelib chiqqan. Ma‘lumotlarga qaraganda, hozirda bizga ma‘lum bo‘lgan harf-tovush tizimidagi alifbolarning 4/5 qismidan ko‘prog‘i Finikiya yozuvidan tarqalgan. Finikiya yozuvida bitilgan eng qadimgi yodgorliklar mil. avv. XII-X asrlarga mansub bo‘lib, Finikiyaning o‘zidan emas, balki

uning mustamlakalari hududidan topilgan (ular ko'p emas). Finikiya yozuvidagi yodgorliklarning ko'pchiligi mil. avv. V asr - mil. II-III asrlarga mansub. Undan keyingi davrda Finikiya yozuvi oromiy yozuvi tomonidan siqib chiqarilgan.

FIR“AVN - Qadimgi Misr podsholarining nomi. 2-suloladan boshlab podshoh unvoni. “fir“avn” so'zi qadimgi misrcha “per-o”dan olinib, dastlab “Shoh saroyi” (“Ulug‘ uy”) ma“nosini anglatgan. 18-suloladan boshlab, podshohning o‘zi fir“avn deb atalgan. Mamlakatdagi barcha ekin yerlari fir“avnlarni mulki hisoblangan. Aholidan to‘plangan soliqlar, odatda, fir“avnlarning shaxsiy ehtiyojlari uchun sarflangan. Qadimgi Misr diniy tasavvurlariga ko‘ra, fir“avn - quyosh ma“budi, Gorning o‘g‘li, uning yerdagi in“okosi va tabiat ma“budi Osirisning merosxo‘ri bo‘lgan. Fir“avn hokimiyatining qudratini, ulug‘vorligini ko‘rsatish uchun ularga bag‘ishlab ehromlar qurilgan.

FRIGIYA PODSHOLIGI – Kichik Osiyo g‘arbidagi quldorlik davlatlaridan biri. U Kichik Osiyo g‘arbiy qismining o‘rtasida joylashgan tog‘li mamlakat. Frigiya ko‘p irmog‘li Sangariy daryosi oqib o‘tadi. Frigiya xetlarga mansub qabilalar ham yashaganlar. Mil. avv. II mingyillik o‘rtalarida Makedoniya va Frigiya juda ko‘p qabilalar ko‘chib kelib, ular o‘zlarini *frigeylar* deb atashgan. Mil. avv. II mingyillikning ikkinchi yarmida frigeylar Frigiya podsholigiga asos soldilar. Ular Yunon-Troya urushi davrida troyaliklar bilan yelkama-yelka turib yunonlarga qarshi kurashganlar. Toyaliklar yunonlardan yengilgach, Frigiya Troyani o‘z ta“siriga olgan. Mil. avv. XII asr oxirida Frigiya qo‘shinlarining sharqqa uyushtirgan hujumlari ossurlar tomonidan to‘xtatilgan. Mil. avv. X-VIII asrlarda Frigiya podsholigi kuchayadi. Sangariy daryosining o‘ng sohilida joylashgan Gordion shahri podsholik poytaxti edi. Frigiyaliklar oddiy dehqondan chiqqan podsholari Gordiya bilan g‘ururlanganlar. Gordiyaning o‘g‘li shoh Midas davrida Frigiya podsholigi o‘z kuch-qudratini saqlab turgan. U ilm-fan va madaniyat homiysi bo‘lgan shohlardan edi. Medas podsholik yerlarini kengaytirish uchun Sharq tomon yurish qilgan. Midas qo‘shinlari Ossuriya shohi Sargon II qo‘shinlari bilan tog‘lik joyda bo‘lib o‘tgan jangda yengilgan. Ossurlar 3000 qal“a, 10 shahar, 2400 asir va behisob boyliklarni qo‘lgan kiritganlar. Midas Ossuriya hukmronligini tan olib, Ossur shohiga o‘lpon to‘lashga majbur bo‘lgan. Mil. avv. XIII asr oxirlarida atrofdan bo‘lgan qo‘shni qabilalarning to‘xtovsiz hujumlari natijasida Frigiya qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchrach, shoh Medas o‘z joniga qasd qilgan. Mil. avv. VII asr boshlarida Frigiya podsholigi kuchsizlanib, dastlab Lidiya ta“siriga, keyinchalik eroniylar, yunon-makedonlar, rimliklar va vizantiyaliklar ta“siriga tushib qolgan.

GALA PODSHOLIKLAR - Qadimgi Xitoydagi mil. avv. VII-V asrlardagi davlatlar.

GANESHA - Qadimgi Hindistonda boshi filnikiga o‘xshash bo‘lgan bosh xudo.

GEA - Qadimgi Misrda yer ma“budasi.

GIKSOSLAR (giksos so‘zi misrcha “xekou xasut” - “cho‘ponlarning hokimlari”, “cho‘l mamlaktining hukmronlari”) - Arabistonning shimoliy-g‘arbiy qismidagi dashtlarda semit va xurritlardan bo‘lgan qabilalar. Giksoslar ko‘chmanchi chorvador qabilalar bo‘lib, xo‘jalik va madaniyat darajasi jihatidan misrlik yoki mesopotamiyaliklarga qaraganda ancha past bo‘lishgan. Miloddan avvalgi 19 asrda Arabistonning shimoliy-sharqida giksoslarning harbiy ittifoqi tashkil topadi. Ular Sinay yarimoroli, Palastin va Suriya davlatining katta qismini bosib oladilar. Megiddo va Kadesh shaharlarini ham o‘zlariga itoat ettiradilar. Giksoslar Misrda mil. avv. 1710-1580-yillarda hukmronlik qilganlar. 15-16-sulolaga mansub Misr podsholari giksoslardan bo‘lgan. Giksos podsholari *Avoaris*dan turib mamlakatni boshqargan. Giksos podsholigi *Xian* davrida kuchayadi.

GILGAMESH HAQIDAGI DOSTON - Mesopotamiya adabiyotining eng nodir namunalaridan biri. Doston mazmuni juda keng. Ulardan birida *Gilgamesh* bilan *Enkidu* ko‘rsatgan qahramonliklar, Enkiduning fojiali o‘limi va Gilgameshning obi-hayot qidirib boshidan kechirgan sarguzashtlari bayon etiladi. Dostonda jahon to‘foni haqidagi afsona ham mavjud. Jahon to‘foni haqidagi afsonada qahramon Gilgameshning otasi *Ut-Nanshtim*ning donishmandlik xudosi *Ea* maslahati bilan qanday qilib kema yasaganligi, shu kemaga tushib, to‘fon vaqtida omon-esson qolganligi va bu bilan abadiy hayotga sazovor bo‘lganligi hikoya qilinadi. Shuni ta“kidlab o‘tish lozimki, Gilgamesh afsonaviy qahramon emas, balki tarixiy shaxs. U Uruk shahri podshosi bo‘lgan.

GIRKAN DENGIZI – Kaspiy dengizining qadimgi nomi.

GOR - Qadimgi Misrda fir“avnlarni homiysi. Osirisning hamda Isidaning o‘g‘li. Lochin boshli xudo qiyofasida tasvirlangan.

GUPTALAR DAVLATI - Qadimgi hind imperiyasi (IV-VI asrlar). Taxminan 320-yilda *Chandragupta* asos solgan (o‘sha yildan boshlab Hindistonda Guptalar erasi hisobi boshlangan). Poytaxti - *Pataliputra*. Eng gullab yashnagan davri (*Chandragupta II* davri taxminan 380-415)da deyarli butun Shimoliy Hindiston va boshqa bir qancha hududlarni o‘z ichiga olgan. *Skandagupta* davri (455-467)da bo‘ysundirilgan xalqlarning qo‘zg‘olonlari va saltanayning shimoli-g‘arbiy chegaralariga *eftaliylarning* hujumlari boshlangan. V asr oxirlaridan parchalana boshlagan. VI asr boshida eftaliylar Guptalar davlatining g‘arbiy qismini bosib olib, uni katta tovon to‘lashga majbur etishgan. Guptalar davlati Markaziy Hindistondagi *Mandasor davlati* bilan ittifoq tuzib eftaliylarni mag‘lubiyatga uchratgan bo‘lsa-da, bu urushlar natijasida nihoyatda zaiflashgan

va natijada VI asr oxirida barham topgan.

GUTIYLAR (*kutiylar, guteylar*) – Mesopotamiyaning sharqidagi Zagros tog‘lari orasida (Hozirgi Eron yassitog‘ligining g‘arbida) yashagan yarim ko‘chmanchi chorvador qabilalar (mil. avv. III-II mingyillik). Mil. avv. taxm. 2200-yilda (23 asr oxiri-22 asr boshlarida) Akkad podsholigiga bostirib kiradilar va uni o‘zlariga ihtoat ettiradilar. Shu bilan Sargoniylarning Akkad podsholigi barham topadi. Mamlakatni mahalliy amaldorlar orqali boshqarganlar. Guteylar Mesopotamiyada 125 yil hukmronlik qiladilar va ularning urf-odatları va madaniyatini qabul qilganlar. Mil. avv. I mingyillikda Mesopotamiya aholisi ulardan shimol va sharqda yashayotgan xalqlarni *gutiylar* deb atashgan.

HALOKATGA UCHRAGAN KEMA HAQIDA HIKOYA – qadimgi misr adiblari tomonidan yaratilgan hikoya. Unda podsho konlariga qilingan mashaqqatli sayohat haqida so‘z yuritiladi. Hikoya qilinishicha, sayyohlar dengizda dahshatli dovulga duch keladilar. Dovul ularni “*ruh oroli*”ga uloqtirib tashlaydi. Orola ulkan ilon qiyofasidagi oliyjanob podsho yashar ekan. Ilonshoh sayyohlarni yaxshi qabul qilibdi. Ularga ko‘p oltin, kumush, fil tishlari, xushbo‘y narsalar, it va maymunlar berib Misrga kuzatib yuboribdi.

HAMMURAPI QONUNLARI - Bobil podsholigining hukmdori Hammurapi tomonidan joriy qilingan qonunlar to‘plami. Hammurapi podsholikni o‘zi tuzgan qonunlar to‘plami asosida boshqargan. Hammurapining qonunlar to‘plami mixxat yozuvi bilan katta bazalt tosh ustuni sathiga yozilgan. Ustunning yuqori qismida taxtga o‘tirgan quyosh xudosi *Shamesh* Hammurapiga hokimiyat ramzi bo‘lgan tayoqni taqdim etayotgani ifoda etilgan. Ustunning boshqa joylariga qonunlar majmuasi bitilgan. U 247 moddadan iborat bo‘lib, kirish, qonunlar to‘plami va xulosadan iboratdir. Qonunning kirish qismida qonunlarni chiqarishdan maqsad - mamlakatda adolat o‘rnatishdir, deb ko‘rsatilgan. Unda podsho ulug‘lanib, ko‘klarga ko‘tarilgan. Qonunlar to‘plamining asosiy qismida mamlakat xo‘jaligi – dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, oilaviy munosabat, mehnatga munosabat, o‘g‘irlik va nopoklik masalalari bayon etiladi. Mamlakatda joriy qilingan qonun-qoidalarni buzgan kishilar Hammurapi qonunlari asosida sud qilinib jazolangan. Hammurapi qonunlari Mesopotamiya xalqlari tarixini o‘rganish uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan manba hisoblanadi. **Hammurapi qonunlaridan namunalar:** *Men Hammurapi xudolar tomonidan qo‘yilgan rahbarman. Frot bo‘yidagi qishloq va shaharlarni itoat ettirgan podsholarning eng birinchisiman. Men mamlakatimizda haqiqat va adolat o‘rnatdim. Bundan buyon:* 1) Agar kimki ibodatxona yoki podshoning mulkini o‘g‘irlasa, u o‘ldirilishi lozim; o‘g‘irlik molni olgan kishi ham o‘ldirilishi kerak. 2) Agar kimki qul yoki cho‘rini o‘g‘irlasa, u o‘ldirilishi kerak. 3) Agar kimki qochoq qulni yashirsa, u o‘ldirilishi kerak. 4) Agar kimki qulning tang‘asini kesib tashlasa, uning barmoqlari kesilishi lozim. 5) Agar kimki birovning qulini o‘ldirsa, u o‘lgan qul o‘rniga boshqa qul berishi kerak. 6) Agar kimki birovning ho‘kizini o‘ldirsa, u o‘lgan ho‘kiz o‘rniga boshqa ho‘kiz berishi kerak. 7) Agar kimning qarzi bo‘lsa, uning xotini, o‘g‘li yoki qizi 3 yil qul qilinishi kerak, 4-yil esa ozod qilinishi kerak. 8) Agar kimki o‘ziga teng kishining yuziga ursa, u jarima to‘lashi kerak. 9) Agar kimki o‘zidan yuqori mansabdagi kishini (ya‘ni amaldorni, kohinni) ursa, u ho‘kiz terisidan to‘qilgan darra bilan olmish marta uriladi. 10) Agar o‘g‘ri biror kimsaning uyini teshib kirib o‘g‘irlik qilsa, o‘g‘ri shu teshik oldida o‘ldirilishi kerak. 11) Agar bosqinchi o‘g‘ri qo‘lga tushmasa, yetkazilgan zararining hammasini shu bosqinchi o‘g‘ri yashaydigan joy to‘lashi kerak. Oxirida shunday deyilgan: “*Men, Hammurapi, adolatli podshodirman, menga qonunlarni Quyosh xudosining o‘zi yuborgan. Mening so‘zlarim bebaho so‘zlar, ishlarim tengi yo‘q ishlardir*”.

HINDAVIYLIK - Hindlarning braxmanlikdan ajralib chiqqan dini. Muqaddas kitoblari qayta ishlangan “*Mahobhorata*” va “*Ramayana*” bo‘lgan.

HUMO QUSHI - Zardushtiylikda baxt va boylik ilohasi. Humo ko‘zga ko‘rinmas qush. Lekin u kimning boshiga soya solsa, o‘sha baxtli va boy bo‘ladi, deb tushunganlar. Humo jannat qushi deb hisoblangan.

IANNA - Qadimgi shumerliklarda Zuhra sayyorasi va hosildorlik xudosi.

ILK PODSHOLIK DAVRI – **Qadimgi Misrda mil. avv. 3100-2800-yillarni o‘z ichiga olgan podsholik davri.** Bu podsholik davrida Misrni 1-2-sulola vakillari idora qilgan. Ikkinchi sulola namoyandalari podsholik qilgan davrdan boshlab Misr podsholari *fir‘avn* deb atalgan. Mamlakat poytaxti Memfis shahri bo‘lgan. Ilk podsholik davri sug‘orish tarmoqlarining rivojlanishi, yangi yerlarning ochilishi, tosh va mis qurollarining mukammallashuvi, kulolchilik charxining paydo bo‘lishi, ichki va tashqi savdo rivojlanishi, ayirboshlash savdosining taraqqiy etishi bilan xarakterlidir. Bu davrda davlat apparati va unga xizmat qiluvchi amaldorlar - *kotiblar tabaqasi* shakllangan, ma“muriy okruglar - *nomlar* tashkil topib, ularni *nomarxlar* boshqargan, muntazam ravishda bosqinchilik yurishlari uyushtirilib turilgan, jumladan, janubga - Kush (Nubiya)ga, shimoli-g‘arbga - liviyaliklarga va Sinay yarimorolidagi badaviylarga qarshi (bu yerda mis konlari bor edi) yurishlar qilingan. Ilk podsholik davrida hukmronlik qilgan fir‘avnlari: 1-sulola: Mina (Menes), Jer, Den, Semerxet, Ka. 2-sulola: Xotep-Sexemui, Nebra, Peribsen, Xasexem, Xasexemui.

INDRA – Qadimgi hindlarda momaqaldiroq xudosi. Keyinchalik hokim, hukmdor va podsholar homiysiga aylangan. Keyinchalik Indra so‘zining o‘zi ham podsho, hokim, hukmdor kabi ma“noni anglatga boshlagan.

IPAK – Dastlab iyerogliflarni bambukka yozib yurgan xitoyliklar bundan 2,5 ming yil muqaddam

bambuk o'rnida ipakdan foydalanishgan. Ipak tayoqchabilan emas, mo'yqalam bilan yozilar edi. Endi kitob uzun ipak parchasigao'xshar, uni o'ramatarzidatayoqchagao'rashar edi.

ISIDA - Qadimgi Misr afsonalarida osmon va yer ilohasi, ayollar homiyasi, hosildorlik xudosi, xudolar va odamlarni o'limdan asrovchi; Osirisning singlisi va Geraning onasi, Kichik Osiyo, Suriya, Qadimgi Yunoniston va Rimda ham Isidaga sig'inishgan.

ISROIL-YAHUDIY PODSHOLIGI – Mil. avv. XIII asrda yahudiy qabilalari Palastinga bostirib kirganlar va Palastinga o'rnashib *Saul* ismli kishini podsho qilib saylaganlar. U Isroil davlatini tuzib, filistimlar bilan kurash olib borgan. Jangda Saulning 3 o'g'li halok bo'lgan. Bu fojiani eshitgan Saul o'zini qilich tig'iga tashlab o'lgan. Saul vafotidan so'ng uning kuyovi *Dovud* (1000-965) Palastinni birlashtirib, Yahudiya podsholigini tuzgan. Dovud Saulning o'g'li *Ishvaa* "lamni yengib *Isroil-Yahudiy podsholigini* tuzgan. Dovud davrida Isroil-Yahudiy podsholigi kuchayib, ravnaq topgan. Dovud vafotidan so'ng taxtga uning o'g'li *Sulaymon* o'tiradi. Sulaymon davrida Isroil-Yahudiy podsholigi kuchayib, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq va chorvachilik rivoj topdi. Sulaymon Tir shahridan temirchilarni, Bibl shahridan duradgorlarni chaqirib, mamlakatda qurilish ishlarini avj oldiradi. Tirdan qurilish buyumlari, Kilikiyadan ajoyib zodli otlarni keltirib, mamlakatda sotdirgan. U Janubdagi Ofir mamlakatidan yog'och, qimmatbaho toshlar, oltin, kumush, fil suyagi, maymun va tovuqlar olib keltirtiradi. Sulaymon qurilish, davlat xarajatlari va qo'shin uchun yangi soliq joriy qiladi. Bu esa xalq ommasi orasida noroziliklarni keltirib chiqaradi. Isroilliklar *Ierovoam* boshchiligida qo'zg'olon ko'taradilar. Qo'zg'olon shafqatsizlik bilan bostiriladi. Ierovoam Misr fir'avnini *Sheshonk* huzuriga qochib ketadi. Mil. avv. 935-yilda Sulaymon vafot etadi, taxtga uning o'g'li *Rovoam* o'tiradi. Ierovoam Misrdan katta qo'shin bilan qaytib kelib, Rovoam qo'shinlarini yengadi va Isroil podsholigini tiklaydi. Mil. avv. 930-yili Misr fir'avni *Shehonk* qo'shinlari Palastinga bostirib kirib, shahar va qishloqlarni talab, ularni vayron qiladi. Sharqdan esa mamlakatga Ossuriya qo'shinlari bostirib kiradi. Ossuriya podshosi *Salamansar* va *Sargon II* davrlarida Isroil podsholigi ossur qo'shinlari tomonidan tor-mor etiladi. *Sargon II* mil. avv. 722-yili Samariya shahrini bosib olib, Isroil podshosi *Osiyani*, 27290 isroilliklarni asir qilib olib ketadi va ularni Midiya va Mesopatamiyaga joylashtiradi. Isroilga esa aramey fuqarolarini joylashtiradi. Shu tariqa Isroil podsholigi barham topadi. Ammo keyinchalik Yahudiy podsholigi o'z mustaqilligini biroz tiklab oladi. Biroq Yahudiy podsholigining mustaqilligi uzoqqa jo'zilmaydi. Mil. avv. VII asr oxirida Palastin misrliklar tomonidan bosib olinadi. Mil. avv. 597-586-yillarda Palastin Bobil podshosi *Navoxodonosor II* qo'shinlari tomonidan istilo qilinadi. Quddus shahri vayron etilib, aholining ko'p qismi Ikki daryo oralig'iga haydab ketiladi.

ISHTAR - qadimgi akkadliklarda Zuhra sayyorasi hamda hosildorlik, muhabbat, urush va g'alabasi ilohasi. Ikki yuzli xudo bo'lgan. Bobilda Xudo Ishtarga atab darvoza bunyod etilgan bo'lib, undan mil. avv. VI asrga oid sirrush maxluqi – ajdahosi hamda sher tushirilgan tasvir topilgan.

IYEROG'LIF (yunoncha **hieros** - **muqaddas** va **qluphe** - **o'qiyiq**) - bir so'z, bo'gin yoki tovushni ifodalashga xizmat qiluvchi grafik ifoda. Iyerogliflarning eng qadimgisi Misr yozuvi belgilari bo'lib, mil. avv. IV mingyillik oxirida qo'llangan. Hozirda 5 mingga yaqin Misr iyerogliflari ma'lum. Iyeroglif termini yozuvning boshqa tizimlariga nisbatan ham ishlatiladi. Masalan, qadimgi (mil. avv. 2 minginchi yillar) va hozirda Xitoy yozuvi, xat yozuvining (mil. avv. II-I ming yillar) turli tasviriy (mixxat bo'lmagan) belgilari va boshqalarga nisbatan qo'llaniladi. Qadimgi yunonlar yozuvni shu nom bilan atashgan. Iyerogliflar "toshga chekilgan muqaddas bitiklar" ma'nosini anglatadi. Misliklar alifbosi 700 iyeroglifdan iborat bo'lgan.

JEB - Qadimgi Misr dehqonlari va aholisi ilohiylashtirgan "muqaddas yer" xudosi.

KARSHARVAR – "mamlakat", zardushtiylar ta'limotiga ko'ra, dunyo 7 ta tabiiy iqlim, karsharvar - qismlarga bo'lingan.

KASSITLAR – mil. avv. II-I mingyillikda hozirgi G'arbiy Eron hududida yashagan tog'lik qabilalar. Mil. avv. 16 asrda Bobilni egallab, 400 yilga yaqin hukmronlik qilgan kassit sulolasiga asos solishgan. Kassit tilining genetik aloqalari aniqlanmagan. Turli xalqlar bilan aralashib ketgan.

KASTALAR (varna) - Qadimgi Hindiston aholisi mashg'ulotlariga bog'liq holda ajratilgan toifa. Qadimgi Hindiston aholisi Veda diniy to'plamida 4 guruhga ajratilgan: brahman, kshatriya, vayshilar, shudralar. Bu toifalarga kirmagan chandallar bo'lgan.

KAURILAR - Arabiston dengizi va Hind okeanida ovlanadigan mitti chig'anoqlar. Bu chig'anoqlarning bahosi ancha qimmat bo'lgan. Ular savdo bitimlari tuzilayotganda to'lov vositasi bo'lib xizmat qilgan.

KAVI - Avestodagi mamlakat sardori.

KI - Mesopatamiyada yer xudosi.

KOHIN - Qadimgi Sharq (xususan, Misr, Bobil, Hindiston va O'rta Osiyo)da, shuningdek, Yunoniston va Rimda tarqalgan dinlarning ruhoniylariga nisbatan qo'llanilgan ibora. Kohinlar xudo va odamlar o'rtasida vositachi bo'lishgan.

KOMPAS – dastlab bu moslamani xitoyliklar ixtiro qilgan bo'lib, u magnitlangan temirdan yasalgan uzun dastali kattakon qoshiqni eslatar edi. Bu moslamani kataklarga ajratilgan zarhallagan yog'ochga

oʻrnatishgan, uning dastasi esa hamma vaqt *janub*ni koʻrsatgan. Xitoyliklar kompasdan tegishli ishlarda quruqlik va dengizda foydalanishgan.

KSHATRIYALAR – Qadimgi hind diniy toʻplamiga koʻra, ikkinchi toifaga mansub xudo Braxma qoʻllaridan bunyod etilgan jangchilar.

LIDIYA - Kichik Osiyoning gʻarbidagi qadimgi quldorlik davlati. Asosan, Germ va Meandr daryolari vodiysida joylashgan. Meandr orqali Sharqqa muhim savdo yoʻllari oʻtgan. Lidiyaliklar Kichik Osiyoda koʻchib kelgan turli elatlar taʼsiriga uchramay, anʼanaviy turmush tarzlarini saqlab qolishgan. Frigiya davlati parchalangach, lidiyaliklarning roli kuchaygan. Ular kimmeriylarning hukmronligidan xalos boʻlib, azaldan savdo va madaniy aloqada boʻlib kelgan Kichik Osiyoning gʻarbiy qirgʻogʻida joylashgan yunon shaharlarini boʻysundirganlar. Sardi shahri Lidiya davlatining poytaxti, hukmron sulola esa - *Mermnadlar* boʻlgan (podshohlari *Giges, Aliatt, Krez*). Bu sulola vakillari oʻz hokimiyatlarini Kichik Osiyoning sharqiga, Galis daryosigacha yoyganlar. 547-yilda forslar shohi Kir II Lidiya podshosi Krezni magʻlubiyatga uchratgan va Lidiya Ahamoniylar davlatiga qaram boʻlib qolgan. Lidiya zodagonlari savdo munosabatlari juda taraqqiy etganligi va mamlakatda boy oltin konlari mavjudligi tufayli ulkan boylikka ega boʻlishgan. Tarixda lidiyaliklar birinchi boʻlib tanga zarb etishgan – deb hisoblanadi. Mil. avv. 334-yilda Lidiya Aleksandr saltanati, Salavkiylar davlati, Pergam va Rim imperiyasi tarkibiga (Osiyo viloyatlarini bir qismini tashkil etgan) kirgan. Gerodotning yozishicha, lidiyaliklarning bir qismi Etruriyaga koʻchib ketgan.

LOJUWARD - Ishlov berish juda qulay boʻlgan hamda Qadimgi Misr va Qadimgi Mesopotamiya davlatlari tomonidan yuksak baholangan qimmatbaho tosh. Uning asosiy konlari *Baqtriyada* boʻlgan.

MAAT – qadimgi misrliklarda adolat va odil sudlov ilohasi.

MARDUK - Mesopotamiyada butun olamni yaratuvchi bosh xudo. Bobil homiysi. U bosh homiylikka maʼbuda Tiamatni yengib erishgan.

MASSAGETLAR (yunoncha *Massagetai*) - Kaspiy dengizining sharqiy sohili, Orol dengizi atroflari, Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida mil. avv. VIII-IV asrlarda yashagan koʻchmanchi va boshqa qabilalar guruhining yunon adabiyotlarida uchraydigan umumlashma nomi. Massagetlar toʻgʻrisida fanda turli xil qarashlar mavjud. Ayrim olimlar fikricha, *“Massaget”* nomi *“masyo”* - “baliq” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, *“baliqxoʻrlar”* maʼnosini anglatgan. Boshqa bir fikrga koʻra, *“Massaget”* atamasi *“mas”*, *“saka”* va *“ta”* soʻzlaridan tarkib topib, *“saklarning katta uyushmasi”*ni bildirgan. Uchinchi bir taxminga koʻra, *“Massaget”* soʻzi *“maza getlar”* – *“ulugʻ getlar”* degani boʻlib, massagetlarning oʻzi esa qadimgi xitoy manbalaridagi *“da (katta) yuechjilar”* bilan aynan bir xalqdir. *Gerodotning* yozishiga koʻra, massagetlar - koʻchmanchilar. Ular piyoda va otda jang qiladilar, otlarining koʻkraklariga sovut kiydirganlar. Koʻproq kamon, nayza va sagariy (oybolta) kabi jang qurollari ishlatganlar. Massagetlarning barcha jihoz va qurol-aslahalari mis va oltindan yasalgan. Roʻzgʻor buyumlarini esa boʻyoq bilan boʻyaganlar. Massagetlar malikasi *Toʻmaris* bilan boʻlgan jangda *Axomaniylar davlatining* asoschisi *Kir II* halok boʻlgan. *Strabonning* maʼlumotiga koʻra, massagetlar Quyoshga topinganlar va unga atab otlarni qurbonlik qilganlar. Strabon koʻchmanchilar bilan bir qatorda Orol boʻyidagi botqoqliklar va orolchalarda yashab, terimchilik va baliq ovlash bilan mashgʻul boʻlgan qavmlarni, shuningdek, xorazmiylar va otasiylarni massagetlarga mansub deb bilgan. Massagetlar konfederatsiyasi qadimgi Xorazm davlatining asosiy harbiy kuchini tashkil qilgan.

MAURIYALAR IMPERIYASI (mil. avv. IV-II asrlar) - Qadimgi Hindistondagi yirik quldorlik davlati. *Mauriya* (Maurʼya) sulolasidan *Magadha* hukmdori *Chandragupta* (mil. avv. 317-298-yillarda hukmronlik qilgan) asos solgan. Chandragupta butun Shimoli-Gʻarbiy Hindistonni, mil. avv. 305-yilda Balujiston va Sharqiy Afgʻonistonni Mauriyalar imperiyasiga qoʻshib olgan. Uning oʻgʻli *Bindusara* (mil. avv. 293-268-yillar) davrida Mauriyalar imperiyasiga *Dekan* ham tobe boʻlgan. Bindusaraning oʻgʻli *Ashoka* davri (mil. avv. 268-231-yillar)da Mauriyalar imperiyasi ravnaq topgan. Imperiya shimolda - Kashmir va Himolay toʻgʻlaridan janubda *Maysurgacha*, gʻarbda - Afgʻoniston sharqda *Bengaliya qoʻltigʻigacha* boʻlgan maydonni egallagan. Hindistonning qoʻshni vaGʻarb mamlakatlari bilan savdo, madaniy vadiplomatikaloqalari anchakengaygan. *Buddizm* butun Hindiston va qoʻshni mamlakatlarga tarqalgan. Turli viloyatlar oʻrtasida munosabatlar yaxshilangan, sanʼat, adabiyot va siyosat toʻgʻrisida asarlar yaratilgan. Ashoka vorislari davrida imperiya 2 qismga boʻlinib ketgan. Mil. avv. II asr boshlarida Mauriyalar imperiyasining shimoli-gʻarbiy qismi *Yunon-Baqtriya podsholigiga* qoʻshib olingan. Mauriyalar imperiyasining oxirgi shohi *Brixadratha shunglar sulolasidan* boʻlgan lashkarboshi *Push* *“yamitra* tomonidan oʻldirilgan va hokimiyat shu sulola qoʻliga oʻtgan (mil. avv. 180).

MIDIYA PODSHOLIGI – Eronning shimoli-gʻarbida joylashgan qadimiy oʻlkalardan biri. Bu oʻlkada qadim zamonlardan boshlab midiya qabilalari yashaganlar. Mil. avv. IX asrda Midiya hududida mayda davlatchalar mavjud boʻlib, ossurlar bu yerga tez-tez hujumlar uyushtirib turganlar. Ossurlar midiyaliklarni talab, ulardan xiroj undirganlar. Mil. avv. VIII asr oxirida Midiyaga *kimmeriylar*, VII asr boshlarida esa *skif* qabilalari bostirib kirganlar. Mil. avv. 672-yilda midiyaliklar *Kashtariti* rahbarligida ossurlarga qarshi kurash boshlab, ularni Midiyadan haydab chiqaradilar. Kashtariti Midiyadagi mayda davlatchalarni birlashtirib yagona davlat

tuzishga bel bog'laydi. Mil. avv. VII asr o'rtalariga kelib Midiya Qadimgi Sharqdagi qudratli davlatga aylanadi. Mil. avv. 753-yilda Midiya shohi Kashtariti ossurlar ustiga qo'shin tortadi. Ossurlar skiflarni midiyaliklarga qarshi kurashga ko'ndiradilar. Midiya qo'shinlari ossur va skiflarning ikki tomondan bergan zarbalariga bardosh bera olmay yengiladi. Bu jangda Kashtariti halok bo'lib, Midiya mil. avv. 653-625-yillar orasida skiflar ta'sirida qoladi. Mil. avv. 625-yili Kashtaritining o'g'li *Kiaksar* Midiya podshosi bo'lgach, skiflarni mamlakatdan quvib chiqaradi. Kiaksar podsholikdagi mayda davlatlarni birlashtirib, Midiyani kuchli saltanatga aylantiradi. Mil. avv. 614-yili Kiaksar qo'shinlari Ossuriyaga bostirib kirib uning poytaxti *Ashshurni* vayron qiladilar va talaydilar. Mil. avv. 612-605-yillarda Midiya va Bobil harbiy ittifoqdosh mamlakatlarga aylanadi. Bu davrda Kiaksar Bobil podshosi *Nabopalar* bilan ossurlarga qarshi jang boshlaydilar. Mil. avv. 612, 609-yillarda Bobil va Midiya qo'shinlari ossur qo'shinlari yengib Ossuriyaning *Nineviya* va *Ashshur* shaharlarini yana vayron qiladilar. Bu mag'lubiyatdan so'ng ossur qo'shinlari g'arbga chekinadilar. Mil. avv. 605-yilda misr-ossur qo'shinlari bilan Midiya-Bobil qo'shinlari o'rtasida *Karxemish* yonida bo'lgan jangda ossur-misr qo'shinlari tor-mor etilib, shu bilan Ossuriya davlati ham barham topadi. Bu janglardan so'ng shimoliy Mesopotamiyada Ossuriya yerlari Midiya ixtiyoriga o'tadi. Kiaksar Bobil bilan do'stlikni mustahkamlash uchun qizini Bobil podshosi Nabopalarining o'g'li *Navuxodonosor II* ga nikohlab beradi. Ikki davlat o'rtasida yaqin do'stlik hukm suradi. Kiaksar janubda Persuani, sharqda Parfiyani, g'arbda esa Kichik Osiyoning Galis daryosigacha bo'lgan yerlarni Midiyaga qo'shib oladi. Mil. avv. 590-585-yillar orasida Lidiya-Midiya urushi sodir bo'ladi. Rivoyatga ko'ra mil. avv. 585-yil 28-may kuni quyosh tutilishi oqibatida urush to'xtab, tinchlikka asoslangan sulh shartnomasi tuziladi. O'rtadagi gina-kudratga chek qo'yish maqsadida Midiya shahzodasi *Astiyag* Lidiya shohi *Alittaning* qiziga uylanadi. Mil. avv. 585-yili Kiaksar vafot etib, Midiya taxtini uning o'g'li *Astiyag* egallaydi. *Astiyag* davrida Bobil bilan Midiya o'rtasidagi munosabat buzilib, qonli janglar boshlanadi. Bu urushlar har ikki tomonni zaiflashtiradi. Forslar *Kayxusrav* boshchiligida qo'zg'olon ko'tarib, mil. avv. 550-yili *Astiyag* qo'shinlarini tor-mor etadilar. Midiya davlati Eronga qo'shib olinadi va barham topadi.

MINA - Qadimgi Misrda hosildorlik va chorvachilik xudosi, odamlarning tug'ulishi va chorvaning ko'payishining homiysi. Cho'l hokimi va Qizil dengizga boradigan karvon yo'lining himoyachisi. Bir qo'li yuqorida, bir qo'li esa qamchi ushlab turgan odam qiyofasida tasvirlangan. Misrliklar Minaning yog'ochdan ishlangan buyumiga sig'inganlar.

MINO – Mesopotamiyadagi og'irlik o'lchovi. 550 gr kumushga barobar bo'lgan.

MITRA - Zardushtiylarning eng muqqadas sanalgan ilohalaridan. Mitraga quyosh va yorug'lik, pokizalik va haqiqat xudosi, dehqonlar va chorvadorlar himoyachisi, hosil, ma'murchilik va to'kin-sochinlikni ta'minlovchi sifatida e'tiqod qilingan. *Ahuramazda* bilan odamlar o'rtasidagi asosiy vositachi, jangovar yigit siymosida tasvirlangan. *Anxramaynuga* qarshi chaqmoqlari bilan kurashgan, kamalakka Mitraning kamoni, o'q otuvchi yoyi deb sig'inganlar. Qadimda Hindiston, Eronda bosh xudolardan biri. Mil. avv. VI asrdan Mitraga sig'inish Kichik Osiyo hamda Frot va Dajla daryolari oralig'ida tarqaldi. Keyinroq Mitraga sig'iniladigan alohida din - *mitraizm* paydo bo'ldi. Bu din ellinlar orasida, milodiy I asrdan boshlab Rimda, II asrdan butun Rim imperiyasida mashhur edi.

MITANNI DAVLATI (*Mittaniya podsholigi*) – Mesopotamiyaning shimoli-g'arbida joylashgan (hozirgi Suriya hududida) qadimgi davlatlardan biri. Dajla va Frot daryolari Mitanni yerlaridan boshlanadi. Mil. avv. XII asr oxiri - XVI asr boshlarida bu o'lkada Mitanni davlati tashkil topdi. Mamlakat aholisining asosiy qismini *hurritlar* tashkil etganlar. Mil. avv. XVI-XV asrlarda Mitanni davlati kuchayadi. Mitanni Kichik Osiyo, Finikiya, Suriya va Palastinga o'z ta'sirini o'tkazgan. Mil. avv. XV asrda Mitanni goh Misr, goh Xett, goh Bobil, goh Ossuriya bilan urushlar olib boradi. XV asrda Xett davlati kuchayib, Mitanni ustiga qo'shin tortadi. Jangda Mitanni podshosi *Tushratti* qo'shinlari yengiladi. Shu vaqtda podsho saroyida fitna uyushtirilib, *Tushratti* o'ldiriladi. Ossuriya Alshi davlatlari ittifoqini tuzib, ittifoqchilar Mitanni qo'shinlariga zarba beradilar. Xett podshosi *Tushrattining* o'g'li *Shattivasni* taxtga o'tiqzib, unga o'z qizini nikohlab beradi. Oqibatda Mitanni Xett davlatiga qaram bo'lib qoladi. Mitanni Xettlar yordamiga tayanib Ossuriyani o'ziga qaram qilib olmoqchi bo'ladi. Ammo ossur qo'shinlari yana g'olib chiqib, Mitanni podshosi oilasi bilan asir olinadi. Mitanni poytaxti *Vashshukan* ossur qo'shinlari tomonidan vayron etiladi. Keyingi janglarda ham ossurlar g'alaba qozonib, mamlakatni vayron etadilar. 15 mingdan ortiq kishi asir olinadi. Mil. avv. XIII asrda Mitanni davlati parchalanib mayda davlatchalarga bo'linib ketadi. U Ossuriya davlatining ta'siriga tushib, o'z mustaqilligini yo'qotadi.

MIXXAT – Qadimda Old Osiyoda qo'llangan, mix yoki ponachalarga o'xshash chiziqcha (belgi)larni loy taxtachalarga o'yib tushurishdan iborat ideografik yozuv turi. Ushbu yozuv mil. avv. 3 mingyillik boshlarida *shumerlar* tomonidan yaratilgan. Bunda ayrim buyumlar va umumiy tushunchalarning nomi rasmlar bilan ifodalangan, masalan, oyoq tasviri "yurish", "turish", "olib ketish", ma'nolarini anglatadi. Bunday belgilar miqdori 1000 tagacha yetgan. Shumer mixxati dastlab yuqoridan pastga, keyinchalik gorizontol holda - chapdan o'ngga qarab yozilgan. Mil. avv. 3 mingyillikning o'rtalarida mixxatning so'z - bo'ginli shakli

paydo bo'lgan, belgilar miqdori 600 tagacha qisqartirilib, rasm - belgilar soddalashtirilgan. Ayni shu davrda shumer mixxati akkadliklar (bobilliklar va ossuriyaliklar) tomonidan o'zlashtirilib, somiy tillarga moslashtirilgan, belgilar soni 300 taga tushirilgan. Akkadliklar ishlab chiqqan mixxat keyinchalik, mil. avv. 2-1 mingyilliklar davrida bir qancha qo'shni xalqlar tillari (xett, elam, urart, qadimgi fors va b.)ga moslashtirilgan holda qo'llana boshlagan. Bu davrda mixxatlar harf-tovush-bo'gin yozuvlariga ancha yaqinlashib, shunday yozuvlarning kelib chiqishiga asos bo'lgan. Mil. avv. 1 mingyillik oxirlarida mixxatlar o'rnini oromiy yozuvi egallagan. Mixxatda bitilgan juda ko'p yodgorliklar - tarixiy yozuvlar, turli rasmiy hujjatlar, og'zaki ijod namunalari, lug'atlar, ilmiy asarlar, diniy matnlar saqlanib qolgan. Turli xalqlarga mansub mixxatlarni o'rganish, deshifrovkalash 19 asrdan, aniqrog'i, 1802-yildan boshlanib, 20 asrning o'rtalarigacha davom etgan. Nemis, fransuz, ingliz, chex, rus olimlari mixxatlarni deshifrovkalashda faol ishtirok etib, bu sohada ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borganlar.

MOT – Suriya va Finikiya diniy e'tiqodida o'lim xudosi.

MUMIYOLASH – murda yoki uning ayrim a'zolari va to'qimalarini chiritmaydigan qilib uzoq saqlash usuli. Buning uchun jasadga chirituvchi mikroblarni o'ldiradigan maxsus antiseptic moddalar shimdiriladi. Jasadga maxsus ishlov berilganidan keyin ko'pdan-ko'p matolar bilan o'rashgan, qimmatbaho taqinchoqlar bilan bezashgan. Matolar qati orasiga omad keltiruvchi *tumorlar* qo'yilgan. Shu taxlit ishlov berilgan inson mayyiti *mumiyo* deyilgan. Odatda mumiylash qariyb 70 kun davom etgan. Bu qadimdan ma'lum, dastlab Misrda qo'llanilgan; ular balzamlash vositalariga xushbo'y modda – balsam qo'shib ishlatganlar. Ilgari murdaning boshi, ko'krak, qorin bo'shliqlarini turli tuz eritmalari bilan to'ldirganlar.

NAQSHI RUSTAM - Sheroz (Eron)dan 50 km, qadimgi *Istahr* shahri (Taxti Jamshid) yaqinida joylashgan Husaynko'h qoyalaridagi *ahomoniylar* sulolasi podshohlarining maqbaralari hamda kitobalari. Naqshi Rustam Eron sarkardasi - *sosoniylardan Yazdigard III* armiyasi bosh qo'mondoni Rustam (636-yilda arablar bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan) nomiga qo'yilgan. Naqshi Rustam *Doro I, Artakserks I* va *Doro II* larning *Ko'hi Rahmat* bag'riga kovlab joylashtirilgan maqbaralaridan iborat. Doro I maqbarasi to'rtburchak shaklida, zardushtiylik an'anasi asosida yaratilgan bo'lib, eng qadimgi yodgorlikdir (*Doro qabri kitobalari*). Maqbaradan pastda, chap tomonidagi rel'efda sosoniylar podshosi *Shopurning* Rim imperatori *Valerian* ustidan g'alabasi (mil. 260-yil) va Valerianning ot minib turgan *Shopur I* oyog'iga tiz cho'kib, bosh egib turgani tasvirlangan. Rel'ef ostidagi yozuvda forslarning *Zakavkazega* yurishi ifodalangan (mil. 262-yil). Maqbaralarning qarshisida burj - *Zardusht ka'basi* joylashgan. Uning tomi katta hajmdagi yassi tosh plitalar bilan yopilib, devorlarida deraza o'rnida ochiq joylar qoldirilgan. Eron, Kavkaz va O'rta Osiyo aholisi uylariga o'xshatib qurilgan burjning devorlariga *pahlaviy, parfyan* va *yunon* yozuvlarida Sosoniylar davlati tarkibiga kirgan mamlakatlar, bu ziyoratgohga keltirilgan hadyalar ro'yxati berilgan. Naqshi Rustam manzaralari va kitobalari ahamoniylar va sosoniylar bosib olgan mamlakatlar va xalqlar tarixi, etnografiyasi va madaniyatini o'rganishda muhim manbadir.

NARNAR - qadimgi shumerliklarda oy xudosi.

NAXUNT – qadimgi elamliklarda quyosh va adolat xudosi.

NEYT - qadimgi misrliklar uning muqaddas ramzi bo'lgan o'q-yoyga topinganlar.

NIL - Qadimgi Misrda Nil daryosining xudosi, u ajdaho soqchilik qilayotgan g'orda humlardan suv quyadi. Qancha suv quyish uning irodasiga bog'liq. Yunon afsonalariga ko'ra, Misrning ilk podshohlaridan biri hisoblanadi va sug'orish tizimining bunyodkoridir.

NOM – Qadimgi Misrdagi dastlabki kichik davlatlarning yunonlar tomonidan nomlanishi.

NOMARX – yunoncha so'z bo'lib, davlat boshlig'i, hukmdori degan ma'noni bildiradi.

NOUS (novs) - Zardushtiytlarning ostadon (ossuariy)larini saqlash uchun loy, tosh, g'ishtdan qilingan inshoot. Zardushtiytlarda o'liklarni yerga ko'mish, suvga tashlash, o'tda yoqish man qilingan. O'liklarni qoyalar, qumlar ustiga tashlab, daxmalarga qo'yib, yirtqich hayvon va qushlarga yedirganlar, suyagini ostodon yoki xum va xumchalarga solib, nousda saqlaganlar. Nouslar 1,5 m kenglikdagi uzun oxur shaklida to'rt devor bilan o'raglan, usti gumbaz bilan pastak qilib, to'rt burchakli bino shaklida yopilgan. Ba'zi hollarda nouslar odamlar yashaydigan uylarning devorlari orasida yoki hovlida joylashgan. Nouslar Xorazmda (mil. avv. I mingyillikning o'rtalariga oid), Samarqand atrofida (milodiy XIII asrga oid) topilgan.

NUBIYA – Misr janubidagi davlat. Nubiyaga misrliklar Nil bo'ylab oltin, qatron, fil suyagi, nodir navli yog'ochlarni ayirboshlash uchun borishgan.

NUN - Qadimgi Misrda boshi ajdaho, tanasi odam qiyofasida tasvirlangan suv xudosi.

NUT - Qadimgi Misrda bahaybat sigir qiyofasida tasvirlangan osmon xudosi.

NYUY VA – Qadimgi Xitoy afsonalarida aytilishicha, odamni loydan yaratgan xudo.

ORIYLAR – Hindistonning ko'p mingyillik tarixida uni birinchi bor istilo qilgan qabilalar. "*Oriy*" so'zi qadimda Eronzabon qabilalarning nomi bo'lib, "*kelgindi*", "*begona*", "*boshqa yerlik*" ma'nolarini bildirib, keyinchalik "*xo'jayin*", "*aslzoda*" ma'nosini anglatgan. Qadimgi hind manbalarida oriylarning muqaddas yurti *Ar'yavarta* haqida zikr qilinadi. Eroniy va hind-oriy qabilalari ajdodlarining keng urug'chilik aloqalari

yoki birligi, ular tilining yaqinligi, grammatik va asosiy lug‘at boyligi umumiy bo‘lganligi, diniy tushunchalarning bir ekanligi, shuningdek urf-odatlarini, olovga topinishning o‘xshashligi diqqatga sazovor. Qadimgi hindlar va eroniylar birga yashab, hind-oriy umumiy tashkil etganlar. Ularning ajdodlari avvalo Markaziy Osiyo va unga qo‘shni bo‘lgan o‘lkalarda yashaganlar degan fikr mavjud. Bu hududda yashaganlarning bir guruhi Hindistonga, boshqasi esa G‘arbiy Osiyoga borganlar. Bu jarayon mil. avv. II mingyillikning o‘rtalarida ro‘y bergan. Ba‘zi olimlar oriylarni Hindistonga ikki yo‘l orqali, ya‘ni Kavkaz va Markaziy Osiyo orqali o‘tishi mumkinligini taxmin qiladilar. Bu jarayon bir necha yuz yillar mobaynida ro‘y bergan. O‘sh davrda mahalliy qabilalar bilan harbiy to‘qnashuvlar, oriy qabilalarning ichida ham o‘zaro nizolar bo‘lib turgan. Hind-oriylarning Hindistonda mahalliy aholisi bilan assimilyatsiya jarayoni va Oriylarning Sharqqa harakati tezroq kechgan. Oriylar mahalliy qabilalarning ijtimoiy, siyosiy tizimiga ma‘lum darajada o‘zgartirishlar kiritgan, o‘z navbatida, hindlarning diniy tushunchalari ham hind-oriylarga o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan. Asta-sekin hind-oriy va mahalliy qabila yutuqlarini mujassamlashtirgan, Shimol va Sharqiy Hindistonning anchagina aholisi uchun umumiy bo‘lib qolgan yangi madaniyat vujudga kelgan. Sharqiy Yevropa va Uralda yashagan ko‘chmanchi qabilalar. Mil. avv. 1500-yillarda Hindiston hududiga bostirib kiradi. Ularning hujumidan so‘ng *Moxenjodaro* va *Xarappa* tomomila vayronaga aylanadi, shundan so‘ng ushbu sivilizatsiyalar qaytib o‘zini tiklolmaydi.

OROMIY YOZUVI - G‘arbiy som yozuvlaridan biri; oromiylar mil. avv. I mingyillikning boshlarida *finikiy yozuvi* asosida shakllantirgan *kansonant yozuv*. Oromiylar finikiy yozuvining alifbo tarkibini o‘zgartirmagan holda (oromiy alifbosi ham faqat undoshlarni ifodalovchi 22 harfdan iborat bo‘lgan), unga ayrim o‘zgarishlar kiritganlar: harflarni tashkil etuvchi unsurlar sonini kamaytirish yoki unsurlar shaklini o‘zgartirish orqali juda ko‘p harflarning shakllarini soddalashtirganlar va yozuvni tez yozishga moslashtirganlar. Oromiy yozuvida sozlar asosan ajratib yozilgan: dastlabki so‘zlarni ajratuvchi belgilar - bir vertikal chiziq yoki nuqta qo‘llangan, keyinchalik esa so‘zlar o‘rtasida bo‘sh joy qoldirish bilan so‘zlar o‘zaro ajratilgan. Oromiy yozuvida harflar alohida -alohida, ligaturasiz (2 harfni bir harf shakliga keltirmasdan) yozilgan; o‘ziga xos xususiyatlaridan biri d va r harflarining farqlanmasligidir. Oromiy yozuvi va oromiy tili mil. avv. VI-IV asrlarda yangi ossur va qadimgi fors davrlarida butun G‘arbiy Osiyoda, hatto Misr, Kichik Osiyo va Hindistonda devonxonalarining rasmiy yozuvi va tiliga - xalqaro aloqa vositasiga aylangan. Oromiy yozuvi nafaqat monumental toshbitiklarda, balki sopol buyumlarda (sopol parchalarida) va papiruslarda saqlanib qolgan. Bu yozuv g‘arbiy som yozuvlarining mil. avv. III-II asrlardagi ko‘plab oromiy variantlarining, suryoniy, kvadrat shaklli yahudiy, arab, pahlaviy, sug‘d, uyg‘ur, mo‘gul yozuvlarining kelib chiqishiga asos bo‘lgan. Oromiy yozuvdagi eng qadimgi yozma yodgorliklar mil. avv. IX-VIII asrlarga mansub.

OROMIYLAR (*arameylar*) - Arabiston yarim orolidan chiqqan ko‘chmanchi somiy qabilalar. Mil. avv. XIV-XI asrlarda G‘arbiy Osiyo bo‘ylab tarqalganlar. Ilk bor mil. avv. III mingyillik o‘rtalariga oid manbalarda qayd etilgan. Oromiy tili milodning boshlarida G‘arbiy Osiyoning asosiy og‘zaki nutqiga aylangan. Oromiylarning avlodlari - hozirgi ossuriylar (oysorlar).

OSIRIS – Qadimgi Misrda yer osti saltanati xudosi hisoblangan. Rivoyatda aytilishicha, Osiris Misrning ilk podsholaridan biri bo‘lib, u o‘z xalqini dehqonchilikka o‘rgatadi.

OSMON O‘G‘ILLARI – Chjou podsholigi hukmdorlari o‘zlarini shu nom bilan atashgan.

OSSUARIY (*ostadon* lotincha *os* - *suyak*) - Zardushtiylik diniga mansub xalqlarda marhumning suyagi solingan sopol, tosh yoki ganch idish, suyakdon. Zardushtiyalarda o‘likni yerga dafn etish man etilgan. Bunda ular «Ona yer muqaddas, u barcha jonzotning boquvchisi, tuproqning tarkibini buzmaslik kerak», degan aqidaga rioya qilishgan. O‘rta Osiyo xalqlarida ossuariyga solib ko‘mish odati mil. avv. I mingyillikning 1-yarmida shakllanib, milodning VIII asrgacha (islomiy dafn rusumlari qabul qilinguncha) davom etgan. Xorazmdan topilgan qadimgi ossuariy haykallar shaklida bo‘lib, o‘liklarni ilohiylashtirishni ifodalagan.

OSSURIYA – Mesopotamiyaning shimolida joylashgan mamlakat. Dastlabki Ossuriya davlati Dajla daryosining yuqori oqimi, Quyi va Yuqori Zab daryolari havzasidagi joylarni egallagan edi. Arxeolog olimlar Zab daryolari bo‘ylaridan 70-80 ming yil muqaddam yashagan qadimgi odamlarning makonlarini topganlar. Ossuriyaning eng qadimgi aholisi *xurrit*, *subariy*, *semit* va boshqa qabilalarning aralashuvidan *ossur xalqi* kelib chiqqan. Ossur tili davlat tili bo‘lgan. Mil. avv. I-IV mingyilliklarda Ossuriyada dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlanadi. Odamlar orasida mulkiy tabaqalanish kuchayadi. Mil. avv. III mingyillikning ikkinchi yarmida esa Ossuriyada dastlabki davlat tashkil topadi. Bu qadimgi *Ashshur* shahar-davlati bo‘lib, Ossuriya ham ana shu nomdan kelib chiqqan. Ilk Ossur podsholigi davri mil. avv. XXII-XVI asrlarni o‘z ichiga oladi. Ossuriya davlati tepasida podsho turib, mamlakatni a‘yonlar va oqsoqollar kengashiga suyanib, boshqargan. Podsholik otadan bolaga, aka-ukalarga meros bo‘lib o‘tgan. Ossuriya dastlab ancha kichik bo‘lib, Akkad va Urning 3-sulolasi podsholariga itoat etgan. Mil. avv. XX-XVIII asrlarda Ossuriya kuchayib, Ossur podsholari Fors qo‘ltig‘i, Kichik Osiyo va O‘rtayer dengizi sohilidagi boy mamlakatlar ustiga qo‘shin tortib borganlar. Ular Kichik Osiyoning Qizilirmoq daryosi havzasigacha ossur manzilgohlarini qurganlar. *Hammurapi* davrida Ossuriya kuchsizlanib, dastlab Bobil podsholigiga, mil. avv.

XVI-XV asrlarda esa Mitanni davlatiga qaram bo'lib qolgan. Mitanni podshosi *Shaushshatar* Ossur qo'shinlarini tor-mor etib, podsho saroyining oltin va kumushdan yasalgan darvozasini o'z yurtiga olib ketgan. Darvoza 100 yildan so'ng yana Ossuriyaga olib kelingan. Mil. avv. XVI asr oxiri - XV asr boshlaridan boshlab Ossuriya kuchaya borib, Bobil va Mitanni asoratidan ozod bo'lib oladi. Ossuriya Misr bilan ittifoq tuzib Mitanniga qarshi kurash boshlaydi. Ossuriya podsholigi *Salamansar I* davrida kuchayib, Mitanni davlatini bosib oladi. Mil. avv. XIII asrda Ossur qo'shinlari Bobil va Elam ustiga bir necha bor talonchilik urushlarini uyushtiradilar. *Tiglatpalasar I* hukmronligi davrida Ossuriya podsholigi kuchayib shimolda Qora dengiz, g'arbda esa O'rtayer dengizi sohilidagi boy mamlakatlar ustiga qo'shin tortib, ularni o'z ta'siriga olgan. Mil. avv. XI asr boshlarida g'arb tomondan bostirib kelgan arameylarning zarbalari natijasida ossur shahar va qishloqlari vayron etiladi va Ossuriya arameylarga qaram bo'lib qoladi. Mil. avv. X asr oxirlariga kelib arameylar davlati kuchsizlanib, tushkunlikka uchraydi. Bu vaziyatdan foydalanib ossurlar o'zlarini o'nglab oladilar va Yangi Ossur podsholigiga asos soladilar. *Salamansar III* davrida Ossur qo'shinlari O'rtayer dengizining sharqiy sohilidagi mamlakatlar, Bobil va Urartu bilan tinimsiz urush olib borganlar. Mil. avv. XIII asr boshlarida Urartu kuchayib Ossur qo'shinlariga bir necha bor zarbalar bergan. Joylarda ossurlarga qarshi qo'zg'olonlar boshlangan. Ossuriya bosib olgan yerlarini qo'ldan boy bergan. Mil. avv. XIII asr o'rtalariga kelib *Tiglatpalasar III*, *Salamansar V*, *Sargon II*, *Ashshurbanipal* va boshqalar davrida Ossuriya yana kuchayadi. Bu davrda ossur podsholari Misr, Palastin, Suriya, Finikiya, Bobil, Elam, Urartu davlati bilan qonli urushlar olib boradilar. Bu vaqtda Ossuriya Sharqdagi eng qudratli davlatga aylanadi. Mil. avv. VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Ossuriya zaiflasha boshlaydi. Xuddi shu davrda Yangi Bobil podsholigi bilan Midiya harbiy ittifoq tuzib, Ossuriyaga ikki tomondan hujum boshlaydilar. Mil. avv. 612-yilda Ossuriya poytaxti Ashshur ittifoqchilar tomondan ishg'ol qilinadi. Ossur qo'shinlari Xarran va Karxameshga chekinadilar. Misr fir'avni ossurlar bilan ittifoq tuzib, raqiblariga qarshi shaylanadilar. Mil. avv. 605-yilda Misr-Ossur qo'shinlari bilan Midiya-Bobil qo'shinlari o'rtasida Karxemish yonida bo'lgan jangda ossur-misr qo'shinlari tor-mor etilib, shu bilan Ossuriya davlati ham barham topadi.

PALASTIN (qad. yahudiycha **pelishtim** – "**filistimliklar**" so'zidan olingan) – Sinay yarimorolining shimolidagi qadimgi davlat. O'rtaya dengizning sharqiy sohilida joylashgan. Mil. avv. V-IV mingyillikda Palastinga somiy qabilalari kirib kelgan. Mil. avv. III-II mingyillikda Palastinda xanaaneylarning ilk shahar-davlatlari paydo bo'lgan (mil. avv. II mingyillikda Palastin va Finikiya hududi Xanaan deb atalgan). Mil. avv. XVI-XIII asrlarda Palastin Misr tasarrufida bo'lgan. Mil. avv. XIII asr oxirida Palastinda filistimliklarning hukmronligi o'rnatilgan. O'sha paytdayoq mamlakatning aksariyat qismi mil. avv. XI asrda tashkil bo'lgan Isroil-yahudiy podsholigi hududida istiqomat qiluvchi qabilalar tomonidan zabt etilgan. *Dovud* va *Sulaymon* podsholar davrida Isroil qudrati avjiga chiqqan. Taxminan 935-yilda bu davlat ikkita podsholik - Isroil va Iudeya (Yahudiya)ga bo'lingan. Mil. avv. VIII asr oxirida Palastinning shimoliy hududi - Isroil podsholigi *Ossuriya* tomonidan bosib olingan. Janubiy Palastin (Iudeya podsholigi)ni mil. avv. VI asrda bobilliklar, so'ngra *ahamoniylar*, mil. avv. IV asrda makedoniyalik *Aleksandr* o'zlariga bo'ysundirganlar. Mil. avv. III-II asrlarda Palastin Ptolemeylar (Misr) bilan Salavkiylar o'rtasida talash bo'lgan. Palastin milodiy I asrda (63-yil) rimliklar tomonidan bosib olingan. Lekin faqat Iudeya urushlari (66-73-yillar) va Bar Koxba qo'zg'oloni (132-135-yil) bostirilganidan so'nggina Palastin Rim imperiyasining viloyatiga aylangan. Milodiy I asrda Palastinda xristian dini paydo bo'lgan. 395-yilda Palastin Vizantiya ixtiyoriga o'tgan.

PALERMO TOSHI - Qadimgi Misr yilnomalari o'yib bitilgan diorit plita parchasi (43,5x25 sm). Qadimgi fir'avnlarning sulolasigacha bo'lgan vaqtdan boshlab (mil. avv. IV mingyillik oxiri) bir qancha asrlarni qamrab olgan. Matn 5-sulola davrida (mil. avv. XXV asr) tushirilgan. 1877-yildan Palermo (nomi shundan) muzeyida saqlanadi. Palermo toshi Qadimgi Misr xronologiyasi bo'yicha o'ta muhim manba bo'lib, fir'avnlarning iqtisodiy, harbiy va diniy siyosati yuzasidan qimmatli ma'lumotlarni qamrab olgan.

PAPIRUS – tropik yerlarda o'sadigan qamishsimon o'simlikdan yasalgan yupqa qog'oz, qadimgi Misrda va boshqa bir qancha xalqlar shunga yozganlar.

PARFIYA PODSHOLIGI - mil. avv. 250-yilda Kaspiy dengizining janubiy va janubi-sharqiy tomonida vujudga kelgan qadimgi davlat. Mil. avv. I asr o'rtalarida Mesopotamiyadan Hindistongacha bo'lgan hududni o'ziga bo'ysundirgan. Parfiya podsholigi milodiy III asrning 20-yillarigacha mavjud bo'lgan. Mil. avv. 250-yilda saklarning ko'chmanchi parmlar (daxlar) qabilasi *Arshak* (*arshakiylar* sulolasi asoschisi) boshchiligida Salavkiylar davlatidan ajrab chiqqan Parfiyona yoki Parfiya satrapiyasiga bostirib kirganlar va Parfiyani, so'ngra qo'shni *Girkaniya* viloyatini ishg'ol etganlar. *Salavk II* o'z hokimiyatini qayta tiklash maqsadida olib borgan bir necha muvaffaqiyatsiz urinishlar (mil. avv. 230-227-yillar)dan so'ng Parfiyada arshakiylar hukmronligini tan olishga majbur bo'lgan. 209-yilda Parfiyani salavkiylar podshohi *Antiox III* bosib olgan. Biroq Salavkiylar davlatining zaiflashganidan foydalanib Parfiya tezda o'z mustaqilligini tiklagan. *Parmlar* mahalliy *parfyanlar* (parfiyaliklar) bilan aralashib ularning madaniyati, tili va mahalliy diniy e'tiqodlarini qabul qilishgan. Mil. avv. taxm. 171-138/137-yillarda Parfiya podshohi *Mitridat I* salavkiylarning sharqiy satrapiyalari va *Yunon-Baqtriya* podsholigining bir qismini (mil. avv. taxm. 136-yilda) bosib olgan. Mil. avv. I

asr boshida Parfiyaning qudrati yanada ortib, Rim imperiyasining xavfli raqibiga aylangan. Mil. avv. 53-yilda Parfiya Rim bilan to'qnashib, *Karri jangida Krass* qo'mondonligi ostidagi Rim qo'shinini butkul tormor etgan. Mil. avv. 40-yilda Parfiya Kichik Osiyoning deyarli butun hududini, Suriya va Falastinni zabt etgan. Bu Rimning Sharqdagi hukmronligiga tahdid solmoqda edi. Mil. avv. 39-37-yillarda rimliklar bu viloyatlar ustidan o'z hukmronliklarini tiklashgan. Tez orada Parfiya ichki nizolar va ko'chmanchi alanlarning hujumlari natijasida tanazzulga uchray boshlagan. Bundan foydalangan rimliklar Parfiyaning g'arbiy viloyatlarini qattiq talon-toroj qilgan. Parfiyaliklar vaqt-vaqti bilan rimliklar ustidan g'alaba qozonib turgan bo'lsalar-da, davlatni siyosiy tushkunlikdan qutqarib qololmaganlar. *Marg'iyona, Sakaston, Girkaniya, Elimaida, Fors, Xarakena, Xatra* amalda mustaqil edilar. Tashqi va ichki nizolar mamlakatni holdan toydirgan. 224-yilda vassal Fors (Persida) viloyati hokimi *Ardashir (Ardashir I)* hal qiluvchi jangda *Artabon V* ni Ormizdagon tekisligida mag'lub etib Parfiya podsholigini tugatgan; Parfiya asoschisi *Ardashir I* bo'lgan.

Sosoniylar davlatiga qo'shib yuborilgan.

PAROPAMIS – Kvint Kursiy Ruf asarlarida *Hindikush tog'*ining atalishi.

PAYG'AMBAR (savobli ishlar xabarchisi) - Zardushtiylik dinning asoschisi Spitama Zardushtning 40 yoshida qabul qilib olgan faxriy nomi.

PINKER – Qadimgi elamlıklarda xudolar onasi.

PIRAMIDA – *Qadimgi* va *O'рта podsholik* davrida Misr fir'avnlar va ayonlari o'zlari uchun toshdan qurdirgan ulkan sag'ana. Piramidalar misrlik fir'avn va amaldorlarning kuch-qudrati hisoblangan. Piramidalar asosi uch, to'rt va ko'pburchakli geometrik shaklda bo'lib, asosi keng, yuqori tomoni torayib borgan.

PODSHO TIRSAGI – Qadimgi Misrda qo'llar uzunligi turlicha bo'lgani uchun shunday etalon joriy etilgan bo'lib, u 52,5 santimetrga teng bo'lgan. "*Podsho tirsagi*" butun mamlakat uchun standartga aylangan.

PONT EVKSIN DENGIZI – Qora dengizning qadimiy nomi.

PTAX – Qadimgi Misr podsholigining poytaxti Memfis shahrining xudosi. Rivoyatlarga qaraganda u olamni yaratayotganida har bir narsaning nomini odamga o'rnatgan, xudo shunchalik qudratliki, uni asl qiyofasida ko'rishning iloji yo'q.

QADIMGI PODSHOLIK DAVRI - Qadimgi Misrda mil. avv. 2800-2250-yillarni o'z ichiga olgan podsholik davri. Bu davrda davlat poytaxti Memfis shahri bo'lib, 3-6-sulola vakillari hukmronlik qilganlar. Qadimgi podsholik davrining asosiy xususiyati davlatni markazlashtirishga harakat qilinishi, yangi yerlarni kengaytirib, sug'orish inshootlarini qurishga katta ahamiyat berilishi, misni, toshni qayta ishlash taraqqiy etib, kulolchilikni rivojlanishi, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo rivojlanishda davom etishi, ehromlar qurilishi bo'lgan. Bu davrda Misrda xususiy yer egaligi paydo bo'lgan. Oliy mansabdor - tshati (vazir) bosh bo'lgan davlat apparati mustahkamlangan. Fir'avnlar, shuningdek, bosh kohin ham bo'lib, barcha yer va fuqarolarning egasi hisoblangan. Jamoa a'zolari va qisman kelgindilar (asosan, Kush aholisi)dan tuzilgan muntazam qo'shin barpo qilingan. Ilohiylashtirilgan fir'avnlarining mutlaq hokimiyati g'oyasi mahobatli maqbaralar - *ehromlar* qurilishida mujassamlantirilgan. Bu ayniqsa III-IV sulolalar davrida (*Snofru, Xeops, Xefren, Mikerin ehromlari*) avj olgan. Ularni bunyod etishda qul va dehqonlar mehnatidan keng foydalanilgan. Mil. avv. 23-22 asrlarda Misr o'zaro nizoda bo'lgan bir qancha nomlar va mayda davlatlarga bo'linib ketgan. Taxminan 2050-yilda *Mentuxotep I* davrida mamlakat Fiva shahri gegemonligi ostida qayta birlashgan. Bu shahar Misrning poytaxtiga aylangan. **Qadimgi podsholik davrida hukmronlik wilgan fir'avnlar: 3-sulola:** Joser, Sexemxet, Neferka. **4-sulola (mil. avv. 28-26 asr o'rtalari):** Snofru, Xeops (Xufu), Xafra (Xefren), Mikerin (Menkaura), Shebseskaf. **5-sulola (mil. avv. 26-25 asrlar):** Userkaf, Neferirkara, Neusera, Isesi, Una. **6-sulola: (mil. avv. 25-23 asr o'rtalari):** Teti I, Piopi I, Merenra I, Piopi II, Merenra II. **7, 8, 9-sulolalar (mil. avv. 23-22 asr o'rtalari).** **10-sulola (mil. avv. 22-21 asr o'rtalari).** **11-sulola:** Antef I Sexertau, Mentuxotep III Nebxepetra.

QIZILQOSHLILAR QO'ZG'OLONI – *Xan saltanatiga* qarshi 18-25-yillarda ko'tarilgan qo'zg'olon. Qo'zg'olonga Xitoyda milodiy I asr boshlarida qurg'oqchilik va chigirtka bosishi natijasida hosilsizlik sodir bo'lishi, mamlakatda qimmatchilik, ochlikning boshlanishi sabab bo'lgan. Ommaviy harakatlar 18-yilda *Shandun shahrida* boshlanib, unga *Fan Chun* rahbarlik qilgan. Qo'zg'olon rahbarlari o'z odamlarini podsho askarlaridan ajratish uchun qoshlarini *qizil rangga* bo'yatganlar. Shu tufayli bu qo'zg'olon "*Qizilqoshlilar*" qo'zg'oloni nomini olgan. 22-yilda Xan saltanati hukmdori *Van Man* qo'zg'olonchilar ustiga yuz ming kishilik qo'shin yuborgan. Hal qiluvchi jangda qo'zg'olonchilar podsho qo'shinlarini tormor etib, Xuanxe daryosining o'рта oqimidagi yerlarni ishg'ol qilganlar. Shu vaqtda mamlakat janubida ham qo'zg'olon boshlangan. Ular o'zlarini "*yashil o'rmon qo'shinlari*" deb ataganlar. 23-yili Van Man qo'shinlari bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida shiddatli jang bo'lib, podsho qo'shinlari yana tormor etilgan. Qo'zg'olonchilar *Chanan shahrini* ishg'ol qilganlar. Van Man o'ldirilgan. 24-yilda qo'zg'olon rahbarlaridan biri *Lyu Syuan* o'zini podsho deb e'lon qilib, Chanan shahrini egallagan. 25-yilda "qizil qoshlilar" Chananga yurib, Lyu Syuan qo'shinlarini tormor etganlar, Lyu Syuan o'zini-o'zi o'ldirgan. Shu yili (25-yil) "*yashil o'rmon qo'shini*" Lyu Syu boshchiligida Chananga qarab yo'l olganlar. Qizil qoshlilar esa Chananni bo'shatib Shandunga chekinganlar.

Yo'lda ikki qo'shin: "qizil qoshlilar" va "yashil o'rmon qo'shinlari" to'qnashgan va qizil qoshlilarning mag'lubiyati bilan yakunlangan. Ularning yo'l boshchisi Fan Chun jangda halok bo'lgan.

QO'SHINLARNING TO'RT TURI - Qadimgi Hindistonda ixtiro qilingan «shaxmat» o'yini.

QOG'UZ - Xitoyda birinchi bo'lib milodiy I asrda ixtiro qilingan mahsulot.

QORA TUPROQ - misrliklar o'z mamlakatini shunday atashgan. Nil daryosining toshqini tugagach, o'simlik cho'kindilari, tuproq va tog' jinslaridan hosil bo'lgan zarralar suv bosgan joylarda cho'kib, qoramtir quyqumlar qoldiradi. Quyqumlar qurib serhosil qora tuproqli yer hosil qiladi. Shuning uchun vodiylar yurtga «*Misr*» - «*Qora tuproq*» deb nom berishgan.

QORAQO'NG'IZ - Qadimgi Misrda qumursqalar orasida alohida hurmat-e'tiborga sazovar bo'lgan jonzot. Misrliklar ularni Quyoshning yordamchisi deb hisoblagan.

QUYI MISR DAVLATI - miloddan avvalgi IV mingyillikning o'rtasida Nil daryosining shimoliy tarmog'ida shaharchalar birlashib, barpo etilgan davlat.

RA - rivoyatlarga ko'ra, tanasi odam, qarchig'ay boshli quyosh xudosi. Ra xudolar podshosi hisoblangan. U har kuni oltin qayiqchasida osmonni kezib chiqadi va g'arbga tushadi. Misrliklar unga atab *Geliopol* shahrida ibodatxona qurganlar.

ROZETTA BITIKTOSHI - 1799-yili Rozett shahri yaqinida qora bazalt tosh bitigi topilgan. Rozetta bitigtoshi mil. avv. 196-yilga oid bo'lib, toshga uch tilda noma bitilgan. Bular yunon, iyerogliflar va Misr yozuvining tez yozuv deb atalgan qisqartma iyerogliflari edi. Bu bitiklarni 1822-yilda *Jan Fransua Shampalon* o'qib chiqishga muvassar bo'ladi. Rozetta bitigtoshi Misr sivilizatsiyasini o'rganishda muhim va ishonchli manba hisoblanadi. Hozirgi kunda u Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda.

SAKLAR (shaklar) - Osiyo dashtlarining chorvador aholisi. *Gerodotning* yozishiga qaraganda, Yevrosiyo cho'llarining ko'chmanchilar dunyosi shimoliy va sharqiy Qora dengiz bo'yi qabilalaridan birining nomi bilan *skuda*, keyinroq *skolotlar* deb atalgan. Yunonlar esa ularni *skiflar* deb yuritganlar. Arxeologik materiallar tahliliga ko'ra, mil. avv. VIII-II asrlarda Xitoyning Xuanxe daryosidan to Dunaygacha kenglikda yashagan dasht qabilalariga tegishli "hayvon tasvirlari uslubi" da ishlangan noyob san'at asarlari skif san'ati, skif madaniyati nomi bilan mashhur. Mana shu dasht aholisi - saklarning kundalik turmush tarzi, qurol-yarog' va ot anjomlarining tipi, skiflarga xos kiyim-kechak va uy-ro'zg'or asbob-uskunalar juda bir-biriga o'xshashki, bu yaqinlik skif-saklar etno-madaniy hayotining tub ma'no va mazmunini tashkil etadi. Axomaniy hukmdorlarining *Behistun kitobalarida* Sirdaryo ortidagi qabilalar saklar deb atalgan. Gerodot, «*Tarix*» asarida "forslar barcha skiflarni saklar deb ataydilar" deb yozadi. Podsho Doroning *Naqshi Rustam* yozuvida saklar "Paradraya", ("Tiaytara-daraya", ya'ni dengiz ortidagi saklar) deb tilga olingan. Qadimgi tarixda saklar dovrug'ining boshlanishi mil. avv. VIII-VII asrlarda kimmeriy va skif qabilalarining Qora dengiz bo'ylari va Old Osiyoga yurishi davrida yuz berdi. nisbatan ko'p sonli bo'lgan ko'chmanchi chorvador xalqlardir. O'z yerlarini boshqa qabilalar hujumidan himoya qilish uchun ular mil. avv. VI asrda harbiy-qabila ittifoqiga birlashadilar. Saklar kelib chiqishiga ko'ra uch asosiy guruhga bo'lingan: 1) Saka tigraxauda - "uchli kigiz qalpoq kiyib yuruvchi saklar", ular Toshkent viloyati va Janubiy Qozog'iston yerlarida yashagan; 2) Saka tiay-tara-daraya - "daryoning narigi tomonida yashovchi saklar", ular Orol dengizi bo'ylarida, Sirdaryoning quyi oqimida yashaganlar; 3) Saka xaumovarka-"xaomoni ulug'lagan saklar", ular Pomir va Farg'onada yashagan.

SANSKRIT - Qadimiy hind tillari asosida yaratilgan yangi adabiy til. Ushbu tilda yozilgan «*Mahobharata*», «*Ramayana*» hamda «*Panchatantra*» kabi hind eposlari bizga qadar yetib kelgan.

SARIQ RO'MOLLILAR QO'ZG'OLONI («*Sariq chilvirli odamlar qo'zg'oloni*») - Qadimgi Xitoyda mil. avv. II asrning ikkinchi yarmida *Xan saltanatiga* qarshi bo'lib o'tgan xalq qo'zg'oloni. Qo'zg'olon 184-yilda boshlanib, unga o'z zamonasining "oqiy va saxiy muallim" deb nom olgan *Chjan Szyao* va uning ikki ukasi rahbarlik qilganlar. 184-yilda boshlangan qo'zg'olon 20 yil davom etgan. Qo'zg'olonchilar o'z raqiblaridan ajralib turish uchun sariq ro'mol o'rab jangga kirganlar. Sariq rang xitoyliklarda farovon hayot ramzi ham bo'lgan. Shu tufayli bu harakat "Sariq ro'mollilar" qo'zg'oloni nomi bilan mashhur bo'lgan. Qo'zg'olonchilar qo'shini 300 ming kishidan iborat bo'lib, 36 qismga bo'lingan. Qo'zg'olonni bostirish uchun 40 mingdan ortiq hukumat qo'shinlari yuboriladi. 184-185-yillardagi janglar natijasida qo'zg'olon rahbari Chjan Szyao halok bo'lib, qo'zg'olonchilar yengiladi.

SARKOFAG - tobut turlaridan biri. Asosan, har xil jinsdagi tosh, marmar va yog'ochdan to'g'ri to'rtburchak, ba'zan qayiqsimon qopqoqli qilib yasalgan. Sarkofagga jasad qo'yish qadimgi Misrda fir'avnlar sulolasi davri (mil. avv. 3 mingyillik) da keng rasm bo'lib Suriya, Finikiya orqali Sharqqa, shuningdek Yunoniston va Rimga tarqalgan. Sarkofaglarga ko'pincha jasad mo'myolab qo'yilgan. Sarkofaglar o'zining badiiy bezak va suratlarini, shuningdek har xil qadimgi yozuvlari bilan san'at hamda epigrafika yodgorligi sanaladi.

SEBEK - Qadimgi Misrda muqaddas timsoh.

SEPAT - Qadimgi Misrda mil. avv. IV mingyillik boshlarida tashkil topgan davlatchalarning misrliklar tomonidan nomlanishi.

SET – Qadimgi Misrda yovuzlik, omadsizlik, sahro va bo‘ron xudosi. Qadimgi U odam tanali, eshak boshli qilib tasvirlangan. Osirisning birodari. Rivoyatda aytilishicha, Set o‘simliklar va dehqonchilik xudosi - Osirisni o‘ldirgan.

SEYSMOGRAF – Qadimgi Xitoyda zilzilani oldindan aniqlab beradigan asbob.

SFINKS, Sfinga – 1) yunon mifologiyasidagi qanoatli yarim ayol, yarim urg‘ochi sher; Fiva yaqinidagi qoya ustida yashab, yo‘lovchilarga topib bo‘lmaydigan topishmoq aytib javob ololmagach, ularni yegan. Sfinks topishmog‘i (“Kim ertalab 4 oyoqlab, tushda 2 oyoqlab, kechqurun 3 oyoqlab yuradi?”) ni Edip topgan (uning javobi: “Inson bolalikda 4 oyoqda, ulg‘ayganda 2 oyoqlab va keksayganda 3 oyoqlab yuradi, xassa bilan”); shu javobdan so‘ng Sfinks qoyadan o‘zini tashlagan; 2) Qadimgi Misrda tanasi sherniki, kallasi odamniki (ba‘zan hayvonniki) bo‘lgan afsonaviy mahluq haykali.

SIN - Qadimgi akkadliklarda oy xudosi.

SIN DAVLATI – Mil. avv. taxm. X asrda vujudga kelgan Qadimgi Xitoy podsholigi. Dastlab *Chjou* sulolasiga qaram bo‘lgan. Uning tarkibiga hozirgi Shensi viloyatining g‘arbi va shimoli-g‘arbiy qismi, Mgansuning sharqiy va Sichuanning shimoliy qismi kirgan. *Chjongo* davrida (mil. avv. V asrlar) Xitoyda Chjou monarxiyasidan mustaqil bo‘lgan 7 ta eng qudratli davlatlardan biri hisoblangan. Sinning kuchayishi *Shan Yan* islohotlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Mil. avv. IV asr o‘rtalarida boshqa podsholiklar bilan kurash boshlangan va mil. avv. 221-yilga kelib ular bo‘ysuntirilgan. Buning natijasida markazlashgan *Sin imperiyasi* barpo etilgan.

SIN SHIXUANDI – «*Sinning birinchi hukmdori*». Qadimgi Xitoy davlatlaridan biri bo‘lgan Sin davlatining hukmdori *In Chjen* (mil. avv. 246-210-yillar) yagona davlat tuzgach ushbu nomni qabul qilgan.

SIN SULOLASI - Xitoydagi imperatorlar sulolasi (mil. avv. 221-207). Asoschisi *Sin Shixuandi*. Poytaxti - *Syanyan* shahri. Sin hukmronligi davrida Xitoy tarixida ilk marotaba markazlashgan davlat tuzilgan. Mamlakat hududi 36 ta okrugga taqsimlangan, ularni imperator tomonidan tayinlangan amaldorlar boshqargan. Shimol va Janubda olib borilgan tinimsiz urushlar, Buyuk Xitoy devori va ko‘plab saroylarning qurilishi soliqlarning ko‘payishiga sabab bo‘lgan. Mil. avv. 209-yil oxiri - 208-yil boshida mamlakatda xalq qo‘zg‘oloni ko‘tarilgan. Unga *Chen Shen*, *U Guan*, *Lyuban* va boshqa rahbarlik qilgan. Mil. avv. 207-yil oktabrida *Lyu Ban* armiyasi Syanyanni egallagan, Sin sulolasi tugatilgan.

SINA – Mesopatamiyada oy xudosi.

SINUXET HAQIDAGI QISSA - Qadimgi Misr adabiyotining yorqin namunasi. Qissada aytilishicha, Senuxet Misrdagi a“yonlarning biri bo‘lgan. U fir“avanning qahr-g‘azabidan qo‘rqib, Osiyoga qochib ketgan. Cho‘l-biyobonda Senuxetning tashnalikdan halok bo‘lishiga sal qolgan. U bunday deb hikoya qilgan: “*Nafasim tiqilib, tomog‘im qaqrab yonar edi, shunda men bu o‘lim sharbati bo‘lsa kerak*”, dedim. Cho‘l-biyobonda poda haydab ketayotgan ko‘chmanchilarga duch kelishi tufayligina u o‘limdan qutulib qolgan. Osiyoda Senuxet bir qabila rahbarining xizmatiga kirgan va qo‘shin boshlig‘i qilib tayinlangan. U o‘zining harbiy yurishlari to‘g‘risida quyidagilarni hikoya qilgan edi. “*Men qaysi bir mamlakatga bostirib bormay, o‘sha mamlakat fuqarosini yaylovlardan va suv ichib turgan quduqlaridan mahrum etganman, chorva mollarini ham, o‘sha mamlakat aholisini ham haydab olib ketganman*”. Senuxet boylik va izzat-ikrom ichida yashagan, lekin u agar o‘lsam, Osiyoda mening jasadimni saqlab qola olmaydilar deb qo‘rqar edi. Fir“avndan ruxsat olgan Senuxet yana Misrga qaytib kelgan. U saroyda fir“avning amri bilan uni turg‘azmagunlaricha shu ahvolda yuzini yerga qo‘yib yotavergan. Senuxet uchun uy va maqbara qurishgan.

SOPDU - qadimgi misrliklar e“tiqodiga ko‘ra, Misrning sharqiy chegaralarini himoya qiluvchi xudo. U lochin yoki boshida ikkita pati bo‘lgan uzun sochli va soqolli odam shaklida tasvirlangan. Misrliklar Sopduning “o‘tkir” tishlariga topinishgan.

SOSONIYLAR - Yaqin va O‘rta Sharqda milodiy III-VII asrlarda hukmronlik qilgan eroniy sulola; kelib chiqishlari Porso viloyati (*Fors*)dan bo‘lib, Porsoning sosoniylar urug‘idan bo‘lgan I-shohi *Papakning* otasi *Soson* nomi bilan atalgan. Papakning o‘g‘li *Ardashir I* Sosoniylar davlatining asoschisi bo‘lgan. Sosoniylar sulolasining gullab-yashnagan davri *Shopur I*, Yazdigard II, Feruz va *Xusrav I Anushirvon* davrlariga to‘g‘ri keladi. Sosoniylar sulolasi vakillari: *Ardasher I* (224-239); *Shopur I* (239-272), *Hurmuzd I* (272-273); *Bahrom I* (273-276); *Bahrom II* (276-293); *Bahrom III* (293); *Narse* (293-302); *Hurmuzd II* (302-309); *Shopur II* (309-379); *Ardasher II* (379-383); *Shopur III* (383-388); *Bahrom IV* (388-399); *Yazdigard I* (399-420); *Bahrom Go‘r* (421-439); *Yazdigard II* (439-457); *Hurmuzd III* (457-459); *Feruz* (459-484); *Balash* (484-488); *Qubod I* (488-496, 498-531); *Zamasp* (496-498); *Xusrav I Anushirvon* (531-579); *Hurmuzd IV* (579-590); *Xusrav II Parviz* (591-628); *Qubod II* (628); *Ardashir III* (628-629); *Yazdigard III* (632-651).

SOSONIYLAR DAVLATI - Yaqin va O‘rta Sharqda *sosoniylar sulolasi* boshqargan davlat (III-VII asrlar). 224-yilda *Ardasher I* Parfiya shohi *Artabon V* ni mag‘lubiyatga uchratib, 226-yilda poytaxtni Staxr shahridan Dajla daryosi bo‘yidagi Ktesifonga ko‘chiradi va shu yerda yangi davlat taxtiga o‘tiradi. *Ardasher I* taxtga chiqqach, Sosoniylar davlatining chegaralarini kengaytirishga harakat qiladi. 230-yilda u o‘z qo‘shinlari bilan Suriya va Kichik Osiyoga bostirib boradi. Bu joylar Rim saltanatiga qaram edi. 232-yili Rim imperatori

Aleksandr Sever katta qo'shin bilan Shimoliy Mesopotamiyaga kelib tushadi. Ardasher I qo'shinlari Rim legionlari bilan uzoq vaqt mobaynida qonli urushlar olib boradi. Ardasher I vafotidan keyin Sosoniylar davlati taxtiga *Shopur I* (243-273) chiqadi. Shu vaqtdan boshlab sosoniy taxtiga chiqqan sulola vakillari "shahanshoh" unvoniga ega bo'ladilar. Sosoniylar davlati esa *Eronshahr* ("oriylar podsholigi" yoki "eroniylar shohligi") deb atalgan. Shopur I davrida Eron qo'shinlari Rim qo'shinlari bilan janglar olib borib, ularni bir necha bor mag'lubiyatga uchratganlar. Bu urushlarning birida Rim imperatori *Gordian* halok bo'lib, juda ko'p rimlik aslzodalar va askarlar asir tushganlar. Ular Eron shohiga 500 ming dinor aqcha to'lashga majbur bo'lganlar. 244-251-yillar orasida bo'lib o'tgan urushlar natijasida sosoniy qo'shinlari Janubiy Armaniston va Qadimgi Ossuriyani bosib olganlar. Shopur I qo'shinlari Suriyada Rim qo'shinlari bilan to'qnashib, ularni tor-mor etadi. Shimoliy Mesopotamiyaning Xarran va Edessa shaharlari yonida bo'lgan jangda ham sosoniy qo'shinlari rimliklar ustidan g'alaba qiladilar. Edessa yonidagi jangda Rim imperatori *Valerian*, ko'pgina senatorlar va aslzodalar asirga tushadi. Rim bilan olib borilgan janglar natijasida Shopur I qo'shinlari Suriya va Frot daryosining yuqori oqimidagi 36 qal'a va shaharni ishg'ol qiladi. Rim imperiyasi hech qachon bunday katta mag'lubiyatni ko'rmagan edi. IV asrning 60-70-yillarida sosoniy qo'shinlari rimliklar bilan yana to'qnashib, Armaniston va Shimoliy Mesopotamiyaning ko'p joylarini bosib oladi. 63-yildagi jangda yana bir Rim imperatori *Yulian* halok bo'ladi. Sosoniy qo'shinlari Sharq tomonda ham katta urush olib borib, Xuroson, Seyiston, Girkaniya va Tajan, Murg'ob vohasigacha bo'lgan yerlarni ishg'ol qiladi. Sosoniy shahanshohlari Sharqda Kushonlar podsholigi bilan ham shiddatli janglar olib borganlar. Kushon podsholigi tugatilib, u yerda eroniylar Kushoni barpo etiladi. Uni Eron shahzodalari boshqargan. V asrning ikkinchi yarmida eron qo'shinlari xioniylar, kidariylar va eftaliylar bilan ham qattiq urush olib borganlar. Shunday qilib, III asrning ikkinchi yarmi va IV asrda sosoniylar Eroni Sharqdagi eng qudratli davlatga aylangan. Ammo V asr o'rtalaridan boshlab Sosoniylar davlati eftaliylar va kidariylarning bergan zarbasi natijasida asta-sekin kuchsizlanib, hatto eftaliylarga o'lpon ham to'lagan. Sosoniylar davlati aholisi rasmiy ravishda 4 tabaqaga: kohinlar, harbiy zodagonlar, amaldorlar hamda dehqon va hunarmandlarga bo'lingan. III asrda *moniylik*, V asrda *mazdakiylik* diniy ta'limotlari keng tarqalgan. Mazdakiylar harakati tor-mor etilgach, Sosoniylar davlati shohlari bir necha islohotlar o'tkazganlar. *Kubod I* va *Xusrav I* davridagi soliqlar V asrdagi soliqlardan ancha yengil bo'lgan. Kohinlar va yirik yer egalari mulki "oddiy jangchilar" foydasiga musodara qilingan. Sosoniylar davlati iqtisodiy tomondan VI asr boshida ancha rivojlangan, tashqi siyosatda ham katta yutuqlarga erishgan. Sosoniylar davlati 558-568-yillarda eftaliylarni yengib, Amudaryoning so'l qirg'og'i va Afg'onistondagi katta hududni o'ziga qo'shib olgan, Yaman zabt etilgan (570-yil). Sosoniylar davlati hududiga bostirib kirgan turklar tor-mor etilgan (589-yil). Taxt uchun kurash avj olgan, 20 yil davom etgan urushlar Sosoniylar davlatining iqtisodi va siyosiy qudratiga putur yetkazgan. Eron madaniyati sosoniylar davrida juda yuksalgan. *Yazdigard III* davrida (632-651) Sosoniylar davlatini *arablar* bosib olgan.

SPITAMA - Zardushtning urug'i nomi; muqaddas ruh.

SURIYA — Palastin bilan chegaradosh bo'lgan qadimgi davlat. O'rtayer dengizining sharqiy sohilida joylashgan. Sharq xalqlari Suriya, Fnikiya va Palastinni *xanaan* yoki *amurru* deb atashgan. Bir arab maqolida "mamlakatning boshida qish, kaftida kuz, oyog'ida esa doim bahor edi" deyilgan ekan. Eng qadimgi aholisi *xurriylar*, *xanaanlar* va *somiylardir*. Suriyadagi *Ugarit*, *Arvad*, *Bibl*, *Sidon*, *Tir*, *Damashq*, *Kadesh*, *Ebla* davlatlari eng qadimgi shahar-davlatlar hisoblanadi. Suriya hududida odam paleolit davridan beri yashab keladi. Mil. avv. II mingyillikning 1-yarmida mayda shahar-davlatlar vujudga kelgan. Mil. avv. XV asrda Suriyaning ko'p qismini *Misr*, mil. avv. XIV asrda *Xett podsholigi* egallab olgan, mil. avv. XII asr boshlarida Suriya ozodlikka erishsa-da, mil. avv. VII asr oxirida *Yangi Bobil podsholigiga*, mil. avv. VI asr o'rtalarida *Ahamoniylarga* qaram bo'lgan. Mil. avv. 333-yilda *Aleksandr Makedonskiy* davlati tarkibiga kirgan. Bu davlat barbod bo'lgach *Salavkiylar* davlatining viloyatiga aylangan. Mil. avv. I asrda Armaniston podshosi Tigran II Suriyani bosib olgan, 64-yilda Rim, milodiy IV asr oxiridan Vizantiya viloyatiga aylangan.

SUG'D YOZUVI — oromiy yozuvi asosida mil. avv. III-II asrlarda shakllangan harf-tovush yozuvi. Sug'd (Sug'diyona) viloyatida qo'llangan. Milodiy I-IV asrlardan boshlab, Sug'd yozuvlari keng hududda tarqalgan. Bu jarayon Sug'dlarning yangi yerlarni o'zlashtirish faoliyati va savdogarlarning «Buyuk Ipak yo'li»dagi harakatlari bilan bog'langan. Shuning uchun ham Sug'd tilidagi yozma yodgorliklar O'rta Osiyo, Qozog'iston, Sharqiy Turkiston, Pokiston va Mo'g'ulistonda topib o'rganilgan. Sug'd yozuvi ish yuritishda, savdo va madaniy aloqalarda katta ahamiyatga ega bo'lib, qadimgi uyg'ur, mo'g'ul va manjurlar yozuvlari paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Sug'd yozuvining mil. avv. I asrga oid eng qadimgi namunasi Samarqand yaqinidagi *Talli Barzu* degan joydan topilgan, eng so'nggi namunalari esa VIII asr oxiri IX asr boshlariga mansub. Yodgorliklarning ko'pi XX asrda Sharqiy Turkistondan topilgan. Shulardan biri 808-821-yillarda hukmronlik qilgan hoqon sharafiga bitilgan, uch tildagi (sug'd, qadimgi turk va xitoy) qabr toshi yozuvidir. Sug'd yozuvi namunalarining aksariyati IV-VIII asrlarga tegishli bo'lib, ulardan Mug' qal'a xarobasidan topilgan hujjatlar (1933-yil) muhim ilmiy ahamiyatga ega. Sug'd yozuvi, o'z navbatida, qadimgi turkiy runik yozuvi

hamda uyg'ur yozuvini shakllantirish uchun asos bo'lgan.

SUG'DIYLAR - mil. avv. VII-VI asrlarda Zarafshan va Qashqadaryo vodiysida dehqonchilik bilan shug'ullangan elatlar. Ular yashagan hudud Avestoda *Sug'da*, Behistun bitiklarida *Sug'uda*, Arrian, Strabon va Kvint Kursiy Ruf asarlarida *Sug'diyona* deb nomlangan.

SO'NGGI PODSHOLIK (LIVIYA-SAIS VA ERON) DAVRI - Qadimgi Misrda mil. avv. 1085-yildan to milodiy IV asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan podsholik davri. Bu davrda 22-30-sulola vakillari taxtga o'tirganlar. So'nggi podsholik davrida Misr o'z mustaqilligini yo'qotgan, Liviya, Efiopiya, Ossuriya, Eron, yunon-makedon bosqini va ularning ta'siriga tushib qolgan. XI asrning 2-yarmi-X asr boshida Misrning navbatdagi parchalanishidan so'ng liviyalik harbiylar rahbari *Sheshonk* X asr o'rtasida *Bubastis*da hokimiyatni qo'lga olib, XXII sulolani boshlab bergan. Bu sulola fir'avnlari Misrni yagona davlat qilib birlashtirishga intilganlar. Mil. avv. VIII asrning 2-yarmida Misr Kushga tobe bo'lib qolgan (XXV sulola), mil. avv. 671-yili esa *ossuriyaliklar* tomonidan bosib olingan. Sais hokimi *Psammetix I* (663-610) yunon va kariyalik yollanma qo'shin yordamida mamlakatni ozod qilishga va uni birlashtirishga erishgan. U va uning vorisi *Nexo II* davrida Yunoniston va Sharqiy O'rta dengizning boshqa mamlakatlari bilan mustahkam savdo aloqalari o'rnatilgan, Deltada yunonlar manzilgohi (koloniyasi) *Navkratisga* asos solinadi, Nilni Qizil dengiz bilan bog'lovchi kanal qaziladi; *Nexo II* tomonidan yuborilgan finikiyalik dengizchilar Afrika qit'asini Sharqdan G'arbiga aylanib o'tishgan. *Nexo II*, *Psammetix II* va *Apriy* Suriya va Falastinga egalik qilish ushuncha Bobil bilan kurash olib borishgan. Biroq zaiflashib qolgan Misr Eron podshosi *Kambiz* qo'shini zarbasini qaytara olmagan va mil. avv. 525-yilda *Ahamoniylar davlati* tarkibiga qo'shib yuborilgan. Mil. avv. 331-yilda *Aleksandr (Iskandar Maqduniy)* ahamoniylarga qarshi yurishi chog'ida Misrni bosib olgan. Shundan so'ng Misr ellinistik dunyoning bir qismiga aylangan. Makedoniyalik Iskandar tomonidan asos solingan *Iskandariya* shahri eng yirik savdo va madaniy markazga aylangan. Misrda hunarmandchilik va savdoning yangi markazlari vujudga kelgan, savdo aloqalari (Arabiston va Hindistongasha) kengaygan, G'arb va Sharq davlatlari madaniyatlarining uyg'unlashuvi sodir bo'lgan. Mil. avv. II asrning oxiriga kelib ishlab chiqarish pasaygan, bozorlar kamaygan, iqtisodiy va siyosiy tushkunlik ro'y bergan. Mil. av. II asr boshlarida *Salavkiylar davlati* va *Makedoniya* bilan bo'lgan urushlardan so'ng Misr ko'p yerlaridan ajralgan. Mamlakatda o'zaro ichki nizolar, xalq g'alayonlari avj olgan. Bu davrda Rim Misrning ichki ishlariga aralasha boshlagan. Misr zodagonlari uning yordamida g'alayonlarni bostirishga harakat qilgan. Bu Misrni *rimliklar* tomonidan bosib olinishiga imkon bergan, natijada mil. avv. 30-yildan Misr - Rim viloyati. Milodiy 395-yilda Rim imperiyasi bo'lingach, Sharqiy Rim imperiyasi (Vizantiya) viloyatiga aylangan. So'nggi podsholik davrida hukmronlik qilgan fir'avnlari: 21-sulola (1085-950): *Xerixor (Fiva)*, *Smendes (Tanis)* (1035-1054). 22-(liviyalik) sulola (950-730): *Sheshonk I* (950-929), *Osorkon I* (929-893), *Takelot I* (893-870), *Osorkon II* (870-847), *Sheshonk III* (823-772). 23-sulola (817-730): *Pedubast* (817-763), *Sheshonk IV* (763-757). 24-sulola (730-715): *Bokxoris* (720-715). 25-(nubiyalar) sulola (751-656): *Pianxi* (751-716), *Shabaka* (716-701), *Shabataka* (701-689), *Taxarka* (689-663), *Tanutamon* (663-656). 26-sais (sulola) (663-525): *Psammetix I* (663-610), *Nexo II* (610-594), *Psammetix II* (594-588), *Apriy* (588-569), *Yaxmos II* (569-525). 27-(forslar) sulola (525-404), 28-sulola (404-398). 29-sulola (398-378). 30-sulola (378-341). 31-(forslar) sulola (341-322).

TABARZIN - dastasi uzun jangovar oybolta.

TEYSHEBA - Qadimgi urartlarda momaqaldiroq va bo'ron xudosi.

TESHUB - Qadimgi xetlarda tog' cho'qqilari, momaqaldiroq, yashin, yog'ingarchilik va hosildorlik xudosi. U bosh xudo hisoblanib, uni "*Osmon podshosi*", "*Xett mamlakati homiysi*" deb hisoblashgan. Teshub beliga qilich taqqan va chap qo'lida bir tutam yashin, o'ng qo'lida jang boltasi ushlagan jangchi qiyofasida tasvirlangan. Teshub Xett davlatining tashkil topishi davrida davlat va podsho hokimiyatiga homiylik qiluvchi xudoga aylangan. Anatoliyaning Yazili qoyasida Teshub Xett podshosini o'z o'g'lidek quchog'iga olib turgani tasvirlangan.

TIAMAT - Mesopatamiyada Mardukdan oldin bosh xudo bo'lgan. Marduk uni yenggan.

TIRSAK - Qadimgi Misrda asosiy o'lchov birligi bo'lib, u tirsakdan barmoqlar uchigacha bo'lgan uzunlikka teng edi.

TIR-SIDON PODSHOLIGI - Mil. avv. X-IX asrlarda Finikiyada vujudga kelgan qadimgi davlat. Mil. avv. VII asrda Ossuriya podsholigi tomonidan bosib olingan.

TOSHOBUT - fir'avning mumiyolangan jasad solingan idish.

TOT - Qadimgi Misrda oy, donishmandlik va tabiblik xudosi.

TURIN PAPIRUSI - bizga qadar (qattiq shikastlangan holda) saqlangan papirus. Unda podsholar sulolasi xronologik izchillikda keltirilgan.

TO'RT IQLIM PODSHOSI («jahonning to'rt mamlakati podshosi») - Mesopatamiyaga tutash mamlakatlarni bosib olgan podsholar o'zlarini shunday deb e'lon qilganlar va o'zlarini xudo darajasiga ko'targanlar. Jumladan: *Sargon I*, *Naram-Suen*, *Shulgi*, *Gandosh*, *Agum*.

URARTU (ossuriycha atalishi; urartcha - *Biaynili*, Bibliyada - «*Ararat podsholigi*») - G'arbiy Osiyodagi

qadimgi davlat. (mil. avv. IX - VI asrlar). Ravnaq topgan davrida Armaniston tog'lik rayoni (hozirgi Armanistonning butun hududi, Turkiya va Eronning bir qismi)ni qamragan. Aholisi - *urartlar*. Poytaxti - *Tushpa* shahri (hozirgi Turkiyadagi Van shahri) bo'lib, unda podsho *Sarduri I* davrida katta qurilish ishlari olib borilgan. Mil. avv. IX asr oxiri - VIII asrning 1-yarmida Urartu davlati ravnaq topgan. *Menua*, *Argishti I* va *Sarduri II* podshohlari davrida Urartu hududi ancha kengaygan. Bosib olingan viloyatlarda qal'alar qurilgan (*Ararat* tog'ining shimoli yon bag'rida *Menuaxinili* shahri; *Erebuni* - *Erevan* atrofidagi *Arin-berd* tepaligi; Araksning so'l qirg'og'ida *Argashtixinili* shahri). Urartuda qullar mehnatidan keng foydalanilgan. Mil. avv. VIII asr o'rtasida Ossuriya podshosi *Tiglatpalasar III* (mil. avv. 745-727) Urartu qo'shinlarini bir necha marta mag'lubiyatga uchratgan va Urartu tarkibiga kiruvchi Shimoliy Mesopotamiya va Shimoliy Suriyani egallagan. So'ngra *Rusa I* davrida Sargon II boshliq Ossuriya qo'shinining yurishlari natijasida mamlakat xonavayron bo'lgan. Biroq VII asrda Urartu Janubiy Zakavkaz'eda hali ham o'z mavqeini saqlab qolgan edi. *Rusa II* (mil. avv. 685-645) bu yerda yangi qal'alar bunyod etgan (jumladan, Teyshebaini va b.). Skif-kimmeriy yollanma qo'shini yordamida Urartu podsholari Frigiya podsholigini tor-mor qilganlar (mil. avv. 676). Midiya podsholigining kuchayishi Urartuni Ossuriya bilan yaqinlashtirgan. Biroq mil. avv. VI asr boshida Urartu Midiya tomonidan tor-mor etilgan va uning tarkibiga qo'shib yuborilgan. **Urartu hukmdorlari:** Mil. avv. 864-845-yillar - *Aramu*, mil. avv. 835-825-yillar - *Sarduri I*, mil. avv. 825-810-yillar - *Ishpuini*, mil. avv. 810-786-yillar - *Menua*, mil. avv. 786-764-yillar - *Argishti I*, mil. avv. 764-735-yillar - *Sarduri II*, mil. avv. 735-712-yillar - *Rusa I*, mil. avv. 712-685-yillar - *Argishti II*, mil. avv. 685-645-yillar - *Rusa II*, mil. avv. 645-625-yillar - *Sarduri III*, mil. avv. 625-605-yillar - *Erimena*, mil. avv. 605-590-yillar - *Rusa III*.

UTU - Qadimgi shumerliklarda quyosh xudosi.

UX - Qadimgi Misr aholisi uning pay va tasmalar bilan bezatilgan hassasiga sig'inishgan.

VAAL - Suriya va Finikiya diniy e'tiqodida o'luvchi va tiriluvchi tabiat xudosi. Uning o'g'li Aliyyan ham hurmatli xudolardan bo'lgan.

VARA - Avestoda devor bilan o'ralgan to'rtburchak makon.

VARNA - Zardushtiylarda g'animlar yashaydigan viloyat.

VAYSHILAR - Qadimgi hind diniy to'plamiga ko'ra, uchinchi toifaga mansub xudo Braxmaning qovurg'asidan yaratilgan dehqon, hunarmand va savdogarlar.

VEDA DINI - mil. avv. I mingyillikda Hindistonda vujudga kelgan din. Vedalar orqali ma'lum. Hinduizm dini vujudga kelishining dastlabki bosqichi. Vedalar dinida dastlab tabiat kuchlari va hodisalari inson qiyofasiga o'xshatib tasavvur etilgan. Vedalar dinida yaxshi va yomon xudolar, ruhlar haqida tasavvurlar asosiy o'rin egalladi. Unda ko'p xudolik hukmron bo'lgan. Veda dinida sig'inish marosimlari asosan xudolarga qurbonlik keltirish, ovqat, hayvonlar keltirish va turli urf-odatlarini bajarishdan iborat bo'lgan. Keyinchalik kohinlarning alohida qatlami - *brahmanlar* ajralib chiqib diniy marosimlar tizimi murakkablashdi. Vedalar dinning keyingi evoluyitsiyasi natijasida *Brahmanizm* vujudga keldi.

VEDALAR (sanskritcha *bilim*) - Hindiston yozma adabiyotining qadimgi yodgorligi. Mil. avv. II mingyillikning oxiri - I mingyillikning boshida yaratilib, vedalar to'plamlari deb nomlanadi. Bu madaniy yodgorlikdan bizgacha 4 qism: "*Rigveda*" (qasida, madhiya, duolar to'plami), "*Samaveda*" (qo'shiqlar to'plami), *Ayurveda* yoki *Yajurveda* (qurbonlik qilish yo'llari), *Atharvaveda* (sehrli duolar to'plami) yetib kelgan. Veda adabiyoti bir necha mingyilliklar davomida shakllanib qadimgi hindlar tarixidagi turli jamiyatlarning diniy-falsafiy, estetik taraqqiyot darajalarini ifodalaydi.

VISHNU - Hinduizmda Brahma va Shiva bilan birgalikda ilohiy uchlikni tashkil etuvchi xudolardan biri bo'lib, olamni saqlab qoluvchi va muhofaza qiluvchi xudo hisoblangan.

XALD - qadimgi urartlarda tog' xudosi. Xald urartlarda oliy xudo deb hisoblanganligi bois uning nomi Urartu yozuvlarida birinchi bo'lib tilga olinadi. Keyinchalik Xald urush xudosisiga, podsho va davlatning homiysiga aylantirilgan. *Nayza* bilan *qalqon* jangovar Xaldning va uning yerdagi noibi (hukmdor)ning ilohiy hokimiyat ramzi hisoblangan.

XAPI - Qadimgi Misrda Nil xudosi. Misrdagi hayotning birlamchi manbai va posboni.

XARAPPA MADANIYATI - Hind vodiysi sivilizatsiyasi - jez davriga oid yuksak rivojlangan shahar madaniyati (mil. avv. 2500-1800-yillar). Hindistonning qadimgi aholisi - *dravidlar* tomonidan yaratilgan deb taxmin etiladi. Hindiston va Pokistonning Hind daryosi vodiysi va unga qo'shni viloyatlardagi ulkan hududga (300 ming kv. km maydonga) tarqalgan. Xarappa savdo koloniyasi manzilgohi, Shimoliy Afg'onistonda - Amudaryoning so'l qirg'og'idagi *Sho'ro'qay* qishloq xarobasidan aniqlangan. Xarappa madaniyati aholisi dengiz va quruqlik orqali Mesopotamiya va O'rta Osiyo bilan qizg'in savdo aloqalari olib borgan. Xarappa madaniyatining iqtisodiy asosini sug'orma dehqonchilik, shuningdek, uy chorvachiligi va hunarmandchilik tashkil etgan. Bu madaniyatga oid 2 asosiy shahar - *Moxenjodaro* va *Xarappada* olib borilgan qazishma ishlari shaharsozlik san'ati yuksak darajada taraqqiy etganidan. Xarappa madaniyati aholisining original yozuvni kashf etgani ushbu madaniyatning yorqin yutuqlaridan biridir. Bu yozuv bitilgan mingdan ortiq muhr, shuningdek, sopol va metall buyumlar topilgan, lekin, ularni hanuzgacha

o'qishga muvaffaq bo'linmagan. Professor *Y. Knorozov* rahbarligidagi olimlar tomonidan matematik metodlar qo'llanishi natijasida yozuv o'ngdan chapga yo'nalgani va protodavidlarga mansubligi aniqlangan. Xarappa madaniyatining halokatga uchrashi (hasid-oriylar istilosi, ekologik sharoitning o'zgarishi, bezgak epidemiyasi) sabablari noma'lum.

XATXOR – Qadimgi Misrda musiqa, go'zallik va ishq ilohasi.

XETTLAR – Kichik Osiyoda qadimda yashagan xalq. Xett tilida so'zlashgan. Shuning uchun ham odatda xetlar yoki ularning avlodlari Kichik Osiyoga Bolqon (*“g'arbiy”* nazariya) yoki Kavkaz orqali (*“sharqiy”* nazariya) kelib joylashgan deb hisoblanadi. Qadimgi Xett podshohligida shaharlarning sharqqa xos uslubda qurilishi xettlarning Kavkaz orqali ko'chib kelganini ko'proq tasdiqlaydi. Anatoliyaning savdo markazlaridan topilgan akkad tilida yozilgan hujjatlarda xett tiliga mansub so'zlar va shaxs nomlarining uchrashi, xettlarning mil. avv. 3-2-mingyilliklardan boshlab Kichik Osiyodan yashay boshlaganligini ko'rsatadi. Mil. avv. 14-12-asrning boshlarida Xett podshohligida xett tili asosiy davlat tili bo'lsa-da, xetlar boshqa etnik guruhlar bilan qo'shilib keta boshlagan.

XETT PODSHOLIGI – Kichik Osiyodagi qadimgi davlat (mil. avv. 18-12 asr boshlari). Tarkibiga xetlar, xattlar va boshqalar etnik guruhlar kirgan. Xetlar podshosi *Anitta* davri (taxminan 18-asr)da Anatoliyaning ba'zi viloyatalari birlasha boshlagan. U Nesa, Xattusa, Zalpuva shaharlarini bosib olgan. Kussar shahrini poytaxt qilgan. Qadimgi xett sulolasining asoschisi – *Labarna* (17-asr boshlari) Xett podshohligi hududini kengaytirgan. Labarnaning vorisi *Xattusilis I* davrida (17-asr o'rtalari)da Kichik Osiyoning shimolidagi Salpa shahri va Kichik Osiyoning bir qancha janubi-sharqiy viloyatlari batamom bosib olingan. U poytaxtni Xattusaga ko'chirgan. Xattusili I ning o'g'li Mursili I (17 asr oxiri) davrida Xett podshohligining harbiy qudrati nihoyatda oshgan. 14-12-asrlarda Xett podshohlari Shimoliy Suriya va Shimoliy Mesopotamiyada yashaydigan xurriy qabilalardan bo'lgan. Podsho *Suppiluliummas I* (14-asr boshlari) uzoq davom etgan urushlardan keyin Mitanni (Shimoliy Mesopotamiyadagi qadimgi davlat)ni bosib olgan. Ugarit (Shimoliy Finikiyadagi qadimgi shahar-davlat)ni o'z vassaliga aylantirgan. *Mursili II* hukmronligi (14-asr oxiri)dan boshlab Xett podshohligi bilan Misr o'rtasida Suriya uchun kurash ketgan. 13-asr oxiri – 12-asr boshlarida Xett podshohligi o'zaro urushlar, qaram viloyatlar va ittifoqdosh podshohliklarning ajralib ketishi tufayli inqirozga uchragan. Qadimgi Xett podshohligining oxirgi yirik podshosi *Telepen* (16-asr oxiri) bo'lgan. Kichik Osiyoning sharqiga janub va g'arbdan xalqlarning ko'chib kelishi bilan podshohlik barham topgan.

XORAZMIYLAR - mil. avv. VII-VI asrlarda Amudaryo quyi oqimida yashagan o'troq elatlar. Ularning yurtlari Avestoda *Xvarizam* (*Xvairizem*), Behistun bitiklarida *Xvarazmish*, Arrian va Strabon asarlari (yunoncha)da *Xorazmiya*, lotinchada *Xorasmiya*, qadimgi forsiychada *Uvarazmis* deb nomlangan.

XUFU PIRAMIDASI – Misrda qurilgan eng katta va hashamatli piramida (*yunonlar* uni **Xeops** deb atashgan). Mil. avv. 2500-yilda qurilgan. Me'mori *Xemiun*. Xufu maqbarasining balandligi o'z davrida 150 metrdan ortiq bo'lgan, hozirgi paytda 146,6 metrni tashkil etadi, tomonlari asosi 233 metr. Hufu piramidasini qurish uchun ikki million uch yuz ming dona tosh ishlatilgan. Maqbara qurilishiga tarashlab tayyorlangan toshlarning eng kichigi ikki tonna, kattasi esa o'n besh tonnadan iborat bo'lgan. *“Tarix otasi”* Gerodotning yozishicha, bu ehrom 30 yil mobaynida qurilgan ekan. Uning qurilishida 100 mingdan ortiq kishi doimiy ishlagan. Maqbara toshlari shunchalik aniq-rasolik bilan kesilgan va taroshlanganki, ular o'rtasidagi yoriq 0,5 millimetrdan ham oshmaydi. Hufu piramidasi *“Dunyoning yetti mo'jizasi”* dan biri hisoblanadi.

XUNNLAR (gunlar) - qadim zamonlarda Markaziy Osiyoning katta qismida yashagan ko'chmanchi qabilalar. Xunlar O'rta Osiyoning tub joy aholisi bo'lib, ularning ajdodlari tosh asridan beri shu yerlarda istiqomat qilganlar. Mil. avv. III-II mingyilliklarda xunnlarning ajdodlari ovchilik, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib tirikchilik o'tkazganlar. Mil. avv. I mingyillikning birinchi yarmidan boshlab aholining asosiy qismi ko'chmanchi chorvador bo'lgan. Ular Xitoy madaniyatidan bahramand bo'lganlar. Xunlar *janjun, jun, dunxi, yuechji* kabi qabilalar bilan urushlar olib borib, ularni o'zlariga itoat ettirganlar. Mil. avv. IV asrlarda O'rta Osiyoning shimolida xunn qabilalarining harbiy ittifoqi tashkil topgan. Xunn qabilalarining bu harbiy ittifoqi asta-sekin kuchayadi. Mil. avv. III asr oxirlariga kelib xunn qabilalarining harbiy birlashmasi asosida Xunn ko'chmanchilari davlati tashkil topadi. Xitoy tarixchisi Sim-Syanning yozishicha, xunnlarning harbiy sardori Shanyu deb atalar edi. Xunn sardorlaridan bin Maodun ichki dushmanlarini yenggach, dunxu qabilalari ustiga katta qo'shin bilan bostirib boradi. Shiddatli va ayovsiz jang oqibatida dunxular tormor etiladi. Maodun dun-xular hukmdorini o'ldirib, ko'p odamlarni asir olib, podalarini haydattirib ketadi. Mil. avv. 203-202-yillarda Maodun Sayan, Oltoy va Yenisey (Enasoy) daryosining yuqori oqimidagi joylarni bosib oladi. Mil. avv. 200-yilda Xan podshosi Lyu Ban xunnlarni ustiga qo'shin tortadi. Maodun harbiy hiyla ishlatib, Lyu Ban qo'shinlarini qurshab oladilar va ularni qirib tashlaydilar. Lyu Ban asir tushadi. U juda ko'p mol-mulk va qizini Maodunga berish sharti bilan asirlikdan ozod bo'ladi. Lyu Ban va'dasini bajarmay, qizini Maodunga yuborishni paysalga soladi. Maodun katta qo'shin bilan Xan chegaralaridan o'ta boshlaydi. Bu xabarni eshitgan Lyu Ban katta mol-mulk bilan qizini xunnlarga hukmdoriga uzatishga majbur bo'ladi. Shundan keyin ikki o'rtada tinchlik sulhi tuziladi. Sulhdan so'ng ikki davlat o'rtasidagi

do'stlik 40 yil davom etadi. Xunlar Maodun va uning vorisi Maoshin (mil. avv. 174-161-yillar) davrida yuechjilar bilan 25 yil davomida urush olib boradilar. Urushda yuechjilar yengiladilar. Shundan keyin xunlar O'rta va Sharqiy Osiyodagi eng kuchli davlatga aylanadi. Xan podsholari xunlardan qo'rqib, ularga ko'p miqdorda o'lpon va sovg'alar yuborib turganlar. Xitoy bozorlari xun savdogariari uchun ochiq deb e'lon qilingan. Mil. avv. II asrning birinchi yarmi xunlar davlatining eng kuchaygan davri bo'lgan. Mil. avv. 123-yili xitoy qo'shinlari xunlarni Xan saltanatining shimoliy chegaralaridan surib chiqaradilar. Mil. avv. 12-119-yillarda xan qo'shinlari Dunxuangacha bo'lgan yerlarni bosib oladilar. Xunlar esa xitoylarning g'arb tomon yurishlariga qarshilik ko'rsatadilar. Mil. avv. 119-yildagi bo'lgan jangdan keyin xitoy qo'shinlari xun sardorining qarorgohini bosib oladi. Jangda 90 ming xun askari va ko'p xitoy askari halok bo'ladi. Miloddan avvalgi 99-90-yillar orasida xunlar bilan xitoylar o'rtasida qattiq urushlar bo'lib o'tib, ko'pincha xunlar g'olib chiqadilar. Xitoylar esa g'arbda usunlar, sharqda uxuanlar va shimolda Yenisey bo'yi qabilalari bilan harbiy ittifoq tuzib, mil. avv. 71-yili xunlarga uch tomondan hujum boshlaydilar. Bu jang ittifoqchilarning g'alabasi va xunlarning mag'lubiyati bilan tugagan. Mil. avv. 71-yilgi mag'lubiyatdan so'ng Xun davlati kuchsizlanib, mil. avv. 56-yili Shimoliy va Janubiy qismlarga bo'linib ketadi. Shanyu Xuxanye boshliq janubiy xunlar Xitoyga tobe bo'lib, ular bilan ellik yilcha tinch-totuv yashaganlar. Chji-chji boshliq shimoliy xunlar g'arb tomon siljiganlar. Lekin xitoy qo'shinlari ularni ta'qib qilib borib tor-mor etganlar. Milodning I asrida xunlar o'zlarini biroz tiklab olganlar. Ammo 87-93-yillarda xitoylar syanbi va dinliklar bilan ittifoq bo'lib xunlarni tor-mor keltirganlar. Xunlar esa Sirdaryoning quyi qismi va Orol dengizining shimoliga borib joylashganlar. Keyingi asrlar davomida xunlar Shimoliy Qozog'iston orqali yurib, Idil va Don daryolaridan o'tib Shimoliy Kavkazdagi alanlarni o'zlariga itoat ettirganlar. Xunlar sardori Balamber 375-yil o'z qo'shinlari bilan Shimoliy Qora dengiz bo'ylarini egallagan. Shu yerda yashovchi gottlarning bir qismi xunlarga tobe boiganlar va o'zlarini *osgotlar*, ya'ni *sharqiy gotlar* deb ataganlar. Xunlarga tobe bo'lmagan gottlar Frakiyaga borib joylashib, o'zlarini ves-gottlar deb ataganlar. 394-395-yillarda xunlarning bir qismi Suriya va Kapadokiyaga bostirib kirganlar. Ular g'arbga yurishni davom ettirib, Dunay daryosining yuqori qismidagi yerlarni bosib olganlar. Shu yerdan turib ular Sharqiy va G'arbiy Rim saltanatiga ham tahdid solib turganlar. **Attila** davrida (434-453) Markaziy Yevropaning juda ko'p qabilalari xunlarga tobe bo'lgan. 451-yilda xunlar Galliyaga bostirib kirganlar. Ammo rimliklar, vesgottlar va franklarning birlashgan qo'shinlari Katalaun yonidagi jangda xunlarni yengib, ularni orqaga chekintirganlar. 453-yilda Attila vafot etgach, xunlar davlati kuchsizlangan. Ularning 455-yili Pannoniyaga, 469-yili Bolqonga qilgan yurishlari mag'lubiyat bilan tugagan. Shundan keyin xunlar ittifoqi tarqalib, davlat mutlaqo kuchsizlangan. Xunlar mahalliy aholiga qo'shiib ketganlar. Shu tariqa 7-8-asr hukm surgan Xunlar davlati 5-asr oxirlariga kelib barham topgan.

XURMO DARAXTI – Mesopatamiyada uni "*hayot daraxti*" deyishgan. Bir tup xurmo daraxti 50 kilogrammgacha hosil bergan.

YAMXAD DAVLATI - mil. avv. XIII asrda Shimoliy Suriyaga bostirib kirgan amoriy qabilalarining sardori *Sumuepax* asos solgan davlat. U Karxemish bilan Katna shahri oralig'idagi Suriya yerlari ustidan hukmronlik qiladi. Sumuepax vafotidan keyin Yamxad davlati taxtiga uning vorisi *Yarimlim* o'tiradi. Bu davrda Yamxadning poytaxti *Xalap* shahri bo'lgan. U Bobil podshosi Hammurapi va Mari podshosi Zimrilimga zamondosh bo'lgan. Yamxad Mari va Bobil bilan qizg'in savdo ishlarini olib borgan. Mil. avv. XVIII asr oxirlarida Yamxad davlati yemirilib, o'z mustaqilligini yo'qotadi.

YANGI PODSHOLIK DAVRI - Qadimgi Misrda mil. avv. 1584-1085-yillarni o'z ichiga olgan podsholik davri. Bu podsholik davrida 18-20-sulola vakillari podsholik qilgan. Yangi podsholik davrida Misr Sharqdagi eng boy mamlakatga aylangan. Misr har jihatdan gullab-yashnagan, chegarasi kengaygan. Bu davrda almashlab ekish joriy etilgan, davlat hokimiyati yer, sug'orish, qishloq xo'jaligiga katta e'tibor bergan, hunarmandchilik va savdo-sotiq keng rivojlangan, jezdan keng qo'llanila boshlangan, temirdan ishlangan dastlabki buyumlar paydo bo'lgan, metallozlik, to'qimashilik dastgohi va omoch takomillashgan, g'ildirakli aravalar keng tarqalgan, shishasozlik rivojlangan. Bo'ysundirilgan va qo'shni mamlakatlardan o'lpon sifatida va ayirboshlash yo'li bilan xom ashyo olib kelingan, jumladan, kumush, qo'rg'oshin, mis, yog'osh materiallari Suriya va Falastindan, oltin, fil suyagi Kushdan, xushbo'y atirlar, oliy nav daraxt ko'chatlari Punt dan keltirilgan. Malika *Xatshepsut* tomonidan Puntga jo'natilgan flot haqidagi ma'lumot saqlangan. Xususiy qulshilik nihoyatda keng rivojlangan. Muvaffaqiyatli harbiy yurishlardan so'ng 10 minglab qullar keltirilgan. Tinimsiz davom etgan urushlar XVIII-XX sulolalar fir'avnlarini qo'shin tuzilishini takomillashtirishni o'ylashga majbur qilgan, qo'shin asosini zodagon aravakashlar tashkil qilgan. Piyoda qo'shin ushuncha namunaviy qurol, xususan, ulama kamon joriy etilgan. Bu tadbirlar armiyaning jangovarlik qobiliyatini oshirgan. Yaxmosning vorislari *Tutmos I*, ayniqsa, *Tutmos III*, *Amenxotep II* shimolda Suriya va Falastinni, janubda - Kushning bir qismini Misrga qo'shib olganlar. Mitanni, Bobil va Xett podsholigi bilan muntazam diplomatik aloqalar o'rnatilgan. *Amenxotep III* davrida (XV asrning 2-yarmi) Misr o'z qudratining yuksak sho'qqisiga etgan. Fir'avnlardan katta yerlar, qullar, oltin va boshqa olib turgan

ibodatxonalar mavqeining ortishi kohinlarni podsho hokimiyati bilan to'qnashuviga olib kelgan. Kohinlar va zodagon nomlar mavqeini pasaytirish maqsadida *Amenxotep IV (Exnaton)* mayda va o'rta yer egalariga tayangan holda diniy islohot o'tkazgan, xususan, eski ma'budlarga sig'inishni bekor qilib, yagona quyosh ma'budi - *Atonga* sig'inishni joriy qilgan. Exnaton o'z qarorgohini yangi qurgan shahri *Axetaton* (hozirgi *Al-Amarna*)ga ko'shingan. Fir'avn bilan kohinlar o'rtasidagi kurash Misrni zaiflashtirgan; XIV asrning 1-yarmida u shimoldagi barsha mulklardan ajralgan. Exnatonning vafotidan so'ng fir'avnlardan *Tutanxamon* va *Xoremxeb* davrida kohinlar va zodagonlar eski dinni tiklashga erishganlar. XIX sulolaning eng mashhur vakili *Ramzes II* davrida Suriyani egallash ushun xetlar bilan kurash olib borilgan. Mil. avv. XIII asrning 2-yarmi- XII asr boshida, fir'avnlar *Merneptax* va *Ramzes IV* davrida «*dengiz xalqlari*» va *liviyaliklar* bosqini qaytarilgan. Uzoq davom etgan urushlar Misrning iqtisodiy, siyosiy va harbiy jihatdan zaiflashuviga olib kelgan; XX sulola hukmronligining oxiriga kelib Suriya va Kushning janubiy viloyatlaridagi mulklar qo'ldan ketgan. *Ramzes XII* davrida (mil. avv. taxm. 1070-yil) Fivadagi hokimiyat amalda Amon ma'budning oliy kohini - *Xerixor* qo'liga o'tgan. **Yangi podsholik davrida hukmronlik qilgan fir'avnlar: 18-sulola (1580-XIV asr o'rtalari):** Yaxmos I (1580-1559), Amenxotep I (1559-1538), Tutmos I (1538-1525), Tutmos II va Xatshepsut (1523-1503), Tutmos III (1503-1491), Amenxotep III (1455-1419), Amenxotep IV (Exnaton, 1419-1400), Tutanxamon (1400-1392). **19-sulola (1342-1206):** Xoremxeb (1395-1338), Seti I (1337-1317), Ramzes II (1301-1235). **20-sulola (1204-1085):** Ramzes IV (1204-1180), Ramzes XII (1112-1070).

YUQORI MISR DAVLATI – miloddan avvalgi IV mingyillikning o'rtasida Nil daryosining tog' vodiysida tashkil topgan davlat.

ZAFARYOR – Qadimgi Xitoyda *O'rta podsholik* ya'ni *Chjou podsholigi* hukmdorlari o'z davlatlarini shu nomlar bilan atagan.

ZAND – “Avesto”ning matnlariga yozilgan tafsirlar.

ZARDUSHTIYLIK (Zoroastrizm) - mil. avv. VII-VI asrlarda vujudga kelgan din. Asoschisi - *Zardusht*. So'nggi tadqiqot xulosalariga qaraganda, O'rta Osiyo, xususan, Xorazm Zardushtiylik vatani bo'lgan. O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston, Ozarbayjon hamda Yaqin va O'rta Sharqning bir necha mamlakatlarida tarqalgan. Qadimgi pahlaviy tilida “*Zardusht*” so'zi “*Magupta*” deb atalgan. Pahlaviy tilidagi yodgorliklarni arab tiliga tarjima qilgan olimlar uni “majus” shaklida qo'llagan. Natijada o'rta asrlardan beri “*Zardusht*” “*majus*”, “*zardushtiylik*” “*majusiylik*” sifatida qo'llanib kelingan. Zardushtiylikda otash va quyosh tangri Ahuramazdaning o'g'li deb hisoblangan. Nur, otash zardushtiylikning ramzi, timsolidir. Zardushtiylikda ahuramazda oliy xudo hisoblanganligi uchun zardushtiylik - mazdaizm yoki mazdaiylik deb ham atalgan. Zardushtiylik ta'limoti uning muqaddas kitobi - Avestoda bayon etilgan. Zardushtiylik ta'limoti dunyodagi hamma tartiblar yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va qorong'ulik, hayot va o'lim o'rtasidagi kurashga bog'liq, deb tushuntiradi. Olamdagi hamma yaxshiliklarni *Ahuramazda*, yomonliklarni *Anxramaynu* (Axriman) ifodalaydi. *Anxramaynu* Ahuramazdaga qarshi kurashadi, lekin uni yengishga ojizlik qiladi. Bu kurash abadiy davom etadi. Yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash olamdagi jarayonlar mazmunini tashkil etadi. Odam bu kurashda tanlash erkinligiga ega bo'lgan, o'z faolligi bilan dunyoda adolat tantanasiga ta'sir eta oladigan shaxsdir. Avestoda ko'chmanchilik va dehqonchilik hayot tarzi o'rtasidagi qarama-qarshilik bayon etiladi, ko'chmanchilikka hamma yovuzliklarni keltiribchiqaradigan hayot tarzi deb qaraladi va u qoralanadi, dehqonchilik esa yaxshilik belgisi sifatida rag'batlantiriladi. Zardushtiylik dinida olov gunohlardan tozalovchi sehrli kuch deb qaraladi. Zardushtiylikning axloqiy ta'limoti “*ezgu fikr*”, “*ezgu so'z*” va “*ezgu amal*”dan iborat muqaddas uchlikda o'z ifodasini topgan. Zardushtiylik talabiga ko'ra, har bir inson tangrining yakkayu-yagonaligini e'tirof etilshi, xoh ekak xoh ayol bo'lsin ilm o'rganishi, turli kasblarni egallashi, chorvachilik, dehqonchilik, bog'dorchilik bilan shug'ullanishi, kanal qazishi, yer ochishi lozim. Eng asosiysi - Zardushtiylikda e'tiqod erkinligi mavjud bo'lgan. Zardushtiylik insonlarni tenglikka, hamjihatlikka, bir-biriga yaxshilik qilishga, yer yuzida tinch-totuv hayotni ta'minlash uchun kurashga chorlagan, unda ma'rifat zulmatga, adlat zulmga qarama-qarshi qo'yilgan. Zardushtiylikda har bir inson butun kuchini o'zini kamolatga yetkazish yo'liga sarf etmog'i lozim. Zardushtiylik dinida murdani tuproqqa ko'mish yoki kuydirishni taqiqlaydi. Bu din jonning o'lmasligini, uning abadiyligini tan oladi, jannat va do'zaxni ham e'tirof etadi. Otashkada zardushtiyning ibodatxonasi hisoblanadi. Zardushtiylik ruhoniylari alohida tabaqa sifatida ajratilib, ularga maxsus imtiyozlar berilgan. Zardushtiylik arshakiylar va sasoniylar podshohligi davrida hukmron dinga aylangan. Zardushtiylik 13 asr davomida ajam mamlakatlarida asosiy din bo'lib kelgan. Arablar VII asrda o'rtalari - VIII asr boshlarida Eron va O'rta Osiyoni bosib olgandan keyin islom dini hukmron dinga aylangach zardushtiy quvg'in qilindilar. Zardushtiylik Hindiston va Eronda hozir ham mavjud. Eronning Yast va Gilon viloyatlarida ularning soni 100mingdan, Hindistonning Maharashtra, Gujarat shtatlarida 115mingdan ziyodni tashkil qiladi.

ZARIASP - Baqtriya davlatining poytaxti Baqtra shahrining yunoncha nomi.

ZIKKURAT – Qadimgi Bobil va Ossuriyada ehromlar yonida xom g'ishtdan qurilgan ichki xonasiz

zinasimon minora. Ayrim Zikkuratlar zina o'rnida qiya yo'lakli bo'lgan. Qavatlariga zina (yoki yo'lak)dan chiqib tushilgan, eng yuqori qavatda rasadxonadan iborat bo'lgan. Ur, Uruk, Nippur, Bobil, Akkad shaharlarida rasadxonalar bo'lgan.

ZOROASTR (yunoncha "**astron**" - **yulduz**) - Zardushtiylik dinining asoschisi *Zardusht*ning yunoncha nomi.

ZOROASTRIZM - Zardusht asos solgan *Zardushtiylik dinining* yunoncha nomi.

O'RTA PODSHOLIK DAVRI - Qadimgi Misrda mil. avv. 2250-1584-yillarni o'z ichiga olgan podsholik davri. O'rta podsholik davrida markazlashgan davlat ancha kuchaygan, Misr Yaqin Sharqdagi eng qudratli davlatga aylangan Bu davrda Misr poytaxti Fiva, Ittaun, Avoaris shaharlari bo'lgan. O'rta podsholik davrida Fayum vohasida yirik irrigatsiya ishlari olib borilgan. Bronza (jez) buyumlari paydo bo'lgan. Suriya, Krit, janubda - Punt bilan aloqalar kuchaygan. *Senusert III* davrida Kush (Nubiya)ning bir qismi Misrga qo'shib olingan. XII sulolaga mansub dastlabki fir'avnlarda davrida o'zaro ichki nizolar davom etmoqda edi. Faqat *Amenemxet III* davrida (19 asrning 2-yarmi) isyonkor nomarxlar bo'ysundirilib, markaziy hokimiyat mustahkamlangan. *Ittaun shahri* Misr poytaxtiga aylangan. Biroq mulkiy tabaqalanishning kuchayishi kambag'allarning qo'zg'oloniga sabab bo'lgan, natijada taxm. 1750-yilda mamlakat yana parchalanib ketgan. Mil. avv. 1710-yilda Misrga shimoli-sharqdan *giksoslar* bostirib kirib, mamlakatning katta qismini deyarli 130-yil (1710-1580) egallab turganlar. *Avoarisda* qo'nim topgan ularning podshohlari XV va XVI sulolani tashkil etishgan. Fivada mahalliy hukmdorlar saqlanib qolgan (XVII sulola). Ushbu sulolaga mansub fir'avnlardan *Senenenra* va *Kamos* ozodlik urushini boshlab yuborishgan, bu kurash ularning vorisi XVIII sulola asoschisi *Yaxmos I (Amasis)* tomonidan muvaffaqiyatli yakunlangan. U taxm. 1580-yilda giksoslarni Misrdan quvib shiqargan. Shundan so'ng tiklangan Misr davlati *Yangi podsholik* deb atalgan. **O'rta podsholik davrida hukmronlik qilgan fir'avnlari:** **11-sulola:** Mentuxotep IV Sanxkara (2015-2007), Mentuxotep V Nebtauira (2007-2000). **12-sulola (2000-1787):** Amenemxet I (2000-1970), Senusert I (1970-1934), Amenemxet II (1934-1896), Senusert III (1884-1849), Amenemxet III (1849-1801). **13- sulola (1785-1700).** **14-sulola (1680-yilgasha).** **15- va 16-(giksoslar) sulola (1700-?).** **17-sulola (1680-1580):** Senenenra, Kamesu.

SHAMASH - Qadimgi akkadliklarda quyosh xudosi. Oliy hakam, yomon ishlari uchun odamlarni sud qilgan.

SHAN - Xitoyda mil. avv. XVIII asrda *Chen Tan* tomonidan asos solingan davlat. Mil. avv. XVII asrda Shan davlati *Shan-In* deb atala boshlanadi. Mil. avv. XIII asrning 2-yarmida *U-Din podsholigi davrida* kuchaygan, mil. avv. XII asrda esa tushkinlikka uchragan. Mil. avv. 1027-yilda *Chjou* qabilalari *U Van* boshchiligida In davlatini tor-mor etgan. **Shan davlati hukmdorlari:** mil. avv.1766-1753-yillar – *Chen Tan*, mil. avv. 1753-1720-yillar – *Tay-Szi*, mil. avv.1720-1691-yillar – *Vo-Din*, mil. avv. 1691-1666-yillar – *Tay-Gen*, mil. avv.1666-1649-yillar – *Sayo-Szya*, mil. avv. 1649-1637-yillar – *Yun-Szi*, mil. avv. 1637-1562-yillar – *Tay-U*, mil. avv.1562-1549-yillar – *Chjun-Din*, mil. avv. 1549-1534-yillar – *Vay-Jen*, mil. avv. 1534-1525-yillar – *Xe-Dan-szya*, mil. avv. 1525-1506-yillar – *Szu-I*, mil. avv. 1506-1490-yillar – *Szu-Sin*, mil. avv. 1490-1465-yillar – *Vo-Szya*, mil. avv. 1465-1433-yillar – *Szu-Din*, mil. avv. 1433-1408-yillar – *Nan-Gen*, Mil. avv. 1408-1401-yillar – *Yan-Szya*, mil. avv. 1401-1373-yillar – *Pan-Gen*, mil. avv. 1373-1352-yillar – *Syao-Sin*, mil. avv. 1352-1324-yillar – *Syao-I*, mil. avv. 1324-1265-yillar - *U-Din*, mil. avv. 1265-1258-yillar – *Szu-Gen*, mil. avv. 1258-1225-yillar – *Szu-Szya*, mil. avv. 1225-1219-yillar – *Lun-Sin*, mil. avv. 1219-1198-yillar – *Gen-Din*, mil. avv. 1198-1194-yillar – *U-I*, mil. avv. 1194-1191-yillar – *Tay-Din*, mil. avv. 1191-1154-yillar – *I*, mil. avv. 1154-1122-yillar – *Chjou-Sin*.

SHANYU - Xitoy tarixchisi Sima Szyanning yozishicha, xunnlarning harbiy sardori shu nomda atalgan. Xunn sardorlari - shanyulari qattiq intizomli, qilich, kamon, nayza, dubulg'a bilan qurollangan, tez harakat qiluvchi otliq qo'shinga ega bo'lganlar. Ular quyun kabi o'z dushmanlari ustiga bostirib borib, ularni vahimaga solib qo'yanlar.

SHER BOSHLI XUDO - Qadimgi Misrda sher boshli quturgan va vabo yuboruvchi urush xudosi.

SHIROQ – jangnoma tipidagi afsonalardan biri. Syujeti tarixiy voqealar asosiga qurilgan. Afsonani birinchi marta mil. avv. XII asrda yashagan yunon tarixchisi *Poliyen* o'zining harbiy hiylalar "*Harbiy hiylalar*" degan asarida keltirgan. Asarda Shiroq – *Sirak* deb nomlangan. Afsonada sak qabilasidan chiqqan otboqar Shiroqning jasorati, tadbirkorligi va erksevarlik fazilatlarini hikoya qilinadi. Shiroq o'z qabilasi manfaatlarini himoya qilib, yakka o'zi Eron shohi Doro lashkarlariga qarshi chiqadi va harbiy hiyla bilan uning qo'shinlarini chalg'itib, suvsiz, dasht-sahroga boshlab boradi va halokatga duchor qiladi. O'zi halok bo'lsada, qabiladoshlarini falokatdan qutqaradi. Qabila va xalq mudofaasi asarning bosh mavzui bo'lib, bosqinchilarga qarshi kurash, mardlik va jasorat ko'rsatish esa uning g'oyaviy mazmunini tashkil etadi. Asarda bosqinchilik qoralanadi, tinchlik va ozodlik uchun kurash ulug'langan.

SHIVA - Hinduizmida Brahma va Vishnu bilan birgalikda ilohiy uchlikni tashkil etuvchi xudolardan biri bo'lib, u barcha mavjudotlarni yakson qiluvchi hisoblangan.

SHUDRALAR - Qadimgi hind diniy to'plamiga ko'ra, so'ngi to'rtinchi toifaga mansub bo'lib, xudo Braxmaning tovonidan paydo bo'lgan bo'ysundirilgan ajnabiylar, xizmatkorlar, qullar, o'z urug' va qabilalaridan ajralib kelgan kishilar. Ular zoti past kishilar bo'lib, jamoaga yaqinlashtirilmagan.

SHUMERLAR (*shumeriylar*) - Janubiy Mesopotamiyada yashagan qadimgi xalq. Lingvistika va topomika ma'lumotlariga ko'ra, shumerlar bu hududga mil. avv. 5-mingyillikdayoq kelib joylashishgan. Antropologik jihatdan shumerlar yevropoid katta irqining o'rta dengiz va bolqon-kavkaz irqilariga mansub. Mil. avv. 3-mingyillik o'rtalariga kelib shumerlar janubiy Mesopotamiyaning shatqida yashovchi somiylar (akkadlar) bilan aralasha boshlaganlar. Mil. avv. 2-mingyillikning birinchi yarmida shumerlar va sharqiy somiylar yagona akkad xalqiga birlashganlar. Shumer tili mil. avv. 2-1 asrlarga qadar Mesopotamiyada fan va din tili bo'lib qolgan. Shumerlar Mesopotamiyadagi qadimgi yozuv - mixxatni yaratganlar.

CHANDALLAR (*«hazar qilinadiganlar»*) - Qadimgi hind diniy to'plamiga ko'ra, kastalardan birortasiga ham mansub bo'lmagan kishilar toifasi. Chandallar kastalarga mansub odamlar bilan birga bir uyda yashay olmasdi, ular bilan bir dasturxonga o'tirish taqiqlangan. Uzoqdan ko'rinib ajralib turushlari, kimdir tasodifan ularga tegib ketmasligi uchun chandallar maxsus libos kiyib yurishlari lozim bo'lgan. Ular qishloqlardan tashqarida yashashga majbur bo'lishgan.

CHINVOT - Zardushtiylarda narigi dunyodagi qil ko'prik.

CHJANGO (*Kurashayotgan podsholiklar*) - Xitoyda Chjou sulolasi davri (mil. avv. 403-221). Mamlakatda hukmronlik qilish uchun eng yirik podsholiklar o'rtasida kurash kuchaygan. Shuningdek, bu davr mamlakatning tez sur'atlarda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyoti bilan ajralib turadi. Chjango davrida podsholiklar o'rtasida olib borilgan urushlar Sin imperiyasining barpo etilishi bilan yakunlangan.

CHJOU - Qadimgi Xitoy sulolasi va davri [mil. avv. 1027-256 (yoxud 249)] nomi. *G'arbiy Chjou* (mil. avv. 1027-771) va *Sharqiy Chjou* [770-256 (yoxud 249)]. Sulolaga Chjou qabilasi sardori *U Van* tomonidan asos solingan. U Van 1027-yilda *In davlatini* tor-mor qilib Shimoliy Xitoydagi barcha qabilalar va hududlarni birlashtirgan. Mamlakatni boshqarish uchun qarindosh-urug'larga, van (podshoh)ning safdoshlari va ittifoqchilari udel (mulklar) ajratib berish usulidan foydalanilgan. Chjou zodagonlari harbiy drujinachilarga tayanib ish ko'rgan, ular orasida begona qabilalar ko'p bo'lgan. Shuning uchun Chjou hukmronligi nafaqat ijtimoiy, balki qabilaviy zulmni ham kuchayishiga olib kelgan. Udellarning markaziy hukumat bilan kurashi va udellar o'rtasidagi o'zaro nizolar ularning ayrimlarini yo'q bo'lishiga va yangi podsholiklar - mustaqil yoki yarim mustaqil davlatlarning paydo bo'lishiga olib kelgan. Mil. avv. VIII asrdan, *Chunsiyu davridan* e'tiboran Chjou vanlari hokimiyati zaiflashgan, mil. avv. VII-VI asrlarda mamlakatda amalda eng qudratli podsholiklar - "*gegemonlar*" hukm sura boshlagan. *Chjango davrida* (mil. avv. V-III asrlar) mamlakatda hukmronlik qilish uchun kurashayotgan yettita kuchli podsholik ajralib chiqqan. Chjou sulolasi hokimiyati zaiflashib, u faqat Chjoularning urug'lariga tegishli mulklarga tarqalgan, xolos. Ularni ham *Sin podsholigi* mil. avv. 256-249-yillarda bosib olgan. Chjou davrida mil. avv. VI asrdan boshlab temir tarqala boshlagan, bu ishlab chiqarish kuchlarini keskin oshishiga, yer haydashni yaxshilanishiga olib kelgan. Chjou davri bir qancha falsafa maktablari (konfutsiylik, daosizm va b.) vujudga kelishi, adabiyot, tasviriy va musiqa san'atining tarqqiy etishi bilan ajralib turadi.

Geografik nomlar

AFROSIYOB - Samarqandning qadimgi xarobasi. Bu nom tarixiy manbalarda qadimgi Samarqandga nisbatan faqat XVII asrdan boshlab uchraydi. Qadimgi Samarqand sug'd manbalarida *Smarakanve* deb atalgan bo'lib. "*anjumanlar, uchrashuvlar o'tkaziladigan joy*" degan ma'noni bildirgan. Mil. avv. IV asrda Samarqand Aleksandr Maqduniy qo'shinlari tomonidan istilo etilgach, yunon mualliflari kundaliklarida *Marokanda* sifatida eslatiladi. Marokanda Smarakvening yunoncha tarjimasidir. Afrosiyob hozirgi Samarqandning shimoliy chegarasiga tutashgan keng bo'sh tepaliklar bo'lib, uning maydoni 219 ga. Afrosiyobda topilgan arxeologik materiallar Samarqand mil. avv. VIII-V asrlarda Sug'diyonaning markaziy shahri sifatida vujudga kelganligini ko'rsatadi. Mil. avv. 329-yilda shahar Aleksandr Maqduniy qo'shinlari tomonidan vayron etigan, uning izlari hozirgacha shahar mudofaa inshootlarida yaxshi saqlangan. Mil. avv. III-I asrlarda, Kushonlar saltanati davrida shahar hayotida yuksalishlar yuz bergan. Mil. avv. III asrda shahar qo'shaloq mudofaa devori bilan o'rab olingan. Bu zamonda Samarqand orqali Buyuk ipak yo'li o'tgan, ichki vatashqi savdo, hunarmandchilik rivoj topgan.

AKKAD (*Agade*) - Mesopotamiyadagi qadimgi shahar, hozirda Bog'dodning janubi - g'arbida. Aniq joylashgan yeri ma'lum emas. Mil. avv. 24-22 asrlarda - Mesopotamiya va Elamdan tarkib topgan davlat markazi. Akkad nomi keyinchalik Janubiy Mesopotamiyaning butun shimoliy hududini anglatgan. Taxminan mil. avv. 2200-yilda yarim ko'chmanchi *gutiylar* qabilalar tomonidan yakson qilingan. Mil. avv. IV mingyillikda Mesopotamiyaning shimoliy qismiga borib o'rnatilgan xalq. Mil. avv. III mingyillikda oxirida shumerlarga akkadlar singishib ketib, butun Mesopotamiyani egallab oladi.

AXETATON - Yangi podsholik davridagi fir“avn Amenxotep IV bunyod etgan va Misr poytaxti aylantirilgan shahar. Bu shahar “Exnaton” deb atalagan. Uning ma“nosi quyosh shu“lasi demakdir.

ASHSHUR (Assur) - Mesopotamiyadagi qadimgi shahar (mil. avv. 4-mingyillik - mil. avv. 614), mil. avv. 2-mingyillik o‘rtalaridan Ossuriyaning poytaxti (hozirgi Iroqdagi Qal“at - Sharqot xarobalari). Mudofaa inshootlari, ibodatxonalar, turar joy va savdo rastalari, mixxat yozuvi bilan bitilgan matnlar kutubxonasi topilgan.

BAQTRA - Qadimgi shahar; *Baqtriyaning* markazi, hozirgi *Vazirobod* (Balx) shahri yaqinida joylashgan. Mil. avv. I mingyillik o‘rtalaridan ma“lum. Rivoyatga ko‘ra, zardushtiylik tarqalgan joy, keyinchalik Markaziy Osiyoda buddizmning yirik markazlaridan biri bo‘lgan. Rim tarixchisi *Kvint Kursiy Ruf* Baqtra shahri haqida shunday ma“lumot beradi: “*Baqtriya markazi Baqtra Paropamis (Hindikush tog‘i) etagida joylashgan. Uning devorlari yonidan Baqtra daryosi oqib o‘tadi. Shaharga shu daryoning nomi berilgan*”.

BAQTRIYA (Baqtriyona, Baxtar zamin, Baktriya) - Amudaryoning yuqori va o‘rta oqimidagi tarixiy viloyat. Asosan hozirgi O‘zbekiston va Tojikistonning janubiy viloyatalari hamda Afg‘onistonning shimoliy qismini o‘z ichiga olgan. Shimolda Sug‘d, janubda va junubi-sharqda Araxosiya, Gandxara, g‘arbda Marg‘iyona bilan chegaralangan. Markaziy shahri *Baqtra (Zariaspa)* bo‘lgan. Rim tarixchisi *Kvint Kursiy Ruf* Baqtriya haqida shunday ma“lumot beradi: “*Baqtriya tabiati boy va xilma-xil. Ba “zi joylari daraxtzor, tok navdalarida shirin-shakar mevalari bor. Serhosil yerlar ko‘p sonli buloq suvlari bilan sug‘orilgan. Yeri yumshoq joylarga g‘alla ekiladi, qolgan yerlar yaylov uchun ajratiladi. Serhosil yerlarni odamlar makon qilishgan*”. Baqtriya mil. avv. VI-IV asrlarda Ahamoniylar, Aleksandr (Iskandar), Salavkiylar saltanatlarini, so‘ngra mil. avv. III asr o‘rtasidan Yunon-Baqtriya podsholigi tarkibiga kirgan; mil. avv. II asrda toxarlar tomonidan bosib olingach, *Toxariston* deb atala boshlangan.

BIBL (akkadcha *Gubl*, qadimgi yahudiycha *Gebal; Livan*) - Finikiyadagi qadimgi shahar. Mil. avv. IV-II mingyilliklarda savdo markazi, *Adonis* ma“budaga sig‘inish joyi. Finikiya va Rim davriga oid xarobalar saqlanib qolgan.

FINIKIYA - O‘rta dengizning sharqiy sohilidagi qadimgi viloyat. Rivoyatlarga ko‘ra, Finikiyaning aholisi Eritreya dengizi sohillaridan kelgan; ayrim finikiyalik tarixchilarning fikricha, finikiyaliklar Finikiyaning tub aholisidir. Mil. avv. V-IV mingyillikda Finikiya o‘zining qulay geografik joylashuviga ko‘ra, Mesopotamiya va Nil vodiysi aholisi bilan faol savdo-sotiq olib borgan. Mil. avv. II mingyillik boshlarida quldorlik shahar-davlatlari: Ugarit (Ras-Shamra), Sidon (Sayda), Beruta (Bayrut), Arvad (Arad), Tir (Sur) va shu kabi boshqa davlatlar vujudga kelib, ular mil. avv. XII asrgacha Misr fir“avnlari qo‘l ostida bo‘lgan. Mil. avv. XIII asr oxiri - XII asrning boshida Finikiya nihoyat Misr mustamlakasidan xalos bo‘lgan. Mil. avv. I-mingyillikda Finikiya O‘rta dengiz sohil bo‘yining Markaziy va G‘arbiy qismini egallab, bu yerlarga ko‘plab finikiyalik savdogarlar va qarochilar kelishi avj olgan. Tasos orolida temir rudasi konlari ochilgan, Mel“kart xudosi ibodatxonasi va kichik qishloq bunyod etilgan. Atlantika okeaniga tutashgan Shimoliy Afrika sohillarida, Liks, Ispaniyaning janubiy qismida, Gades, Malaka, Seksi, Abdera, Sitsiliya, Motiya, Panorm va Sardiyada Nora shaharlari qad ko‘targan. Finikiyada hunarmandchilik, savdo-sotiq, kemasozlik juda taraqqiy qilgan; dengiz yo‘llaridan keng foydalanilgan. Shaharlar o‘rtasida hukmronlik uchun kurashlar natijasida kuchsizlangan Finikiya mil. avv. VIII-VII asrlarda Ossuriyaga, mil. avv. VI asrda Bobilga, mil. avv. 539-yildan 332-yilgacha ahamoniylar davlatiga bo‘ysungan. Finikiya mil. avv. 332-yildan makedoniyalik Aleksandr davlati, mil. avv. III asr o‘rtalaridan Salavkiylar davlati qo‘l ostida bo‘lgan. Shu vaqtdan boshlab Finikiyada ellinlashtirish jarayoni kuchaygan. O‘rta dengiz bo‘yidagi Delos, Afina va boshqa shaharlarda finikiyalik savdogarlarning faktoriyalari va uyushmalari paydo bo‘lgan. Mil. avv. II-I asrlarda Ki prda Yunon-Finikiya podsholigi vujudga kelgan. Mil. avv. 63-yildan boshlab Finikiya Rimning Suriya provinsiyasi tarkibiga kirgan. Asta-sekin finikiyaliklar Suriyaning boshqa aholisi tarkibiga singib ketgan.

FIVA (yunoncha *Thebai*, misrcha *Uaset*) - Qadimgi Misrning eng yirik shaharlaridan va madaniy markazlaridan biri. Fiva mil. avv. 3 mingyillik o‘rtalaridan mal“um. Misrning barcha hududlarini birlashtirgan 11-sulola fir“avnlari davrida (mil. avv. 22 asr o‘rtasi - 20 asr) Fiva poytaxt bo‘lgan va O‘rta va Yangi podsholiklar davrida garchi fir“avnlari boshqa shaharlarni o‘zlariga qarorgoh tutgan bo‘lsalar-da poytaxtligicha qolgan. Mil. avv. taxm. 730-yilda *Kush* podshosi *Pianxa* Fivani bosib olgan. Ossuriya podshosi *Ashshurbanipal* mil. avv. 663-yilda Fivani vayron qilgan va mamlakatning siyosiy va iqtisodiy markazi Shimolga ko‘chirilgan; Fiva o‘z rolini yo‘qotgan va mil. avv. 88-yilgacha, ya“ni *Ptolemey IX Soter* tomonidan vayron qilinmaguncha diniy markaz sifatida rol o‘ynagan. Fivada arxeologik qazish ishlari 19 asrning 1-yarmidan turli mamlakatlar olimlari tomonidan olib boriladi. Fiva hududida yirik ibodatxonalar majmui, nekropollar, fir“avnlari maqbaralari, fir“avning 2 ta ulkan haykali va boshqalar saqlanib qolgan.

GELIOPOL - Qadimgi Misrda quyosh xudosi Raning ibodatxonasi joylashgan shahar.

GIZA SHAHRI - Misr (Qohira yaqini)dagi me“moray yodgorliklar saqlangan shahar. Qadimgi Misrning Memfis shahri hududida Misr fir“avnlari *Xeops (Xufu)*, *Xefren (Xafra)* va *Menkaura (Mikerin)* larga atab barpo etilgan eng mashhur piramidalar bunyod etilgan shahar (mil. avv. III asr). Eng ulkan inshoot *Xeops*

ehromi (balandligi 146,6 m, tomonlar asosi 233 m, me“mori Xemiun) ohaktosh bo‘lklari (og‘irligi 2,5 t dan 30 t gacha, hammasi taxm. 2300 ming dona) bilan qoplangan: *Xefren ehromi* (ohaktosh, balandligi 143, 5 m, tomonlar asosi 215, 25 m) yaqinidagi ibodatxonaning hashamatligi zali qirrali ustunlar bilan bezatilgan. “*Katta Sfinks*” (uzunligi 57 m, balandligi 20 m, mil. avv. III asr) qoyalarda joylashgan. *Menkaura ehromi* (balandligi 62 m, tomonlari asosi 108,4 m) “Dunyoning yetti mo‘jizasi” tarkibiga kirgan. Har bir ehromga sharqdan ibodatxonalar tutashgan bo‘lib, ular o‘tish yo‘llari orqali bir-biri bilan bog‘langan. Ibodatxona-maqbaralar (aslzodalarning 2-6 sulolari dafn etilgan 7 mingdan ortiq qabrlar joylashgan), kichik ehromlar, mastabalar bor.

HIND DARYOSI – Hindiston yarimorolining shimoli-g‘arbidan oqib o‘tuvchi daryo. Bu daryo sanskrit tilida *Sindhu*, pushtu tilida esa *Abbasin* – “*daryolar otasi*” deyiladi. Bu daryoning besh irmog‘i oqib o‘tadigan joy *Panjob* ya“ni “*Besh suv*” deb nomlanadi.

KICHIK OSIYO - Osiyoning g‘arbiy qismida joylashgan yarimorol. U 3 tomondan O‘rtayer, Egey, Marmar va Pont (Qora) dengizlari bilan o‘ralgan. Kichik Osiyoning markaziy qismida Anato‘liya yassitog‘ligi bo‘lib, atrofini Pont, Tavr va Antitavr tog‘lari o‘rab turadi. Bu o‘lka odamlarning hayot kechirishlari uchun yaxshigina qulayliklarga ega bo‘lgan. Shuning uchun bu yerda juda qadim zamonlardan boshlab kishilar yashab kelganlar. Keyinchalik yarimorolda *xetlar*, *xurritlar*, *ossurlar* va *kashk* kabi qabilalar yashaganlar. Lekin aholining asosiy qismini *xetlar* tashkil etgan. Mil. avv. II mingyillikning ikkinchi yarmidan boshlab yarimorolda *axeylar*, *dengiz xalqlari*, *frigiylar* va *kimmeriylar*, *eroniylar*, *yunonlar* hamda *rimliklar* kelib joylashganlar. Qadim zamonlardayoq Kichik Osiyoda *Troya*, *Lidiya*, *Frigiya* va *Xett* kabi davlatlar tashkil topgan. Bular orasida Xett podsholigi qudratli davlat darajasiga ko‘tarilgan.

KO‘K NIL - Efiopiyaning qattiq yomg‘ir yog‘adigan va cho‘qqilarida qor eriydigan tizma tog‘laridan boshlanadi. Yog‘ingarchilik mavsumi boshlanganda Ko‘k Nildagi suv miqdori keskin pasayib ketadi, bu hol Nilning toshishiga olib keladi.

KO‘KTEPA - Zarafshon vohasidagi qadimgi shaharlardan biri.

KO‘ZALIQIR - Qadimgi Xorazmda bo‘lgan shahar-qal‘a xarobasi (mil. avv. I mingyillikning 1-yarmi). Jayhun (Amudaryo)ning ko‘hna o‘zani bo‘yida joylashgan. 1939-yilda *S. P. Tolstov* boshchiligidagi *Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi* topgan, 1950, 1953-1954-yillarda qazish ishlari olib borgan. Ko‘zaliqir uchburchak shaklidagi maydon tevaragi bo‘ylab paxsadan qurilgan usti yopiq bir necha qator yo‘laklar (umumiy uzunligi 6-7 km)dan iborat turar joylar bo‘lib, ularning ichkarisiga yuqoridagi tuynuklar orqali kirishgan. Birinchi qatordagi yo‘lakning tashqi devori burjlar bilan mustahkamlangan, yuqori qismida qator shinaklari bo‘lgan. Yo‘laklarning ichi alohida-alohida turar joylarga bo‘linmaganligi ularda bir urug‘ yoxud o‘zaro qarindosh urug‘lar guruhi yashaganligini ko‘rsatadi. Ko‘zaliqir aholisi o‘sha davrlardagi muttasil bosqinlardan o‘zlarini hamda jamoaning asosiy boyligi - chorvani himoya qilish uchungina ana shunday uzundan-uzun, qorong‘u yo‘laklarda yashashga majbur bo‘lgan. Ko‘zaliqir ko‘p jihatdan *Avestoda* ta“riflangan *varga* mos keladi. Ko‘zaliqirdan skiflarga xos jez kamon o‘qlari, kulolchilik dastgohida yasalgan turli sopol idish va buyumlar topilgan. Aholi Ko‘zaliqir tashqarisida dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan hamda biror xavf-xatar tug‘ilishi bilan mollarini ichkariga - mazkur uchburchak maydonga haydab kirgan, o‘zlari esa yo‘laklarda turib dushmani daf qilgan.

LAGASH – Mil. avv. IV minyillik oxirida Mesopatamiyada vujudga kelgan shahar.

LIVIYA – Misr g‘arbidagi cho‘l va davlat.

MEGIDDO SHAHRI – Qadimgi Suriya va Palastindagi shahar bo‘lib, ushbu shahar ibodatxonasida Tutmos III ning yurishi to‘grisidagi bitiklar saqlanadi.

MEMFIS («*Xekou Ptax*» ya‘ni «*Xudo ruhining qal‘asi*») - Quyi Misr chegarasida joylashgan va podsho *Mina* tomonidan mamlakat poytaxtiga aylantirilgan qadimgi shahar. Memfis shahri Qadimgi Misrning ilk hamda Qadimgi podsholik davrlarida davlat poytaxti bo‘lib, mil. avv. 28-23 asrlarda Misrning yirik diniy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va hunarmandchilik markazi bo‘lgan.

MESOPOTAMIYA (yunoncha *Ikki daryo oraligi*□i yoki *Ikkidaryolik*) – Fors qo‘ltig‘iga quyiluvchi Frot va Dajla daryolarining o‘rta va quyi oqimidagi hudud (G‘arbiy Osiyo). Mesopotamiyaga Mesopotamiya pasttekisligi va Jazira kiradi. Qadimgi Sharqning eng madaniy markazlaridan biri hisoblangan. Mil. avv. IV-III mingyillikda Mesopotamiya hududida ilk sinfiy davlatlar paydo bo‘lgan. Mil. avv. III mingyillikning oxirida Mesopotamiyada *Akkad*, *Ur* va boshqa shu kabi qadimgi davlatlar mavjud edi. Mil. avv. II mingyillikning boshlarida Mesopotamiyaning janubida Babil davlati paydo bo‘lgan. Keyinchalik Mesopotamiya *Ossuriya davlati* (mil. av IX-VII asrlar), *Yangi Babil podsholigi* (mil. avv. VII-VI asrlar), *Ahamoniylar davlati* (mil. avv. VI-IV asrlar), *Yunon-Makedon podsholigi* (mil. avv. IV asr), *Salavkiylar davlati* (mil. avv. IV-II asrlar), *Parfiya* (mil. avv. III-milodiy III asr) tarkibiga kirgan.

MOXENJODARO (sindxi tilida - o□liklar *tepaligi*) – Hindistondagi eng qadimgi sivilizatsiya. Xarappa madaniyati (Pokiston)ning asosiy markazlaridan birining xarobasi (mil. avv. 3-2 mingyilliklar). Sindning markaziy shahri. 1922-yilda hind arxeologi *R. Banerji* ochgan. Keyinchalik ingliz arxeologlari *J. Marshall*, *E*

Makkey va *R.Uiller* tomonidan tekshirilgan. Qazishma ishlar natijasida unda ko'chalar bilan ajratilgan mavzelarda pishgan g'ishtdan qurilgan uylar topilgan. Moxenjodaroning mustahkam mudofaa devorlari bilan himoyalangan arki bo'lgan. Moxenjodaro aholisi mohir kulol, zargar va sangtarosh bo'lgan. Moxenjodaro yirik hunarmandchilki va savdo markazi bo'lgan, metall va toshga ishlov berish, kulolchilik tarqqiy etgan. Unda umumshahar kanalizatsiyasi va suv ta'minoti tizimi bo'lgan. Uylari pishiq g'ishtdan 2-3 qavat qilib qurilgan. Qazishlar Moxenjodaro Qadimgi Hindiston, Misr, Mesopotamiya bilan bir qatorda qadimgi madaniyat o'chog'i bo'lganligini tasdiqlaydi. Moxenjodaroni o'rganish asosida Xarappa madaniyatining asosiy bosqichlari va uning xarakterli belgilari aniqlandi.

NIL - dunyodagi eng uzun daryo. Janubdan shimolga uning uzunligi 6670 kilometrni tashkil etadi. U asosan Afrikaning shimoli-sharqida joylashgan davlatlar - Sudan va Misr hududlari bo'ylab oqadi. Nilning har yilgi toshqini daryo qirg'oqlari bo'ylab ingichka lentasimon cho'zilgan, jazirama, quruq va giyohsiz sahro bilan qurshalgan serunum vodiy paydo bo'lishiga olib kelgan. Dastlabki odamlar bu vodiya ming yillar muqaddam ko'chib kelib joylashganlar. Nil daryosi asosan ikkita manba - *Oq Nil* va *Ko'k Nildan* suv bilan ta'minlanadi. *Gerodot*: "Misr - Nil tuhfasi" degan edi.

NINEVIYA (*Ninua, Ninn*) – Qadimgi Ossuriyadagi shahar (hozirgi Iroqdagi Mosul shahri yaqinida). Mil. avv. taxm. V mingyillikda asos solingan. Mil. avv. III mingyillikdan mixxat hujjatlarida qayd etilgan. Savdo yo'llari kesishgan yerda joylashgani uchun Old Osiyoning tarixida muhim rol o'ynagan. Mil. avv. IX asrdan ossuriy shohlar qarorgohi. Nineviyaning yuksalishi va ravnaq topishi, uni Ossuriya davlati va "jahonning" poytaxtiga aylanishi mil. avv. VIII-VII asrlarga oiddir (Sinaxerib va uning vorislari davrida). Nineviyaning shimoliy qismida *Sinaxerib*ning "janubi-g'arbiy saroyi" va ichki qismi devorlari harbiy, ov va maishiy sahnalarni aks ettirgan juda ko'plab bareleflar bilan bezatilgan. *Ashshurbanipal*ning hashamatli "shimoliy saroyi" joylashgan. *Ashshurbanipal* saroyidavlat arxivi vapodshoh kutubxonasi bo'lgan. Kutubxonada 20 mingdan ziyod kitob - mixxat sopol jadvalchalar bo'lgan. Nineviyaning janubiy qismida Ishtar ma'budasining markaziy sajdagohi - *Emishmish* ibodatxonasi (mil. avv. III mingyillikdan boshlab qayd etilgan) va podsho *Asarxaddon* saroyi qurilgan. Nineviya shahrini "*Qon ustidagi shahar*" yoki "*arslonlar uyasi*" deb ta'riflashgan. Mil. avv. 612-yilda Nineviya Yangi Bobil podshosi Nabopalasar va Midiya podshosi - *Kiaksar* tomonidan yer bilan yakson qilingan. Rimliklar Nineviya o'rnida *Claudia Ninus* harbiy kaloniyasi (manzilgoh)ni barpo etganlar. Nineviya xarobalari Kuyunjik shahar xarobasida o'tkazilgan arxeologik qazishmalar natijasida aniqlangan.

OLTINTEPA - jez davriga oid shahar xarobasi (mil. avv. 3-2 mingyillik). Turkmaniston janubidagi Meana qishlog'i yaqinida joylashgan. 1929-yilda *A.A.Semenov* topgan. 1930-yillarda *A.A.Marushenko*, 1949-yildan *M.E.Masson* boshchiligidagi ekspeditsiya tekshirgan. Oltintepa shimoli-sharqdan janubi-g'arbgacha cho'zilgan bo'lib, balandligi 20 m ga yetadi. Oltintepa qadimgi dehqonchilik madaniyatiga oid yodgorlikdir. Oltintepaning atrofi qalinligi 2 m g'isht devor bilan o'ralgan bo'lib, ichida aholi yashaydigan massivlar, kulolchilik mahallasi bo'lgan. Keng va uzun yo'llar, bir necha xumdonlar, mahobatli uy qoldiqlari, diniy inshootlar, zikkurat, mozorlar topilgan. Bu topilmalar qadimgi O'rta Osiyo dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi o'troq qabilalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

OQ NIL - Ugandadagi Viktoriya ko'lidan oqib chiqadi. Oq Nil sokin oqadi, Nildagi suv sathi o'zgarishiga ta'sir o'tkazmaydi. Aprel va may oylarida Nilda suv eng quyi nuqtagacha pasayganida suvning 85 %i Oq Nildan oqib kiradi.

PATALIPUTRA SHAHRI - Qadimgi Hindistondagi shahar, qadimgi dunyoning eng buyuk shaharlaridan biri (taxm. 16x3 km maydoni egallagan). An'anaga ko'ra, mil. avv. V asr o'rtalarida podsho *Ajatashatru* tomonidan *Lichchxavlar* davlatiga qarshi qal'a sifatida bunyod etilib, tez orada Shimoliy Hindistondagi eng muhim savdo, hunarmandchilik va madaniy markazgacha Magadhadavlatining poytaxtiga aylandi. Patali putra Nandlar, Mauriyalar, Shunglar va Guptalar imperiyasining poytaxti bo'lgan. Guptalar hukmronligining oxirida (V-VI asrlar) Patali putra tanazzulga uchrab, xarobaga aylangan. Patali putra xarobalari yaqinida, Gang daryosi bo'yida, hozirgi *Patna shahri* qad ko'targan. Arxeologik qazishlar natijasida Patali putradan Mauriyalar saroyiga tegishli yog'och va g'ishtdan ishlangan bonolar, ko'plab san'at binolari topilgan.

PERSEPOL, Persipolis, Taxti Jamshid - Sheroz shahri (Eron)dan 50 km shimoli-sharqda joylashgan qadimgi shahar. Mil. avv. VI asr oxirida barpo etilgan Ahamoniylar davlatining poytaxt shaharlaridan biri. Mil. avv. 330-yilda *Aleksandr* (Iskandar) tomonidan bosib olinib, yondirilgan va shahar tashlandiq holga kelgan. Persopolda asosiy qazishma ishlari XX asrning 30-yillaridan olib borilgan. Tog' etagida bunyod etilgan mahobatli me'moriy-haykaltaroshlik majmui (mil. avv. taxm. 520-450-yillar) atrofi ham g'ishtdan qurilgan 2 qatorli devor bilan o'ralgan; tantanalar o'tkazilgan zal - apadana, Doro va Kserksning tosh rel'eflar bitilgan saroylari, haramxona binosi, Jahon darvozasi ("*hamma xalqlar darvozasi*", mil. avv. V asr), Shoh zali ("Yuz ustunli") xarobalari aniqlangan. Ahamoniy podshohlarining bitiklari va elam tilida yozilgan minglab sopol parchalari topilgan. Persopolning g'arb tomonida katta otashgohning qoldiqlari saqlangan. Persopol saroyi qabulgohidan Arabiston, Turon, Hindiston, Habashistondan kelgan elchilar,

sarbozlar, savdogarlar, hunarmandlarning yuzlab suratları toshga o'yib tasvirlangan, yozuvlarda ifodalangan.

QIZILTEPA - mil. avv. IX-IV asrlarga oid shahar xarobasi. Surxondaryo viloyati Sho'rcchi tumani hududidagi Qizilsuv daryosining o'ng sohilida joylashgan. 1971-yili professor *G.A. Pugachenkova* rahbarligida O'zbekiston san'atshunoslik ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan o'rganilgan. Uch qismdan iborat: 1) Qiziltepaning janubi-g'arbiy qismidagi balandligi 10 m ga yaqin tepalikka qurilgan ark va hukmdorlar saroyi; 2) Shaharning o'z hududi; 3) Shaharning janubi-sharqiy devoridan tashqari joylashgan, umumiy maydoni 4-5 ga bo'lgan hudud. Tadqiqotlar Qiziltepada hayot uch asosiy davrga bo'linganligini ko'rsatadi. *Qiziltepa-1* (mil. avv. IX-VII asrlar); *Qiziltepa-2* (mil. avv. VII-V asrlar); *Qiziltepa-3* (mil. avv. V-IV asrlar). Mil. avv. IV asrda Qiziltepa Aleksandr Makedonskiy qo'shinlarining yurishi vaqtida butunlay vayron qilingan.

SARON - "Jannat bog'i"ga qiyos qilingan Qadimgi Palastindagi serunum tekislik. Bu tekislik Kelt daryosi va tog'lar orasidan oqib chiqadigan soy-jilg'alar suvi bilan sug'orilgan.

SINAY - mis qazib olinadigan mashhur yarimorol bo'lib, u Misrning shimoli-sharqida joylashgan.

SUG'D So'g'd, Sug'ud - O'rta Osiyodagi qadimgi tarixiy-madaniy viloyat. Ilk marta *ahamoniylar sulolasi* vakillarining qoyatosh xotiro bitiklarida *Suguda* shaklida qadimgi Eron saltanatiga tobe qilingan satrapliklardan biri, mamlakat nomi sifatida qayd etilgan. Yunon manbalarida - *Sogdianoyil*. Bu shakl yunonlar tomonidan so'z tarkibidagi - anaka - tegishlilik, mansublik ma'nosini bildiruvchi nisbat qo'shimchasini so'z o'zagiga qo'shib yuborishdan paydo bo'lgan. Xitoy manbalarida - Su-li. Sug'd yozuvi yodgorliklari mamlakat nomini *Sug'd* yoki *Sg'ud* shaklida ko'rsatadi. Sug'dik yoki Sg'udik, Sug'diyonak - Sg'udiyonak shakllari «Sug'dga tegishli», «Sug'diy» kabi ma'nolarda qo'llanadi. O'rta asrlarda arabiy, forsiy, turkiy manbalar mamlakat nomini «Sug'd» shaklida qo'llaydi. Avestoning Videvdatida esa Axuramazda yaratgan ezgu yurtlardan biri *Gava* deyiladi va u yerda sug'dlar yashaydi deb ko'rsatiladi. Sug'd mamlakati (poytaxti - Samarqand, 645-654 yillarda Kesh) 3 tarixiy-geografik hududni birlashtirgan. Samarqand Sug'di, Buxoro Sug'di va Kesh-Naxshab Sug'di. Sug'd mil. avv. VI-II-I asrlarda avval ahamoniylarga, so'ngra makedoniyalik *Aleksandr* tuzgan saltanatga, uning davomchisi Salavk davlatiga, Yunon-Baqtriyaga tobe bo'lgan. Mil. avv. II-I asrlardan boshlab Sug'd o'z mustaqilligini tiklashga kirishgan. Uning markaziy va mahalliy tangalari zarb qilina boshlagan. Sug'd asta-sekin har 3 qismni o'z atrofiga to'plagan konfederativ davlat uyushmasiga aylanib borgan. Milodiy I mingyillikning 1-yarmida Sug'd kushonlar, xioniylar, abdallar, kidarlar ta'sirida bo'la turib, o'z nisbiy mustaqilligini saqlab keldi. Sug'd konfederatsiyasi milodiy VI asr o'rtalaridan VIII asrning boshlarigacha siyosiy jihatdan kuchayib borgan. Arab istilosining boshlang'ich davridan (VIII asrning 1-choragi), to Sug'd podshosi Turg'ar davri oxirigacha (738-759-yillar) Sug'd o'zining konfederativ xususiyatini saqlashga harakat qilgan. Turg'ardan keyin Sug'dda ixshidlik siyosiy hokimiyat tugab, mamlakat xalifalik tarkibiga singdirilgan.

TIR - Finikiya (hozirgi Livandagi Sur shahri)dagi dengiz bo'yi shahar-davlati. Miloddan avvalgi IV mingyillikda asos solingan. Mil. avv. I mingyillikda ravnaq topgan. Mil. avv. III-II mingyillikda muhim hunarmandchilik va savdo markazi. II mingyillikda (tanaffuslar bilan) Misr ta'sirida bo'lgan. Tirliklar O'rta dengiz orollari (Kipr, Sitsiliya va boshqa), Shimoliy va G'arbiy Afrika va Ispaniyada bir qancha koloniyalar (manzilgozlar) barpo etganlar. Mil. avv. X asrda Tir gegemonligi ostida vujudga kelgan Tir-Sidon podsholigi Finikiyaning butun dengiz sohili ustidan hukmronlik qilgan. Mil. avv. VIII asrda Tir Ossuriyaga, mil. avv. VI asrda boshidan Yangi Bobil podsholigiga, mil. avv. VI asrning ikkinchi yarmidan Ahamoniylar davlatiga qaram bo'lgan. Mil. avv. 332-yilda uzoq muddat dengiz va quruqlikdan qamal qilingandan keyin Tir *Aleksandr* tomonidan egallangan. Ellinizm davrida Tir Ptolemeylar, Salavkiylar davlati tarkibida, mil. avv. 64-yildan Rimning Suriya provintsiyasiga ichki muxtoriyatini saqlagan holda kirgan. Arablar istilosiga qadar (VII asr) Sharqiy O'rta dengizning yirik savdo markazi bo'lib qolgan. Tirda arxeologik qazish ishlari fransuz arxeologi *E. Renan* (XIX asrning 2-yarmi), *A. Puadebar* (XX asrning 40-yillari) tomonidan olib borilgan. Qazuv ishlari natijasida bu yerdan mil. avv. XVI asrga oid boks tushayotgan o'spirin bolalar tasviri topilgan. Tir *Jahon merosi* ro'yxatiga kiritilgan.

UGARIT - O'rtayer dengizi sohilidagi yirik dengiz shahri.

UMMA - Mil. avv. IV minyillik oxirida Mesopatamiyada vujudga kelgan shahar.

UR (shumercha *Urim*) - Qadimgi shahar-davlat. Nosiriya shahri (Iroq)dan 20 km janubi-g'arbda, Tel-Muqayyar shahar xarobasi o'rnida joylashgan. Ingliz olimlari *D. Teylor* (1854-yil), *R. Kempbell-Tompson* (1918-yil), *R. Xoll* (1919-1922-yillar) va ayniqsa, *L. Vulli* rahbarligidagi Angliya-Amerika ekspeditsiyasi (1922-1934-yillar) tomonidan keng ko'lamda o'rganilgan. Arxeologik tadqiqotlar Ur o'rnida mil. avv. 5-mingyillik oxirida qishloq vujudga kelgani va u *Ubayd madaniyatiga* mansubligini aniqladi. Mil. avv. 4 mingyillikda *Urak* davrida Ur shahar sifatida shakllangan. Qazishmalar natijasida topilgan eng ko'p va qiziqarli yodgorliklar *Urda I* va *III* sulolalar hukmronligi davriga mansub (mil. avv. 25 va 21-asrlar). I-sulolaga mansub 16 ta maqbaraga (ko'pchiligi qadimda talon-toroj qilingan) hukmronlar va ularga qurbonlik qilingan jangchilar, arfa chaluvchi ayollar, aravakashlar qo'shib dafn qilingan. Bu topilmalar dafn marosimi haqida tasavvur qilish imkonini beradi. Shumer san'atining noyob namunalari; oltin dubulg'a, oltin idishlar va arfalar,

tinchlik va urush sahnalari aks ettirilgan mozaikali bayroq(tug‘)lar shu davrga oid. III-sulola hukmronligi davriga mansub shaharning qalin mudofaa devori, saroy, ibodatxona devori qoldiqlari chiqqan; ibodatxona markazida 3 qavatli zikkurat (balandligi 42 m) va boshqa inshootlar joylashgan. Mil. avv. 25 asrda, Urning I-sulolasi davrida (Mesanepada, Aanepada hukmronligi va b.) Ur kuchli davlat bo‘lgan. Mil. avv. 24-22 asrlar mobaynida (biroz tanaffuslar bilan) qo‘shni shahar-davlatlar Umma, Uruk, Akkad, gutiylarga qaram bo‘lgan. Mil. avv. taxminan 21 asrda «*Shumer va Akkad podsholigi*» (Urning III-sulolasi) poytaxtiga aylangan. Podsho *Ur-Nammu* davrida (mil. avv. 21 asr) Mesopotamiyadagi eng qadimgi huquqiy nizom yaratilgan. Urning ushbu davri tarixi uchun shohlarning katta xo‘jaliklari, qullar, qarollar («*gurush*» va «*gim*») mavjudligi xos bo‘lgan. Mutlaq podsho hokimiyatining mafkuraviy asoslari yaratilgan (ma‘budlarga sajda qilishning yagona tizimi «*podsho hokimiyatining abadiyligi*» va b.). III-sulolaning keyingi 4 podshosi (*Shulgi, Amar-Suen, Shi-Suen, Ibbi-Suen*) hayotliklari chog‘larida ilohiylashtirilganlar. Urning III-sulolasi davrida shumer tilidagi madaniyat ravnaq topgan, biroq akkad tili ham tarqala boshlagan. III-sulola davlati mil. avv. taxminan 2000-yilda Elam va amoriylar bilan bo‘lgan urush jarayonida qulagan. Ur Bobil (mil. avv. 18-6 asrlar) va axamoniylar podsholliklari (mil. avv. 6 asrdan) qo‘l ostida muhim savdo-hunarmandchilik markazi sifatida qolgan; mil. avv. 4 asrga kelib Ur tanazzulga uchragan

URUK (shumeriycha - *Unug*, Bibliyada - *Erex*, yunoncha - *Orxoya*) - Shumerdagi shahar-davlat. Mil. avv. 28-27 asrlarda (epik rivoyatlarda saqlanib qolgan yarim afsonaviy hukmdorlar *Enmerkar, Lugalband, Gilgameshlar* davrida) Qadimgi Mesopotamiyadagi shahar-davlatlar Uruk gegemonligi ostida bo‘lgan (Urukning 1-sulolasi). Mil. avv. 24 asrda Lugalzaggisi davrida Uruk *Shumer* poytaxti edi. 22 asr oxirida Uruk podshosi *Utuxegal* Ikki daryo oralig‘ida «*Shumer va Akkad podsholigi*» barpo etgan, uning vafotidan so‘ng hokimiyat *Ur-Nammu - Urning III-sulolasi* asoschisi qo‘liga o‘tgan. Uruk mil. avv. 1 mingyillik oxiriga qadar muhim shaharligicha qolgan. Mil. avv. 8-2 asrlarda - Bobil, so‘ngra Axomaniylar va Salavkiylar davlati tarkibiga kirgan. Milodiy 3 asrda sasoniylar tomonidan vayron qilingan. Uruk o‘rnida hozirda Varka posyolkasi (Nosiriya shahridan 65 km shimoli-g‘arbda) joylashgan. Urukda nemis arxeologlari tomonidan 20 asr boshidan muntazam ravishdagi arxeologik qazish ishlari olib borilgan.

UZUNQIR - O‘zbekistondagi qadimgi shahar xarobasi. Zarafshon tizmasidan bosh olgan Sho‘robsoy bo‘yida (Kitob tumani) joylashgan. 1981-yilda ToshDU O‘rta Osiyo arxeologiya kafedrasini ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan topib tekshirilgan. Uzunqir o‘rnida miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda qadimgi manzilgoh bo‘lgan. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda 70 ga maydonni egallagan. Uzunqir Kitob-Shahrisabz vohasining iqtisodiy va ma‘muriy markaziga aylangan. Uzunqirdan Taxtaqoracha dovoni orqali qadimgi Samarqand (Marokanda)gacha bo‘lgan masofa 70 km ni tashkil qilgan. Shahar Marokanda-Baqtra karvon yo‘li bo‘yida joylashib muhim savdo-sotiq va hunarmandchilik ahamiyatiga ega bo‘lgan. Uzunqir - O‘zbekiston hududida ilk shaharsozlik tuzilmasining shakllanishi namunasi. Uning yirik o‘troq dehqonchilik vohasining markazi sifatida qo‘rg‘on-qarorgohi, guzarlari bo‘lgan. Uzunqir topilmalari - sopol idishlar, jezdan va temirdan ishlangan mehnat va harbiy qurollari shaharda hunarmandchilik kasbi yuqori darajada taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Arxeologlar Kitob-Shahrisabz vohasiga, umuman Qashqadaryo viloyatining tog‘ oldi sharqiy qismiga «*Avesto*»da keltirilgan *Gava, Gau, Gava Sug‘dda* (sug‘diylar yashaydigan makon, “*Sug‘d makoni*”) tushunchasi tegishli bo‘lganligini taxmin qiladilar. Ushbu so‘zning o‘zi Qashqadaryoning sharqiy qismidagi ko‘pgina zamonaviy atamalarda saqlanib qolgan. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda *Gava Sug‘di* viloyati *Navtaka* deb atalgan. Navtaka viloyati Zarafshon tizmasidan boshlanib O‘radaryo vohasigacha bo‘lgan yerlarni o‘z ichiga olgan. Viloyat markazi. Uzunqir qal‘asi bo‘lgan. Miloddan avvalgi III-II asrlarda viloyat markazi Uzunqirdan Kitob shahri o‘rnida asos solingan Yangi shaharga ko‘chadi. Yozma manbalarda *Suse* deb atalgan bu nom “*Sug‘da*”, “*Sug‘ud*”, ya‘ni *Sug‘diyona* tushunchalaridan kelib chiqqan.

VASHSHUKAN – Qadimgi Mitanni davlatining poytaxti.

XARA - Zardushtiylarning muqaddas tog‘i, dunyoda eng baland cho‘qqili tog‘.

XARAPPA - Xarappa madaniyati bosh markazlaridan birining xarobasi. Pokistonning Mo‘lton viloyatidagi Ravi daryosining eski o‘zani yaqinida joylashgan. XIX asrning 50-yillarida ingliz olimi *A. Kanningxem* tomonidan ochilgan. Keyinchalik ingliz va hind arxeologlari *J. Marshall, E. Makkey, M. Uiler, D. Saxni, R. Banerjilar* tadqiq qilganlar. Qishloq 260 gektardan ziyod maydonni egallab, qal‘a va quyi shahar qismidan iborat bo‘lgan. Shahar qismi aniq reja asosida qurilgan, u kvartallarga bo‘lingan, ishlab chiqarish, xo‘jalik majmualari (g‘alla ombori, tegirmonlar, quyish ustaxonalari) mavjud bo‘lgan. Xarappadan topilgan boshqa moddiy madaniyat yodgorliklari Xarappa madaniyatining barcha qishloqlari uchun ham xosdir.

XUANXE - «*Sariq daryo*» ma‘nosini anglatib, uning o‘rta oqimida *Qadimgi Xitoy* davlati vujudga kelgan. Xuanxe o‘zanini tez-tez o‘zgartirib turgan. O‘rtacha har ikki-uch yilda bir marotaba g‘orator va sertalafot suv toshqinlari bo‘lib o‘tgan. Shuning uchun ham xitoyliklar Xuanxe daryosini “*tentak daryo*”, “*Xitoyning sho‘ri*”, “*ming ofatlar keltiruvchi daryo*” deb ham ta‘riflagan.

YERQO‘RG‘ON – O‘zbekistondagi qadimgi shahar xarobasi (mil. avv. IX-VIII asrlar - mil. avv. VI asr).

Qarshi shahridan 10 km shimolda joylashgan. Tarixiy manbalarda *Baxl, Bolo, Valaam, Nashebolo* deb tilga olinadi. Yerqo'rg'onda dastlab Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi a"zolari (*L. I. Zimin, I. Kastane*), keyinchalik arxeologlar *A. I. Terenojkin* (1946), *S. K. Kabanov* (1946-1972 tanaffus bilan), *Y. G'ulomov* (1959-1964), *M. E. Masson* (1963-1964) tekshirishlar olib borgan. 1973-yildan O'zbekiston FA Arxeologiya qazish institutining Qashqadaryo ekspeditsiyasi qazish ishlari olib boradi. Yerqo'rg'on xarobasi qal"a va shahristondan iborat bo'lib, umumiy maydoni 150 ga, burjlar bilan mustahkamlangan 2 qator mudofaa devori bilan o'ralgan. Qazish vaqtida eng qadimgi mudofaa devori qoldiqlari topilgan (mil. avv. VIII-VII asrlar).

SHUMER (*Sumer*) - Janubiy Mesopotamiya (hozirgi Iroqning janubiy qismi)dagi tarixiy viloyat. Mil. avv. 3-mingyillik oxirigacha Shumerda shumerlar va qisman sharqiy somiylar - akkadlar yashagan. Taxminan mil. avv. 3000-yilda u yerda sinfiy jamiyat va davlat vujudga kelgan. Ilk sulolar davri (mil.avv. 2700-2300)da Shumerda mixxat paydo bo'lgan. Shumerdagi quldorlik shahar davlatlari (*Uruk, Kish, Ur, Lagash, Akkad* va boshqa) o'rtasida gegemonlik uchun kurash avj olgan. Mil. avv. 24 asrda Akkad hukmdori Sargon butun Mesopotamiyani o'z qo'l ostida birlashtirgan. Keyinchalik Shumer Bobil davlati tarkibiga qo'shib olingan.

SHO'RTO'QAY - Hindiston sivilizatsiyasi vakillari asos solgan shimoli-sharqiy Afg'onistondagi qadimgi savdo manzilgohi.

Xronologiya

600-500 ming yil ilgari – Hindistonda eng qadimgi odamlar yashagan.

500-600 ming yil ilgari - Xitoyda eng qadimgi odamlar yashagan.

80-90 ming yil avval - Misrda ibtidoiy odamlar yashagan.

80-90 ming yil ilgari – Palastinda ibtidoiy odamlar yashab kelgan.

70-80 ming yil ilgari – arxeologlar *Dajla* va *Zab* daryolari bo'ylaridan qadimgi odamlarning manzilgohlarini topganlar.

70-50 ming yil ilgari – Eronda eng qadimgi odamlar yashagan.

Miloddan avvalgi 25-30-mingyil avval – arxeologlar tomonidan *Fayum* vohasida yashagan odamlarning manzilgohlarini topilishi.

Miloddan avvalgi X mingyillik - Misrda mezolit davri ovchilari yashagan.

Miloddan avvalgi VIII-VII mingyilliklar - Suriya, Finikiya va Falastinda dastlabki ziroatchilar.

Miloddan avvalgi VIII-VII mingyillik – O'rtayer dengizining sharqiy sohilidagi o'lkalarda ilk o'troq dehqonchilik madaniyati, chorvachilik va savdo-sotiq qaror topdi.

Miloddan avvalgi VIII-VI mingyillik - Mesopotamiyada dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq ancha rivojlangan.

Miloddan avvalgi VIII-VI mingyilliklar - Hindiston hududida o'troq odamlar manzilgohlarining shakllanishi.

Miloddan avvalgi VII-VI mingyilliklar – 750 belgi-rasmdan iborat bo'lgan ieroglifni shakllanishi.

Miloddan avvalgi VII-VI mingyilliklar – Qadimgi Misr adabiyotini vujudga kelishi.

Miloddan avvalgi VIII-VI mingyilliklar – Eronning ibtidoiy qabilalari termachilikdan dehqonchilikka, ovchilikdan esa chorvachilikka o'ta boshlaganlar.

Miloddan avvalgi VI mingyillik – Eronning janubi-g'arbida xo'jalik rivojlanib, xususiy mulk, mulkiy tengsizlik va tabaqalanish sodir bo'ldi.

Miloddan avvalgi VI-IV mingyillik – Qadimgi Suriya va Finikiya xo'jalik yanada rivojlanib, o'lkada katta-kichik qishloqlar paydo bo'ldi. Aholi orasida xususiy mulkchilik, tabaqalanish boshlanib, odamlar boy va kambag'allarga bo'lina boshladilar.

Miloddan avvalgi VI-IV mingyillik – Qadimgi Suriya va Finikiyada dehqonlar ekin yerlarini kengaytirib bug'doy va arpadan tashqari tariq va zig'ir ham ekkanlar.

Miloddan avvalgi V-IV mingyillik orasi – Mesopotamiyada yangi yerlar ochilib, katta –kichik kanal, ariq, suv omborlari qurilgan.

Miloddan avvalgi V-IV mingyillik – *Kura* va *Araks* daryolari vodiysida arman va gruzinlarning avlodlari – *urartlar* dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanuvchi qabilalar yashaganlar.

Miloddan avvalgi IV mingyillik – Misrda dastlabki shifoxonalarning paydo bo'lishi.

Miloddan avvalgi IV mingyillik – Misrda 42 davlat bo'lgan.

Miloddan avvalgi IV mingyillik – Odamlar Nil vodiysidagi sermashaqqat turmush sharoitlariga moslasha boshladi. Tarqoq manzilgohlar "*nom*" deyilgan ilk davlatlarga birlashdi va Misrda shahar-davlatlar vujudga keldi.

Miloddan avvalgi IV mingyillik – Mesopotamiyada shumerlar manzilgohlari vujudga kela boshladi. Ular Janubiy Mesopotamiyaga joylashib, bu yurtni *Shumer* deb atadilar. Mamlakatning *Akkad* deb atalgan shimoliy qismiga akkadlar o'rtnashdi.

Miloddan avvalgi IV mingyillik – Shumer yozuvi vujudga keldi. Shumer yozuvi sur’atli yozuv bo’lgan. Bu yozuv dastavval “suv”, “quyosh” va boshqa alohida soʻzlarni anglatgan rasmlardan iborat bo’lgan.

Miloddan avvalgi IV mingyillik – Mesopotamiyada eng qadimgi adabiy asarlarni bitilishi.

Miloddan avvalgi IV mingyillik – *Karun, Kerxa* va boshqa daryolarida yashovchi aholi sug’orma dehqonchilik bilan shug’ullana boshlagan.

Miloddan avvalgi IV-III mingyilliklar – *Ugarit, Arvad, Bibl, Sidon, Tir, Damashq, Kadesh, Ebla* kabi shahar-davlatlarining Suriya va Finikiyada tashkil topishi.

Miloddan avvalgi IV-III-mingyilliklar - Hind daryosi vodiysida dehqonchilik vujudga kelishi.

Miloddan avvalgi IV-III mingyilliklar - Xitoy hududida aholi tarqalib joylashishi boshlangan.

Miloddan avvalgi IV-II mingyillik – Uruk, El-Ubayd, Ur, Eshnunna, Mari va boshqa joylarda ibodatxonalar qurilgan.

Miloddan avvalgi IV mingyillik boshlari – dastlabki qabilalar Nil vohasiga ko’chib o’rnashganlar.

Miloddan avvalgi IV mingyillik oxiri - Mesopotamiyada *Uruk, Umma, Lagash, Ur* kabi shaharning o’zi va unga tutash dehqonchilik tumanlaridan iborat bo’lgan shahar-davlatlar vujudga kela boshladi.

Miloddan avvalgi IV-I mingyilliklar – Ossuriyada dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlandi.

Bundan 5000 yil muqaddam - *Shumer* shaharlari orasida eng qudratlisi *Ur* shahri paydo bo’ldi.

IV-V ming yil ilgari - O’rta Osiyo aholisi Hindiston, Eron va Old Osiyo o’lkalari bilan madaniy munosabatda bo’lgan.

3,5-4 ming yil ilgari – Qadimgi Xitoyliklar o’zlarining yozuvlarini yaratganlar.

Miloddan avvalgi III mingyillik – Xitoyda qabilalar ittifoqlar paydo bo’la boshladi.

Miloddan avvalgi III mingyillik – Mesopotamiyada turli tuman dori-darmonlarni tayyorlash bo’yicha dasturilamal tuzilgan.

Miloddan avvalgi III mingyillik - shumer tilida astranomiyadan ilmiy asar yaratilgan.

Miloddan avvalgi III mingyillik – mixxat yozuvi Shumerda ixtiro qilinib, keyinchalik boshqa mamlakatlarga yoyildi.

Miloddan avvalgi III mingyillik – Hind daryosi vodiysida yagona davlatga birlashgan katta shaharlar vujudga kela boshladi.

Miloddan avvalgi III mingyillik - Eronning g’arbiy qismida Mesopotamiya bilan chegarada *Elam* davlati vujudga keldi. Bu davlatning poytaxti *Suza* shahri bo’lgan. Elamda jahondagi eng qadimiy yozuvlardan biri yaratilgan edi.

Miloddan avvalgi III mingyillik - Palastinda bronza kashf qilindi.

Miloddan avvalgi III mingyillik - elamlilar 150 belgi-rasmdan iborat mustaqil yozuvga ega bo’lganlar. Keyinchalik 80 belgidan iborat yozuv kashf etilgan.

Miloddan avvalgi III mingyillik boshlari – Eronda poytaxti Suza bo’lgan Elam davlati tashkil topdi.

Miloddan avvalgi III mingyillik oxiri – **II mingyillik boshlari** – Kichik Osiyoda juda ko’p qabilalar yashaganlar. Ular birlashib *Nesa, Kanish, Burusxand, Kussar* va *Xattusa* kabi alohida shahar-davlatlar tuzganlar.

Miloddan avvalgi III ming yillik oxiri va II mingyillik boshlari – Kichik Osiyoda shahar-davlatlar tashkil topdi.

Miloddan avvalgi III-II mingyillik – Palastinda dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq va chorvachilik ancha rivoj topgan, mulkiy tabaqalanish paydo bo’ldi. Palastinning *Gezer, Megiddo, Laxish, Quddus* kabi shahar-davlatlar tashkil topgan.

Miloddan avvalgi III-II mingyilliklar - Hindiston hududida *Mohenjodaro* va *Xarappa* sivilizatsiyasilari tashkil topishi.

Miloddan avvalgi III-II mingyilliklar - Hind vodiysida dastlabki davlatlarning rivojlanishi.

Miloddan avvalgi III-II mingyillik - hindlar katta-kichik sonlarga yonma-yon qo’yilgan nolni, shuningdek birdan to’qqizgacha bo’lgan sonlar va ularning belgisi asos solishlari.

Miloddan avvalgi III-II mingyillik – Xitoyda *Xuanxe* va *Yanszi* kabi katta daryolar bo’ylarida ilk siviatsiyalar kurtak yoya boshladi. Qadimgi Xitoy davlati *Xuanxe* daryosining o’rta oqimida vujudga keldi.

Miloddan avvalgi III-II mingyillik – Eron, xususan Elam va Midiyada dehqonchilik va chorvachilik yanada rivojlangan.

Miloddan avvalgi III-II ming yilliklar – Xunnlarning ajdodlari ovchilik, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug’ullanib tirikchilik o’tkazganlar.

Miloddan avvalgi III mingyillik oxiri - *Akkadlar* butun Mesopotamiyani egallab oldilar.

Miloddan avvalgi III mingyillik o’rtalari – *Lagash* davlati yuksala boshladi, Shumer va Akkadning ko’pgina shaharlari Lagashga qo’shib olindi. Savdo-sotiqni rivojlantirish maqsadida Sargon I barcha shaharlar uchun yagona bo’lgan uzunlik, maydon va og’irlik o’lchovini joriy etadi.

Miloddan avvalgi III mingyillikning 2-yarmi – Qadimgi Panjob va Hind daryosi vodiysida tepasida podsho turgan davlatlar vujudga kelgan.

Miloddan avvalgi III mingyillik O‘RTALARI - Shumer podshosi *Sargon I* Akkadni o‘z hokimiyati ostida birlashtiradi.

Miloddan avvalgi 28-27 asr - *Kish* shahar-davlatining kuchayishi.

Miloddan avvalgi 27-26 asr – *Uruk* shahar-davlatining kuchayishi.

Miloddan avvalgi 25-24 asr – *Ur* shahar-davlati kuchayib, *I Ur* sulolasi vakillari Shumerda hukmronlik qilganlar.

Miloddan avvalgi 24 asr o‘rtalari - *Akkad* va *Shumer* urushlarida Akkad g‘olib chiqib, Akkad davlatiga asos soldi.

Miloddan avvalgi 24 asr oxiri – *Lagash* davlati kuchsizlanib mamlakatda norozilik kuchaydi. *Lagash*da davlat to‘ntarishi bo‘lib hokimiyat tepasiga *Urinimgin* keladi.

Miloddan avvalgi 24 asr oxiri – *Umma* shahar-davlati kuchayib, Shumer ustidan hukmronlik qiladi. *Umma* shahar-davlati hokimi *Lugal-zaggisi* *Lagash*ga bostirib kirib shaharni vayron etib boyliklarini talab qaytadi.

Miloddan avvalgi 23-22 asr – Akkad podsholigini *guteylar* itoat ettiradi va 125-yil hukmronlik qiladi.

Miloddan avvalgi XX asr oxiri – XIX asr boshi – Shumer-Akkad podsholigi parchalanib, kuchsizlanib qolganidan foydalangan *amoriy* va *elam* qabilalar Mesopatamiyaga bostirib kira boshlaganlar.

Miloddan avvalgi II mingyillik boshlari – amoriy qabilalari *Larsa*, *Mari*, *Ashshur* va *Bobil* kabi shaharlarni bosib olganlar.

Miloddan avvalgi XIV asr oxiri – XIII asr – kassitlar hukmronligi kuchsizlanadi. Xetlar, elamlıklar, ossurlar va mahalliy xalqlar bilan olib borilgan betinim urushlar natijasida kassitlarning Mesopatamiyadagi hukmronligi barham topadi.

Miloddan avvalgi XXIII - XXII asrlar – elamlıklar shumer-akkadning mixsimon yozuvidan foydalanganlar.

Miloddan avvalgi XXII asr boshlari – *Kutik-Inshushinak* Elamni birlashtirib, uni yagona davlatga aylantiradi. Shu vaqtda Elamga shimoldan *guteylar* bostirib kirib, uni o‘zlariga tobe qilib oladilar.

Miloddan avvalgi XXII - XVI asrlar - ilk Ossur podsholik davri.

Miloddan avvalgi XXIV - XXIII asrlar – Qadimgi Misr davlatini kuchsizlanishi, qadimgi Misr davlati parchalanib keta boshlashi, podsholikka itoat etgan davlatlar mustaqil bo‘lish uchun intilganlar.

Miloddan avvalgi XXIII asr – Qadimgi Misr mayda davlatchalarga bo‘linib ketishi.

Miloddan avvalgi XXIII asr o‘rtasigacha – Qadimgi Misrda tarqoqlik davri davom etdi.

Miloddan avvalgi XXI asr – Elam kuchayib, mustaqillikka erishib, Urni o‘ziga qaratadi va Janubiy Shumerni bosib oladi.

Miloddan avvalgi XXI asrgacha – Elam davlati Shumer va Akkad davlatlariga qaram bo‘lib qoladi.

Miloddan avvalgi XXI asr oxiri – Qadimgi Misrni qaytadan birlashtirish uchun kurashning boshlanishi.

Miloddan avvalgi XX-XVIII asr – Ossuriya kuchayib, Ossur podsholari Fors qo‘ltig‘i, Kichik Osiyo va O‘rtayer dengizi sohilidagi boy mamlakatlar ustiga qo‘shin tortib borganlar. Uyerlardan juda katta o‘ljalar, sanoqsiz asirlar olib qaytganlar.

Miloddan avvalgi XX asrlar - *Ossuriya* davlati vujudga keldi.

Miloddan avvalgi XX - XVI asr boshlari – Finikiya va Suriyaning ayrim shahar –davlatlari , xususan *Bibl* Misrga tobe bo‘lgan.

Miloddan avvalgi II mingyillik boshlari – *Sya* xonadoniga mansub kishilar qabilalarni birlashtirib, Sharqiy Xitoyda davlat barpo etganlar.

Miloddan avvalgi II mingyillik – Kichik Osiyoda yilqichilik va otlarning turli zotlarini yetishtirish rivojlantiriladi.

Miloddan avvalgi II mingyillik - Xitoyda qadimiy davlatlarning vujudga kelishi.

Miloddan avvalgi II mingyillik – *Shumer-Akkad* davlati ko‘chmanchi qabilalar zarbasidan parchalandi.

Miloddan avvalgi II mingyillik - *Bobil* podsholigi tashkil topdi va Mesopotamiya janubidagi eng yirik qudratli davlatga aylandi.

Miloddan avvalgi II mingyillik – *Finikiyalilar* Kipr oroli va Kichik Osiyo sohillarida koloniyalarga asos soldilar. Shundan keyin finikiyaliklar Afrika, Ispaniya, Sardiniya va Sitsiliya orollarida ham bo‘lishdi.

Miloddan avvalgi II mingyillik - Xitoyda qadimiy iyeroglif yozuvining vujudga kelishi.

Miloddan avvalgi II mingyillik – Xitoy astronomlari astronomik kuzatishlarni boshlashlari.

Miloddan avvalgi II mingyillik – Suriyada *Bobil* – mixxati asoosida tuzilgan 29 belgidan iborat alifbo kash etilgan.

Miloddan avvalgi II mingyillik oxiri – Xitoyda yagona “*Shan*” davlati tashkil topdi.

Miloddan avvalgi II mingyillik oxiri - *Shan* davlatiga qo‘shni *chjou* qabilasi bostirib kirdi, uning

hukmdori Shan yerlarini o'zirikiga qo'shib oldi va "Chjou" deb nom olgan ulkan davlatni bunyod etdi. Davlat ulkanligi bois hukmdorlar uni "Zafaryor" yoki "O'rtta podsholik" deb, o'zlarini esa "Osmon o'g'illari" deb atashadi. Butun Markaziy Xitoy Chjou imperiyasi tarkibiga kirdi.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIKNING 1-YARMI – Bobil markazlashgan davlatga aylanadi. Ruhoniylar Mardukni butun olamni yaratuvchi bosh xudo deb ta'riflaganlar.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK O'RTALARI – Palastinda temir kashf qilindi.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK O'RTALARI – Old Osiyo hududida o'lkada yashagan xalqlarni birlashtirgan ilk davlatlar vujudga kela boshladi: *Xett, Mitaniya, Ossuriya, Urartu, Finikiya* shahar-davlatlari. Bu davlatlar doimiy bosqinchilik va mudofaa urushlarida kun kechirishgan.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK O'RTALARI – oriylarning bir qismi Sulaymon, Hindikush va Janubiy Badaxshondan oshib o'tib Panjob viloyatini bosib olganlar.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK O'RTALARI – Falastinda qadimgi *yahudiy* qabilalar ko'chib o'rtnashdidilar.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK BOSHLARI – Farg'ona vodiysida metall buyumlar xazinasini topildi. Bular haykalsimon tasvir tushurilgan kumush va bronza to'g'nag'ichlari bo'lib, Eronning qadimgi manzilgohlaridagi qazishmalarida topilgan.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK 2-YARMI – Kichik Osiyoga axeylar, dengiz xalqlari va firigiylar, kimmeriylar, eroniylar, yunonlar va rimliklar kirib kelib joylashganlar.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIKNING 1-YARMI – Kavkazortida yashagan qabilalar orasida tabaqalanish sodir bo'la boshlaydi.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIKNING 2-YARMI – Urartuda ot paydo bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK OXIRI VA I MINGYILLIK BOSHLARI – Urartuda tuyalar paydo bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI XIX ASR – Arabistonning shimoliy-sharqida giksoslarning harbiy ittifoqini tashkil topishi.

MILODDAN AVVALGI XIX - XVII ASRLAR – Palastin shaharlari gullab yashnagan.

MILODDAN AVVALGI XVIII ASR BOSHLARI – Kussar hukmdori Pitxan yarim orolning sharqiy qismini birlashtirib o'zini podsho deb e'lon qiladi. Uning o'g'li Anitta uzoq davom etgan janglardan so'ng Nesa, Xattusa va Zalpuva kabi sh-davlatlarini bosib olib Xett podsholigiga asos soladi va Nesa uning poytaxtiga aylantiradi.

MILODDAN AVVALGI XVIII ASR – Syalarni yengan *Shan* qabilasining vakili *Chen Tan* davlat tuzib, uni o'z qabilasi Shan nomi bilan ataydi.

MILODDAN AVVALGI XVIII ASR O'RTASI – giksoslarning Misrning zaiflashib qolganligidan foydalanib, Quyi Misr yerlariga bostirib kelishi.

MILODDAN AVVALGI XVIII-XIII ASRLAR – Xitoyda dastlabki quldorlik davlati tashkil topgan.

MILODDAN AVVALGI XVII ASR – Shan sulola Shan-In deb atala boshlagan. Bu davlatning poytaxti *Shan* shahri bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI XVI ASR – Finikiyada qo'rqmas dengizchilar va ishbilarmon savdogarlar Ki pr oroli Kichik Osiyoning janubiy sohillari vabuton Egey dengizi orollari vasohillarida o'z manzilgohlarini barpo etganlar.

MILODDAN AVVALGI XVI ASR BOSHI – Qadimgi Misrda 17-sulolaga mansub Fiva podsholarining boshchiligida giksoslarga qarshi ozodlik, mustaqillik uchun kurashning boshlanishi, bu kurashning Kamesu davrida ayniqsa kuchayishi.

MILODDAN AVVALGI XVI - XV ASRLAR – Hammurapi davrida Ossuriya Mitanni davlatiga qaram bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI XVI - XV ASRLAR - Mitanni davlati kuchayib, Kichik Osiyo, Suriya va Palastinga o'z tasirini o'tkazgan.

MILODDAN AVVALGI XVI ASR OXIRI – XV ASR BOSHLARIDAN – Ossuriya kuchaya borib Bobil va Mitanni asoratidan ozod bo'lib oladi.

MILODDAN AVVALGI XVI ASR OXIRI - XV ASR – Qadimgi Xettda Telepen vafotidan keyin o'g'illari o'rtasida toju-taxt uchun kurash.

Miloddan avvalgi XV asr – Mitanni goh misr, goh Xett, goh Ossuriya bilan urushlar olib boradi.

Miloddan avvalgi XVIII asr – Bobil podshosi *Hammurapi* butun Mesopotamiyani yagona davlatga birlashtirishga muvaffaq bo'ldi. *Hammurapi* hukmronligi davrida Bobil eng qudratli davlatga aylandi.

Miloddan avvalgi XVIII asr - Kichik Osiyoda poytaxti *Xattusas* shahri bo'lgan *Xett podsholigi* tashkil topdi.

MILODDAN AVVALGI XVIII ASR - Hind vodiysi manzilgohlari tez-tez ro'y beruvchi toshqinlar, o'rmonlar va changalzorlar kengayishi hamda tuproq oriqlab ketishi tufayli zavolga yuz tutadi.

MILODDAN AVVALGI XVIII ASR OXIRI - ko'chmanchi *giksoslar* qabilalari Misrga hujum qildi.
MILODDAN AVVALGI XVIII ASR OXIRI - Yaxmad davlati yemirilib o'z mustaqilligini yo'qotadi.
MILODDAN AVVALGI XVIII-XVII ASR – Yaxmaddan janubdagi poyonsiz joylarda giksoslar harbiy ittifoqi tashkil topadi

MILODDAN AVVALGI XVII ASR OXIRI – XVI ASR BOSHLARI – *Mitanni davlati* tashkil topdi. Mamlakat aholisining asosiy qismini hurritlar tashkil etganlar.

MILODDAN AVVALGI XVI-XIII ASR - *Xarappa* va *Moxenjo-Doro* shaharlari xarobazorga aylanib inqirozga yuz tutgan.

MILODDAN AVVALGI XV-XIV ASRLAR – Kavkaz tog'lar ortidagi Sevan, Van va Urmid ko'llari atrofida Urartu nomi mashhur bo'lgan juda ko'p jangavor qabilalar yashar edilar.

MILODDAN AVVALGI XV-X ASRLAR – Van ko'li atrofidagi qabilalar *Urartu* atrofida birlashdilar.

MILODDAN AVVALGI XIV ASRGACHA – Elam o'z mustaqilligini saqlab qoladi. Keyinchalik Elam bobilliklarga tobe bo'lib qoladi

MILODDAN AVVALGI XIV ASR BOSHLARI – Xetlar podsholigi kuchaya boshladi. Xetlar O'rtayer dengizi bo'ylarini jang qilib qaytarib oldilar, Mitanniya podsholigini zabt etdilar. Faqat Ossuriya tahdidi xavf-xatari ostida xetlar Misr hukmdori bilan sulh tuzishga majbur bo'ladilar.

MILODDAN AVVALGI XIV ASR OXIRI – shimoldan xetlar Shimoliy Suriyaga bostirib keldilar.

MILODDAN AVVALGI XIV-XIII ASRLAR – Finikiya va Suriyani talashib Misr bilan Xett davlati o'rtasida qattiq janglar bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR – Podsho *Salamanasar* hukmronligi davrida Ossuriya podsholigi o'z ravnaqining yuqori cho'qqisiga erishdi.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR - Suzaning *Dur-Untash* shahridagi Zikkuratga kiraverishda sher, buqa, xudo va podshohlarning oltin va kumushdan ishlangan haykallari qurilgan.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR – Mitanni davlati parchalanib, mayda davlatchalarga bo'linib ketadi. U Ossuriya davlatining ta'siriga tushib, o'z mustaqilligini yo'qotadi.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR – Ossur qo'shinlari Bobil va Elam ustiga bir necha bor talonchilik urushlari uyushtiradilar. *Tiglatpalasar I* davrida Ossuriya podsholigi kuchayib shimolda Qora dengiz, g'arbdan esa O'rtayer dengizi sohilidagi boy mamlakatlar ustiga qo'shin totib, ularni o'z ta'siriga olgan.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR – g'arbdan "*dengiz xalqlari*" ning istilosi boshlanib, Suriya va Finikiyaning qirg'oqbo'yi shaharlari talandi va vayron qilindi.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR – amoriy qabilalarining katta guruhi Shimoliy Suriyaga bostirib kiradilar, ularning sardori *Sumuepax Yaxmad davlatini* tuzib o'zini podsho deb e'lon qiladi.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR – ossur qo'shinlari bir necha bor urartu qabilalar ittifoqi ustiga bostirib kelganlar va jang qilganlar.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR BOSHLARI – Urartu kuchayib Ossur qo'shinlariga bir necha bor zarbalar bergan. Joylardan ossurlarga qarshi qo'zg'olonlar boshlagangan. Ossuriya bosib olgan yerlarni qo'ldan boy bergan. Bu esa uning kuchsizlanishiga sabab bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR O'RTALARI – *Tiglatpalasar III*, *Salamansar V*, *Sargon II*, *Ashshurbanipal* va boshqalar davrida Ossuriya yana kuchayadi.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR OXIRI – Bobil podsholigi kuchsizlanib qoladi. Bu vaziyatdan foydalangan Ossuriya va Elam podsholari Bobilga bir necha bor bostirib kirib mamlakatning ko'p yerlarini bosib oladilar.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR OXIRI – Tarixda noma'lum xalqlar (ularni "*dengiz xalqlari*" deb atashgan) xetlar poytaxtini bosib olib, butunlay vayronaga aylantirdi. Davlat quladi, xetlar esa boshqa xalqlarga singishib ketdi.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR OXIRI - g'arbdan Kichik Osiyo, O'rtayer dengizining sharqiy sohilidagi mamlakatlar va Misrga "*dengiz xalqlari*" hujum boshlaydilar.

MILODDAN AVVALGI XIII-XII ASRLAR – *Ossuriya* podsholigi qayta yuksalgan davrda *Bobil*, *Bibl*, *Tir*, *Sidon* va *Falastinning* bir qismini bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR OXIRI - XII ASR BOSHLARI – *Shan-In* davlati kuchsizlanishi. Bundan foydalangan qo'shni qabilalar birin-ketin Shan-Inga hujum boshlaydilar va uning yerlarini bosib oladilar

MILODDAN AVVALGI XII ASR – Ossur podshosi *Tiglatpalasar I* Van ko'li atrofiga bostirib kirib o'z jangavor aravalari va saroylari bo'lgan 23 podsho ustidan g'alaba qilganligini qoyaga yozdirib qoldirgan.

MILODDAN AVVALGI XII ASR BOSHLARI – *chjou* qabilalari hukmdor Chan- "*Ma'rifatparvar hukmdor*" qo'l ostida birlashib kuchayganlar.

MILODDAN AVVALGI XII-VIII ASRLAR – Xett podsholigi mayda-mayda davlatlarga bo'linib ketishi.

MILODDAN AVVALGI XII-VIII ASRLAR – *G'arbiy Chjou* podsholigi davri.

MILODDAN AVVALGI XI ASR – Qadimgi Misrda *so‘nggi podsholik davri* yoki *Liviya-Sais* davri.

MILODDAN AVVALGI XI ASR – *Urartu* davlati tashkil topdi.

MILODDAN AVVALGI XI ASR BOSHLARI – g‘arb tomondan bostirib kelgan arameylarning zarbalari natijasida Ossur shahar va qishloqlari vayron etiladi. Ossur davlati tushkunlikka uchrab, arameylarga qaram bo‘lib qoladi

MILODDAN AVVALGI X ASR - *Isroil* davlatining vujudga kelishi.

MILODDAN AVVALGI X ASR – Finikiyada 22 unli harfdan iborat bo‘lgan alifbo yaratildi. Yunonlar ana shu alifboni o‘zlashtirib, ularga unli harflarni qoshib qo‘ydilar.

MILODDAN AVVALGI X ASR OXIRLARI – arameylar davlati kuchsizlanib, tushkunlikka uchraydi. Bu vaziyatdan foydalanib ossurlar o‘zlarini o‘nglab oladilar va Yangi Ossur podsholigiga asos soladilar.

MILODDAN AVVALGI X-IX ASRLAR – Finikiyada *Tir-Sidon podsholigi* vujudga keldi.

MILODDAN AVVALGI X-IX ASRLAR – Finikiyaning kuchayishi. Finikiya qo‘shinlari Shimoliy Afrikadagi Utika, Kichik Osiyo sohillari, Sitsillia, Malta va Ispaniyagacha suzib boradilar.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK BOSHI – Hindistonda podsho boshqaradigan davlatlar qaytadan tashkil topgan.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK – Hindistonda bir necha *Magadha, Koshala, Mallu* kabi davlatlar vujudga keladi.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK – Hindiston ilm-fan, xususan, astronomiyava, matematika sohasida yuksak darajaga erishdi. Hindlar 360 kundan tarkib topgan Quyosh taqvimini tuzadilar. Bu davrda sanash va hisoblashning o‘nlik tizimi keng tarqaladi: hindlar “nol”ni ifodalovchi maxsus belgini o‘ylab topishadi, raqamlarni esa bugungi kunda butun dunyo qo‘llaydigan bir tartibda yozadigan bo‘ldilar.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK – O‘rta Osiyoda *Zardushtiylik* dinining keng tarqalishi.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK O‘RTALARI – dehqonchilik Gang vodiysi xo‘jaligining asosiy tarmog‘iga aylangan. Ekinlarni sug‘orishda sun‘iy kanal, ariq va charxparraklarda foydalanganlar.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIKNING 1-YARMI – Xunn aholisining asosiy qismi ko‘chmanchi chorvador bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI IX ASR – Falastinda *Isroil* podsholigi vujudga keldi, keyinchalik *Isroil* podsholigi *Yahudiya* podsholigiga birlashtirildi.

MILODDAN AVVALGI IX ASR – Finikiya dengizchilari Afrika shimolidagi ba‘zi joylarni bosib olib u yerlarda o‘zlarining qator qishloq va shaharlar barpo qildiganlar. Bu jihatdan Karfagen alohida ahamiyatga ega

MILODDAN AVVALGI IX ASR – *Sardur* hukmronligi davrida *Urartu* davlati gullab-yashnadi. *Tushpa* shahri *Urartu* davlati poytaxtiga aylandi.

MILODDAN AVVALGI IX ASR – Eronga hududida midiyaliklar va forslar ko‘chib o‘rnashadi.

MILODDAN AVVALGI IX ASR – Kaspiy dengizining janubiy g‘arbida *Midiya* podsholigi vujudga keldi.

MILODDAN AVVALGI IX ASR – Midiya hududida mayda davlatchalar mavjud bo‘lib, ossurlar bu yerga tez-tez hujumlar uyushtirib turganlar. Ossurlar midiyaliklarni talab, ulardan xiroj undirganlar.

MILODDAN AVVALGI IX ASR O‘RTLARI – *Urartu* mustaqil davlat darajasiga ko‘tarilgan edi.

MILODDAN AVVALGI IX ASR OXIRI – VIII ASR BOSHLARI – Finikiyada 24 belgidan iborat yozuv alifbo kash etishgan(keyinchalik 24 belgidan alifbo isloh qilinib, 22 belgidan iborat alifbo kash etilgan.

MILODDAN AVVALGI IX-VIII ASR – *Braxman* dini vujudga kelgan.

MILODDAN AVVALGI IX-VIII, VII-VI ASRLAR - “*Avesto*”ning qadimgi qismlari: *Yasna, Yasht, Videvdat*.

MILODDAN AVVALGI IX-VI ASR - Gang vohasi va Shimoliy Hindistonda xo‘jalik asta-sekin rivojlana borgan. Xo‘jalikni boshqarish, aholi orasida tartib-qoidalarni saqlash va u yoki bu viloyatni tashqi dushmanlar hujumlaridan saqlash uchun davlat zarur edi.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR - *Urartu* davlatining ravnaqi.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR - *Ossuriya* davlatining eng kuchaygan davri.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR – Elam Bobil bilan ittifoq tuzib ossurlarga qarshi kurash boshlaydi.

MILODDAN AVVALGI VIII ASRLAR – *Chjou* davlatining yerlari 9 viloyatga bo‘lingan edi.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR BOSHLARI – Xuanxe daryosining yuqori oqimida yashagan ko‘chmanchi *jun* qabilalari *Chjou* podsholigi yerlarigi bostirib kira boshlaydilar

MILODDAN AVVALGI VIII ASR OXIRI – kimmeriyalar Midiyaga bostirib kirganlar.

MILODDAN AVVALGI VIII ASRGACHA - elamliklar o‘z mustaqilligini yo‘qotadilar.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR – *Chjou* davlatida markaziy hokimiyat zaiflasha boshladi. Xitoyga ko‘chmanchi qabilalar hujum qila boshlaganidan foydalanib qolgan chekka viloyatlar aholisi ajralib

chiqib, o'z davlatini tashkil eta boshladi.

MILODDAN AVVALGI VIII-III ASRLAR – *Sharqiy Chjou* podsholigi davri

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR - *Afrosiyob* (hozirgi Samarqand shahrining sharqiy chekkasi)ga asos solinishi.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR - *Ossuriya podsholigi* qayta yuksalgan davrida *Bobil, Bibl, Tir, Sidon* va *Falastinni* bir qismi bosib olinadi.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR - Misr janubida *Efiopiya* (Kush) davlatini ravnaq topadi.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR - *parsua* qabilalari Elamga ko'chib *ahoman* urug'idan chiqqan sardor atrofiga birlashadilar.

MILODDAN AVVALGI VIII ASRNING 2-YARMI – Ossuriyaning kuchayishidan havfsiragan *Urartu* Shimoliy Suriya va Kichik Osiyoning sharqiy qismidagi katta-kichik davlatlar bilan ittifoq tuzadi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – *Tir-Sidon* podsholigi Ossuriya tomonidan bosib olinishi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR - *Yangi Bobil podsholigi* vujudga keldi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR - Xitoyda temir davrining boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Podsho *Kiaksar* hukmronligi davrida Midiya qudratli davlatga aylandi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – *Ossuriya* davlati tarix sahnasidan ketdi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR - Misrda temir davrining boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Misr yana yangi davlatga birlashdi, mamlakatning iqtisodiyoti va madaniyati yuksaldi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR - *Lidiya*da dunyoda birinchi bor oltin va kumush aralashmasidan tanga zarb qilina boshladi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Finikiyada vujudga kelgan *Tir-Sidon* podsholigi Ossuriya tomonidan bosib olindi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR - O'rta Osiyoda tashkil topgan eng qadimhi davlat uyushmasi *Qadimgi Baqtriya* va *Qadimgi Xorazm* davlatlarining tashkil topishi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Ossuriyani qaytadan kuchayishi, *Asarxadon* va *Ashshurbanipal* davrida Misrga uch marta Ossuriya qo'shinlarining bostirib kelishi. *Asarxadon* Efiopiya-Misr podshosi *Taxarkani* yengib, o'zini Efiopiya-Misr podshosi deb e'lon qiladi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Midiya Qadimgi Sharqdagi qudratli davlatga aylandi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR BOSHLARI – skif qabilalari *Midiyaga* bostirib kirganlar.

MILODDAN AVVALGI VII ASR OXIRI – Palastin misrliklar tomonidan bosib olinadi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR - Qadimgi Xitoyda "*Galla podsholiklar*" davri. Xitoyda ayni mahalda "*kurashayotgan podsholiklar*" davri ham boshlanadi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – *Sidhartha Gautama* tomonidan *buddizm* diniga asos solishi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – Kaspiy dengizdan janubi-sharqiy hududlarida *parn-parfiya* qabilalari yashar edi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – Parfiya davlatining Midiya, Eron, Yunon-Makedon va Salavkiylar davlati tarkibida bo'lishi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – Sharqiy Xitoy mayda podsholiklarga bo'linib keta boshlagan. Bularning yiriklari *U, Chu, Si, Szin, Sin* va *Yuz* kabi davlatlar edi. Bu Xitoy tarixida *Chjando*-"*Adovatlashtiruvchi podsholiklar*" davri deb atalgan.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – O'zbekistonda qadimgi shaharlarning - *Afrosiyob, Uzunqir, Ko'zaliqir, Yerqo'rg'on* va *Qiziltepa* rivojlanishi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – O'zbekiston va O'rta Osiyoning boshqa qo'shni o'lkalari hududida sug'diylar, baqtriyaliklar, xorazmiylar, sak va massaget elatlari yashagan. Zarafshon va Qashqadaryo vodiysida dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi ko'plab aholi istiqomat qilgan. Bu hududni *So'g'dda* ("Avesto"da), *Sug'uda* (Behistun bitiklarida), Arrian, Strabon, Kvint Kursi Ruf asarlarida *So'g'diyona* deb nomlangan. Bu hududda yashagan aholi *so'g'diylar* deb atalgan.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR - O'rta Osiyoda hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi natijasida qadimgi shaharlar rivojlandi. Ular mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralan bo'lib, hunarmandchilik ishlab chiqarishi va savdo markaziga aylandi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – ilk temir davriga o'tilishi bilan O'zbekistonda dastlabki yirik davlatlar vujudga keldi, shaharlar barpo etildi, dehqonchilik, hunarmandchilik jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Qadimgi Sharq mamlakatlari bilan yaqindan madaniy munosabatlar o'rnatilgan.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR - O'rta Osiyo hududida saklar, so'g'diylar, baqtriyaliklar, parfiyaliklar va xorazmliklarning joylashuvi.

MILODDAN AVVALGI VII-IV ASRLAR – Eronda tashqi savdo rivoj topib, savdogarlar Ikki daryo

oralig'i, Kichik Osiyo, Misr, O'rta Osiyo, Arabiston, Kavkaz, Hindiston, O'rtayer dengizi atrofidagi davlatlar bilan qizg'in savdo ishlarini olib borganlar.

MILODDAN AVVALGI VII-IV ASRLAR – O'rta Osiyo jangchilari sovut kiyib, boshlarida dubulg'a bilan jangga tushgan. Xanjar (aqinak) va qilich bilan qurollangan va jangovar oybolta (sagaris) hamda nayza ishlatganlar. Uzoq masofadan turib jang qilish quroli sifatida kamon o'qlaridan foydalanganlar. Jangchilar otda va piyoda jang qila olganlar. Jangovar otlar ustiga va ko'kragiga temirdan to'qilgan bargustuvon yopilgan. Qal'a va shaharlarni himoya qilishda o'q-yoy va palaxmondan foydalanganlar. Tosh irg'itganlar, qaynab turgan suvni sochganlar. Mudofaa maqsadida shuningdek tosh va pishgan g'isht guvalalardan ham foydalanganlar.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - *Skiflarning* Urartu davlatiga hujum qilishi va uning qulashi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - Misrga forslarning bostirib kirishi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - *Massagetlar* va *saklar* o'z yerlarini boshqa qabilalar hujumidan himoya qilish uchun harbiy-qabila ittifoqini tuzdilar.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - Shimoli-G'arbiy Hindistonning bir qismi *Ahamoniylar davlati* tarkibiga kirdi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR – Gang-Jamna vohasi va Shimoliy Hindistonda 20 dan ortiq katta-kichik davlatlar bo'lib, ularning yiriklari Kambodja, Koshala, Magadxa, Anga, Shakya Gandxar, Malla va boshqalar edi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - Hozirgi Eron hududida Ahamoniylar sulolasiga mansub shohlar asos solgan Fors podsholigi vujudga keldi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR – *Parfiyani* midiyaliklar bosib oladilar.

MILODDAN AVVALGI VI ASR – Geradotning ma'lumotlariga ko'ra, shu asrda yashagan miletlik mashhur matematik, fizik, astranom va faylasuf *Fales* asli finikiyalik bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI VI ASRDAN MILODIY V ASRGACHA – Qadimgi Hindistonda ichki va tashqi savdo mutassil rivojlanib brogan.

MILODDAN AVVALGI VI ASRNING OXIRI – V ASR BOSHLARI – Qadimgi Hindistonda kumush tangalar zarb etilgan.

MILODDAN AVVALGI VI-V ASR - Shimoliy Hindistonda hukmronlikni qo'lga olish uchun 20 dan ortiq katta-kichik davlatlar o'rtasida shiddatli janglar bo'lib o'tgan.

MILODDAN AVVALGI VI-IV ASR – Hind vodiysi va Panjob viloyatida ko'pgina mayda davlatlar bo'lgan. Bu davlatlarning aksaryati *Doro I* davrida Eronga tobe bo'lib, ko'p miqdorda xiroj to'lab turganlar.

MILODDAN AVVALGI VI-IV ASRLAR – Qadimgi Hindistondagi davlatlar va savdagarlar suv va quruqlik yo'li orqali Janubi-Sharqiy Osiyo, Seylon, Arabiston, Afrika, Eron va Turon o'lkalari bilan qizg'in savdo ishlarini olib borganlar.

MILODDAN AVVALGI V ASR - Hind eposlari "*Mahobharata*" va "*Ramayana*" ning vujudga kelishi.

MILODDAN AVVALGI V ASR – Hindistonda *braxmi*, *kxaroshtxi*, *aramey*, *gupta* va boshqa yozuvlardan foydalanganlar.

MILODDAN AVVALGI V ASR – Qadimgi xitoyliklar yozuvni ipakdan tayyorlangan shoyi parchasiga yozganlar.

MILODDAN AVVALGI V ASR OXIRI - *Bospor* podsholigi va *Frakiya* (Bulg'oriya) davlatining tashkil topishi.

MILODDAN AVVALGI V ASR O'RTALARI - Karfagen katta bir davlatning markaziga aylangan.

MILODDAN AVVALGI V-IV ASRLAR - Xitoyda *daosiya* va *konfutsiy* tariqatlarining vujudga kelishi.

MILODDAN AVVALGI IV ASRLAR – O'rta Osiyoning Shimolida Xunn qabilalarining harbiy ittifoqi tashkil topadi.

MILODDAN AVVALGI IV ASR – avval Sin podsholigi, keyin Xan podsholiklari kuchayib, *U-Di* davrida Xan podsholigi nihoyatda kuchayadi.

MILODDAN AVVALGI IV ASR – *Buyuk Xitoy devorining* qurilishi boshlanga. *Xunn*, *dunxiva* boshqa ko'chmanchilar hujumidan Sin saltanati chegarasini qo'riqlash va mudofa qilish maqsadida "*Saddi Chiniy*" ni qayta qurishga kirishilgan.

MILODDAN AVVALGI IV ASR – *Parfiya* Salavkiylar davlatining bir qismiga aylanadi. Voloyat shaharlarida yunon-makedonlarning garnizonlari joylashtiriladi.

MILODDAN AVVALGI IV ASRNING 1-YARMI – Xitoyni yagona bir davlatga birlashtirish g'oyasi tug'ilgan. Xitoydagi *Chu* va *Sin* podsholiklari yagona davlat tuzish uchun kurash boshlaganlar. Bu kurashda Sin podsholigi g'olib chiqqan.

MILODDAN AVVALGI IV ASR OXIRI – III ASR BOSHLARI – uzoq davom etgan urushlar va xalq g'alayonlari tufayli *Chjou* podsholigi kuchsizlanib barham topgan.

MILODDAN AVVALGI IV-III ASRLAR - *Qrimda skif* qabilalari davlatining tashkil topishi.

MILODDAN AVVALGI IV-I - MILODNING I-IV ASRLAR – Xitoyda *Soy Yuan*, *Sima Syan* kabi

mashhur shoirlar ijod etishgan.

MILODDAN AVVALGI III ASR – *Arshak* boshchiligida *parmlar* ko‘chmanchi qabilalari Parfiyaga yopiriladilar. Salavkiylar noyibi *Andragorning* armiyasi tor-mor etiladi. Parnlar tomonidan Parfiyaning bosib olinishidan ana shu davlat tarixi ham boshlanadi.

MILODDAN AVVALGI III ASR – Karfagenda xudo *Molox* sanam haykali oldida bolalarni gulxanga tiriklayin tashlab, kuydirib qurbon qilganlar.

MILODDAN AVVALGI III ASR - *Sin davlati* hukmdorlari o‘zining barcha raqiblarini yo‘q qilib, yagona davlat tuzishdi.

MILODDAN AVVALGI III ASR – Zardusht va “zlari matnlarning hammasi 21 ta kitobga jamlangan, bu kitoblar “*Avesto*” asosini tashkil etgan. “*Avesto*” matnlariga sharh esa “*Zand*” deb atalgan.

MILODDAN AVVALGI III ASR – Podsho *Ashoka* hukmronligi davrida – *Maurya* davlati gullab-yashnadi.

MILODDAN AVVALGI III ASR – *Buddaviylik* jahon dinlaridan biriga aylandi.

MILODDAN AVVALGI III ASR O‘RTALARI – Salavkalar davlati kuchsizlanib qolgan edi. Shu davrda Turkman-Xuroson tog‘lari va uning shimoliy hamda janubiy etaklarida Parfiya satrapligi bo‘lib, unga *Stagnor* noiblik qilar edi.

MILODDAN AVVALGI III ASR OXIRI - Xunn qabilalarining harbiy birlashmasi asosida Xunn ko‘chmanchilari davlati tashkil topadi.

MILODDAN AVVALGI III-II ASRLAR – Xitoyga Hindistondan O‘rta Osiyo orqali budda dini kirib kelgan va yoyilgan.

MILODDAN AVVALGI II ASR - Xitoyda ezib ishlatish va xo‘rlashlarga qarshi “*Sariq ro‘mollilar qo‘zg‘loni*” bo‘lib o‘tdi.

MILODDAN AVVALGI II ASR - Qrimda *Skif* podsholigining gullab-yashnashi.

MILODDAN AVVALGI II ASR – “*Matematikaning to‘qqiz kitobi*” asarining yozilishi.

MILODDAN AVVALGI II ASRNING I-YARMI – *Xunnlr* davlatining eng kuchaygan davri.

MILODDAN AVVALGI II ASR O‘RTALARIDAN I ASR BOSHLARIGACHA – Xan qo‘shinlari saltanat yerlarini zafarli yurishlar natijasida kengaytirganlar.

MILODDAN AVVALGI II-I ASRLAR – *Chanandagi* Xan podsholarini saroyi.

MILODDAN AVVALGI I ASR - Yaponiyaning Xitoy bilan savdo va iqtisodiy aloqalarining yo‘lga qo‘yilishi.

MILODDAN AVVALGI I ASR BOSHLARI – Xitoyda qurg‘oqchilik boshlangan va chigirtka bosishi natijasida hosilsizlik sodir bo‘ladi. Mamlakatda qimmatchilik, ochlik boshlangan, islohatlarni amalga oshirish esa to‘xtab qolgan.

MILODDAN AVVALGI I ASR VA MILODNING I-II ASRLARI – ichki nizolar va to‘xtovsiz urushlar Parfiyani kuchsizlantirib qo‘yadi. Bu davrda Parfiyaga shimoldan alanlar bostirib keladi.

2,5 MING YIL MUQADDAM - Qadimgi Xitoy aholisi yozuvni yozishda ipakdan foydalanishni boshladi. Ipakkatayoqchabilan emas, mo‘yqalam bilan yozilar edi. Kitob uzun ipak parchasigao‘xshar, uni o‘rama tarzida tayoqchaga o‘rashar edi.

MILODIY I ASR - Xitoyda *qog‘oz* ixtiro qilindi.

MILODIY I-II ASRLAR – Xitoyga O‘rta Osiyo xalqlarining arfa kabi musiqa asboblari kirib borgan.

MILODIY II ASR – *Chjan Xen* yashab ijod etgan.

MILODIY II ASRNING 1-YARMI – rimliklar Mesopatamiyaga ikki bor bostirib kirib, poytaxt *Ktesifomni* talab vayron qiladi.

MILODIY II ASRNING 2-YARMI – Xan saltanatida jabr-zulm kuchayib, og‘ir vaziyat ancha keskinlashgan va Xan podsholigining turli joylarida qo‘zg‘olonlar boshlangan.

MILODIY II ASR OXIRI – III ASR BOSHLARI – ichki o‘zaro urushlar Parfiya davlatini kuchsizlanib qolishiga olib keldi.

MILODIY III ASR BOSHLARI – Parfiya podsholigining janubi-g‘arbidagi *Parsua* viloyati kuchayib, *Sosoni*y sulolasiga asos solgan davlat tashkil topdi.

MILODIY III ASR BOSHLARI - Xan podsholigidan *Vey, Shu, U* kabi davlatlar ajralib chiqadilar.

MILODIY III ASRNING 2-YARMI VA IV ASR - sosoniylar Eroni Sharqdagi eng qudratli davlatga aylandi.

MILODIY III-V ASRLAR - sosoniylar saltanatining dastlabki davri bo‘lib, u Sharq xalqlari tarixida alohida o‘rin egallaydi.

MILODIY IV ASR - Xunnlr hujumlari zo‘rayishi bilan davlatning kuchsizlanishi natijasida Xitoy imperiyasi uchta podsholikka bo‘linib ketadi.

MILODIY IV ASR – Gang vohasidagi *Magadha* davlati yana kuchayadi. Bu davlatning asoschisi *Gupta* bo‘lib, sulola shu nom bilan atalgan.

MILODIY IV ASRNING 60-70-YILLARI - sosoniy qo‘shinlari rimliklar bilan to‘qnashib, Armaniston va Shimoliy Mesopatamiyaning ko‘p joylarini bosib oldi.

MILODIY V ASR – Qadimgi Hindistonda “*Shakuntala*” dramasi muallifi *Kalidasi* yashagan davr.

MILODIY V ASR – astranom *Aryabxata* Yerni sharsimon ekanligini va yerning o‘ziga tortish qonunini, ayni paytda u o‘zi o‘qi atrofida aylanishi haqida fikr bildirgan.

MILODIY V ASR O‘RTALARI - Sosoniylar davlati eftalitlar va kidaritlar bergan zarbalar natijasida asta-sekin kuchsizlanib, hatto eftalitlarga o‘lpon ham to‘laganlar.

MILODIY V ASRNING 2-YARMI – Eron qo‘shinlari *xioniylar*, *kidaritlar* va *eftalitlar* bilan qattiq urushlar olib borganlar.

MILODIY V-VI ASR - *mazdakchilar* oqimi vujudga kelishi.

XVII ASR – Yevropa olimlari *Petro della Valle*, *Karsten*, *Nubur*, *Gretefend* mixxatlarni o‘qishga uringanlar. Ammo ular yaxshi natijalarga erisha olmaganlar.

MILODDAN AVVALGI 3600 YILLIKLAR – *Memfis* shahrida afsonaviy tabib *Imhotep* sharafiga maxsus ibodatxona qurilgan.

MILODDAN AVVALGI 3100-2800 YILLIKLAR – Misrda *ilk podsholik davri*, 1-2-sulola davri.

MILODDAN AVVALGI 3000-YIL – Quyi Misr va Yuqori Misr davlatlari o‘rtasida bo‘lib o‘tgan jangda Yuqori Misr hukmdori *Menes* g‘alaba qozondi. Menes birlashgan mamlakatning birinchi fir‘avni bo‘ldi. Yagona va birlashgan davlat uchun yangi poytaxt *Memfis* shahri bunyod etildi.

MILODDAN AVVALGI 2800-2250 YILLIKLAR – Misrda *Qadimgi podsholik davri*, 3-6 – sulola davri.

MILODDAN AVVALGI 2800-YIL - Misrning qayta birlashuvi natijasida *Qadimgi podsholik* hukmronligi davri boshlandi. Bu davlatning poytaxti *Fiva* shahri edi.

MILODDAN AVVALGI 2600-YIL - ulkan *Xufu* piramidasining qurilishi. Uning balandligi 147 metrli bo‘lib, piramida har biri ikki tonnadan og‘irroq bo‘lgan 2,5 million dona tosh bloklardan tashkil topgan.

MILODDAN AVVALGI 2318-2312-YILLAR – *Urinimgin* Lagashdagi hukmronlik davri.

MILODDAN AVVALGI 2316-2261-YILLAR – Akkad davlatining asoschisi *Sargon I* davri.

MILODDAN AVVALGI 2261-YIL – Sargon I vafot etib, taxtga uning o‘g‘li *Rimush* o‘tiradi.

MILODDAN AVVALGI 2109-YIL – Urruq podshosi *Utuxengal* guteylarni yengib, ularning podshosi *Tirikanni* asir oladi.

MILODDAN AVVALGI 2109-2046 YILLAR - Ur 3-sulolasi vakili *Shugli* davri.

MILODDAN AVVALGI 1822-1595-YILLAR – *Qadimgi Bobil* podsholigi davri.

MILODDAN AVVALGI 1822-1763-YILLAR – Elam podshosi *Rimsin* davri.

MILODDAN AVVALGI 1792-1750-YILLAR – Qadimgi Bobilda *Hammurapi* davri.

MILODDAN AVVALGI 1759-YIL – Hammurapi sobiq ittifoqchisi *Zimrilim* qo‘shinlarini yengib Marini bosib oladi.

MILODDAN AVVALGI 1749-1712-YILLAR – Qadimgi Bobilda *Samsuilin* davri.

MILODDAN AVVALGI 1595-YIL – Bobiga shimoliy-g‘arbdan xetlar, sharqdan esa kassit qabilalarining shiddatli hujumlari natijasida Bobil podsholigi qulaydi.

MILODDAN AVVALGI 2050-1750-YILLAR – Qadimgi Misrda *O‘rta podsholik davri*, 12-sulola davrida Misr Sharqdagi eng qudratli davlatga aylanishi, Fayum vohasida *Ittaun* shahri qurilib, poytaxtga aylanishi.

MILODDAN AVVALGI 2230-YIL – Elam hukmdori *Xita* Akkad podshosi *Naram-Suen* bilan do‘stlik haqida shartnoma tuzadi.

MILODDAN AVVALGI 1792-1750-YILLAR - Bobilda *Xammurapi* hukmronligi.

MILODDAN AVVALGI 1750-YIL – Qadimgi Misrda xalqning qullar bilan qo‘zg‘olon ko‘tarishi.

MILODDAN AVVALGI 1710-1580-YILLAR – *giksoslar* Misrda hukmronlik qiladilar, 15-16 sulola vakillari giksoslardan iborat edi.

MILODDAN AVVALGI 1730-1700-YILLAR – Elam qo‘shinlari Mesopatamiyaga bostirib kirib, Akkadgacha bo‘lgan yerlarni bosib oladilar.

MILODDAN AVVALGI 1680-1650-YILLAR – Qadimgi Xett *Labornaning* hukmronlik davri. Uning davrida mamlakatni birlashtirish oxiriga yetkazgan. Mamlakatning ko‘p joylari va Qora dengizning janubiy sohillarigacha istilo qilgan. Poytaxtni *Nesadan Xattusaga* ko‘chirgan.

MILODDAN AVVALGI 1650-1620-YILLAR – Qadimgi Xettda *Xattusili I* hukmronlik davri. Podsholikning kuchaygan davri. Xett qo‘shinlari Shimoliy Suriyadagi *Xalpa* va *Bibl* shaharlarini bosib oladilar.

MILODDAN AVVALGI 1619-1590-YILLAR - Qadimgi Xettda podsho *Mursili I* davri. Podsholikning kuchaygan davri. Xett qo‘shinlari Shimoliy Suriyadagi *Xalpa* va *Bibl* shaharlarini bosib oladilar.

MILODDAN AVVALGI 1584 - 1085-YILLAR – Qadimgi Misrda *Yangi podsholik davri*, 18-20 sulola hukmronlik qilgan, bu davrda Misr Sharqdagi eng boy mamlakatga aylangan.

MILODDAN AVVALGI 1520 - 1490-YILLAR – Qadimgi Xettda podsho *Telepen* davri. Xett podsholigi

bir oz kuchaygan.

MILODDAN AVVALGI 1500-YILLAR – Hindiston hududiga *oriylar* bostirib kirdi. Oriylar hujumidan keyin *Moxenjodoro* va *Xarappa* tamomila vayronaga aylandi va qaytib o‘zini tiklolmadi.

MILODDAN AVVALGI 1500-YIL - Misr firavni *Tutmos III* Falastin va Suriyani istilo qilishni boshladi, bir necha o‘n yil davom etgan yurishlarda erksevar qabilalarni uzil-kesil bo‘ysundirib bo‘lmadi.

MILODDAN AVVALGI 1395-1338-YILLAR – Qadimgi Misrda *Xoremxeb* davri.

MILODDAN AVVALGI 1340-1305-YILLAR – Qadimgi Xettda *Mursili II* davri.

MILODDAN AVVALGI 1338-1337-YILLAR – Qadimgi Misrda *Ramzes I* davri.

MILODDAN AVVALGI 1337-1317-YILLAR - Qadimgi Misrda *Seti I* davri.

MILODDAN AVVALGI 1301-1235-YILLAR – Qadimgi Misrda *Ramzes II* davri.

MILODDAN AVVALGI 1235-1215-YILLAR – Qadimgi Misrda *Merneptax* davri.

MILODDAN AVVALGI 1200-YIL – Qadimgi Misrda *Setnaxt* davr.

MILODDAN AVVALGI 1280-YIL – Misr-Xett sulhi bilan Misr va Xett urushlarining yakunlanishi.

MILODDAN AVVALGI 1198-1166-YILLAR – Qadimgi Misrda *Ramzes III* davr.

MILODDAN AVVALGI 1190-YIL - “*Dengiz xalqlari*” ning lashkarlari Xett podsholigi markazi *Xattusani* ishg‘ol qilib, uni vayronaga aylantiradi. Shu bilan Xett podsholigi barham topadi.

MILODDAN AVVALGI 1180-YIL – Elam hukmdori *Shutruk–Naxunta I* Bobil qo‘shinlarini mamlakatdan quvib chiqaradi. U Bobilga bostirib kirib bir qancha shaharlarni bosib oladi. Shutruk–Naxunta I Hammurapi qonunlari yuzilgan toshni Suzaga olib keladi.

MILODDAN AVVALGI 1126–1105 YILLAR – *Navuxodonosor* davri.

MILODDAN AVVALGI 1155-1115-YILLAR – Elam podsholigi gullagan davr.

MILODDAN AVVALGI 1115-YIL – elamliklar bobilliklardan yengiladi.

MILODDAN AVVALGI 1122-249-YILLAR – Qadimgi Xitoyda Chjou podsholigi davri.

MILODDAN AVVALGI 1122-771-YILLAR – G‘arbiy Chjou podsholigi davri.

MILODDAN AVVALGI 1085-YIL – Qadimgi Misrda Ramzes XI vafot etishi tufayli Misr fir‘avnlarning 20-sulolasi tugatiladi, Janubiy Misr Fiva hokimlari, Shimoliy Misr 21-sulola asoschisi Tanis hukmdori Smendes qo‘liga o‘tishi.

MILODDAN AVVALGI 1027–YIL – Channing o‘g‘li *U-Van* – “*Jangavor hukmdor*” boshchiligidagi katta qo‘hin *Shan-Inga* bostirib kirgan. Shiddatli janglardan so‘ng U-Van qo‘shinlari podsho *Shou-Sin* va Shan-In qo‘shinlarini tor-mor keltirganlar. Xitoyda *Chjou podsholigi* (G‘arbiy va Sharqiyga bo‘linadi) tashkil topgan.

MILODDAN AVVALGI 965-YIL – Dovud vafoti. Taxtga uning o‘g‘li *Sulaymon* o‘tiradi. Uning davrida Isroil-Yahudiy podsholigi kuchayadi.

MILODDAN AVVALGI 965-936-YIL - *Xiram I* davri. Uning davrida *Tir–Sidan* podsholigi ravnaq topadi.

MILODDAN AVVALGI 950-YIL – *Sheshonk* shimolda hokimiyatni egallab, Misrda 20-sulolaga asos solishi.

MILODDAN AVVALGI 950-730-YILLAR – Liviya sulolasining Misrda hukmronligi, poytaxti Bubastis shahri.

MILODDAN AVVALGI 935-YIL – Sulaymon vafot etadi, taxtga o‘g‘li *Rovoam* o‘tiradi. Ierovoam Misrdan katta qo‘shin bilan qaytib, *Rovoam* qo‘shinlarini yengadi va Isroil podsholigini tiklaydi.

MILODDAN AVVALGI 930-YIL – Misr fir‘avni *Sheshonk* qo‘shinlari Palastinga bostirib kirib, shahar va qishloqlarni talab, ularni vayron qiladi.

MILODDAN AVVALGI 853-YIL – *Qarqara* shahrida Ossurlar bilan Suriya, Palastin, Misr birlashgan qo‘shinlarining to‘qnashuvi, jangda ossurlarning g‘alaba qozonishi, mag‘lubiyatdan so‘ng misrning obro‘cini tushib ketishi, *Petubastis* o‘zini Misr fir‘avni deb e‘lon qilib, 23-sulolaga asos solishi.

MILODDAN AVVALGI 864-845-YILLAR – Urartuning birinchi hukmdori *Aramuning* hukmronlik davri.

MILODDAN AVVALGI 835-825-YILLAR – Urartuda podsho *Sarduri I* davri. Uning davrida Urartu davlati kuchaygan.

MILODDAN AVVALGI 825-810-YILLAR – Urartuda Sarduri I ning o‘g‘li *Ishpuini* davri. Uning davrida Urartu davlati mustahkamlanadi.

MILODDAN AVVALGI 810-786-YILLAR – Urartuda Ishpuinining o‘g‘li *Menua* davri. Uning davrida Urartu davlati har jihatdan mustahkamlanadi.

MILODDAN AVVALGI 786-764-YILLAR – Urartuda Menuaning o‘g‘li *Argishti I* davri. Uning davrida Urartu davlati yanada kuchayadi.

MILODDAN AVVALGI 781-771-YILLAR – *Yu-Van* podsholigi davri. Yu-Van podsholigi davrida Chjoular yarim ko‘chmanchi junlar bilan shiddatli janglar olib borganlar.

MILODDAN AVVALGI 770-249-YILLAR - *Sharqiy Chjou podsholigi* davri.

MILODDAN AVVALGI 764-735-YILLAR – Urartuda *Argishti I* ning o‘g‘li *Sarduri II* davri. Uning davrida Urartu davlatining chegaralari boshqa mayda davlatlar hisobiga kengaytiriladi va Old Osiyoda birinchi darajali davlat bo‘lib qoladi.

MILODDAN AVVALGI 743-YIL – Suriyaning *Arpada* shahri yaqinida bo‘lgan jangda Ossuriya podshosi *Tiglatpalasar III* tomonidan *Urartu* hukmdori *Sarduri II* ittifoqchilarining qo‘shinini tor-mor qilindi.

MILODDAN AVVALGI 740-720-YILLAR – Efiopiya podshosi *Shabaka* davri. Uning davrida mamlakatda tinchlik o‘rnatilib, xo‘jalik va madaniyatni rivojlanishi.

MILODDAN AVVALGI 735-YIL – Ossur qo‘shinlari Urartuga qo‘shin tortib Urartu qo‘shinlarini yengadilar.

MILODDAN AVVALGI 735-712-YILLAR – Urartuda *Sarduri II* ning o‘gli *Rusa I* davri.

MILODDAN AVVALGI 722-YIL – Ossur podshosi *Sargon II* Samariya shahrini bosib olib Isroil podshosi *Osiyani*, 27290 isroillikni asr qilib olib ketib Midiya va Mesopatamiyaga joylashtiradi. Isroilga esa aramey fuqorolarini joylashtiradi. Shu tariqa Isroil podsholigi barham topadi.

MILODDAN AVVALGI 722-YIL - ossuriyaliklar tomonidan Isroil davlatining tor-mor keltirilishi.

MILODDAN AVVALGI 721-715-YILLAR – 24-sulola vakili *Bakxoris* davrida inqirozdan chiqish uchun bir qator islohatlarning o‘tkazilishi, islohatlarning muvaffaqiyat keltirmasligi, misrning bir qancha mayda nomlarga bo‘linib ketishi.

MILODDAN AVVALGI 720-YIL – Elamning *Der* qal‘asi yonida bo‘lgan jangda elamliklar Ossur qo‘shinlarini yengadilar.

MILODDAN AVVALGI 720-YIL – Elam qo‘shinlari *Der* yaqinidagi dahshatli jangda ossurlarni tor-mor etadilar.

MILODDAN AVVALGI 715-YIL – Misr qo‘shinlari Efiop qo‘shinlaridan engilishi, fir‘avn *Bakxors* asirga olinib, tiriklayin o‘tga tashlanishi.

MILODDAN AVVALGI 715-664-YILLAR – 25-sulola bo‘lgan Efiopiya sulolasi Misrni boshqarishi.

MILODDAN AVVALGI 714-YIL – Ossur podshosi *Sargon II* Urartuga qarshi qo‘shin tortadi. Urmiya ko‘li atrofidagi jangda *Rusa I* qo‘shinlarini yengib, shahar va qishloqlarni vayron qiladi va katta boylik, ko‘p sonli asirlar bilan orqaga qaytganlar.

MILODDAN AVVALGI 710-709-YILLAR – Ossur podshosi *Sargon II* Bobilni egallaydi.

MILODDAN AVVALGI 703-YIL – *Xoldey* hukmdori *Marduqaplaiddin* ossurlarga zarba berib, Bobilni ozod qiladi.

MILODDAN AVVALGI 704-YIL – Ossuriyaliklar qo‘shinlari *Urartu* armiyasini tor-mor etib tashladi. Shundan so‘ng Urartu podsholigi ancha zaiflashib qoldi.

MILODDAN AVVALGI 672-YIL – midiyaliklar *Kashtariti* rahbarligida ossurlarga qarshi kurash boshlab, ularni Midiyadan haydab chiqaradilar.

MILODDAN AVVALGI 671-YIL - Misrning ossuriyaliklar tomonidan bosib olinishi.

MILODDAN AVVALGI 671-655-YILLAR – Ossur podsholarining Misrdagi hukmronligi, Misrda *Taxarka* boshchiligida 2 marta qo‘zg‘olon bo‘lib o‘tishi.

MILODDAN AVVALGI 663-YIL – *Tanutamon* qo‘shinlari bilan ossurlar o‘rtasida jang bo‘lib o‘tishi, jangda ossurlar g‘alaba qozonishi, 25-Efiopiya sulolasining tugatilishi, mamlakatning 20 nomga bo‘linib ketishi.

MILODDAN AVVALGI 663-525-YILLAR – Qadimgi Misrdagi *26-Sais sulolasi* davri, *Psammetix I* sulola asoschisi.

MILODDAN AVVALGI 653-YIL – Midiya shohi *Kashtariti* ossurlar ustiga qo‘shin tortadi.

MILODDAN AVVALGI 653-625-YILLAR – Midiya skiflar ta‘sirida.

MILODDAN AVVALGI 650-YIL - skiflarning Kichik Osiyoga bostirib kirishi.

MILODDAN AVVALGI 648-YIL – ossurlar bilan bo‘lgan jangda Bobil vayron etiladi. Shaharda vabo tarqab, ocharchilik boshlanadi. Aholining katta qismi qirilib ketadi. Ocharchilik kuchayib, odamlar bir-birlarining go‘shklarini yeydilar. Bobil ossurlarga tobe bo‘lib qoladi.

MILODDAN AVVALGI 639-YIL - ossurlar tomonidan Elam bosib olinadi.

MILODDAN AVVALGI 636-YIL - Chjou hukmdorlaridan *Syan-Vandi* qabilalari (jun yoki xunn) bilan bo‘lgan jangda mag‘lubiyatga uchragan.

MILODDAN AVVALGI 628-YIL – Ossurlarning jabr-zulmiga qarshi *Xoldey* hukmdori *Nabopalasar* boschiligida qo‘zg‘olon ko‘tarildi. U Ossurlarni Bobildan haydab chiqarib, *Yangi Bobil podsholigiga* asos soladi.

MILODDAN AVVALGI 627-YIL – dastlab *Bobil*, so‘ngra *Midiya* Ossuriya podsholidan ajralib chiqdi.

MILODDAN AVVALGI 625-YIL – Kashtaritni o‘g‘li *Kiaksar* Midiya podshosi bo‘ladi. Uning davrida skiflar mamlakatdan quviladi va Midiyadagi mayda davlatlarni birlashtirib, uni kuchli saltanatga aylantiradi.

MILODDAN AVVALGI 612-YIL - *Bobil va Midiya* hukmdorlari tomonidan Ossuriyaning bosib olinishi.
MILODDAN AVVALGI 614-YIL – *Kiaksar* qo‘shinlari Ossuriyaga bostib kirib uning poytaxti *Ashshurni* vayron qiladilar va talaydilar. Ular behisob boylik va asirlar olib qaytadilar.

MILODDAN AVVALGI 612-605-YILLAR – Midiya davlati *Bobil* bilan ittifoq bo‘lib Ossuriyani bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 612 VA 609-YILLAR - *Bobil va Midiya* qo‘shinlari ossur qo‘shinlarini yengib, Ossuriyaning *Nineviya* va *Ashshur* shaharlarini yana vayron qiladilar. Bu mag‘lubiyatdan so‘ng ossur qo‘shinlari g‘arbiga chekinadilar.

MILODDAN AVVALGI 605-YIL – *Bobil va Midiya* davlatlarining birlashgan qo‘shini Ossuriya armiyasini batamom qirib tashladi va Ossuriya podsholigi barham topdi.

MILODDAN AVVALGI 605-YIL – Nabopalasar vafot etib, taxtga uning o‘g‘li *Novuxodonosor* o‘tiradi.

MILODDAN AVVALGI 605-YIL – Midiya - *Bobil* qo‘shinlari *Karxamesh* yonidagi jangda Misr – Ossur qo‘shinlarini tor-mor etadilar. Ossur davlati batamom barham topadi.

MILODDAN AVVALGI 605-562-YILLAR – *Novuxodonosor II* davri.

MILODDAN AVVALGI 600-559-YILLAR - *Kambiz* davri. Uning davrida *parsua* qabilalari Midiyaga itoat etganlar.

MILODDAN AVVALGI 597-586-YILLAR – Palastin *Bobil* podshosi *Navoxodonosor II* qo‘shinlari tomonidan istilo qilinadi. Quddus shahri vayron etilib aholining ko‘p qismi ikki daryo oralig‘iga haydab ketiladi.

MILODDAN AVVALGI 596-YIL - bobilliklar tomonidan Elam bosib olinadi

MILODDAN AVVALGI 590-YIL – *Urartu* podsholigi tarix sahnasidan ketdi.

MILODDAN AVVALGI 590-585-YILLAR – Lidiya-Midiya urushi sodir bo‘ladi.

MILODDAN AVVALGI 586-YIL – *Yahudiya* *Bobil* podsholigi tomonidan bosib olindi.

MILODDAN AVVALGI 585-YIL – *Kiaksar* vafot etib, taxtga uning o‘g‘li *Astiyag* o‘tiradi. Uning davrida *Bobil* bilan Midiya munosabatlari buziladi va qonli urushlar boshlanadi.

MILODDAN AVVALGI 585-YIL 28-MAY - rivoyatga ko‘ra, shu kuni quyosh tutiladi. Lidiya-Midiya urushida ikki tomon lashkarlari vahimaga tushib qurollarini tashlab jang maydonidan qochadilar. Shu sababli urush to‘xtatiladi.

MILODDAN AVVALGI 569-YIL – Misrda g‘alayonlar boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI 569-525-YIL – sarkarda *Yaxmos II* Misr taxtini egallashi.

MILODDAN AVVALGI 562-YIL – Yangi *Bobil* podsholigining so‘ngi podshosi *Novuxodonosor II* olamdan ko‘z yumadi. Podsho vafotidan so‘ng mamlakatda taxt uchun ruhoniylar bilan harbiylar o‘rtasida kurash boshlanib ketadi. Bu kurashda ruhoniylar g‘olib chiqib o‘z vakili *Nabonidni* *Bobil* taxtiga o‘tqazadilar.

MILODDAN AVVALGI 559-YIL – *Kayxusrav II* taxtga o‘tirib, u shu yili *Pasargada* shahrini qurdirib, uni davlat poytaxtiga aylantiradi.

MILODDAN AVVALGI 558-YIL – *Ahamoniylar* sulolasidan bo‘lgan *Kir II* forslarni birlashtiradi.

MILODDAN AVVALGI 553-549-YILLAR – mobaynida olib borilgan urushlarda *Kayxusrav* bobosi *Astiyag* qo‘shinlarini yengib, Midiya va Elamni *Parsuaga* qo‘shib oladi. Shu tariqa *Ahamoniylar* urug‘i asos solgan *Parsua* – ya‘ni *Eron* davlati tashkil topadi.

MILODDAN AVVALGI 556-539-YILLAR – Yangi *Bobil* podshosi *Nabonid* davri.

MILODDAN AVVALGI 550-YIL – forslar *Kayxusrav* boshchiligida qo‘zg‘olon ko‘trib, *Astiyag* qo‘shinlarini tor-mor etadilar. Midiya davlati *Eronga* qo‘shib olinadi va barham topadi.

MILODDAN AVVALGI 549-YIL - *eroniylar* tomonidan Elam bosib olinadi.

MILODDAN AVVALGI 543-491-YILLAR – *Magadxa* davlatida podsho *Bimbasara* davri. *Bimbasara* davrida *Magadxa* kuchayib, uning qo‘shinlari *Gang* vohasidan *Bengal* qo‘ltig‘igacha bo‘lgan yerlarni bosib olganlar.

MILODDAN AVVALGI 539-YIL – *Kir II* *Armaniston*, *Midiya* va *Bobilni* zabt etdi.

MILODDAN AVVALGI 539-YIL - *Eronliklar* *Yangi Bobil podsholigiga* bostirib kirdi. Forslar *Bobilni* zabt etdilar. Yangi *Bobil* podsholigi *Eron* davlati tarkibiga kirdi.

MILODDAN AVVALGI 538-YIL - *Midiyaning* *Urartu* davlatini bosib olishi.

MILODDAN AVVALGI 529-522-YILLAR – *Kambiz II* davri. Uning faoliyati davrida itoat ettirilgan mamlakatlar va *Eron*dagi isyonlarni shafqatsizlik bilan bostiradi.

MILODDAN AVVALGI 525-YIL – *Pelusiya* yaqinida *Eron* qo‘shinlari *Misr* qo‘shinlarini yengishi, *Kambiz* 27-sulolaga asos solib, o‘zini *Eron* podshosi va *Misr* fir‘avini deb e‘lon qilishi.

MILODDAN AVVALGI 522-YIL – *Kambiz II* *Misrni* bosib oladi. U *Misrda* ekanida *Gaumata* boshliq *eroniylar* isyon ko‘taradilar. Isyonni bostirish uchun *Eronga* qaytayotgan *Kambiz II* yo‘lda o‘ldiriladi.

MILODDAN AVVALGI 522-YIL 29-SENTABR – *Kambiz II* ni o‘ldirib, *Eron* taxtini 7 oy podsholik qilgan *Gaumataning* fitnachilar tomonidan o‘ldirilishi.

MILODDAN AVVALGI 525-YIL - Eron shahanshohi *Kir II* ning o'g'li *Kambiz* Misrni bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 522-YIL - *Doro I* Ahamoniylar davlati taxtiga o'tirdi.

MILODDAN AVVALGI 522-486-YILLAR — Eronda *Doro I* o'z hukmronligi davrida butun mamlakat uchun “*doroyi*” deb nomlangan yagona oltin tangani muomalaga kiritdi. Persopoldan O'rtayer dengiziga qadar “*shohroh*” degan podshoyi savdo yo'li qurdirdi. Qo'shinni qayta tuzib, saltanatni “*satrap*”likka bo'lib chiqdi.

MILODDAN AVVALGI 519-YIL - fors shohhi *Doro I* ning saklarga qarshi qo'shin tortishi, *Shiroq* jasorati.

MILODDAN AVVALGI 492-449-YILLAR — Yunon-Eron urushi to'xtab-to'xtab davom etib, eroniylarning mag'lubiyati bilan tugaydi.

MILODDAN AVVALGI 484-481-YILLAR — Misr va Mesopatamiyada juda katta isyonlar ko'tarilib, Kserks ularni qiyinchilik bilan bostiradi.

MILODDAN AVVALGI 480-YIL — Kserks juda katta qo'shin bilan Yunonistonga bostirib kiradi. Eron qo'shinlari Frakiya va Makedoniyani jangsiz bosib oladilar.

MILODDAN AVVALGI 449-YIL — Suzada imzolangan “*Kalliy sulhi*”ga binoan Eron Kichik Osiyodagi ko'p joylaridan ajralib, uning harbiy floti Egey dengizida suzishdan mahrum etiladi.

MILODDAN AVVALGI 465-YIL — *Kserks*ning o'ldirilishi.

MILODDAN AVVALGI 460-424-YILLAR — *Artakserks I* davri.

MILODDAN AVVALGI 423-404-YILLAR — *Doro II* davri.

MILODDAN AVVALGI 404-358-YILLAR — *Artakserks II* davri.

MILODDAN AVVALGI 361-338-YIL — podsho *Sao-Chun* davri. Sin podsholigi birmuncha kuchaygan.

MILODDAN AVVALGI 358-336-YILLAR — *Artakserks III* davri.

MILODDAN AVVALGI 345-YIL - aholining quyi tabaqasiga mansub bo'lgan *Ugrasend Nand* Magadxa podshosini yengib taxtni egallaydi. U qudratli *Nand podsholigiga* asos soladi. Ugrasen davrida Shimoliy, Markaziy va hatto Janubiy Hindistonning katta qismi Nandlar davlati tarkibiga qo'shib olinadi. Nand Hindistondagi qudratli davlatga aylanib, xo'jalik va madaniyat har tomonlama rivoj topadi.

MILODDAN AVVALGI 336-330-YILLAR — *Doro III* davri.

MILODDAN AVVALGI 331-YIL 1-OKTABR — *Gavgamel* yonidagi jangda Eron qo'shinlarining tormor etilishi. Shundan so'ng Ikkidaryo oralig'i va unga tutash bo'lgan *Bobil*, *Suza*, *Persopol*, Eron poytaxti *Pasargad* yunon-makedon qo'shinlari tomonidan bosib olinadi.

MILODDAN AVVALGI 330-YIL — Makedoniyalik *Aleksandr* Ahamoniylar davlatini bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 332-YIL — Misr Iskandar davlati tarkibida, uning vafotidan so'ng esa bu erda Ptolemeylar davlati qaror topadi

MILODDAN AVVALGI 327-YIL — Makedoniyalik *Aleksandr* 120 ming kishilik qo'shin bilan Hindikush va Sulaymon Tog'laridan oshib o'tib, Panjob o'lkasi hududiga bostirib kirdi. Panjobdagi mayda davlatlarning ko'pchiligi Iskandarga itoat etadilar.

MILODDAN AVVALGI 325-YIL — *Iskandar* Bobilga qaytib ketdi.

MILODDAN AVVALGI 317-YIL — Yunon-makedon qo'shinlari Hindistondan butkul quvib yuborildi. Yunon va makedon qo'shinlariga qarshi kurashga mashhur hind sarkardasi *Chandragupta* sardorlik qiladi.

MILODDAN AVVALGI 317-298-YILLAR - *Chandragupta* Maurya podsholigiga asos solib, *Patalaputra* shahrini davlat poytaxtiga aylantiradi.

MILODDAN AVVALGI 305-YIL - *Chandragupta* bilan *Salavka* qo'shinlari bilan qattiq jang bo'lib salavkiylar qo'shini mag'lubiyatga uchraydi.

MILODDAN AVVALGI 293-268-YILLAR - *Chandragupta* vorisi *Bindusara* hukmronlik davri.

MILODDAN AVVALGI 268-231-YILLAR - Maurya davlati podshosi *Ashoka* davri.

MILODDAN AVVALGI 247-YIL — ko'chmanchi sak qavmlarining *parmdax* qabilalari Parfiyani bosib oladilar. Ularning sardori *Arshak* (ma'nosi *shak botiri*, *pahlavoni*) Parfiya davlatining podshosi deb e'lon qilinadi. U *arshakiylar* sulolasiga asos soladi.

MILODDAN AVVALGI 246-210-YILLAR — *Sin Shixuandi* hukmronligi davrida Xitoyda yagona va markazlashgan davlat tiklandi. *Sin* davlati 36 viloyatga taqsimlangan va har bir viloyatga imperator noyiblarini rahbar etib tayinlangan. U dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlanishiga imkon bergan bir qancha islohotlar o'tkazdi. *Sin Shixuandi* Xitoyda ko'chmanchi xunnlarning hujumlaridan himoyalaniş uchun “*Buyuk Xitoy devori*”ni bunyod etgan.

MILODDAN AVVALGI 246-YIL — Sin podsholigi taxtiga 13 yoshli *In Chjen* o'tiradi.

MILODDAN AVVALGI 230-YIL - In-Chjen qo'shin saflarini mustahkamlagach, Xan podsholigi qo'shinlariga qat'iy zarba berib uni bosib oladi.

MILODDAN AVVALGI 228-221-YILLAR - In-Chjen qo'shinlari bilan Xan podsholigi qo'shinlariga o'rtasidagi shiddatli, g'olibona urushlar natijasida Sharqiy Xitoydagi *Chjao*, *Vey*, *Chu*, *Si*, *Yan*

podsholiklarining qo‘shinlari tor-mor etiladi.

MILODDAN AVVALGI 221-YIL - *Chjao, Vey, Chu, Si, Yan* podsholiklari Sin podsholigiga qo‘shib olingach, Sharqiy Xitoyni birlashtirish jarayoni o‘z nihoyasiga yetadi.

MILODDAN AVVALGI 214-YIL - Xitoyda *Buyuk Xitoy devorining* qurib bitkazilishi.

MILODDAN AVVALGI 209-YIL - Salavka podshosi *Antiox III* Parfiya ustiga qo‘shin tortadi. Bu jangda Parfiya qo‘shinlari yengiladi, ammo Parfiya o‘z mustaqilligini saqlab qoladi.

MILODDAN AVVALGI 209-YIL – Sin podsholigining turli joylarida qo‘zg‘olonlar boshlanib ketadi.

MILODDAN AVVALGI 207-YIL – Lyu Ban boshchiligidagi qo‘zg‘olonchilar Sanyan shahrini ishg‘ol qiladilar.

MILODDAN AVVALGI 206-YIL – Sin sulolasiga qarshi *Lyu Ban* boshchiligidagi dehqonlar qo‘zg‘oloni boshlandi. Qo‘zg‘olonchilar poytaxtni egalladi va *Xan* sulolasi boshchiligida yangi davlat barpo etildi.

MILODDAN AVVALGI 206-MILODIY - 220-YILLAR – *Xan* sulolasi hukmronlik qilgan yillar.

MILODDAN AVVALGI 206 - MILODIY 25–YILLAR - *Katta Xan* sulolasi davri.

2400-2200-YILLAR ILGARI – *Buyuk Xitoy devori* qurib bitkazilgan.

MILODDAN AVVALGI 203-202-YILLAR – xunlar sardori *Maodun* Sayan, Oltoy va Yenisey (Enasoy) daryosining yuqori oqimidagi joylarni bosib oladi.

MILODDAN AVVALGI 202-YIL YANVAR – *Gaysya* yonidagi jangda *Lyu Ban* qo‘shinlari *Syan Yuy* qo‘shinlari ustidan g‘alaba qozonadi. Shu bilan Xitoyda Sin saltanati tugatilib, *Xan saltanati* o‘rnatiladi.

MILODDAN AVVALGI 200-YIL – *Lyu Ban-Gao-Szu* o‘z qo‘shinlari bilan xunlar ustiga bostirib borgan. Uning qoshinlari xunnlardan ma‘g‘lubiyatga uchragan.

MILODDAN AVVALGI 200-YIL – *Xan* podshosi *Lyu Ban* xunnlarni ustiga qo‘shin tortadi.

MILODDAN AVVALGI 180-YIL – *Maurya* sulolasining so‘ngi podshosi taxtdan ag‘darilib tashlanadi va o‘ldiriladi. Taxtni *shunglar* sulolasiga mansub kishilar egallaydilar.

MILODDAN AVVALGI 180-68-YILLAR – *shunglar* davrida *Maurya* davlati.

MILODDAN AVVALGI 174-11-YILLAR – Xunlar hukmdori *Maoshin* davri.

MILODDAN AVVALGI 171-138-YILLAR - Parfiya shohi *Mitridat I* davri.

MILODDAN AVVALGI 145-90-YIL – Xitoy tarixchisi *Sima Syanning* “*Tarixiy xotiralar*” kitobining bir bo‘limi osmon jismlari masalasiga bag‘ishlangan.

MILODDAN AVVALGI 141-YIL – Parfiya shohi *Mitridat I* Midiya va Bobilni bosib oldi va o‘zini “*Bobil podshosi*” deb e‘lon qiladi.

MILODDAN AVVALGI 140-120-YILLAR – saklarning shimoldan hujumi boshlanib, Yunon-Baqtriya davlati ag‘darib tashlanadi. Saklarning jangavor qismlari Parfiya qo‘shinlari bilan ham to‘qnashadilar. Bu janglarda ikki Parfiya shohi halok bo‘ladi. Saklar *Erimander, Xerirud*, daryolari oralig‘idagi viloyatga borib joylashadilar. Shundan boshlab bu viloyatni *Sakiston* deb ataladigan bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI 140-87-YILLAR – *Xan* sulolasida *U Din* hukmronligi davida *Xan imperiyasi* eng qudratli davlatga aylandi.

MILODDAN AVVALGI 138-YIL – *Xan* podshosi *U-Di Chjan-Syan* boshliq o‘z elchisini O‘rta Osiyo va Sinszyanga yuborgan.

MILODDAN AVVALGI 138-125-YILLAR – *Chjan Syan* Qang‘, Yuechji, Kushon, Dovon va Baqtriya hukmdorlari huzurida bo‘lgan. U bu davlat rahbarlarini Xiyoy bilan ittifoq bo‘lib xunnlarga qarshi kurashga ko‘ndira olmagan.

MILODDAN AVVALGI 130-111-YILLAR - *U-Di* janubi-g‘arbdagi varvarlar ustiga ikki marta qo‘shin yuborgan. *Xan* qo‘shinlari Yanszi daryosining yuqori oqimidagi joylar podsholikka qo‘shib olingan.

MILODDAN AVVALGI 127-119-YILLAR – *U-Di* ko‘p sonli otliq qo‘shinga tayanib xunnlarni yengib, dastlabki g‘alabaga erishgan.

MILODDAN AVVALGI 126-YIL - Bobilni Parfiya bosib oldi. Parfiya hukmdorlari davrida butun Bobil tanazzulga yuz tutdi.

MILODDAN AVVALGI 123-87-YILLAR – *Mitridat II* davri. Parfiya qo‘shinlari Salavkiy qo‘shinlarini yengib, Eron va Mesopatamiyani ishg‘ol qiladilar. *Mitridat II* “ulug‘ shahanshoh” degan unvonga ega bo‘ladi. Parfiya qo‘shinlari Kichik Osiya va O‘rtayer dengizining sharqiy sohili chegaralarida rimliklar bilan to‘qnashadilar.

MILODDAN AVVALGI 123-YIL – Xitoy qo‘shinlari xunnlarni *Xan* saltanatining Shimoliy chegaralaridan surib chiqaradilar.

MILODDAN AVVALGI 115-YIL – *Chjan Syan* o‘zi kashf etgan “*Buyuk ipak yo‘li*” dan O‘rta Osiyoga yana bir bor kelgan. U Issiqko‘l sohilida o‘ziga qarorgoh qurib O‘rta Osiyo, Parfiya, Kushonlar mamlakati va Hindistonga o‘z ayg‘oqchilarini yuborgan. Ayg‘oqchilar esa *Chjan Syanga* u mamlakatlar haqida ma‘lumotlar yuborib turganlar.

MILODDAN AVVALGI 109-YIL – *Xan* qo‘shinlari Koreya yarimoroliga bostirib kirib Choson mamlakatini

saltanat hududiga qo‘shib olganlar.

MILODDAN AVVALGI 104-101-YIL – *U-Di* qo‘shinlari Dovon mamlakatiga o‘tib, uning poytaxti Ershini qamal qilganlar. Xitoylar Dovondan “*qon bilan terlaydigan osmin otlarini*” olib qaytganlar.

MILODDAN AVVALGI 71-YIL – Xunnlarga uch tomondan – g‘arbdan *usunlar*, sharqda *uxuanlar*, shimolda *Yenisiy bo‘yi qabilalari* hujumini boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI 56-YIL - Shimoliy va Janubiy qismlarga bo‘linib ketadi.

MILODDAN AVVALGI 68-YIL – Magadxada navbatdagi davlat to‘ntarishi bo‘lib, taxtni *Kanva* sulolasiga mansub *kishilar* egallaydilar. Ular Magadx qo‘l ostidagi mamlakatni 45 yil boshqardilar.

MILODDAN AVVALGI 55-37-YIL – Parfiya podshosi *Orod* davri.

MILODDAN AVVALGI 53-YIL – Mashhur sarkarda *Krass* boshliq Rim qo‘shinlari bilan Parfiya podshosi *Orod* qo‘shinlari o‘rtasida janglarning boshlanishi. Shu yili *Karri* shahri yaqinida bo‘lgan dahshatli jangda rimliklar yengilib, sarkarda *Krass* halok bo‘ladi.

MILODDAN AVVALGI 40-YILLARI – rimliklar O‘rtayer dengizining sharqiy sohilidagi mamlakatlarda va Kichik Osiyoda o‘z mavqeini qayta tiklab oladilar. Rim qo‘shinlari Parfiya qo‘shinlarini Frot daryosi chap sohiliga surib chiqaradi.

MILODDAN AVVALGI 38-YIL – rimliklarning Midiyaga qilgan yurishlari mag‘lubiyat bilan tugaydi.

MILODDAN AVVALGI 12-119-YILLAR – Xan qo‘shinlari Danxuangacha bo‘lgan yerlarni bosib oladilar.

MILODDAN AVVALGI 119-YIL – Xitoy qo‘shinlari Xunn sardorining qarorgohini bosib oladi.

MILODDAN AVVALGI 99-90-YILLAR – Xunnlardan Xitoylar o‘rtasida qattiq urushlar bo‘lib o‘tib, ko‘pincha Xunnlardan g‘olib chiqadilar.

MILODIY 8-YIL – Xitoyda qo‘zg‘olon natijasida *Van Man* hokimiyat tepasiga keldi.

MILODIY 18-YIL – *Fan Chun* rahbarligida Shandunda “*Qizil qoshlilar*” qo‘zg‘oloni boshlandi.

MILODIY 22-YIL – Van Man qo‘zg‘olonchilar ustiga yuz ming kishilik qo‘shin yuborgan. Hal qiluvchi jangda qo‘zg‘olonchilar podsho qo‘shinlarini tor-mor etib, Xuanxe daryosining o‘rta oqimidagi yerlarni ishg‘ol qilganlar.

MILODIY 23-YIL – Van Man qo‘shinlari bilan “*yashil o‘rmon qo‘shinlari*” qo‘zg‘olonchilari o‘rtasida dahshatli jang bo‘lib, podsho qo‘shinlari yana tor-mor etilgan. Qo‘zg‘olonchilar Chanan shahrini ishg‘ol qilganlar.

MILODIY 24-YIL – Qo‘zg‘olon rahbarlaridan biri *Lyu Syuan* o‘zini podsho deb e‘lon qilib, Chanan shahrini egallagan.

MILODIY 25-YIL – “*Qizil qoshlilar*” Chananga yurib, *Lyu Syuan* qo‘shinlarini tor-mor etganlar, *Lyu Syuan* o‘z-o‘zini o‘ldirgan. “*Yashil o‘rmon qo‘shini*” *Lyu Syu* boshchiligida Chananga qarab yo‘l olganlar. “*Qizil qoshlilar*” esa Chananni bo‘shatib, Shandunga chekinganlar. Yo‘lda ikki qo‘shin to‘qnashib, “*Qizil qoshlilar*” yengilganlar. Ularning yo‘lboshchisi *Fan Chun* jangda halok bo‘lgan.

MILODIY 25-YIL – *Lyu Syu* o‘zini podsho deb e‘lon qildi va poytaxtni Chanandan Loyanga ko‘chirtirgan.

MILODIY 25-220-YILLAR – Xitoyda Xan sulolasi hukmronlik qilgan davr.

MILODIY-25-57-YILLAR – Xan sulolasiga *Lyu Syu Guan U-Di* nomi bilan podsholikni boshqargan.

MILODIY 32-92-YILLAR – *Ban Guning* hayot faoliyati.

MILODIY 63-YIL - Rim va Sosoniylar jangida Rim imperatori *Yulian* halok bo‘ldi.

MILODIY 87-93-YILLAR – Xitoylar syanbi va dinliklar bilan ittifoq bo‘lib Xunnlarni tor-mor keltirganlar.

MILODIY 184-YIL – “*Sariq ro‘mollilar*” qo‘zg‘olonining boshlanishi, unga o‘z zamonining “*oqil va saxiy muallim*” nomini olgan, mashhur tabib *Chjan Szyao* va uning ikki ukasi rahbarlik qilgan.

MILODIY 184-185-YILLAR – Xitoyda “*Sariq ro‘mollilar*” qo‘zg‘olonchilari hukumat qo‘shini bilan bo‘lgan jangda yengildilar. Qo‘zg‘olon rahbari *Chjan Szyao* halok bo‘ldi.

MILODIY 188-207-YILLAR – Xan podsholigining ko‘p joylarida katta-katta qo‘zg‘olonlar bo‘lib o‘tdi. Ular hukumat qo‘shinlari tomonidan shavqatsizlik bilan bostiriladi, lekin bu qo‘zg‘olonlar Xan saltanatini zaiflashtirib yubordi.

MILODIY 208-YIL – Parfiya davlati ikki qismga bo‘lindi.

MILODIY 216-276-YILLAR - Moniylik dinining asoschisi *Moniy ibn Fatak* hayoti.

MILODIY 224-YIL – Sosoniy hukmdorlari Parfiya poytaxti *Ktesifonni* egallab, kuchsizlanib qolgan Parfiya podsholaridan taxtni tortib oladilar.

MILODIY 224-YIL – *Ardasher I* Parfiya shohi *Artabon V* qo‘shinlarini yengadi.

MILODIY 224-239-YILLAR – Pors viloyati hokimi *Ardasher I* davri.

MILODIY 226-YIL - *Ardasher I* poytaxtni *Staxr* shahridan Dajla daryosi bo‘yidagi *Ktesifonga* ko‘chiradi.

MILODIY 226-YIL – Eron shohi *Ardasher* Parfiyani bosib oldi.

MILODIY 232-YIL – Rim imperatori *Aleksandr Sever* katta qo‘shin bilan shimoliy Mesopatamiyaga kelib tushdi. Ardasher I qo‘shinlari Rim legionlari bilan uzoq vaqt mobaynida qonli urushlar olib bordi.

MILODIY 243-273-YILLAR – Sosoniylar podshosi *Shopur I* davri.

MILODIY 244-251-YILLAR - sosoniy qo‘shinlari Janubiy Armaniston va Qadimgi Ossuriyani bosib oldilar.

MILODIY 320-335-YILLAR – Guptaning nabirasi *Chandragupta I* davri. Magadxa davlati ancha kuchayib, ular Himolay tog‘laridan Madras shahri oralig‘idagi yerlarni bosib oladilar.

MILODIY 335-380-YILLAR – Chandragupta I ning o‘g‘li *Samudragupta* davri. Magadxa davlati ancha kuchayib, ular Himolay tog‘laridan Madras shahri oralig‘idagi yerlarni bosib oladilar.

MILODIY 380-415-YILLAR – *Chandragupta II* davri. Guptalar sulolasi saltanatining gullab-yashnagan va Hindiston tarixida “*guptalarning oltin asri*” deb madh etilgan davr.

MILODIY 375-YIL – Xunlar sardori Balambir o‘z qo‘shinlari bilan Shimoliy qora dengiz bo‘ylarini egallagan.

MILODIY 394-395-YILLAR – Xunlarning bir qismi Suriya va Kapadoniyaga bostirib kirganlar.

MILODIY 395-YIL – Misr Vizantiya ta“siriga tushib qolishi, Qadimgi Misr tarixi nihoyasiga yetishi.

MILODIY 415-YIL – *Chandragupta II* ning vafoti. Hindistonga O‘rta Osiyo tomondan *kidariylar*, *eftaliylar* va boshqa qabilalarining hujumi boshlanib, ular Panjop va Hind vodiysida o‘rnashib qoladilar.

MILODIY 434-453-YILLAR – *Attila* hukmdorligi davri.

MILODIY 451-YIL – Xunlar Galliyaga bostirib kirganlar.

MILODIY 453-YIL – *Attila* vafot etgach, Xunlar davlati kuchsizlangan.

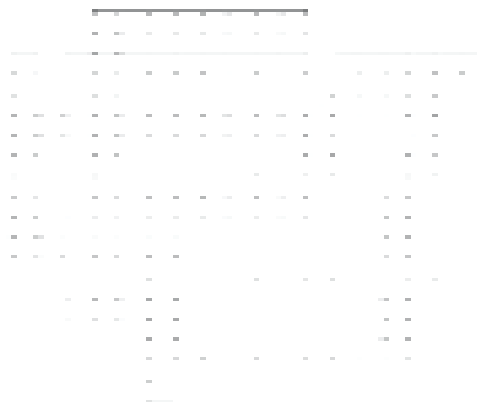
MILODIY 469-YIL – Xunlarning Bolqonga qilgan yurishlari mag‘lubiyat bilan tugadi.

MILODIY 470-529-YILLAR - mazdakiylar dinining asoschisi *Mazdak ibn Hamadoniy* hayoti davri.

1822-YIL – Fransuz olimi *Jak-Fransua Shampolon* Misr matnlarini o‘qishga muassar bo‘ldi.

1920-1922-YILLAR - arxeologlar Hind shaharlarining xarobasi *Panjop* va *Moxenjo-Doro* yodgorliklarini topishlari.

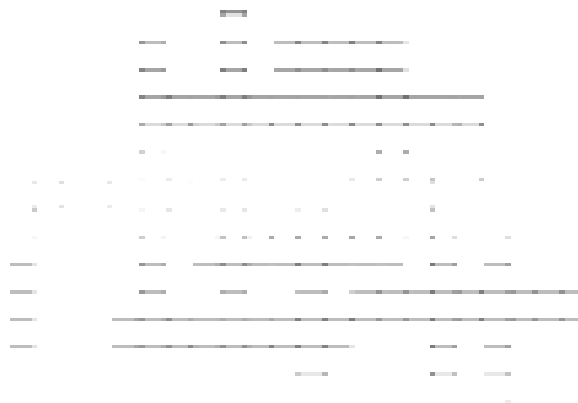
Krossvord (*atama va geografik nomlar bo‘yicha*)

BO‘YIGA: **1.** Xitoyda ixtiro qilingan zilzilani oldindan aytib beruvchi asbob. **2.** Erondagi hukmron sulola. **5.** Tanasi arslon va boshi odamnikisimon bo‘lgan ulkan haykal. **6.** Qadimgi Misrda adolat va adliya ilohasi. **9.** Zardushtiylik dinining oliy xudosi. **12.** Misr hukmdori.

ENIGA: **1.** Mumiylangan jasad solingan tosh Tobut. **3.** “Toshga chekilgan muqaddas bitik”. **4.** Misrga hujum qilgan ko‘chmanchi qabila. **6.** Qadimgi Misrning dastlabki poytaxti. **7.** Ikki daryo oralig‘i. **8.** Xetlar davlatining poytaxti. **10.** O‘zbekiston hududidagi eng qadimgi shahar. **11.** Sinay yarimorolining shimolida joylashgan qadimgi davlat. **14.** Baland ko‘p zinali ibodatxona. **15.** Qadimgi Mesopatamiyadagi yirik qudratli davlat. **16.** Qadimgi Hinditondagi Maurya davlatining poytaxti.

Krossvord (*tarixiy shaxslar bo‘yicha*)

BO'YIGA: 1. Sharafga piramida qurilgan Misr fir'avni. 2. Qadimgi Hindistondagi Maurya davlatining asoschisi. 4. Maurya davlati podshosi. 6. Qadimgi Misrning dastlabki fir'avni. 8. Mesopatamiyadagi Uruk shahri podshosi. 9. Misrni zabt etgan fors podshosi. 10. Misrda *Yangi podsholik davri* asoschisi. 12. Zardushtiylik dinining asoschisi.

ENIGA: 3. Misr fir'avni. 5. Babil davlatining hukmdori. 7. Jahon tarixida birinchi bo'lib muntazam qo'shin tuzgan hukmdor. 9. Erondagi Midiya davlati hukmdori. 11. Misr fir'avni. 13. Tarixda dastlabki qonunlar tuzgan hukmdor. 14. Misr iyerogliflarini o'qigan fransuz olimi.

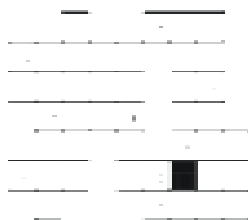
***Xronokross
(Yillar bo'yicha)***

BO'YIGA: 1. Bobilda Hammurapi hukmronligining boshlanishi. 2. Qadimgi Xitoyda Sin sulolasiga qarshi dehqonlar qo'zg'oloni. 4. Midiyaning Urartu davlatini bosib olishi. 7. Doro I ning Eron taxtiga chiqishi. 9. Xitoyda Xon sulolasining ag'darilishi. 10. Ossuriya podsholigining barham topishi.

ENIGA: 1. F. Shampaloning Misr iyerogliflarini o'qishga muyassar bo'lishi. 3. Iskandar Zulqarnaynning Bobilga qaytishi. 5. Bobilning Ossuriya podsholididan ajralib chiqishi. 6. Iskandarning Hindistonga yurishi. 7. Forslar podshosi Kir II taxtiga chiqishi. 8. Ossuriyaliklar tomonidan Isroil davlatining tor-mor etilishi. 10. Babil va Midiya hukmdorlari tomonidan Ossuriyaning bosib olinishi. 11. Quyi va Yuqori Misrning birlashishi. 12. Shiroq jasorati.

***Xronokross
(Rim raqami bisobida asr va mingyilliklar bo'yicha)***

BO'YIGA: 1. Ossuriya podsholigi o'z ravnaqining yuqori cho'qqisiga erishishi. **3.** Hind daryosi vodiysida yagona davlatga birlashgan katta shaharlarning vujudga kela boshlashi.. **4.** Ossuriya davlatining vujudga kelishi. **6.** Bobilda Hammurapi hukmronligi. **7.** Chjou davlatida markaziy hokimiyatning zaiflasha boshlashi. **8.** Maurya davlatining gullab-yashnashi. **12.** Xitoyning uch podsholikka bo'linib ketishi.

ENIGA: 2. Midiyaning qudratli davlatga aylanishi. **3.** Xett davlatining vujudga kelishi. **5.** Midiya podsholigining vujudga kelishi. **7.** Afrosiyob shahriga asos solinishi. **9.** Xett podsholigining Mittaniya podsholigini zabt etishi. **10.** Midiyada Kiaksar hukmronligi. **11.** Xitoyda "Sariq ro' mollilar qo'zg'oloni" ning bo'lishi. **13.** O'zbekiston hududida ilk temir asriga o'tilishi.

III BO'LIM. Qadimgi Yunoniston

Yevropaning janubida Bolqon yarimorolida bundan 3,5 ming yil avval yunon qabilalari yashagan. Shimoldan kelgan bu qabilalar o'zlarini ellinlar - shoh *Ellinning* avlodlari, mamlakatlarini esa - *Ellada*

deb ataganlar. *Ioniy* qabilasi yunonlari esa o'zlarini Ellinning nabirasi Ionning avlodlari deb hisoblashgan, ular Kichik Osiyo yarim orolining g'arbiy qismida o'rnashganlar. Qadimgi Yunonistonda *pelast*, *eoliya* qabilalari ham yashaganlar. Bolqon yarim oroli va Ioniya o'rtasidagi *Egey* dengizi qirg'oqlari kemalar to'xtashi uchun qulay ko'rfazlarga ega edi. Unchalik chuqur bo'lmagan dengizdagi ko'plab orollar ichida eng kattasi - *Krit* bo'lgan. Yunonlarda dengizchilik san'atining yuksalishiga omillardan biri huddi shu, ob-havo buzilganda panoh topish mumkin bo'lgan orollar va ko'rfazlarning ko'pligi ham bo'lgan. Qadimgi yunonlarni kemachilikni rivojlantirishga turtki bergan yana bir narsa Bolqon yarim orolida yirtqich hayvonlari ko'p, qalin o'rmonli tog'larning mavjudligi bo'lgan. Natijada yunonlar tashkil qilgan aholi qo'rg'onlari orasidagi o'zaro aloqalar qadimdan suv orqali olib borilgan. Asrlar o'tib

yunonlar mohir dengizchilarga aylanadi.

Krit - O'rta Er dengizidagi eng yirik orollardan biri. Orolidagi aholi mil. avv. VI-V mingyillikdan oq Misr va Kichik Osiyoliklar bilan aloqada bo'lganlar. Kritda xo'jalikning yuksalishi mil. avv. III-II mingyillikdan oq mulkiy tengsizlik va tabaqalanishni, uning asosida qabilalar ittifoqlarini vujudga keltiradi. *Knoss*, *Maliya*, *Fest* kabi aholi yashaydigan markazlar shakllanib, ularning birlashuvidan Kritda Yevropaning ilk davlatlari vujudga kelgan. Mil. avv. XVIII-XV asrlarda O'rtayer dengizi havzasidagi eng nufuzli davlatga aylangan Krit kuchli flot tuzib, atrofdagi orollarni o'ziga bo'ysundiradi va Egey dengizida o'z hukmronligini o'rnatadi. Bu paytda Kritning harbiy va savdo kemalari *Misr*, *Finikiya*, *Kichik Osiyo*, *Appenin*, *Bolqon* yarim oroli sohillariga suzib borgan va u yerdagi mamlakatlar bilan qizg'in savdo olib borgan. Kritning eng yuksalgan paytida uning podshosi *Minos* Knossdagi ko'p qavatli muhtasham saroyini qurdiradi. Saroyda derazalar deyarli bo'lmasdan undagi yuzlab xonalar, yo'laklar, zinapoyalar, tomda maxsus qoldirilgan nur tushadigan tuynuklar orqali yoritilgan.

Kritda yozuv bitilgan loy lavhalar topilgan. Ammo bu yozuvning o'qilishi hozirga qadar kashf qilinmagan, umuman Krit madaniyati insoniyat tarixidagi eng sirli voqealardan biri bo'lib kelmoqda.

Olimlarning fikricha mil. avv. XV asrning ikkinchi yarmidan Krit davlati inqirozga uchragan. Orolida kuchli zilzila va vulqonning otilishi, mavjud binolarning deyarli barchasini yakson etadi. Keyinchalik Kritga shimoldan dastlab *axeylar*, so'ng *doriylar* kelib o'rnashganlar.

Pilos, Miken va Troya

Pilos va Miken Yunonistonning janubidagi *Peloponess* yarimorolidagi dastlabki tabaqaviy jamiyatlar bo'lgan. Mil.avv. III mingyillik oxiri - II mingyillikning I yarmiga oid bu shahar davlatlarga mahalliy yunonlar va shimoldan kelgan *axeylar* asos solganlar. Rivoyatlarga qaraganda *axeylar* afsonaviy Ellinning ikkinchi nabirasi - *Axeyning* avlodlari bo'lgan. Manbalarda yozilishicha *axeylar* jasur jangchilar bo'lishib, boylikka o'chligi bilan nom qozonganlar. *Axeypodsholariga* mohir hunarmandlar ishlab, botir askarlar xizmat qilishgan. Me'mor-ustalar Egey dengizi sohillarida hashamatli saroylar qurishsa, askarlar dengiz va quruqlikda uzoq harbiy yurishlarga chiqishgan.

Kritdan so'ng yunonlar Egey dengizining qolgan orollariga, Kichik Osiyoning g'arbiy sohillariga o'rnasha boshlaydilar. Yunonlar kuchayishiga *Troya* podsholigi qarshilik ko'rsatadi. Mil. avv. 1200-yillar atrofida yunonlar birlashib *Miken* podshosi boshchiligida Troyaga qarshi urush boshlaydi. Qamal qilingan shahar olinganidan so'ng vayron qilinib yondirib yuboriladi. *Axeylarning* troyaliklar bilan urushlaridan keyingi zilzila shaharni uzil-kesil yakson etib shundan so'ng u boshqa tiklanmagan.

Yunon polislarini fin

Troya urushlari natijasida, yunonlar va *axeylar* qudrati zaiflashib, ular o'z g'alabalari nashidasini uzoq vaqt sura olmaydilar. Bolqon yarim oroli shimolida yashagan *doriy* qabilalari Yunonistonning janubiga yurish boshlaydilar. *Axeylar* bosqinchilarga aytarli qarshilik ko'rsata olmaydilar. Yunonlar shaharlari yondirilib, hashamatli saroylari vayron etilgan. *Doriylar* qirg'inidan omon qolgan aholi tog'larga, Egey dengizidagi orollarga yoki Kichik Osiyo sohillariga qochgan.

Madaniyat inqirozga uchrab, yunonlar o'z yozuvlarini ishlatmay qo'yganlar va unutganlar. Ammo bosqinchi *doriylar* o'zlari bilan muhim ijobiy yutuq, ya'ni temirdan foydalanish san'atini olib kelganlar. Shu tariqa mil. avv. I mingyillikdan Yunonistonda *temir asri* boshlangan.

Doriylar istilosining dastlabki bir necha o'n yillarida Yunoniston xo'jaligi inqirozga uchraydi. Ammo aholining o'z joylariga qayta boshlashi bilan ilgari aholi qo'rg'onlarining jonlanishi va yangilarini vujudga kelishi kuzatiladi. Asrlar o'tib ular kengayib shaharlarga - polislariga aylanadi. Ularda temirchilik, kulolchilik, to'qimachilik, kemasozlik, me'morchilik, tikuvchilik, qurolsozlik taraqqiy eta boshlaydi. Mil. avv. XI-IX asrlarda yunonlar dunyosida Afina, Sparta, Korinof, Megara, Agros, Fiva, Siklon va yana ko'plab unchalik katta bo'lmagan *polislar* - shahar davlatlar vujudga keladi. Yunonistonning turli viloyatlaridagi yuzlab shaharlarning har biri mustaqil davlat bo'lib, ularning atrofida qishloqlari, boylarning hashamatli uylari, bug'doy va arpazorlari, yaylovlari, zaytunzorlari-yu uzumzorlari joylashgan. Polislar markazi avvalgidek shoh saroyi emas, *agora* - bozor maydoni hisoblangan. Yunonlar o'z shaharlarini mustahkam tosh devorlar bilan o'rab olganlar.

Yunoniston tarixining qadimgi davri deb atalgan IX-VI asrlar davomida polislar hayotida katta siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Mil. avv. VIII asrda savdogarlar Finikiyadan keltirgan yozuv asosida 24 harfli *yunon yozuvi* yaratiladi. Keyinchalik yunon yozuvi o'z navbatida *lotin*, *kirill yozuvlariga* asos bo'ladi.

Yunon savdogarlari mil. avv. VII asrda Kichik Osiyoning g'arbida joylashgan *Lidiyadan* yangi ixtiro - *oltin tangalarni* keltirishadi. Uning asosida Attika yarimorolining janubida kumush konlarini ochgan yunonlar o'zlarining kumush tangalarini zarb eta boshlaydilar. Katta kumush tanga - *draxma*, kichigi - *lepta* deb nomlansa, eng yirik pul birligi *talant* - 26 kg og'irlikda bo'lgan.

O'rta Yunonistonda *Attika viloyati* joylashgan bo'lib, uning g'arbiy qismidagi serqoya tepalik ustida mil. avv. II mingyillikda *Afina shahri* qurilgan. Uning afsonaviy asoschisi *Kekrop* hisoblanadi. Shaharning markaziy qismi *akropol* - qal'a mustahkam devor bilan o'ralgan bo'lib, uni hatto *doriylar* ham egallay olmagan.

Afinaliklarning asosiy mashg'ulotlari hunarmandchilik va savdo bo'lgan. Hunarmandlar ayniqsa temir va jezdan turli buyumlar yasash, me'morchilik, kulolchilikda shuhrat qozonganlar. Afina taraqqiyotida dengiz savdosi ahamiyati oshib borgan, sababi tog'li Attikada, don yetishtirish uchun yerlarning kam bo'lishi, bug'doyni kemalarda Misr va Qora dengiz bo'yidan keltirishni taqozo etardi.

Yunonlar hayotida dehqonchilik muhim o'rin tutgan. Arpa, zig'ir, bug'doy yetishtirilgan.

Bog'dorchilik rivojlangan bo'lib, vodiylarda zaytun daraxti tog' yon bag'irlarida uzum toki ekish bilan shug'ullanganlar. Zaytun yog'ining sifatli oziq-ovqatga, sifatsizrog'i chiroqqa, yoritish uchun ishlatilgan. Zaytun moyi ayrim dorilar tarkibiga ham kirgan, uni badanga ham surtishgan.

Uzumdan musallas tayyorlangan. Musallasga suv qo'shib iste'mol qilishgan. Musallasni toza holda ichish *varvarlarga* xos hususiyat deb izohlangan. Temirdan mehnat qurollarining, omochning mil.avv. VIII

asrdan keng tarqalishi yerga ishlov berishni yaxshilanishi va hosildorlikni oshirishga imkoniyat yaratadi.

Afinada hokimiyati zodagonlar qo'lida bo'lgan. Oqsoqollar kengashi va u saylab qo'ygan 9 ta hokim shaharni idora qilgan. Arxont hokimlar: kohin, lashkarboshi, davlat boshlig'i va 6 ta qozilar (sudyalar)dan iborat bo'lgan. Bizga tarixdan *Drakont* ismli arxontning yangi qonunlar kiritgani ma'lum. Qadimgi yunonlar bu qonunlarni «*siyoh bilan emas, qon bilan yozilgan*» deyishgan. Sababi unda bir bosh uzum yoki sabzavotni o'g'irlagani uchun ham insonga o'lim jazosi belgilangan.

Afinaning zodagon bo'lmagan barcha aholisi "*demos*" – *xalq* deb atalib, dastlab u davlat boshqaruvida qatnashmagan.

Attikada serunum yerlar ko'p bo'lmagan mavjud yerning asosiy qismi, zadagonlar qo'lida edi. Hosilsizlik yillari oddiy dehqonlar o'zining boy qo'shnisidan qarzga don yoki pul olishga majbur bo'lgan. Qarz olgan, dehqonning yeriga qarz miqdori va uni to'lash muddati ko'rsatilgan qarz toshi o'rnatilgan. Dehqon qarzini o'z vaqtida to'lay olmasa yeri olinib, o'zi qul qilingan.

Mavjud sharoitda Afina demosining aksariyati aslzodalar hukmronligidan norozi edi. Demos davlatni boshqarishda qatnashish uchun to'xtovsiz kurash olib borgan. Aholi qarz uchun qullika tushurishni ta'qiqlash yerni adolat mezoniga ko'ra taqsimlashni talab qilar edilar.

□fin□d□ d□m□kr□tiya

Afina zodagonlari va demosi birgalashib mil.avv. 594-yili arxontlikka: donishmand, shoir va notiq - *Soloni* saylagan. Salon boshchiligida yangi qonunlar ishlab chiqiladi. Ular taxtaga yozilib, shahar maydoniga o'rnatiladi.

Solon avvalgi shafqatsiz qonunlarni ta'qiqlab qo'yadi va dehqonlarning eski qarzlari bekor qiladi. Shu paytdan qarz uchun dehqonni qul qilish ma'n etiladi. Natijada Attikada dehqon xo'jaliklari soni ortadi. Ammo Solon islohoti boshqa mamlakatlardan Afinaga keltirilgan qullarning ahvolini o'zgartirmaydi.

U Afina fuqarolarini toifalarga bo'lib harbiy xizmatni majburiy etib qo'yadi. Boylar -*otliqlar*, o'rtahollar - *og'ir qurollangan piyoda (goplitlar)* va kambag'allar (*fetlar*) - *yengil qurollangan piyoda jangchi, matros yoki eshkakchi* bo'lib xizmat qilishlari belgilanadi. Boshqaruvda barcha toifalar ishtirok etadigan bo'ladi. Endilikda *arxont* bo'lishi uchun albatta aslzoda bo'lish shart bo'lmay, har qanday boy demos vakili bu lavozimga saylanishi huquqi beriladi. Muhim davlat ishlarini hal etish uchun esa xalq yig'inlari chaqiriladigan bo'ladi. Lekin oqsoqollar kengashi saqlanib qoladi.

Solondan boshlab sudyalikka boyligi va toifasidan qat'iy nazar har qanday fuqaro saylanishi mumkin bo'ladi. *Solon qonunlari* Afinada *demokratiya* («*demos*» - *xalq*, «*kratiya*» - *boshqaruv*) asoslarini yaratadi.

Xuddi shu demokratiya sharoitida Afina Yunonistonning eng boy, chiroyli va obro'li shahriga aylanadi. Undagi har bir inson yaxshiroq ishlashga, boyib ko'proq huquqlarga ega bo'lishga intilgan. Yersiz kambag'al - *fetlar*, shaharga chetdan ko'chib kelgan - *meteklar* afinaliklar bilan teng huquqqa ega emasdilar. Faqat ayrim hollarda Afinaga shuhrat keltirgan alohida xizmatlari yoki uni himoya qilishdagi jasoratlari uchun, ularga shaharning to'la huquqli fuqaroligi in'om etilgan.

Sp□rt□

Shimoldan kelgan yunonlarning *doriy* qabilalari mil.avv. XIII asr oxiri - XII asr boshlarida Peleponess yarimorolining *Lakoniya viloyatida*, Evrot daryosi vodiysida *Sparta shahriga* asos soladilar. Dastlab Lakoniya, so'ng qo'shni Messeniya viloyatini bosib olgan spartaliklar unumdor yerlarni egallab, taqsimlab olishadi. Mahalliy aholini esa *ilotlar* («*asir olinganlar*») deb nomlab, o'lim xavfi ostida o'zlariga ishlashga majbur etadilar.

Rivoyatga ko'ra, Spartaning o'ziga xos davlat tuzumi donishmand *Likurg* tomonidan joriy etilgan. Unga binoan spartalik erkaklarning asosiy mashg'uloti harbiy xizmat bo'lgan. Ularga savdo, hunarmandchilik bilan shug'ullanish, oltin va kumushga ega bo'lish ta'qiqlangan. Xalq yig'inida 60 yoshdan oshgan aslzoda spartaliklardan, 28 kishini oqsoqollar kengashiga saylashgan. Bu kengash shaharni boshqarishda cheksiz huquqlarga ega bo'lgan. Qo'shinni boshqargan 2 lashkarboshi esa kengash a'zolari tomonidan tayinlanib, ularni podsho deb nomlashgan.

Davlat ahamiyatiga molik masalalar bo'yicha qaror xalq yig'inida ko'pchilikning qo'llashida qabul qilingan.

Sparta harbiy manzilgohni eslatib, unda hech kimga o'z xohishicha yashashga ijozat berilmagan. Erkaklarga tushlikni uyida qilishi ham ta'qiqlangan. Ular 15 kishidan iborat bo'linmalarga birkutilib harbiy mashqlardan so'ng bir xil taom: bo'tqa, bir oz pishloq, ahyon-ahyonda baliq yoki go'sht iste'mol qilishgan.

Spartaliklarning bolalari ham ota-onalariga emas, davlatga tegishli bo'lgan. Tug'ilgan o'g'il farzand otasi tomonidan keksalar kengashiga ko'rikka eltib berilgan. Agar bolaning sezilarli nuqsoni bo'lsa ota-

onasiga qaytarilmay jarga uloqtirganlar. O'g'il bolalar 7 yoshdan balog'atga yetgunicha, 30 yoshiga qadar harbiy manzilgohda yashab uyiga faqat bayramlarda qo'yib yuborilgan. Bolalarni chiniqtirib tarbiyalashgan. Ularni yarim yalang'och, yalangoyoq, yalang bosh yugurtirganlar, Evrot sohilidan qo'l bilan sindirilib tayyorlangan qamish bo'ya ustida to'shaksiz uxlaganlar. Spartalik o'smirlar qisqa va lo'nda gapirishga, aniq va to'g'ri javob berishga o'rgatilgan. Bolalarga ovqat kam berilgan va ularning o'zlari zarur paytda taom topishlari lozim bo'lgan.

Temir intizom bolalarni jasur jangchilar bo'lib yetishishiga ko'maklashgan. Spartaliklar piyodalari bejizdan Yunonistondagi eng yaxshi qo'shin hisoblanmagan. Jangchilar boylikdan nafratlangani sababli ularni poraga sotib olib ham bo'lmagan. Dushmanidan chekinish sharmandalik hisoblanganidan spartaliklar chekinishdan ko'ra o'limni afzal bilishgan. Spartaliklarning matonati va jasorati Lakoniyaga 600 yil davomida dushman qadamini bosishiga imkon bermaydi. Sparta mil.avv. VI asrda Yunonistonning eng kuchli polislaridan biriga aylanadi. Uning bosqiniga yo'liqishdan cho'chigan qo'shni shaharlar: *Korinf, Megara, Agros, Tirinflar* Sparta boshchiligidagi "*Peloponess ittifoqi*"ga a'zo bo'ladilar. Keyinchalik Afina Spartaning asosiy raqibiga aylanadi.

Yunon kloniyalari

Yunon polislarining yuksalishi, aholisining ko'payib borishi yangi muammolarni keltirib chiqargan. Xususan hunarmandchilik va savdning yuksalishi, ichki bozorni kichikligidan savdogarlarni uzoq dengiz safarlariga undaydi. U yerlarda o'rnatilgan savdogarlar ketidan, polislarda ishsizlangan hunarmandlar, yersizlangan dehqonlar yo'l oladi. Yunon shoiri *Gesiod* (mil.avv 8-7 asrlar): «*Kambag'allar qarzlardan, mash'um ocharchilikdan qutulish maqsadida o'z vatanlarini tashlab, uzoq o'lkalarga jo'nab ketardilar*» - deb yozgan edi.

Yunonlar o'z kemalarida mil.avv. 8-6 asrlarda O'rtayer dengizining shimoliy sohillarida, Korsika, Sardiniya, Sitsiliya, Appenin yarimorolining qulay ko'rfazlariga, Qora dengiz bo'ylarida kaloniyamanzilgohlar barpo etadilar. Keyinchalik bu manzilgohlar: Neapol, Sirakuza, Tarent, Vizantiy, Milet, Kirena, Xersones, Olviya, Pantikapiya, Tanais va boshqalar o'rnida yangi shahar-davlatlar vujudga keladi. Kaloniyalarga tayyor hunarmandchilik buyumlari: idishlar, ko'zalar, musallas, zaytun moyi, zebziynat buyumlari va h.kazolar chiqarilgan. U yerlardan Yunonistonga: g'alla, asal, teri, jun, tuz, yog'och va boshqa mahsulotlar olib kelingan.

Yunonistonda-Eron urushi

Eron mil.avv. VI asrda Sharqning eng qudratli davlatiga aylanadi. Uning qo'shinlari yunonlarning Qora, Marmar va Egey dengizlari sohillaridagi manzilgohlarini egallaydi. Eron tomonidan Misrning ham zabt etilishi Yunonistonga olib kelinadigan g'alla va boshqa mahsulotlarning oqimini butunlay to'xtatadi.

Bu vaqtda Yunoniston polisleri orasida yakdillik bo'lmasdan, ularning aksari qismi Eron hukmronligini tan olish tarafdori edi. Eron shohi *Doro I* tahdidlariga faqat *Afina va Sparta polisleri* qarshi chiqadi. Mil.avv. 492-yili Eron shohining kuyovi *Mardoniy* boshchiligidagi yuborgan katta qo'shinining Yunonistonga ilk yurishi muvaffaqiyatsiz chiqadi. *Doro I Datis va Artafernlar* boshchiligidagi dengiz flotining 500 ta kemasida Marafon ko'rfazi sohiliga, mil.avv. 490-yilning yozida 100 ming piyoda va 10 ming otliq qo'shinni tushiradi. Ushbu vaziyatda afinaliklar xalq yig'inida *strateglikka (harbiy boshliq)* ilgari forslar xizmatida bo'lgan va ularning harbiy uslublarini yaxshi bilgan *Miltiad* saylanadi. Dastlab forslarning otliq qo'shinidan xavotirlangan yunonlar lashkari atrofdagi tepaliklarni egallab, pastga tushmay turadi. Ammo forslar qo'shinining bir qismi kemalarga o'tirib, Attikani aylanib o'tib himoyasiz Afinaga xujum boshlash niyatini sezgan Miltiad 12-avgust kuni falangasini tekis maydonda tizadi. Forslar falanganing nisbatan zaif markazini yorib o'tib yunonlar lageriga tashlanadi. Yunonlar esa falanganing o'ng va chap qanoti qatorlarini qo'shib forslarning orqasidan zarba beradi. Jangda 6 ming Eron askarlari va 192 ta yunon jangchilari halok bo'ladi. Yunonlar forslarning 7 ta kemasini ham qo'lga kiritadi.

G'alaba haqidagi xabarni Afinaga yetkazgan askar yugurib 42 km. 195 metr masofani bosib o'tgan. Ushbu g'alaba sharafiga keyinchalik sport musobaqalariga xuddi shu Marafon masofasiga yugurish kiritilgan.

Eronning Yunonistonga taxdidi *Doro I* ning o'g'li *Kserks* (mil.avv. 486-465-y.y) davrida ham davom etadi. Uning ko'p sonli qo'shini mil.avv. 480-yili Kichik Osiyodan Balqonga o'tib Shimoliy Yunonistonga yurish boshlaydi. Sohil bo'ylab dengizda forslarning mingga yaqin kemalari suza boshlaydi. Ularning katta qismini *finikiyaliklar va misrliklar kemalari* tashkil qilgan.

Yunonlar O'rta Yunonistonga o'tishda yagona quruqlikdagi yo'l, dengiz va tog' oralig'idagi *Fermopil* dovonini himoya qilishga qaror qiladilar. Yunonlarning qo'shini Sparta podshosi *Leonid* qo'mondonligida forslarning yo'lini to'sadi.

Forslar qo‘shinining darani egallash uchun urushlari natija bermaydi. Jangning uchinchi kuni mahalliy *fesalliyalik Epialt* ismli shaxs mukofot evaziga dushmanga tog‘dagi so‘qmoq yo‘lga ko‘rsatadi. Forslarning orqa tomondan o‘rab olayotganini sezgan Leonid asosiy qo‘shinlarga chekinishni buyurib, o‘zining 300 jangchisi va Beotiyalik ko‘ngillilar bilan yana 2 kun davonni ushlab turgan. Leonid va uning jangchilari, qahramonlarcha halok bo‘ladi.

Xalq yig‘ini qaroriga binoan Afinalik qariyalar, ayollar, bolalar va qullar *Salamin oroliga* kemalarda o‘tkaziladi: forslar, aholisiz qolgan shaharni egallaydi. Salamin oroli yaqinida 400 ga yaqin yunonlar kemalari to‘planadi. Strateg *Femistokl*, ko‘rfazda forslar bilan jang qilish, bu suvlarning har bir qarichini yaxshi biladigan yunonlar uchun ma‘qulligiga harbiy kengash a‘zolarini ishontirishga erishadi. Salamin dengiz jangi mil.avv. 480-yilning sentyabrida bo‘lib, unda yunonlar dushmanning o‘zinikidan bir necha barobar ko‘p bo‘lgan flotini yengadilar.

Yunonlarning Salamindagi muhim g‘alabasi, *Kserksni* quruqlikdagi qo‘shinning bir qismini qoldirib, omon qolgan kemalarda Eronga qaytishga majbur etadi. Forslarning *Mardoniy* boshchiligida qoldirilgan qo‘shinlari esa yunonlar bilan mil.avv. 479-yilgi *Plateya jangida* uzul-kesil mag‘lubiyatga uchraydi. Yunonlar og‘ir va uzoq kurashlarda o‘z mustaqilligini saqlab qoladilar.

Periklning davri va uning siyosiy faolligi

Eronliklar ustidan erishilgan g‘alabaning yakuniga yetkazish uchun mil.avv. 478-yili *Afina* boshchiligida, *Delos* yoki *I-Afina dengiz ittifoqi* tuziladi. Uning harbiy kuchlari uzoq yillar davomida Kichik Osiyo va Egey dengizi sohillaridagi yunonlar shaharlari eronliklar zulmidan ozod qilinadi. Mil.avv. 449-yili eronliklar bilan tuzilgan «*Kalliy sulhi*»ga binoan forslarning harbiy kemalariga Egey dengizida suzish taqiqlanadi. Eron bilan urushlar yakuniga yetsa-da *Afina* dengiz ittifoqi tarqatib yuborilmasdan, u va Sparta boshchiligidan *Peleponess ittifoqi* orasida Yunonistonda hukmdorlik uchun kurash boshlanadi.

Salamin jangidan 20 yilcha o‘tib, Attika demosi katta yutuqqa erishadi. Xalq yig‘ini bir oyda 4 marta chaqiriladigan bo‘ladi. Unda qonunlar qabul qilish, sulh, urush va davlat ahamiyatiga molik boshqa masalalar hal etilgan. Xalq yig‘inida 20 yoshga to‘lgan barcha erkak, Attika fuqarolari qatnashishi mumkin edi. Barcha shahar va qishloqlardan to‘plangan bir necha ming kishi ishtirokida, davlatni boshqaradigan strateg va boshqa mansabdor shaxslar saylangan. Yig‘in qizg‘in bahs va munozaralarda o‘tgan. Ko‘rilgan masalalar ko‘pchilik ovoz bilan qabul qilingan.

Afina demokratiyasi o‘z taraqqiyoti cho‘qqisiga mil.avv. 443-yildan, surunkasiga 15 marta birinchi strateglikka saylangan *Perikl* davrida erishadi. Xalq yig‘ini Perikl tomonidan kiritilgan barcha takliflarni qabul qilar edi. Shu tariqa u, hech qanday favqulodda vakolatlarga ega bo‘lmagan holda, oddiy afinaliklarning ishonchiga va hurmatiga tayanib davlatni boshqargan. Xalq yig‘inida 1 yilga saylangan strateg qo‘shin va flotni, boshqargan, shuningdek, Afinaning chet davlatlar bilan aloqalarini olib borgan.

Afina strategdan tashqari polisni boshqarish uchun yana ko‘plab lavozimlar bo‘lgan. Mansabda bo‘lish hurmat belgisi hisoblanib, dastlab uni bajarganliklari uchun haq olishmagan. Demos istagini bajo keltirgan, Perikl lavozimga saylangan kishilarga davlat xazinasidan maosh to‘lashni taklif etadi. Periklning taklifi xalq yig‘inida qabul qilinib tarixda ilk marotaba saylangan lavozim uchun haq to‘lash joriy etiladi.

Perikl davri Yunoniston tarixining «*oltin davri*» deb ataladi. Uning boshqaruvi paytida *Parfenon ibodatxonasi* qurilishi boshlanadi. *Pirey porti* qurib bitkazilib, unda Afinaning 400 ta *triyeralari* saqlangan. Flot kemalarida faqat polisning to‘la huquqli fuqarolari ya‘ni ota va onasi afinalik bo‘lgan erkaklar xizmat qilishi mumkin edi.

Pirey jahon savdosining muhim markaziga aylanib, davlat xazinasiga mo‘maygina daromad keltirardi. Portuga kelgan har bir savdogar kemani bo‘shatishdan oldin Afinada savdo qilish uchun boj to‘lar edi. Afinadan chetga zaytun moyi, vino, sopoldan yasalgan ajoyib ko‘zalar, marmarlardan haykallar, kumushdan zeb-ziynat buyumlari chiqarilgan. Savdogarlar orasida Yunonistonning boshqa shaharlaridan kelib, Afinada yashaganlari ham oz emasdi. Ular yunoncha so‘zlashib, afinaliklar kabi kiyinganlar, bir xil xudolarga sig‘inganlar, lekin Afina davlatida yashaganliklari uchun xazinaga katta soliq to‘laganlar. Fuqaro bo‘lganlar esa bunday soliq to‘lamaganlar.

Periklning siyosiy faolligi

Mil.avv. 431-404-yillardagi *Afina* va *Sparta* orasidagi ziddiyatlar, tarixda *Peloponess urushlari* nomini olgan urushlarga olib keladi. Dastlab omad afinaliklar tomonida bo‘lsa-da, oxir-oqibat Sparta g‘alaba qozonadi. Spartaliklar Yunonistonda, o‘zlariga xos shafqatsizlik va zulm o‘tkazganlar. Ular barcha polislarda demokratik tartiblarni bekor qilganlar.

Ushbu sharoitda Sparta qo‘shini harbiy san‘atda ulardan qolishmaydigan, ammo madaniyati yuksak bo‘lgan *Beotiya polisi* aholisi ko‘tariladi. Beotiyaning bosh shahri *Fiva* o‘zining shoirlari va musiqachilari

bilan bu paytda butun Yunonistonga dong'i ketgan edi.

Mil.avv. 371-yili *Levktri qishlog'i* yaqinidagi jangda barcha yunonlarni lol qoldirgan voqea, ya'ni beotiyaliklarning spartaliklar ustidan g'alabasi ro'y beradi. Beotiyaliklar sarkardasi *Epaminond* spartaliklar ustidan yana 2 marta g'alabaga erishib, Lakoniyaga yurish uyushtirib *Messeniyani* spartaliklar zulmidan xalos etadi. Ushbu voqeadan so'ng Sparta o'z mavqeini yo'qotib keyingi 20 yil Fiva Yunonistonning yetakchi shahri bo'lib qoladi.

Ayni paytda Bolqon yarim orolining shimolida Yunonlarning yangi dahosi yulduzi tobora yorqin ko'tarila boshlaydi. Tog'li *Makedoniya viloyati* Yunoniston tarkibiga kirmasa-da uning aholisi yunonlarga qardosh xalq edi. Unda mil.avv. 359-yil taxtga o'tirgan *Filipp II* ning yoshligi Fivada o'tgan va u yunon madaniyatining butun dunyo uchun ahamiyatini yaxshi tasavvur etardi. *Filipp II* ning o'g'li *Aleksandrni* o'qitish uchun buyuk olim *Aristotelni* taklif etishidan ham uning ilmga munosabatini bilish mumkin.

Filipp II qator islohotlar o'tkazib, katta jangovor qo'shin tuzadi. Uning otliq qo'shini zodagonlardan tuzilgan. Piyoda qo'shin esa cho'ponlar va dehqonlardan olingan.

Filipp II yangi harbiy tizim - *Makedoniya falangasini* tashkil etadi. U 16 qatordan iborat bo'lib, jangda dastlabki olti qator nayzalarini oldindagi jangchilar yelkasiga qo'ygan. Natijada birinchi qatordagi har bir jangchi dushmanga yo'naltirilgan 6 ta nayza bilan himoyalangan. Yunoniston falangalaridan farqli o'laroq makedoniyaliklarniki yoppasiga emas, bir necha to'rt burchakli guruhlariga - *karelarga* bo'lingan holda harakatlangan. *Filipp II* kumush tangalar qatorida, «*filippak*» deb nomlangan oltin tangalar ham zarb ettirib davlat iqtisodini mustahkamlaydi. Makedoniya podshosi ayrim shaharlarni va qal'alarni jang orqali, boshqalarini esa pulni ishga solib bo'ysundirgan. «*Xurjuniga oltin solingan eshak bilan har qanday qal'a va shaharni sotib olishi mumkin*» degan so'zlarni *Filipp II* aytgan deyishadi.

Yunoniston tarixidagi eng mashhur janglardan biri *Filipp II* va yunon shaharlari birlashgan qo'shinlari orasida mil.avv. 338-yili *Xeroniya shahri* yaqinida bo'ladi. Unda Yunoniston vatanparvarlari mag'lubiyatga uchraydi. Jang taqdirini 18 yoshli shahzoda *Aleksandr* o'zining otliq qo'shini bilan shavkatli fivaliklarni yengib hal qiladi. «*Xeroniya yonida halok bo'lganlarning jasadlari bilan birga yunonlarning ozodligi ham ko'miladi*» degan edi zomondoshlaridan biri.

Lekin *Filipp II* kutilganidek o'zini Yunoniston podshosi deb e'lon qilmadi. U yangi *Ellinlar ittifoqini* tuzish maqsadida mil.avv. 337-yili *Korinfga* yunon shaharlari vakillarini kongressga chaqiradi. Faqat *Sparta* qatnashmagan bu kongressda tinch-totuv yashash, bir-birlarining ichki ishlariga aralashmaslikka kelishib olinadi. *Filipp II* ittifoq-qo'shinining bosh sarkardasi etib saylanib, Eronga qarshi urushlarga tayyorgarlikni boshlab yuboradi. Ammo Makedoniya podshosini qizining to'yida fitnachilar tomonidan o'ldirilishi, uning o'z niyatini amalga oshirishga yo'l bermaydi.

□□ks□ndr M□k□d□nskiy istilolari

Qo'shin o'zining yangi podshosi deb *Filipp II* ning 20 yoshli o'g'li *Aleksandrni* e'lon qiladi. Keyinchalik Sharqda *Iskandari Zulqarnayn* nomini olgan yangi hukmdor otasining ishini davom ettirib Osiyoga harbiy yurishga boshchilik qiladi. Iskandar mil.avv. 334-yili 30 ming piyoda va 5 ming otliq qo'shin bilan Yevropani Osiyodan ajratib turadigan *Gellespont bo'g'ozidan* o'tadi. Tog'li *Granik daryosi* bo'yida yunon-makedonlar forslarning son jihatidan ustun bo'lgan kuchlariga ilk bor zarba beradi. Jang davomida dushman qurshoviga kirib qolgan Iskandarni do'sti *Klit* muqarrar o'limdan qutqaradi. Bu jang yunonlarga Kichik Osiyoning ichki viloyatlarini bosib olish imkoniyatini yaratadi. Kichik Osiyodagi yunon shaharlari Iskandar qo'shinlarini tantanalar bilan xaloskorlar sifatida kutib oladi.

Eron shohi *Doro III* katta qo'shin bilan yunonlarga qarshi borib, mil. avv. 333-yili Kilikiyaning *Iss* shahri yaqinida qattiq jang bo'ladi. Jangda Iskandar qo'shinlari g'alabasi, katta o'ljalar, Eron shohining xotini va ikki qizini asirga tushishi bilan yakunlanadi. Doroning tinchlik sulhi haqidagi murojaati javobsiz qoldirilib, yunon-makedon qo'shinlari *Finikiya* shaharlariga yo'l oladi.

Yunonlar istilolari davomida *Tir* shahri aholisi dushmanga yarim yil qarshilik ko'rsatgan. Qamal davomida taran va palaxmonlar yordamida shaharning mudofaa devorlari buzilib, og'ir janglardan so'ng Tir olinadi. Shaharni talab, yondirib yuborgan yunonlar, uning 30 mingdan ortiq aholisini qullikka tushiradi.

Iskandar Finikiyada ekanligida *Doro III* dan sulh so'ragan xat oladi. Unda yunonlar hukmdoriga Kichik Osiyo yerlari, shohning katta qizi va xazinasining yarmi va' da qilingan edi. harbiy kengashda ushbu masala muhokamasida lashkarboshilardan *Parmenion* «Agar men Iskandar bo'lsam taklifga rozi bo'lar

edim» deb fikrini bildiradi. Bunga javoban yunonlar hukmdori «Agar men Parmenion bo'lganimda bu taklifga rozi bo'lardim, ammo Iskandar bo'lganim uchun bunga rozi bo'la olmayman» deb javob beradi.

Misrda Iskandarni forslar zulmi xaloskori sifatida tantanalar bilan kutib olishadi. Fir'avn bo'lgan Iskandar, an'anaga ko'ra quyosh xudosi *Amonning* o'g'li va baxtli er ma'budi deb e'lon qilinadi. Nil daryosining O'rta Er dengiziga quyilishi joyida hukmdor o'z nomi bilan atalgan *Iskandariya* shahriga asos soladi.

Iskandar mil. avv. 331-yili Eronga qarshi yurishlarini davom ettirib, Mesopotamiyaga qo'shin tortadi. Dajla daryosi bo'yidagi *Gavgamel* qishlog'ida yunonlarni tarkibida: jang aravalari, otliqlar, piyodalar va jangavor fillari bo'lgan katta qo'shin bilan Eron shohi Doru III kutar edi. Har ikki tomon uchun og'ir bo'lgan *Gavgamel jangida* yana yunonlar g'alaba qiladi.

Ushbu hal qiluvchi jangdan so'ng Doru III o'z yaqinlari tomonidan o'ldiriladi. Iskandarni esa «*Osiyo shohi*» deb e'lon qilishadi. Yunon qo'shinlari mil. avv. 329-327-yillari O'rta Osiyoda istilochilik urushlari davomida mahalliy aholining qattiq qarshiligiga uchraydi.

Iskandarning Eron qo'shinlari ustidan g'alabalari uning buyuk sarkardalik mahoratini namoyish etdi. Ammo 20 ta satraplikka, turli xalqlar va qabilalarni birlashtirgan *Ahamoniylar imperiyasida* ham, o'zaro nizolar, ziddiyatlarning mavjudligi, dushmanga qarshi yagona birlik bo'lib kurashishga imkon bermadi.

Dunyoni istilo qilish orzusidagi Iskandar, mil. avv. 327-325-yillari Hindistonning shimoliy xududlarida janglar olib boradi. Ammo 10 yillik yurishlardan horigan qo'shinni yangi janglarga boshlash qiyinlashib borgan. Iskandar mil. avv. 325-yili o'zi yaratgan yirik saltanat poytaxti Bobilga qaytishga qaror qiladi. Mil. avv. 323-yilning yozida 34 yoshga kirgan Iskandar bezgak kasalligidan vafot etadi.

Ellin davlatlari

Iskandar vafotidan so'ng uning sarkardalari (yunoncha «*diadox*»lar) podshoning onasi, ukasi, o'g'lini hokimiyatdan chetlatib mamlakatni bo'lib olishadi. Keyingi 300 yillik davr Ellin davlatlari tarkibiga Yunoniston, Makedoniya, Misr, Eron. O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari va O'rta Er dengizining sharqidagi mamlakatlar kirgan. Ular orasida eng muhimlari: Makedoniya, Misr va Suriya bo'lgan.

Misrda hokimiyat Iskandarning lashkarboshisi *Ptolomey* va uning avlodlari qo'lga o'tadi. *Ptolomeylar davrida* O'rta Er dengizining Sharqiy qismidagi eng muhim savdo va madaniyat markazi *Iskandariya shahri* bo'lib qoladi. Shaharda *Iskandariya ko'rfazini* nazorat qilib turish uchun «etti mo'jizaning biri» *Foros orolidagi* balandligi 120 metrli «*Iskandar mayog'i*» qurilgan. Ko'rfaz soxhilida podsho saroyi barpo etiladi.

Shahardagi «Muzei» (yunon afsonalarida 9 ta opa-singil «muzalar» fan, she'riyat va san'at homiylari bo'lgan) butun bir rayonni egallab unda olimlar va shoirlar yashagan. Turli mamlakatlardan Ptolomeylar taklifiga binoan kelgan olimlarga uy-joy, oziq-ovqat, ilmiy tadqiqotlar uchun to'liq sharoit yaratib berilgan. Qadimgi dunyoning mashhur olimi *Aristarx Samoskiy* shu yerda tarixda ilk marotaba yerni Quyosh atrofida aylanishi nazariyasini yaratgan. Geograf olim *Erotosfen* esa dunyo bo'yicha aylana sayyohat qilish mumkinligini aytib, yer sharining aylanasi masofasini, faqat 50 km li xato bilan hisoblab chiqqan.

Ushbu bilim maskanida ishlagan *Evklid* matematika fani taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. U geometriyaning asoschisi bo'ladi. Muzeida faoliyati ko'rsatilgan *Arximed* fizikaning asoschisi va buyuk injener bo'lgan.

Muzeida botanika va hayvonot bog'lari; rasadxona va mashhur *Iskandariya kutubxonalar* bo'lgan. Kutubxonada 700 ming papirus o'ramlari saqlangan. Kutubxonada Yaqin Sharq xalqlari madaniyati namunalari, eng nodir asarlar, jumladan «Injil» yunon tiliga tarjima qilingan.

Iskandarning lashkarboshilaridan biri Bobil satrapi *Salavka I Nikator* (350-280-y.y.) tuzgan davlat, tarixda *Suriya podsholigi* deb ham nomlanadi. Unga Suriya, Kichik Osiyoning katta qismi, Ikki daryo oralig'i, Eron va O'rta Osiyoning janubiy xududlari kirgan. Saltanat boshida podsho turgan. Satrapliklar *gipparxiyalarga* bo'linib, ularni *gipparxlar* boshqargan. *Salavkiylar davlati* viloyatlarida mudofaa va qo'shinlarni tashkil etish bilan *strateglar* shug'ullangan.

Olimpiya o'yinlari

Yunon polislari birligini, yaqinligini ta'minlagan omillardan biri, bosh xudo *Zevs*ga bag'ishlab, har 4 yilda bir marta o'tkaziladigan *Olimpiya o'yinlari* bo'lgan. O'yinlar paytida urushlar ta'qiqlangan. Olimpiyadaga borayotgan yo'lovchi har qanday shaharda daxlsizlik huquqiga ega bo'lgan. O'yinlarni tomosha qilish uchun Yunoniston va uzoq koloniyalardan o'n minglab

tomoshabinlar kelgan. Ular orasida yozuvchi va shoirlar, rassom va xaykaltaroshlar, tarixchi va faylasuflar ham bo'lgan. Rivoyatlarga ko'ra tarixchi *Gerodot* mashhur asari «*Tarix*»ni birinchi marta shu *Olimpiya shahrida* o'qib bergan ekan.

Peloponessning g'arbidagi *Elida viloyati* tarkibidagi Olimpiya shahrida birinchi Olimpiya o'yinlari mil. avv. 776-yili o'tkazilgan. Yunonlarning qadimgi taqvimida yil sanog'i xuddi shu voqeadan boshlangan. Musobaqalarda har bir yunon fuqarosi qatnashishi mumkin edi. Ammo ayollarga o'yinlarda qatnashishgina emas, tomosha qilish uchun kirish ham ta'qiqlangan. Olimpiya o'yinlari vaqtixushlik bo'lmasdan xudo Zevsga xizmat bajo etish hisoblangan. Shuning uchun g'oliblarga Zevsning e'tibori tushgan, muqaddas kishilar deb qaralib, ular sharafiga xaykallar o'rnatilgan.

Olimpiya o'yinlari yozda o'tkazilib 5 kun davom etgan. Birinchi kuni olimpiada ishtirokchilari xudolar sharafiga qurbonliklar keltirib, xalol kurashishga qasamyod qilganlar. Keyingi uch kun musobaqalarga bag'ishlangan.

Olimpiya maydonlarida chopish, sakrash, kurash tushish, disk otish, nayza otish va mushtlashish bo'yicha musobaqalar bo'lgan. To'rt ot qo'shilgan ikki g'ildirakli aravalar musobaqalari *ippodromda* o'tkazilgan.

Beshinchi kuni, *Zevs ibodatxonasi* oldida g'oliblar boshiga zaytun gulchambarlar kiydirib tantanali tarzda mukofatlaganlar.

Yunonistonning *Istma shahrida* ham o'z mavqei bo'yicha Olimpiyadadan keyingi o'rinni egallaydigan xudo, *Paseydon* sharafiga o'tkazaladigan sport musobaalari ham bo'lgan.

Yunonistonda xotin-qizlarning sport musobaqalari ham bo'lib. U Zevsning rafiqasi *Gera* sharafiga o'tkazilgan. Unda ko'pincha yigitlari singari chidamli va baquvvat qilib tarbiyalangan *Sparta qizlari* g'olib chiqqanlar.

Umumyunon o'yinlari yunon xalqlarining birligini anglashidagi muhim omillardan biri bo'lgan.

Yunon madaniyati

Yunon dunyosida ilm-fan, san'atning yuksalishiga qadimgi Sharq boy madaniyatining ta'siri katta bo'lgan. Mil. avv. VI asrda Kichik Osiyoda *Milet shahri* ilm-fan markaziga aylanadi. Eng mashhur olimlar: *Gerodot* (490-424-y.y.) hayotligidayoq "*tarix otasi*" nomini olgan. "*Tarix*" (9 jild). "*Yunoniston-Eron urushlari tarixi*", va boshqa asarlar muallifi. *Gippokrat* (460-375-y.y.) tabib "*Gipokrat to'plami*" asarini yozib qoldirgan. *Aristotel* (384-322-y.y.) Iskandarning ustozlari Sharq dunyosida "*I muallim*" deb baholangan. "*Siyosat*",

"*Metafizikaga kirish*" asarlari muallifi.

Qadimgi yunon adabiyoti ajoyib afsonalar, dostonlar, tragediya va komediyalar yaratgan. *Gomer* (mil. avv. VIII asr) "*Iliada*" va "*Odisseya*" dostonlarini yozgan. "*Iliyada*" dostonida yunonlar qahramoni *Axillning*, troyaliklar botir jangchisi *Gektorga* qarshi kurashi va yana ko'plab jang sahnalari tasvirlangan. "*Odisseya*"da Itaka hukmdori *Odisseyning* Troya urushlaridan qaytishidagi sarguzashtlari she'riy uslubda hikoya qilinadi. Dostonda ilk bor "*Troya oti*", "*Siklop*", "*Sirena*"-bulbuligo'yolar haqidagi afsonalar keltirilgan.

Yunonlar dostonlarida tasvirlangan voqealarning hammasi ham shunchaki afsona emas "*Prometey*", "*Argonavtlar*", "*Dedal va Ikar*", "*Gerakl*", "*Iliada*" va "*Odisseya*" dostonlari orqali biz qadimgi yunonlar turmush tarzi, kasb-korlari, qurol-yarog'lari, uy-joylari, oilaviy munosobatlari haqida ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Qadimgi yunon teatri mil. avv. VI asrda qishloq xo'jalik homiysi xudo *Dionis* sharafiga o'tkaziladigan bayramlarda ijro etilgan qo'shiq va raqslar asosida shakllanadi. "*Teatr*" – tomoshalar joyi demakdir. Uni "*... katta yoshdagilar maktabi*" deb ham atashgan. Eng mashhur asarlarni: tragediyalar otasi "*Esxil*" (525-456-y.y.) "*Zanjirband Prometey*", "*Forslar*"; *Sofokl* (496-406-y.y.) "*SHoh Edip*", "*Antigoniya*" va hokozolarni yaratishgan. Tragediyalar mualliflarini yunonlar "*donishmandlik yo'lboshchilari*" deb atashgan.

Komediya - "*xushchaqchaq dehqonlarning qo'shiqlari*" demakdir. Sohaning eng yirik nomoyondasi *Aristofan* (450-388-y.y.) "*Tinchlik*", "*Ayollar xalq yig'inida*", "*Suvoriylar*" asarlarini yozgan. Shoir, yunonlar hayotining ko'plab tomonlarini ifodalaganidan uni "yunon hayotining haqiqiy qomusi" deb atashgan.

Yunon me'morchiligida ibodatxona, teatr, saroy va majlis binolari qurilishiga alohida e'tibor berilgan. Afinadagi *Parfenon*, *Zevs ibodatxonalari*, *Afina akropoli* va boshqa binolar jahon me'morchiligining nodir durdonalari hisoblanadi.

Haykaltaroshlik ham me'morchilik singari mil. avv. V asrda o'zining yuksak cho'qqisiga erishadi. Rim tarixchisi *Plutarxning* «Afinada odamlarga nisbatan haykallar ko'proq» - deb yozgan hazili bejiz aytilmagan. Eng mashhur haykaltaroshlardan: *Mironning* «Disk otayotgan yigit», «Afin va Marsiy»; *Polikletning*

«Nayzabardor» va «Diodumen»; *Mironning* Parfenon ibodatxonasidagi 12,5 metrli *Afina xaykallari* sohaning yorqin yutuqlari sifatida ko‘rsatish mumkin.

Din

Yunon dunyosida har bir narsa, hodisa va kasb-korning o‘z xudolari – homiylari, ya‘ni ma‘bud va ma‘budalari bor deb hisoblashgan. Bu ko‘p xudolikning ko‘rinishlaridan biri edi.

Zevs – yunonlarning eng muqaddas bosh xudosi. U osmon, momoqaldiroq, chaqmoq va yomg‘ir xudosi bo‘lgan.

Poseydon – «erni tebratuvchi» dahshatli dengiz xudosi, Zevsning ukasi edi.

Gelios – yunonlarda quyosh xudosi.

Appolon – yunonlarda yorug‘lik va san‘at xudosi.

Demetra – yunonlarda o‘simliklar xudosi.

Aid – yunonlarda er osti xudosi, afsonaga binoan odam o‘lganidan so‘ng uning joni yer osti saltanatiga tushgan.

Dionis – vinochilik, hosildorlik xudosi.

Afrodita – yunonlarda sevgi va go‘zallik xudosi.

Afina – yunonlarda Zevsning qizi, urush, g‘alaba, san‘at, bilim va donolik ma‘budasi. Afina shaqrining homiysidir.

Gefest – yunonlarda temirchilar xudosi.

Germes – yunonlarda savdo-sotiq xudosi.

Yunonlar jamiyatidagi tengsizlik dinda ham o‘z aksini topgan. Yunonlar tasavvuricha Zevs va unga tobe xudolar baland Olimp tog‘ida yashaganlar. Shuning uchun bu xudolarni Olimp xudolari deb ataganlar. Ular xudolar hayotini podsholar, aslzodalar va badavlat kishilar hayotiga o‘xshash deb o‘ylaganlar.

Tarixiy shaxslar

ALEKSANDR (Iskandar Maqduniy, Iskandar Zulqarnayn) (mil. avv. 356-yil Pella – mil. avv. 323-yil 13-iyun Bobil) – makedoniyalik sarkarda va davlat arbobi. Makedoniya podshosi *Filipp II* va uning rafiqasi *Olimpiadaning* o‘g‘li. *Aristoteldan* ta‘lim olgan, harbiy ishni otasidan o‘rgangan. 336-yilda *Filipp II* fitnachilar tomonidan o‘ldirilgach, Makedoniya taxtiga o‘tirgan. Aleksandr mil. avv. 336-334-yillarda Makedoniyaga tutash bo‘lgan davlatlarni, shuningdek Yunonistonni ham o‘zigaitoat ettiradi. *Filipp II* dan keyin Fiva, Illiriya va Frakiya, shuningdek ko‘pgina yunon shahar-davlatlari Makedoniya tarkibidan chiqib keta boshlagan. Bunga javoban Aleksandr mil. avv. 335-yilda Illiriya va Frakiya ustiga qo‘shin tortib, ularni o‘ziga itoat ettiradi. Aleksandr Makedoniyaga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targan Fiva ustiga yurish qilib, shaharni vayron qiladi, boshqalarga namuna bo‘lsin deb uning aholisini qul qilib sottirib yuboradi. Aleksandr afinalik ustozi Aristotel hurmati uchun Afina ustiga jangovar qo‘shin tortmaydi. Afinaliklar uni itoatgo‘ylik bilan kutib oladilar. Aleksandr Yunonistonni qaytadan Makedoniyaga itoat ettirganidan so‘ng mil. avv. 334-yilda Eronga qarshi yurish boshlaydi; bu bosqinchilik urushi otasi *Filipp II* davridayoq boshlangan bo‘lib, uning o‘limi tufayli to‘xtab qolgan edi. Aleksandr qo‘shinida sarkardalardan *Antipatr*, *Parmenion*, *Ptolemey Lag* va boshqalar, shuningdek 30 mingga yaqin piyoda jangchi, 5 ming otliq, yengil qurollangan yordamchi otryadlar va 160 kema bo‘lgan. Aleksandr *Granik* (334-yil), *Iss* (333-yil) va *Gavgamela* (331-yil) janglarida *Doro III* qo‘shinlarini yengan. Aleksandr Eronning markaziy shaharlari – *Bobil*, *Suza*, *Persopol*, *Ekbatan* hamda *Misrni* egallagan. Aleksandr 329-yilda *Baqtriyani* egallagach, satrap *Bess*, *Oks* (O‘kuz, Amudaryo) dan kechib o‘tib, *Navtaka* (Qashqadaryo vohasi) ga chekingan. Ammo *Bess* tezda qo‘lga olinib, qatl etilgan. So‘ng, Aleksandr Marokanda (Samarqand)ni egallab, Sirdaryo tomon yo‘l oladi, u yerda shahar barpo etib, uni *Aleksandriya Exxata* (Chekka Iskandariya) deb ataydi. Umuman Aleksandrning O‘rta Osiyoga nisbatan bosqinchilik siyosati

qattiq qarshilikka uchragan. Ustrushonadagi yettita shahar-qalʼa Aleksandrga qattiq qarshilik koʻrsatgan. Bularning ichida eng kattasi – *Kiropol* boʻlgan. Uning ichida mahalliy aholining koʻpchilik qismi, eng jangovar jangchilar toʻplangandi. Aleksandr jangchilari bilan *Kiropol* mudofaachilari oʻrtasida shiddatli jang boʻlgan. Unda Aleksandr boshi va boʻyniga tosh tegib yarador boʻlgan, bir qancha lashkarboshilari kamon oʻqidan shikastlangan. Aleksandr Soʻgʻdiyona *Spitamen* unga qoʻzgʻolon koʻtarib, Marokandani qamal qilgan (*Spitamen qoʻzgʻoloni*) va Tanais ortidan saklar podshosining ukasi *Kartazis* boshchiligidagi katta qoʻshin unga yordamga yetib kelgani haqida xabardor boʻlgach, qoʻzgʻolonchilarga qarshi 2000 kishilik qoʻshin joʻnatib, oʻzi saklar tomon qoʻshin tortgan (*Tanais daryosi boʻyidagi jang*). Mazkur qoʻshin tor-mor keltirilgach, *Aleksandr* shaxsan oʻzi katta kuch bilan *Spitamenni* dasht chegarasigacha taʼqib qilib borib, ortga qaytishda 120 mingdan ortiq tinch aholini qirib tashlaydi, koʻplab qishloq va qalʼalarni vayron qiladi, ekinzor, bogʻ-rogʻlarni payxon etadi. Aleksandr mil. avv. 329-328-yillar qishini *Zariasp* (Balx, Baqtra)da oʻtkazadi. Bahorda uning huzuriga xorazmiylar podshosi *Farasman* 1500 jangchisi bilan kelib oʻzaro ittifoq tuzishni taklif etadi. *Aleksandr* 328-327-yillar boshida Soʻgʻdiyona *togʻlar* ustida joylashgan qalʼalardagi qoʻzgʻolonchilarni boʻysundirishga juda koʻp kuch sarflaydi, ularni magʻlub qilgach, Oksiartning qizi *Roksana* (*Roxshanak*)ga uylanadi. Miloddan avvalgi 327-yil yozida *Aleksandr* sugʻdlik Oropiyni Sugʻdiyona hokimi etib tayinlab, oʻzi Hindistonga yurish qiladi-da, *Gidasp* daryosi (Hind daryosi irmogʻi) sohilida katta qiyinchilik bilan podsho Por qoʻshini ustidan zafar qozonadi. Shu tariqa *Aleksandr* Panjobni egallab, *Gang* daryosi vodiysiga yurishni davom ettirmoqchi boʻladi. Biroq, safar va kasallik azobidan holdan toygan qoʻshinning ochiqdan-ochiq qarshiligiga duch keladi. Shu bois *Aleksandr* Gifasis daryosi (Hind daryosining sharqiy irmogʻi) boʻyidan ortga qaytishga majbur boʻladi. Aleksandr oʻz davlatining poytaxti qilib *Bobil* shahrini tanlagan va shu yerda yangi yurishlarga tayyorgarlik koʻrish asnosida bezgak kasaliga yoʻliqib, vafot etgan. Aleksandr yurishlari natijasida vujudga kelgan ulkan saltanat hududi Hind daryosidan Dunayga qadar choʻzilgan boʻlib, u qadimgi dunyoning eng yirik davlati edi. Lekin mustahkam ichki aloqalari boʻlmagan bu saltanat *Aleksandr* vafot etgach, tezda parchalanib ketgan va uning hududida bir qancha ellinistik davlatlar vujudga kelgan.

ALEKSANDR I - mil. avv. 498-454-yillarda hukmronlik qilgan Makedoniya podshosi. Uning davrida Makedoniya birmuncha mustahkamlangan.

ALKIVIAD – mohir Afina sarkardasi. U mil. avv. 415-yilda Afina davlati boshligʻi *Nikiy* va sarkarda *Lamaxlar* bilan birga spartaliklarga qarshi kurashish uchun Sitsiliya oroli tomon joʻnagan. Lekin Alkiviad xoinlik qilib spartaliklar tomonga qochib oʻtgan va afinaliklarning harbiy sirlarini ularga aytib bergan. Bir necha yil oʻtgach, Alkiviad yana Afinaga qaytgan. Koʻpgina janglarda u spartaliklar flotini yenggan. Buning evaziga afinaliklar uni avf etishgan.

ARISTOFAN (Aristophanes) – mil. avv. 480-388-yillarda yashab ijod etgan yunon shoiri, “*komediya otasi*”. Aristofan nazari davrning dolzarb muammolariga qaratilgan boʻlib, ijodida yorqin namoyon boʻladi va oʻsha dehqonlar ommasi manfaatlarini ifodalaydi. U shahar aholisi past tabaqasini oʻziga rom etgan radikallar aqidasi (*“Chavandozlar”*), sofistlarning individual falsafasiga (*“Bulut”*) ishonchsizlik bilan qaradi. U har ikkalasida ham Afina demokratiyasining inqirozi alomatlarini koʻra oldi. Aristofan komediyalarida muhim voqealarga munosabat, harbiy siyosatga qarshi kayfiyat yaqqol seziladi (*“Lisistrata”*). Hayotiy shaxslarni kamsitish (*“Bulut”*da - Sokratni), fantastik vaziyatlar (*“Axariyanlar”*, *“Qushlar”*) ham Aristofan ijodiga mavzu boʻlgan. Uning *“Tinchlik”*, *“Ayollar xalq yigʻinida”*, *“Suvoriylar”*, *“Arilar”*, *“Baqalar”* va shu kabi koʻplab mashhur komediyalari ham boʻlgan.

ARISTOTEL (Aristoteles, Arastu) (mil. avv. 384 – Stagira – 322 - Evbeya oroli, Xalkida) – mantiq ilmi, etika faniga asos solgan yunonistonlik buyuk faylasuf. Mil. avv. 367-yilda Afinaga borib, *Platon akademiyasida* tahsil koʻrdi, 20 yoshida uning ishlarida ishtirok etdi. Mil. avv. 343-yildan eʼtiboran Makedoniya podshosi *Filipp II* taklifi bilan shahzoda *Aleksandrga* murabbiylik qildi. Mil. avv. 335-yilda Afinaga qaytib, oʻzining *Likey maktabini* tashkil qildi. Aleksandr vafotidan soʻng 323-yilda xudosizlikda ayblanib, Evbeya Xalkidasiga qochishga majbur boʻldi va umrining oxirigacha shu yerda yashadi. Aristotel qomusiy bilimlar sohibi, *peripatetika maktabi* asoschisi, uning taʼlimoti ayrim, alohida fanlarni falsafiy nuqtai nazardan yoritib berdi. Fan sohalarini tasniflashda falsafiy tizim yaratish bilan Aristotel insoniyat tafakkurini rivojlantirishga juda kuchli taʼsir koʻrsatdi. Aristoteldan juda boy falsafiy meros qolgan. Ular orasida eng mashhurlari: *“Politiya”*, *“Gʻoyalar haqida”*, *“Farovonlik haqida”*, *“Birinchi analitika”*, *“Ikkinchi analitika”*, *“Kategoriyalar”*, *“Fizika”*, *“Metafizika”*, *“Jon haqida”*, *“Nikomax axloqi”*, *“Axloqi kabir”*, *“Yevdem axloqi”*, *“Siyosat”*, *“Metodika”*, *“Ekonomika”*, *“Etika”*, *“Poetika”*, *“Ritorika”* va boshqalar.

ARTAFERN - mil. avv. 490-yilda Doro I ning Yunonistonni bosib olish uchun ikkinchi yurishida, Datis bilan birga forslarning harbiy-dengiz qoʻshinlariga qoʻmondonlik qilgan sarkarda. Artafern boshchiligidagi harbiy-dengiz qoʻshin Kilikiya qirgʻoqlaridan suzib, Egey dengizi orqali Evbiya oroliga qoʻshin tushirib, Eretriyani bosib olgan.

ARXELAY – mil. avv. 419-399-yillarda hukmronlik qilgan Makedoniya podshosi. Makedoniya hukmdori

Aleksandr I ning vorisi. Uning davrida Makedoniya birmunch mustahkamlangan. Arxelay dengiz bo'yidagi yangi poytaxt – *Pella shahriga* asos solgan. Arxelay qo'shinlari Xalkidika yarimoroli va Fessaliyaning ba'zi joylarini istilo qilganlar. Ko'p o'tmay fitnachilar Arxelayga suiqasd uyushtirib o'ldirganlar.

ARXIDAM II - Sparta podshosi. U mil. avv. 431-yilda Sparta boshchiligidagi *Peloponnes ittifoqi* hamda Afina boshchiligidagi *Delos ittifoqi* o'rtasida boshlangan *Peloponnes-Afina urushlarini* boshlab bergani uchun bu urush tarixda *Arxidam urushi* ham deyiladi.

ARXIMED (taxm. mil. avv. 287 – Sirakuza (Sitsiliya) – 212-yillar) – yunon mexanigi va matematigi. Arximed o'z zamonining yirik ilmiy markazi – *Iskandariyada* ta'lim olgan. Uning nomi bilan yuritiladigan gidrostatika qonunini ochgan (*Arximed qonuni*). Matematikaga oid bir qator ishlari orasida uning usuli yordamida egri chiziqlarning uzunligini hisoblab topish, yuza va hajmlarni aniqlash katta o'rin tutadi. Arximed richag qonunlarini topgan va "*Menga yerni tayanch nuqtasini topib bering, Yerni ostin-ustin qilib tashlayman*" degan mashhur iborani aytgan. U ekin maydonlarini sug'orish mashinalari (*Arximed vinti*), yuklarni ko'tarish uchun mo'ljallangan richag va bloklar tizimlari, harbiy irg'itish mashinalari, qotishmalarning tarkibini suyuqlik (suv)da aniqlash usuli va boshqa ko'p kashfiyotlarning muallifi. Ko'p asarlari bizgacha yetib kelmagan. Arximed boshi bilan ilm dengiziga sho'ng'igan olim timsoliga aylangan. Rimliklar uning jonajon shahri Sirakuzani bosib olganlarida qumda chizmalar chizgancha matematikaga oid bir masalani yechishga urinib o'tirgan ekan. Rimlik askar yetib kelganda: "*Mening chizmalarimga qo'l tekkizmagin!*" deyishga ulgurdi, xolos: Arximedga nayza sanchilgan edi.

AXILLES (Axill) – yunon afsonalarida *Troya urushi* davrida Troyani qamal qilgan "*Iliada*" qahramonlari ichidagi eng mashhur bahodir. Dengiz ma'budasi *Fetida* o'g'li Axillesni o'lmaydigan qilish uchun tovonidan ushlab, *Stiksning* muqaddas suviga botirib olgan, shu tariqa Axillesning suv tegmay qolgan tovonni zaif muchasi bo'lib qolgan. *Parisning* mo'ljallab otgan o'qi Axillesning tovoniga tegib, uni halok qiladi. "*Axilles tovonni*", ya'ni zaif joy iborasi shundan paydo bo'lgan. Axillesning eng yorqin obrazi "*Iliada*"da berilgan. Axilles shaxsini ulug'lash Elida, Sparta, Shimoliy Qora dengiz bo'ylari va boshqa joylarda keng tarqalgan.

BRASID – Peloponnes-Afina urushlari (mil. avv. 431-404-yillar)da spartaliklarga rahbarlik qilgan sarkarda. Uning rahbarligi ostida spartaliklar qo'shini Egey dengizi shimolida joylashgan Xalkidika yarimorolidagi bir qancha shaharlarni bosib olgan. U oroldagi Amfiopol shahrini qamal qilgan. Bu afinaliklarni tashvishga solib qo'ygan va Kleon boshliq afina qo'shinlari u yerga yetib borgan. Amfiopol yaqinida bo'lgan qattiq jangda Brasit ham afinaliklar qo'mondoni Kleon ham halok bo'lgan.

DATIS – mil. avv. 490-yilda *Doro I* ning Yunonistonni bosib olish uchun ikkinchi yurishida, *Artafern* bilan birga forslarning harbiy-dengiz qo'shinlariga qo'mondonlik qilgan sarkarda. Datis o'z qo'shinlarini Afinadan 42 km shimoldagi Marafon manziliga tushirgan. Artafern esa o'z qo'shinini Evbiya oroliga tushirgan va Eretriya shahrini bosib olgan. Datis qo'shinlarining Marafonga tushganliklari haqidagi xabarni eshitgan Afina demoslarining ko'pchiligi vatan uchun kurashga o'tlanadilar. Afinaning jangovar qo'shiniga *Miltiad* qo'mondonlik qilgan. Marafon maydonida bo'lgan Datis va Miltiad qo'shinlari o'rtasidagi qirg'in barot jang eroniylarning mag'lubiyati bilan tugagan. Afinaliklar Datis qo'shinlarini Egey dengizining sayozliklariga chekintirib, ularni o'sha yerda yakson qiladilar. Ular eroniylarning 7 kemasi va juda ko'p boyliklarini qo'lga tushiradilar.

DEDAL – yunon afsonalaridan biri bo'lgan "*Dedal va Ikar haqidagi afsona*"da yozilishicha, Krit orolida yashagan mohir me'mor, haykaltarosh, ko'pgina foydali asboblarning ixtirochisi bo'lgan. U Krit podshosi *Menosga* labirint – chalkash yo'lakli bir bino qurib bergan va unga kirgan odam chiqib ketishi mumkin bo'lmagan. Afsonaga ko'ra, Dedal Kritdan bosh olib chiqib ketmoqchi bo'lgan, lekin podsho Menos uni qo'yib yubormagach, Dedal o'zi va o'g'li *Ikar* uchun qush patlarini mum bilan yopishtirib, qanot yasabdi. Ular qanotdan foydalanib, Kritdan uchib ketishibdi. Dastlab Ikar otasining orqasidan uchib boribdi, lekin uchishga mahliyo bo'lib ketib, baland osmonga ko'tarilibdi. Quyoshning issiq nurlari mumni eritib yuboribdi. Ikar dengizga yiqilib tushib, cho'kib ketibdi: faqat qanotlarining patlarigina to'lqinlarda suzib yuribdi. Dedal bo'lsa uzoq Sitsiliya oroliga uchib borib qo'nib, umrining oxirigacha o'sha yerda yashabdi.

DEMOKRIT (Demokritos) (taxm. mil. avv. 460 – Abderi (Frakiya) - mil. avv. 370) – yunon faylasufi. Atom to'g'risidagi nazariya (Atomizm) asoschilaridan biri, *Levkipning* atomistik qarashlarini davom ettirgan va rivojlantirgan. *Pifagorning* o'g'li *Arimnest* Demokritning ustoz bo'lgan. U ellikka yaqin asar yozib qoldirgan. "*Inson tabiati to'g'risida*", "*G'oyalar haqida*", "*Maqsad haqida*" va falsafa, mantiq, fizika, matematika, texnika, axloq, musiqa kabi sohalarida asarlar yaratgan. Bizgacha bularning ayrim parchalari yetib kelgan, xols

DEMOSFEN (lotincha Demosthenes, yunoncha Demosfenis) (mil. avv. 384-322) – yunon notig'i va siyosiy arbobi. Afinadagi demokratik kayfiyatdagi guruhning yo'l boshchisi. Notiqlik san'atidan dars bergan, sud mahkamalarida, yig'ilishlarda nutq so'zlagan (61 nutqi, 56 ma'ruzasi saqlanib qolgan). Butun umri davomida Afinaning mustaqilligi va Yunoniston polislarining Makedoniyaga qarshi birlashishi uchun kurashgan. Makedoniya podshosi *Filipp II* ga qarshi qaratilgan bir qancha nutq so'zlagan (bu nutqlar "*filippik*" nomi

bilan mashhur). Hayotining so'ngida dushmanlari ta'qibiga uchrab, Afinadan qochgan va zahar ichib o'lgan.

DEMOSFEN – mil. avv. 413-yilda spartaliklar bilab bo'lgan jangda Afina dengiz flotiga rahbarlik qilgan mohir sarkarda. Ammo, jangda Demosfen boshliq Afina floti Sparta va uning ittifoqchilari tomonidan tortor keltirilgan. Jangda Demosfen halok bo'lgan.

DIOGEN (Diohen) – mil. avv. 400-323-yillarda yashab ijod etgan yunon faylasufi. Diogen *kiniklar maktabi* asoschisi - *Antisfenning* shogirdi bo'lgan. *Antisfenning* o'limidan so'ng u tug'ilib o'sgan shahri – *Sinopdan* Korinfga ko'chib o'tadi. U Korinfga o'ziga boshpana sotib olmaydi. Barcha qulayliklardan voz kechib, ochiq osmon ostida yashay boshlaydi. Anchayin darz ketgan sopol xum unga boshpana vazifasini o'taydi. Diogenning “*Sevgi haqida*”, “*Davlat*” (“*Politiya*”), “*Edip*”, “*Fiyest*” (fojia) nomli asarlari ma'lumd. U insonda hech qanday ehtiyojlar bo'lmasligi shart degan fikrni o'z ta'limotiga asos qilib olgan. Pishirilmagan sakkizoyoqni yeb, vabo kasali bilan og'rib qolgan va vafot etgan. Ba'zi manbalarda qayt etilishicha, u nafas qisilishi oqibatida hayotdan ko'z yumgan. Diogen vafotidan so'ng vatandoshlari unga atab ko'plab misdan ishlangan yodgorliklar bunyod etdilar. Faylasuf ona shahri *Sinopda* tiklangan ana shunday yodgorliklardan birida quyidagi mazmundagi yozuvlarni o'qishingiz mumkin: “*Diogen! Yillar to'foni tosh va bronzalarni ham yemirib tashlaydi. Ammo sening ta'limoting mangu qolajak. Sen bizni qanoat qilishga o'rgatding hamda baxtga eltuvchi yo'lni ko'rsatding*”. Shuning uchun bo'lsa kerak *Buyuk Iskandar* Diogen haqida shunday degan: “*Shoh bo'lmaganimda, Diogenning o'rnida bo'lishni istardim*”.

DRAKONT – xalq boshqaruvini bekor qilgan qonunlar to'plamini yaratgan Afina hukmdori. Bu qonunlar tarixda “*Drakont qonunlari*” deb nom olib, u mil. avv. 621-yil (VII asr)da yozilgan va amalga kiritilgan. “*Drakont qonunlari*”da jinoyatchilarni jazolash uchun qattiq jazolar belgilangan. Drakont qonunlari haqida afinaliklar “*Ular siyoh bilan emas, qon bilan yozilgan*”, der edilar. Bu davrda Afinada aslzodalarning mavqei oshib ketgan. Shu tufayli ular o'z idora usullarini “*aslzodalar hokimiyati*” deb ataganlar. Avvaliga afinaliklar bu qonunlarga itoat etishgan, so'ngra norozi bo'la boshlashgan va Drakontni shahardan haydab yuborishgan.

ESXIL (Aishylos) (mil. avv. 525-yil, Afina yaqinidagi Elevsin shahri – 456-yil Sitsiliya) – qadimgi yunon dramaturgi, “*tragediya otasi*”. Uning 90 dan ortiq dramasidan “*Forslar*” (472-yil), “*Fivaga qarshi yettovlon*” (467-yil), “*Oresteya*” (458-yil), “*Iltijog'ylar*” hamda “*Zanjirband Prometey*” bizgacha yetib kelgan. Boshqa tragediyalardan faqat parchalar ma'lum. “*Baliqchilar*”, “*Elchilar yoki istmiyliklar*” satirik dramalarining parchalari Misr papirus qog'ozlarida saqlangan. Esxil tragediyalarida insonparvarlik, vatanparvarlik kabi ijtimoiy va ahloqiy muammolarni ko'tarib chiqqan. Prometey haqidagi trilogiyasidan faqat “*Zanjirband Prometey*” tragediyasi saqlangan. Prometey timsolida zulmga qarshi, adolat uchun kurashuvchi inson obrazini yaratgan. “*Oresteya*” trilogiyasi (“*Agamennon*”, “*Xoeforlar*”, “*Yevminidlar*”)da qabila-urug'chilik hayotidan saqlanib qolgan zararli urf-odatlarini qoralab, davlat tuzumi, ichki tartiblar gumanistik asosda bo'lishi kabi g'oyalarni ilgari surgan. Uning “*Forslar*” tragediyasi mil. avv. 492-449-yillarda Yunon-Eron urushlari voqeasiga bag'ishlangan.

FEMISTOKL (Themistokles) (mil. avv. taxm. 525 – mil. avv. taxm. 460) – Afina sarkardasi, demokratik guruh rahbari, yunon-fors urushlari davrida (493/492-yildan) bir necha bor arxont va strateg. Umumiyunon qarshilik harakatini tashkil etishda hal qiluvchi rol o'ynagan. Afinani dengizda hukmron davlat bo'lishiga va Delos ittifoqi tuzilishiga erishgan.

FIDIY (Rheidias) (mil. avv. V asr) - yunon me'mori va haykaltaroshi; qadimgi yunon san'atining yirik namoyandasi. *Afina*, *Olimpiya* va boshqa yerlarda ishlagan. Afinadagi *Akropol* qurilishiga boshchilik qilgan. Fidiyning haykaltaroshlik asarlaridan antik mualliflar asarlarida tilga olingan va ko'chirilgan nusxalaridan ma'lum va mashhurlari: *Afina Promatos* (jez; taxminan mil. avv. 460); oltin va fil suyagidan ishlangan *Zevs* (Olimpiyadagi *Zevs* ibodatxonasida; *yetti mo'jizaning* biri deb e'tirof etilgan) hamda *Afina Parfenos* (Afinadagi *Parfenon* ibodatxonasida) va boshqa haykallar. Fidiy ijodi haqida uning rahbarligida va bevosita ishtirokida ishlangan Afinadagi *Parfenon* haykallari (marmar, mil. avv. 438-432; Britaniya muzeyi, London; Luvr, Parij; *Akropol* muzeyi, *Afina*) chuqur insoniylik bilan yo'g'rilgan hamda san'atlar sintezining yuksak namunasi.

FILIPP II (Rhilippos), (mil. avv. taxm. 382-336), (sharqda Faylaqus) - Makedoniya podshosi (mil. avv. 359-336-yillar). Aleksandr Makedonskiyning otasi. 359-yilda Makedoniyani birlashtirib, yagona davlat tuzishga erishadi. Makedoniyaning mavqeini ko'tarish, uning siyosiy, iqtisodiy, ayniqsa, harbiy rolini kuchaytirish maqsadida bir qancha harbiy islohotlarni amalga oshiradi. Dehqonlardan piyoda va aslzodalardan otliq qo'shin, kuchli harbiy dengiz floti, hamda 16 qatordan iborat *Makedoniya falangasini* tashkil qilgan. Falanganing 6-qatorida nayza 1-qatordagi jangchini muhofaza etardi. Jang mahalida butun falanga zirhlangan temir maxluqotga o'xshab qolar edi. Falanga qanotlarini otlar himoya qilgan. Filipp II qo'shinda qattiq intizom o'rnatgan, ularning harbiy ta'limiga katta e'tibor bergan va ularni tez-tez sinovdan o'tkazib turgan. U yagona pul birligini joriy etib, oltin va kumush tangalar zarb qildirgan. Oltin tangalar shoh nomi

bilan “*filippak*” deb atalgan. Bu islohotlar Makedoniyani har jihatdan mustahkamlagan. Filipp II Makedoniyani kuchaytirib olgach, Peloponnes urushi oqibatida zaiflashib qolgan yunon shahar-davlatlarini bosib olishga kirishadi. Mil. avv. 359-336-yillar davomida Peoniya, Fessaliya, Illiriya (bir qismi) kabi qo‘shni davlatlar, so‘ngra esa Xalkidika va boshqa Egey dengizi bo‘yi mamlakatlarini zabt etadi. Makedoniya tobeligiga Epir, Frakiya va boshqa davlatlar tushib qolgan. U ba“zi joylarni urush va janglar bilan bosib olgan bo‘lsa, boshqalarini kelishuv, hiylavakattapul hisobigao‘z davlatiga qo‘shib olgan. Filipp II o‘g‘li va sarkardalariga: “*Xurjuga oltin joylashgan eshak bilan har qanday kuchli qal“a va shaharni qo‘lga kiritish mumkin*” deb aytgan. 338-yil Filipp II Xeroneyayaqinida yunonlarning birlashgan harbiy kuchlarini tormor etadi. Natijada, Yunoniston Makedoniyaning yakka hokimligini tan oladi. Shundan so‘ng Filipp II fors hududlariga yurish qilishni rejalashtiradi. Biroq o‘z qizining nikoh to‘yi vaqtida, mil. avv. 336-yilda fitnachilar tomonidan o‘ldiriladi. Ushbu suiqaqsdan Filipp II ning xotini Olimpiadaning ham qo‘li borligi xususida mish-mishlar tarqaladi. Aleksandr suiqaqd ishtirokchilarini qidirib topadi va ularni jazolaydi. Filipp II o‘limidan keyin 20 yoshli Aleksandr Makedoniyataxtiga o‘tiradi.

FRASIBUL - mil. avv. 403-yili Afinada demokratiyani qayta tiklagan. Lekin Afina Peloponnes ittifoqiga a‘zo bo‘lib qolgan.

FUKIDID (Thukydid) (mil. avv. taxm. 470-400-yillar) - yunon tarixchisi. Afinalik badavlat aslzoda oilasida tug‘ilgan; qarindoshlaridan unga Frakiya sohilidagi oltin konlar meros qolgan. Yaxshi ta“lim olgan, o‘z zamonasining faylasuf va tabiatshunoslari bilan yaxshi aloqada bo‘lgan. Fukidid siyosiy hayotda faol qatnashgan. Peloponnes urushi davrida (424-yil) strateg va Frakiya sohillari yaqinidagi Afina eskadrasi qo‘mondoni. Biroq, Sparta sarkardasi Brasidning Amfipolni egallab olishiga to‘sqinlik qila olmagan uchun Afinada qattiq qoralanib, quvg‘in qilingan. Vatanidan olisda 20 yil quvg‘inlikda yurgan Fukidid o‘zining tarixiy asari uchun material to‘plagan. 404-yil urush tugashi bilan Afinaga qaytib kelgan. Peloponnes urushi tarixiga (mil. avv. 411-yilgacha) bag‘ishlangan “*Tarix*” asari (8 kitobdan iborat) antik davr tarixshunosligining eng yuqori cho‘qqisi hisoblanadi.

GERAKL (lotincha **Hercules**, sharq adabiyotlarida **Xiraql**) – yunon afsonalaridagi qahramon, Zevs bilan oddiy ayol Alkmenaning o‘g‘li. Afsonalarga ko‘ra, beqiyos kuchga ega bo‘lgan. U mislsiz 12 jasorat ko‘rsatgan. Gerakl *nemey sherini* va ko‘p boshli *lerney ajdahosini* o‘ldirgan, *erimanf to‘ng‘izini* tirik tutgan, *stimpfol jodu qushlarini* qirib tashlagan, amazonkalar malikasi *Ippolitaning* kamarini olgan, podshoh *Diomedni* yengib, yiqitgan va shu kabi qator mardliklar ko‘rsatgan. Shuningdek, *anteyni* yenggan, *Prometeyni* ozod qilgan. Xotini *Deyanira* uni bilmay zaharlab qo‘ygan leki *Zevs* uni o‘lmaydigan qilib qo‘yganligi bois tirik qolgan. Yunonistonning ko‘pgina joylarida, keyinchalik Italiyada Geraklga e“tiqod qilingan. Gerakl haqidagi afsonalarda insonning tabiatning dahshatli kuchlariga qarshi kurashi aks etgan. Gerakl Gerkules nomi bilan ham mashhur.

GERAKLIT Efeslik (Herakleitos Ephesios) (mil. avv. taxm. 544-483-yillar) – qadimgi yunon faylasufi, Ioniya faylasuflaridan biri. Gippokratning otasi. Oliy aristokratlar oilasida tug‘ilgan. Falsafatarixida birinchi bo‘lib obyektiv dialektika tamoyillarini ko‘rsatib bergan. Uning dunyoqarashiga Sharq falsafasi, xususan zardushtiylik falsafasi jiddiy ta“sir ko‘rsatgan. Geraklitning asarlarida zardushtiylikka, “*Avesto*”da bayon etilgan g‘oyalarga, qadimgi hind upanishadlariga oid lavhalar uchraydi. Geraklitning “*Tabiat haqida*” asaridan bizgacha 130 parcha yetib kelgan. Geraklit olamni to‘xtovsiz alangalanib va so‘nib turuvchi olovdan iborat deb bildi. Uning fikricha, hamma narsalar olovdan paydo bo‘lgan va hamma narsa olovga aylanadi. Geraklitning eng muhim falsafiy g‘oyasi - qarama-qarshiliklarning kurashi va uyg‘unligidir. Unga ko‘ra, o‘zgarishlar qarama-qarshi kuchlarning ta“siri natijasidir, qarama-qarshiliklar abadiy kurashda, hamma narsa kurash va zaruriyat oqibatida vujudga keladi. Geraklit ta“kidlashicha, urush – hamma narsaning otasi va podshosidir; u ayrimlarga xudolar, boshqalarga odamlar sifatida namoyon bo‘ladi, ayrimlarni u qulga aylantiradi, ayrimlarni esa qullikdan ozod etadi. Geraklitning fikricha, olamni bilishning asosida sezgilar yotadi. Faqat tafakkurgina donolikka olib boradi. Geraklit ta“limoti yunon falsafiy tafakkuriga katta ta“sir ko‘rsatdi. Bu ta“limotni stoiklar qabul qilib oldilar va ular orqali xristianlik va g‘arb falsafasiga tarqaldi. Yangi davrda asosan Fefel, Shleyermaxer, Lassal, Nitsshe rivojlantirdilar.

GESIOD – mashhur yunon shoiri. U mil. avv. VIII asr oxiri VII asr boshlarida yashagan. Uning “*Mehnat va kunlar*” poemasi yunon mehnatkashlariga mehr-muhabbat, tekinxo‘r aslzodalarga nafrat ruhida yaratilgan. Gesiod o‘z asarlarida mehnat ahlini ulug‘lagan.

GIPPOKRAT (Hippokrates) (mil. avv. 460, Kos oroli – 375, Fessaliya), **Buqrot, Abuqrat** - yunon vrachi, ilmiy tibbiyot asoschilaridan biri. Gippokrat Yunonistonda mashhur bo‘lgan shifokor gippokratlar sulolasining o‘n sakkizinchi avlodi. U tibbiyotga oid ma“lumotni otasi Geraklitdan olgan. Gippokrat asarlari G‘arb va Sharq vrachlari qo‘lida mo‘tabar qo‘llanma bo‘lib keldi. U tabobat haqida 70 dan ortiq asar yozgan. “*Majmuayi Buqrotiya*” (“*Buqrot to‘plami*”) nomi bilan mashhur bo‘lgan bu asarlarning aksarisini Gippokrat vafotidan keyin o‘g‘illari vashogirdlari yozgan. Gippokrat tibbiyot geografiyasiga asos slogan. Kasallik etiologiyasi (kasallik sababi) va uni aniqlash (diagnostika) masalalarini, davolash tizimini ishlab

chiqqan. Shifokor xulq-atvorining qisqacha taʼrifi boʻlgan qasamyod (“*Gippokrat qasamyodi*”) matnini ham Gippokrat yozgan deyishadi. Gippokratni “*tibbiyotning otasi*”, deb ataydilar.

GOMER (Homeros) – yunon shoiri. Uning hayoti haqida aniq maʼlumotlar yoʻq. Turli davrlarda yaratilgan tadqiqotlarda uning yashab oʻtgan davrini mil. avv. XII asrdan bilan VIII asr oraligʻida deb koʻrsatiladi. Gomerning soʻqir boʻlgani, oʻz asarlarini baxshilar kabi ogʻzaki aytgani maʼlum. Ularni kim, qachon yozib olgani maʼlum emas. Gomerga nisbat berilgan asarlar koʻp, ammo gomershunoslar koʻp tortishuvlardan keyin faqat ikki asarni – “*Iliada*” va “*Odisseya*”ni Gomerniki deb tan olishgan. Ularning ikkovi ham qahramonlik eposi boʻlib, yunon mifologiyasi asosida yaratilgan. Shu bilan birga, ularda faqat sheʼrlar, afsonalar va rivoyatlar emas, real tarixiy voqealar ham aks etgan. Jumladan, “*Iliada*” dostonida tasvirlangan Troya koʻp zamonlar afsonaviy shahar hisoblanib kelingan, ammo buyuk arxeolog Shlimann koʻp yillik izlanishlardan soʻng uni topdi va bu shahar tarixda mavjud boʻlganini isbot qildi.

KALLIY – mil. avv. 449-yili Suzada yunonlar va eroniylar oʻrtasida tuzilgan sulh uning nomi ataladi (“*Kalliy sulhi*”). U yunon tomonining vakili boʻlib, sulhni ham yunonlar manfaatini koʻzlagan holda tuzgan. Kalliy sulhiga binoan, forslar Egey dengiziga hukmronlik qilishdan voz kechadi. *Gelespont*, *Bospor* hamda Kichik Osiyodagi shahar-davlatlarning mustaqilligini tan oldi. Eron harbiy-dengiz floti Egey dengizida suzish taqiqlangan. Eron Yunonistonga koʻp miqdorda tovon toʻlashi kerak boʻlgan.

KLEON - Peloponnes-Afina urushlari davrida Brasid boshliq spartaliklar Amfiopol shahrini qamal qilganda, afina qoʻshinlariga qoʻmondonlik qilgan sarkarda. U spartaliklarga qarshi Amfiopol yaqinida qattiq jang qilib, halok boʻlgan. Jangda spartaliklar qoʻshinining boshligʻi Brasid ham halok boʻlgan.

LAMAX – mohir Afina sarkardasi. U mil. avv. 415-yilda Afina davlati boshligʻi *Nikiy* va sarkarda *Alkiviadlar* bilan birga spartaliklarga qarshi kurashish uchun Sitsiliya oroli tomon joʻnagan. Ammo bu yurish samarasiz tugagan. Mil. avv. 413-yilda spartaliklar bilan boʻlgan jangda halok boʻlgan.

LAOKOON – yunon afsonasida xudolarning xohish-irodasiga xilof ravishda Troyani saqlab qolishga uringani uchun ilonlar tomonidan ikki oʻgʻli bilan birga boʻgʻib oʻldirilgan troyalik kohin. Rados haykaltaroshlari mil. avv. III va I asrlar oʻrtasida ishlangan mashhur marmar haykallar shu mazmunda tasvirlangan.

LEONID - mil. avv. 480-yilda Kserks boshchiligidagi eroniylarning Yunonistonga qilgan uchinchi yurushi davrida Fermopil mudofaasiga boshchilik qilgan Sparta podshosi. Eron shohi Kserks Leonidga taslim boʻlishni va qurol-yarogʻlarni topshirishni talab qilgan. Leonid esa Kserks elchilariga “*Kelinglar, kuchinglar yetsa olinglar*”, - deb javob bergan. Shundan keyin Fermopilda jang boshlanib Leonid oʻz qoʻshinlari bilan ikki kun davomida eroniylarning hujumini qaytarib turgan. Lekin katta boylikka sotilgan fessaliyalik bir xoin eron qoʻshinlarini togʻ soʻqmoqlari osha yunon qoʻshinlarining orqa tomoniga olib oʻtgan. Bu voqeadan xabar topgan Leonid 300 spartalikdan boshqa hamma askarlarga chekinishni buyurgan. Leonid oʻzining 300 jangchisi bilan birga eronliklarga qarshi ikki kecha-kunduz jang qilib, qahramonona halok boʻlgan.

MARDONIY – Ahamoniylar hukmdori Doro I (522-486)ning kuyovi. Mil. avv. 492-yilda Doro I Mardoniy boshchiligida Yunonistonga katta qoʻshin yuboradi. Bu Doro I ning Yunonistonga qilgan birinchi yurushi boʻlgan va bu muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Mardoniy mil. avv. 479-yili Attikaga bostirib kirib, Afinani vaqtincha ishgʻol qilgan. Yunon polislarining birlashgan kuchlari eroniylarga zarba berib, ularni Beotiyaga chekintiradi. Plateya yonidagi jangda Eron qoʻshinlari yengilib, Mardoniy halok boʻlgan.

MENOS – Yunon afsonalaridagi Zevs va Yevropaning 3 oʻgʻlidan biri. Krit orolida tugʻilib, Krit podshosi *Asterim* tomonidan asrab olinadi. Asteriya vafotidan soʻng Krit oroliga hukmdor boʻlgan. Menos kritliklarga birinchi qonunni joriy qilgan. Yirik dengiz flotini tuzgan, dengizda hukmronlik qilgan, podsho *Mes* hukmronlik qilayotgan Megara shahrini bosib olgan. Mil. avv. II ming yillik atroflarida Krit orolida sivilizatsiya vujudga keladi va bu uning nomi bilan “*Minoy sivilizatsiya*”si deb ataladi. Arxitektor va haykaltarosh *Dedal* Menos sharafiga mashhur labirint saroyini barpo etgan.

MILTAD – Yunon-Fors urushlarining mil. avv. 490-yil 13-sentabrda boʻlib oʻtgan *Marafon jangida* afinaliklarga bosh qoʻmondon boʻlgan jasur sarkarda. U butun lashkarni jangovar tartibda saflagan. U ilgari Eronga qaram boʻlgan Frakiya Xersonesining tirani boʻlgan va Eron armiyasida ham xizmat qilgan. U qoʻshinni saflar ekan, qoʻshinning asosiy kuchini falanganing ikki yoniga toʻplagan. U shiddat bilan oʻz qoʻshinlari dushmanlari ustiga bosib boorishga undagan. Marafon yonida boʻlgan qirgʻin-barot jang afinaliklar gʻalabasi bilan yakunlangan. Marafon magʻlubiyatidan soʻng eroniylar Afinaga hujum qilmoqchi boʻlganlar. Buni oldindan bilgan Miltiad yunon qoʻshinlarining asosiy qismini Afinaga olib oʻtib, kuchli mudofaa chizigʻi hosil qilgan. Bu vaqtda Spartadan ham yordam yetib kelgan. Kuchli qirgʻoq mudofaasini koʻrgan eroniylar vatanlariga qaytib ketishga majbur boʻlganlar.

MIRON (Muron) (mil. avv. V asr) – yunon haykaltaroshi, ilk klassikaning yirik namoyandasi. Miron asarlarida inson tanasi goʻzalligi harakat bilan uygʻunlikda tasvirlangan. Miron asarlari (asosan, bronzadan ishlangan) saqlanmagan, ular haqida qadimgi mualliflarning yozmalari va Rimda marmardan ishlangan nusxalari orqaligina tasavvurga ega boʻlamiz. “*Disk otayotgan yigit*”, “*Afina bilan Marsiy*” guruhi va boshqalar.

NIKIY – Afina davlatining boshligʻi (mil. avv. 422-yildan). U Afina bilan Sparta oʻrtasidagi urush harakatlarini

to'xtatish maqsadida mil. avv. 421-yilda Sparta bilan 50 yilga mo'ljallangan sulh shartnomasini tuzgan. Sulhning tashabbuskori Nikiy bo'lgani uchun bu shartnoma *Nikiy sulhi* deyilgan. Nikiy sulhi bilan Peloponnes urushining birinchi bosqichi ham tugagan. Ammo Nikiy sulhining shartlari to'liq bajarilmagach, Afina bilan Sparta o'rtasida yangidan urush boshlangan. Mil. avv. 415-yilda Nikiy *Alkiviad* va *Lamaxlar* bilan birga spartaliklarga qarshi urush boshlab, Sitsiliya oroli tomon jo'nagan. Lekin Alkiviad xoinlik qilib spartaliklar tomonga qochib o'tgan va afinaliklarning harbiy sirlarini ularga aytib bergan. Shundan so'ng Nikiy urushni to'xtatishga umid bog'lab, urush harakatlarini paysalga solgan. Bu davr ichida sitsiliyaliklar mudofaaga tayyorlanish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Afina qo'shinlari Sirakuzani qamal qilganlar. Lekin bu qamal muvaffaqiyatsiz chiqqan. Mil. avv. 413-yili Demosfen boshliq Afina floti Sparta va ittifoqchilari tomonidan tor-mor etilgan. Jangda Alkiviad, Nikiy, Lamaxlar halok bo'lgan.

ODISSEY (yunoncha, lotincha **Uliss, Ulisses, Ulixes**) - yunon afsonasida Itaka hukmdori bo'lgan "*Odisseya*" dostonining bosh qahramoni. Yunon-Troya urushi davrida Troyani qamal qilishda ishtirok etgan. Aqlliligi, ayyorligi, uddaburonligi va jasurligi bilan shuhrat qozongan.

PARIS – "*Iliada*" dostoniga ko'ra, Sparta podshosinikiga kelib Sohijamol Yelenani Troyaga o'g'irlab olib ketgan *Troya podshosi*.

PARMENION - Makedon sarkardasi. Uning qo'shinlari eroniylardan yengilayotgan vaqtda Aleksandr unga yordamga kelib jangni o'z hisobiga hal qiladi.

PERIKL (mil. avv. taxm. 490, Afina – mil. avv. 429) - yunon siyosiy arbobi, mil. avv. 443-429-yillarda (430-yildan tashqari) Afina strategi (bosh qo'mondoni). Aristokratlar urug'iga mansub, demokratik guruh rahbari. Mil. avv. 443-yilda xalq yig'ini tomonidan Afinaning bosh strategi qilib saylangan. Perikl iste'dodli, bilimli va notiq kishi bo'lgan. U o'z faoliyati davomida demos manfaatini himoya qilib, Afina davlat tuzumini yanada demokratlashtirgan. Butun Yunonistonni Afina qo'l ostida birlashtirishga harakat qilgan va Afinani eng qudratli davlatga aylantirgan. Perikl mamlakat xalq xo'jaligining ravnaqi, me'morchilik va nadaniyat ishlarini rivojlantirish uchun o'zining katta hissasini qo'shgan. Xususan u jamoat binolari (Parfenon, Propilei, Odeon)ni qurdirgan. Shuning uchun ham u hukmronlik qilgan yillar "*Perikl asri*" deb ataladi. Tashqi siyosatda Perikl Afina dengiz qudratini oshirish va mustahkamlashga intilgan, strateg sifatida bir qancha harbiy ekspeditsiyalarga rahbarlik qilgan. Mil. avv. 431-404-yillardagi *Peloponnes urushi*, spartaliklarning Attikaga bostirib kirishi va qamalda qolgan Afinada o'lat kasalining tarqalishi natijasida Periklning mavqei pasaygan. Mil. avv. 430-yilda u strateglikka saylanmagan, bundan tashqari, moliyaviy jinoyat qilganlikda ayblanib, yirik pul jarimasi to'lashga hukm etilgan. Mil. avv. 429-yilda Perikl oqlangan va qayta strateglikka saylangan, lekin o'sha yili o'latdan vafot etgan.

PLATON Afinalik (sharqda Aflotun, haqiqiy ismi Aristokl; mil. avv. 427-yil 27-may – Afina – 347-yil) – yunon faylasufi, platonizm asoschisi. *Sokrat* unga "*Platon*" (keng yelkali, keng ko'krakli degan ma'noni beradi) deb nom qo'ygan. Platon mashhur faylasuflar bilan yoshligidan muloqotda bo'lib, ulardan ta'lim oldi. *Geraklit*, *Parmenid*, *Demokrit* va boshqa faylasuflarning asarlarini o'rgandi. Mil. avv. 380-yillarda Afina yaqinidagi *Akademiya* nomli bir bog'ni sotib oladi (bu nom shu yerlik afsonaviy qahramon Akadem sharafiga berilgan) va bu bog'da o'zining *Platon akademiyasi* deb atalgan falsafiy maktabini ochgan. *Akademiya* Afinada deyarli 1000 yil faoliyat ko'rsatadi. *Akademiyada* faqat falsafadan emas, geometriya, astronomiya, zoologiya va botanikadan ham ta'lim berilar edi. Biroq siyosiy ta'lim markaziy o'rinda edi. Ta'lim ma'ruzalar, munorazalar va suhbatlarga asoslanardi. Har kuni gimnastika mashg'ulotlari o'tkazilardi. Platon qarashlarida jamiyat, davlat to'g'risidagi ta'limot markaziy o'rinlardan birini tashkil qilardi. Platonning asarlari asrlar davomida G'arbda, Sharqda ma'lum va mashhur bo'lgan, ko'p tillarga tarjima qilingan, ularga sharhlar yozilgan. «*Davlat*» asariga *Ibn Rushd*, «*Qonunlar*»ga *Forobiy* sharhi e'tiborga loyiq. Forobiyning sharhi «*Talxisu navomisi Aflotun*» («*Aflotun qonunlari mohiyati*») deb ataladi.

PLUTARX (Plutarchos) (taxm. 46, Xeroneya, Beotiya - taxm. 127) – qadimgi yunon tarixchisi, faylasuf va yozuvchi. Afinada tahsil olgan. Umrining ko'p qismini ona shahrida jamoat va ma'rifatparvarlik ishlari bilan o'tkazgan. Platon akademiyasining ko'zga ko'ringan a'zolaridan biri sifatida platonizm g'oyalarini targ'ib qilgan. Ayni paytda muayyan da-rajada stoizizm, peripatetizm va, jumladan, pifagoreizm ta'siri ostida ham qolgan. Plutarx ta'limotida ko'proq axloq-odob, insonparvarlik masalalari etakchilik qilgan va olim falsafani insonlar uchun o'z-o'zini ma'naviy shakllantirish vositasi deb bilgan. Plutarxdan boy adabiy va falsafiy meros qolgan. Biroq uning nomini mashhur etgan yetakchi meros - tarixiy-biografik asarlar hisoblanadi. Ushbu asarlar "*Qiyosiy hayotnomalar*" umumiy nomi bilan shuhrat topgan. Mazkur asarlarda Lisandr va Sulla, Kiton va Likull, Nikiy va Krass, Agesilay va Pompey, Aleksandr va Sezar, Demosfen va Sitseron singari mashhur yunon, Rim davlat va siyosiy arboblari, sar-kardalari va notiqklarining hayot yo'llari, xulq-atvori, turmush tarzini qiyoslash yo'li bilan tarjimai hollari bayon qilingan. Badiiy-tarixiy ahamiyatga molik Plutarx biografik asar-larida Kad. Eron, Parfiya va Sug'diyona singari Sharq mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy hayotiga doir ma'lumotlar ham yoritilgan. Plutarx ilgari surgan inson-parvarlik,

ma“rifatparvarlik g‘oyalari keyingi davrlarda anchagina ilg‘or tafakkur vakillariga ma“lum darajada o‘z ta“sirini o‘tkazgan.

POLIKLET (Rolukleitos) (mil. avv. V asrning II yarmi) - yunon haykaltaroshi va san“at nazariyotchisi, yuksak klassikaning yetakchi namoyandalardan. Polikletning bronzadan yasalgan «*Dorifor*», «*Yarador Amazonka*», «*Diodumen*», «*Nayzabardor*» va boshqa haykallari nusxalaridan va qadimgi mualliflarning yozmalaridan ma“lum. Polikletning «*Risola*»sidan ayrim parchalargina saqlangan. Inson tanasi go‘zalligi va ideal mutanosibligi hamda uyg‘unligini raqamli qonunda ifodalab bergan.

PROTAGOR (Rrotagoras) Abderalik (mil. avv. taxm. 480-410) - yunon faylasufi, sofistlarning mashhur vakili. Asarlari bizgacha etib kelmagan. U talabalarga falsafa, notiqlik va bahs san“atidan saboq bergan. Protagor falsafasining asosiy qoidasi “inson barcha mavjud bo‘lgan va mavjud bo‘lmagan narsalarning mezonidir” degan tezisda o‘z ifodasini topgan. Uning fikricha, barcha narsa nisbiydir. Protagor o‘zini “sofistlar va odamlarning ustoz” deb atagan. U xudolarning mavjudligini ham, mavjud emasligini ham bilib bo‘lmaydi, deb hisoblagan. Protagor “Xudolar haqida” kitobi uchun daxriylikda ayblangan, asari yoqib yuborilgan, o‘zi Afinadan badarg‘a qilingan. Janubiy Italiyadan Sitsiliyaga ketayotib, Messina bo‘g‘ozida suvga cho‘kib halok bo‘lgan. *Platon* unga bag‘ishlab «Protagor» asarini yozgan.

SOFOKL (Sophokles) (mil. avv. 496-406-yillar) – yunon dramaturgi, shoir, siyosiy va harbiy arbob. Antik manbalarga ko‘ra, 123 drama yozgan, shulardan 7 tasi (“*Ayaks*”, 442-yildan oldinroq; “*Antigona*”, taxminan 441-yil; “*Traxinalik ayollar*”, yozilgan vaqti noma“lum; “*Shoh Edip*”, va “*Elektra*”, 430-415-yillar orasida; “*Filoktet*”, 409-yil; “*Edip Kolonda*”, 401-yil) va ayrim dramalaridan parchalar, ba“zi lirik she“rlari yetib kelgan. Sofokl o‘tmishdoshi Esxil va izdoshi Yevripiddan farqli o‘laroq, voqelikni qanday bo‘lsa, shunday qabul qilib, Yunonistonning gullagan davridagi demokratiya asoslariga shubha bilan qaramagan. Sofokl antik davr tragediyalari uchun ustuvor ahamiyatga ega bo‘lgan shaxsning ma“naviy shakllanishi muammosini yechishda dunyoning Parvardigor tomonidan idora etilishini nazardan qochirmagan. Sofokl Esxildan farqli o‘laroq, tragediyaning trilogiya ko‘rinishlaridan voz kechib, har bir asarida syujetning mustaqilligiga erishadi. Uning ikkinchi yangiligi 3 aktyor ishtirokidagi sahnalardan samarali foydalanishidir. Sofokl jahon adabiyoti tarixidan bir necha monumental obrazlarni yaratgan ijodkor va jiddiy dramatik kompozitsiyalar ustasi sifatida o‘rin egallagan.

SOKRAT (Sokrates) (sharqda Suqrot mil. avv. 471 - Afina - 399) – yunon faylasufi. Haykaltarosh *Sofriniks* va doya *Fenaretta* oilasida tug‘ilib o‘sgan. O‘z ta“limotini og‘zaki bayon qilgan, hech qanday yozma manba qoldirmagan. Sofistlarga qarshi kurashish va yoshlarni tarbiyalashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan. Atrofiga ko‘plab iqtidorli talabalarni jamlagan. Bu talabalarning bir qismi (*Alkiviad*, *Kritiy* va boshqalar) Afina demokratiyasiga qarshi kayfiyatda bo‘lgan. Sokratni demokratiyaga nisbatan dushmanlikda asossiz ayblashgan. Aslida u boshqaruvning hamma shakli – monarxiya, mustabidlik, aristokratiya, plutokratiya va demokratiyani, agar ular adolatni buzayotgan bo‘lsa, tanqid qilgan. Sokrat ta“limotidagi tanqidiy ruh Afina hukmron doiralari xavotirga solgan. Buning natijasida Sokrat yoshlarni yo‘ldan adashtirganlik, fuqarolik me“yorlarini buzganlik hamda “*yangi xudolarga sajda qilish*”da ayblanib, sudga berilgan va o‘lim jazosiga hukm qilingan. Bu hukm turmada Sokratga zahar ichirish yo‘li bilan ijro etilgan. Sokratning falsafiy ta“limoti to‘g‘risidagi ma“limotlarni unga zamondosh va shogirdi bo‘lgan *Ksenofont*, *Platon*, keyinroq *Aristotel* yozib qoldirgan. Sokrat faqirona kun kechirib, doimo eski liboslarda, oyoq yalang yurardi. Uning turmush tarzi ham, so‘zlari va suhbatlari ham odamlarda katta qiziqish uyg‘otardi. Faylasuf ko‘p vaqtini odam gavjum maydonlarda, xiyobonlarda o‘tkazgan. O‘zining suhbatidan bahramand bo‘lish niyatida yurgan istalgan kishi bilan savol-javob qilgan. Ushbu muloqotlarning uslubi va xarakteri Platonning suhbat tarzida yozilgan asarlarida o‘z ifodasini topgan. Sokrat o‘z falsafiy tadqiqotlariga axloqiy masalalarni asos qilib olgan.

SOLON (mil. avv. 640/635 Afina - mil. avv. 559) – mil. avv. 594-yilda Afina arxonti (hokimi) etib saylangan zodagon. Solon aslzodalardan bo‘lib, kambag‘allashib qolgan oiladan chiqqan edi. U jasur jangchi, shoir va ajoyib notiq bo‘lib o‘z she“rlarida xalqni mardlikka, vatanparvarlikka va jasoratga undagan. U yoshligida dengiz savdosi bilan shug‘ullangan. Solon o‘ta bilimdon bo‘lib, juda ko‘p kitob o‘qir va bilish, o‘rganishdan charchamas edi. Solon arxont bo‘lib saylangandan keyin Afina uchun juda muhim bo‘lgan Salamin oroliga qo‘shin yuborgan va uni Afinaga qo‘shib olgan. Solonning eng muhim ishlaridan biri mamlakatda siyosiy, iqtisodiy islohotlar o‘tkazishdan iborat bo‘lgan va bu islohotlar tarixda “*Solon islohotlari*” deb nom olgan. Solon davlatni idora qilishning oldingi tizimini o‘zgartirdi. Avvalgi boshqaruv tizimi - *aristokratiya* (eng yaxshi odamlar hokimiyati)ni *demokratiya* (xalq hokimiyati)ga almashtirdi. Davlat boshqaruvida faqat fuqarolar ishtirok eta olardi. Ayollar va ajnabiylar (ularni *meteklar* deyishgan) qabul qilinayotgan qonunlar muhokamasida va ovoz berishda ishtirok eta olmasdilar. Solon dehqonlarning qarzlarini bekor qildi va dalalardagi “*qarz toshi*”ni olib tashladi, qarz tufayli qulga aylantirilgan ozod kishilar qullikdan ozod etdi, urug‘chilik munosabatlariga uzil-kesil barham berdi. Siyosiy huquq va lavozimlar kishilarning mol-mulkiga qarab belgilanadigan bo‘ldi. Solon islohotlaridan keyin Attika aholisi *fuqarolar* va *qullarga* ajratiladigan bo‘ldi.

VENTRIS - 1953-yilda qadimgi kritiklarning chiziqli “B” yozuvini tarixshunos Chadvik bilan birga o‘qib chiqqan ingliz olimi.

YELENA Sohibjamol – yunonlarning “*Iliada*” dostonida eng chiroyli ayol Sparta podshosi *Menelayning* rafiqasi. Troya podshosi *Paris* Sparta podshosinikiga tashrif buyuradi va Yelenani sevib qolib, Troyaga o‘g‘irlab olib ketadi. Voqeadan xabar topgan Sparta podshosi Parisdan qasos olishga ahd qiladi va barcha spartaliklarni Troya bilan urushga chaqiradi. Yunonlar 9 yil Troyani qamal qilib, 10-yil deganda bosib oladilar.

YEVRIPID (mil. avv. taxm. 480-406-yillar) – qadimgi yunon dramaturgi, mashhur fojia-navis. Ijodini she“riyatdan boshlagan, 92 pyesasidan 17 tasi fojia-viy va 1 satir dramasi (fojia-viy asarga qo‘shimcha hazil pyesa) bizgacha yetib kelgan. Ular mifologik mazmun asosida yaratilgan bo‘lsa-da, inson shaxsi asosiy o‘rindaturadi. Yevripid zamondoshlari (dramaturglar Esxil, Sofokl) dan farqli o‘laroq fojialarni ilohiy kuchga emas, jamiyat nuqsonlari, kishilarning shaxsiy qilmishlariga bog‘laydi. Mif va ma“budalarning mazmun rivojidadagi rolini tubanlashtiradi. Ijodida maishiy hayot manzaralari, oddiy kishilar obrazi salmoqli o‘rin egallaydi. Yevripid fojia-viy asar tarixidabirinchi bo‘lib ayol kishini markaziy obraz qilib olgan “*Ifigeniya*”, “*Avlidada*”, “*Alkestida*” qahramonlari jamiyat va oila manfaati yo‘lida qurbon bo‘lishga tayyor qahramonlardir.

SHLIMANN Genrix – XIX asr oxirida Gomer hikoyalarini tadqiq qilib, Qadimgi Troya joylashgan yerni hisoblab chiqqan nemis olimi. U 1870-yilda Turkiyadagi Hisorlik tepaligi xarobalari hududida qazishmalar olib borib, Troya qoldiqlarini topgan.

CHADVIK - 1953-yilda qadimgi kritiklarning chiziqli “B” yozuvini tarixshunos Ventris bilan birga o‘qib chiqqan ingliz olimi.

Atama va tushunchalar

AFINA - Yunoniston tarixi va madaniyatida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan shahar-davlat (polis). Afina Yunonistonning *Attika* deb atalgan tog‘li joyida vujudga kelgan. Arxeologik ma“lumotlarga ko‘ra, bu joylarda odamlar neolit davridan boshlab yashagan. Attikaliklar *Afina mabudasiga* sajda qilganlar. Mil. avv. IX-VIII asrlarda Attikadagi qishloqlar birlashib Afina shahri vujudga keldi. Bu vaqtda (Gomer davri) harbiy demokratiya susayib, urug‘chilik munosabatlari yemirila boshlagan edi. Hokimiyatni *urug‘ aristokratlari* (Evpatriklar) boshqarardilar. Mil. avv. VII asrda Afinada evpatriklar siquvi kuchayib dehqonlar ahvoli og‘irlashgan edi. Mil. avv. 594-yilda savdogarlar aristokratiyasidan *Solon* arxon (hokim) bo‘ldi. Solon Afinada ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan o‘zgartiradigan islohotlar o‘tkazdi. Aristokrat naslidan bo‘lgan *Pisistrat* o‘z tarafdorlari va yollanma askarlariga tayanib, mil. avv. 560-yilda o‘zini Attika dehqonlarining dohiysi deb e“lon qildi va Afinaning mustabid hokimi bo‘lib oldi. Pisistrat o‘ziga qarshi bo‘lgan aristokratlarning yerlarini tortib olib, dehqonlarga ulashib berdi, ularga davlat hisobidan pul qarz berishni joriy etdi. Pisistrat davrida Afinada savdo munosabatlari rivojlandi. Ibadatxona va qasrlar qurildi, suv quvuri o‘tkazildi. Pisistrat va uning o‘g‘illari saroyda eng yaxshi adiblarni to‘pladilar. Gomerning “*Odisseya*” va “*Iliada*” asarlari yozib olindi. Afinada dastlabki *teart* vujudga keldi. Mil. avv. 527-yilda Pisistrat vafot etdi va hokimiyat uning o‘g‘illari *Gippiy* va *Gipparxga* o‘tdi, lekin mustabid hokimlik uzoq davom etmadi. *Gipparx* fitnachilar tomonidan o‘ldirildi, *Gippiy* esahokimiyatdan haydaldi (510-yil). Yirik savdogar vahunarmandlar vakili *Klisfen* xalq qo‘zg‘alonlariga boshchilik qilib, hokimiyatni qo‘lga oldi (508-yil). U to‘rtta urug‘chilik o‘krugi o‘rniga o‘nta hududiy okrug tashkil etdi. Shu bilan urug‘chilik jamoasining so‘nggi qoldiqlari barham berildi. Mil. avv. V asr boshida yunon-fors urushlari boshlandi. *Marafon jangida* (mil. avv. 490-yil) yunonlar forslarga qattiq zarba berdilar. 480-yilda *Kserksning* juda katta qo‘shini Bolqon yarimoroliga bostirib kirdi. *Salamin* oroli yonidagi dengiz jangida yunonlar g‘alaba qildilar. Afinada Egey dengizi davlatlarining birlashuvidan iborat *Delos ittifoqi* tuzildi. Bu ittifoq keyinroq Afinaning dengizdagi hukmronligini ta“minladi Afijnadan tashqariga vino, zaytun moyi, turli hunarmandchilik buyumlari chiqarilar, chetdan asosan, qullar, g‘alla va yog‘och keltirilar edi. Afinada *Perikl* hukmronligi davri (mil. avv. 444-429-yillar) qadimgi quldorlik demokratiyasining namunasi edi. “Perikl oltin asri” deb atalgan yillar Afina madaniyatining eng yuksak darajada taraqqiy etgan davri bo‘ldi. Bu davrda Afinada tarixchi *Gerodot*, faylasuf *Anaksagor*, haykaltarosh *Fidiy*, *Esxil*, *Sofokl* va *Yevripid* kabi tragediya namoyandalari yashagan. Me“morchilik ustalari - *Iktin* va *Kallikratlar* Fidiy rahbarligida Afina ma“budasi ibodatxonasi - *Parfenonni* bunyod etganlar. O‘sha vaqtlarda Afina yozuvchilarining tili (attika lahjasi) keng tarqalgan va ellinistik davlatlarda adabiy til hisoblangan. Periklning butun Yunonistonni Afinaga bo‘ysundirishga qartatilgan tashqi siyosati yunonlar davlatidagi boshqa guruhlarining qarshiligiga duch keldi. Bu guruhlar orasuda *Sparta* boshchiligidagi *Peloponnes ittifoqining* e“tibori baland edi. Peloponnes ittifoqi demokratik tartibga qarshi oligarxiya tartibini yoqlab chiqdi. o‘rtadagi qarama-qarshilik butun Yunoniston uchun halokatli bo‘lgan *Peloponnes urushini* (mil. avv. 431-404-yillar) keltirib chiqardi. Urushda mag‘lubiyatga uchragan Afina o‘zining Yunonistonda tutgan yetakchilik mavqeini yo‘qotdi. Lekin bu mag‘lubiyatdan so‘ng ham Afina davlati yana ancha vaqtgacha qadimgi dunyo madaniyatining eng yirik markazlaridan biri bo‘lib keldi. Mil. avv. 338-yilda Makedoniya poshosi *Filipp II Xeroneyadagi jangdan* so‘ng Yunonistonni o‘ziga

bo'ysundirdi. Afina bilan Rim imperiyasi o'rtasidagi do'stlik munosabatlari mil. avv. 88-yilgacha davom etib keldi. 86-yilning 1-martida rimliklar Afinani bosib oldilar, ko'pgina bino va qasrlar vayron qilindi. ammo Rim sarkardasi Sulla Afinaning o'tmishdagi shuhratini e'tiborga olib, unga ozodlik in'om etdi. Mil. avv. 27-yilda Butun Yunoniston Rim imperiyasining mustamlakasiga aylandi. Shunda ham Afina o'z-o'zini mustaqil idora etar, Rim noibiga itoat etmas, soliq to'lamas edi. Afina ilmiy va madaniy markaz sifatidagi ahamiyatini yoqotmadi, badavlat rimliklar shu yerga kelib ma'lumot olar edilar. Rim imperatorlarining ba'zilari, ayniqsa *Adrian* Afinaga alohida ahamiyat berib, unga ko'rkam imorat, ibodatxonalar qurdirgan, kutubxona va gimnaziyalar tashkil etgan. Milodiy III asrdan varvarlar istilosi boshlangandan keyin Afina uzil-kesil tanazzulga yuz tutdi. Vizantiya imperiyasi tashkil etilishi bilan Afinadagi san'at va madaniyatning buyuk yodgorliklari Konstantinopolga olib ketildi. 529-yilda Vizantiya imperatori Yustinianning buyurug'iga binoan Afinadagi oxirgi maktablar yopildi. Shu bilan qadimgi Afina madaniy tarixi tugadi.

AFINA (*Afina Pallada*) - yunon afsolaridagi urush va g'alaba, san'at va hunarmandchilik, bilim va donolik ma'budasi. *Zevs*ning qizi. *Zevs*ning boshidan to'la qurollangan holatda (dubulg'a va sovut bilan) tug'ilgan. Afina shahrining homiysi. Rim afsonasidagi *Minervaga* mos keladi. Yunon san'atining nodir yodgorligi bo'lgan Afinadagi *Parfenon ibodatxonasi* oldida Afinaning jasur qiz shaklida tasvirlangan katta haykali qo'yilgan. Afina shahriga bu ma'budning nomi qo'yilgan.

AFRODITA - yunon afsonasida dastlab hosildorlik, keyinroq sevgi va go'zallik ma'budasi. Afrodita dengiz xudosi va dengiz sayohatchilarining homiysi ham edi. Afsonalarga qaraganda, Afrodita dengiz ko'pigida tug'ilgan, asosiy ibodatxonalaridan biri *Qibris orolining Pafos* shahrida bo'lgan. Afroditaga sig'inish oldin Kichik Osiyo, Qibris oroli va boshqa orollarda keng yoyilgan bo'lsa, keyinroq Bolqon yarimoroli va Yunonistonga tarqalgan. Afrodita qadimgi rimliklarda *Venera* deb yuritilgan.

AGORA - Qadimgi Yunonistonda xalq yig'inlari o'tkaziladigan shahar maydoni. Agora dastlab *Vasilii saroyi* oldida o'rnatilgan, keyin mustahkamlangan tepa etagidagi akropolga ko'chirilgan. Eng mashhur agora *Afinada* bo'lib, akropolning shimolida joylashgan. *Afina agorasi* jamoat binolari, usti berk galeriyalar, xudolarga atab qurilgan ibodatxona, e'tiborli kishilar nomini abadiylashtirish uchun qo'yilgan yodgorliklar va oshqalarni o'z ichiga olgan. Bizning davrimizgacha saqlangan *Gefest ibodatxonasi* ham agoraga borib taqaladi.

AID (*Gades, Pluton*) - yunon mifologiyasida yer osti dunyosi va o'liklar saltanatining xudosi. Shuningdek mazkur saltanatning o'zi ham Aid deb atalgan.

AKROPOL (yunoncha **akros** - *yuqori*, **polis** - *shahar*) - yunon shaharlarining muhofazalangan va balandlikka joylashgan qismi, yuqori shahar. *Afina* Akropolining qadimgi mudofaa devorlari mil. avv. II mingyillikka oid. Odatda Akropol dastlabki manzilgoh bo'lib, uning atrofida ubcha mustahkam bo'lmagan quyi shahar deb atalmish qism joylashgan. Akropol dastlab yunon jamoasining diniy va madaniy markazi bo'lgan. Akropollarning ayrim xarobalarigina (*Miken, Agros* kabi) saqlanib qolgan. Bular o'sha davr moddiy-madaniy va ma'naviy hayotining yuksak tarqqiyotidan darak beradi. Ular orasida mil. avv. 447-438-yillarda haykaltarosh *Fidiy* rahbarligida me'morlar *Iktin, Kallikrat* qurgan *Afina Akropoli* mashhur. Afina Akropoli majmuasidagi binolar orasida *Parfenon ibodatxonasi* diqqatga sazovordir. Afina Akroplida arxeologik qo'riqxonaga va muzey barpo etilgan.

AMFORLAR- yunonistonlik mohir ustalar ishlagan qo'sh quloqli katta-katta xumlar.

ANTI-K DAVR (lotincha **antiquus** - *qadimgi*) - Qadimgi Yunoniston va Qadimgi Rim tarixi va madaniyatining ellinizm davrini anglatadi.

APOLLON - yunon mifologiyasi va dinida olimp xudosi. *Zevs* va *Letoning* o'g'li, shifo baxsh etuvchi, sohibkaromat va san'at homiysi. Apollonga sig'inish Kichik Osiyoda boshlanib, mil. avv. II mingyillikda Yunonistonga, u yerdan Rimga tarqalgan. Dastlab cho'ponlar homiysi, olmozorlar xudosi deb tanilgan. Uni she'riyat va musiqa homiysi sifatida ham e'zozlashgan. Qadimgi yunon san'atida Apollon qo'lida o'q-yoy yoki musiqa asbobi ushlagan yosh yigit qiyofasida tasvirlangan.

ARES - yunon afsonasida urush xudosi.

ARGONAVTLAR TO'G'RISIDA AFSONA - Qadimgi yunon adiblari tomonidan yaratilgan afsona. Afsona shunday boshlanadi: Kavkazda – Qora dengiz sohilidagi o'rmonda oltin barra – oltin junli qo'y terisi osib qo'yilgan ekan. Uning egasi dengiz sohillarining xo'jayini bo'lgan podsho ekan. Aslo ko'zini yummaydigan bir ajdar ana shu oltin barrani qo'riqlab yatarikan. Oltin barrani qo'lga kiritish uchun uzoq xatarli safarga borishga ahd qilgan botir yigitlar Yunonistonning hamma tomonlaridan yig'ilib kelishibdi. Ularga zodagon yigit *Yason* boshchilik qilibdi. *Arg* ismli mohir bir usta ular uchun yog'och kema yasab beribdi, bu kema yelkan bilan, ham eshkaklar bilan yurar ekan. Ustaning nomidan olib, bu kemani "*Argo*" deb, sayohatchilarni esa *argonavtlar* deb atashibdi. Argonavtlar uzoq vaqt suzib yurishibdi. Ular goh ajralib, goh yana qoshilib, dahshatli kuch va guldurash bilan bir-biriga kelib uriladigan qoyalar o'rtasidan suzib o'tishibdi. "*Argo*" bu qoyalar orasidan zo'rg'a sirg'ilib o'tishga ulguribdi: qoyalar rul sifatida boshqariladigan eshkaklarning oxirgi taxtachasini majaqlabdi, xolos. Argonavtlar ko'p sarguzashtlarni boshlaridan kechirib, Kavkazga yetib

kelishibdi. Yasoq agar xavfli topshiriqni bajaradigan bo'lsa, podsho unga oltin barrani berishni va "da qilibdi. Podshohning qizi sehrger *Medeya* Yasonga g'aroyib tarzda ta"sir qiladigan moy dori beribdi. Yason shu moy dori bilan badanini artgan ekan, badani g'ayri insoni kuchga to'lib, oyoqlari xuddi omburdek mustahkam bo'lib qolibdi. Nafasidan olov purkab turadigan ikkita bahaybat ho'kiz shoxlarini cho'zib, Yasonga tashlanibdi. Lekin ularning zarbasi Yasonni hatto o'rnidan qo'zg'ata olmabdi. Podshoning buyurug'i bilan Yason ho'kizlarni omochoq qo'shib, yer haydabdi va unga ajdarlarning tishlarini ekib chiqibdi. Ekilgan shu tishlardan avvaliga yer ostidan nayzalarning uchlari va dubulg'alarining usti ko'rinibdi, so'ngra esa qurol-yarog'lari misdan yasalgan butun boshli qo'shin unib chiqibdi. Bu qo'shin Yason ustiga daxshat bilan bostirib kela boshlabdi. Yason qo'shin orasiga tosh otibdi. Shundan keyin jangchilar bir birlari bilan mushtlashib ketishibdi, bu vaqt esa Yason ularni o'z qilichi bilan birma-bir qirib tashlabdi. Garchi Yason topshiriqni bajargan bo'lsa ham podsho unga oltin barrani bermabdi. Shunda *Medeya* oltin barrani qo'riqlab yotgan ajdarni sehr bilan avrab, uxlatib qo'yibdi. Argonavtlar oltin barrani olib, kemalariga tushib, sohildan jo'nab ketishibdi. Ular iz quvlovchilaridan zo'rg'a qutilib, Gretsiyaga qaytib kelishibdi.

ARISTOKRATIYA (yunoncha *aristokratia* - *yaxshi odamlar hukmronligi*) - iqtisodiy hukmron sinf, zodagonlarning siyosiy hokimiyati, hukmronligi. Aristokratiya birinchi marta antik davrning mashhur mutaffakkirlari - *Aristotel*, *Platon* tomonidan quldorlik davlat tuzumini idora etish vositasi sifatida ishlab chiqilgan.

ARTEMIDA - yunon mifologiyasida ovchilik xudosi, hayvon va qushlar homiysi; oy ilohasi. Keyinroq ayollar iffatining homiysi. *Zevs* va *Letoning* qizi. *Apollonning* egizak singlisi. Boshida o'q-yoy, ba"zan yarim oy holatida tasvirlangan. Rim afsonalarida *Diana* timsoliga mos keladi.

ARXONT (yunoncha *archon* - *boshliq, hukmdor*) - Yunonistondagi oliy mansabdor shaxslar. Rivoyatlarga ko'ra, arxontlik lavozimi umrbod hisoblangan, keyinroq 10 yilga, mil. avv. 683-yildan boshlab esa bir yilga keltirilgan. Arxont 9 kishidan iborat bo'lgan. Mil. avv. VI asrda Solon islohotidan keyin arxontlik lavozimiga oliy darajadagi mulkdorlar saylangan. Klisfen islohotidan so'ng (mil. avv. V asr) arxont o'zining siyosiy ahamiyatini yo'qotgan.

AXEYA ITTIFOQI - yunon shahar-davlatlarining uyushmasi. U mil. avv. 280-yilda tashkil topgan. U Axeya davlatida tashkil topganligi uchun shunday deb atalgan. Ittifoqqa Korinf, Megara, Agros va Peloponnesdagi boshqa yunon shahar-davlatlari a"zo bo'lganlar. Bu ittifoq Makedoniyaga qarshi qaratilgan edi. Mil. avv. 146-yilda Axeya Ittifoqi davlatlari rimliklarning jabr-zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'targanlar. Qo'zg'olonchilar qarzlarni bekor qilinishini, soliqlarni kamaytirilishini va rimliklarning zo'rvonligiga barham berilishini talab qilganlar. Qo'zg'olonni bostirish uchun Rim senati qo'zg'olonchilar ustiga katta qo'shin yuborgan. Rim legionlari qo'zg'olon markazi Korinfga hujum qilganlar. Ittifoqchilar bilan bosqinchilar o'rtasida shiddatli jang boshlangan. Ko'p odamlar qirilgan. Rim askarlari Korinfni ishg'ol qilib boyliklarini talab, unga o't qo'rganlar. Aholining ko'p qismi qul qilib olib ketilgan. Axeya Ittifoqi tarqatib yuborilgan. Yunonistonning ko'pgina shahar-davlatlari Rimga itoat ettirilgan. Sparta bilan Afinaning mustaqilligi nomigagina saqlanib qolgan. Rimliklar Makedoniya va Yunonistonning juda ko'p boyliklarini Italiyaga tashib ketganlar. Rim varvarlari Yunonistondagi ajoyib obidalarni vayron etganlar.

AXEYLAR - mil. avv. II mingyillik boshlarida Fessaliyada yashagan asosiy yunon qabilalaridan biri, Peloponnesda ham yashaganlar. Axey so'zi Xett hujjatlarida (mil. avv. 14 asr), Gomer asarlarida uchraydi. Axey davlatlari: *Miken*, *Pilos* va boshqalar. Troya urushida qatnashganlar. Mil. avv. XII asrda *doriylar* tomonidan Kichik Osiyo, Ki prgavaboshqaorollarga, Peloponnesning shimoligasiqib chiqarilgan (viloyat Axayyanomini olgan).

BESHYUZLAR KENGASHI - Qadimgi Afina davlatining ma"muriy-nazorat organi bo'lib, u har yili chek tashlash yo'li bilan qaytadan saylangan. Bu kengash kundalik joriy masalalarni hal qilar edi. Uning qarorlari Xalq majlisida tasdiqlanardi. Beshyuzlar kengashida *strateg* rahbarlik qilgan.

BUYUK YUNON KOLONIYALASHTIRILISHI - mil. avv. VII-VI asrlar Qadimgi Yunoniston tarixida ommaviy ko'chib joylashish va koloniyalar tashkil etish davri "*Buyuk yunon koloniyalashtirilishi*" nomini oldi. Qora dengiz sohilida *Olviya*, *Xersones*, *Pantekapey*, *Tanais*, *Fasis*, *Trapezund* va boshqa yirik koloniyalar vujudga keldi. O'rtayer dengizi sohillarida yuzdan ortiq yunon koloniyalari tashkil topdi.

DANAYLAR - Gomer o'zining "Iliada" asarida yunonlarni shunday atagan.

DEDAL VA IKAR HAQIDA AFSONA - Yunonistonda yaratilgan qadimiy doston. Yunon afsonalarida aytilishicha, Kritda mohir arxitektor, haykaltarosh, ko'pgina foydali asboblarning ixtirochisi bo'lgan *Dedal* degan bir kishi yashar ekan. U Krit podshosiga labirint - chalkash yo'lakli bir bino qurib beribdiki, unga kirgandan keyin chiqib ketishi mumkin emas ekan. Dedal Kritdan bosh olib chiqib ketmoqchi bo'lar ekan, lekin podsho uni qo'yib yubormas ekan. Shunda Dedal o'zi va o'g'li *Ikar* uchun qush patlarini mum bilan yopishtirib, qanot yasabdi. Ular qanotdan foydalanib, Kritdan uchib ketishibdi. Dastlab Ikar otasining orqasidan uchib boribdi, lekin uchishga mahliyo bo'lib ketib, baland osmonga ko'tarilibdi. Quyoshning issiq nurlari mumni eritib yuboribdi. Ikar dengizga yiqilib tushib, cho'kib ketibdi: faqat qanotlarining

patlarigina to'liqlarda suzib yuribdi. Dedal bo'lsa uzoq Sitsiliya oroliga uchib borib qo'nibdi.

DEMETRA - yunon mifologiyasida dastlab hosildorlik, dehqonchilik, keyinchalik nikoh va oilaviy hayot ma'budasi. *Kronos* va *Reyaning* qizi, *Zevsning* singlisi, *Persefonaning* onasi. Demetra odamlarga bug'doy boshog'ini sovg'a qilgan va ularni dehqonchilikka o'rgatgan. Yer osti saltanati xudosi *Aid* Persefonani o'g'irlab ketganda Demetra g'azablangan va yer hosil bermay qo'ygan, ocharchilik boshlangan. Shunda *Zevs* Persefonaga yarim yil yerda onasi bilan, yarim yil u dunyoda *Aid* bilan bo'lish buyurgan. Bu afsonada o'simlik dunyosining har yili xazon bo'lishi va yangidan uyg'onishi jarayoni aks etgan. Demetra rimliklar mifologiyasidagi *Seraraga* mos keladi.

DEMOKRATIYA (yunoncha **demos** - *xalq* va **kratiya**) - fuqarolar erkinligi va tengligi qonunlarda mustahkamlangan, xalq hokimiyatchiligining vosita va shakllari amalda o'rnatilgan va yuzaga chiqarilgan siyosiy tuzum.

DEMOS (yunoncha **demos** - *xalq*) - Yunonistonda fuqarolik huquqlariga ega bo'lgan erkin aholi. Mil. avv. V-IV asrlardan boshlab demos aholi (asosan, shaharda yashovchilar) ning kambag'al qatlamlari nomi.

DIADOHLAR (vorislar) – Makedoniyalik Aleksandr vafotidan keyin turli hududlar ustidan hokimiyatni egallab olgan harbiy sarkardalar.

DIONIS - yunon mifologiyasida uzumchilik va sharob xudosi. *Zevs* bilan fivalik malika *Semelaning* o'g'li. Dionis sharafiga bag'ishlangan bayramlar o'ta xushchaqchaqlik, kayf-safo bilan o'tgan.

DORIYLAR - Yunonistonning to'rt asosiy qabilalaridan biri. Mil. avv. XII asrda Shimoliy va O'rta Yunonistondan Peloponnesning janubi-g'arbiga (Argolida, Messeniya, Lakoniya), keyinchalik Rodos, Krit, Kos orollari va Kichik Osiyo (Knid) hamda Janubiy Italiya, Sitsiliyaning turli joylariga borib o'rtnashganlar. Doriylar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Peloponnesda doriylar hukmron elat bo'lgan, ishlab chiqarishda qullar mehnatidan foydalanilgan, davlat vujudga kelgan. Doriylar boshqa yunon qabilalaridan o'zining harbiy intizomi, barqaror urug'chilik urf-odatlari, mag'rurliklari va hayot tarzi bilan ajralib turgan. Bular *Sparta* ahli uchun xos bo'lgan. Doriylar shevasi adabiy til hisoblangan. Madaniyat sohasida doriylar boshqa yunon qabilalaridan, ayniqsa *ioniyaliklardan* ancha ortda qolganlar. Doriylar yashagan hududlarda yirik quldorlik davlatlari vujudga kelgan.

DRAKONT QONUNLARI - Afina hukmdori *Drakont* tomonidan tuzilgan xalq boshqaruvini bekor qilish to'g'risidagi qonunlar to'plami. Bu qonunlar mil. avv. 621-yil (VII asr)da yozilgan va amalga kiritilgan. Drakont qonunlarida jinoyatchilarni jazolash uchun qattiq jazo berganlar. "Drakont qonunlari" haqida afinaliklar "*Ular siyoh bilan emas, qon bilan yozilgan*", der edilar. Bu davrda Afinada aslzodalarning mavqei oshib ketgan. Shu tufayli ular o'z idora usullarini "*aslzodalar hokimiyati*" deb ataganlar. Avvaliga afinaliklar bu qonunlarga itoat etishgan, so'ngra norozi bo'la boshlashgan va Drakontni shahardan haydab yuborishgan.

ELLADA - Qadimgi dunyoda, dastlab Fessaliyadagi kichikroq hududlarning, keyinchalik butun Gretsiyaning nomi. 1833-yildan Gretsiya rasman *Ellada* deb ataladi.

ELLINLAR - Qadimiy yunonlar; dastlab Yunonistonning barcha aholisi shunday deb atalgan.

EOS - Qadimgi yunon mifologiyasida tonggi shafaq ilohasi, qadimgi rimliklarda - *Avrora*.

ERGASTRIYA – Yunonistonning yirik qishloqlari va shaharlarida mavjud bo'lgan ishxonalar va ustaxonalar. Bunday ustaxonalarda 20-30 kishi ishlab, ularning asosiy qismini yollanma ishchilar va qullar tashkil etgan.

EROS - yunon afsonasida sevgi xudosi.

ESKULAP - qadimgi yunon mifologiyasida tabiblik xudosi. Mil. avv. III mingyillikdan boshlab Rimda ham shu xidoga sig'inishgan.

FALANGA (yunoncha **phalanx**) - Yunonistonda og'ir qurolli piyoda askar (goplit)larning jips safga tizilgan ko'p qatorli jangovar tartibi. Falangada askarlar orasidagi masofa 0,5-1 m ni tashkil etgan. Falanga, asosan, 8-16 (ba'zan 25) qatordan iborat bo'lib, safda turgan 1000 jangchi 500-1000 m.gacha frontga cho'zilgan. Falanga *Troya urushigacha* ma'lum bo'lsa-da, biroq, u mil. avv. VI asrga kelib to'la shakllanadi. Makedoniyalik *Filipp II* Falanga tarkibiga muayyan o'zgarishlar kiritadi, uni suvoriylar bilan mustahkamlaydi. Makedoniya katta falangasi 16384 goplitlar, 8192 peltastlar va 4096 otliq askarlardan tashkil qilingan. Falanganing loxos (16 goplitlardan iborat bir qator), sintagma (16 loxoslar) va kichik Falanga (16 sintagma)dan iborat bo'linmalari tuzilgan. Falanga safi (jangovar tartibi) kvadrat, ombir hamda o'yiqlik ko'rinishida bo'lgan. Falanga, asosan, uzun nayzalar yordamida ro'paradan qaqshatqich zarba berish uchun mo'ljallangan. Falanganing janggohda manyovr qilish imkoniyati nisbatan cheklangan. Harakat paytida falanganing safi tez buzilib ketar edi. Falanga Qadimgi Rimda (mil. av. IV asr oxiri) manipula (legion bo'linmasi) safi joriy qilingunga qadar qo'llanilgan.

FEMIDA - yunon mifologiyasida odil sud ma'budasi. Ko'zi bog'langan (odillik alomati), bir qo'lida tarozi, ikkimchisida qilich ushlagan holda tasvirlangan.

FERMOPIL JANGI - yunon-fors urushlari davridagi *Lamiya shahridan* janubi-sharqda joylashgan Fessaliya bilan O'rta Yunoniston o'rtasidagi tog' yo'lagida sodir bo'lgan jang (mil. av. 480-yil). Oz sonli

yunon ittifoqchi qo‘shini (5 ming kishiga yaqin) Sparta podshosi *Leonid* boshchiligida Fermopil yo‘lagidagi pozitsiyani egallab, axomaniylar podshosi *Kserks* qo‘shini yo‘liga g‘ov bo‘lgan. Yunon qo‘shinidan qochib o‘tgan xoin yordamida forslar yunonlarning orqa tomoniga o‘tib olishga muvaffaq bo‘lishgan. Shunda Leonid asosiy kuchlarini Afinani mudofaa etish uchun jo‘natgan, o‘zi esa 300 ta spartalik bilan Fermopilni qattiq mudofaa qilishni davom ettirgan. Tengsiz jangda barcha jangchilar halok bo‘lgan. Fors qo‘shinlari O‘rta Yunonistonga bostirib kirib Afinani egallashgan.

FETLAR – Attikaning yersiz, kambag‘al kishilari. Ular oliy mansabdagi vazifalarni egallashlari mumkin bo‘lmagan.

GAVGAMEL JANGI (mil. avv. 331-yil 1-oktabr) – *Aleksandr Makedonskiy* boshchiligidagi yunon-makedon qo‘shini bilan *Doro III* Kodoman rahbarligidagi ahamoniylar qo‘shini o‘rtasida hozirgi Arbil (Iroq) yaqinidagi Gavgamel (hozirgi Tall-Gomel) qishlog‘i yaqinida sodir bo‘lgan jang. Doro III qo‘shini tarkibida forslar va yollanma yunon askarlaridan tashqari Baqtriya satrapi *Bess* qo‘mondonligi ostida baqtriyaliklar, sug‘diylar, hindlar bo‘lgan. Bundan tashqari Doroning harbiy ittifoqchisi bo‘lgan *Mavak* boshchiligidagi otliq, kamonchi saklar ham yetib kelib qo‘shinning chap qanotini egallaganlar. Arrianning bo‘rttirib yozishicha, Doro qo‘shinida 40 ming otliq, 1 millionga yaqin piyoda jangchi, 200 chalg‘i o‘rnatilgan jang aravasi va hindlar olib kelgan 15 ta fil bo‘lgan. Aleksandr qo‘shinida 7 ming otliq va 40 mingga yaqin piyoda jangchi bo‘lgan. Jang otliq qo‘shinlarning shiddatli mahorabasi bilan boshlangan. Unda saklarning qo‘li baland kelgan, chunki ularning otlari zirhli sovutpo‘sh bilan muhofazalangandi. Biroq makedon qo‘shinining qulay joylashganligi va forslarning Doro III boshchiligidagi markaziga bergan qaqshatqich zarbasi natijasida Doroning sarosimaga tushib jang maydonini tashlab qochganligi jang taqdirini Aleksandr foydasiga hal qilgan.

GEFEST - yunon mifologiyasida olov hamda temirchilik va hunarmandlar xudosi. Kasb-hunar homiysi sifatida e‘‘zozlangan. Zevs bilan Geraning (yoki faqat Geraning) o‘g‘li. Ikkala oyog‘i cho‘loq, badbashara bo‘lgan holda sohibjamol *Afrodita*ga uylangan. Gefest - qo‘li gul usta; yer ostidagi bahaybat temirchilik ustaxonasida Zevs uchun chaqmoq va momaqaldiroqlar tayorlab beradi, deb tasavvur qilingan. Gefest to‘g‘risidagi miflar Yunonistonda badiiy hunarmandchilik yuksak darajada rivojlanganligini ifoda etar edi. Odatda, Gefest hunarmand kiyimida, qo‘lida bolg‘a yoki ombur ushlagan holda tasvirlangan. Rim mifologiyasidagi *Vulkanga* mos keladi.

GELIOS (*Geliy*) - yunon mifologiyasida Quyosh xudosi, Quyosh nurining va Quyosh harorati ilhombaxsh kuchining timsoli; titanlar *Giperion* va *Feyaning* o‘g‘li. Baland osmandagi Gelios xudolar va odamlarning ishlarini kuzatib turadi.

GERAKL HAQIDAGI AFSONALAR - qadimgi yunon adiblari tomonidan yaratilgan afsona. Xudolarning buyurug‘i bilan zabardast pahlavon *Gerakl* 12 ta jasorat ko‘rsatishi lozim edi. Bahaybat bir sher chorva mollariga va odamlarga hujum qilib turar ekan. Uning terisi shu qadar qattiq ekanki, bronza uchlik kamon o‘qlari ham unga kor qilmay, sachirab ketavarar ekan. Gerakl Dub daraxtini ag‘daribdi, undan yigirmatta odam ham ko‘tara olmaydigan so‘yil yasab olibdi. U o‘sha sher yashaydigan g‘orga dadil kirib boribdi. Sher Geraklga tashlanibdi, lekin paxlavon esa qo‘lidagi so‘yil bilan bir urib, uni gangitib qo‘yibdi, keyin qo‘llari bilan bo‘g‘ib o‘ldiribdi. Sherning terisi Gerakl uchun ham sovut, ham dubulg‘a o‘rnini bosibdi. O‘tib bo‘lmas botqoqlikda *gidra* – terisi yaltiroq tangachalar bilan qoplangan to‘qqiz boshli ajdar yashar ekan. U botqoqlikdan chiqib kelib, chorva mollarini yeb ketaverar ekan. Gerakl ana shu gidra bilan olishibdi, lekin u qilich bilan ajdarning boshini kesib tashlayvergan sari, bitta bosh o‘rniga ikkita bosh o‘sib chiqaveribdi. Shunda Gerakl yonidagi hamrohiga gidraning chopilgan bo‘ynini lakka chog‘ bo‘lib turgan g‘o‘lalar bilan kuydirib turishni buyuribdi. Shundan keyin yangi boshlar o‘sib chiqmay qo‘yibdi va Gerakl bahaybat ajdarni o‘ldiribdi. Podsho *Avgiyning* besh ming ho‘kizi bor ekan mol xonani hech kim tozalamagani uchun molxonada go‘ng qalashib ketibdi. Gerakl shu molxonani bir kunda tozalab berishi kerak ekan. Avgi mehmonlar bilan bazim qurib o‘tirgan paytda Gerakl yaqin o‘rtada oqib o‘tadigan ikkita daryoni bo‘g‘ib qo‘yibdi. Daryolar toshib, shiddat bilan kelgan suv oqimi molxonada qalashib yotgan hamma go‘ngni yuvub ketibdi. Gerakl oltin olmalar olib kelish uchun uzoq yo‘lga otlanibdi. Bunday olmalar Yunonistondan uzoqdagi okean sohilidagi bog‘da o‘sar ekan. Qadimgi yunonlarning ishonishicha o‘sha joyda osmon yer bilan tutashar ekan; zabardast *Atlant osmoni* – g‘oyat katta yarim doira shaklidagi gumbazni o‘z yelkasida ko‘tarib turar ekan. Gerakl uchun Atlant olmalarni uzib chiqquncha Gerakl osmonni yelkasida ko‘tarib turgan. Osmon gumbazining og‘irligidan Geraklning oyoqlari tizasigacha yerga kirib ketibdi, suyaklari qirsillab badanini qora ter bosibdi.

GERMES - yunon mifologiyasida dastlab chorvador va cho‘ponlar xudosi, poda va yaylovlar homiysi. *Zevs* va *Mayyaning* o‘g‘li. Keyinchalik yo‘l, yo‘lovchilar, savdogarlar va savdo homiysi, o‘lchovlar, sonlar va lira (musiqasi asbobi) ixtirochisi sifatida sig‘inilgan. Gefest olimp xudolarining xabarchisi, marhumlarning jonini aid (yer osti saltanati, do‘zax)ga o‘tkazuvchi hisoblangan. Ko‘pincha patli shippak kiyib olgan yigitcha ko‘rinishida tasvirlangan. Qadimgi Rim mifologiyasidagi *Merkuriyga* to‘g‘ri keladi. Serg‘ayrat va

ayyor odamlar xudosi.

GIMENEY - yunon afsonasida nikoh xudosi.

GIMNASTIKA - yunonistonlik o'g'il bolalar 14 yoshdan shug'ullangan sport turi.

GIPNOS - yunon afsonasida uyqu xudosi.

GOPLITLAR (*hoplitai*) - Yunonistondagi og'ir qurollangan piyoda askarlar (mil. avv. V-IV asrlar). Ular uzun nayza, kalta qilich bilan qurollanib, qalqon, dubulg'a va va sovut kiyishgan. Goplitlar 8 qatordan 25 qatorgacha saf tortib jips holda jangga otlanganlar. Jang paytida oldingi ikki qator jang qilgach, orqadagi qatorlar oldingalarni siqib turgan va safdan chiqqanlarning o'rnini to'ldirgan. Goplitlar o'rta mulkdorlar bo'lib, o'z hisoblaridan qurollanganlar. Mil. avv. IV asrda o'rta mulkdorlarning xonavayron bo'lishi tufayli Goplitlar o'z ahamiyatini yo'qotib, asta-sekin yollanma askarlar bilan almashtirilgan.

GRANIK JANGI (mil. avv. 334-yilning bahori) – *Aleksandr* qo'shini bilan *Doro III* qo'shinlari o'rtasidagi jang. Marmar dengiziga quyiladigan Turkiyadagi Xojabosh daryosi (yunoncha Granik) bo'yida sodir bo'lgan. Mil. avv. 334-yilda makedon qo'shini (30 ming piyoda va 5 ming otliq askar) Gellespontni kechib o'tgan. Lidiya satrapi *Arzites* qo'mondonligi ostida fors qo'shini (30-40 ming askar) Granik daryosining baland o'ng qirg'og'ini egallagan. Makedoniyaliklarning yengil piyodalar ko'mak berib turgan og'ir qurol-yarog'li otliq qo'shini Granik daryosini kechib o'tib forslarning chap qanotini yanchib tashlagan. Ayni paytda makedoniyaliklar forslarning ilg'or va o'ng qanotini ham chekinishga majbur qilishgan. Forslarning asosiy kuchlari (yunonlardan iborat yollanma piyodalar) qurshab olinib tor-mor qilingan. Forslar 20 mingdan oshiq askaridan ayrilganlar. Granik jangidagi g'alaba Aleksandrga Kichik Osiyoga kirish yo'lini ochib berib, bu bilan Eronning Aleksandr tomonidan zabt etilishi boshlangan.

GRATSIYA - yunon afsonasida go'zallik va quvonch ilohasi.

ILIADA (*Ilias*) - yunon epik dostoni. *Gomer* yozgan deb taxmin qilinadi. Aftidan, mil. avv. XIII asrdagi *Ilion*, ya'ni *Troya urushi* haqidagi rivoyatlar asosida IX-VIII srlarda paydo bo'lgan. Gekzometr (muqaddas) o'lchovida yozilgan (15700 misraga yaqin). "Iliada"ning bosh qahramoni - *Axilles*. Buyuk yo'l boshchisi *Agamennon* tomonidan haqoratlangan "*Axilles qahri*" doston mavzuining asosini tashkil etadi. Unda yakkama-yakka qahramona jang manzaralari, qamal qilingan Troyadagi hayot lavhalari, ma"budalarning olimpdagi munozaralari, mutayibali tasvirlangan.

ILOTLAR (yunoncha *heilotai*) - Spartada dehqonchilik bilan shug'ullangan o'troq aholi. Ilotlar davlat mulki hisoblanib, to'la huquqli fuqarolar - *spartiatlarning* yer hovlilariga birlashtirib qo'yilgan. Bu tabaqa Peloponnesning ilgari aholisining doriylar tomonidan bo'ysundirilganligi natijasida shakllangan.

ISS JANGI (mil. avv. 333-yilning kuzi) – *Aleksandr Makedonskiyning* 30-40 ming kishilik armiyasi va *Doro III* ning 120-130 ming kishilik qo'shini o'rtasidagi jang. *Kilikiya* (Kichik Osiyo yarim oroli)dagi Iss shahri yaqinida bo'lib o'tgan. Jangda makedoniyalik Aleksandr armiyasi g'alaba qozongan. Urush taqdirini makedon falangasining fors qo'shinining chap qanotiga va forslarning markazida turgan yunon yollanma askarlariga bergan shiddatli zarbasi hal qilgan. Makedon piyodalarining harakati og'ir qurollangan otliq qo'shin tomonidan faol suratda quvvatlab turilgan. Bu zarbadan so'ng *Doro III* jang maydonidan qochgan. Iss yaqinidagi g'alabadan so'ng Aleksandr Egey dengizi va Ahamoniylar podsholigining g'arbiy qismida hukmronlikning o'z qo'liga oldi.

KENTAVR - yunon mifologiyasida yarmi ot va yarmi odam bo'lgan mavjudot.

KLIO - yunon afsonasida tarix muzasi.

KOLONIYA - o'z yurtini tark etgan odamlar o'z mamlakatidan tashqarida, yangi yerlarda asos solgan manzilgoh va shahar.

KOMEDIYA (yunoncha *komodia* - *xushchaqchaq olomon; xushchaqchaq dehqonlar qo'shig'i*) - hodisa, voqea va xususiyatlar kulgili ko'rsatilgan drama turi. Komediya Yunonistonda xudo Dionis sharafiga o'tkazilgan xalq bayramlarida paydo bo'lgan. Yorqin siyosiy komediyalar yaratgan Aristofan "*Komediya otasi*" hisoblanadi.

KORINF KONGRESSI - "*Xeroniya jangi*" bilan butun Yunonistonni Makedoniyaga bo'ysundirgan *Filipp II* butun yunon shahar-davlatlarini erkin deb e'lon qiladi va mil. avv. 337-yilda Korinf shahrida yunon shahar-davlatlarining kongressini chaqiradi. Unda *Spartadan* boshqa barcha yunon shahar-davlatlari qatnashadi. Kongressda yunon davlatlarining tinch-totuv yashashi, bir-birlarining ichki ishlariga aralashmaslik va o'zaro urushlar olib bormaslik to'g'risida bir qarorga keladilar. Kongressda barcha yunon davlatlari Eronga qarshi birgalikdakurash olib borish rejasi tuziladi. *Filipp II* Makedoniyavayunon davlatlari birlashgan qo'shinlarining bosh qo'mondani etib tayinlanadi. Shu tariqa u Eronga qarshi harbiy yurish qilishga jiddiy tayyorgalik ko'ra boshlaydi.

MARAFON JANGI (mil. avv. 490-yil 13-sentabr) - *yunon-fors urushlari* davridagi mashhur jang. Attikadagi Marafon tekisligida sodir bo'lgan. Yunon qo'shini (11 ming jangchi) sarkarda *Miltiad* qo'mondonligi ostida Marafon vodiysiga kirish yerida *falanga* bo'lib saf tortgan, uning kuchaytirilgan o'ng va so'l qanotlari tog' va qoyatoshlar bilan mustahkamlangan. Bu yunonlarni forslar otliq qo'shinining qanot zarbasidan

muhofaza etgan. Yunonlar kemalardan tushgan forslarga (taxm. 20 ming jangchi) yopirilib hujum qilishgan, biroq fors piyoda-kamonchilari qarshi hujumga o'tib, yunonlar falangasi markazini yorib o'tganlar. Ayni paytda yunonlarning kuchli, saylanma otryadlari qanotlardagi fors otliq qo'shini va yengil piyodalarini uloqtirib tashlagan, so'ngra markazdagi fors piyoda qo'shinini mag'lubiyatga uchratganlar. Yunonlar sohil tomon qochayotgan forslarni ta'qib qilishdan to'xtab, jangda halok bo'lgan yunonlarni (192 kishi) dafn etishga kirishib ketganlari tufayli, forslar kemalarga o'tirib qaytib ketganlar. Marafon jangidada falanga tarkibida jang qilgan *goplitlar* o'zlaridan son jihatdan ustun bo'lsa-da, tashkiliy jihatdan yaxshi uyushmagan forslar armiyasi ustidan g'alaba qozongan.

MARAFON YUGURISHI - yengil atletikada katta yo'l (shosse)da 42 km 195 m ni yugurib o'tish. Nomi va masofa uzunligi yunon askari haqidagi rivoyat bilan bog'liq: u Yunonistondagi Marafon qishlog'i bilan Afina o'rtasidagi taxm. 40 km yo'lni yugurib o'tib, Afinaga yunonlarning forslar ustidan g'alabasi (mil. avv. 490-yil) to'g'risidagi xabarni yetkazgan. Marafon yugurishi 1896-yildan Olimpiada musobaqalari dasturiga kiritilgan.

METEKLAR - Afinada yashovchi ajnabiylar.

MINOY SIVILIZATSIYASI - mil. avv. II mingyillikda Krit orolida vujudga kelgan sivilizatsiya (afsonaviy podsho Minos nomidan olingan). Mil. avv. 1450-yillarda kuchli zilzila va suv toshqiniga sabab bo'lgan vulqon otilishi oqibatida zavolga yuz tutgan. Yunoniston hududidav Krit oroliga bostirib kirgan mikena qabilalarining muqim aholisi *axeylar* "Minoy sivilizatsiyasi" ning barham topishini nihoyasiga yetkazganlar.

MOM - yunon afsonasida g'iybat va kinoya xudosi.

MOYRALAR - yunon afsonasida taqdir ilohalari.

NEMEZIDA - yunon afsonasida qasos va intiqom ilohasi.

NIKA - yunon afsonasida g'alaba ilohasi.

ODISSEYA (lotincha *Odessea, Odussia*) - yunon epik dostoni. Muallifligi *Gomerga* nisbat beriladi. Mil. avv. taxminan IX-VIII asrlarda paydo bo'lgan «*Iliada*» dostonidan keyin yaratilgan. *Gekzamet* (musaddas o'lchovi)da yozilgan (12100 misra). «*Odiseya*» negizida dunyoga mashhur folklor sujeti yotadi: uzoq darbadarlikdan so'ng sadoqatli rafiqasi *Penelopa* oldiga tanib bo'lmaydigan holda eri - *Odisey* qaytib keladi. *Odisey* obrazida qahramonlik sifatlaridan ko'ra uning aql-zakovati, ephilligi, tadbirkorligi ustun turadi. «*Odiseya*»da maishiy kartinalar va ertak unsurlari «*Iliada*»dagiga qaraganda ko'proq. Doston qadimgi zamonlardayoq yunon xalqining muqaddas va mo'tabar kitobiga aylangan.

OLIMPIYA O'YINLARI - Yunonistonda umumyunon bayrami va musobaqalari; (g'ildirakli aravada tez yurish, beshkurash, mushtlashish musobaqalari, san"at konkursi). Mil. avv. 776-yildan boshlab milodiy 394 yilgacha har 4 yilda Olimpiya shahrida xudo *Zevs* sharafiga o'tkazilgan. Ana shu 4 yillik davr *Olimpiada* deb atalgan. O'yinlar 5 kun davom etgan.

OYKUMENIA - Yer yuzining odamlar yashaydigan qismi, chegarasi.

PALESTR - yunon zodagonlarining farzandlari tahsil olgan o'quv dargohi. Unda adabiyot, she"r yozish hamda musiqa san"ati o'rgatilgan.

PARFENON IBODATXONASI (yunoncha **parthenon, parthenos - bokira qiz**) - Akropol (Afina)dagi ma"buda Afina ibodatxonasi, yunon me"morligi san"atining ulkan yodgorligi. Mil. avv. 447-438-yillarda Iktin va *Kallikrat* tomonidan qurilgan. Ibodatxonada katta sellalar (diniy haykallar uchun xonalar) va kichik xonalar (xuddi ibodatxona kabi "Parfenon" deb nomlangan) bo'lib, ularda xazinalar saqlash mo'ljallangan. Bu xonalar (tarhi 30,89x96,54 m) doriy kolonnadalari bilan o'ralgan. Hashamatli oq marmarli inshoot *Fidiy* va yunon haykaltaroshlari ishlagan haykaltaroshlik bezaklari bilan to'ldirilgan. Bino tarzi hoshiyasi metoplarida kentavr, bahaybat odam, amazonkalarining o'zaro kurash sahnalari, frontonlari haykaltaroshlik mujassomoti bilan bezatilgan. Parfenon me"morligida yunon san"atining buyukligi uning gullagan davridagi garmoniyasi, go'zalligi, hayotiyli aks ettirilgan. 1687-yilda turklar bilan bo'lgan urushda venetsiyaliklar tomonidan vayron qilingan. 1801-1803-yillarda Parfenon haykallari Angliyaga olib ketilib, 1816-yilda Britaniya muzeyiga qo'yilgan.

PEDAGOG - yunoncha so'z bo'lib, bolani yo'lda kuzatib boruvchi ma"nosini anglatadi. Qadimgi Yunonistonda bolalarga ta"lim beruvchi o'qituvchi.

PELOPONNES ITTIFOQI - Peloponnesdagi yunon polislarini (Argos va Axayyaning ayrim polislaridan tashqari) Sparta gegemonligi ostida birlashtirgan ittifoq (mil. avv. VI asrning 2-yarmi - IV asr o'rtasi). V asrda Delos ittifoqi bilan urush qilgan. Sparta *Fiva* bilan bo'lgan urushda yengilgach, tarqalib ketgan (362-yil).

PELOPONNES-AFINA URUSHI (mil. avv. 431-404-yillar) - Yunoniston tarixidagi eng yirik urush; yunon polisleri ittifoqlari: *Delos* (Afina boshchiligidagi) va *Peloponnes* (Sparta boshchiligidagi) o'rtasida sodir bo'lgan; butun Yunoniston va Janubiy Italiyadagi yunon shaharlari va Sitsiliyani qamrab olgan. 404-yilda quruqlik va dengizdan qamal qilingan Afina taslim bo'lgan. Sulh shartlariga ko'ra, Delos ittifoqi tarqatib yuborilgan. Afina Sparta floti (12 qo'riqchi kemadan tashqari)ni topshirgan, Afina va Pirey

istehkomlari yo‘q qilingan, Yunon dunyosida Spartaning gegemonligi tan olingan. Afinada “o‘ttiz tiran” oligarxik tuzumi o‘rnatilgan.

PERIKL ASRI – mil. avv. 443-429-yillarda *Afinaning bosh strateg* bo‘lgan Periklning hukmdorlik davri “*Perikl asri*” deb ataladi. Afinada Perikl davri qadimgi quldorlik demokratsiyasining namunasi edi. Perikl qonuni bo‘yicha hamma ozod aholi ishtirok etadigan Xalq majlisi - oliy organ hisoblanar va u barcha muhim davlat ishlarini muhokama qilardi, chek tashlash yo‘li bilan saylanadigan 500 yuzlar kengashi davlatning ma“muriy-nazorat organi hisoblanar, ijro etuvchi oliy hokimiyat 10 strateg kollegiyasi qo‘lida edi. Perikl Xalq majlisi lavozimidagi ish haqi to‘lashni joriy qildi. Endi kambag‘al fuqarolar ham davlat ishlari bilan shug‘ullana oladigan bo‘ldi. “*Perikl oltin asri*” deb ataladigan yillar Afina madaniyatining eng yuksak darajada tarqqiy etgan davri bo‘ldi. Perikl davrida me“morchilik ustalari - *Iktin* va *Kallikratlar Fidiy* rahbarligida Afina ma“budasining ibodatxonasi - *Parfenonni* bunyod etganlar.

PERIYEKLAR - Sparta davlatida to‘la-to‘kis huquqlarga ega bo‘lmagan fuqarolar. Ular shaxsan ozod kishilar bo‘lsa-da, *Xalq kengashida* ishtirok eta olmas, armiyada xizmat qila olmas edi.

POLIS (yunoncha **polis**, lotincha **sivitas**) - shahar-davlat. Yunoniston va Qadimgi Italiyada jamiyat va davlatni ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tashkil etishning alohida shakli. Polis davlat apparati to‘la huquqli erkak fuqarolarning xalq majlisi (apella, ekklesiya), kengash (gerusiya, areopag, bule, senat) va turli saylanuvchi mansabdor shaxslar (magistratlar)dan tashkil topgan. Polislar oligarxik (masalan Sparta) yoki demokratik (masalan Afina) bo‘lgan. Polisdagi shahar aholisining bir qismi (meteklar, periyeklar, har qanday huquqlardan mahrum bo‘lgan qullar) fuqarolar tarkibiga kiritilmagan va huquqsiz bo‘lgan. Polis Yunonistonda mil. avv. IV asrning boshida (eng rivojlangan davri mil. avv. V asr), Rimda mil. avv. III-I asrlarda (eng rivojlangan davri mil. avv. V-III asrlar) inqirozga uchragan.

POSEYDON - yunon mifologiyasida olimpiyalik xudolardan biri, *Kronos* va *Reyaning* o‘g‘li. Dunyoga hukmronlik qilishni akalari *Zevs* va *Aid* bilan bo‘lishib olgan. Unga dengiz nasib qilgan. Afsonalarga ko‘ra, u o‘zining uch ayriliq nayzasi bilan yerni larzaga keltrib, dengizda bo‘ron ko‘tarar va kemalarni parchalab cho‘ktirib yuborar ekan. Qadimgi Rim mifologiyasidagi *Neptunga* to‘g‘ri keladi.

SALAMIN JANGI (mil. avv. 480-yil 28-sentabr) - *yunon-fors urushlari* davri (mil. avv. 500/499-449-yillar)da Egey dengizidagi Salamin oroli yaqinida bo‘lib o‘tgan jang. Bu jangda yunon floti (Yevribiad qo‘mondonligidagi 350-380 triyer - eshkakli kema) fors flotini (Kserks qo‘mondonligidagi 800 dan ortiq kema) mag‘lubiyatga uchratgan. Yunonlar kemalarini qulay joylashtirganlari, jangovar qurollar va jang qilish usullaridan mohirlik bilan foydalanganlari tufayli g‘alaba qozonishgan. Forslar 200 ta, yunonlar 40 ta kema yo‘qotgan. Salamin jangi natijasida forslar dengiz aloqa yo‘llaridan ajralgan, bu esa urushning borishida burilish nuqtasi bo‘lgan.

SIKLOP - yunon mifologiyasida peshanasida bitta dumaloq ko‘zi bo‘lgan mavjudot.

SIRENA - yunon mifologiyasida yarim qush va yarim ayollar bo‘lgan mavjudot.

SOLON ISLOHOTLARI - savdogarlar aristokratiyasidan chiqqan va mil. avv. 594-yilda Afina *arxonti* (hokimi) etib saylangan Solonning ijtimoiy-siyosiy tuzumda o‘tkazgan islohotlari. U dehqonlarning qarzlarini bekor qildi va dalalardagi “*qarz toshi*”ni olib tashladi, qarz tufayli qulga aylantirilgan ozod kishilar qullikdan ozod etildi, urug‘chilik munosabatlariga uzil-kesil zarba berdi. Siyosiy huquq va lavozimlar kishilarning mol-mulkiga qarab belgilanadigan bo‘ldi. Solon davlatni idora qilishning oldingi tizimini o‘zgartirdi. Avvalgi boshqaruv tizimi – *aristokratiya demokratiyaga* almashtirdi.

SPARTA (Lakedemon) - Lakonika (Peloponnes)dagi yunon shahar-davlati (polisi); mil. avv. VIII-VI asrlarda Peloponnesning janubiy qismini bosib olgach, yirik davlatga aylangan. Rivoyatga ko‘ra, Spartadagi davlat tuzumiga *Likurg* (IX-VIII asrlar) tomonidan asos solingan. Spartiatlar (Spartaning to‘la huquqli fuqarolari) o‘zlariga biriktirib qo‘yilgan ilotlar bilan teng ravishda davlat yer bo‘laklariga egalik qilishgan, o‘zlari esa, asosan, harbiy ish bilan mashg‘ul bo‘lishgan. Hunarmandchilik va savdo periyeklar qo‘lida bo‘lgan. Sparta - oligarxik davlat tuzumiga ega polisning yuksak namunasi; davlat ishlari gerusiya, so‘ngra eforlar kollegiyasi tomonidan hal etilgan. Afina va Sparta o‘rtasidagi raqobat mil. avv. 431-404-yillardagi *Peloponnes urushiga* olib kelgan; Sparta unda g‘alaba qozonib Yunoniston ustidan o‘z hukmronligini o‘rnatgan. Mil. avv. IV-III asrlarda Spartada tovar-pul munosabatlari taraqqiy etgan, bu mulkiy tabaqalanishni yanada kuchaytirgan. Sparta *Fiva* bilan *Levktra* (371) va *Mantineya* (362) yonida bo‘lgan janglarda mag‘lubiyatga uchrach, 2-darajali davlatga aylanib qolgan. Mil. avv. 146-yilda Rim tomonidan bo‘ysundirilgan, mil. avv. 27-yilda Rimning *Axayya* provintsiyasi tarkibiga kirgan. Qadimgi Sparta o‘rnida hozirgi Gretsiyaning Sparta shahri joylashgan.

SPARTA TARBIIYASI – mil. avv. VIII-IV asrlarda *Sparta* davlatida zodagonlarning bolalarini tarbiyalash tizimi. 7-20 yoshdagi bolalar 7 yoshgacha oilada tarbiyalangan, keyin davlat internatlarida harbiy-jismoniy tayyorgarlik ko‘rishgan. O‘qish va yozishni o‘rganishgan; buyruqqa bo‘ysunish, uni so‘zsiz bajarish va g‘alabaga erishish ko‘nikmalari shakllantirilgan, harbiy intizom asosida hayotga o‘rgatilgan. Tartib-intizom yildan-yilga qiyinlashtirib borilgan. Kattalarga so‘zsiz bo‘ysunish, yengil kiyimda, oyoq kiyimsiz yurishga,

qattiq o'rin-joyda yotishga o'rgatilgan. Maxsus jismoniy mashqlar bajarilishi belgilab qo'yilgan. 15-20 yoshdagilar uchun harbiy mashqlar bilan birga, xorda kuylash asosiy mashg'ulotlar sirasiga kiritilgan. Yoshlarning aqliy rivojlanishi muhim hisoblangan va savollarga aniq hamda qisqa javob berish maxsus mashg'ulotlar jarayonida o'zlashtirilgan. Qizlar oilada tarbiyalangan, lekin ularning tarbiya tizimiga yugurish, kurash, disk va nayza uloqtirish kabi mashqlar kiritilgan. XVIII-XIX asrlarda pedagogik fikr taraqqiyotida Spartak tarbiyasining muhim ijobiy ta'siri bo'lgan. Bu tarbiyaning ayrim jihatlari keyingi yillarda Fransiya va Rossiya harbiy o'quv yurtlarida ham qo'llanilgan.

STIL - qadimgi yunonlar yozishda foydalangan uchi o'tkir metall qalamcha.

STRATEG (yunoncha **strategos, stratos** – *qo'shin* va **ago** – *boshlab boraman*) – Yunonistonda keng harbiy va siyosiy vakolatlarga ega bo'lgan lashkarboshi. U Qadimgi Afina davlatining ma'muriy-nazorat organi bo'lgan *Beshyuzlar kengashida* rahbarlik qilgan.

TARIX OTASI - Rim notig'i *Sitseron* tomonidan qadimgi yunon tarixchisi *Gerodotga* berilgan faxriy nom.

TEATR (yunoncha **theatron** - *tomoshagoh; tomoshalar joyi*) – san'at turi. Dastlab mil. avv. VII-VI asrlarda Qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan bo'lib, u xo'jaligi homiysi - xudo *Dionis* sharafiga o'tkazilgan bayramlar asnosida paydo bo'lgan. Yunonlar uzum va mevali daraxtlar barg chiqargan bahorda - *ko'klamgi Dionis* va meva uzumlar pishgan kuzda - *kuzgi Dionis* bayramlarini o'tkazganlar. Ana shu bayramlar vaqtida yunonlar teatrga to'planib, qo'shiqlar aytishgan va turli o'yinlar ko'rsatishgan. Ular sevikli xudolari *Dionis* haqidagi afsonalarni ashula qilib aytishgan. Afsonalar asosida kichik-kichik pyesalar yaratib, uni sahnada ijro etganlar. Dastlab tomoshalar oddiy bir joyda ko'rsatilgan. Keyinchalik esa tomoshalar tepalik pastida, qal'a - *akropol* tepaligi pastida namoyish etilgan. Tomoshabinlar esa tepalik yonbag'rida o'tirishgan. Mil. avv. V-IV asrlarda Afina va Yunonistonning boshqa shaharlarida tepasi ochiq teatr binolari qurilgan. Teatr tepa yonbag'rida qurilib, unga tosh va taxtadan o'rindiqlar qo'yilgan. Pastga esa tomosha ko'rsatiladigan sahna va doira shakldagi maydon bo'lgan. Bunday teatrlarga 20-25 ming tomoshabinlar siqqan. Teatr tomoshabiniga salmoqli tarbiyaviy ta'sir o'tkazgani sababli uni "*kattalar uchun maktab*" deya ta'riflashgan.

TESEY HAQIDA AFSONA - Yunonistonda yaratilgan qadimiy doston. Afina shahriga bir vaqtlar Egey degan kishi hokimlik qilgan ekan. Krit podshosi, shaharga og'ir va sharmandali soliq solibdi: afinaliklar har to'qqiz yilda yetti yigit va qizni Kritga yuborishlari lozim ekan. Ularning gavdasi odamga o'xshaydigan xo'kiz boshli bir maxluq yeyar ekan, bu maxluq mashhur labirintda yashar ekan. *Egeyning* o'g'li – *Qudratli Tesey* qurbon qilinadigan yigitlar orasida Kritga borishga va maxluq bilan jang qilishga qaror qilibdi. Kemaga qayg'u belgisi sifatida qora yelkan o'rnatilgan ekan: Tesey g'alaba qozongan taqdirda bu yelkanlarni oq yelkanlar bilan almashtirishga otasiga va'ada beribdi. Kritda podshoning qizi *Ariadna* yashirin ravishda Teseyga o'tkir bronza qilich va ip o'rami beribdi. Tesey labirintga kiraverishda ipni bog'lab, labirint binosi ichiga kirib ketibdi, ipni yoyibdi. Tesey maxluqni o'ldiribdi va ip bo'ylab o'z hamrohlarini labirintdan chiqaribdi. Tesey otasiga bergan va'adasini unutib, yelkanni almashtirmabdi. Egey qora yelkanli kemani ko'rib, o'zini dengizga tashlabdi va cho'kib ketibdi. Uning xotirasini eslab dengizni *Egey dengizi* deb atashibdi.

TITAN - yunon mifologiyasida aks etgan Uran va Geyning farzandi, ro'dapolar. Zevs ular ustidan g'labaga erishgach, titanlarni Tartarga (yer ostidagi o'liklar saltanati) uloqtirib tashlaydi.

TRAGEDIYA (yunoncha **tragos** - *echki, ode* - *qo'shiq; tragodia* - *echkilar qo'shiqi*) - dramatik tur janrlaridan biri. Uning paydo bo'lishi antik davr marosimlariga borib taqaladi. Yunonlar ma'bud *Dionis* sharafiga echki so'yib, bayram tomoshalari o'tkazganlar. "Tragediya" so'zidagi "*echkilar qo'shiqi*" degan lug'aviy ma'no o'sha marosimlarga daxldor. Mil. avv. V asrga kelib, yunon tragediyasi kamolat bosqichiga ko'tarildi: Esxil ("*Zanjirband Prometey*", "*Forslar*"), Sofokl ("*Shoh Edip*", "*Antigona*"), Yevripid ("*Elektra*") kabi antik davr adabiyoti namoyandalari tragediya rivojiga ulkan hissa qo'shganlar. Yunonlar mashhur tragediya mualliflarini "*donishmandlik yo'lboshchilari*" deb ataganlar. 90 dan ortiq tragediyalar muallifi Esxil "*Tragediya otasi*" hisoblanadi.

TRIYER - yunon-fors urushlarining suv ustida kechgan *Salamin jangida* yunonlar foydalangan eshkakli harbiy kemalar. Triyerlar *Femistokl* maslahati bilan qurilgan bo'lib, o'sha davr uchun katta bo'lgan soatiga 18 kilometr tezlikda suza olgan. Bu harbiy kemalarning qoyalar orasidan va sayoz joylardan yaxshi suzib o'tish xususiyatiga ega bo'lgani uchun ham Salamin jangida yunonlar g'alabasining asosiy tayanchi bo'lib xizmat qilgan.

TROYA OTI - yunon rivoyatlariga ko'ra, yog'ochdan yasalgan ulkan ot. Uning ichiga yashirinib olgan yunonlarning sara askarlari Troyaga kirganlar (Troya urushi). Troyaliklar yunonlarning bu hiylasidan g'aflatda qolishgan va shahar devori oldida turgan otni shaharga olib kirishgan. Tunda yunonlar otning ichidan chiqib qal'a darvozasini ochganlar va qolgan qo'shinni shaharga kirishiga imkon berganlar. "*Troya oti*" iborasi majoziy ma'no (dushmanni halok etish maqsadida unga tuhfa berish) kasb etgan.

XALQ MAJLISI - Qadimgi Afinada erkak jinsiga mansub barcha fuqarolar 20 yoshdan boshlab ishtirok etadigan davlat organi. Xalq majlisining katta qismi badavlat bo'lmagan hunarmandlar, savdogarlar, kunbay

ishchilar, dehqonlardan iborat edi. Xalq majlisida omma uchun foydali bo'lgan qarorlar qabul qilinardi. Navbatdagi majlis bo'ladigan kun oldindan e'lon qilinardi. Majlis ertalab barvaqt tayinlanar, negaki mehnatkash odamlar kunduz kuni majlisga kela olmasdi. Podsho tomonidan mansabga tayinlanuvchi amaldorlardan farqli o'laroq Afinada mansabdor shaxslar Xalq majlisi tomonidan muayyan muddatga saylanar va majlisga hisobot berishar edi. Mabodo mansabdor shaxs o'z majburiyatlari ijrosini uddalay olmasa, Xalq majlisi bu odamni muddatidan oldin lavozimidan bo'shatar edi. Xalq majlisi yangi qonunlarni tasdiqlar, eski qonunlarni bekor qilar, boshqa qarorlar, masalan, yangi inshootlar qurilishiga, armiyaga va boshqalarga mablag' ajratish to'g'risida qaror qabul qilar edi.

XALQ SUDI - Qadimgi Afinaning davlat organi bo'lib, 70 yoshga to'lgan fuqarolar uning faoliyatida ishtirok etar edilar. Sudda ayblanuvchi shaxs o'zini-o'zi ximoya qila bilishi yoki chiroyli so'zlay oladigan va qonunlarni biladigan odamni yollashi shart edi.

XERONIYA JANGI - mil. avv. 338-yil 2-avgustda yunon ittifoqi qo'shini bilan *Filip II* boshliq Makedoniya askarlari o'rtasida bo'lib o'tgan jang. Jang Xeroniya yaqinidagi Beotiyada sodir bo'lgan. Jangning dastlabki davridayunon ittifoqchi qo'shini makedon qo'shinlarini orqagache kinishgamajbur qiladilar. *Filip II* ning 18 yoshli o'g'li *Aleksandr* (Iskandar) askarlarining jangga kirishi urush oqibatini makedoniyaliklar foydasiga hal qiladi. Shu jangdan keyin butun Yunoniston Makedoniyaga itoat etishga majbur bo'ladi.

XRONOS - yunon afsonasida zamon xudosi.

YUNON-FORS URUSHLARI (mil. avv. 500/499-449-yillar) - qadimgi yunon shahar-davlatlarining fors davlatining bosqinchilik siyosatiga qarshi olib borgan urushi. Forslar Kichik Osiyoning markaziy qismini bosib olgach, O'rta dengizning sharqiy qirg'oqlarini va unga yaqin orollarni bo'ysuntirishga harakat qila boshladi (mil. avv. VI asr). Mil. avv. 492-yili forslar shohi *Doro I* Bolqondagi yunonlarga qarshi kuyovi *Mardoniy* qo'mondonligi ostida 1-yurishini uyushtirdi. Eron qo'shinlarining bir qismi *Gellespot* bo'g'ozidan o'tib Frakiya orqali Bolqonga bostirib kira boshlaydilar. Forslarning harbiy dengiz kuchlari Frakiya dengizidan suzib borib *Fasos orolini* bosib olganlar. Frakiyaning jangovar qabilalari *Xalkidika yarimoroliga* yaqinlashib kelayotgan fors qo'shinlariga qattiq shikast yetkazganlar. Bu vaqtda Frakiya dengizida dahshatli bo'ron ko'tarilib, fors harbiy kemalarining ko'pi halokatga uchragan. Shundan keyin fors qo'shinlari Yunonistonga yetolmay, orqaga chekinishga majbur bo'lganlar. *Doro I* Yunoniston polislariga elchi yuborib, ularni Eronga tobe bo'lishlarini talab qilgan. Fessaliya, Beotiya va boshqa polislar Eronga tobe bo'lishga rozi bo'lganlar. Afina bilan Sparta forslarning talablarini rad etganlar. Shu tariqa *Doro I* ning Yunonistonga uyushtirgan birinchi yurishi muvaffaqiyatsizlik bilan tugagan. Forslarning 2-yurishi *Datis* va *Artafern* boshchiligida mil. avv. 490-yili boshlandi. Hal qiluvchi jang mil. avv. 490-yil 13-sentabrda Attikadagi Marafon yaqinida bo'lib, afinaliklar *Miltiad* boshchiligida forslar ustidan g'alaba qozonadilar. Forslarning 3-yurishi *Doro I* ning o'g'li *Kserks* boshchiligida mil. avv. 480-yilda bo'ldi. Mil. avv. 480-yil iyun oyida fors qo'shinlari Sparta podshosi *Leonid* boshchiligida yunonlar himoya qilib turgan *Fermopil* tog' yo'li orqali bostirib kirdilar. Forslar Attika va Afinani egalladi. Biroq *Salamin oroli* yonida mil. avv. 480-yil 28-sentabrda fors floti, mil. avv. 479-yili *Platey shahri* yaqinidagi *Mardoniy* boshliq quruqlikdagi armiya mag'lubiyatga uchradi. Shundan so'ng yunonlar Egey dengizi va Kichik Osiyoda forslarga qarshi urush olib borganlar. Kiprdagi *Salamin shahri* yaqinida mil. avv. 449-yilda yunonlar dengizda yirik g'alabaga erishdilar. Mil. avv. 449-yili Suzada sulh tuzilib, u yunon tomonning vakili *Kalliy* nomi bilan «*Kalliy sulhi*» deb atalgan. *Kalliy* sulhiga binoan, forslar Kichik Osiyodagi yunon shaharlari va Egey dengizidagi barcha orollar mustaqilligini tan olgan. Eron harbiy-dengiz flotiga Egey dengizida suzish taqiqlangan. Eron Yunonistonga ko'p miqdorda tovon to'lashi kerak bo'lgan.

YUNON-TROYA URUSHI – yunon eposlari “*Iliada*” va “*Odissey*”da bayon qilinishicha, Miken shohi - *Agamennon* boshchiligida axeyyalik shohlar ittifoqining Troyaga qarshi olib borgan 10 yillik urushi. Axeylarning Troyani zabt etishi bilan tugagan. Troyada olib borilgan arxeologik qazish ishlarining ko'rsatishicha, mil. avv. 1260-yilda shahar uzoq muddatli qamalni boshidan kechirgan va vayron qilingan. Shunday qilib, yunon afsonalaridagi ma'lumotlar tasdiqlangan. Epos ma'lumotlariga qaraganda, troyalik shahzoda *Paris* tomonidan Sparta shohi Menelayning qizi - *Sohibjamol Yelenani* o'g'irlab ketilishi Yunon-Troya urushiga sabab bo'lgan. Menelay va uning birodari *Agamennon* yunon davlatlari shohlarini yordamga chaqirib katta flot bilan Troya sohillariga yo'l olgan. Troya shohi *Priamga* frigiyalik, likiyalik, frakiyalik ittifoqchilar yordam bergan. Yunonlar Troyani 10 yil qamal qilganlar va Itaka oroli shohi *Odissey* maslaxati bilan yog'ochdan katta ot yasab, ichiga jangchilarni joylagan. Bu xiyla natijasida Troya mablug'iyatga uchraydi va shaxar 400 yil davomida xaroba holatida yotadi. Asosan, buyuk jangchilarning yakkama-yakka olishuvidan iborat bo'lgan harbiy harakatlarda yunon-axeylardan *Axillis*, ikki *Ayaks*, *Patrokl*, *Agamennon*, *Odissey* vaboshqalar bo'lsa, troyaliklardan - *Gektor*, *Glavk*, *Sarpedont* va *Eney* shuhrat qozonishgan. Troyaliklarning mag'lubiyati Dariylar tomonidan Yunonistondan siqib chiqarilgan axeylarning bir qismini Kichik Osiyoga ko'chib o'tishini yengillashtirgan

YUNON YOZUVI - yunonlarning mil. avv. X-VIII asrlarda *finikiyaliklar yozuvi* asosida yaratilgan 24

harfdan iborat yozuvi (bizgacha yetib kelgan qadimgi yodgorliklari mil. avv. VIII-VII asrlarga taaluqli). Yunon yozuvida faqat undosh tovushlarni ifodalovchi belgilar emas, balki unli tovushlarni ifodalovchi belgilar ham bor edi.

YUNONISTON - Bolqon yarimoroli, Egey, O'rtayer dengizining sharqidagi bir qancha orollarni va Kichik Osiyoning g'arbiy sohilidagi qadimgi yunon davlatlarining umumiy nomi. Yunoniston so'zi "toshli yer" degan ma'noni anglatadi.

ZEVS - qadimgi yunon afsonalarida osmon, momaqaldiroq, chaqmoq va yomg'ir xudosi deb tan olinib, odamlar va xudolarning bosh hukmdori - podshosi, eng oliy xudo; *Kronos* va *Reyaning* o'g'li. Xudolarning uchinchi avlodiga mansub. Tartarda o'z otasi va boshqa titanlarni yengib, Olimp tog'ida hukmron bo'lgandan keyin Zevs asta-sekin olamni qaytadan tuzadi, xudolarni yaratadi, qonunlar chiqaradi, tartib o'rnatadi, fan, san'at, axloq me'yorlari joriy etadi. Zevs xudolarning irodasini va yaxshi niyatlarini ro'yobga chiqaruvchi ko'plab qahramonlar (Gerakl, Persey)ning otasi. Ayni vaqtda Zevs - dahshatli jazolovchi kuch hamdir. U bir necha marta odam zotini yo'q qilib, undan ham mukammal insonni yaratishga urinadi. Zevs to'g'risidagi afsonalarning ayrim qismlari "Iliada", "Odisseya" va boshqa antik asarlarda bor. Qadimgi Rim afsonalarida Zevs *Yupiterga* to'g'ri keladi.

Geografik nomlar

ATTIKA - Qadimgi O'rta Yunonistonning janubi-sharqida joylashgan viloyat. Yunon rivoyatlariga ko'ra, *Afina* atrofida Attikaning siyosiy birlashuvi shoh *Tesey* davrida sodir bo'lgan; aslida bu jarayon bir necha asrlarga cho'zilgan. Mil. avv. VI asrga kelib *Afina* Attikada mutloq iqtisodiy va siyosiy ustunlikka erishgan. Hozirgi Gretsiyada Attika shu nomdagi ma'muriy-hududiy birlik - nom (markazi - *Afina*).

KNOSS - Shimoliy Kritning markaziy qismida joylashgan qadimgi shahar. Egey madaniyati markazlaridan biri. Mil. avv. III mingyillik oxirlaridan podsholikning poytaxti. Knoss podsholari mil. avv. XVI-XV asrlarda Krit ilk quldorlik davlatining oliy hukmdorlaridan bo'lgan. Mil. avv. 1470-yilda sodir bo'lgan zilzila, mil. avv. taxminan 1380-yildagi yong'in natijasida vayron bo'lgan. 1900-1930-yillarda ingliz arxeologi *A.J.Evans* tomonidan olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida Knoss hukmdorlarining saroyi ochilgan va "xo'jalik arxivi" - yozuvli jadvallar topilgan. Knoss mil. avv. XV asr 2-yarmida *axeylar* tomonidan bosib olingach tanazzulga uchragan.

KORINF - qadimgi yunon shahar-davlati (polis) (hozirgi Korinfdan 6 km narida). Taxminan mil. avv. X asrda *doriylar* tomonidan barpo qilingan. *Tiranlar* - *Kipsel* va *Periandr* davri (mil. av. VII-VI asrlar boshi)da gullab-yashnagan. Korinf yirik savdo-hunarmandchilik markazi; *Afina* bilan raqobatlashgan; bronza va sopol buyumlari bilan mashhur bo'lgan; yunon kolonizatsiyasida faol qatnashgan.

KRIT - Yunoniston hududidagi O'rta dengizning sharqiy qismidagi orol. Yevropa madaniyatining eng qadimgi o'choqlaridan. Antik davrda qurilgan ko'plab me'moriy yodgorliklar saqlangan. Bu yerda mil. avv. III mingyillikda ilk quldorlik davlatlari vujudga kelgan. Mil. avv. XX-XV asrlarda bu davlatlar juda rivojlangan. Mil. avv. I asrda Krit Gretsiyaning siyosiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Mil. avv. 67-yilda orolni rimliklar egallagan. 395-yilda Rim imperiyasi parchalanib ketgandan so'ng Krit Sharqiy Rim imperiyasining tasarrufiga o'tgan.

MIKEN (*Mikeni*) - Argolida (Jan. Gretsiya)dagi qadimgi shahar. Egey madaniyatining yirik markazi. Mil. avv. III mingyillikda manzilgoh. XVII asrdan *axeylar* davlatlaridan birining poytaxti. Ravnaq topgan davri mil. avv. 1400-1200 yillarga to'g'ri keladi. Mil. avv. 1200 yilda yong'indan xarobaga aylangan. Qazishmalar (1876-yildan) natijasida saroy, daxmalar, ulkan devorlar, hunarmandlar uylari ochilgan.

OLIMP TOG'I - Yunoniston tog'larining eng baland cho'qqisi bo'lib, uning balandligi 2911 metr. Bu tog' mamlakatning shimoli-sharqiy qismida joylashgan.

PELOPONNES - Yunonistonning janubidagi yarimorol. Bolqon yarim orolining janubiy qismi. Peloponnesda *Sparta*, *Mikena*, *Korinf* kabi yirik tarixiy viloyatlari joylashgan.

PILOS (*Pylos*) - Messeniya sohili (Peloponnes)dagi qadimgi yunon shahri (mil. avv. XVI-XIII asrlar); hozirgi Pilos shahridan 17 km shimoldagi Ano-Englianos tepaligida joylashgan shahar xarobasi. Mil. avv. III mingyillik oxiri - II mingyillikda bu yerda manzilgoh bo'lgan. Mil. avv. XVI-XIII asrlarda Pilos mahalliy *axey* hukmdorlari qarorgohi. Pilosdan devoriy rasmlar solingan saroy, podshoh maqbaralari qoldiqlari, qadimgi bitiklar tushirilgan 600 dan ortiq sopol jadvalchalar, nekropol topilgan.

PIREY BANDARGOHI - Afinaning asosiy port shahari.

TIRINF - Qadimgi Yunonistonda mil. avv. II mingyillikda vujudga kelgan ilk davlatlardan biri.

TROYA (*Ilion*) - Kichik Osiyoning shimoli-g'arbidagi qadimgi shahar. Yunon eposi orqali ma'lum. Nemis arxeologi *Genrix Shlimann* 1870-yilda Hisorlik tepaligi xarobalari hududida qazishmalar olib borishi natijasida topgan. XIX asrning oxiridan muntazam qazish ishlari olib borilgan, natijada Troyaning ilk jez davri (mil. avv. taxm. 3000 y.) dan boshlangan turli qatlamlari ochilgan. Jez davrida Troya yirik markaz va kichik podsholik poytaxti bo'lgan. Troya tepalik yon bag'rida joylashgan, atrofi burjli mudofaa devori bilan

o‘ralgan. Tepalik ark, uning atrofida zodagonlarning uylari bo‘lgan. Mil. avv. 1260-yilda Troya urushi natijasida *axeylar* tomonidan bosib olinib, vayron qilingan. Axeylar ketgach, shahar qadimgi madaniy an‘anasini saqlab qolgan, lekin ilgari mavqei tiklay olmagan. Mil. avv. 1190-yilda Bolqon yarimorolining shimoliy viloyatlaridan ko‘chib kelganlarning yangi guruhi o‘zlari bilan jez qurol-aslahalari va sopol buyumlarining yangi shakllarini olib kelishgan. Mil. avv. 1100-yilda Troya bosqinchilik qurboni bo‘lib, vayron qilingan, faqat 400 yil o‘tgach, mil. avv. 700-yilda yunonlar Troya o‘rnida *Yangi Iliion* nomli yangi shahar barpo etishgan.

Xronologiya

MILODDAN AVVALGI IX-VII MINGYILLIK – Yunonistonda dehqonchilik va hunarmandchilik rivoj topishi bilan manzilgohlar va shaharlar hajmi ortib bordi. Yunon shaharlarining kopchiligi bir qancha manzilgohlar birlashishi yo‘li bilan tashkil topdi. Bunday shaharlar va ularning tevaragida joylashgan qishloqlar shahar-davlatlarni vujudga keltirdi. *Afina* va *Sparta* davlatlari ana shunday shahar-davlatlarning eng yiriklari bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI VI-V-MINGYILLIKLAR – Krit oroliga Kichik Osiyodan odamlar suzib kelishgan. Krit bilan Misr o‘rtasida aloqalar o‘rnatilishi.

MILODDAN AVVALGI IV MINGYILLIK OXIRI VA III MINGYILLIKNING I-YARMI – Kritda xo‘jalik – dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq ancha rivoj topib, odamlar orasida xususiy mulk, mulkiy tengsizlik va tabaqalanish boshlangan. Kritda dastlabki davlatga asos solinishi.

MILODDAN AVVALGI IV-III MINGYILLIKLAR – Janubiy Yunoniston (Peleponnes)da ibtidoiy urug‘ jamoasi buzila boshladi, jamiyatda tabaqalanish sodir bo‘lib, *Miken*, *Pilos*, *Tirinf* kabi yirik aholi markazlari vujudga keldi.

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK OXIRI – Dunay bo‘yidan ko‘chib kelgan *axey* va mahalliy yunon qabilalari Peloponnesning shimoli-sharqidagi Miken davlatiga asos soldilar.

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK OXIRI-II MINGYILLIKNING 1-YARMI – Qadimgi Lakonika va Messeniyada Krit-Miken madaniyatiga mansub bir qancha aholi markazlari bo‘lgan. Ularning eng yirigi *Pilos* edi.

MILODDAN AVVALGI III-MINGYILLIK OXIRI VA II-MINGYILLIK BOSHI – Janubiy Yunoniston (Peleponnes)ning markazlarida dastlabki quldorlik davlatchalar tashkil topdi. Bu davlatlarning eng yiriklaridan biri Miken bo‘lgan. Miken Peloponnesning shimoli-sharqida joylashgan edi.

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK OXIRI – II MINGYILLIK BOSHLARI – Yunonistonda qulchilik vujudga kelgan.

MILODDAN AVVALGI III MINGYILLIK OXIRI - II MINGYILLIKNING I-YARMI – Janubiy Yunonistonning g‘arbida joylashgan *Pilos* shahar-davlati tashkil topgan.

MILODDAN AVVALGI III-II MINGYILLIKLAR – Kirit-Miken madaniyati ravnaq topgan.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK – Yunonistonda *Knoss*, *Mikena*, *Tirinf*, *Pilos* kabi ilk davlatlar vujudga kela boshladi. Yunonistondagi ilk *Minoy sivilizatsiyasi* (afsonaviy podsho *Menos* nomi bilan bog‘liq) Krit orolida vujudga keldi.

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK – Attikaning g‘arbidagi tepalikka *akropol* – *yuqori shahar* deb atalgan qal‘a bunyod etilgan. Qal‘a mustahkam devor bilan o‘ralgan. Ana shu akropol keyinchalik *Afina* shahriga asos bo‘lgan. Afina akropoli atrofida aholining uylari joylashgan. Dushmanlar hujum qilgan vaqtlarda aholi akropolga kirib yashiringan.

MILODDAN AVVALGI XVIII ASRNING 2-YARMI – Kritda vayron bo‘lgan saroylar tiklangan. Knoss shohi *Minos* butun Kritda hukmronlikni qo‘lga olib, kuchli dengiz davlatini tuzgan. *Minos* kuchli harbiy-dengiz floti qurib Egey dengizidagi orollarni, Kichik Osiyo va Bolqon yarimoroli sohilidagi yerlarni, hatto Attikani ham o‘ziga itoat ettirdi. *Minos* boshliq dengizchilar uzoq Sitsiliyagacha suzib borganlar. Ba‘zi ma‘lumotlarga qaraganda, *Minos* Sitsiliyadagi janglarda halok bo‘lgan ekan.

MILODDAN AVVALGI XVI-XV ASRLAR – Krit O‘rtayer dengizi havzasidagi eng kuchli quldorlik davlatiga aylangan. Kritda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq yuksak darajada rivojlanadi. Krit shohlari O‘rtayer dengizi havzasidagi hamma mamlakatlar bilan qizg‘in savdo-sotiq olib boradilar.

MILODDAN AVVALGI XVI-XIII ASRLAR – *Pilos* ravnaq topgan.

MILODDAN AVVALGI XV ASRNING 2-YARMI – Krit davlati yemirildi. Zilzila, vulqon va dengiz to‘lqinari mamlakatni vayron etdi. *Axey* qabilalari Krit oroliga kelib o‘rnashdilar.

MILODDAN AVVALGI XV-XIII ASRLAR – Janubiy Yunonistonning shimoli-sharqidagi *Miken* quldorlik davlatining gullab-yashnashi.

MILODDAN AVVALGI XIV-XIII ASRLAR – Janubiy Yunonistonning g‘arbida joylashgan *Pilos* shahar-davlati zaiflashdi va doriylar hujumi natijasida yemirildi.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR – Krit oroliga doriylar bostirib kirib, uni ishg‘ol qildilar. Shu bilan Krit davlati va uning madaniyati ham inqirozga uchraydi.

MILODDAN AVVALGI XIII-XII ASRLAR – qadim zamonlardan boshlab Bolqondan shimolda, quyi Dunay bo‘ylarida yashagan doriy qabilalari o‘z boshlaridan ibtidoiy jamoa tuzumining so‘nggi bosqichini kechirdilar. Ular madaniyat jihatdan krit-mikenliklardan orqada qolmoqda edilar.

MILODDAN AVVALGI XIII-XII ASRLAR – doriylar Yunonistonga bostirib kirib, uni bosib ola boshladilar. Janubiy Yunoniston va Krit doriylar ixtiyoriga o‘tadi. Faqat Attika aholisi doriylarga qarshilik ko‘rsatib o‘z mustaqilliklarini saqlab qolganlar. Doriylar bilan bo‘lgan janglarda juda ko‘p aholi halok bo‘lgan, qishloq va shaharlar kuydirilib, vayron etilgan. Mahalliy aholining bir qismi doriylarga itoat etib, ular bilan aralashib ketgan. Bosqinchilarga itoat etishni istamagan aholi o‘z vatanini tashlab uzoq o‘lkalarga ketganlar. Doriylar istilosi natijasida Yunonistonning xo‘jaligi tushkunlikka uchragan. Qadimgi Miken, Tirinf, Krit va Pilos kabi quldorlik davlatlari tugatilgan. Ammo doriylar o‘zlari bilan temir va temir qurollar olib kelishgan. Doriylar yunon aholisi bilan aralashib ketganlar.

MILODDAN AVVALGI XIII ASR OXIRI – XII ASR BOSHLARI – doriy qabilalari Peloponnesga bostirib kirib Lakonikani bosib oladilar. Doriylar Lakonikadan oqib o‘tuvchi Yevfrot daryosining o‘ng sohilida *Sparta* shahrini bunyod etganlar va o‘zlarini spartaliklar deb ataydilar.

MILODDAN AVVALGI XII ASR BOSHLARI – Yunonlar Kichik Osiyoda joylashgan *Troyaga* yurishi. Troya podshosi *Paris* tomonidan Sparta podshosining rafiqasi *Yelenani* o‘g‘irlab ketilishi Troya urushiga sabab bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI XII ASR - Janubiy Yunoniston (*Lakonika*) hududiga ko‘chmanchi doriylar qabilasi bostirib kirdi. Ular mahalliy qabilalarni bo‘ysundirib, *Sparta* davlatiga asos soladilar.

MILODDAN AVVALGI XII-XI ASRLAR - Yunonistonda temir davriga o‘tish.

MILODDAN AVVALGI XI-IX ASRLAR – Afinani oqsoqollar kengashi va shu kengash saylab qo‘ygan 9 hokim idora qilgan.

MILODDAN AVVALGI XI-IX ASRLAR – doriylar istilosidan keyin yunon qabilalari Yunonistonning va Kichik Osiyoning turli joylarida tarqalib yashaydilar. Shimoliy Yunoniston va Kichik Osiyoning shimoli-g‘arbida eoliylar joylashib olganlar. O‘rta Yunonistonning sharqiy Egey dengizi orollari va Kichik Osiyoning g‘arbiy sohillarida esa ioniyalar yashar edilar. Peloponnes, Krit, Egey dengizining janubidagi orollar va Kichik Osiyoning janubi-g‘arbiy sohillariga esa doriylar o‘rnashib olgan edilar. Peloponnesning shimoliy va markaziy qismi, shuningdek, Kpirda axeylar yashardilar. Bu davrda Yunonistonda yashagan aholi urug‘ va qabilalardan tashkil topgan edi.

MILODDAN AVVALGI IX-VIII ASRLAR – xo‘jalikning rivojlanishi bilan tepasida hokim va podshochalar turgan bir nechta o‘n yunon shahar-davlatlari (*Afina, Sparta, Korinf, Agros, Epis, Fiva* va boshqalar) tashkil topgan. Yunonistondagi bu shahar-davlatlarni *polislar* deb atalgan. Bu davlatlarga shahar va uning atrofidagi qishloqlar va viloyatlar kirgan. Shahar atrofi mustahkam devor bilan o‘rab olingan. Yunonistondagi shahar-davlatlardan eng yirigi *Afina* va *Sparta* bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI IX-VIII ASRLAR – Attikada dehqonchilik, chorvachilik, ayniqsa hunarmandchilikning rivoj topish munosabati bilan *ortiqcha mahsulot* ishlab chiqarila boshlangan. Ortiqcha mahsulotlar ichki va tashqi bozorlarga chiqarib sotilgan. Attikada katta-kichik qishloq va shaharlar ko‘paygan. Har bir katta qishloq va shaharning o‘z bozori bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI IX-VIII ASRLAR – *Afina* Attikaning bosh shahri va markaziga aylanib, tez rivojlangan. Akropol atrofida ustaxonalar bino qilinib, dahalar vujudga kelgan.

MILODDAN AVVALGI IX-VIII ASRLAR – Yunonlar Qora va O‘rtay dengizi sohillarida o‘zlarining dastlabki manzilgohlarini qurib, mahalliy aholi bilan savdo-sotiq va almashuv ishlarini olib borganlar.

MILODDAN AVVALGI IX-VIII ASRLAR - yunon yozuvining paydo bo‘lishi.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR - Yunonistonda Finikiya alifbosiga asoslangan yangi yozuv vujudga keldi. Alifbo 24 ta harfdan iborat bo‘lgan. Ular orasida unli harflar paydo bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR - *Sparta* davlati *Meseniyan* bo‘ysundirdilar. Sparta eng yirik yunon davlatlaridan biriga aylandi.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR - Gomer tomonidan “*Illiada*” va “*Oddiseya*” dostonlarining yaratilishi.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR - qullar soni uncha ko‘p bo‘lmagan Afinadan farqli o‘laroq Spartada qulga aylantirilgan aholi ko‘pchilikni tashkil etar, ular spartaliklardan qattiq nafratlanardilar. Spartaliklar hamma amal qilishi lozim bo‘lgan qat‘iy intizom va aniq-raso rejalashtirilgan turmush tarzi hamda yengilganlarga qarshi shafqatsiz terrorni qo‘llaganlar.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR – Afinada zo‘rlikka asoslangan davlat qaror topadi. Aholining tabaqalarga ajralishi kuchayib, aslzodalar bilan qullar va quyi tabaqa vakillari o‘rtasidagi qarama-qarshilik avjiga chiqadi.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR – Afinada demosning bir qismi badavlat kishilarga aylandilar.

Ular orasidan boy savdogarlar, dehqonlar, chorvadorlar, kema va ustaxona egalari ajralib chiqdilar. Ularning ixtiyorida qullar ham bo‘lib, ustaxonalarda qullar va yollanma mardikor kuchidan foydalanganlar. Lekin shunga qaramay demosning haq-huquqlari cheklanganicha qolgan.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR – Yunon shoiri Gesiod yashab ijod etgan. U “*Kambag‘allar qarzarlaridan, mash‘um ocharchilikdan qutulish maqsadida o‘z vatanlarini tashlab, uzoq o‘lkalarga jo‘nab ketardilar*” – deb yozgan edi.

MILODDAN AVVALGI VIII-VI ASRLAR - Yunonistonda kichik-kichik quldorlik shahar-davlatlar (polis) vujudga kela boshladi, ular qariyb yuzta bo‘lgan. Bu davlatlar har bir vodiya va har bir orolda vujudga kela boshladi. Ular orasida eng kattasi poytaxti *Afina* shahri bo‘lgan *Afina* davlati edi.

MILODDAN AVVALGI VIII-V ASRLAR – O‘rtayer dengizining shimoliy sohillari - *Korsika, Sardiniya, Sitsiliya* orollari va *Apenin* yarimoroli sohillarida tashkil topgan manzilgoh shaharlar tez rivojlanib ketdi.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR YOKI XII ASRLAR – *Gomer* yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Spartalik doriylarning ilotlar va ozod kishilarga o‘tkazgan jabr-zulmlariga qarshi Messeniya juda katta qo‘zg‘olon ko‘tarildi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – *Afina* hokimi *Drakon* tomonidan jinoyatchilarni jazolash uchun qattiq jazolar belgilangan “*Drakon qonunlari*” tuzilgan. Sudyalar ana shu qonunga asoslanib kishilarga qattiq jazo berganlar. Shu davrda *Afina* aslzodalarning mavqei oshib ketgan. Shu tufayli ular o‘z idora usullarini “*aslzodalar hokimiyati*” deb ataganlar.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Ibodatxonalar va boshqa jamoat binolari toshdan qurila boshladi, ayni paytda xususiy uylar g‘ishtan va paxsadan qurilar edi. Ustunlar jamoat binolari va ibodatxonalarning alohida bezagi va ko‘rki edi. Ustunlar metall o‘qlar yordamida bir-biriga mustahkamlangan bir necha tosh bo‘laklaridan yasalgan.

MILODDAN AVVALGI VII ASR OXIRLARI – boylar va aslzoda dehqonlar *Attika*dagi yerlarning katta qismini egallab olganlar. Dehqonlarning ko‘pi yerdan ajrab qullikka tushib qolganlar.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR - Yunonistonda ommaviy ko‘chib joylashish va koloniyalar tashkil etish davri. Bu tarixda *Buyuk yunon koloniyalashtirishi* nomini olgan. Qora dengiz sohillarida *Olviya, Xersones, Pantikapey, Tanais, Fasis, Trapezund* kabi yirik koloniyalar vujudga keldi. O‘rtayer dengizi sohillarida yuzdan ortiq yunon koloniyalari tashkil topdi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASR BOSHLARI – *Afinaning* oddiy fuqarosi hisoblangan demosning aslzodalar hukmronligiga qarshi norozilik kuchayadi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASR – Spartada kuchli quldorlik davlati vujudga keldi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR OXIRI – VI ASR BOSHLARI – *Afinada* aslzodalar bilan demos o‘rtasida shiddatli janglar boshlanib ketdi.

MILODDAN AVVALGI VII-I ASRLAR – Yunonistonda *Gomer, Gesiod, Gerodot, Demokrit, Protogor, Gippokrat, Suqrot, Aflotun* va *Arastu* (Aristotel) kabi ulug‘ siymolar yetishib chiqdi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – Qadimgi yunon *teatri* paydo bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLARI – *Makedoniyada* xususiy mulk, mulki tengsizlik va tabaqalanish kelib chiqqan.

MILODDAN AVVALGI VI ASR BOSHLARI – shiddatli janglar va o‘tkazilgan islohotlar natijasida *Attika* demosi - oddiy fuqarosi katta g‘alabani qo‘lga kiritgan. Oddiy fuqarolar ham davlatning hamma sohadagi ishlarida faol qatnashadigan bo‘ldilar.

MILODDAN AVVALGI VI ASR OXIRI - Fors sho‘hlari Kichik Osiyodagi yunonlarning shahar-davlatlarini bosib oldilar.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - Yunon sivilizatsiyasining gullab-yashnashi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR – *Makedoniyada* ilk davlat qaror topdi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR OXIRI – V ASR BOSHLARI – Misrdan Hindistongacha, Arab dengizidan Orol dengizigacha bo‘lgan yerlarni bosib olgan Eron Sharqning eng qudratli davlatiga aylandi.

MILODDAN AVVALGI VI-V ASRLAR – *Milet* shahri ilm-ma“rifat markaziga aylangan.

MILODDAN AVVALGI VI-V ASRLAR – Yunoniston me“morchiligida 2 xil ustun ishlatilgan. Biri doriy uslubidagi ustunlar bo‘lsa, ikkinchisi ioniya uslubidagi ustunlar hisoblangan.

MILODDAN AVVALGI VI-V ASRLAR – Yunonistonda hunarmandchilikning rivojlanishi.

MILODDAN AVVALGI VI-IV ASRLAR – Yunonistonda *Esxil, Sofokl, Evripidlar* yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI V ASR - *Ahamoniylar* davlatida hukmronlik qilayotgan *Doro I* Yunonistonga tahdid sola boshladi.

MILODDAN AVVALGI V ASR - *Afina* va *Sparta* davlatining gullab-yashnashi.

MILODDAN AVVALGI V ASR - *Afina* davlati fuqarolari davlat tizimlarida ishlashga muayyan haq to‘lana boshladi.

MILODDAN AVVALGI V ASR – Yunonistonda quldorlik tuzumi rivoj topgan va mustahkamlangan.

Afina esa Yunonistondagi eng kuchli quldorlik davlati bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI V ASR – Yunonistonda bir-biriga dushman ikki ittifoq - Sparta boshliq *Peloponnes* va Afina boshliq *I-Afina dengiz ittifoqi* vujudga keldi.

MILODDAN AVVALGI V ASR - Geradotni “*Tarix*” asarini yozishi.

MILODDAN AVVALGI V ASR – Yunonistonning mashhur haykaltaroshlari *Miron, Palliklet* va *Fidilarning* hayoti faoliyati.

MILODDAN AVVALGI V ASR – qadimgi yunonlarda me“morchilik, haykaltaroshlik va rassomchilik san“atlari o‘z rivojining yuqori pog‘onasiga ko‘tarildi.

MILODDAN AVVALGI V ASR – Yunon faylasufi *Platon* yashab ijod etgan. U “*Kavkaz tog‘laridan Gibraltar bo‘g‘ozigacha bo‘lgan dengiz sohillarida istiqomat qilgan shahar-davlatlarning aholisi hovuz bo‘yiga chiqib o‘tirgan qurbaqalarga o‘xshaydilar*”, - deb yozgan edi.

MILODDAN AVVALGI V ASR – Qiz bola boshli Rim nusxasi haykali topilgan.

MILODDAN AVVALGI V ASRNING 2-YARMI – Afina o‘z kuch-qudratining eng yuqori cho‘qqisiga ko‘tarilgan. Bu quldorlik demokratiyasi quldorlarning qullar ustidan hukmronligini ta“minlaydigan idora usuli edi. Bu idora usulidan Attikaning tub joy aholisiga mansub bo‘lgan erkaklar foydalanganlar.

MILODDAN AVVALGI V-IV ASRLAR – Afina va Yunonistonning boshqa shaharlarida hozirgi sirkklarimizga o‘xshash tepasi ochiq teatr binolari qurilgan.

MILODDAN AVVALGI V-IV ASRLAR – Yunon haykaltaroshlarining va rassomlarining gullagan davri.

MILODDAN AVVALGI IV ASR – yunon idishlarining qizil tusli bo‘lishi.

II ASR – Bosredagi Rim teatri qurilgan.

MILODDAN AVVALGI IV ASR O‘RTALARI - Makedoniyaning kuchayib borishi.

XIX ASR OXIRI – Nemis olimi *Genrix Shlimann* Gomer hikoyalarini tadqiq qilib, Troyada joylashgan yerni hisoblab chiqdi.

MILODDAN AVVALGI 2000-YIL – Kritda *Knoss* hukmdorining saroyi qurilgan.

MILODDAN AVVALGI 1750-YIL – Kritda qattiq zilzila bo‘lib, *Knoss, Fest, Maliya, Katoos, Zakrodagi* saroylari vayron bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI 1450-YIL – Krit orolidagi *Minoy sivilizatsiyasi* kuchli zilzila va suv toshqiniga sabab bo‘lgan vulqon otilishi oqibatida barham topdi. Yunoniston hududidan *mikkena* qabilalari bostirib kirdi, uning muqim aholisini *axeylar* deyishgan. Axeylar Minoy sivilizatsiyasi barbod bo‘lishini nihoyasiga yetkazganlar.

MILODDAN AVVALGI 776-394-YILLAR - dastlabki *Olimpiada* o‘yinlari o‘tqazildi. Olimpiada o‘yinlari Olimp xudosi *Zevz* sharafiga bag‘ishlab o‘tkazilgan. Uning asoschisi *Gerakl* hisoblangan.

MILODDAN AVVALGI 621-YIL - Yunon davlati hukmdori *Drakont* xalq boshqaruvini bekor qilgan qonunlarini yozadi va amalga kiritadi. Bu qonunlar shu qadar qattiq va ayovsiz ediki, afinaliklar ularga “siyoh qolib, qon bilan yozilgan” deb baho berishgan. Qonunni arzimas darajada buzganlik uchun ham *Drakont* bitta jazo - o‘lim jazosini belgilagan. Avvaliga afinaliklar bu qonunlarga itoat etishgan, so‘ngra norozi bo‘la boshlagan va *Drakontni* shahardan haydab yuborishgan.

MILODDAN AVVALGI 594-YIL - Afinada *Solon* tomonidan islohotlar o‘tkazildi. *Solon* davlatni idora qilishni oldingi tizimini o‘zgartirdi. Avvalgi boshqaruv tizimi - *aristokratiya* (eng yaxshi odamlar hokimiyati)ni *Solon demokratiya* (xalq hokimiyati)ga almashtirdi. Davlatni boshqarishda faqat fuqarolar ishtirok eta olardi. Ayollar va ajnabiylar (meteklar) qabul qilinayotgan qonunlar muhokamasida va ovoz berishda ishtirok eta olmasdilar. *Solon* islohotlarining barchasi dehqonlar qarzlari va qarzdorlikdan qullikni bekor qilish hamda davlat boshqaruvi islohotidan iborat bo‘lgan. *Solon* islohotlaridan keyin Attika aholisi fuqarolar va qullarga ajratiladigan bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI 550-YILLAR – Qorabo‘yoqli yunon humlari.

MILODDAN AVVALGI 498-454-YILLAR – Makedoniya podshosi *Aleksandr I* ning hukmronlik yillari.

MILODDAN AVVALGI 492-YIL – Eron shohi *Doro I* kuyovi *Mardoniy* qo‘mondonligi ostida katta qo‘shinni Yunonistonga yuboradi. Biroq, *Doro I* ning Yunonistonga uyushtirgan birinchi yurishi muvaffaqiyatsizlik bilan tugagan.

MILODDAN AVVALGI 490-YIL – *Doro I* Yunonitonga 2-yurishini boshladi.

MILODDAN AVVALGI 490-YIL SENTABRI - Fors harbiy floti Egey dengizini kesib o‘tdi va Attika sohilida langar tashladi. Yunonlar va forslar o‘rtasida *Marafon* jangi bo‘lib o‘tdi va yunonlar g‘alabasi bilan tugadi.

MILODDAN AVVALGI 490-449-YILLAR – Forslarning Yunonistonga uyushtirgan harbiy yurishlari natijasida yunon-fors urushlari bo‘lib o‘tdi.

MILODDAN AVVALGI 481-YIL – *Afina* bilan *Sparta* o‘rtasida ittifoq tuzildi.

MILODDAN AVVALGI 480-YILNING BAHORI – Eronliklar Yunonistonga 3-yurishini boshladi.

MILODDAN AVVALGI 480-YIL – Yunonlar va forslar o‘rtasida *Fermopil* jangi bo‘lib o‘tdi va unda

forslar g'alaba qozondi. Fermopil kamari Yunoniston shimolidan janubiga olib boradigan birdan-bir yo'li edi. Kserks qo'shinlari Janubiy Yunonistonga yetib bordi, yunonlar qo'shinalarini aylanib o'tib, Fermopilni egalladi. Shundan so'ng Kserks tomonidan Afinani egallandi va uning amri bilan shahar yondirildi.

MILODDAN AVVALGI 480-YIL - *Salamin* yonidagi dengiz jangida forslar qo'shinlari uzil-kesil tor-mor etildi.

MILODDAN AVVALGI 479-YIL - Mardoniy boshliq Eron qo'shinlari yana Attikaga bostirib kirib, Afinani vaqtincha ishg'ol qiladi. Yunon polislarning birlashgan kuchlari eroniylarga zarba berib, ularni Beotiyaga chekintiradi. Plateya yonidagi jangda Eron qo'shinlari yengilib, Mardoniy halok bo'ladi.

MILODDAN AVVALGI 479-YIL - *Plateya* shahri yaqinida forslar qo'shini tor-mor keltirildi. Eron shohi bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq u Old Osiyodagi barcha yunon polislari mustaqilligini etirof etdi, yunonlarga qarshi harbiy harakat olib bormastlikka va'da berdi. Afina O'rta Yer dengizi sohilidagi eng qudratli davlatga aylandi.

MILODDAN AVVALGI 478-YIL - Yunon-fors urushlarida ishtirok etgan yunon polislari, Kichik Osiyodagi yunon shaharlari va Egey dengizidagi orol - davlatlar Afina boshchiligida ittifoq tuzganlar. Bu *Delos* yoki *I-Afina ittifoqi* nomini olgan. Uning Delos ittifoqi deb atalishi ittifoq xazinasi muqaddas Delos orolida saqlangan. Bu ittifoq yunonlarning eroniylar ustidan uzil-kesil g'alaba qilishida muhim ahamiyat kasb etgan.

MILODDAN AVVALGI 449-YIL - Suzada yunonlar va eroniylar o'rtasida *Kaliy* sulhining tuzilishi. Kalliy sulhiga binoan, forslar Kichik Osiyodagi yunon shaharlari va Egey dengizidagi barcha orollar mustaqilligini tan olgan. Eron harbiy-dengiz flotiga Egey dengizida suzish taqiqlangan. Eron Yunonistonga ko'p miqdorda tovon to'lashi kerak bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI 443-429-YILLAR - *strateg* lavozimga saylangan aslzoda va badavlat oiladan chiqqan *Perikl* hukmronligi davrida Afina eng qudratli davlat bo'ldi, mamlakatda demokratiya ravnaq topdi. Bu davr shuning uchun ham "*Perikl asri*" deb atalgan. Perikl xalq majlisidagi lavozimlarga ish haqi to'lashni joriy qildi. Endi kambag'al fuqarolar ham davlat ishlari bilan shug'ullana oladigan bo'ldi. Akropoldagi *Parfenon* ibodatxonasi qurilishi.

MILODDAN AVVALGI 431-401-YILLAR - Sparta va Afina o'rtasidagi *Peloponnes* urushi.

MILODDAN AVVALGI 431-421-YILLAR - Afina va Sparta o'rtasidagi *Peloponnes* urushining birinchi bosqichi.

MILODDAN AVVALGI 431-YIL - *Peloponnes* ittifoqi rahbari *Sparta* Afinaga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi. Urushga Sparta podshosi *Arxidam II* boshchilik qilgan. Shuning uchun *Peloponnes* urushi *Arxidam urushi* ham deyiladi.

MILODDAN AVVALGI 430-426-YILLAR - Afina qo'shinlari *Peloponnes*ning g'arbiy sohillaridagi *Kefaleniya* va *Zakinf* orollarini, *Navpakt* va *Solliy* shaharlarini bosib oldilar.

MILODDAN AVVALGI 427-424-YILLAR - Afinaliklar Sitsiliyaga bir necha bor muvaffaqiyatli yurish qildilar.

MILODDAN AVVALGI 426-YIL - Lesbos orolidagi *Mitilena* shahrida Afinaga qarshi qo'zg'olon ko'tarilgan. Qo'zg'olonchilarga Sparta katta yordam bergan. Afinaliklar Mitilenadagi qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostirganlar. Afina Lesbosga Spartadan keladigan harbiy kemalarni yo'lini to'sish uchun *Peloponnes* sohillariga 100 triyerdan iborat harbiy kuch yuborgan.

MILODDAN AVVALGI 425-424-YILLAR - Afina qo'shinlari *Korinf* va *Delinda* bo'lgan janglarda yengilganlar.

MILODDAN AVVALGI 424-YIL - Afinaliklar floti Messeniya sohillarida spartaliklarga zarba berib, Kifera Sifakteriya orolini bosib oldilar. Sparta esa qiyin ahvolga tushib qolib, Afina rahbarlari Demosfen va Kleonlardan sulh tuzishni so'raganlar. Ammo Afina rahbarlari Spartaga qabul qilib bo'lmaydigan shartlarni qo'ygan. Natijada sulh tuzilmay, urush davom etgan.

MILODDAN AVVALGI 422-YIL - *Brasid* rahbarligidagi spartaliklar hamda *Kleon* boshliq afinaliklar o'rtasida *Amfiopol* yaqinida bo'lgan qattiq jangda Brasid ham, Kleon ham halok bo'lgan. Amfiopol afinaliklar qo'lidan ketgan.

MILODDAN AVVALGI 421-YIL - Afina bilan Sparta o'rtasida 50 yilga mo'ljallangan sulh shartnomasi tuzildi.

MILODDAN AVVALGI 419-399-YILLAR - *Arxelay* hukmronlik qilgan davr.

MILODDAN AVVALGI 415-YIL - Afinaliklar 260 harbiy kema, 32 minglik katta qo'shin bilan Sitsiliya oroli tomon jo'nagan. Afina qo'shiniga *Alkiviad*, *Nikiy* va *Lamaxlar* rahbarlik qilgan.

MILODDAN AVVALGI 415-404-YILLAR - Afina va Sparta o'rtasidagi *Peloponnes* urushining ikkinchi bosqichi.

MILODDAN AVVALGI 413-YIL - *Demosfen* boshliq Afina floti Sparta va ittifoqchilar tomonidan tor-mor etilgan. Jangda *Nikiy*, *Demosfen* va *Lamaxlar* halok bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI 413-YIL - Sparta qo'shinlari Afinadan 22 km naridagi Dekeleya qishlog'ini

bosib oldilar.

MILODDAN AVVALGI 403-YIL – *Frasibul* Afinada demokratiyani qayta tikladi.

MILODDAN AVVALGI 394-YIL – Olimpiya zilzila oqibatida vayron bo‘lishi oqibatida Olimpiada o‘yinlari o‘tkazilmay qoldi.

MILODDAN AVVALGI 359-YIL – Makedoniya taxtini *Filipp II* egalladi.

MILODDAN AVVALGI 356-YIL – Aleksandr Makedonskiy (*Iskandar Zulqarnayn*) tug‘ilgan.

MILODDAN AVVALGI 338-YIL 2-AVGUST – Makedoniya qo‘shinlari Beotiyaga bostirib kirib, Xeroniya shahri yaqinidayunon ittifoqi qo‘shini bilan Makedoniyaaskarlari o‘rtasidashiddatli jang bo‘lgan. *Filipp II* ning 18 yoshli o‘g‘li Aleksandr askarlarining jangga kirishi urush oqibatini makedoniyaliklar foydasiga hal qiladi. Yunoniston Makedoniyaga boysundirildi va Yunonistonda Makedoniya hokimiyati o‘rnatildi.

MILODDAN AVVALGI 337-YIL – Spartadan tashqari barcha yunon shahar-davlatlari *Korinfga* yig‘ildilar va Makedoniya hokimiyati ostida yunon davlatlari ittifoqini tuzadilar. Ular murosada tinch yashash, o‘zaro urushlar olib bormastlik va bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik to‘g‘risida shartlashadilar. Barcha ixtiloflarni yunon shahar-davlatlari ittifoqi hal etishi lozimligi nazarda tutilgan edi. *Filipp II* Eronga qarshi yurish maqsadida yunonlar va makedonlar harbiy ittifoqini tuzishni taklif qildi.

MILODDAN AVVALGI 336-YIL – *Filipp II* o‘z qizining nikoh to‘yi vaqtida fitnachilar tomonidan o‘ldirildi.

MILODDAN AVVALGI 336-YIL – *Iskandar Zulqarnayn*ning Makedoniya taxtiga o‘tirishi.

MILODDAN AVVALGI 336-334-YILLAR – Iskandar Zulqarnayn Makedoniyaga tutash bo‘lgan davlatlarni va Yunonistonni o‘ziga bo‘ysundiradi.

MILODDAN AVVALGI 335-YIL – Iskandar Zulqarnayn Illiriya va Frakiyani o‘ziga itoat ettiradi. Iskandar Makedoniyaga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targan Fiva ustiga yurish qilib, shaharni vayron qiladi, boshqalarga namuna bo‘lsin deb uning aholisini qul qilib sotirib yuboradi.

MILODDAN AVVALGI 334-325-YILLAR – Iskandar Zulqarnayn Sharqqa yurish qilib ko‘p davlatlarni zabt etadi.

MILODDAN AVVALGI 334-YIL – Iskandar Zulqarnayn Granik daryosi bo‘yida Eron qo‘shinlari ustidan dastlabki g‘alabasiga erishdi. Granik g‘alabasidan so‘ng iskandar qo‘shinlari Kichik Osiyo sohili bo‘ylab janub tomon yuradilar. Sohildagi ko‘p shahar va qishloqlar, shuningdek, Milet ham bosib olinadi.

MILODDAN AVVALGI 333-YIL – Iskandar Zulqarnayn Kichik Osiyoning o‘rtasidagi *Kappidoniya* viloyatini ishg‘ol qildi. Eron qo‘shinlarining *Kappidoniya* tomon kelayotganidan xabar topgan Iskandar o‘z qo‘shinlarini *Kilikiyaga* olib o‘tib, *Tars* shaharchasini ishg‘ol qiladi.

MILODDAN AVVALGI 333-YIL – Eron va makedon qo‘shinlari Kilikiyaning *Iss* shahri yaqinida to‘qnashadilar, bu jang Iskandarning g‘alabasi bilan tugaydi.

MILODDAN AVVALGI 332-YIL – Iskandar Zulqarnayn Misrni zabt etdi. U Misr fir‘avni deb e‘lon qilindi.

MILODDAN AVVALGI 323-YIL – Iskandar Zulqarnayn Bobilda bezgakdan vafot etdi.

MILODDAN AVVALGI 331-YIL – Iskandar Zulqarnayn Mesopotamiyaga qo‘shin tortadi.

MILODDAN AVVALGI 331-YIL - Iskandar Zulqarnayn *Gavgamel jangida* Doro III ni mag‘lubiyatga uchratishi.

MILODDAN AVVALGI 330-YIL – Eron shohligi barham topadi.

MILODDAN AVVALGI 329-YIL – Iskandar Zulqarnayn *Navtakada Bessni* qo‘lga tushirib qatl ettiradi.

MILODDAN AVVALGI 329-327-YILLAR – Iskandar Zulqarnayn Turonda qonli urushlar olib boradi.

MILODDAN AVVALGI 327-YIL – Iskandar Zulqarnayn Hindistonga kirib boradi.

MILODDAN AVVALGI 325-YIL – Iskandar Zulqarnayn Bobilga qaytadi.

MILODDAN AVVALGI 525-456-YILLAR – “Tragediya otasi” *Esxil* yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI 492-449-YILLAR – Yunon-Eron urushlari.

MILODDAN AVVALGI 496-406-YILLAR – 120 dan ortiq tragediya muallifi *Sofokl* yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI 480-388-YILLAR – “*Komediya otasi*” Aristofan yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI 490-424-YILLAR – “*Tarix otasi*” Gerodot yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI 477-455-YILLAR – Gerodot Misr, Bobil, Suriya, Kichik Osiyo va Qora dengiz sohillaridagi mamlakatlarga sayohat qilgan.

MILODDAN AVVALGI 471-YIL – *Suqrot* tavallud topgan.

MILODDAN AVVALGI 470-400-YILLAR – Yunon tarixchisi Fukidid yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI 460-370-YILLAR – Demokrit yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI 460-375-YILLAR – Sharq dunyosida *Buqrot* nomi bilan mashhur bo‘lgan Gippokratning yashab ijod etgan davri.

MILODDAN AVVALGI 450-388-YILLAR – Aristofan yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI 384-322-YILLAR – Sharq dunyosida “*muallimi avval*” – “*birinchi muallim*”

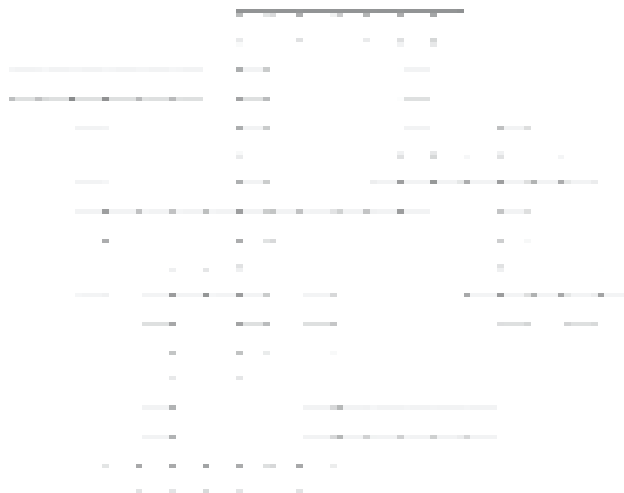
nomi bilan mashhur boʻlgan Aristotel (Arastu)ning yashab ijod etgan davri.

1870-YIL – Nemis olimi *Genrix Shlimann* Turkiyadagi *Xisorlik* shahri hududida qazishma ishlarini boshlab yubordi va Troya qoldilarini topdi.

1896-YIL – *Olimpiyada* oʻyinlari qayta tiklandi.

1953-YIL – Ingliz olimlari Ventris va Chadviklar qadimgi kritliklarning chiziqli “B” yozuvini oʻqishga muvaffaq boʻldilar.

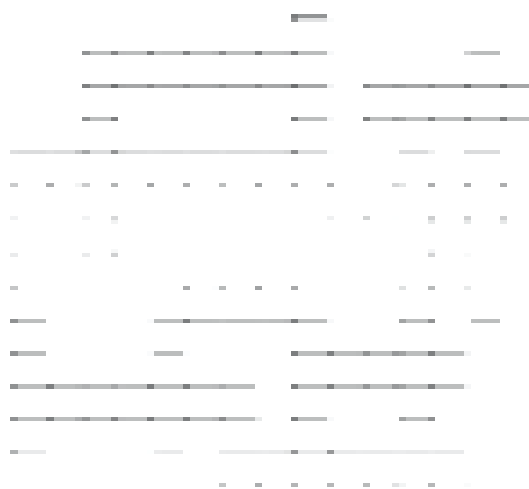
Krossvord
(Atama va tusbunchalar boʻyicha)

BOʻYIGA: **1.** Yaxshi odamlar hokimiyati. **2.** Yer yuzining odamlar yashaydigan qismi, chegarasi. **4.** Yunon afsonasidagi dengiz xudosi. **5.** Yunon va forslar oʻrtasidagi jang. **8.** Oʻz yurtini tark etgan odamlar tomonidan yangi yerlarda asos solingan manzilgoh. **9.** Beotiyada boʻlib oʻtgan jang. **11.** Pelopannesda doriylar tomonidan boʻysundirilgan aholi.

ENIGA: **1.** Yuqori shahar. **3.** Ogʻir qurollangan piyoda askar. **6.** Yunon afsonasida yarmi ot va yarmi odam boʻlgan mavjudot. **7.** Xalq hokimiyati. **8.** Minoy sivilizatsiyasi vujudga kelgan orol. **10.** Yunon shahar-davlati. **12.** Qadimgi Yunoniston. **13.** Yunon piyodaaskarlarining jips safgatizilgan koʻp qatorli jangovar tartibi.

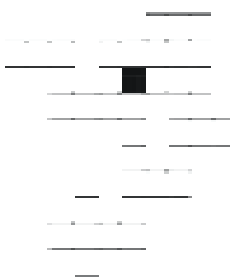
Krossvord
(Ismlar boʻyicha)

BO'YIGA: 1. “Sofokl” va “Yevripid” tragediyalari muallifi. 2. Yunon fizigi va matematigi. 3. Yunon haykaltaroshi. 5. Makedoniyalik sarkarda va davlat arbobi. 6. Atom to'g'risidagi nazariya asoschilaridan biri bo'lgan yunon faylasufi. 8. “Diskobol” haykali muallifi. 9. Mashhur yunon tragediyalari.

ENIGA: 2. “Illiada” dostonining bosh qahramoni. 4. Dehqonlar qarzini bekor qilgan Afina arxonti (hokimi). 5. Buyuk yunon faylasufi. 7. Yunon-Eron urushidagi fors podshosi. 8. Kritning afsonaviy podshosi. 10. Zevs haykalining muallifi. 11. Qonunlar to'plamini yaratgan Afina hukmdori. 12. Mashhur yunon faylasufi.

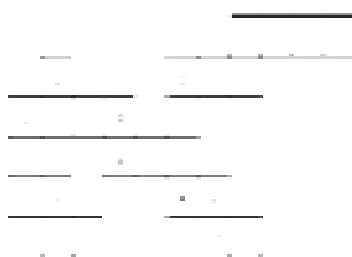
Xronokross
(Yillar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Qadimgi Yunonistonda so'ngi Olimpiada o'yinining o'tkazilishi. 3. Drakont qonunlarining amalga kiritilishi. 4. Marafon jangida yunonlarning g'alabasi. 6. Xeroneya jangi. 8. Plateya shahrida forslar ustidan yunonlarning g'alabasi. 9. Minoy sivilizatsiyasining vayron bo'lishi. 11. Salamin yonidagi dengiz jangi.

ENIGA: 1. Korinfda yunon shahar-davlatlari ittifoqining tuzilishi. 2. Dastlabki Olimpiada o'yinining o'tkazilishi. 4. Yunon-Eron urushining yakunlanishi. 5. Afinada Periklning strateg lavozimiga saylanishi. 7. Doriylarning Miken davlatini vayronaga aylantirishi. 8. “Uch yuz spartaliklar jasorati” voqeasi. 10. Afinada Perikl hukmronligining yakunlanishi. 12. Nemis olimi Genrix Shlimanning Turkiya hududida Troya qoldiqlarini topishi.

Xronokross
(Rim raqami hisobida asr va mingyilliklar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Buyuk yunon koloniyalashtirish davrining yakuni. 2. Yunonistonda ilk shahar-davlatlarining vujudga kelishi. 3. Spartaning eng yirik yunon davlatlaridan biriga aylanishi. 4. Drakont qonunlarining vujudga kelishi. 5. Yunon-Eron urushidan 5 asr oldin. 8. Yunoniston Makedoniya tarkibida. 10. So'ngi Olimpiada o'yinining o'tkazilishi.

ENIGA: 1. Yunonistonda Finikiya yozuviga asoslangan yozuvning vujudga kelishi. 3. Afinada Drakont hukmronligi. 4. Sparta Messaniyani bo'ysundirishi. 6. Yunonlarning Troyaga yurishi. 7. Minoy sivilizatsiyasining vujudga kelishi. 9. Afina shahrining vujudga kelishi. 11. Afinada Solon islohatlari. 12. Fors shohlari tomonidan Kichik Osiyodagi yunon polislarining bosib olinishi.

IV BO'LIM. MILODDAN AVVALGI VI – MILODIY IV ASRLARDA O'RTA OSIYO

Axomaniylar davrida O'rta Osiyo (miloddan avvalgi 540-330 yillar)

Miloddan avvalgi VI asrda Eronda yashovchi xalqlar **Kir II** boshchiligida kuchli davlatga uyushdilar. **Axomaniylar davlati** hududi Eronni va Hind daryosidan Egey va O'rta dengizgacha bo'lgan oraliqdagi Osiyo mamlakatlarini, shuningdek Misr, Liviya va Bolqon yarim orolining bir qismini bosib olish natijasida tashkil topgan. **Axomaniylar davlatiga** Axomaniylar vakili **Kir II** (miloddan avvalgi 558-530-yillar) asos solgan. **Axomaniylar davlati** dunyoning yirik bir mintaqasida tarqoq holda yashayotgan xalq va elatlarni siyosiy jihatdan birlashtirgan **birinchi yirik jahon imperiyasidir**. Bu davlat hukmdorlari tarixda birinchi bo'lib butun dunyoni bosib olishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan edilar. Axomaniylar davlatini Axomaniylar sulolasi boshqargan. Bu sulola qadimiy fors urug'idan boshlanib, bu urug' asoschisi Axoman miloddan avvalgi 7 asrda Parsua deb nom olgan viloyatga ko'chib kelgan fors qabilasining yo'l boshchisi bo'lgan. O'rta Osiyoda **Axomaniylar sulolasi miloddan avvalgi 540-330 yillarda** hukmronlik qilgan.

Kir II 545-540-yillarda Parfiya, Marg'iyona va Baqtriyani bosib oladi. Shunday qilib, Axomaniylar O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik aholisini birinchi bo'lib bo'ysundirgan edilar. **Kir II** ning O'rta Osiyoga yurishlarini qadimgi yunon tarixchisi **Gerodot** ta'riflagan.

Miloddan avvalgi 530-yilda **Kir II** O'rta Osiyodagi massagetlarga qarshi yurish qiladi. Bu haqida **Gerodot** «**Tarix**» asarida forslarning **Araks** (Amudaryo) daryosidan kechib o'tishi va massagetlar yerlarining ichkarisiga kirib borishi, To'marisning o'g'li **Sparganis** boshchiligidagi massagetlarning bir qismi tasodifan forslardan mag'lubiyatga uchrashi, **To'maris** boshchiligidagi massagetlarning harakatlari natijasida forslarning butunlay qirib tashlanishi, podsho Kir jasadining jang maydonidan topilishi va uning kesilgan boshini qon bilan to'lg'izilgan meshga solinishi tasvirlangan.

Gerodot o'zining asarida Kir II ning olib borgan janglari xususida so'z yuritib, massagetlar va forslar o'rtasidagi bu jang barcha janglardan ham dahshatli bo'lganini ta'kidlaydi.

Kir II ning o'g'li **Kambiz** (miloddan avvalgi 530-522-yillar) otasining bosqinchilik siyosatini davom ettiradi. Uning qo'shinlari Misrni bosib oladi. Shunda Kambiz o'z akasi **Bardiyani** o'ldirib, hokimiyat tepasiga qonunsiz kelgani oshkor bo'lib qoladi. Bu holdan foydalangan zardushtiylik kohini **Gaumata** o'zini Bardiya deb e'lon qilib, taxtga o'tiradi. Kambizni Eronga qaytayotganda yo'lda o'ldiradilar. Biroq, Gaumataning qismati ham shunday tugaydi. U millodan avvalgi 522-yilda o'ldirilib, o'rniga Axomaniylar sulolasiga mansub bo'lgan **Doro I** (miloddan avvalgi 522-486-yillar) o'tiradi.

Miloddan avvalgi 522-yilda Axomaniylar taxtiga **Doro I** o'tirishi bilanoq fors bosqinchilariga qarshi **Parfiyada** (miloddan avvalgi 522 yil 30.09-521 yilning yozi), **Marg'iyonada Frada** boshchiligida (miloddan avvalgi 522 yil 30.09.-10.12.) va **saklar o'lkasida Skunxa** boshchiligidagi (miloddan avvalgi 519-yil) qo'zg'olon ko'tariladi.

Doro I ning harbiy yurishiga qarshi tarixchi **Poliyenning** «**Harbiy hiylalar**» asaridagi **Shiroqning** harbiy jasorati diqqatga molikdir. Manbada hikoya qilinishicha, yilqi boquvchi **Shiroq** o'z vataniga bostirib kelgan dushmanlarni hiyla ishlatib, chalg'itib, Qizilqumning halokatli jazirama dashtlariga boshlab boradi va o'z jonini qurbon qilib bo'lsa-da, vatani va xalqini yovuz dushmandan asrab qoladi. **Shiroq** - millat, yurt va vatanga fidoiylilik, vatanparvarlikning yorqin timsolidir.

Doro I O'rta Osiyodagi Axomaniylarga qarshi qo'zg'olon haqida **Kirmonshoh** shahri yaqinidagi **Behistun** qoyalariga rasm va bitiklarni yozdiradi. **Behistun yozuvlari** uch tilda – **qadimgi fors, elam va babil** tillarida yozilgan. Bu yozuvlarda u zabt etgan mamlakat va xalqlar, jumladan O'rta Osiyodagi Xorazm, Sug'diyona va Baqtriya viloyatlari bilan barcha sak qabilalari sanab o'tiladi.

O'rta Osiyo xalqlarining erk va ozodlik kurashlari ahamoniy hukmdorlarni bir qator islohotlar o'tkazishga majbur qildi. Jumladan, Doro I saroy zodagonlari huquqlarini cheklashga majbur bo'lgan, mamlakatda o'zining mutlaq hokimiyatini o'rnatgan. Mamlakatni 20 ta «**xshatra**», ya'ni viloyatlarga bo'lib idora qilgan. Viloyat boshlig'i-satrapga cheklanmagan hokimiyat berilgan. Har bir viloyat ayg'oqchisi bo'lgan. Bu ayg'oqchilar hukmdorning viloyatlardagi «ko'zu-quloqlari» edi.

O'rta Osiyoning bosib olingan viloyatlari uch satraplikka bo'lingan. Ular baqtriyaliklar, egllar, saklar, kaspiylar, parfiyaliklar, sug'diylar va xorazmliklarning yerlari bo'lgan. Har bir satraplik yillik xiroj to'lagan va hasharlarga jalb qilingan. **12 satraplikka** Baqtriya bilan Marg'iyona kirgan bo'lib, 360 talan yillik xiroj, **15 satraplikka** saklar bilan kaspiylar kirgan bo'lib, 250 talan yillik xiroj, **16 satraplikka** Parfiya, Xorazm, So'g'd va Ariya kirgan bo'lib, 300 talan yillik xiroj to'lagan. Axomaniylar **Farg'ona vodiysi** va **Toshkent vohasini** bosib olmagan.

Axomaniylar davrida Oʻrta Osiyo aholisining asosiy mashgʻuloti dehqonchilik boʻlgan. Milloddan avvalgi VI-IV asrlardagi yirik shaharlar **Afrosiyob, Qiziltepa, Erqoʻrgʻon, Uzunqir, Qalʼaliqir** yirik hunarmandchilik markazlari boʻlgan. **Erkqalʼa** qalin va mustahkam mudofa devorlari bilan oʻralgan. Zargarlik sanʼatining yuqori darajada rivoj topganiga **Amudaryo xazinasi**ning oltin va kumushlari yorqin misol boʻla oladi. Bugun ular Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda. **Amudaryo xazinasi** buyumlarini **1877-yilda Qoʻbdiyonda** mahalliy aholi topib olgan. Bu xazinaning 180 taga yaqin zargarlik buyumlari va koʻplab tangalari boʻlgan.

Axomaniylar davrida koʻpgina sharq xalqlarining siyosiy birligi, keng madaniy va iqtisodiy aloqalar rivojiga asos soldi. Bu davrda Oʻrta Osiyoda **oromiy yozuvi** tarqaladi. Oromiy yozuvi asosida 4 ta mahalliy yozuv ajralib chiqdi. Bular **parfiya, sugʻd, baqtriya** va **xorazm yozuvlari** boʻlib, ular Oʻrta Osiyoda arablar kelguncha saqlanib qoldi. Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda hunarmandchilik va savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi natijasida Oʻrta Osiyo xalqlari ilk marta zarb qilingan tanga pullar bilan tanishdilar va muomala qildilar. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Oʻrta Osiyoda dastlabki Axomaniylar tangalari tarqalgan.

Makedoniyalik Iskandarning yurishlari va yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurash

Miloddan avvalgi 360-yilda **Filipp II** Makedoniya taxtiga oʻtirdi. Kuchli armiya tuzib, Yunonistonni egallab olgan Filipp II 337-yilda **Korinf** shahridagi anjumandaoʻzini Yunoniston podshosi deb eʼlon qildi. Bu davrda Axomaniylar bilan Yunoniston oʻrtasidaziddiyatlar kuchaydi. Filipp II miloddan avvalgi 336-yilda forslarga qarshi urush eʼlon qildi. Ammo shu yili uning oʻldirilganligi tufayli urush harakatlari toʻxtab qoldi. Taxtni Filipp II ning 20 yoshli oʻgʻli **Iskandar** egalladi.

Iskandar otasi Filipp II yoʻlini davom ettirdi. Ammo u dastlab mamlakat ichki hayotini mustahkamladi. Davlat hokimiyatiga qarshi boʻlgan amaldorlarga nisbatan qattiq choralar koʻrdi. U Bolqon yarim orolida oʻz hokimiyatini mustahkamladi.

Miloddan avvalgi 334-yilda Iskandarning qoʻshinlari forslarga qarshi yurish boshladi. Uch asosiy qattiq janglarda - miloddan avvalgi 334-yilda **Granik**, miloddan avvalgi 333-yilda **Iss** va miloddan avvalgi 331-yilda **Gavgamelda** forslar magʻlubiyatga uchradilar va makedonlar Axomaniylar davlatining sharqiy chegaralariga etib bordilar.

Miloddan avvalgi 329-yilda Iskandar Hindiqush togʻlaridan oʻtib, Baqtriyaning markazi Baqtrani istilo qiladi. Baqtriya va Sugʻdiyoning hokimi **Bess** oxirgi ahamoniy podshosi **Doro III** ni oʻldirishda qatnashib, oʻzini **Artakserks IV - «ulugʻ podsho»** deb eʼlon qiladi va Sugʻdiyoning Nautaka viloyatiga qochib ketishga majbur boʻladi.

Bess **Spitamem, Oksiart** va **Datafaron** bilan ittifoq tuzib, yunonlarga qarshi kurashishga ahd qiladilar. Biroq, Bess oʻzini ulardan yuqori tutib, podsholarcha munosabatda boʻlishni talab qilishi, ular oʻrtasida kelishmovchilikni keltirib chiqaradi. Ittifoqchilar Bessni Iskandarga topshirishga ahd qiladilar. Iskandar lashkarboshi **Ptolemey Lagni** Nautakaga yuboradi.

Nautaka va Maroqanda shaharlarini Iskandar zabt etadi. **Maroqandada** u oʻz harbiylarining bir qismini qoldirib, Sirdaryo tomonga yoʻl oladi. **Ustrushonada** 30 ming aholidan 22 ming aholini qirib tashlaydi, **Kiropolisda** qattiq janglarni olib boradi.

Shu davrda **Spitamem** boshchiligida yunon-makedonlarga qarshi kurash boshlanadi va Maroqandadagi askarlariga yordam berish maqsadida qoʻshinlarining bir qismini yuboradi. Bu qoʻshin **Politimet** (Zarafshon) jangida Spitamem tomonidan qirib tashlanadi. Iskandar uchun bu juda ham katta magʻlubiyat edi. Spitamenga qarshi jiddiy tayyorgarlikni amalga oshirish maqsadida uning oʻzi asosiy kuchlari bilan Maroqandaga etib keladi, lekin Spitamem tezda gʻoyib boʻladi. Gʻazablangan Iskandar Sugʻdiyodagi 120 ming tinch aholini qirib tashlaydi.

Miloddan avvalgi 328-yilda Spitamem Baqtriyada va Quyi Zarafshonda yunon-makedonlarga qarshi hujum uyushtiradi, ammo bu janglar Spitamem uchun muvaffaqiyatsiz yakunlanadi va u saklar bilan choʻlga qochishga majbur boʻladi. Saklar Iskandar ularning yerlariga hujumga tayyorgarlik koʻrayotganidan habardor boʻlib, Spitamemni oʻldiradilar.

Spitamemning oʻlimidan keyin xalq harakati susaygan boʻlsa-da, lekin tamoman soʻnmadi. Iskandar hiyla ishlatib mahalliy hukmdorlardan Sugʻd qalʼasining hokimi Oksiartning qizi Roksanaga uylanadi, mahalliy xalqqa oʻzini yaqin tutib, uning milliy urf-odatlarini qabul qiladi, milliy kiyimlarini kiyib yuradi. Shundan soʻnggina mahalliy hukmdorlarning bir qismi uning tomoniga oʻtadi va Iskandar oʻz niyatlarini roʻyobga chiqaradi.

Iskandar **Baqtriya, Sugʻdiyona** va **Ustushonaning** bir qismini istilo qilib, miloddan avvalgi 327-324-yillarda Hindistonni zabt etadi. **Xorazm, Choch, Fargʻona** va **saklar yurti** mustaqil boʻlib qoladi. U miloddan avvalgi 323 y. oʻz davlatining yangi poytaxti **Bobil** shahrida vafot etadi. Shunday qilib, makedoniyalik Iskandar olib borgan bosqinchilik va adolatsiz urushlar oqibatida Oʻrta Osiyoda Axomaniylar zulmi yunon-

makedon istilochilari zulmi bilan almashdi. Oʻrta Osiyoda zabt etilgan viloyatlar va shaharlarni boshqarish uchun yunon-makedon sarkardalari bilan birga mahalliy hokimlar ham jalb etilgan. Masalan: **Artaboz-Baqtriyada**, **Oksiart** va **Xoriyen** Sugʻdiyona viloyatlarida hokimlik qilar edilar.

Iskandarning harbiy yurishlari Sharq va Gʻarb oʻrtasidagi keng savdo-sotiq hamda madaniy aloqalarning rivojlanishiga olib keldi. Oʻrta Osiyo tarixida **antik** (lotincha antiquus - qadimgi) **davr** boshlandi. Yunonlar Qadimgi Sharqning juda koʻp madaniy yutuqlarini qabul qiladilar va oʻzlarining madaniy taʼsirini ham mahalliy aholining madaniyatiga joriy etdilar. Makedoniyalik Iskandar oʻz saltanatida 70 dan ziyod shahar, jumladan Markaziy Osiyoda 12 ta shahar qurdirgan. Ularning baʼzilari vayron etilgan Soʻgʻdiyona va Baqtriya shaharlari oʻrnida, boshqalari esa tayanch qalʼalar tarzida yangidan qurildi. Bu shaharlarda yunon-makedon piyoda va otlıq askarlari joylashdi. Miloddan avvalgi 324-yildan boshlab bu askarlarning siyraklashgan saflari Makedoniyaliya tartibida qurollantirilgan Baqtriya va Sugʻdiyona yoshlari hisobiga toʻldiriladi. Iskandar va uning yaqin lashkarboshlarining oʻlimidan soʻng mahalliy hamda yunon madaniyatining qoʻshilish jarayoni, yaʼni **ellinlashtirish** boshlanadi.

Salavkiylar davlati (miloddan avvalgi 312-64 yillar)

Iskandar Zulqarnayn vafotidan soʻng taxt vorisligi uchun uning lashkarboshilari oʻrtasida kurash avj olib ketdi. Natijada Iskandar davlati uch mustaqil davlatga boʻlinib ketdi: **Makedoniya**, **Misr** va **Suriya** (Salavkiylar) davlatlariga.

Miloddan avvalgi 312-yilda **Salavkiylar davlatiga** Babil satrapiyasining diodoxi **Salavk I Nikator** (miloddan avvalgi 358-280-yillar) asos solgan. **Salavkiylar** hukmronligi Kichik Osiyo, Suriya, Eron va Oʻrta Osiyoda oʻrnatildi. Salavkiylar hokimiyati Sharqdagi harbiy manzilgohlarda joylashgan yunon-makedon qurol aslahalari bilan qurollangan, mahalliy xalqlarning vakillari harbiy kuchlariga tayangan edi. Yunon-makedon hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Sharqda koʻplab harbiy tayanch nuqtalarni barpo etish Iskandar davrida boshlangan edi. Iskandar Oʻrta Osiyoda 12 ta shaharga asos solgan edi. **Salavk I Nikator** asos solgan 75 ta shahar Salavkiylar davlatining asosiy tayanchi boʻlgan. Uning davlatidan oʻtgan xalqaro savdo yoʻllar ichki va tashqi savdoning kuchayishi va hunarmandchilikning rivojlanishiga sabab boʻldi. Salavkiylar davlati satrapliklarga boʻlinib, ularni **strateglar** boshqargan. Starteglar sobiq lashkarboshilardan tayinlangan boʻlib, ular davlat mudofaasi va qoʻshinlarni tashkil etish bilan shugʻullangan.

Miloddan avvalgi 293-yilda davlatning sharqiy viloyatlariga Salavka va Spitamenning qizi Apamaning oʻgʻli **Antiox** hokim etib tayinlanadi. Salavka va uning oʻgʻli Oʻrta Osiyoga katta eʼtibor bergan. Bu davrda qishloq hoʻjaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq ancha rivojlangan. Bu hududlarda 75 ta shahar qurilgan. **Antiox davrida** Baqtriya hayotida dastlabki tangalar-oltin, kumush, mis drham va tetradrhamlar (pul birligi) zarb qilingan.

Ellinlashtirish jarayoni boshlanadi. **Elinlashtirish** – Sharqqa yunon madaniyatining yoyilishi jarayoni, aralash madaniyatining – yunon va mahalliy sharq madaniyatitning tashkil topish jarayoni. Salavkiylar davlati hududlariga koʻchmanchi qabilalar tez-tez hujum qilib turar edi. Oʻzi notinch boʻlsada, Salavka Hindiston bilan urush harakatlarini olib borgan va engilgan. Bu hol salavkiylarning Oʻrta Osiyodagi obroʻsiga salbiy taʼsir qildi. Salavkiylarga qarshi mahalliy xalq qoʻzgʻolonlar koʻtaradi. Ayniqsa bu qoʻzgʻolonlar miloddan avvalgi 280 y. **Salavka** vafotidan soʻng kuchayadi. Mutloq hokimiyatni oʻz qoʻliga olgan uning oʻgʻli **Antiox** mahalliy zodagonlarga tayanib, Oʻrta Osiyodagi qoʻzgʻolonlarni bostirgan. **Antiox** hukmronligi davri (miloddan avvalgi 293-261-yillar)da gʻarbiga qilgan harbiy yurishlari bilan shuhrat qozondi. Natijada sharqiy viloyatlar maʼlum darajada uning eʼtiboridan chetda qoldi. Bu jarayondan foydalangan sharqiy viloyatlar mustaqillikka intilib, salavkiylarga qarshi chiqishlar uyushtirdilar. Natijada salavkiylar davlati parchalanib ketgan. Miloddan avvalgi III asr oʻrtalari kelib dastlab Parfiya, soʻngra Yunon-Baqtriya bu davlat tarkibidan ajralib chiqib, mustaqillikka erishdilar.

Antiox III davrida (miloddan avvalgi 223-187-yillar) Salavkiylar davlati siyosiy jihatdan mustahkamlandi. Lekin miloddan avvalgi 190-yili rimliklar bilan boʻlgan urushda engildi va u tanazzulga uchray boshladi. Hukmdorlar oʻrtasidagi oʻzaro urushlar natijasida Salavkiylar davlati yanada kuchsizlana bordi va nihoyat Rim uni oʻz viloyatiga aylantirib oldi.

Yunon-Baqtriya podsholigi (miloddan avvalgi 250-130-yillar)

Yunon-Baqtriya podsholigiga salavkiylarning Baqtriyadagi eparxi (noibi) **Diodot** asos solgan. Baqtriyadagi mahalliy va yunon zodagonlariga tayangan Diodot I mil.av 250-yilda Oʻrta Osiyoda salavkiylarga qarshi

ko'tarilgan xalq qo'zg'olonidan foydalanib, Baqtriya salavkiylar davlatidan ajratib oldi va o'zini Baqtriya podshosi deb e'lon qildi. Hukumdorlar Yunon zodagonlaridan bo'lgani uchun bu davlat tarixda **Yunon-Baqtriya podsholigi** nomini olgan. Uning tarkibiga Baqtriya, Sug'd, Marg'iyona, Choch va Dovon viloyatlarining bir qismi kirgan. Poytaxti qadimgi **Zariasp - Balx** shahri bo'lgan.

Parfiyani qo'lga kiritish maqsadida **Diodot I** salavkiylar tomonidan turib Arshak I ga qarshi kurashgan bo'lsa, o'g'li **Diodot II** Parfiya bilan ittifoq bo'lib, salavkiylarga qarshi urush olib borgan. **Diodot I** davlat hokimiyatini mustahkamlashga katta hissa qo'shgan, **Diodot II** esa buni aksini qilgan. Natijada miloddan avvalgi 230-yilda **Diodot II** taxtdan tushirilib, hokimiyat **Sug'd hokimi** bo'lgan **Yevtidem I** qo'lga o'tadi. Miloddan avvalgi 208-206-yillarda Yevtidem O'rta Osiyo satrapliklarini qaytarib olish maqsadida yurish qilgan salavkiylar podshosi **Antiox III** bilan shiddatli janglar olib borgan. Miloddan avvalgi 208-yilda **Antiox III** Oh daryosining quyi oqimida - Marg'iyonada Yevtidemning otliq askarlarini tor-mor qilib, Zariasp shahrini qamal qiladi. Miloddan avvalgi 206-yilda ular o'rtasida sulh tuziladi. Sulhga ko'ra, Antiox III Yevtidemning shohligini tan oladi. Yunon-Baqtriya podsholigining eng kuchaygan davri **Yevtidem** va uning o'g'li **Demetriy** hukmronlik yillariga (miloddan avvalgi III asrning 2-yarmi va II asrning 1-yarmi) to'g'ri keladi. **Demetriy** davrida (miloddan avvalgi 199-167-yillar) davlat chegaralari har jihatdan kengayib, taraqqiy eta boshlaydi. Uning nomi bilan tangalar zarb qilinadi, davlat boshqaruvida islohatlar o'tkazadi, davlatni mayda hokimliklarga bo'lib boshqarishni joriy qiladi, mahalliy aslzodalarni davlat boshqaruviga keng jalb qiladi. **Demetriy** davrida bir qator harbiy qal'alalar quriladi, ana shunday qal'alardan biri Termiz shahridir. Bu shahar o'z joylashgan mavqeiga ko'ra davlatning iqtisodiy va savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Davlat chegaralarining Hindiston hisobiga kengayishi munosabati bilan Demetriy davlatining markazini janubga — **Taksilaga** ko'chiradi. Demetriyning Hindistonga yurishidan foydalanib, miloddan avvalgi 175-yilda uning sarkardasi **Evkratid** Baqtriya davlat to'ntarishini amalga oshirib, hokimiyatni o'z qo'lga oladi. Unga qarshi o'tlangan Demetriy jangda halok bo'ladi (miloddan avvalgi 167-yil).

Evkratid davrida (miloddan avvalgi 167-155-yillar) Parfiya podshosi Mitridat I (miloddan avvalgi 171-138- yillar) Marg'iyonani bosib oladi. Xuddi shu vaqtlarda Sug'diyona Yunon-Baqtriya davlatidan ajralib ketdi. Miloddan avvalgi 155-yilda **Evkratid** o'z o'g'li **Geliokl** tomonidan o'ldiriladi. **Geliokl** davrida (mil.av.155-130-yillar) faqat Baqtriya viloyatining o'z qo'lida saqlab qoldi. Miloddan avvalgi II a. o'rt. bu davlatning harbiy-siyosiy qudrati orqaga keta boshladi. Bundan foydalangan yuechji qabilalari miloddan avvalgi 140-130-yillar Yunon-Baqtriya podsholigini bosib oldilar.

Termiz, Taxti-Sangin, Denov, Kampirtepa, Afrosiyobdan topilgan arxeologik qazilmalar Yunon-Baqtriya davlatining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot darajasi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi. Bu davlatda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, madaniyat va savdo ancha rivojlangan. Davlat bir necha viloyatlarga bo'lingan edi. Yagona hukmdor podsho bo'lgan, viloyat hokimlari unga bo'ysunganlar. Yunon-Baqtriya davlatida har xil tangalar hukmdor tasviri bilan zarb etilgan.

Qadimgi Xorazm (miloddan avvalgi IV asrdan-milodiy IV asrgacha)

Miloddan avvalgi IV asrda Xorazm ahamoniylardan mustaqil davlatga aylandi. Miloddan avvalgi 328 yilda Xorazm podshosi Farasman 1500 askari bilan Iskandarning huzuriga kelib, Qora dengiz bo'yi qabilalari ustiga yurish qilmoqchi bo'lsa, bu yurishda unga yordam qilmoqchi ekanligini bildiradi. Tarixiy manbalarda Farasmandan keyingi Xorazm podsholari haqida biron bir ma'lumotlar yo'q. Miloddan avvalgi III- milodning I asrdaqadimgi xorazmda shahar hayoti, iqtisodiyoti, madaniyati yuksak rivojlangan. Bu davrda zarb etilgan tangalarda Yunon-Baqtriya va Parfiya tangalariga taqlid qilib chiqarilgan Qang' tangalari uchraydi. Bu davrda Xorazm Qang' tarkibida bo'lgan. I asrdan — III asrgacha esa Kushon tarkibida bo'lgan. Arxeologlar numizmatika (tangashunoslik) ma'lumotlariga asoslanib shunday xulosaga kelganlar. III asrdan Xorazm podsholarining tasviri tushirilgan tangalar paydo bo'ladi. Bu kumush va mis tangalarda Arsumaxa, Vazamar tasvirlari tushirilgan. Bu davrda Xorazm qudratli davlat bo'lgan. Xorazm davlatining xo'jaligi asosini dehqonchilik tashkil etgan. Shahar qurilishi, kulolchilik, qurolsozlik, to'qimachilik va zargarlik yuksak darajada rivoj topgan. Xorazmda o'ziga xos madaniyat vujudga kelgan. **Jonbosqal'a, Qo'yqirilganqal'a** yodgorliklari o'ziga xos madaniyat namunalaridir. **Qo'yqirilganqal'adan** (mil.av. IV a.—mil.I a.) aylana shaklda qurilgan mustahkam ibodatxona qoldiqlari topilgan. Astronom olimlar fikriga ko'ra, **Qo'yqirilganqal'a** ulkan rasadxona bo'lgan. **Jonbosqal'a** (mil.av. IV a.—mil.II a.) Qoraqalpog'istonning To'rtko'l tumanidagi Sulton Uvays tog'i janubiy sharqida joylashgan. **Jonbosqal'a** 200x170 m iborat bo'lib, xom g'isht va paxsadan qilingan qalin va qo'sh devorlar bilan o'ralgan. Devorlarining balandligi 10-11 m, qalinligi 1-13 m, ular o'rtasidagi 2,8 m kenglikda yo'lak bo'lib, tashqi devorda shaxmat taxtasi tarzida ikki qator qiya shinaklar bo'lgan. Qal'ani ichida otashparastlarning ibodatxonasi-otashkada, 300 dan oshiq uy va kichik hovlilar bo'lgan. Topilgan turli rangdagi marjon-munchoqlar orasida Suriya, Misr, Shimoliy Qora dengiz bo'yi shaharlaridan

keltirilganlari ham uchraydi.

Tuproqqal'a ham milodning II-III asrlarida qurilgan ulkan inshoot bo'lgani aniqlangan. Arxeologlar **Jonbosqal'ani** "haykalchalar muzeyi", **Tuproqqal'ani** "behisob tangalar muzeyi" deb atashgan. **Tuproqqal'aning** maydoni 17,5 gk bo'lib, 3 gk ortiqroq maydonida ko'shk-Xorazm podsho saroyi joylashgan. Podsho saroyi ko'shkning markazida joylashgan bo'lib, 80x80 m teng. Bu qal'ada podsha arxivi ham topilgan. Arxiv 100 ga yaqin hujjatlardan iborat bo'lib, 26 tasini o'qish mumkin bo'lgan. Topilgan hujjatlarni mazmuniga ko'ra ikki guruhga bo'lish mumkin: **soliqqa** doir hujjatlar, yog'ochga yozilgan (18 tasi), **xo'jalikka** oid hujjatlar, teriga yozilgan. **Tuproqqal'a** qadimgi Xorazmning poytaxti bo'lgan.

Xorazm **Sug'diyona, Marg'iyona, Baqtriya** va **sahro ko'chmanchilari** bilan tashqi savdo munosabatlarini olib borgan. Miloddan avvalgi I asrda va milodning I asrda Xorazmda kumush va mis tangalar zarb qilingan.

Xorazmda O'rta Osiyodagi eng qadimgi yozuvlar topilgan. **Oybuyirqal'a** (mil.av.V-IV a.) yodgorligida xum sirtiga chekilgan mahalliy yozuv topilgan. **Qo'yqirilganqal'ada** (mil.av.V-IV a.) ham ba'zi yozuv namunalari topib o'rganilgan. Bu manba yagona «asparak»-«otliq», «chavandoz» so'zidan iborat. Xorazmdagi **Tuproqqal'ada** oromiy yozuvi asosidagi butun arxiv hujjatlar topilgan.

Milodning I asrida Xorazmda mahalliy taqvim ishlab chiqilgan bo'lib, bu taqvim VIII asrgacha amalda bo'lgan.

Toponomik ma'lumotlarga ko'ra, Xorazm so'zining ma'nosi quyidagilarni bildiradi: **Xvarri yeri** (S.P.Tolstov), **Oziq-ovqatga boy mamlakat** (nemis olimi K.E.Zasxau), **Quyoshli o'lka** (so'g'd), **Qorasoch** (qadimgi turkiy)

Qang' davlati **(miloddan avvalgi III asrdan-milodiy III asrgacha)**

Miloddan avvalgi III asr boshlarida saklarning tashqi harbiy hujumlaridan ximoyalanish zarurati tufayli **Qang' davlati** tashkil topgan. Bu jarayon yunon-makedon hukmronligiga qarshi kurashlar davridan boshlangan. Dastlab uning hududiy asosini Toshkent vohasi tashkil etgan. Keyinchalik **Qang' davlati** hozirgi **Toshkent vohasi, Chimkent viloyati** va **Sirdaryo havzasi** yerlarini egallagan.

Miloddan avvalgi II asr oxiri-I asr boshlarida Qang' davlatining eng rivojlangan davridir. Qang' davlati bu davrda Xorazm, Sug'd va Ural tog' oldi yerlarini o'ziga bo'ysundirib, bu davlatlarning ichki boshqaruviga aralashmagan, faqat yillik o'lpon olib turgan. Qang' davlatining ikki poytaxti bo'lib, uning hukmdorlari yozni **O'trolda**, qishlovni esa **Qanqada** o'tkazar edilar. **Qanqa** Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumanidagi Qang'xa shahar xarobasi o'rnida joylashgan bo'lib, unga miloddan avvalgi III asrda asos solingan. Qang' davlatining asosiy shaharlari Sirdaryo sohillari bo'ylab joylashgan.

Dovon davlati bilan do'st davlat bo'lgan. Miloddan avvalgi 104-101-yillarda Xitoy-Dovon mojarolariga aralashib, xitoyliklarga katta talofat yetkazganlar.

Davlat boshqaruvida **Oliy Kengash** ahamiyati katta bo'lgan. Oliy Kengash hukmdor bilan bamaslahat ish yuritgan. Qang'liklar o'troq va yarim o'troq hayot kechirganlar. Ular asosan dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik, ma'lum bir qismi esa ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan.

Qang'liklarda madaniyat va san'at ham yuksak darajada rivojlangan. Miloddan avvalgi II-III asrlarga oid Xitoy manbalarida qang'liklarning mohir sozanda, maqomchi va bastakor bo'lganliklari, ularning mashhur raqqosalari to'g'risida ma'lumotlar bor.

Qang' va qang'liklar to'g'risida, ularning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti xaqida arxeologik qazilma yodgorliklar ham keng ma'lumot beradi. Bu borada ayniqsa **Qovunchi madaniyati, Qang' xarobasi, Choshtepa** yodgorliklari katta ahamiyat kasb etadi.

Toponomik ma'lumotlarga ko'ra, Qang' so'zi quyidagi ma'nolarni bildiradi:

«**Mardonovor**», «**Jasurlik**» (vizantiyaliklar), «**Xorazm**» (S. P. Tolstov), «**Arava**» (Rashididdin, XIII asr o'rtalari), «**Kanal**» (K. Shoniyo'zov).

Farg'ona davlati **(miloddan avvalgi III asrdan-milodiy II asr)**

Farg'ona vodiysining qadimgi davri tarixi etarlicha o'rganilmagan. Mil.av II-I asrlar Xitoy manbalarida Farg'ona vodiysi tarixi haqida ba'zi ma'lumotlar bor. Ana shu ma'lumotlarda Farg'ona **Dovon podsholigi** deb atalgan. **Dovon davlati** taxminan miloddan avvalgi III a. paydo bo'lgan.

Miloddan avvalgi II asr Xitoy manbalari ma'lumotlarida ta'kidlanishicha, Farg'onada 300 ming aholi

yashagan. Vohada 70 ta shahar bo'lgan, poytaxti **Ershi** shahri edi.

Qadimshunoslarning tadqiqotlari natijasida Farg'onada ko'p sonli uy-qo'rg'onlar, qishloq va shahar xarobalari topib o'rganilgan. **Sho'rabashat** (O'zgan yaqini), **Uchqo'rg'on** (Namangan viloyati) singari shaharlar atrofidagi aholisi yerni ishlash, sholi va bug'doy yetishtirish, bog'dorchilik va uzum yetishtirishda katta yutuqlarga erishganlar. Hunarmandchilik keng rivojlangan. Savdoda pulsiz mol ayirboshlash keng yo'lga qo'yilgan.

Ijtimoiy va siyosiy hayotda ayollarning o'rni katta bo'lgan. Ularga nisbatan hurmat kuchli bo'lgan.

Xitoy sayyohi va elchisi **Chjan Szyanning** bergan ma'lumotlariga qaraganda, Dovon ayniqsa o'zining **samoviy otlari** bilan mashhur bo'lgan. Farg'onaliklar ot ustida turib kamon otishga juda mohir va jasur bo'lganlar.

Dovon davlati Xitoy, Hindiston va boshqa Sharq mamlakatlari bilan xalqaro savdoda muhim o'rin tutgan.

Miloddan avvalgi 104-101-yillarda Xitoy qo'shinlari **Dovonga** yurishlar qilib, **Ershi** shahrini qamal qiladilar. Shu paytda Qang' davlatining qo'shinlari yordamga kelib, xitoyliklarga qarshi kurashda faol qatnashdilar. Xitoy lashkarlari sulhga rozi bo'lib, **Dovonni** tashlab chiqadilar.

Olimlarning aniqlashicha, milodning II asr Farg'ona davlati barham topdi va uning yerlari Kushon podshohligiga qo'shib olindi.

Farg'ona so'zi quyidagi ma'nolarni bildirgan: "**kichik viloyat**" (hind), "**tog' oralig'idagi vodiy**", "**atrofi berk soylik**" (fors).

Kushon davlati (miloddan avvalgi I asr-milodiy IV asr)

Spitamen qo'zg'oloni mag'lubiyatga uchragandan so'ng miloddan avvalgi IV a. oxirlarida asli O'rta Osiyoda yashagan **massaget** qabilalarining katta bir qismi Sharqiy Turkistondan to Mo'g'uliston chegaralarigacha bo'lgan hududlarga ko'chib ketganlar. Xitoy manbalarida o'sha massagetlar **yuechjilar** nomi bilan atalganlar. **Miloddan avvalgi 176-yilda** xunlar yuechjilarni g'arbga ulotirib tashlaydilar. **Miloddan avvalgi 140-130-yillarda** yuechjilar Yunon-Baqtriya davlatini bosib oladilar va «**Katta yuechji**» davlat uyushmasiga asos soladilar. Bu davlat uyushmasiga beshta hokimlik bo'ysunar edi. **Guysuan, Xyumi, Shuanmi, Xisi** va **Xuanmi** ana shular jumlasidandir. **Guysuan** qabilasi yabg'usi **Kudzula Kadfiz** boshqa to'rta hokimlikni ham o'ziga tobe qilib o'z davlatini **Kushon davlati** sifatida e'lon qildi. Bu davlatning markazi **Dalvarzintepa** edi. Podsho **Kudzula Kadfiz** davrida Kushon davlati hududi ancha kengayib, davlat tarkibiga **Janubiy Tojikiston, Afg'oniston** va **Kashmir** yerlari qo'shib olindi. Uning davrida kushonlarning o'z pullari bo'lmagan. Rim va Parfiya davlatlari tangalariga taqlid qilib pullar chiqarilgan. Bu davrda davlat tili yunon tili bo'lgan.

Vima Kadfiz davrida (51-78-yillar) Kushonlar davlati Pokiston va Hindistonning markaziy viloyatlari hisobiga kengayadi. Pul islohoti o'tkazilib, Kushon davlatining puli joriy qilinadi. Pullar oltin, kumush va misdan zarb qilinadi. Oltin pullar tashqi savdo uchun zarb qilingan. Bitta oltin pulning og'irligi 8 gr bo'lgan. Davlat tillari yunon va hind tillari bo'lgan.

Kushon podsholari ichida eng mashhuri **Kanishka davrida (78-123-yillar)** davlat ulkan saltanatga aylandi. Kushon davlati **Surxon vohasi, Janubiy Tojikiston, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston** va **Sharqiy Turkiston** hududlarini o'z ichiga olgan. Kanishka zamonida poytaxt **Peshovarga** ko'chiriladi. Qadimgi dunyo tarixida mashhur bo'lgan Rim, Parfiya, Xitoy davlatlari kabi Kushon podshohligi ham yirik qudratli davlatlardan biriga aylanadi.

Shunisi diqqatga sazovorki, O'zbekiston hududining asosiy qismi (Xorazm, Zarafshon, Qashqadaryo, Toshkent va Farg'ona vohalari) Kushon davlati tarkibiga kirmagan.

Kushonlar sulolasi yozma manbalar asosida va tangashunoslik tadqiqotlari orqali o'rganilgan. Kushonlar ilk tangalarining bir tomonida Yunon-Baqtriyaning so'nggi podshosi Germey tasviri, ikkinchi tomonida esa kushonlar yag'busi tasviri tushurilgan.

Bu davrda ayniqsa **Termiz, Samarqand, Naqshob, Buxoro, Choch, Dalvarzin** va **Peshovar** shaharlari rivojlandi. Xitoy va Rim bilan savdo aloqalari kengaydi. Savdo munosabatlarining rivojlanishida Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati katta bo'lgan. Termizdan Rim tangalari hazinasi, O'rta yer dengizi atrofidagi hududlarda esa Kushon tangalari topilgan.

Kanishka davrida Hindistondan tarqalgan **Budda dini** davlat diniga aylandi. Oromiy va yunonlar yozuvlari asosida **kushon yozuvi** mavjud bo'lgan. Kushon davrida me'morchilik va tasviriy san'at yuksak darajada rivojlangan. San'at namunalari yodgorliklari **Ayritom, Eski Termiz, Dalvarzintepa** va **Xolchayondan** topilgan. Ular jahon miqyosida mashhur bo'lgan san'at obidalaridir. **Ayritom** Termiz shahridan 18 km sharqda, Amudaryo qirg'og'ida joylashgan. Ayritomdan qo'shnay, chiltor, ud, nog'ora chalayotgan sozandalar va gulchambarlar, meva solingan idishlar ko'tarib olgan yigit-qizlar ifodalangan frizlar, budda ibodatxonasi xarobasi topilgan.

Dalvarzintepa qadimgi shahar xarobasi bo'lib, Surxondaryodagi Sho'rchi shahridan 10 km shimoli-sharqda joylashgan. **Dalvarzintepa** ikki qismdan iborat bo'lgan: qudratli mudofaa devori bilan o'rab olingan shoh saroy qal'asi va shaharning o'zi. Shahar ham mudofaa istehkomi tizimiga ega bo'lib, bu yerda aslzodalar, hunarmandlar, kulollar, savdogarlar va ruhoniylar istiqomat qilganlar. **Dalvarzintepadan** 36 kg keladigan hududda 115 ta oltin buyumlari bo'lgan noyob xazina va fil suyagidan ishlangan dunyodagi eng qadimgi shaxmat donalari, ulug'vor haykallari bo'lgan ibodatxona topilgan. Bu yerda 1989-yildan boshlab yapon mutaxasislari bilan hamkorlikda keng qamrovli tadqiqot ishlari olib borilmoqda. **Eski Termiz** shahri hududida **Qoratepa** yodgorligi ochilgan. Bu erdan budda ibodatxonasi topilgan. Shu yodgorlik yaqinida **Fayoztepa** ham budda yodgorligi o'rganilgan. **Fayoztepa** budda ibodatxonasi va o'quv maktabi bo'lgan. Shuningdek Afg'oniston, Hindiston, Pokiston va Tojikistondan ham san'at yodgorliklari topib o'rganilgan.

Kushon davlati davrida suv tegirmoni, chig'ir turlari kashf etilgan, yerga ishlov berish qurollari takomillashtirilgan.

Kushon davlatining tinimsiz urushlar olib borishi uning inqirozga uchrashiga olib keldi. IV asrga kelib Kushon podshohligi asosiy hududlaridan mahrum bo'ldi.

Buyuk Ipak yo'li **(miloddan avvalgi II asr-milodiy XVI asr)**

Har bir davlatning iqtisodiy taraqqiyoti darajasini belgilaydigan ko'rsatkichlaridan asosiysi uning savdo aloqalarida ishtirokidir. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatgina boshqa davlatlar bilan teng aloqa o'rnatadi.

O'rta Osiyo xalqlarining asrlar davomida «**Buyuk Ipak yo'li**» deb atalgan xalqaro savdo yo'lida istiqomat qilganliklari va keng miqyosda iqtisodiy aloqalar olib borganliklari ularning turli sohalarda erishgan yutuqlaridan dalolat beradi.

Buyuk Ipak yo'li tashkil topmasdan avval miloddan avvalgi 3-2 ming y. Yaqin va O'rta Sharqda Badaxshon la'luga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan «**La'l yo'li**», Eron Axomaniylari davrida esa «**Shoh yo'li**» mavjud bo'lgan.

Buyuk ipak yo'li fanga «**Ipak yo'li**» nomi bilan 1877-yilda nemis olimi **K. Rextgofen** tomonidan kiritilgan. Ilgari u «**G'arbiy meridian yo'l**» deb atalgan. Xitoydayetishtirilgan ipak xom ashyosi va ipakdan to'qilgan matolar mazkur yo'l orqali Qadimgi Xitoyning **Sian** shahridan boshlanib 12 ming km uzunlikdagi masofaga cho'zilgan va Sharq bilan g'arbni bog'lagan. Sharq bilan G'arb madaniyati o'zaro yaqinlashdi, shu tufayli madaniyatlararo umumiy o'xshashliklar vujudga keldi. Podshohlar va hukmdorlar bu yo'l orqali o'zaro elchilar almashganlar, bir-birlariga qimmatbaho sovg'a-salomlar in'om etganlar.

Buyuk ipak yo'liga asos solinishida Xitoy elchisi **Chjan Syanning** xizmatlari katta. U Xitoy imperatori **Vu Di** topshirig'iga ko'ra xunnlarga qarshi kurashda ittifoqchi topish uchun jo'natiladi. **Chjan Syan** o'tgan yo'l bo'ylab **miloddan avvalgi II asrda** jahon ahamiyatiga ega bo'lgan karvon yo'liga asos solinadi. Bu yo'l **miloddan avvalgi II asrdan milodiy XVI asrgacha** Sharqni G'arb bilan bog'lovchi asosiy savdo yo'li edi. Buyuk ipak yo'li **Xitoy, Hindiston, Eron, O'rta Osiyo, Yaqin Sharq va O'rta yer dengizi mamlakatlari**ning iqtisodiy va madaniy rivojlanishida muhim o'rin tutgan.

Buyuk Ipak yo'li orqali Xitoydan ipak, chinni idishlar, choy vaboshqamahsulotlar chet mamlakatlarga chiqarilgan. Ular ichida ipak asosiy mahsulot bo'lganligi sababli savdo yo'li «**Buyuk Ipak yo'li**» nomini olgan. O'rta Osiyodan Xitoyga turli xil gazlamalar, qo'y terisi, qurol, qimmatli toshlar, otlar olib borilgan.

Buyuk Ipak yo'li davlatlar o'rtasida faqat iqtisodiy aloqalar vositasi bo'lib qolmasdan madaniy, ilmiy va diplomatik munosabatlar uchun ham xizmat qilgan.

Xalqaro savdoda Xitoy bilan aloqada bo'lgan davlatlar orasida **Sug'diyona** va **Baqtriya** muhim o'rin tutgan. Sug'dlarning qadimdan yaxshi diplomat vasavdo sohasidamohir ekanliklari ma'lum. Ular tijorat ishlarida faol qatnashish bilan cheklanmasdan, Sug'diyonadan anchagina uzoqda ham savdo-sotiq olib boradigan manzillar tashkil etganlar. Ana shunday manzillar Sharqiy Turkiston, Xitoy, Yaponiyada qurilgan.

XV a. oxiri va XVI a. b. **Buyuk geografik kashfiyotlar** tufayli savdo yo'llari yo'nalishida katta o'zgarishlar yuz beradi. Endi G'arbning Sharq bilan savdosi quruqlikdagi eski karvon yo'llaridan suv yo'llariga ko'chadi. Shu sababli **Buyuk Ipak yo'li** tushkunlikka uchrab boradi.

Hozirgi kunda **Buyuk Ipak yo'lining** yana tiklanib, kelajak uchun xizmat qilishi tobora namoyon bo'lib bormoqda. **1993-yilda Bryussel** uchrashuvida **TRASEKA** – Yevropani Osiyo bilan birlashtiruvchi **Yevropa-Kavkaz-Osiyo transport yo'lagini** barpo etish masalasi ko'rib chiqilib, bu masala yuzasidan deklaratsiya qabul qilindi. **1996-yil 13-mayda Seraxs** manzilida O'rta Osiyo va Eron temir yo'llarining birlashtirilishi bu ulug'vor loyihani amalga oshirish yo'lidagi muhim voqea bo'ldi. **1998-yil 8-sentabrda Bokuda** Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklashga bag'ishlangan xalqaro konferensiyada Yevropa – Osiyo yo'nalishini rivojlantirishdagi xalqaro transport to'g'risida shartnoma imzolandi.

Tarixiy shaxslar

ANTIOX III Suriyalik (mil. avv. 242-187-yillar) — mil. avv. 223-yildan Salavkiylar podshohi. Mil. avv. 220-224-yillarda Fors, Midiya va Kichik Osiyoning satrapliklaridagi qo'zg'olonlarni bostirgan. Mil. avv. 212-yil - 205-yillarda Sharqqa qilgan yurishlari unga kuch-qudrat, shuhrat va “*buyuk*” laqabini keltirdi. Bu yurishlarda u Parfiya va Baqtriyani zabt etadi, hind podshohi bilan ittifoq tuzadi. Mil. avv. 208-206-yillarda Salavka podshohi Antiox III bilan Yevtidem o'rtasida ikki yilga cho'zilgan urush, sulh bilan tugaydi. Antiox III Yevtidemning shohligini tan olishga majbur bo'ladi. Chunki shu davrda shimoldan ko'chmanchi qabilalar xavf solib turgan edi. Mil. avv. 190-yilda *Magnesiya yonidagi jangda* Antiox III mag'lubiyatga uchrab, sulh tuzadi, bundan so'ng Salavkiylar podshohligi o'z kuch-qudratini yo'qota boshlaydi. Antiox III mil. avv. 187-yilda *Elimaideda* mahalliy aholi tomonidan o'ldiriladi.

ARISTOBUL — yunon tarixchisi, u Aleksandr Makedonskiy yurishlarida qatnashib (mil.avv. IV a.) bu haqda mufassal ma'lumot qoldirgan.

BESS — Ahamoniylarning *Baqtriya* va *Sug'diyonadagi* satrapi (hokimi). Ahamoniylar naslidan. Mil. avv. 332-yilda *Aleksandr Makedonskiy* qo'shinlari bilan *Doro III* qo'shinlari o'rtasida bo'lgan *Gavgamela jangida* Eron otliq qo'shinlariga qo'mondonlik qilgan. Eron qo'shinlari yengilgach, Bess *Spitamen*, *Oksiart*, *Datafarn* kabi lashkarboshilar hamda *Doro III* bilan birgalikda Sug'diyonaga chekinadi va qarindoshi *Doro III* ni xoinona o'ldirib, o'zini ahamoniylar davlatining oliy hukmdori — *Artakserks IV* deb e'lon qiladi. Aleksandr unga qarshi *Ptolemey Lag* boshchiligida lashkar yuboradi. *Ptolemey Lag* Bessni tutib bo'yunga sirtmoq solib Aleksandr qo'shini o'tadigan yo'l bo'yida qoldiradi. Aleksandr o'sha yo'ldan ketayotib Bessga ko'zi tushadida, undan nega o'z qarindoshi va podshohini o'ldirganini so'raydi. Shunda Bess Doroning mulozimlari qutquvi bilan hamda Aleksandrning ko'nglini olish uchun shunday qilganini aytadi. Aleksandr bundan g'azablanib, Bessning burun va quloqlarini kesishni, so'ng uni Ekbatanga yuborib, o'sha yerda midiyaliklar va forslar ko'z oldida qatl etishni buyuradi.

DEMETRIY — *Yunon-Baqtriya podshohligi* hukmdori (mil. avv. 199-167). Uning davrida saltanat nihoyatda kuchaygan. Demetriy hozirgi Afg'oniston va Shimoli-G'arbiy Hindistondagi bir qancha viloyatlarni bosib olgan. Shimoli-G'arbiy Hindistonda poytaxt shahar qurdirgan, zarb ettirgan tangalarida o'zini “*hindlar podshohi*” deb atagan. Mil. avv. taxminan 175-yilda Baqtriyada Demetriyga qarshi *Yevkratid* isyon ko'targan. Demetriy u bilan kurashda halok bo'lgan, podshohligi esa parchalanib ketgan. Saltanatning Hindistondagi qismiga Demetriy sarkardasi *Menandr* podshoh bo'lgan.

DIODOT (Diodotos) (? — mil. avv. 230-yil) — *Yunon-Baqtriya podshohligi* asoschisi. Mil. avv. III asr o'rtalarigacha *Antiox II* ning Baqtriyadagi noibi bo'lgan. Salavkiylarning O'rta Osiyodagi noibi. Mil. avv. 250-yilda Baqtriyani mustaqil deb e'lon qilib, podshoh unvonini qabul qilgan va *Diodot I* nomi bilan taxtga o'tirgan. Diodot davrida saltanat hududiga Sug'diyona, Areyya, Marg'iyona va ehtimol Paropomisad viloyatlari ham kirgan.

DORO I Darayavauxsh — Qadimgi Erondagi ahamoniylar sulolasiga mansub hukmdor (mil. avv. 522-486-yillar). Kambiz I o'limidan foydalanib hokimiyatni qo'lga olgan kohin Gaumatani o'ldirib, taxtni egallagan. Mil. avv. 522-521-yillarda 10 ming kishilik xos qo'shini yordamida Babil, Eron, Midiya, Marg'iyona, Elam, Misr, Sattagediya, Parfiya, Sug'd, Xorazm, Baqtriya va boshqa mamlakatlardagi qo'zg'olonlarni bostirgan. Doro I Hindistonning shimoli-g'arbiy qismidagi bir qancha o'lkalarni ham o'z davlatiga qo'shib olgan (mil. avv. 518-yil). Qora dengizning shimolidagi skif qabilalari bilan urushib, mag'lubiyat bilan qaytgan. Doro I davrida yunonlar bilan eronliklar o'rtasida boshlangan urush (*Yunon-fors urushi* - 500/499-449-yillar) ancha yillar davom etgan. Doro I mamlakatni bir necha harbiy-ma'muriy viloyat (satraplik)larga bo'lib, ularga fors zodagonlaridan hokim (satrap)lar tayinlagan; yangi soliq tizimini joriy qilgan. Mamlakatdagi mavjud karvon yo'llarining mustahkamlanishi va yangi savdo yo'llarining ochilishi, Nildan Suvayshgacha bo'lgan kanalning ta'mir qilinishi, oltin tanga (Doroyi, Darik) zarb qilinishi o'sha davrdagi xalqaro savdoning rivojlanishiga muhim hissa qo'shdi. Doro I davrida ibodatxonalar (Memfisda), qasrlar (Suzada), shoh qarorgohi (Persopolda) qurilgan. Doro I hukmronlik qilgan yillar ahamoniylar davlatining eng yuksalgan davri hisoblanadi. Doro I davrida sodir bo'lgan voqealar, xususan Turon qabilalarining milliy ozodlik harakatlari uning o'zi tomonidan yozdirilgan Behistun qoyatoshlarida aks ettirilgan.

DORO II (qadimgi eroncha **Vaxuka**, yunoncha **Not**) — mil. avv. 423-404-yillarda hukmronlik qilgan Ahamoniylar sulolasiga mansub Eron hukmdori. Artakserks I ning o'g'li. Uning hukmronligi davrida Midiyada ahamoniylar zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'tarilgan (mil. avv. 409-yil), Misr mustaqil viloyat bo'lib ajralib chiqqan (404-yil), Ahamoniylar davlatiga tobe bo'lgan boshqa viloyatlarda ham hokimlarning markaziy hukumatga qarshi harakatlari va o'zaro urushlari kuchaygan.

DORO III Kodoman - mil. avv. 336-330-yillarda hukmronlik qilgan *Ahamoniylar sulolasining* so'nggi hukmdori. Mil. avv. 335-yilning oxirida Misrni qayta bo'ysuntirgan, biroq Iskandar mil. avv. 332-yilda Misrni Doro III dan tortib oladi. Doro III Iskandarning qo'shinidan *Iss* (mil. avv. 333-yil) va *Gavgamel jangi* (mil.

avv. 331-yil)da tamoman mag'lubiyatga uchrab, Sharqiy Eronga qochgan. O'z amaldori, Baqtriya noibi *Bess* tomonidan o'ldirilgan.

FRADA — mil. avv. 522-yil 30-sentabrda Marg'iyonada boshlangan fors istilochilariga qarshi ko'tarilgan yirik xalq qo'zg'olonining rahbari. Bu qo'zg'olon Ahamoniylar davlatining shohi *Doro I* hukmronligi davrida bo'lib o'tgan bo'lib, u tarixda "*Frada qo'zg'oloni*" deb nom olgan. Qo'zg'olonchilar bilan fors qo'shinlari o'rtasida hal qiluvchi jang miloddan avvalgi 522-yil 10- dekabrda bo'ladi. Bu jangda marg'iyonaliklar yengiladilar. 55 ming kishi halok bo'ladi, 6000 kishidan ko'prog'i asir olinadi. Frada ham asirlikka olinib, mil. avv. 521-yilda qatl etiladi. *Doro I* ning Behistun qoyalari bittirgan kitobasida Marg'iyona qo'zg'oloni haqida quyidagilar yozilgan: "*Shoh Doro aytdi: Margush (Marg'iyona) ismli mamlakat mendan ajralib ketdi. Qo'zg'olonchilar Frada ismli marg'iyonalik kishini o'zlariga bosh qilib oldilar. Keyin men Baqtriya satrapi - xizmatkorim Dodarshishga odam yubordim. Unga shunday dedim: Bor, meni tan olmayotgan uning lashkarini yanchib tashla. Keyin Dodarshish qo'shin bilan uning ustiga yurish qilib, marg'iyonaliklar bilan jang qildi. Ahuramazda menga yordam qildi. Ahuramazdaning irodasi bilan mening qo'shinlarim dushman kuchlarini yanchib tashladi. Keyin mamlakat yana meniki bo'ldi*".

KANISHKA — *Kushon podsholigi* hukmdori (78-100-123-yillar). Uning davrida mamlakat hududi hozirgi O'rta Osiyoning janubiy qismi, Afg'oniston, Pokiston, Shimoliy Hindiston va keyinroq Sharqiy Turkistonning bir qismini o'z ichiga olgan. Kanishka Qang' davlati bilan ittifoqda bo'lib Sharqiy Turkistonda Xitoyga qarshi turgan. Xususan, Kanishka milodiy 90-yilda Qashqarni 70 ming otliq qo'shin bilan qamal qilgani ma'lum, biroq ozuqa zahiralarning yetishmasligi tufayli qamalni bo'shatishga majbur bo'lgan. Kanishka davrida Kushon podsholigi yuksak darajada taraqqiy etgan. Viloyatlarni podsho noiblari — satrap (kshatrap)lar boshqargan. Bu davrda Shimoliy Hindiston va O'rta Osiyo madaniyati ravnaq topgan; Sharq mamlakatlari va Rim imperiyasi bilan savdo va madaniy aloqalar o'rnatilgan. Pul islohoti o'tkazilib, oltin, kumush va mis tangalar zarb qilingan. Kanishka davrida Kushon-Baqtriya tili davlat tili sifatida qabul qilingan. Kashmirda 4-budda sobori (yig'ini) chaqirilgan. Bu yig'inda buddizmning yangi mazhabi — *mahayana* rasmiylashtirilgan. Budda ibodatxonalari qurilgan, shuningdek, otashparastlik, hinduizm, aqidaparastlik va boshqa diniy e'tiqodlar tarqalgan. Uning davrida yunon, eron va hind madaniyati va dini bir-biri bilan aralashib ketgan. O'zi ham buddizm e'tiqodini qabul qilgan va uning aholi o'rtasida keng tarqalishiga homiylik qilgan. O'z davlati poytaxtini *Purushapur* (hozirgi Peshovar) ga ko'chirgan. Kanishka Kashmirda *Kanishkapur* shahrini bunyod etgani haqida ma'lumotlar bor.

KARAN — Zarafshon daryosi bo'yida Spitamen qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchragan Iskandar Zulqarnayn qo'shinining qo'mondoni.

KIR II (Buyuk Kurush, Kirayavauxsh) (? — mil. avv. 530-yil) — *Ahamoniylar sulolasidan* bo'lgan *Qadimgi Eron shohi* (mil. avv. 558-530-yillar). Mil. avv. 558-yilda Midiyaga tobe fors qabilalari ittifoqini boshqargan va 553-yilda qo'zg'olon ko'tarib, Midiya taxtini egallagan (mil. avv. 550-yil) va Midiya podshogining rasmiy unvonini qabul qilib, bu bilan ahamoniylar sulolasiga asos solgan. Shundan so'ng Parfiyani, 546-yilda esa Lidiya va Kichik Osiyodagi yunon davlatlarini bosib olgan. 545-539-yillarda Drang'iyona, Marg'iyona, Xorazm, Sug'diyona, Baqtriya, Areyya, Gedrosiya, xaumavarg saklari yashaydigan hududni, Sattagidiya, Araxosiya va Gandxarani istilo qilgan. 539-yilda Kir II qo'shinlari Bobilni bosib olgan. Bobildan g'arbda, Misr chegaralarigacha joylashgan mamlakatlar forslarga o'z ixtiyorlari bilan bo'ysunishgan. Kir II Bobil, Ossuriya, Elam va Iudeya (Yahudiya)dagi ibodatxonalari, shuningdek, Bobil shahri devorini tiklagan. Bobil shohlari tomonidan Mesopotamiyaga zo'rlab ko'chirilgan xalqlarga Kir II o'z yurtlariga qaytishga ruxsat bergan. Bobil podshoh qarorgohlaridan biriga aylangan va Kir II "*Bobil podshohi, mamlakatlar shohi*" unvonini olgan. 530-yilning iyulida Kir II O'rta Osiyodagi massagetlar ustiga yurish qilgan, biroq *To'maris* rahbarlik qilgan massagetlar bilan bo'lgan jangda uning qo'shini butkul tor-mor keltirilib, Kir II halok bo'lgan. Kir II obrazi Qadimgi Sharq va antik adabiyotida chuqur iz qoldirgan. Masalan, Ksenofontning "*Kiropediya*" asari unga bag'ishlangan. Xalq og'zaki ijodining ba'zi namunalarida Kir II ni kayoniylar sulolasiga mansub Kayxusrav bilan chalkashtirish hollari ham mavjud.

KSERKS I (qadimgi forsha *Xshayarshan*) (? - mil. avv. 465-yil) — *Ahamoniylar sulolasiga* mansub Qadimgi Eron shohi (486-465-yillar). *Kir II* ning qizi *Doro I* va Atossaning o'g'li. Ahamoniylarga tobe misrliklar qo'zg'oloni (486-484-yillar)ni bostirgan. 482-yilda bobilliklar qo'zg'olon ko'targach, *Bobilni* vayron qilgan, Bobil shohi degan unvondan voz kechish bilan rasman va amalda Bobil davlatini yo'q qilib, uni oddiy bir *satrapiyaga* aylantirgan. 480-yilda Yunonistonga yurish qilgan. Ammo 479-yilda forslar floti ham, quruqlikdagi qo'shini ham tor-mor keltirilgan. Bu mag'lubiyatlar Ahamoniylar davlati tanazzuli jarayonini kuchaytirgan. Kserks I mamlakat yaxlitligini saqlab qolish maqsadida diniy islohot o'tkazgan - mahalliy urug'-qabila ma'budlariga sig'inishni taqiqlab, *Axuramazdaga* topinishni joriy etgan. U saroy ahli uyushtirgan fitnada o'ldirilgan.

KUDZULA Kadfiz (Kadfiz I) - *Kushon podsholigining* asoschisi (mil. avv. I asr oxiri - milodiy I asrning 1-yarmi). Ko'chmanchi *yuechjilar* (toxtarlar)ning guyshuan - kushon qabilasiga mansub. Xitoy tarixiy

yilnomalarida u *Kiotszyuko* nomi bilan maʼlum. Tarixiy haqiqatga yaqin taxminga koʻra, yuechji qabilalari tomonidan *Baqtriya* istilo qilingandan (mil. avv. II asr, 3-choragi) taxminan 100 yildan bir oz vaqt oʻtgach, Kudzula Kadfiz kushonlar oʻrtasidagi oʻzaro taxt uchun kurashda qolgan 4 yuechji qabilalari orasidagi oʻz tarafdorlari bilan Baqtriyaning janubi-gʻarbiy hududlarida oʻz hukmronligini oʻrnatgan. U parfyanlarning Baqtriyaning gʻarbiy hududlariga uyushtirgan tajovuzlariga qarshi harbiy harakatlar olib borgan. Baqtriyada yuzaga kelgan siyosiy vaziyat va harbiy kuchlar nisbati Kudzula Kadfiz foydasiga oʻzgarmaganligi, uni Hindukush togʻlari osha Kobul (Gaofu) viloyatiga ketishga majbur qildi. U Kobul viloyatini boʻysundirib, viloyat hokimi sifatida tangalar zarb qilishni yoʻlga qoʻydi. Kobuliston hokimi boʻlgan vaqtda Kudzula Kadfiz hali mustaqil siyosat olib bormagan. U Paropamisad (Kashmir)ning hind-yunon shohi *Germeyning* (mil. avv. I asrning oʻrtalari) ustuvorligini qabul qilgan. Asta-sekin Kudzula Kadfizning harbiy qudrati oshib borishi unga qoʻshni hududlarni oʻz tasarrufiga olishga imkoniyat berdi. Bu borada Hindistonning shimoli-gʻarbiy hududlaridagi siyosiy parokandalik unga juda qoʻl kelgan. U oʻz eʼtiborini shu yerlarni bosib olishga qaratgan. Koʻp vaqt oʻtmay, u oʻz homiysi Germeyga qarashli hamma yerlarni oʻziga boʻysundirgan. Germeyga qarashli hududlarning qoʻshib olinishi kushon hokimligining qudratli davlatga aylanishiga olib keldi. Keyinchalik Kudzula Kadfiz mamlakat janubidagi hind-parfyan shohi Gandofar hududlari (Gandxara, Araxosiya) hisobiga oʻz davlati chegarasini yanada kengaytirgan. Xitoy manbalarida qayd qilinishicha, Kudzula Kadfiz 80 yil umr koʻrgan. Shundan taxminan 50 yilini yuechji qabilalarini birlashtirishga, kushonlar qabilasining ustuvorligini oʻrnatishga, Kushon podsholigiga asos solishga va uni qudratli davlatga aylantirishga bagʻishlagan.

MITRIDAT (yunoncha **Mithridates**), **Arshak VI (? – taxm. mil. avv. 136-yil)** - *Parfiya shohi* (mil. avv. 170-138/137). Mitridat I Salavkiylar davlatining tanazzulga uchraganligidan foydalanib, uning sharqiy satrapiyalari - Midiya, Mesopotamiyaning katta qismi (mil. avv. 140-y.), Elam, Fors va Baqtriyani bosib olgan. Armaniston ham Parfiya siyosiy taʼsiri ostida boʻlgan. Mitridat I davrida Parfiya yirik davlatga aylangan.

POLIYEN (lotincha **Polyaenus**) (**milodiy II asr**) – Makedoniyalik yunon yozuvchisi. Rimda advokat va notiq sifatida shuhrat qozongan. 162-yilda Parfiya bilan urush boshlanganda «*Strategmalar*» («*Harbiy hiylalar*») asarini yozib, uni imperatorlar *Mark Avreliy* va *Lutsiy Verga* bagʻishlagan. Bu asar 8 kitobdan iborat boʻlib, sarkardalar va boshqa shaxslarning urush paytidagi xatti-harakatlari toʻgʻrisidagi misollarni oʻz ichiga olgan. Asar yunon mifologiyasidan toʻrimliklar (*Avgustni* ham)gacha boʻlgan davrni qamrab oladi. Poliyen maʼlumotlari yunon va Rim manbalariga asoslanib yozilgan. Oʻrta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan «*Shiroq*» afsonasi Poliyenning ushbu asari asosida vujudga kelgan.

RIXTGOFEN Ferdenant Paul Vilgelm (Rixtxofen, Richthofen) (1833-1905-yillar) – nemis geografi va geologi. XIX asrning 70-yillarida u tomonidan fanga “*Ipak yoʻli*” atamasi kiritilgan. Unga qadar Ipak yoʻli “*Gʻarbiy meridian yoʻli*” deb atab kelinardi.

ROVSHANAK (Roksana, Ravshana) – Sugʻdiyonda Iskandar Zulqarnayn sevib uylangan goʻzal qiz, Oydin. Sugʻd zodagoni *Oksiarming* qizi.

SALAVKA I Nikator (yunoncha **Seleukos Nikator - «Muzaffar»**) (**mil. avv. 358/354-281/280-yillar**) - *Salavkiylar davlati* va sulolasi asoschisi. Makedoniyalik mashhur *Antioxning* oʻgʻli. 326-yilda *Aleksandrning* Hindistonga qilgan yurishlarida mashhur sarkarda sifatida nom chiqardi. Aleksandr oʻlgandan keyin uning safdoshlari (*diadoxlar*) bilan taxt uchun shafqatsiz kurash olib bordi. 321-yilda Bobil satrapligini boshqarish unga topshirilgan. 312-yilga kelib («salavkiylar erasi»ning boshlanishi) bu yerda mustahkam oʻrnashib olgach, Midiya, Suziana va Forsiya (Persida)ni, keyinchalik Baqtriyani ham oʻz mulkiga qoʻshib oldi va oʻzini shoh deb eʼlon qildi. Taxminan 305-yilda Hindistonga muvaffaqiyatli yurish qildi, lekin Gʻarbdan tashvishli xabar olgandan soʻng, hind shohi *Chandragupta* bilan 500 fil evaziga sulh tuzdi va egallab olgan hududini qaytarib berdi. *Ipsdagi jang* (mil. avv. 301-yil) natijasida (diadoxlar oʻrtasida yer boʻlinganda) Mesopotamiya va Suriyani oldi. 281-yilda Lisimaxni tor-mor qilib, Kichik Osiyoning deyarli hamma hududini egallab oldi. Salavka I Makedoniyaning podshosi boʻlish maqsadida Frakiya va Makedoniya tomon yurish boshlagan. Lekin, *Ptolemey Lagning* oʻgʻli *Ptolemey Keravn* tomonidan oʻldirilgan. Salavka I 70 ga yaqin shaharga asos solgan. Bu shaharlar Salavkiylar davlatining tayanchiga aylangan.

SKUNXA – Doro I mil. avv. 519-yilda *saka-tigraxaudalar* ustuga yurish qilganida unga qarshi chiqqan saklar yoʻlboshchisi. Bu yurish haqida Behistun kitobalarida shunday deyiladi: “*Shoh Doro ayturki: keyin qoʻshin bilan saklar mamlakatiga yurish qildim. Keyin uchi oʻtkir kuloh kiyib yuruvchi saklar jangga kirishdilar. Men daryodan oʻtgach, saklarni tamoman tor-mor keltirdim, qolgan qismini asirga oldim*□ *Ularning Skunxa degan boshligʻini qoʻlga tushirib, huzurimga keltirdilar. Shunda men ularga boshqa boshligʻi tayinladim. Men shunday boʻlishini xohladim. Keyin bu mamlakat menga tobe boʻldi*”.

SPITAMEN (yunoncha - **Spitamenes**, sugʻdcha - **Spitamana**) (? - **mil. avv. 328-yil**) – mil. avv. 329-328-yillarda Sugʻdiyonda vatan ozodligi yoʻlida *Aleksandr* (Iskandar)ga qarshi koʻtarilgan xalq qoʻzgʻoloni (*Spitamen qoʻzgʻoloni*) rahbari. Yozuvchi *V.V.Yanning* yozishicha, Spitamenning onasi – sugʻd, otasi - sak qabilasiga mansub aslzoda xonadondan boʻlgan. Spitamen yoshligida abjir, chaqqon yigit boʻlib oʻsgan.

Otda chopish, kamon otish, qilichbozlikda unga hech kim tenglasha olmagan. Spitamen dastlab *Doro III* ning, so'ngra *Bess*ning lashkarboshilaridan, yaqin safdoshlaridan bo'lgan. Bess o'limidan so'ng, yunon-makedon istilochilariga qarshi 3 yil davomida mardona qarshilik ko'rsatgan. *Arrianning* yozishicha, qo'zg'olonchilarga qo'shilgan ko'chmanchi massaget qabilalari rahbarlari Aleksandrning cho'l ichkarisiga yurish qilishidan xavotirlanib, Spitamenni o'ldirib, boshini Aleksandrga yuborganlar. Spitamenning qizi *Apana Salavk I* ga berilgan, bu nikohdan salavkiylarning mashhur hukmdori *Antiox* tug'ilgan.

TO'MARIS (mil. avv. VI asr) - Turon xalqlarining ahamoniylar bosqiniga qarshi kurashiga rahbarlik qilgan jasur sarkarda. Qadimgi yunon tarixchisi *Gerodotning* «*Tarix*» (mil. av. V asr) asarida yozilishicha, *Ahamoniylar davlati* asoschisi *Kir II* mil. av. 530-yilda Turonga bostirib kirganida, To'maris massagetlar qabilasining malikasi bo'lgan. Massagetlar bu paytda Amudaryo (Araks) bo'ylari va Qizilqumda yashashgan. To'maris massagetlar podshosining xotini bo'lib, u erining vafotidan so'ng davlatni boshqargan. Erondan kelgan bosqinchilar qo'shini bilan massagetlar o'rtasida shiddatli janglar bo'lgan. Dastlabki jangda To'marisning o'g'li *Sparganis* (Si parangiz) boshchiligidagi massagetlar g'olib chiqqan. Biroq keyingi jangda forslar hiyla yo'li bilan Spargalis va ayrim massagetlarni asir olishganda, or-nomusga chiday olmagan Spargalis o'zini o'ldirgan. To'maris o'g'lining halokatidan esankirab qolmay, o'z xalqining manfaatini o'ylab, *Kir II* dan massagetlar yurtidan chiqib ketishini so'raydi. Biroq forslar shohi rad javobini bergach, ikki o'rtada ayovsiz jang bo'lgan. *Gerodot* massagetlar va forslar o'rtasidagi jang tafsilotlarini o'z asarida quyidagicha tasvirlaydi: “*Mening bilishimcha, bu jang varvarlar o'rtasidagi barcha janglardan ham dahshatli bo'lgan. Avval har ikkala qo'shin bir-birini uzoq masofadan turib, kamondan o'qqa tutdilar. Kamon o'qlari tugagach, ular nayza va qilich bilan kurashdilar. Jang uzoq vaqt davom etdi. Ko'p qon to'kildi. Nihoyat, massagetlar g'alaba qozondilar. Fors qo'shinlarining asosiy qismi, jumladan, Kir II ham jang maydonida halok bo'lgan. U to'liq 29 yil shohlik qilgan edi. Kir II ning jasi topilgach, malika (To'maris)ning buyrug'i bilan uning kesilgan boshi inson qoni bilan to'lg'azilgan meshga solingan*”.

VIMA KADFIZ (Kadfiz II mil. I asr) — *Kushon podsholigi* shohlaridan — kushonshoh (47-78). *Kudzula Kadfizning* o'g'li va vorisi. Taxminan 30 yil podsholik qilgan. Vima Kadfiz davrida Kushon podsholigi hududi kengaygan, xususan, Hindistonning bir qismi qo'shib olingan. Vima Kadfiz davrida pul islohoti o'tkazilgan, tangalar oltin va misdan zarb qilingan. Oltin tangalar: 1 dinor (8 g ga yaqin), 2 dinor, ÷ dinor va ehtimol × dinor qiymati bilan chiqarilgan. Vima Kadfiz davrida Kushon podsholigining siyosiy markazi Sug'dda bo'lib, Hindistondagi mulklarni noiblar boshqargan. Vima Kadfiz zarb etgan tangalarning orqa tomonida hindlarning Shiva xudosi bilan buqa-zebu, oldi tomonida esa Vima Kadfizning mehrob oldida turgan surati aks etgan.

YEVTIDEM (mil. avv. III asrning 2-yarmi) — *Yunon-Baqtriya podsholigi* shohi (mil. avv. 230-yildan). Asli Kichik Osiyoning Magnesiya shahridan. Dastlab (mil. avv. taxm. 250-yildan) salavkiylardan ajrab chiqqan Sug'd podshosi *Diodomi* taxtdan ag'dargach (mil. avv. 230-yil), Yunon-Baqtriya podshosiga aylanadi. Mil. avv. taxminan 230-220-yillarda ko'chmanchi saklar, toxarlar, qonqalar tazyiqi ostida Sug'dni tashlab Baqtraga ko'chib o'tgan. Sug'd mil. avv. 206-yildan so'ng ko'chmanchilar ta'siriga o'tgan. Mil. avv. 208-yilda salavkiylar podshosi *Antiox III* Turon satrapliklarini qaytarib olishga harakat qilgan. *Antiox III Ox* (Tajan) daryosi etaklarida, Marg'iyona hududida Yevtidem suvoriylarini tor-mor keltirib, *Zariasp* shahri (hozirgi Balx) ni qamal qilgan. Tarixchi *Polibiyning* xabar berishicha, bu “tarixiy qamal” 2 yil davom etgan. Yevtidem ko'chmanchilarni yordamga chaqiraman, deb po'pisa qilgandan keyingina *Antiox* qamalni bo'shatgan. Mil. avv. 206-yilda tuzilgan sulhga ko'ra, *Antiox III* Yevtidemning shohligini tan olgan. Yunon-Baqtriya podsholigining eng kuchaygan davri Yevtidem va uning o'g'li *Demetriy* hukmronligi davriga to'g'ri kelgan. Yevtidem ellinistik tipdagi tangalarni Sug'ddazarb ettirgan dastlabki podshoh edi. O'rta Osiyo hududidan Yevtidemning Sug'd, Baqtriyada zarb etgan tangalari ko'plab topilgan.

SHIROQ — sak qabilasidan chiqqan otboqar. U o'z qabilasi manfaatlarini himoya qilib, yakka o'zi Eron shohi *Doro I* lashkarlariga qarshi chiqadi va harbiy hiyla bilan uning qo'shinlarini chalg'itib, suvsiz, dasht-sahroga boshlab boradi va halokatga duchor qiladi. O'zi halok bo'lsa-da, qabiladoshlarini halokatdan qutqaradi.

Atama va tushunchalar

AMUDARYO XAZINASI (O'zbek xazinasi) - 1877-yilda Vaxsh daryosining Amudaryoga quyiladigan yerida, *Qo'bodiyon bekligi* hududida mil. avv. IV-II asrlarga oid topilgan zargarlik buyumlari. Bu xazinadan 180 taga yaqin zargarlik buyumlari va ko'plab oltin va kumush tangalar topilgan. Buyumlarni turli davr ustalari ishlagan bo'lib, ahamoniylar, mahalliy yunon-baqtriya va saklar madaniyatiga mansub. Oltin va kumush tangalarga makedoniyalik *Iskandar*, salavkiylar hamda Yunon-Baqtriya davlati hukmdorlari *Diodot* va *Yevtidemlar* nomlari zarb qilingan. Ular Afg'oniston va Hindiston orqali 1897-yilda Londondagi Britaniya muzeyiga olib ketilgan.

AQINAK - O'rta Osiyoda *xanjar* shu nomda yuritilgan.

BARGUSTVON - jang chog'ida jangovar otlar ustiga tashlangan yopinchiq.

BEHISTUN KITOBALARI (*Behistun bitiklari*) - *Doro I* topshirig'iga muvofiq mil. avv. 519-yilda (mil. avv. VI asr) Hamadon viloyatidagi *Kirmonshoh shahri* yaqinida qoyaga bitilgan yozuv va tasvirlar. Behistun bitiklari bitta katta va bir necha mayda kitobalardan iborat. Behistun kitobalari mixxat bilan qadimgi *fors*, *elam* hamda *bobil* yozuvida bitilgan. Behistun kitobalari *G. Raulinson* o'rganib, ko'chirib, tarjima qilgach, ilm ahliga ma'lum bo'ldi (1845-1847-y.y.). Behistun kitobalari ahamoniylar sulolasining shohi *Kir II* vafotidan keyingi tarixiy voqealar bayin etiladi. *Doro I* taxtni egallagandan so'ng unga qarshi isyon ko'tariladi. *Doro* ularni qattiqqo'llik bilan bostiriladi. Ana shu g'alabalari sharafiga u tosh yo'nuvchilarga yozuv va tasvir yaratishni buyurgan. Tasvirda qadimgi sug'dlar, massagetlar, shak va boshqa elatlarning madaniyati, kiyim-kechagi, yuz tuzulishi, turmush tarzi haqida qimmatli ma'lumotlar bor. Bitik *Doro* tilidan bayon etilgan, bunda ahamoniylargacha o'tgan uning barcha ajdodlari sanab o'tilgan. *Fors*, *Elam*, *Bobil*, *Ashshur*, *Misr*, *Lidiya* va *Amu bo'yidagi yurtlar* nomi keltirilgan. Ahamoniylar tasarrufidagi 9 shaharda ko'tarilgan isyon tafsiloti bayon etiladi. Behistun kitobalari *Yaqin* va *O'rta Sharq* hamda *Movarounnahr* xalqlari tarixi, madaniyati, yozuv tarixini o'rganishda noyob yodgorlikdir.

BITYAN – Qadimgi Qang' davlatining poytaxti *Qang'dezni* Xitoy tarixchilari tomonidan atalishi.

BUYUK IPAK YO'LI - qadimda va o'rta asrlarda Sharq va G'arb mamlakatlarini ilk bor o'zaro bog'lagan qit'alararo karvon yo'li (mil. avv. II asr - milodiy XV asr). Buyuk Ipak yo'li atamasi ushbu yo'ldan tashilgan qimmatbaho tovar - Xitoy i pagi bilan bog'liq. Buyuk ipak yo'li atamasi qadimda ishlatilmagan. 1877-yilda nemis olimi *Karl Rixtgofen* o'zining "*Xitoy*" nomli ilmiy asarida ulkan Yevrosiyo materigining turli qismlarini bog'lovchi yo'llar tizimi "*Ipak yo'li*" deb atalgan, keyinchalik "*Buyuk ipak yo'li*" atamasi qabul qilingan. Buyuk ipak yo'li 12 ming chaqirimcha uzunlikda bo'lgan. U Sariq dengiz sohilidan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta dengiz sohillarigacha borgan. Ikkinchi yo'nalish O'rta Osiyo orqali Hindistonga borgan. Bu yo'lda qator qadimiy shaharlar joylashgan: *Sian*, *Dunxuan*, *Yorkent*, *Samarqand*, *Buxoro*, *Termiz*, *Marv* va boshqalar. Savdogarlar moldan tashqari turli fan va madaniyat sohalari yangiliklarini ham keltirganlar. Sug'diyonadan Xitoyga jun gazlama, gilam, bezak buyumlari va qimmatbaho toshlar olib borilgan. Baqtriyadan tuyalar, Farg'onadan nasldor otlar, Badaxshondan la'l, Hindistondan Xitoyga kumush va fil suyagidan ishlangan buyumlar, ziravorlar va boshqa mahsulotlar olib borilgan. Buyuk ipak yo'lida joylashgan me'morchilik yodgorliklarini o'rganish natijasida Termizdan Rim tangalar xazinasi, Afrosiyobdan sopol, Rim shamdonlari, Misr muhrlari topilgan. Kushon tangalari O'rta dengiz atrofi hududlarida topilgan. Buyuk ipak yo'lining paydo bo'lishi o'zigaxos tarixgaega: mil. avv. 138-yili Xitoy imperatori *Vu Di* elchi *Chjan Syanni* ko'chmanchi xunn qabilalariga qarshi kurashda ittifoqchi va hamkorlar topish uchun jo'natgan. Chjan Syanning sayohati natijasida mil. avv. II-I asrlarda Xitoyni Markaziy va G'arbiy Osiyo bilan bog'lovchi Buyuk ipak yo'li deb ataluvchi karvon yo'li o'tadigan bo'lgan. Farg'ona vodiysida Ipak yo'li ikki tarmoqqa bo'lingan. Birinchisi *O'zgandan Aysi*, *Qamchiq dovoni* orqali (yozda) *Iloq vohasi* va *Toshkentga* kelgan. Ikkinchisi janub tarmoq bo'lib, *O'zgandan O'sh*, *Quva*, *Marg'ilon*, *Qo'qon* orqali *Xo'jand*, *Samarqand*, *Buxoro* o'tgan. Asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham bo'lgan. Biri *Axsidan Koson* orqali *Chust vohasiga* o'tgan. Yana biri *Pop*, *Zarkent* orqali konchilar qarorgohlariga va yaylovlarga borgan. *Qurama* va *Oloy tog'lari* qazilma boyliklari va *Zarafshon* daryosi boyliklari tufayli bu yo'l tarmog'ini "*Oltin yo'l*" deb atashgan. O'rta Osiyo kumushiga ehtiyoj sezgan mamlakatlarga boradigan "*Kumush yo'l*" ham bo'lgan. Bu yo'l Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiev Rusi va Yevropa mamlakatlarigaborgan. U Buyuk ipak yo'lining shimoliy tarmog'i hisoblanib, VI asrdan boshlab ishgatushgan.

DOVON DAVLATI – taxminan, mil. avv. III asrdan to milodiy II asrgacha mavjud bo'lgan qadimgi davlat. Dovon davlati (Xitoy manbalarida bu o'lka shu nom bilan tilga olinadi, boshqa manbalarda *Parkana* deyilgan) tarixi haqida batafsil ma'lumot Xitoy manbalarida uchraydi va ular milodiy I-II asrlarga doir. Xitoy tarixchisining yozishicha, bu davlat aholisi 70 dan ortiq shaharlarda istiqomat qilgan. Masalan, Dovonda bo'lgan Xitoy sayyohi Chjan Syan bunday deb yozadi: "Dovon diyorida 70 tacha katta-kichik shahar bor; aholisining soni bir necha yuz mingga yetadi. O'q-yoy va nayzalar bilan qurollanishgan. Xalqi ot choptirib o'q otishga mohir". Boshqa bir Xitoy solnomasida: "Eron shaharlari Dovondagiga o'xshashdir", deb yozilgan. Xitoy tarixchilarining guvohlik berishicha, Dovon davlati hududlari hozirgi Toshkent vohasigacha borgan: "Xon sulolasi zamonida Shi mulklari Dovon davlatining shimoliy tumanlarini tashkil etardi va shimolda Qang' davlatigacha, janubda esa yuechjilar davlatigacha borardi". Xitoy hukmdorlari bir necha bor bu davlatni bosib olmoqchi bo'ldilar, biroq ularning harakatlari behuda ketdi. Harbiy yurishlarning birida ular Dovon davlatining poytaxti *Ershini* qo'lga kiritdilar, biroq aholining tazyiqi ostida tovon evaziga uni tashlab chiqishga majbur bo'ldilar. Dovon davlati Xitoy va Sharqning boshqa mamlakatlari bilan bo'lgan xalqaro savdoda muhim o'rin tutgan. Xitoy hukmdorlari ko'proq Farg'onaning nasllik otlari qiziqtirardi. Otlar naslining birida hatto ular "*Samoviy*" deb nom berganlar. "Samoviy otlar" barkamol va g'ozal ko'rinishga ega bo'lgan. Qadimshunoslar topgan dalillar Xitoy solnomalaridagi ma'lumotlarni tasdiqladi: mil. avv. II-I asrlarda Farg'ona yuksak taraqqiy etgan, aholisi ko'p sonli, yaxshi qurollangan va mashq

ko'rgan qurolli kuchlarga ega davlat bo'lgan. Farg'ona davlatining Sho'rabashat, Uchqo'rg'on singari va boshqa shaharlari atrofidagi aholisi yerni ishlash, sholi va bug'doy yetishtirish, bog'dorchilik va uzum yetishtirishda katta yutuqlarga erishgan. Olimlarning aniqlashicha, milodiy II asrda Dovon davlati barham topgan va uning yerlari *Kushon podsholigiga* qo'shib olingan.

ELLINLASHTIRISH - Sharqda yunon madaniyati tarqalishi va aralash madaniyat - yunon va mahalliy Sharq madaniyati tashkil topishi jarayoni.

FRADA QO'ZG'OLONI - Ahamoniylar davlati hukmdori *Doro I* ning hukmronligining birinchi yili (mil. avv. 522-yil)da Marg'iyona shahrida Frada boshchiligida fors bosqinchilariga qarshi boshlangan qo'zg'olon. Qo'zg'olonchilar bilan fors qo'shinlari o'rtasida hal qiluvchi jang mil. avv. 522-yilning 10-dekabrida bo'ladi va marg'iyonaliklarning mag'lubiyati bilan yakunlanadi. 55 ming kishi halok bo'ladi, 6000 kishidan ko'prog'i asir olinadi. Qo'zg'olonga boshchilik qilgan Frada ham asir olinib, mil. avv. 521-yilda qatl etiladi. Bu voqea haqidagi ma'lumotlar *Behistun bitiklarida* uchraydi.

KUSHON PODSHOLIGI - o'zbek davlatchiligi tizimidagi qadimgi davlat (milodiy I-III asrlar). Milodiy I asrning 1-yarmi yoxud o'rtalarida *yuechjilar* tasarrufidagi Kushon mulkining yuksalishi natijasida vujudga kelgan. Yuechjilar mil. avv. 140-yilda Sirdaryo ortidan Baqtriyaga kelib, saklarni yenggan va Yunon-Baqtriya podsholigi o'rnida yuz yil davomida 5 qabilaga (*Guysuan, Shuanmi, Xisi, Xyumi, Xuanmi*) bo'linib yashagan. Bulardan kushon (Xitoy yilnomalarida *guysuan*) qabilasi boshlig'i *Kudzula Kadfiz* (Kadfiz I) milodiy I asrda qolgan 4 qabilani bo'ysundirib, o'zini hukmdor deb e'lon qilgan. Kushon podsholigining dastlabki poytaxti Dalvarzintepa yodgorligi o'rnida bo'lgan. "*Kushon*" atamasi yo sulola yoki qabilaga tegishli bo'lib, u ilk bor mil. avv. I asr oxiri - milodiy I asr boshida hukmronlik qilgan podshoh "*Geray*" - *Sanab* zarb qildirgan tangalarda qo'llangan. Kushonlarning dastlabki mulklari hududiga Shimoliy Baqtriya (Tojikiston hamda O'zbekistonning janubi, Turkmanistonning janubi-sharqidagi yerlar) kirgan. Dastlab jabg'u, keyinchalik podsho unvoni bilan davlatni idora qilgan *Kadfiz I* Kushon podsholigiga asos solgan bo'lib, uning davrida kushonlar hozirgi Afg'oniston bilan Pokistonning ko'pchilik qismini bosib olgan. Kadfiz I ning vorisi *Vima Kadfiz* hukmronligi davrida Hindistonning aksariyat qismi Kushon podsholigiga qo'shib olingan. Kushon podsholigining eng ravnaq topgan davri *Kanishka* hukmronligi (78-123-yillar)ga to'g'ri keladi. Kanishka davrida podsholik poytaxti Peshovarga ko'chirilgan. Yangi shaharlar bunyod etilgan. Hindiston, Xitoy va Rim imperiyasi bilan savdo va elchilik munosabatlari o'rnatilgan.

KUSHON YOZUVI - Qadimgi kushonlar foydalangan burchakli, to'rtburchakli va aylana ko'rinishdagi yozuv.

LA'L YO'LI - III-II mingyillikda vujudga kelgan eng qadimgi savdo yo'llardan biri. U Pomir tog'laridan boshlanib, Eron va Old Osiyo hamda Misr orqali o'tgan. Undan la'l toshi konlari joylashgani va savdo yo'lidan asosan la'l olib ketilgani sababli bu savdo yo'li "La'l yo'li" deb nomlangan. Pomirdan olinadigan yarim nodir la'l toshi Qadimgi Sharq mamlakatlari zargarlari tomonidan yuksak baholangan. Badaxshon la'l ishlaltilgan buyumlar Misr fir'avnlariga maqbaralaridan topilgan.

QADIMGI XORAZM - Turon va Eron mintaqalari oralig'ida joylashgan tarixiy o'lka va qadimgi davlat. Xorazm hududi qadimda Amudaryo adoqlaridan janubga tomon Murg'ob va Tajan daryolarining yuqori oqimlariga cho'zilgan. Shu boisdan bu qadimgi tarixiy o'lka fanda 2 xil: Qadimgi Xorazm va Katta Xorazm nomlari bilan ma'lum. Xorazm haqidagi ilk ma'lumotlar *Avesto*, *Doro I* ning *Behistun bitiklari*, qadimgi yunon mualliflari (miletlik *Gekatiy, Gerodot, Strabon*) asarlarida uchraydi. Mil. avv. VI-V asrlarda Xorazm Ahamoniylar davlatining 16-satraplik tarkibiga kirgan. Mil. avv. V asr oxiri - IV asr boshlarida esa, u alohida satraplik hisoblangan. Mil. avv. III - milodiy III asrlarda Xorazm Sirdaryo havzasining o'rta qismida tashkil topgan Qang' davlatining tarkibida bo'lgan. Mil. avv. IV asrning ikkinchi yarmida Xorazm mustaqil davlat bo'ladi. Xorazmda shaharsozlik boshlanishi mil. avv. VI asrga borib taqaladi (*Ko'zaliqir shahar* xarobalari). Mil. avv. V-IV asrlarda bu yerda mahalliy hukmdorlarning qarorgohi - saroyi bo'lgan ulkan qal'a bunyod etilgan edi (*Qal'aliqir shahri* xarobalari). Xorazm aholisi Sug'diyona, Baqtriya va sahro ko'chmanchilari bilan yaqindan savdo munosabatlarini o'rnatgan. Mil. avv. I asrda va milodning dastlabki asrlarida Xorazmda kumush va mis tangalar zarb qilingan. Xorazm hududidan O'rta Osiyo bo'yicha eng qadimgi yozuvlar topilgan. Bular *Oybo'yirqal'a* (mil. avv. V-IV asrlar) yodgorligidan xum sirtiga chekilgan yozuv va *Qo'yqirilganqal'adan* (mil. avv. IV-III asrlar) topilgan ayrim mahalliy yozuvlardir.

QANG' DAVLATI - mil. avv. III asrda *saklar* asos solgan qadimgi davlat. Qang' davlati hozirgi Toshkent vohasi, Chimkent viloyati va Sirdaryo bo'yi hududlarini egallagan. Xitoy manbalarida bu davlat *Qang'yuy* deb atalgan. Qadimshunoslarning aytilishicha, Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumanidagi *Qang'ha* shahar xarobasi saklarning o'sha kezlardagi poytaxti *Qang'dez* bo'lib, unga mil. avv. III asrda asos solingan. Xitoy tarixchilari bu shaharni *Bityan* deb atashgan. Qang' davlatining asosiy shaharlari Sirdaryo sohillari bo'ylab joylashgan edi. Mil. avv. II asr oxirida Qang' qabilalarning eng qudratli davlat birlashmasiga aylanadi. Uning hukmdorlari hatto o'z nomidan tanga zarb qiladi. Qang' davlatida ulkan istehkomlar, qal'a, shahar ibodatxonalari, savdo va hunarmandchilik mahallalari barpo etiladi. Davlat markazlaridan biri Toshkent

vohasi edi. Ayni shu hududda o'troq ziroatchi va savdo-hunarmandchilik madaniyati vujudga keldi. Mamlakat iqtisodiyotining gullab-yashnashiga uning hududidan Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i o'tganligi imkon yaratdi. Lekin, ayni shu hol Xitoy bilan urushlarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu urushda *qang'arlar* (Qang' davlati aholisini shunday atashgan) ko'pincha g'olib chiqar edilar. Masalan, Qang' davlatiga yurishlardan birida jo'natilgan 60000 nafar xityolik jangchidan 10000 ga yaqini Xitoyga qaytib kelgan, xolos. Milodiy III asrga kelib Qang' davlati parchalanib ketgan.

QANG'ARLAR – Qang' davlati aholisi.

QANG'YUY - Qang' davlatining Xitoy manbalarida nomlanishi.

SAGARIS - jangovar *oybolta* O'rta Osiyo xalqlari orasida atalishi.

SALAVKIYLAR DAVLATI - Yaqin va O'rta Sharqdagi yirik davlat (mil. avv. 312-64). *Aleksandr* tuzgan saltanat tanazzulga uchragach paydo bo'lgan. Asoschisi *Salavka I*. Poytaxtlari - 300-yilgacha *Salavkiya*, 300-yildan *Antioxiya* shaharlari bo'lgan. Salavkiylar davlati ba'zan, asosiy hududining nomi bilan *Suriya podsholigi* deb ham yuritilgan. Salavkiylar davlati tarkibiga Mesopotamiya, Eron, Parfiya, Sug'diyona hamda Marg'iyona hududlari kirgan. Salavka I Midiya, Suziana, Forsiya (Persida) keyinchalik O'rta Osiyoning janubidagi Baqtriyani bosib olgan. Mil. avv. 301-yilda Mesopotamiya va Suriya, mil. avv. 281-yilda Kichik Osiyo ham Salavkiylar davlatiga qo'shib olingan. Salavka I mil. avv. 293-yilda o'g'li *Antiox I* ni O'rta Osiyo yerlariga hokim etib tayinlagan. Antiox I mil. avv. 280-yilda Salavka I vafot etganidan so'ng butun Salavkiylar davlatiga hukmronlik qilgan. O'rta Osiyoning bir qancha muhim siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy voqealari Salavka I, ayniqsa, Antiox I hukmronligi bilan bog'liq. Bu davrda Baqtriya hayotida dastlabki tangalar - oltin, kumush, mis draxma va tetradraxmalar zarb qilina boshlanadi. Ma'muriy boshqaruv jihatdan davlat satrapiyalarga (manbalar 20-30 ta dan 72 tagacha satrapiya bo'lganligi haqida ma'lumot beradi) va nisbatan kichik hududiy birlashmalar - eparxiya, gipparxiya, tonarxiyalargabo'lingan. Yunon hokimlari vaular atrofidato'plangan yunon zodagonlar bilan birga mahalliy zodagonlar ham hokimlik qilar edilar. Mil avv. III asrning o'rtalariga kelib Salavkiylar davlatida hokimiyat uchun o'zaro kurashlar avj olib ketadi. Bu esa O'rta Osiyoda Salavkiylar hokimiyatining barham topishiga olib keldi va mil. avv. 250-yilda Salavkiylar davlatidan dastlab Parfiya keyin esa Yunon-Baqtriya podsholigi ajralib chiqdi. Butun davlat inqirozga yuz tutib mil. avv. 64-yilda faqat hozirgi Suriya hududidan iborat bo'lib qoldi va o'sha yili Rim provinsiyasi (mustamlakasi)ga aylantirildi.

SATRAP (yunoncha *satrapes*, qadimgi forscha *xshatra - viloyat xazinachisi*) - Qadimgi va ilk o'rta asrda Erondagi (viloyat) satrapiya boshlig'i. Forslardan tayinlangan. Satrapiyadagi barcha rasmiy-ma'muriy ishlarni boshqargan, soliqlarni o'z vaqtida yig'ib, podshoh xazinasiga topshirish, aholini turli qurilish ishlariga majburan jalb etishni ta'minlagan. Satrap satrapiyaning oliy sudyasi vazifasini ham o'tagan. U kumush va mis tanga, chaqa pullar zarb etish huquqiga ega bo'lgan.

SATRAPIYA (satraplik) - Ahamoniylar, Salavkiylar, Parfiya va Sosoniylarda satraplar boshqargan harbiy-ma'muriy okrug. Satrapiyaga satraplardan tashqari harbiy boshliqlar ham tayin etilgan, ular chegara, yo'llarni qo'riqlagan, o'g'rilik va bosqinchilikka qarshi kurashgan. *Kir II* va *Doro I* davrida Ahamoniylar davlatiga kirgan o'lkalar alohida satrapiyaga bo'lib idora etilgan. *Doro I* satrapiyaning to'la ro'yxatlarini *Behistun bitiklari* hamda *Naqshi Rostam* kitobalarida mixxat bilan yozilgan.

SHOH YO'LI - Ahamoniylar sulolasining savdo yo'li. U mil. avv. VI-IV asrlarda Kichik Osiyo shaharlarini, O'rtayer dengizi bo'yidagi *Yefes*, *Sard* shaharlarini Eron poytaxtlaridan biri - *Suza* bilan bog'lab turgan.

YUEJEYLAR - Massaget qabilalarining xitoycha nomi. Ular mil. avv. IV asr oxirlarida, aniqrog'i Spitamen mag'lubiyatidan so'ng Sharqiy Turkistondan to Mo'g'iliston chegaralarigacha bo'lgan hududlarga kelib qolganlar. O'sha vaqtlarda xunlar Balxashdan to Xitoygacha bo'lgan yerlarda yashab kelardi. Yuejeylar xunnlarning janubiy qo'shnilari sifatida Sharqiy Turkistonda joylashgan. Yunon-Baqtriya davlati podshosi *Yevtidem* massaget qabilalarining yagona qo'shin tuzish rejasini barbod etish maqsadida xunnlardan ustalik bilan foydalanadi. Shu maqsad yo'lida Yevtidem mil. avv. 206-yilda Salavkiylar hukmdori *Antiox III* bilan shimol ko'chmanchilariga qarshi harbiy ittifoq tuzadi. Shu yili Xunn shahzodasi *Mode* yuejeylar qo'lidan garovlikdan qochib, o'z otasini hokimiyatdan ag'darib, katta qo'shin bilan yuejeylar ustiga harbiy yurish boshlaydi. Mil. avv. 176-yilda, ya'ni Yunon-Baqtriya podsholigining davlat chegaralari to Sharqiy Turkiston va Xitoygacha borib yetgan yillarda xunlar yuejeylar ustiga ikkinchi marta yurish qiladi. Nihoyat, mil. avv. 165-yilda xunnlarning qo'li baland kelib, yuejeylarni g'arbiga uloqtirib tashlaydilar. Ular ma'glub bo'lgan yuejeylar podshosining bosh suyagidan kosa yasab, galaba uchun sharob ichadilar. Jangda yengilgan yuejey qabilalari qadimgi Farg'onaga chekinib, u yerda istiqomat qila boshlaydilar. Ular endi yagona podsho qo'l ostida bo'lmay, balki qabila va urug' yabg'ulari (qabila oqsoqollari) qo'l ostida yashaydilar. Masalan, Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on tumanidagi Kushon qishlog'i va Kosonsoydagi Koson shahar xarobasi yuejeylar asos solgan qishloq va shahar edi. Mil. avv. 155-yilda Yunon-Baqtriya davlati inqirozga yuz tutdi. Bir tomondan Baqtriya hukmdori *Yevkratid* hindlar bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchradi, Parfiya Marg'iyonani tortib oldi, So'g'diyona hukmdori o'zini mustaqil deb e'lon qildi. Xuddi shu vaziyatdan foydalangan yuejeylar mil. avv. 140-yili Sug'd yerlari orqali Baqtriyaga

kirib keladi va Yunon-Baqtriya podsholigi barham topadi. Shimoliy Baqtriya yerlarini esa bu yerga yopirilib kelgan 5 ta yuejey qabilalari egallab, o'z yabg'ulari qo'l ostida yashay boshlaydilar. Xitoy yilnomalarida aytilishicha, yuejeylar Baqtriyaga kelganidan so'ng 100 yil mobaynida 5 ta qabila (*Guyshuan, Shuanmi, Xisi, Xyumi, Xuanmi*)ga bo'linib yashagan. Guyshuan (Kushon) qabilasi yabg'usi Kudzula Kadfiz qolgan 4 qabila yabg'ularini tobe etib, o'zini hukmdor deb e'lon qiladi. Yuejey qabilalari Kushon podsholigi tarkibida I-III asrlarda hukmronlik qiladilar.

YUNON-BAQTRIYA PODSHOLIGI - O'rta Osiyodagi qadimgi quldorlik davlati (mil. avv. 250-130-yillar). Unga salavkiylarning Baqtriyadagi noibi *Diodot I* asos solgan. Baqtriyadagi mahalliy va yunon oqsuyaklariga tayangan Diodot I mil. avv. 250-yilda O'rta Osiyoda salavkiylarga qarshi ko'tarilgan xalq qo'zg'olonidan foydalanib, "*1000 shaharli mamlakat*" sifatida tasvirlangan Baqtriyani salavkiylar davlatidan ajratib olgan va o'zini mingta Baqtriya shahri hukmdori deb e'lon qilgan. Hukmdorlar yunon zodagobnlaridan bo'lgani uchun bu davlat tarixda Yunon-Baqtriya podsholigi nomini olgan. Yunon-Baqtriya podsholigi *Baqtriya, Sug'd, Marg'iyona, Choch* (Toshkent) va *Dovon* (Farg'ona) viloyatlarining bir qismini o'z ichiga olgan. Poytaxti hozirgi Mozori Sharif o'rnida qadimgi *Zariasp shahri* bo'lgan. Yunon-Baqtriya podsholigi *Demetriy* hukmronligi davri (mil. avv. 199-167-yillar)da o'z taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan. Bu davrda Yunon-Baqtriya podsholigi Hindistonning bir qismini ham bosib olgan. Demetriy vafot etganidan so'ng (mil. avv. 167-yil) podsholik mustaqil ikki hokimiyatga: *Yunon-Baqtr* va *Yunon-Hind podsholiklariga* bo'linib ketgan. Yunon-Hind podsholigining poytaxti Panjob viloyatidagi *Demetriy* yoki *Sakala* shahri bo'lgan. Mil. avv. 140-130-yillarda ko'chmanchi *yuechji* qabilalarining hujumlari natijasida Yunon-Baqtriya podsholigi barham topgan.

Geografik nomlar

ALEKSANDRIYA ESXATA (*Chekka* yoki *Uzoq Iskandariya*) - *Aleksandr Makedonskiy* o'z yurishlari davrida istilo qilingan mamlakatlarda qurdirgan 70 dan ortiq shahardan biri. Hozirgi *Xo'jand shahri* o'rnida bo'lgan. *Arrian* va *Kvint Kursiy Rufning* yozishicha, Aleksandr Marokandani zabt etgach, *Tanais* (Sirdaryo) bo'yiga kelib, qo'shiniga dam beradi. Shunda u qo'shin joylashgan yer atrofini devor (uzunligi 60 stadiy, 1 stadiy - 176,60 m) bilan o'rab bir shahar qurishni amr qiladi. Chunki bu shahar uning skif (sak)larga qarshi urushlarida mudofaa uchun zarur edi. Shahar shu qadar tez bunyod etiladiki, hatto 17 (yoki 20) kun deganda mudofaa inshootlari va turar joylar ham qurib bitkaziladi. Aleksandr bu shaharni ham o'z nomi bilan atashni buyurib, unga ellin asirlari va urushga yaroqsiz bo'lib qolgan makedon askarlarini joylashtiradi. So'ng o'z odatiga binoan tangrilarga qurbonlik qilib, katta tantana uyushtirgan.

AYRITOM - O'zbek xalqining qadimiy tarixi va madaniyatidan guvohlik beruvchi ko'hna shahar xarobasi. Termiz shahridan 18 km sharqda, Amudaryo qirg'og'ida joylashgan. Dastlab 1932-yilda Ayritom yaqinida Amudaryo tubidan odam haykalchalari ishlangan friz (piramon) parchalari topilgan, 1933-yilda *M.E.Masson* rahbarligidagi Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasi Ayritomda qazish ishlarini olib borib, yana 7 ta friz bo'laklari va budda ibodatxonasi xarobasini topgan. Bundan tashqari Ayritomdan mil. avv. II asr oxiri va milodning IV asrlariga oid ikkita qabr topilgan. 1978-yilda olib borilgan qazilmada esa, yunon alifbosida 6 qator qilib bitilgan yozuvi bor haykal tagkursisi topilgan. Ayritom moddiy-madaniy yodgorliklari o'zbek xalqining kushonlar davridagi tarixini, madaniy merosini, urf-odatlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

DALVARZINTEPA - Surxondaryo viloyati Sho'rchi tumani markazi - Sho'rchi shahridan topilgan qadimgi shahar xarobasi. Maydoni 47 ga. Dalvarzintepa 2 qismdan: qudratli mudofaa devori bilan o'rab olingan shoh saroy qal'asi va shaharning o'zidan iborat. O'zbekiston san'atshunoslik ilmiy tadqiqot institutining san'atshunoslik ekspeditsiyasi Dalvarzintepada 1962-yilda dastlabki tekshiruv ishlarini va 1967-yildan muntazam arxeologik qidiruv ishlarini olib borgan. 1968-yilda Dushanbe shahrida "*Kushonlar davrida Markaziy Osiyo*" mavzuida o'tgan xalqaro simpoziumida ekspeditsiya topilmalari asosida Kushon podsholigining dastlabki poytaxti Dalvarzintepa o'rnida bo'lgan, degan faraz olg'a surilgan edi. Mil. avv. II asr oxiri-I asrlarda hozirgi Dalvarzintepa o'rnida kichik manzilgoh paydo bo'lgan. Kushon podshohlaridan *Kanishka* davrida Dalvarzintepa shahar sifatida shakllangan. Mil. avv. I asr oxiri - milodning boshlarida Shimoliy Baqtriya hududida Dalvarzintepadan boshqa bunchalik yirik shahar manbalarda qayd etilmagan. Bu yodgorlikdan fil suyagidan yasalgan shaxmat donalari topilgan.

ERSHI - mil. avv. III asrdan to milodiy II asrgacha mavjud bo'lgan Dovon davlatining poytaxti.

FAYOZTEPA - mil. avv. I-III asrlarga oid budda monastir-ibodatxona majmuasi (vixara). Termiz shahri yaqinidagi *Eski Termiz* shahar xarobalarining shimoli-g'arbida. *Qoratepadan* 1 km shimoli-sharqda joylashgan. Fayoztepa 1968-yilning bahorida cho'pon Absad Becnayev tomonidan geliy mohak toshidan ishlangan budda sanamini ko'chma qum ustidan topib olgan. Yodgorlik 1968-1976-yillarda arxeolog *L.I.Albaum* tomonidan o'rganilgan.

JONBOSQAL"A (*Yonboshqal"a*) - Qoraqalpog'istonning To'rtko'l tumanidagi Sulton Uvays tog'i janubi-sharqida joylashgan qadimgi qal'a xarobasi (milodan avvalgi IV asr- milodiy II asr). 1938-1939-

yillarda *S.P. Tolstov* rahbarligida Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tekshirgan. Jonbosqal“a devorlarining balandligi 10-11 m, qalinligi 1-13 m, ular o‘rtasidagi 2,8 m kenglikda yo‘lak bo‘lib, tashqi devorda shaxmat taxtasi tarzida ikki qator qiya shinaklar bo‘lgan.

KIROPOL (*Qurushkat, Kiropolis, Kira, Kiresxata*) - Turonda mavjud bo‘lgan eng qadimgi shahar-qal“alardan biri (mil. avv. VI-II asrlar). Ahamoniylar sulolasi podshosi *Kir II* asos solgan shahar. Ahamoniylar davlatining shimoli-sharqdagi eng chekka shahri. *Kir II* davrida Turonning eng muhim shaharlaridan sanalgan.

MAROQAND - Samarqandning yunoncha nomi (mil. avv. IV asr - milodiy IV asrlar). Aslida Samarqandning qadimgi nomi Sug‘d yozma manbalarida Smarakansa (Smarakansa) bo‘lib, uni yunon tarixchilari Marokanda deb yunonchaga ag‘darib olganlar. Samarqandning Marokanda nomi XVII asrdan so‘ng Yevropa tarixchilarining asarlari orqali kirib kelgan. Yunon mualliflari *Arrian, Strabon* va *Kvint Kursiy Rufflarning* ma“lumotlariga ko‘ra, mil. avv. 329-yilda Aleksandr qo‘shinlari Hindukushdan oshib o‘tib uni zabt etib, vayron qilgan. Marokanda mil. avv. VIII asrdan to milodiy IX asrgacha sug‘diycha *Smarakansa*, so‘ng forsiycha *Samarqand*, IX asrdan turkiycha *Semizkent* nomi bilan manbalarda uchraydi. Keyinroq Samarqand nomi shaharning mutlaq nomiga aylandi.

MARG‘YONA ALEKSADRIYASI - Aleksandr Makedonskiyning O‘rta Osiyoda qurdirgan 12 shaharlardan biri.

NAVTAQA (*Navtoqa*) - Qadimgi Sug‘d viloyati. Nomi ehtimol sug‘dchada “yangi toq”, “yangi inshoot” yoki “yaqinda qurilgan”ni bildiradi. Navtaka Aleksandr (Iskandar)ning O‘rta Osiyoga qilgan yurishi (mil. avv. 329-327-yillar) davri haqidagi yozma manbalarda uchraydi. Navtakagi qal“alardan birida Doro III ning qotili Bess asir olingan. Mil. avv. 328-yilda Aleksandrning qo‘shini Navtakada qishni o‘tkazgan. Ayrim olimlarning fikricha, Navtaka Qarshidan 10 km shimoli-g‘arbdagi *Yerqo‘rg‘on shahari* xarobasi o‘nida bo‘lgan. Biroq Navtakaning hozirgi Qashqadaryo viloyatining sharqiy qismida joylashgan deyishga ko‘proq asoslar bor.

OKSDAGI ALEKSADRIYA - Aleksandr Makedonskiyning O‘rta Osiyoda qurdirgan 12 shahardan biri.

OYBO‘YIRQAL“A - mil. avv. V-IV asrlarga oid Xorazmdagi yodgorlik bo‘lib, bu yerdan O‘rta Osiyo bo‘yicha eng qadimgi xum sirtiga chekilgan yozuvlar topilgan.

PESHOVAR - Kushon podsholigida Kanishka hukmronligi davri (78-123-yillar)da podsholik poytaxtiga aylantirilgan shahar.

POLITIMET - Zarafshon daryosining qadimgi yunoncha nomi bo‘lib, “*ko‘p ezgu suv*” degan ma“noni anglatadi

QAL“ALIQR - mil. avv. V-IV asrlarga oid shahar xarobasi. Qal“aliqir dastlab *S.P. Tolstov* rahbarligida 1939-yili qazilgan va ta“riflangan. Qal“aliqir ikki shahar xarobasi (*Qal“aliqir-I, Qal“aliqir-II*)dan iborat. Amudaryoning chap sohilidagi Qal“aliqir-I saroyi Xorazmda ahamoniylar satrapiyasi vujudga kelishi bilan qurila boshlagan. Xorazm Ahamoniylar davlati tarkibidan chiqqandan keyin qurilish to‘xtab qolgan. Qal“aliqir saroyi eng yirik arxetuktura majmui bo‘lib, uning maydoni 10,5 kv.

QANG‘DEZ - Qang‘ davlati poytaxti. Bu shaharga mil. avv. III asrda asos solingan.

QO‘YQIRILGANQAL“A - mil. avv. IV-milodiy IV asrlarga oid yodgorlik. To‘rtko‘l shahridan 22 km shimoli-sharqda joylashgan qadimgi qal“a xarobasi. *S.P. Tolstov* rahbarligida Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi 1938-yili ro‘yxatga olgan. 1951-1957-yillarda qadimgi Xorazm maqbarasi bilan birga miloddan avvalgi IV-III asrlarga oid aylana shaklidagi ikki qavatli markaziy ibodatxona binosi (diametri 44,4 m, balandligi 9,5 m ga yaqin) qazib o‘rganilgan. Qo‘yqirilganqal“adan mil. avv. IV-III asrlarga doir qadimgi Xorazm yozuvlari topilgan.

QORATEPA - II-IV asrlarga oid arxeologik yodgorlik. Amudaryoning chap sohilidagi qadimgi Termiz xarobalari joylashgan. Dastlab 1926-1928-yillarda Moskvadagi Sharq xalqlari madaniyati davlat muzeyi ekspeditsiyasi ochgan. 1937-yilda *M.E. Masson* va *E.G. Pchelina* tekshirgan. 1961-yilda arxeolog *B.Y. Staviskiy* qazish ishlari olib borgan. Qazishlar Qoratepada yirik ibodatxona kompleksi qurilganligini, turar joylarning soni dastlab 20-25 taga yaqin bo‘lganligini ko‘rsatadi. Qoratepa yodgorligidan buddaning katta haykali va haykalchalari hamda tabarruk narsalari topilgan. Shuningdek, Kushon podsholigi davriga oid sopol idishlar, kosa va ko‘zachalar, mis chaqalar, sopol chirog‘donlar topilgan. Topilmalar ichida 70 dan ortiq sopol idish siniqlariga hindcha bitilgan yozuvlar (kharoshti va brahma yozuvlari) va devorlarga chizilgan *kushon-baqtriya* hamda *fors-pahlaviy yozuvlari* ayniqsa qimmatlidir.

TUPROQQAL“A - mil. avv. III-IV asrlardagi xorazmshohlar qarargohi bo‘lgan shahar-qal“a. Hozirgi Beruniy shahri atrofidagi hududda joylashgan. 1938-1950-yillarda *S.P. Tolstov* rahbarligida Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tomonidan o‘rganilgan. Tuproqqal“a tarhi to‘g‘ri to‘rtburchak shaklda bo‘lib, gumbazsimon va burjli mudofaa devori bilan o‘ralgan. Tuproqqal“aning madaniy qatlamidan, milodning boshlaridan VI asrgacha bo‘lgan davrga oid ashyoviy materiallar chiqqan. Shuningdek Tuproqqal“a yodgorligidan teri va yog‘och taxtachalarga yozilgan 100 dan ortiq hujjat topilgan.

XOLCHAYON - Yunon-Baqtriya va Kushon podsholigi madaniyatiga oid yodgorliklar majmuasi (mil. avv. IV - milodiy V asr). Surxondaryo viloyatining Denov tumani hududida joylashgan. 1959-1963-yillarda

G.A.Pugachenkova rahbarligidagi arxeologiya-san“at ekspeditsiyasi o‘rganan. Xolchayondan 50 dan ortiq turli asrlarga oid tangalar topilgan. Ularning eng qadimgisi Yunon-Baqtriya podsholaridan *Demetriy* (mil. avv. 200-yil) kumush tangasi, Geliokl (mil. avv. 156-140-yillar) tetradraxmasi, Kushon podsholaridan *Kudzula Kadfiz*, *Vima Kadfiz*, *Kanishka*, *Xuvishka*, *Vasudeva I* va *Vasudeva II* tangalari hisoblanadi.

ZARTEPA - Termiz shahridan 26 km shimoli-g‘arbda joylashgan qadimgi shahar zarobasi. Zartepa 1951-1952-yillarda arxeolog L. I. Albaum tomonidan tekshirilgan. 1960-1980-yillarda arxeolog V. Zavyalov, Q. Sobirov va Sh. Pidaveylar tomonidan o‘rganish davom etirilgan. Arxeologik qazishmalar tufayli Zartepaning shahriston qismidan uy-joy qoldiqlari va ko‘chalar ochilgan. Yodgorlikdan odam va hayvonlarning haykalchalari va har xil tangalar topilgan. Topilmalarning eng qadimgisi mil. avv. IV-II asrlarga to‘g‘ri keladi.

Xronologiya

MILODDAN AVVALGI III-II-MINGYILLAR - Pomir tog‘laridan boshlanib, Eron va Old Osiyo hamda Misr orqali o‘tgan “*La ‘l yo ‘li*” ning vujudga kelishi.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Xorazmda sharsozlikni boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI VI-IV ASRLAR – *Syrxondaryo*, *Qashqadaryo*, *Zarafshon* vodiylari, *Amudaryoning* quyi oqimi (*Qiziltepa*, *Uzunqir*, *Afrosiyob*, *Qal“aliquir*)da yirik hunarmandchilik markazlari bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI VI-IV ASRLAR – O‘rta Osiyo hududida dastlabki tanga pullar tarqalgan.

MILODDAN AVVALGI VI-IV ASRLAR - Eron Ahamoniylari sulolasining yo‘li “*Shoh yo ‘li*” ning faoliyat ko‘rsatishi.

MILODDAN AVVALGI VI-IV ASRLAR– Tog‘li Oltoyda ko‘chmanchilarning qo‘rg‘onlaridan *Paziriq* qo‘rg‘onidan kigiz gilam, jun gazlamalar, oltin, jez va kumush buyumlar, O‘rta Osiyo va Eron matolaridan tikilgan kiyimlar qoldiqlarini topilishi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR O‘RTALARI – Qadimgi Fors shohlari sulolasidan bo‘lgan Ahamoniylar tarkibiga jahonning barcha yirik mamlakatlari va shaharlari kirgan imperiya barpo etishga harakat qila boshladilar.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - Xorazmda shaharsozlikning boshlanishi (*Ko‘zaliquir* shahri xarobalari).

MILODDAN AVVALGI V-IV ASRLAR – O‘rta Osiyo bo‘yicha eng qadimgi yozuvlar namunasi topilgan Xorazmdagi *Oybo‘yriqqal“a* yodgorligi.

MILODDAN AVVALGI V-IV ASR - Xorazmda mahalliy hukmdorning qarorgohi - saroyi bo‘lgan ulkan qal“a bunyod etildi (*Qal“aqir* shahri xarobalari).

MILODDAN AVVALGI IV-III ASRLAR – O‘rta Osiyo bo‘yicha eng qadimgi yozuvlar namunasi topilgan Xorazmdagi *Qo‘yriqqal“a* yodgorligi.

MILODDAN AVVALGI IV-III ASRLAR - sak qavmlariga mansub *yuechji* qabilalari Markaziy Osiyoning g‘arbiy qismida yashar edilar.

MILODDAN AVVALGI IV ASR – *saklar* va *massagetlar* o‘zlarini Ahamoniylar davlati fuqorolari deb hisoblamaydigan bo‘ldilar.

MILODDAN AVVALGI IV ASR - Xorazm Ahamoniylardan ajralib mustqil davlatga aylandi.

MILODDAN AVVALGI III ASR – saklar *Qang‘uy* deb atalgan davlatga asos solishi.

MILODDAN AVVALGI III ASR - Salavkiylar davlatining qulashi.

MILODDAN AVVALGI III ASR – saklar Qang‘uy davlatini poytaxti *Qang‘dez* shahriga asos solinishi, Xitoy tarixchilari bu shaharni *Bityan* deb atashgan.

MILODDAN AVVALGI III-II ASRLAR – Yunon-Baqtriya podsholigi va Parfiya davlati hukmronligi davrida Xorazm mustaqil davlat sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Bu hol *Jonbosqal“a* va *Qo‘yqirilganqal“a* yodgorliklarining vujudga kelishiga muhim omil bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI III ASR O‘RTALARI - Baqtriya Salavkiylar davlati tarkibidan ajralib chiqdi. Diodot mingta Baqtriya shahri hukmdori o‘zini podsho deb e‘lon qildi va Yunon-Baqtriya podsholigi tashkil topdi.

MILODDAN AVVALGI III ASR - MILODIY II ASR - *Qang‘* davlati mavjud bo‘lgan davri.

MILODDAN AVVALGI III ASR - MILODIY II ASR - *Dovon* davlati hukm surgan davr.

MILODDAN AVVALGI II ASR – MILODIY XVI ASRLAR – Sharq bilan G‘arb xalqlari o‘rtasidagi tarixiy-madaniy va savdo munosabatlari taraqqiyotida qadimgi dunyoda mashhur bo‘lgan “Buyuk Ipak yo‘li” ning faoliyati.

MILODDAN AVVALGI II ASR – *Poliyening* Shiroq haqidagi afsonani o‘z asarida keltirishi.

MILODDAN AVVALGI II ASR OXIRI - *Mitridat VI* tomonidan Bosfor podsholigi, Kolxida va G‘arbiy Qora dengiz bo‘ylarining bosib olinishi.

MILODDAN AVVALGI II ASR OXIRI – Qang‘ qabilalarining eng qudratli davlat birlashmasiga aylanishi. Uning hukmdorlari o‘z nomidan tangalar zarb qiladi, ulkan istehkomlar, qal“alar, shahar

ibodatxonalarini, savdo va hunarmandchilik mahallalari barpo etiladi.

MILODDAN AVVALGI II ASR O'RTALARI - Parfiyaning kuchayishi. *Mitridat I* tomonidan Midiya va Mesopotamiyaning ishg'ol qilinishi.

MILODDAN AVVALGI II ASR OXIRI — *samoviy otlar* ovozi Xitoygacha yetib borishi, ularni “*qanotli otlar*” ham deyishgan. Bu otlar chopganda ularning badanida ter o'rniga qon tomchilari ko'ringan ekan.

MILODDAN AVVALGI II-I ASRLAR — Farg'ona yuksak taraqqiy etgan, aholisi ko'p sonli, yahshi qurollangan va mashq ko'rgan qurolli kuchlarga ega davlat bo'lgan.

MILODDAN AVVALGI I ASR - *Yuejey* qabilalari tomonidan *Kushon* davlatini barpo etilishi. Birlashgan besh yuejey qabilasining birinchi hukmdori *Kudzula Kadfiz* bo'ldi.

MILODDAN AVVALGI I ASRNING II YARMI - Kushonlarning Hindistonga yurishi.

MILODDAN AVVALGI I ASR - MILODNING BOSHLARI — Xorazmda mis va kumush tangalar zarb etila boshlagan.

MILODDAN AVVALGI I - MILODIY IV ASR - Kushon podshohligining tahkil topishi va rivojlanishi.

MILODDAN AVVALGI 550-YIL - *Kir II Midiyani* zabt etdi.

MILODDAN AVVALGI 545-540-YILLAR — Ahamoniylar hukmdori *Kir II Parfiya, Marg'iyona* va *Baqtriyani* bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 538-YIL - *Kir II Bobilni* bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 530-YIL — *Kir II* ning *massagetlar* ustiga qo'shin tortishi va *To'maris* bilan bo'lgan jangda halok bo'lishi.

MILODDAN AVVALGI 525-YIL - Forslar *Kserks* boshchiligida Misrni bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 522-YIL - Forslarga qarshi *Frada* boshchiligida *Marg'iyonada* ko'tarilgan qo'zg'olonning *Doro I* tomonidan bostirilishi.

MILODDAN AVVALGI 522-486-YILLAR — Ahamoniylardan *Doro I* ning hukmronlik davri.

MILODDAN AVVALGI 521-YIL — *Marg'iyonadagi* xalq qo'zg'olonning boshlig'i *Frada* qatl qilindi.

MILODDAN AVVALGI 519-YIL — *Doro I* ning *saka-tigraxaudalar* ustiga yurushi. *Shiroq* jasorati.

MILODDAN AVVALGI 519-518-YILLAR - *Doro I* ning Hindistonga yurishi.

MILODDAN AVVALGI 512-YIL - *Doro I* ning *Shimoliy Qora dengiz* ustiga yurishi, saklarni tobe etishga muvaffaqiyatsiz urinishi.

MILODDAN AVVALGI 490-yil - Fors shohi *Kserks* boshchiligida saklarning *Marafon* jangida isgtiroki.

MILODDAN AVVALGI 486-465-YILLAR — Ahamoniylarda *Kserks* hukmronligi davrida bosib olingan viloyatlardan O'rta Osiyo xalqlari siyosiy hayot va yunon-fors urushlarida qatnashadilar. Saklar mashhur *Marafon* jangida fors qoshinlari markazida o'zini ko'rsatadi. Geradot *Kserks* boshchiligida yunonlar ustiga yurush qilgan O'rta Osiyolik jangchilar qurol yarog'larini tasvirlagan. Baqtriyaliklar, xozazmliklar va so'g'diyalar kamon va nayzalar bilan, saklar xanjar va oyboltalar bilan jangga kirishgan. Sak va Baqtriya suvoriylari *Kserks* armiyasida eng yaxshi jangchilardan bo'lishgan.

MILODDAN AVVALGI 338-YIL — *Xeroniya* yaqinida makedonlar yunonlar qo'shinini tor-mor qilishi., Aleksandrning bu jangdagi jasorati.

MILODDAN AVVALGI 336-YIL — *Filipp II* ning vafoti.

MILODDAN AVVALGI 336-YIL - 20 yoshga to'lgan *Aleksandr* Makedoniya podshosi bo'ldi.

MILODDAN AVVALGI 334-YIL - Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa yurishlarining boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI 334-YIL - Iskandar Sharqqa 10 yillik yurish uyushtirishi. Ana shu yurish davomida u Kichik Osiyo, Suriya, Misr, Eron va Hindiston hududlari bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 330-YIL — Makedoniyalik Iskandar Qadimgi Fors davlatining Ahamoniylar sulolasidan bo'lgan so'nggi hukmdori *Doro III* qo'shinlarini tor-mor keltirdi va Amudaryoning narigi tomonida yashovchi elatlarni bo'ysuntirish uchun yurish boshladi.

MILODDAN AVVALGI 329-YIL — Makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Baqtriya va So'g'diyonani bosib olish maqsadida Amudaryodan o'tdi. Samarqand va Maroqandni egalladi. Aleksandr *Qurushkat* (Kiropolis) shahrini bosib olish uchun Sirdaryo qirg'oqlari sari keta boshladi.

MILODDAN AVVALGI 329-327-yillar - So'g'd va Baqtriya aholisining *Spitamen* boshchiligida Makedoniyalik Iskandarga qarshi qo'zg'oloni.

MILODDAN AVVALGI 328-YILNING KUZI — Aleksandr va Spitamen o'rtasida hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi va unda Aleksandrning qoli baland keldi.

MILODDAN AVVALGI 327-yil - Spitamenning halok bo'lishi. Makedoniyalik Iskandarning so'g'diyalar va baqtriyaliklar qal'asini egallashi, Oksiartning qizi Ravshanakka uylanishi. Hindistonga yurishning boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI 324-YIL — Iskandarning askarlari siyraklashgan saflari Makedoniya tartibida qurollantirilgan Baqtriya va Sug'diyona yosh yigitlari hisobiga to'ldirilgan.

MILODDAN AVVALGI 323-YIL 13-IYUN — Makedoniyalik Iskandar vafot etdi. U yaratgan imperiya uch qismga: *Makedoniya, Misr* va *Suriyaga* bo'linib ketdi. Bu davlatlar Aleksandrning eng yaqin lashkarboshlari

tomonidan boshqarilgan.

MILODDAN AVVALGI 312-YIL — Makedoniyalik Aleksandrning lashkarboshlaridan *Salavka* Bobil (Mesopotamiya) davlati hukmdori bo'ldi. Salavka davlati tarkibiga Mesopotamiya, Eron, Parfiya Baqtriya, Sug'diyona, Marg'iyona kirgan. Salavka O'rta Osiyoni satrapliklarga bo'ldi.

MILODDAN AVVALGI 293-YIL — Salavka Sharqiy viloyatlar - Parfiya, Marg'iyona, So'g'diyona, Baqtriya noibi etib o'g'li *Antioxni* tayinladi.

MILODDAN AVVALGI 293-260-YILLAR - Salavkaning o'g'li, Spitamen nabirasi Antioxning nabirasi Antioxning hukmronlik yillari.

MILODDAN AVVALGI 280-YIL — Salavkiylar davlati taxtiga *Antiox* o'tirdi va u 20 yilcha hukmronlik qildi.

MILODDAN AVVALGI 250-YIL — Salavkiylar davlati tarkibidan ajralib chiqqan Parfiya Baqtriyaning raqibiga aylandi.

MILODDAN AVVALGI 250-YIL - *Diodot* mahalliy zodagonlarning xayrihohligiga tayanib o'zini Baqtriya podshosi deb e'lon qildi.

MILODDAN AVVALGI 230-YIL - So'g'diyona noibi *Yevtidem I* qo'shinlari Diodot II qo'shinlarini yengib, Baqtriya taxtini egalladi.

MILODDAN AVVALGI 226-YIL - Parfiya davlatining qulashi.

MILODDAN AVVALGI 208-206-YILLAR — Salavka podshosi *Antiox III* bilan *Evtidem I* o'rtasida ikki yilga cho'zilgan urush sulh bilan tugaydi. Antiox III Evtidem shohligini tan olishga majbur bo'ladi. Chunki shu davrda shimolda ko'chmanchi qabilalar xavf solib turgan edi. Evtidem I va uning o'g'li *Demetriy* davrida Yunon — Baqtriya kuchayib Seyistondan Hind daryosigacha bo'lgan yerlar Yunon — Baqtriya podsholigiga qo'shib olinadi.

MILODDAN AVVALGI 199-167-YILLAR — *Demetriy* hukmronligi davrida Yunon-Baqtriya podsholigi Hindiston yerlarining bir qismini bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 175-YIL — podsho *Demetriy* Hindistonda jang olib borayotganda, uning sarkardasi *Yevkradit* qo'zg'olon ko'tarib, Yunon-Baqtriya taxtini egallaydi. Demetriy esa janglardan birida halok bo'ladi.

MILODDAN AVVALGI 175-140-YILLAR - Qang' davlatining gullab-yashnashi.

MILODDAN AVVALGI 162-YIL - *Yevkradit* Panjobga qo'shin tortib uni bosib oldi. Lekin ko'p o'tmay Yunon-Hind shohi *Menandr* qo'shinlari Yevkradit qo'shinlarini Panjobdan uloqtirib tashlaydi.

MILODDAN AVVALGI 160-YIL - Yevkradit o'z o'g'li *Geleokl* o'rtasida janjal chiqdi. Yevkradit o'z o'g'li Geleokl tomonidan o'ldirildi. Geleokl davrida Yunon-Baqtriya davlati kuchsizlanib, uning ixtiyorida faqatgina Baqtriya qoladi.

MILODDAN AVVALGI 140-130-YILLAR — ko'chmanchi *yuechji* qabilalari Yunon-Baqtriya davlatini bosib oldi va 120 yil yashagan podsholik barham topdi.

MILODDAN AVVALGI 138-YIL — Xitoy imperatori *U Di* elchi Chjan Szyanni ko'chmanchi xun qabilalariga qarshi kurashda ittifoqchi va hamkorlar topish uchun jo'natishi.

MILODDAN AVVALGI 120-YIL - Buyuk Ipak yo'liga asos solinishi.

MILODDAN AVVALGI 99-YIL - Kushon davlati elchilarining Rimga kelishi.

MILODDAN AVVALGI 78-123-YILLAR — *Kanishka* hukmronligida Kushon podsholigi o'z taraqqiyotining cho'qqisiga yetdi. U Hindistonning katta qismini Kushon davlatiga qo'shib oldi. Yangi shaharlar bunyod etildi, Hindiston, Xitoy va Rim imperiyasi bilan savdo va elchilik munosabatlari o'rnatildi.

MILODIY I-III ASRLAR - Kushon madaniyatining mashhur yodgorliklari: Ayritom, Xolchayon, Dalvarzintepa va Fayoztepa.

MILODIY I ASR - VIII ASR — Xorazmda ishlab chiqilgan mahalliy taqvim amalda faoliyat ko'rsatishi.

MILODIY II-III ASRLAR — *Tuproqqal* shahrida qurilash ishlari olib borilgan. Shahar qudratli mudafaa devorlari bilan o'ralgan, devor burchaklarida burjlar qurilgan.

MILODIY III ASR — To'xtovsiz urushlar natijasida Kushon davlati barham topdi.

MILODIY IV ASR - Kushon podsholigi barham topdi

MILODIY V ASR - O'rta Osiyoda ilk o'rta asrlarning boshlanishi.

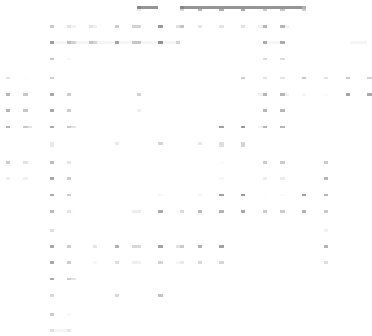
MILODIY VIII ASRGACHA - *Buddaviylik* va *zardushtiylik* dinlarining O'rta Osiyoda hukm surishi.

MILODIY 242-243-YILLAR - Sosoniylar bilan Kushon podsholigi o'rtasida bo'lgan jangda sosoniy shohi *Shopur I* qo'shinlari Kushon qo'shinlari ustidan g'alaba qozondi.

1877-YIL — Nemis geografi *F. Rixtgofen* tomonidan "*Buyuk Ipak yo'li*" atamasiga asos solinishi.

Krossvord

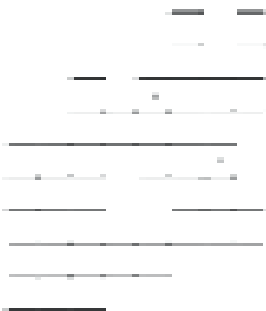
(Atama va geografik nomlar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Ahamoniylar davlatida viloyat boshlig'i. Satrap **3.** Xorazmning qadimiy shahari. Jonbosqal“a **4.** Sirdaryo bo'yida Aleksandr barpo etgan qal“a. Aleksandriya Esxata **5.** Kushon davri arxeologik yodgorligi. Xolchayon **6.** Xitoy manb“alarida Qang' davlatining poytaxti. Bityan **8.** Mil. avv. VI-IV asrlarda O'rta Osiyodagi hunarmandchilik markazi. Qiziltepa **10.** Qashqadaryo vohasining sharqiy qismidagi qadimiy shahar. Nautaka

ENIGA: 2. Kushon davlatini tuzgan qabila. Yuechji **4.** Qadimgi o'rta osyoliklar xanjari. Aqinak **7.** Ahamoniylar sulolasining karvon yo'li. Shoh yo'li **9.** Salavkiylar davlati tarkibidan ajralib chiqqan davlat. Yunon-Baqtriya **11.** Zarafshon daryosi. Politimet **12.** Jangovar oybolta. Sagaris **13.** Dovon davlati. Parkana **14.** Qadimgi Baqtriya poytaxti. Zariasp

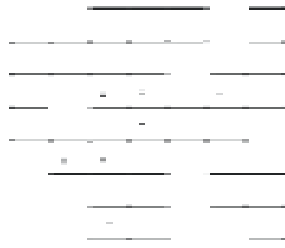
***Xronokross
(Yillar bo'yicha)***

BO'YIGA: 1. Xitoy elchisi Chjan Syanning xunlar qo'liga asir tushishi. **2.** Yunon-Baqtriya podshosi Demetriy hukmronligining yakunlanishi. **3.** Fors podshosi Kir II ning massagetlar ustiga qo'shin tortishi. **4.** Kushon podshosi Kanishka hukmronligining yakuni. **6.** Antioxning Sharqiy viloyatlar noibi etib tayinlanishi. **8.** Ahamoniylarda Kserks hukmronligining boshlanishi. **10.** Makedoniyalik Iskandarning Doro III qo'shinlarini tor-mor etishi.

ENIGA: 4. F.Rixtgoften tomonidan “Buyukipakyo`li” atamasigaasos solinishi.**5.** Salavkiyar davlatining vujudga kelishi. **6.** Salavkiylar davlati taxtiga Antioxning o`tirishi. **7.** Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa yurishlarining boshlanishi. **9.** Makedoniyalik Iskandarning vafot etishi. **11.** Ahamoniylar sulolasida Kserks hukmronligining yakunlanishi. **12.** Iskandarning Makedoniya taxtiga chiqishi. **13.** Parfiyaning Salavkiylar davlatidan ajralib chiqishi.

***Xronokross
(Rim raqami bisobida asrlar bo'yicha)***

BO'YIGA: 1. Eng qadimgi O'rta Osiyo shaharlarining mustahkam devorlar bilan o'rab olinishi. 2. Qang' davlati poytaxtiga asos solinishi. 3. Yunon-Baqtriya dalatining vujudga kelishi. 5. Milodiy III asr Qang' davlatining parchalanib ketishi. 6. Qadimgi xorazmliklarning mahalliy taqvimdan foydalanmay qolinishi. 6. Xorazmda shaharsozlikning boshlanishi. 9. Tuproqqal'a shahrida muhtasham qurilish ishlarning boshlanishi.

ENIGA: 1. Xorazmdagi Ko'zaliqir sharining vujudga kelishi. 3. Salavkiylar davlatining inqirozi. 4. Buyuk Ipak yo'lining vujudga kelishi. 6. "Kumush yo'li"ning ishga tushishi. 7. Kushon davlatining qulashi. 8. Sharq va G'arb xalqlari o'rtasidagi Buyuk Ipak yo'lining yo'qolishi. 10. Qang' davlatining qudratli davlatga aylanishi. 12. Xorazmning Ahamoniylar imperiyasidan mustaqil bo'lishi.

V BO'LIM.

Qadimgi Rim

Ellinlar Bolqon yarim orolini o'zlashtirgan bir paytda, ularga qardosh bo'lgan **Italiy qabilalari** Apennin yarim oroli, hozirgi Italiya mamlakati hududiga kelib joylashganlar mil.avv. I mingyillikda Italiyada: **etrusk, ligur, lotin, venet, osk va samnit** qabilalari ham yashagan.

Apenninda aholi yashashi uchun sharoit Bolqon yarimoroliga nisbatan qulayroq edi. Unda bir necha sersuv daryolar, jumladan — *Po daryosi* bo'lgan. Hududda qator qishloq xo'jaligi uchun qulay vohalar ham mavjud edi. Ularni Alp tog'lari shimoldan esadigan sovuq shamollardan asragan. Mamlakat bo'ylab shimoldan-janubga tomon yastanib yotgan Apennin tog'larida esa foydali qazilmalar va qurilish toshlari mo'l bo'lgan Apennin yarimoroli Tirren va Adriatika dengizlari suvlari bilan yuvib turiladi, janubdan Sitsiliya oroli yondosh turgan.

Qadimgi Rim tarixida tili hozirga qadar o'qilmagan sirli **etrusklar** alohida iz qoldirganlar. Qadimgi yunonlar "**tirrenlar**", rimliklar esa "**tusklar**" deb nomlagan bu xalq mil.avv. VIII-VI asrlarda Po daryosining quyi oqimidan

Tibr daryosiga qadar hududlarga yashagan. Ularning Apenninga qayerdan kelgani ham aniq bo'lmay bir guruh olimlar etrusklarni shimoldan kelgan desa, boshqalari esa Kichik Osiyoning g'arbidan ko'chib kelib joylashgan deb hisoblashadi.

Ammo mil.avv. VIII asrda etrusklar temir va \square ishlatgani, jang aravalariga esa bo'lib, ot minganlari, ajoyib dengizchilar-u, mohir sangtaroshlar bo'lgani ma'lum. Ular o'z shaharlarini, yo'llarni, ko'priklarni toshdan qurganlar. Ular sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bilan shug'ullanib; bug'doy arpa, loviya, uzum yetishtirganlar. Etrusklar kanop, poya ekishib undan to'qilgan matodan kemalar uchun yelkan, yomg'ir va quyoshdan kishini himoyalovchi soyabonlar yasaganlar. Kanop matosidan yozish uchun ham foydalanilgan.

Etrusklar Italiyada tuzgan dastlabki davlatlar, 12 ta shahar-davlatlar ittifoqi bo'lib, ulardan eng yiriklari **Rim** va **Kapuyalar** edi. Ushbu quldorlik davlatlari hukmdorlari — *luxomon*, qaram kishilar esa *latunlar* deb nomlangan. Etrusklar jamiyati mil.avv. VII-VI asrlarda kuchaygan. Lekin mil.avv. VI asr oxiridan shimoldan *gallar*, so'ng janubdan *yunonlar* hujumlari boshlanib etrusklar jamiyatini inqiroziga sabab bo'lgan.

Trusklar va Rimliklar

Afsonaga ko'ra, lotin qabilalari asoschisi **Eney** troyalik bo'lgan. Etrusklar bilan jangda Eney halok bo'lib, uning o'g'li **Yul** lotinlar yashagan **Latsiya viloyatining** bosh shahri **Alba-Longaga** asos soladi. Yillar o'tib bu shaharga Eneyning uzoq avlodi **Numitor** podsho bo'ladi. Ammo hukumdorning kichik ukasi

Amuliy akasidan taxtni tortib olib uning qizi *Reya Silviyani* – olov va uy o‘chog‘i ma“budasi *Vesta* ibodatxonasi raqibasiga aylantiradi. Unga turmushga chiqish va farzand ko‘rish ta“qiqlanadi. Silviya sirli ravishda tuqqan egizak o‘g‘illari xudo *Mars*dan ekanligini aytadi. Unga ishonmagan Amuliy bolalarni *Tibr daryosiga* tashlashni buyuradi. Savatga solingan bolalarni qichqirganini eshitgan, ona bo‘ri daryoning sayoz joyidan ularni qirg‘oqqa chiqarib emizadi. Ko‘p o‘tmay podsho cho‘ponlaridan biri bolalarni uyga keltirib, ularga – *Romul* va *Rem* ismlarini qo‘yib, sirni hech kimga aytmay, jasur va kuchli qilib tarbiyalaydi. Bolalar o‘tib katta bo‘lganida Amuliy o‘ldirib, taxtni bobolari Numitorga olib beradilar. Ular ona bo‘ri qutqargan *Tibr* bo‘ylarida yangi shaharga asos solishga qaror qilishadi. O‘zaro janjalda *Romul* ukasi *Remni* o‘ldirib qo‘yadi. U shaharga asos solish fikridan qaytmaydi, o‘z nomi (lotincha *Roma*) bilan atalgan Rimning birinchi podshosi bo‘lgan. *Rimga* asos solingan mil.avv. 753-yilni rimliklar o‘z taqvimlari hisobi boshlanishi sifatida olishgan.

Aslida shaharga *lotin*, *sabiy* va *etrusk qabilalari* asos solgan. *Palatin*, *Kapitoliy tepaliklaridagi* aholi: arpa va bug‘doy, uzum va zig‘irpoya yetishtirgan. Yirik shohli mol, cho‘chqa, ot boqishgan. Hunarmandchilikning temirchilik, to‘qimachilik, kulolchilik sohalari bilan shug‘ullanganlar. Mil.avv. VI asrda Rim aholisi ko‘payib, 7 tepalikdagi shaharga aylandi.

Rivoyatlarga ko‘ra, Rimdagi tartiblar *Romul* tomonidan o‘rnatilgan. U senat va xalq yig‘inlik joriy etib, aholini *patritsiylar* va *plebeylarga* bo‘ladi. *Patritsiylar* ota-bobolari *Rimga* asos solganlarning eng nufuzli oqsoqollaridan “*keksalar kengashi*” tuzilib, u lotinchaga *senat* deb nomlangan. Italiyaning boshqa joylaridan *Rimga* ko‘chib kelganlar va ularning avlodlari *plebeylar* deb atalgan. *Plebeylar (plebs)* orasida boylari ham bo‘lsada, aksari qismi kambag‘allardan iborat edi. Dastlab *Rimni* boshqarishida asosan *patritsiylar* qatnashgan.

Rivoyatlarga qaraganda, *Rimni* birin-ketin boshqargan 7 podshoning so‘nggi 3 tasi *etrusk*lardan bo‘lgan. Mil.avv. 510-509-yillari *Rimning* mahalliy aholisi so‘nggi podshoni zolimligi va xalqni mensimagani uchun qo‘zg‘olon ko‘tarib haydab yuboradi.

Rimda “jimg‘inchilik ishi”

Rimda podsho boshqaruvi bekor qilinib o‘rniga *respublika* (lotinchadan “*jamoatchilik ishi*”) – ma“lum muddatga saylab qo‘yiladigan kishilar boshqaradigan davlat tuziladi. Xalq kengashida har yili *patritsiylar*da 2 kishi 1 yilga hokimlikka saylangan. Bu hokimlar *konsullar* deb atalgan. Ular urush e“lon qilish, ittifoq tuzish, sud vazifasini, qonunlar qabul qilish, urush paytida bittasi qo‘shin qo‘mondoni vazifalarini bajargan.

Rim aristokratiyasi – zodagonlar respublikasi bo‘lib, *plebeylar* boshqaruvda qatnashish huquqidan mahrum edilar. Natijada ular va *patritsiylar* orasida ziddiyatlar boshlanib mil.avv. 494-yil *plebeylardan* tuzilgan rimjang chilari, *plebsni* grajdanlik huquqlarini cheklanishidan noroziligini bildirib shahardan chiqib, *Rimdan* uncha uzoq bo‘lmagan “*Muqaddas tog*”ga ketadi. *Rim* qo‘shinining zaiflashuvidan qo‘rqqan *patritsiylar* *plebsga* ma“lum yon berishlarga majbur bo‘ladi. Shu tariqa *plebeylar* har yili o‘z himoyachilari – *xalq tribunlarini* saylash huquqini qo‘lga kiritganlar.

Endilikda senat *plebeylarga* qarshi farmoyish qabul qilishi davomida *xalq tribuni*, faqat bir so‘z “*veto*” (“*ta“qiqalayman*”) deyishi kifoya edi. *Plebeylar* o‘z huquqlari uchun kurashda davom etadi. Nihoyat yana 100 yilcha o‘tib mil.avv. 367-yili *xalq tribuni Lutsiy Lateran* ilk bor *konsullikka* saylanadi.

Rimda mil.avv. IV asr so‘ngidan barcha fuqarolarning qonun oldidagi tengligi o‘rnatiladi. Bu vaqtga kelib *plebeylar* har qanday davlat lavozimini egallash huquqiga erishadilar. Xalq yig‘inlari *Mars maydonida* o‘tkazilib, shahar uzra ko‘tarilgan *qizil bayroq* *Rimga* hech qanday dushman xavfi yo‘qligini anglatgan. *Rim* respublikasining eng kuchli tashkiloti *senat* bo‘lgan. U hech qanday saylovsiz, avvalgi *konsullar*, *xalq tribunlari* va boshqa mansabdor shaxslar bilan to‘latib borilgan. Senat a“zligi umrbodiy bo‘lib, unda 300 ga yaqin senatorlar faoliyat olib borgan. Senat hech kimga hisobot bermagan va o‘zining noo‘rin qarorlari uchun javob ham bermagan. Davlatga katta xavf tug‘ilsa senat *diktator* – *yagona hukmdorni* saylab, unga barchani bo‘ysunishi majburiy etib qo‘yilgan. Bu holatda *veto huquqi* vaqtinchalik to‘xtatilgan.

Rimliklar katta va jangovor qo‘shin tuzadilar. Qo‘shinga jangchi yer-mulkka ega bo‘lgan dehqonlardan olingan. *Rim* qo‘shini o‘q-yoy va kalta nayzalar bilan qurollangan yengil askar, og‘ir qurolli jangchilar va otliq qo‘shindan iborat edi. Qo‘shin har biri 4500 jangchidan iborat *legionlarga* bo‘lingan. Legion esa kichik-kichik jangchi guruhlariga ajratilgan. Odatda jangni yengil qurollangan askarlar va *manjanik*, palahmonlar bo‘linmalari: tosh, kamon o‘qi, nayzalar yog‘dirib boshlab bergan. Shundan so‘ng ular orqaga chekinib og‘ir qurollangan jangchilarga joy bo‘shatganlar. Ular og‘ir nayza, uzun qilichlarni ishga solganlar. Yuzma-yuz olishuvda kalta qilichlar qo‘l kelgan. Otliq jangchilar esa jang vaqtida piyoda askarlar yon qanotidan (*flang*) himoya qilib turganlar. Dushman yengilib qocha boshlagach uning ketidan quvib borib tor-mor etganlar.

Rimliklar shaharlari xavfsizligini o'z qo'shinlariga to'la ishonch bilan topshirganlar. Ammo mil.avv. 390-yili shimoldan *gallar* hujumi boshlanib, Rim qo'shini tor-mor etilib, shahar olinib talanib yondirib yuboriladi. Bu voqeadan so'ng Rim shahri toshdan mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olinadi.

Italiya ustidagi hukmronlikning o'rnatilishi

Italiyada yashagan xalqlar bilan to'xtovsiz urushlar olib borgan Rim ularni birin-ketin bo'ysundira boshlaydi. Dastlab etrusklar mil.avv. 406-396-yillari mag'lub etiladi. *Samnitlarga* qarshi urushlar mil.avv. 343-290-yillarda bo'lib, *uchinchi samnitlar urushidan* so'ng ularning yurti ham bo'ysundiriladi. Endigi navbat yunonlarning Apennindagi koloniyalariga yetib, mil. avv. 281-yili Rim *Tarentga* urush e'lon qiladi. Tarentliklar o'z davrining mashhur lashkarboshisi sanalgan. Epir podshosi *Pirrdan* yordam so'raydilar. Italiya qirg'oqlariga kelib tushgan Pirr qo'shinlari mil.avv. 280-yili dastlabki g'alabani qo'lga kiritadi. Rim legionlari bilan keyingi jang nihoyatda og'ir kechib g'alabadan so'ng Pirr "*Agar yana bir marta shunday g'alabaga erishsak, biz halok bo'lamiz!*" deb nido qiladi. (Shu tariqa "*Pirr g'alabasi!*" matali shakllanib u katta talofatlar evaziga erishilgan g'alabaga aytiladi). Uchinchi jangda mag'lub bo'lgan Pirr qolgan qo'shini bilan Yunonistonga qaytgan.

Rim hukmdorlari o'ziga xos fuqarolik va ittifoqchilik tizimini yaratadilar. Qaysi bir shahar aholisi Rimga ko'proq yordam ko'rsatsa, unga shunchalik ko'p Rim fuqaroligi huquqlari beriladi. Natijada ko'plab shaharlar Rimga qarshi urushishdan ko'ra ko'ngilli taslim bo'lishni ma'qul topishgan. Sotqinlik qilish yanada xavfliroq bo'lgan. Rimlinlar xoinlik qilgan shaharni vayron qilib aholisini qullikka sotgan. Shu tariqa Rim Italiya ustidan hukmronlik o'rnatadi.

Rim va Karfagen

Italiyani bo'ysundirgan Rim Sitsiliya orolidagi serunum yerlarni bosib olishga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Bu tadbirda Rimga SHimoliy Afrikadagi eng boy shahar – *Karfagen* qarshilik qiladi. *Finikiyaliklar* asoslagan bu shaharni ular "*Kar Xadashiy*" – "*Yangi shahar*" der edilar.

O'rtayer dengizining g'arbida eng kuchli davlat hisoblangan Karfagenning Ispaniya va Sitsiliyada o'z koloniyalari bo'lgan. Rimliklar finikiyaliklarni *punilar* deb atashgan.

1-Puni urushi mil.avv. 264-yili boshlanib 23 yil davom etadi. Rim unda g'alaba qozonib Sitsiliyani o'z hukmiga o'tkazadi Karfagenning qudrati sindirilmay har ikki tomon yangi janglarga tayyorlana boshlaydi.

Rim senati ishlab chiqqan rejaga binoan: konsullardan birining qo'shini karfagenliklarga Ispaniyada hujum qilib, ikkinchisi Afrikaga qo'shin tushirishi lozim edi. Ammo Karfagenning yangi sarkardasi, uning hukmdori *Gamilkar Barkaning* o'g'li *Gannibal* bu rejani buzib yuboradi. U rimliklar hujumini kutmasdan mil.avv. 218-yili Ispaniyadagi Rimning ittifoqchisi bo'lgan *Sagunt shahrini* vayron qiladi. Bunga javoban Rim Karfagenga urush e'lon qiladi.

Gannibal bu paytda Ispaniyadan chiqib katta talofatlar bilan Alp tog'laridan o'tib, kutilmaganda Po daryosi havzasiga chiqadi. Bu yerdagi *gal qabilalari* Rimning eski dushmanlariga Gannibal Italiyani Rimdan ozod qilish uchun urushga kirganligini e'lon qiladi. Natijada *gallar* Gannibalga oziq-ovqat, otlar va jangchilar beradi.

Qator janglarda konsullar qo'shinini yenggan Gannibal mamlakat janubiga yurish boshlab, u yerdagi aholini Rimga qarshi qo'zg'olonga ko'tarish niyatida bo'lgan. Rim 80 minglik qo'shin to'plashga erishadi. Mil.avv. 216-yili *Kanna qishlog'idagi jangda* Gannibalning sarkardalik mahorati nomoyon bo'lib u 40 minglik qo'shin bilan rimliklar legionlarini yengadi. Ammo Karfagen hukmdori Rimga hujum qilishga shoshilmaydi. Do'stlaridan biri Gannibalga "*g'alaba qisasan-u, undan foydalanishni bilmaysan*" degan ekan.

Kanna jangidan so'ng rimliklar katta janglarga kirmay, kichik janglar bilan karfagenliklarga va ular tomoniga o'tgan shaharlarga hujum boshlaydi. Mil.avv. 204-yili urush harakatlari Karfagenga ko'chadi.

Rimning yosh iqtidorli lashkarboshisi *Stsipion* mil. avv. 202-yili Zama shahri yaqinidagi jangda Italiyadagi 15 yillik urushlarda mag'lubiyatga uchramagan sarkarda *Gannibal* qo'shinini yengadi. Oradan bir yil o'tib tuzilgan sulhga binoan Karfagen Afrikadan chetdagi koloniyalarni, harbiy dengiz flotini, jangovor erlarini Rimga beradi. Sulhda Karfagenning katta tovon to'lashi ham ko'zda tutilgan. SHu tariqa Rim O'rta Er dengizining g'arbida o'z hukmronligini o'rnatadi. Ammo tez orada o'zini tiklab, mustahkamlanib olgan Karfagenni Rim o'zining xavfli raqibi deb hisoblashda davom etadi.

Karfagenda bo'lib, uning ko'p sonli kemalari, dengiz portlaridan savdo mollarini, aholisining boyliklarini ko'rib qaytgan senator Mark Katon, uni butunlay yakson qilishga unday boshlaydi. Katon senatdagi har bir chiqishini: «Men har holda Karfagenni vayron qilish kerak deb o'ylayman» degan so'zlar bilan

tugatar edi. *Uchinchi Puni urushi* mil. avv. 149-yili boshlanib, 3 yillik qamaldan so'ng olingan Karfagen yo'q qilinib, o'rnida Rimning Afrika viloyatlari tuziladi.

O'rtay er dangizi egallari

Karfagen ustida erishilgan g'alabadan so'ng Rim O'rta Yer dangizining sharqiy sohilidagi Makedoniya, Suriya va Misrni bo'ysundirgan. Ellin davlatlaridan biri Makedoniyani Rim o'zining ashaddiy dushmani hisoblagan. Rimliklar Makedoniyaga qarshi kurashda ustalik bilan ish yuritib, yunon polislariga o'zini haloskor, do'st qilib ko'rsatadi. Rim konsuli legionlari mil.avv. 197-yili Makedoniyapodshosi Filipp V ni mag'lub etib, uni Yunonistondan o'z qo'shinlarini olib chiqishga majbur etadi.

Ko'p o'tmay Rim Suriyaga urush e'lon qilib, Kichik Osiyoga qo'shin tushiradi. *Magneziya shahri* yaqinidagi mil.avv. 190-yilgi jangda Rim Antiox qo'shinini tor-mor etadi. Suriyaning qudrati uzil-kesil sindiriladi.

Bu g'alabadan so'ng senat Makedoniyani uzil-kesil bo'ysundirishga qaror qiladi. *Pidna jangida* mil.avv. 168-yili rim legionlari so'nggi makedon podshosi Persey qo'shinini mag'lub etadi. Rim senati Makedoniya va uning ittifoqchilari yerlarini 4 qismga bo'lib, har birini alohida respublika deb e'lon qiladi. Bu g'alaba uchun konsul *triumf*-Rimga tantanali kirib kelish huquqini oladi. Tantana kunlari harbiy sarkarda *Imperator* (lot.-hukmdor, bosh qo'mondon) faxriy unvoni bilan taqdirlangan.

Makedoniya ustidan dastlabki g'alabadan so'ng Rim, yunon polislarini erkin deb e'lon qilgan edi. Ammo yunonlar hursandchiligi uzoq cho'zilmay rimliklar o'zlarini istilochilar singari tuta boshlaydi. Yunonlar qo'llariga qurol olib, bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashsada mag'lubiyatga uchraydi. Rim esa Yunonistondan ko'plab boyliklar, san'at asarlarini olib ketadi. Yirik savdo markazi Korinf rimliklar tomonidan beayov talanib, yakson qilib tashlanadi. Bu voqea Karfogen yo'qotilgan, mil.avv. 146-yili sodir bo'ladi.

Mil.avv. III asr oxirlaridan Rim qadimda liberiya deb nomlangan Ispaniyani istilo qila boshlagan. Pireneya yarim orolidagi aholini bo'ysundirish oson kechmay, mil.avv. 154-yili liberiya, mil.avv. 150-yili Luzitaniya (hoz. Portugaliya) bosqinchilariga qarshi qo'zg'alonlar bo'ladi. Mil.avv. 133-yili Numanitsiya shahrini olishi bilan, Rim Pireneyada ham to'liq hukmronligini o'rnatadi.

Istilochilik urushlari natijasida O'rta Yer dengizi havzasida o'z hokimiyatini o'rnatgan Rim, ularni o'z viloyatlariga aylantirib konsullari orqali idora qila boshlaydi.

Tiberiy Grakx va uning yor hqidagi qonuni

Istilochilik urushlari (Italiya dehqonlarini o'z xo'jaligidan ajratadi. Yurishlardan qaytgan dehqon-legionerlar ko'pincha qarzga botib o'z yerlarini yo'qotgan. Dehqonlarning yerlari esa urushlardan boyib ketgan aslzodalar, harbiy yo'l boshchilar va savdogarlar qo'lga o'tib, ularning ko'p sonli qullari tomonidan ishlov berila boshlanadi. Ilgari yirik zamindorlar yerlarini yersiz yoki kam yerli dehqonlar olib ishlatgan bo'lsa, endilikda bu yerlarda istilolar davomida keltirilgan qullarning ishlatilishi vaziyatni yanada og'irlashtiradi. Rim jamiyatida norozilik kuchayib borardi. Dehqonlar yerni qayta taqsimlashni talab qila boshlaydi.

Rim aholisi mil.avv. 133-yili xalq tribunligiga, nomdor plebeylar oilasi vakili, *Tiberiy Grakx*ni saylashadi. Grakx katta yer egalari o'tgan jamoa yerlarining bir qismini davlatga qaytarib, uning hisobidan kambag'al plebeylarga yer taqsimlab berish loyihasini taklif etadi. Xalq yig'ini bu qonunni qabul qilib uni amalga oshirish uchun komissiya tuzadi. Komissiyaning ishini Tiberiy boshqarib, unga ukasi *Gay Grakx* ko'maklashgan.

Tiberiy tribunlikka qayta saylanish va o'zi boshlagan ishni oxiriga etkazish niyatida bo'lgan. Ammo dushmanlari Tiberiy oliy hokimiyatni noqonuniy egallash harakatida ayblab, unga bo'htonlar yog'diradi. Ular konsuldan Grakxni sud qilishni talab qilishadi, ammo bu taklif rad etiladi. Nihoyat ular xalq yig'ini paytida maxsus janjal uyushtirib - Rim qonunlariga ko'ra muqaddas va daxlsiz hisoblangan xalq tribunini Gay Grakxni o'ldiradilar.

Tiberiyning o'limidan 9 yil o'tib ukasi Gay xalq tribunligiga saylanadi. Uning say-harakatlari bilan minglab dehqonlar yer uchastkalarini olgan. Shaharning kambag'al aholisiga davlat omborlaridan arzon g'alla sotishga erishiladi. Ammo rimlik boylar Gayga nafrat bilan qarab, uni 3-marta tribunlikka saylanishiga har tomonlama qarshi kurash boshlaydi. Senat ham uning takliflarini o'tkazmaslikka harakat qiladi.

Saylovda yutqazgan Grakx va uning tarafdorlari o'z islohotlarini kuch bilan himoya qilmoqchi bo'lidilar. Senat Rimga qo'shin kiritadi. To'qnashuvda Grakxning tarafdorlaridan 3 ming kishi halok bo'ladi. Gayni esa, o'zining buyrug'iga binoan sadoqatli quli o'ldiradi.

Ko'p vaqt o'tmay yer uchastkalarini sotishga ta'qiq bekor qilinadi. Boylar yana kambag'allar yerlarini sotib ola boshlaydilar. Natijada Rim respublikasida dehqonlarning xonavayron bo'lishi davom etadi.

Spartak qo'zg'oloni

Rimning istilolari zabt etilgan mamlakatlar faqat boyliklardan emas, ko'psonli arzon ishchi kuchi - qullarni ham keltirilishiga zamin yaratadi. Natijada deyarlik har bir Rim grajdanining qullari bo'lgan. Birorta ham quli bo'lmaslik qashshoqlik belgisi hisoblangan. Qullar boylarning yerlarida, uy-xo'jalik ishlarida, ularni himoya qilishda, vaqtini xush o'tkazishda mashg'ul bo'lgan. Qul huquqsiz bo'lib, unga xo'jayin o'z buyumi sifatida qaragan.

Qul uchun eng qattiq jazo uni, konda ishlash yoki gladiatorlar maktabiga sotib yuborish hisoblangan. Bunday maktablarda qullar qurol-yarog' ishlatishga o'rgatilib o'lim janglariga tayyorlangan. Italiya va viloyatlarda qurilgan minglab tamoshabin sig'adigan amfiteatrlarda gladiatorlar: dubulg'a, zirx, qalqon va boshqa himoya kiyimlarini kiyib qilich, nayza, xanjarlar bilan yakkama-yakka yoki gladiatorlar guruhlarida jang qilganlar.

Jangda yengilib tirik qolgan gladiatorlarning taqdirini tamoshabinlar hal etganlar. Agar tamoshabinlar qo'lining bosh barmog'ini yuqoriga qaratsa jangchi omon qolib, keyinchalik yana arenaga tushirilgan. Agar gladiator tamoshabinlarga negadir yoqmagan bo'lsa va bosh barmoq pastga qaratilsa baxtiqaro o'ldirilishi lozim bo'lgan.

Qullar bunday xo'rlik va kamsitishlarga qarshi qo'zg'olonlar ham ko'targanlar. Qadimgi dunyoning eng katta qullar qo'zg'oloni mil.avv. 74-71-yillari, Rimda eng ko'p sonli qullarga ega bo'lib azob-uqubatlarga duchor etilgan mamlakatda ro'y bergan. Kapuyadagi gladiatorlar maktabida yashirin til birlashtirilgan 70 dan ortiq qullar qochishga muvaffaq bo'lishadi. Ularga Frakiyada (Balqon yarimorolida) tug'ilib o'sgan va u yerdagi urushlarda asirga olingan Spartak boshchilik qiladi. Qo'riqchilarga hujum qilib, qochishga muvaffaq bo'lgan 78 ta gladiatorlar, Vezuviy tog'larida o'zlariga qarorgoh barpo etadilar. Mil.avv. 73-yili qo'zg'olonchilar soni 10 mingga yetadi. Yo'l boshchilikka saylangan Spartak qurol-aslaha tayyorlatib, dushmanlari harbiy tajribasi asosida to'planganlarni janglarga tayyorlaydi. Mustahkam qarorgoh, og'ir qurollangan piyodalar, soqchilar bo'linmalari barcha-barchasi Rim legionlaridagi kabi tuziladi. Natijada keyinchalik Spartak lashkari Rim legionlari ustidan 5 marta g'alaba qozonadi. Mil.avv. 71-yili lashkarboshi Krass qo'shinlari bilan *Burundiziy shahri yaqinidagi jangda* Spartak halok bo'ladi. Jang maydoniga o'z qo'shini bilan yetib kelgan Pompey, qo'zg'olonchilardan 6 mingini Kapuyadan Rimgacha yo'l ustida ustunlarga tiriklayin mixlatadi.

Qadimgi dunyoning eng katta qullar qo'zg'oloni butun Rim dunyosini larzaga keltiradi.

Pompey - Krass - Sezar

Miloddan avvalgi 80-60-yillarda Rim yollanma qo'shinlarining kuchayishi natijasida harbiylarning mavqei oshadi. Urush ko'rgan harbiy arboblardan senat topshirig'iga binoan alohida legionlar tuzadilar. Bu legionlar ta'minoti lashkarboshilar zimmasida bo'lib, urush o'ljalarning bir qismi ham jangchilarga taqsimlab berilgan. Rim quldorlari mamlakatda harbiylar boshqaradigan hokimiyatni barpo qilmoqchi bo'lganlar. Spartak qo'zg'olonini bostirgan Krass eng mashhur kishilar qatoriga chiqadi. Suriya istilochisi lashkarboshi Pompey esa senat tomonidan harbiy flot va quruqlikdagi qo'shin qo'mondoni etib tayinlangan. Plebeylar Gay Yuliy Sezarni qo'llashgan. Mil.avv. 60-yillar o'rtalarida: Pompey, Krass va Sezarlar «*triumvirat*» - «*uchlar ittifoqi*»ni tuzib Rimni birgalashib boshqarishga yashirincha kelishib olishadi.

Pompey, Krasslar va plebeylar ko'magida konsullikka saylangan Sezar: aqli, yaxshi ma'lumot olgan qamda ajoyib notiq shaxs bo'lgan. Konsullik muddati tugaganidan so'ng uni Galliya noibligiga tayinlashadi. Alporti Galliyasida o'n yilcha urush harakatlari olib borgan Sezar, uni Rim viloyatiga aylantiradi.

Galliyadagi urushlar Sezarga lashkarboshi sifatida shuhrat keltiradi. U katta boyliklar va sadoqatli qo'shinga ega bo'ladi. Krass Sezardan qolishmaslik uchun Parfiyaga qarshi qo'shin tortadi. Ammo mil.avv. 53-yili jangda yengilib xalok bo'ladi. Vujudga kelgan vaziyatda Pompey senatni Sezarni o'z qo'shinini tarqatib yuborib, qurolsiz Rimga qaytishi va o'z faoliyatini izohlashi qarorini qabul qilishiga erishadi. Rad javob bo'lgan taqdirda Sezar «davlat dushmani» deb e'lon qilinishi lozim edi.

Senat qarorini eshitgan Sezar qo'shini bilan Galliyani Italiyadan ajratib turadigan Rubikon daryosi sohiliga kelib, chuqur o'yg'a toladi. Uning mashhur «qur'a tashlandi» so'zlari Rimga yurishning boshlanishini anglatadi. Shu tarzda mamlakatda fuqarolar urushi boshlanadi. Rimni qarshiliksiz egallagan Sezar Pompeyni ta'qib etib uning qo'shinlarini (Bolqon yarimorolida) mag'lub etadi. Misrga qochib o'tgan Pompey o'sha

yerdan o'lim topadi. Sezar esa Misrdagi o'zaro urushlarga aralashib malika Kleopatrani qo'llaydi va unga taxtni olib beradi. Kichik Osiyo, Afrikadagi urushlarda g'olib chiqqan Sezar, Ispaniyada Pompeyning o'g'illari ko'targan qo'zg'olonlarni bostirib, fuqarolar urushini yakunlaganidan so'ng poytaxtga qaytadi.

U o'zining xalqqa bergan va dalaridan bir qismini bajarishga kirishadi. Italiya va viloyatlardan o'n minglab veteran jangchilarga yer uchastkalari beradi. Uning taklifiga binoan Korinf va Korfagen qaytadan tiklanib, ularga ko'plab mulksiz grajdanlar ko'chiriladi.

Sezar o'zini Rimning mutloq xukmdori – imperatori deb e'lon qiladi. Rimda birinchi marta oltin pul – dinor zarb qilinadi. Yangi Yulian taqvim joriy etiladi. Shu tariqa Rimda respublika tuzumi bekor qilinib Sezarning yakka hokimligi o'rnatiladi.

Ammo Rim senatida, Sezarning yakka hokimligidan norozi va respublikani tiklash tarafdorlari, g'animlari ham bo'lgan. Ular Sezarni o'ldirish payiga tushadilar. Fitna tashkil etib, mil.avv. 44-yili 15 martda senatda Kassiy va Brutlar Sezarni pichoqlab o'ldiradilar.

□kt□vi□n □vgust

Sezarning qotillariga qarshi uning do'sti konsul Antoniy chiqadi. Senatda qo'llanmagan qotillar xalq g'azabidan qo'rqib Bolqon yarimoroliga qochadilar. Ular Rimda respublika tuzishni tiklash uchun qo'shin to'play boshlaydilar. Natijada Italiyada yana fuqarolar urushi boshlanib, unda Sitseron boshchiligidagi respublikachilarga qarshi Sezar tarafdorlari kurashadi.

O'sha paytda Rimda yana bir kishi 18 yoshli Oktavian ko'pchilikka taniladi. Sababi Sezar uni o'z vasiyatida tutingan o'g'li deb, Oktavianga barcha mol-mulkini qoldirgan edi. Antoniy va Oktavian dastlabki paytdanoq bir-birini yoqtirmasada umumiy raqib respublikachilarga qarshi mil.avv. 43-yili ittifoq tuzib birgalikda kurashishga majbur bo'ladilar. Ittifoqqa lashkarboshi Emiliy Lepid ham qo'shiladi. Mil.avv. 42-yili *Filippa jangida* Kassiy va Brutlar qo'shini tor-mor etilgach Rim imperiyasi yerlari uchga bo'linadi. Oktavianga mamlakatning g'arbiy viloyatlari, Antoniyga sharqiy hududlar, Lepidga esa Shimoliy Afrika

tegadi.

Mark Antoniy taqdirida Misr malikasi Kleopatra katta o'rin tutadi. Jozibali, yuksak ma'lumotli, bir necha tillarni biladigan Kleopatraga Antoniy Sezarning o'limidan so'ng uylanadi.

Mil.avv. 31-yili Antoniy va Oktavianning harbiy dengiz flotlari Balqon yarimoroli g'arbiy sohilida to'qnashadi. Jang qizigan paytda Kleopatra Misr flotiga chekinishni buyuradi. Antoniy jang maydonini qoldirib, eng tezsuzar kemada uning ketidan tashlanadi. Lashkarboshisiz qolgan flot yengilib bu haqda Misrda habar topgan Antoniy, o'zini qilich tig'iga tashlab halok bo'ladi. Rim qo'shinlari Misrni egallaydi. Kleopatra isnodan o'limni afzal ko'rib zahar ichadi. Misrni istilo qilgan Oktavian uni Rim viloyatiga aylantiradi.

Mil.avv. 30-yildan Oktavian Rimni yakka o'zi imperator sifatida boshqaradi. Fuqarolar urushi yakunlangani e'lon qilinib Italiya va uning viloyatlarida tinchlik o'rnatiladi. Oktavian davridan mamlakat Italiya deb atala boshlangan. Senat unga Avgust - «*Muqaddas kishi*»- degan faxriy nom bergan. Avgust Rimni yuksaltirishga harakat qilgan. Undagi barcha respublika hokimiyati tizilmalari: senat, xalq yig'ini, saylanuvchi magistratlarni saqlab qoladi. Oktavian Italiyaning barcha aholisini Rim fuqorolari ro'yxatiga kiritadi. Italiya shaharlarining eng taniqli vakillari senatga kiritiladi. Rimliklar istilochilik urushlarini to'xtatib, o'z chegaralarini mustahkamlashga o'tadi. Avgust o'zini *prinsips* - birinchi grajdanin deb atashni yaxshi ko'rgan. Imperator mil.avv. 14-yili vafot etadi. Oktavian paytidan davlatni bir-birini almashtirgan imperatorlar boshqarganidan, Rim imperiya deb atala boshlanadi.

Imp□riya k□yingi □srl□rd□

Avgust davrida barpo etilgan Rim Imperiyasi yana bir necha asr yashaydi. Uning hududlari g'arbda Atlantika okeanidan, sharqda Messopotamiyagacha, janubda Nil ostonalaridan, shimolda Britaniya orollariga qadar yerlarni qamrab olgan edi. Ushbu davr ichida tarix, nazoratsiz yakka hukmronlik, turli iqtidordagi kishilarni hokimiyatda bo'lishi mumkinligini tasdiqladi.

Imperatorlar orasida Neron (54-68-y.y.) eng dahshatli bo'lgan Malika Agrippinaning avvalgi eridan bo'lgan Neron, onasi imperator Klavdiyni zaharlab o'ldirganidan so'ng taxtga kelgan. U o'zini buyuk shoir, qo'shiqchi va aktyor hisoblagan. Neron taxtga 17 yoshida o'tirib o'ziga o'xshash muttaham do'stlari

bilan kechasi shahar-ko'chalarida qaroqchilik qilgan. Imperator va uning hamrohlari uylariga qaytayotgan senatorlarni kaltaklab, pullari va qimmatbaho buyumlarini tortib olganlar. Neronning shafqatsizligidan senatorlardan tortib qulgacha barcha-barcha aziyat chekkan. Kunlardan birida Rimlik boy quli tomonidan o'ldirilganda, qonun bo'yicha faqat aybdor emas, ushbu xonadondagi boshqa 400 qul ham o'ldiriladi.

Neron, maslahatlari bilan jig'iga tegavergani uchun onasini, boyliklarini egallash uchun qari holasini, xalq muhabbatiga sazovor bo'lgan u uchun mayus xotini Oktaviana o'ldirgan. Boylarni u mol-mulki, iste'dodli kishilarni - ularni qobiliyatiga rashq qilib, senatorlarni - har qanday mashhur insonlarni ko'ra olmaganidan o'ldirilgan.

Rimda 64-yili yong'in chiqib, shahardagi 14 rayondan 3 tasi butunlay kuyib ketadi. Yong'in paytida minglab kishilar halok bo'lgan. Shaharda yong'inni Neronning o'zi tashkil qilgani haqida mish-mishlar tarqaladi. Ularni oldini olish uchun «aybdorlar» ham topiladi. O'zlarini xristianlar deb ataydigan, qullar va kambag'allarning bir guruhi yong'inni uyushtirgan deb e'lon qilinadi.

Oradan 3 yil o'tib Neron Yunonistondagi olimpiya o'yinlarida jang aravalari poygasida qatnashib mukofotlar oladi. Buning sharafiga u Yunonistonni ozod deb e'lon qiladi.

Rimliklar sabr-bardoshi tugab 68-yili Neronga qarshi viloyatlardagi qo'shinlarda qo'zg'olonlar boshlanadi. Imperatorlardan hatto mahsus harbiy bo'linmasi ham yuz o'giradi. Dushmanlari qo'liga tushushni istamagan Neron xizmatkoriga o'zini o'ldirishni buyuradi. Xanjar sanchilgan imperator «Qanday buyuk artist halok bo'lmoqda!»-deb joni uzilgan deyishadi.

«Imperatorlar orasida eng yaxshisi» nomini olgan *Troyan* Rimni 98-117-yillari boshqargan. Uning boshqaruvi paytida imperiya so'zining so'nggi keng ko'lamdagi istilochilik urushlarini olib boradi. Troyan Dunay sohillarida yashagan daklarni, so'ngra Parfiyaga qarshi urushib Ikki daryo oralig'ini bosib oladi.

Uning davrida mulkdorlar yerlari ko'payib, qullar mehnatini nazorat qilish tobora murakkablashib boradi. Natijada ayrim yer egalari o'z ekinzorlarini mayda uchastkalarga bo'lib, atrofda yashagan kambag'allarga ijaraga bera boshladilar. Bunday yer olganlarni Rimda *kolonlar* deb atashgan. Ba'zida yer maydonlari, ish hayvonlarini qullarga ham berilib, ularga mustaqil ishlash imkoniyati yaratiladi. «Kulbali qullar» kolonlar kabi xo'jayinga hosilning ma'lum bir qismini topshirgan. Bunday qullar faqat yer maydonlari bilan birga sotila boshlanadi.

Troyan davrida yashirin ma'lumot asosida qatl etishlar to'xtatiladi. Tarixchi *Tatsitning* yozishicha: «Kamdan-kam uchraydigan; har kim istagan narsasini fikrlashi va xohlagan narsasini gapirishi mumkin bo'lgan baxtli yillar boshlanadi».

Rim Di'ktatorlari va Kuninglari

Rim-imperiyasining eng yirik shakri bo'lib uni abadiy, oltin deb atashgan. Shaharni xudolar va imperatorlar haykallari, ibodatxonalar, saroylar, ko'p sonli favvoralar bezab turgan. Zafar arkalari va ustunlari uning hukmdorlari g'alabalaridan xotira edi.

Inshootlar ichida I - asr so'ngida qurib bitkazilgan ulkan va mahobatli *Kolizey* alohida ajralib turgan. Unda 50 ming tamoshabin huzurida gladiatorlar janglari o'tkazilgan. *Panteon* - «barcha xudolar ibodatxonasi» insonni hayratga solsa, Troyan ustunlari, *forumi* - me'morchilik inshootlari kompleksi, daklar ustidan g'alaba sharafiga bunyod etilgan bo'lib, o'zining ulug'vorligi hamda nafosati bilan ajralib turgan.

Boy-badavlat rimliklar bahavo tepaliklarda qurilgan hashamatli uy-hovlilarida yashaganlar. Ko'pchilik aholisi esa boylarga tegishli 5-6 qavatli uylardan ijaraga olingan uylarda istiqomat qilishgan. Rimliklar shahardagi mingga yaqin, kirish narxi arzon hammomlar - *termlarda*, deyarlik har kuni bo'lishgan. Imperatorlar buyrug'iga binoan tuzilgan ro'yxat bo'yicha kambag'allarga bepul g'alla tarqatilgan. Ularga tamoshalar ham bepul ko'rsatilgan.

Rimning boshqa shaharlari haqida tarixchi Aristid shunday yozgan: «Bizning davrimizda barcha shaharlar chiroyi va ko'rkamligi bo'yicha o'zaro raqobatlashishi mumkin. Barcha shaharlarda ko'plab maydonlar, vodoprovodlar, ibodatxonalar, hunarmandchilik ustaxonalari, maktablar mavjud. Shaharlar chiroyi jilvalanib, barcha maydonlar bog' kabi gullarga burkangan.

Ammo III - asrdan imperiyaning tinchligi buziladi. Viloyat noiblari markazga bo'ysunmay imperatorlik taxtiga, da'vo bilan chiqa boshlaydi. qo'shin qonunga bo'ysunmay, imperatorlarni taxtga o'tkazishga tortila boradi. Shu tariqa 284-yili qo'shinalardan birining qo'mondoni, ozod etilgan qulning o'g'li bo'lgan, Diokletian taxtga keladi. U juda aqlli va iste'dodli inson bo'lgan. Diokletian davlatni o'zi tayinlagan amaldorlar orqali boshqarib, respublikaga xos mansablarni tugatadi. Imperatorning aytgani hamma uchun

qonun hisoblana boshlanadi. Vaqt o'tib imperator o'zini bosh xudo Yupiterning o'g'li deb e'lon qilgan.

Diokletian saltanatini mustahkamlash uchun qator islohotlar o'tkazadi. Imperiya 12 ta o'lkaga, 114 ta viloyatga bo'linadi. Ularga ishonchli noiblar tayinlanadi. Yer solig'i qayta ko'rib chiqiladi. Ammo davlat amaldorlari soni ko'payishi xarajatlarni ko'paytirib Rim imperiyasini yana zaiflashtirgan.

Mavjud vaziyatda Diokletian hokimiyatidan voz kechib Rimdan ketishi bilan taxt uchun kurash yana kuchayadi.

Lashkarboshilar orasidagi kurashda - Konstantin g'olib chiqib, (306-337-y.y.) taxtni egallaydi. U hokimiyatni hech kim bilan bo'lishib o'tirmasdan, barcha raqiblarni, ittifoqchilari va hatto o'z o'g'lini o'limga buyurgan. Konstantin davrida qo'shinning soni ko'payadi. Unda rimliklar bilan bir qatorida viloyatlardan-gallar, germanlar, suriyaliklar ham olina boshlanadi.

Kolonlar ahvoli og'irlashadi, endi ular hosilning ma'lum qismini yer egasiga berishdan tashqari, imperiya xazinasiga ham soliq to'lay boshlaydi. Umidsizlikka tushgan kolonlar yerlarini tashlab qocha boshlaydi. Bu jarayonni to'xtatish uchun imperator kolonlarni yerga birkirib, ularning farzandlariga o'zlari tug'ilgan joyida qolib otasining ishini davom ettirishi haqida farmon chiqaradi.

Konstantin davrida imperiyaning deyarli barcha viloyatlarida xristianlar bo'lgan. Ular o'zlariga *yepiskop* (yunoncha «nazoratchi») larni, boshliqlarni saylashgan. Xristianlar Rim davlati uchun xavf solmasligini tushungan Konstantin 313-yili ularga oshkora sig'inish, ibodatxonalar qurishga ruxsat beradi. Uning bu xizmatlari keyinchalik cherkov tomonidan yuqori baholanib, Konstantinga Avliyo nomi berilgan. Yoshligi Galliya va Britaniyada o'tgan imperator Rimni unchalik xush ko'rmagan natijada u Bosfor bug'uzi sohilidagi yunonlarning Vizantiya shahrini o'n yil davomida qayta qurdirib, 330-yili poytaxtni Rimdan Konstantinopol deb atala boshlangan shaharga ko'chiradi.

So'nggi Rim imperiyasi

395-yili Rim 2 davlatga – Sharqiy Rim va g'arbiy Rim imperiyalariga bo'linadi. Ko'p o'tmay imperiyaning g'arbiy hududlariga *Alarix* yo'l boshchiligidagi jangari *chot qabilalari*, bostirib kiradi. Alp tog'lari etaklarida dushmani germanlarning vandal qabilasiga mansub bo'lgan ajoyib lashkarboshisi *Stilixon* qarshi oladi. U got qo'shinlarini tor-mor etib, Alarix jang maydonidan faqat otliqlarini olib ketadi xolos.

Shundan so'ng gotlar yana katta qo'shin to'plab Rimga yurish boshlaydi. Rimda esa yosh imperator Gonoriy yolg'on gaplarga ishonib, sotqinlikda ayblangan Stilixonni qatl ettiradi. Bunday nohaqlikdan g'azablangan rim legionlarining 20 ming varvar yollanma jangchisi Alarix tomoniga o'tib ketadi.

Stilixonning o'limidan so'ng Alarixga munosib raqib qolmay, uning qo'shinlari Rimni qamal qiladi. Layoqatsiz *Gonoriy* esa Rimni tashlab, qochib aholini varvarlar talonchilariga muttalo etadi. Gotlar 410-yilning avgustida Rimni olib uch kun talaydilar. Talonchilikdan faqat xristian ibodatxonalari va ularda yashiringan odamlar omon qoladi.

Zaiflanib qolgan Rim, V asr o'rtalarida xunlarga qarshi kurashadi. Xunlar yo'l boshchisi Atillaning o'limidan so'ng; milodiy 455-yili shaharni egallagan vandal qabilalari uni ikki hafta talab vayron qiladi. Vandallarning rimdagi tarixiy obidalarini yakson qilishdi, «vandalizm» so'zini insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarni buzish va yo'q qilishiga aytiladigan bo'ladi. Nihoyat 476-yili Rimdagi german qabilalariga mansub qo'shin sarkardasi, so'ngi Rim imperatori 15 yoshli Romul Avgustulni taxtdan chetlatadi g'arbiy Rim imperiyasi halokati qadimgi dunyo tarixining oxiri hisoblanadi.

Rim madaniyati

Etrusklar mil.avv. VIII-VII asrlarda yaratgan yozuv unutilib, keyinchalik Finikiya yozuvi asosidagi lotin alifbosi tuziladi. Uning yordamida rimliklar papirusdan qog'oz sifatida foydalanib o'zlarining o'rama shaklidagi kitoblarini yaratishgan.

Rimliklar ham ilmiy bilimlarni yuksaltirishga intilganlar. Ular quyosh va suv soatlari, taqvim yaratganlar. Mil.avv. I asrda yashagan *Lukretsiy Kar* «Buyumlar xislati haqida» dostonida; odamlar va narsalarning paydo bo'lishini ilmiy asoslab berishga intilgan. U insoniyatning o'tmishdagi hayotini: tosh, mis va temir davrlariga bo'lgan.

Rim-Italiya adabiyotining «oltin davri» hisoblangan mil.avv. I asrda: *Vergiliy* «Georgiklar», «Eneyda», *Ovidiy Nazon* «Ishq san'ati», «Dard-alamlar» dostonlarini yozishgan. Bu asarlar

hozirga qadar jahon adabiyoti durdonalari hisoblanadi.

Qadimgi Rimda ajoyib tarixiy asarlar yaratilgan. *Tit Liviyning* «Rimning ta`sis etilganidan buyongi tarixi». Yuliy Sezarning «Gall urushlari haqida yozmalar», «Fuqarolar urushi haqida yozmalar»: *Karneliy Tatsimning* (50-120-y.y.) «Tarix», «Germaniya» va yana ko`plab asarlar Rim tarixini o`rganishda qimmatli manbalardir.

Rimda tibbiyot ham yaxshi rivojlangan. Eng mashhur tabiblar: *Asklepiad* (131-56-y.y.) asli yunonistonlik. Bemorlarni jismoniy chiniqtirish, toza havo va uqalash bilan davolash usullarini yaratgan. *Korneliy Sels* «Tibbiyot haqida» asarini yozgan. *Klavdiy Galen* (131-201-y.y.) Asklepiton tibbiyot maktabini tugatgan, 400 dan ortiq asar yozgan. Eng mashhurlari: «Davo usullari», «Tabiblik san`ati», «Dorilarning tartibi haqida» va hokazolar.

Din

Rimliklar qidimda ko`plab xudolarga sig`inganlar. Xususan etrusklar davridan: *Yupiter, Yunona, Minerva, Mars* kabi xudolar bo`lgan. Bosh Xudo *Yupiter* bo`lsa, *Miner* va donishmandlik, *Mars* urush xudosi va Rim homiysi hisoblangan. Yunonlar Appenin yarimorolga mil.avv. II mingyillikdan kelib joylasha boshlaganlaridan so`ng ularning madaniyati va dini italiyaliklarga kuchli ta`sir qila boshladi.

Asrlar o`tib rimliklar o`z xudolariga yunonlarniki kabi xislat va xususiyat bera boshlaydilar. Ular *Yupiterni* Zevsga, *Yunonani* Geraga, *Venerani* Afroditaga, *Dianani* Artemidaga, *Marsni* Aresga, *Minervani* Afinaga va *Vulkanni* Gefestga qiyoslaganlar. Yevropa, Osiyo va Afrikadagi keng hududlar istilo qilinishi davomida Rim saltanatiga turli diniy e`tiqodlarga mansub aholi birlashtirilgan.

Milodiy I asr boshlarida Yaqin Sharqda Falastinda *Bibi Maryamdan* bir chaqaloq tug`iladi. Unga *Iso* deb nom qo`yadilar. U o`sib ulg`ayib payg`ambarlik darajasiga erishadi. U qishloqma-qishloq yurib yakka xudoga e`tiqod qilishni targ`ib qiladi. Rivoyat qilishlaricha Iso murdalarni tiriltirar, kasallarni tuzatar va turli mo`jizalar qilishga qodir edi. U boylarni insofga, kambag`al- bechoralarni esa sabr-toqatga undaydi.

Bu paytda Falastin Rim noibi tomonidan boshqarilib, u Isoni xavfli jinoyatchi topib butga qoqtirishni buyuradi. Butdan olinib dafn qilingan Isoning mayiti 3-kuni tiriltirib arshi-a`loga olib ketiladi.

Iso haqidagi rivoyatlar yozib olinib, I asr oxiri- II asr boshlarida «Evangelie» - «xushxabar» deb nomlanadi. Asta-sekin xristian dini mazlum xalq: qullar va kambag`allar orasida keng yoyilib boradi. Xristianlarning asosiy bayramlari Insoning tug`ilishi «Rojdestvo» 25 dekabr va qayta tirilishi me`roji aprelda «Pasxa» sifatida bayram qilina boshlanadi.

Tarixiy shaxslar

ADRIAN (76-138-yil) - Rim imperatori (117-yildan). Imperator Trayanning o`gay o`g`li. Adrian bosqinchilik urushlarini to`xtatib har qanday janjalli masalalarni muzokaralar yo`li bilan hal etishni afzal ko`rgan. U parfiyaliklar bilan yarashib, tinch-totuv yashashga harakat qilgan. Adrian davlat chegaralarini mustahkamlab, ular bilan tinch munosabatda bo`lgan. Ammo qo`shinni kuchaytirgan. Adrian davlatni boshqarish va sud

ishlarini izga solish uchun idoralar sonini ko'paytirgan. U viloyatlardagi o'lpon va soliqlar yig'ishni bekor qilib, eski soliq va qarzlarni kechib yuborilgan. Adrian qullarni xo'jayinlar tomonidan jazolanishlarini bekor qilib, ularni sud hukmi bilan jazolash tartibini joriy qilgan. 132-135-yillarda Quddusda bo'lgan Simon boshliq yahudiylar qo'zg'olonini shafqatsizlik bilan bostirgan. Aholining ko'pchiligi qul qilib sotib yuborilgan. Quddus rimliklarga qaram bo'lib qolgan. Adrian saltanatning qishloq xo'jaligi, madaniy va savdo-sotiq ishlariga ham katta e'tibor bergan. Adrian Misr, Yunoniston va boshqa mamlakatlarga sayohat qilgan. Uning davrida Afinada Yangi Zevs ibodatxonasi qurilib, Afina akropoli qayta tiklangan. Frakiyada esa Adrionopol shahri bino qilingan. Adrian davrida Rim har jihatdan yuksalgan davlatga aylanadi. U 138-yili vafot etadi. Uni Rimdagi katta maqbaraga izzat-ikrom bilan dafn etganlar.

AGAFOKL (mil. avv. 360-289-yillar) - kulol, lashkarboshi, Sirakuza hukmdori (tirani, 317-yildan). So'nggi tiraniya vakili. Mamlakatdagi oligarxiyani ag'darib tashlagan. 313-yilga kelib Sitsiliyadagi deyarli barcha yunon shaharlarini bosib olgan. Hokimligi davrida Sitsiliyaga egalik qilish uchun Karfagenga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib borgan. 305-yili "*sitsiyalilar podshosi*" unvonini olgan. 299-yilda Kerkiru oroli (Korfu)ni zabt etgan. Janubiy Italiyaga harbiy safarlari vaqtida vafot etgan. Agafokl hukmronlik yillari Sirakuzaning kuch-qudrati va madaniy ravnaqi yuksalgan davr bo'lgan.

ALARIX I (Alaricus) (taxm. 370-410-yillar oxiri) - *Vestgotlar qiroli* (395-yildan). Frakiyaga bostirib kirgan, Afinani egallagan, Korinf, Argos, Spartani vayron qilgan. Sharqiy Rim imperiyasi imperatori *Arkadiy Alarix I* bilan sulh tuzib (396-yil), unga Illirikdagi armiya magistri unvonini bergach, vestgotlar *federatlar* sifatida Illirikka kelib joylashgan. 401-yilda Alarix I Italiyaga bostirib kirgan, biroq *vandallardan* bo'lgan Rim sarkardasi Stilixon uni chekinishga majbur qilgan. 408-yilda Alarix I yana Italiyaga bostirib kirib, Rimni 3 marotaba qamal qilgan (qadimgi muarrixlar qamaldagi Rimdan Alarix I armiyasiga ko'plab qullar qochib o'tganligi haqida xabar berishadi); 410-yil 24-avgustda Alarix I Rimni egallab, 3 kun davomida talon-taroj qilgan. Rimning varvarlar tomonidan ilk marta olinishi (gallarning mil. avv. IV asrda Italiyaga qilgan istilosidan keyin) zamondoshlarda katta taassurot qoldirgan; bu g'alaba varvarlar tomonidan G'arbiy Rim imperiyasining uzil-kesil bosib olinishining boshlanishi edi. Alarix I Janubiy Italiyada Sitsiliya va Afrikaga yurish qilishga tayyorgarlik ko'rayotib vafot etgan.

ALEKSANDR SEVER (Alexander Severus) (208-235-yillar) - 222-235-yillarda hukmronlik qilgan Rim imperatori. Severlar sulolasining so'nggi vakili. Uning davrida Sosoniylar hukmdori *Ardasher I* 230-yilda Rim saltanatiga tegishli bo'lgan Suriya va Kichik Osiyoni bosib olgan. 232-yilda Aleksandr Sever bu joylarni qayta Rimga qo'shib olish uchun o'z qo'shini bilan Shimoliy Mesopotamiyaga kelgan va *Ardasher I* qo'shinlari bilan uzoq vaqt mobaynida qonli urushlar olib borgan. U 235-yilda fitnachilar tomonidan o'ldirilgan.

AMAND - III asrning o'rtalarida Galliyadagi "*bagaudlar*" - oddiy dehqonlar, kolonlar va qullar tomonidan *Elian* bilan birgalikda imperator deb e'lon qilingan. Amand *Elian* bilan dehqonlardan piyoda, podachi-chorvadorlardan otliq qismlar tuzib rimliklarga va mahalliy zodagonlarga qarshi qo'zg'olon ko'targan. *Bagaudlar* mustahkamlangan shaharlarga hujum qilib, ularni bosib olganlar. Ular boy-badavlat kishilarning uylariga o't qo'yib, mol-mulklarini talaganlar.

AMULIY - Lasiya podshosi Eneyning avlodlaridan biri. U akasi Numitorni Lasiya taxtidan ag'darib tashlaydi. Amuliy Numitorning qizi Silviya bilan xudo Mars nikohidan tug'ilgan ikki o'g'il - *Romul* va *Remni* bobosi Numitorning o'chini oladi deb Tibr daryosiga tashlab yuboradi. Savat taxtga ilinib qoladi. Ularni ona bo'ri katta qiladi. Keyinchalik bir cho'pon bolalarni topib tarbiya qiladi. Ulg'ayib mohir jangchi bo'lishganidan so'ng qo'zg'olon ko'tarib Amuliyi taxtdan ag'daradilar va o'ldiradilar.

ANDRISK - Makedoniyada rimliklarga qarshi qo'zg'olon ko'targan hunarmand. U o'zini Makedoniya podshosi Perseyning o'g'li *Filipp* deb e'lon qiladi. Frakiya va boshqa qo'shni davlatlar qabilalar *Andriskni* qo'llab-quvvatlaydilar. Qo'zg'olonchilar rimliklar bilan bir necha bor to'qnashib, ularga qattiq zarbalar berib, hatto bir necha bor g'alabaga erishganlar. Rim qo'mondonligi senatdan yangi qo'shin talab qiladi. Rim yangi qo'shin jo'natgandan so'ng kurash yanada kuchayadi. Qattiq janglarning birida *Andrisk* qo'shinlari rimliklardan yengiladi. Frakiyalik xoinlar esa *Andriskni* rimliklarga ushlab beradilar.

ANTONIY Mark (Marcus Antonius) (mil. avv. 83-30-yillar) - Rim siyosiy arbobi va sarkardasi. Mark Antoniy 58-yilda Falastin va Misrga qarshi yurishlarda shuhrat qozondi. 54-yilda *Sezar* bilan birga Galliya urushida ishtirok etdi. 42-yilda respublikachilar tor-mor qilinganidan keyin, Mark Antoniy sharqiy viloyatlarga hokim qilib tayinlandi. U yerda Misr malikasi *Kleopatraga* uylandi. Sharqdagi ko'pgina yerlarni egallab, *Kleopatraning* bolalariga hamma viloyatlarni taqsimlab berdi. Mark Antoniyning bu ishlaridan norozi bo'lgan senat unga qarshi urush e'lon qildi. 30-yilda Aksiy burni yonida bo'lgan jangda u Oktavyandan yengildi. Misrga qochib, u yerda o'zini o'ldirdi.

ARISTANIK - mil. avv. 132-130-yillarda Pergamda ko'tarilgan qo'zg'olon rahbari. Bu qo'zg'olonda erkin kambag'allar va qullar ishtirok etganlar. *Aristanik* qulchilik bo'lmagan davlat tuzishni maqsad qilib, unga "*Gelipolis*" - "*Quyosh shahri*" deb nom qo'yishni o'z tarafdorlarigava'da qilgan. Ammo *Aristanik* qo'zg'oloni

Rim konsuli *Publiy Krass* boshchiligidagi legionlar tomonidan bostirilgan. Aristanik asir olinib, qiynab o'ldirilgan.

ARKADIY FLAVIY (Arcadius Flavius) (taxm. 377 – 408-yil 1-may, Konstantinopol) – Sharqiy Rim (Vizantiya) imperatori. Rim imperatori Feodesey I ning katta o'g'li. 395-yilda Feodesey Rimni ikki davlat: Sharqiy va G'arbiy Rimga bo'lib tashlaydi va Sharqiy Rim imperiyasi (Vizantiya)ga Arkadiyni imperator etib tayinlaydi. Sharqiy Rim tarkibiga Bolqon yarimoroli, Kichik Osiyo, O'rtayer dengizining sharqiy sohilidagi mamlakatlar va Misr kirgan.

ASKANIY YUL - Lasiya hukmdori Eneyning o'gli. U *Alba-Longu* degan shaharni barpo qilgan va unga podsholik qilgan.

ASKLEPIOD (mil. avv. 128-56-yillar) – Qadimgi Rimda tibbiyot ishlari bilan shug'ullangan mashhur yunonistonlik shifokor. U boshqa bir yunonistonlik olim Korneliy Sels bilan birgalikda 70 jildlik *“Arteo”* (*“Sanat”*) nomli asar yozib qoldirgan. Bu asarning 8 jildi tabobat ilmiga bag'ishlangan edi. Asklepiod o'zidan oldin o'tgan mashhur tabiblarning asarlarini tartibga solgan. Korneliy esa bu to'plamni o'z tajribalari bilan boyitgan.

ATILIY REGUN MARK - Rim konsuli. Uning boshchiligidagi rimliklar mil. avv. 256-yilda 260 harbiy kema bilan Karfagen tomon yo'l olgan. Eknom burnida Rim va Karfagen harbiy flotlari to'qnashgan. Dengiz jangida Mark Atiliy Regun boshliq rimliklar g'alaba qozonib, Karfagen tuprog'ida urush harakatlarini boshlab yuborganlar. Rim qo'shinlari quruqlikda ham karfagenliklar ustidan g'alabaga erishganlar. Bu g'alabadan so'ng Mark Atiliy Regun boshliq qo'shin Karfagenda qolib, qo'shinning boshqa qismi Rimga qaytgan. Mil. avv. 255-yili Karfagenning yollanma askarlari Rim qo'shinlariga hujum qilib, ularni tor-mor etgan. Mark Atiliy Regun asir tushib, qamoqxonada o'lgan.

ATTILA Mundsuk o'g'li (Etsela, Otilaxon, Etille; laqabi “Xudoning g'azabi”) (? - mil. 453) – Xunlar podshohi (434-453). Milodiy 433-yili Amakisi Rugila vafot etgach, birodari Bleda (Bilada) bilan birga taxtga o'tirgan; lekin 445-yilda Bledani qatl etib, hokimiyatni yakka boshqargan. U o'zining zafarli yurishlari bilan saltanat hududini nihoyatda kengaytirgan. Attila davlati Sharqda – Kavkaz, G'arbda – Reyn daryosi, Shimolda - Daniya orolida, janubda – Dunay daryosining o'ng sohilini qamrab olgandi. Attila qudratli hukmdor bo'lgan, shu tufayli ko'pgina xalqlar o'z ixtiyorlari bilan bo'ysunganlar. Uning qarorgohi Vengriyaning Tokay mavzesida bo'lgan. Attila dastlab Dunayning quyi oqimidagi so'l qirg'oq yerlarni o'z hokimiyatiga bo'ysundirgan. 447-yilda Vizantiya imperatorini juda katta to'lovlar to'lashga majbur etgan. 451-yili Trua shahri yaqinidagi kattalaun jangi bo'lib o'tadi. Attila kuchi bu jangdan so'ng ancha zaiflashib qolib, Germaniyaga qaytadi. U 433-yili vafot etadi. Uning vafoti bilan xunnlarning jahonshumul davlatining qudrati singan. Uning o'g'li *Ernak* davrida xunlar barpo etgan davlat parchalanib ketgan.

AVGUST Oktavyan (mil. avv. 63-yil – milodiy 14-yil) – Rim imperatori (mil. avv. 27-yil milodiy 14-yil), *Yuliy Sezarning* nabira jiyani, uning vasiyatiga ko'ra o'g'il qilib olingan. Oktavyan Avgust huquqi cheklanmagan hokim bo'lib olgach, mil. avv. 27-yilda senat unga *Avgust* (muqaddas kishi; xudolar tomonidan sharaflangan) degan faxriy unvon bergan. Sezarning o'limidan so'ng boshlangan fuqarolar urushi (mil. avv. 43-31-yillar)ni Aksiy yonidagi jangda Rim sarkardasi *Mark Antoniy* va Misr malikasi *Kleopatra* ustidan g'alaba qozonish bilan yakunlagan. Oktavyan Avgust prinsipat (*“princeps”* – senat qatnashchisi) deb ataluvchi siyosiy rejimga asos solgan. Bu davlat tuzumi respublika shaklidagi monarxiyaga o'xshaydi. Unda ilgari gidek senat va respublika lavozimlari saqlanib qolgan. Ammo butun hokimiyat Oktavyan Avgust qo'l ostiga o'tgan. Xalq majlisining ta'siri tugagan. Oktavyan Avgust mamlakatning yirik quldorlari va Rim armiyasiga tayanib ish ko'rgan. U qo'shin sonini 300 mingga yetkazgan. Rimda tungi soqchilar va o't o'chiruvchilar guruhi tuzulib faoliyat ko'rsatgan. U shahar aholisiga homiylik qilib, kambag'allarga non, g'alla, pul ulashgan vas irk tomoshalari uyushtirgan. U tasodifan qul qilinganlarni ozod qilish uchun senat qarorini chiqartirgan. Italiyaning Rimdan boshqa shaharlarida yashovchi aslzodalarga Rim fuqarosi nomi berilgan. Oktavyan davrida me'morchilik, madaniy va diniy ishlarga ham alohida e'tibor berilgan. Oktavyan davridan boshlab Apenin yarim oroli *Italiya* deb atala boshlangan. Oktavyan davrida Rim qo'shinlari Italiyadan shimoli-sharqda joylashgan Dunaybo'yi qabilalarini Rimga itoat ettirganlar. Bundan tashqari Sitsiliya, Sardiniya va Korsika orollari ham rimliklar tomonidan bo'ysuntiriladi. Oktavyan davrida Rim saltanatining yerlari Ispaniyadan Suriyagacha, Galliyadan Shimoliy Afrikagacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olar edi. Oktavyan Avgust o'z tashqi siyosatidagi arbganisbatan bosqinchiliksiyosati yurgizgan bo'lsa, sharqqanisbatan diplomatik muzokaralar yordamida Rim davlatining hokimligini yoyishga intilgan. Oktavyan hukmronligining so'nggi yillarida Rim saltanati asta-sekin zaiflashadi. Rimga tobe bo'lgan joylarda ozodlik va mustaqillik uchun qo'zg'olonlar boshlanadi. Bu davrda Rim istilochilik urushlaridan voz kechib, o'z-o'zini mudofaa qilishga o'tadi. Mil. avv. 14-yilda Oktavyan Avgust Rim shahri yaqinidagi Nole shaharchasidagi qarorgohida vafot etadi. Avgustning jasadini unga bag'ishlab qurilgan maxsus maqbaraga dafn etadilar. Keyinchalik *“avgust”* nomi imperatorlar unvonini anglatuvchi termimga aylangan.

AVRELIAN, Lutsiy Domitsiy (214-275-yillar) – 270-275-yillarda hukmronlik qilgan Rim imperatori.

Dunay legionlari tomonidan imperator deb eʼlon qilingan. Taxga oʻtirishi bilanoq xalq harakatlarini bostirib, saltanat birligini tiklashga urinib koʻrgan. Uning qoʻshinlari gotlarni Dunay boʻylaridan haydab yuborib, Italiyaga bostirib kirmoqchi boʻlgan qabilalarning hujumlarini qaytargan. Avrelian Rimni varvarlardan himoya qilish maqsadida shahar atrofini qalin mudofaa devoir bilan oʻrattirgan. 273-yilda Avrelian qoʻshinlari Suriyadagi Palmira shahrini ishgʻol qilib, uni vayron etganlar. Galliya hokimi Tetrik bagaudlar harakatining kengayib ketishidan qoʻrqib Avrelianga itoat etgan. Avrelian “osoyshtalikni tiklovchi” degan iftixorli unvon olgan. U saltanat birligini saqlash maqsadida “Yengilmas quyosh” degan yangi din joriy etgan. Hammani shu xudoga – dinga sigʻinishini talab qilgan. Bu dinga eʼtiqod qilmaganlar taʼqib qilingan va jazolangan. Bundan Avrelianning dushmanlari foydalanib fitna uyushtirganlar va 275-yilda Avrelianni oʻldirganlar.

AVRELIY Mark (121-180-yillar) – Rim imperatori (161-yildan). Antoninlar sulolasidan. Senatorlar tabaqasiga suyangan. Armanistonda Rim hukmronligini tiklagan. Parfiyaliklar bilan boʻlgan urushda (161-166) Mesopotamiyani bosib olgan. 166-180-yillarda Markoman urushi olib borgan. Soʻnggi stoitsizm vakili (“Oʻylar” falsafiy asari muallifi).

BRUT Mark Yuniy (mil. avv. 85-42-yillar) – Qadimgi Rimda Sezarga qarshi qirq toʻrtlar fitnasining boshligʻi (Kassiy bilan birgalikda). Manbalarda keltirilishicha, birinchilardan boʻlib Sezarga xanjar sanchgan. Brut Kassiy bilan birgalikda mil. avv. 43-yilda Oktavyan, Antoniy va Lepidlardan iborat uchlar ittifoqi (“Ikkinchi triumvirat”)ga qarshi kurashgan. Mil. avv. 42-yilda Makedoniyadagi Filip pashahri yaqinida Oktavyan-Antoniya qoʻshinlari bilan Kassiy-Brut qoʻshinlari oʻrtasida qattiq jang boʻlib oʻtadi va respublikachilarning qoʻshini tor-mor etiladi. Jang vaqtida Brut dushmanlariga asir tushishni istamay oʻzini qilich tigʻiga tashlab halok boʻladi. Kassiy esa oʻz chodirida oʻldiriladi.

DESEBAL (Decebalus) - Dakiya sardori. U Rim imperatori Domisian bilan bir necha bor urush olib borgan va u bilan oxir-oqibatda sulh tuzgan. 101-yilda boshqa bir Rim imperatori Trayan bilan urush olib borgan va magʻlubiyatga uchragan. Desebal Trayan bilan ham sulh tuzib, Dakianing baʼzi joylariga Rim qoʻshinlarini joylashtiradi. Ammo Desebal sulhga xiyonat qilib Rim qoʻshinlari joylashgan istehkomlarga hujum qiladi. 106-107-yillarda Trayan qoʻshinlari Dakiyani qaytadan istilo qiladi. Trayan Dakiyada yangi manzilgohlar ochib, u yerga Italiyadan odamlarni koʻchirgan va harbiy istehkomlarni mustahkamlagan.

DIOKLETIAN Gay Avreliy Valeriy (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus), haqiqiy ismi **Diokl (Diocl)** - Rim imperatori (284-305-yillar). Harbiy legionerlar tomonidan imperator deb eʼlon qilingan. U ozod qilingan qulning oʻgʻli boʻlib, dastlab odiy jangchi sifatida xizmat qilgan. Xizmat yuzasidan oʻzini koʻrsatib imperator soqchilari boshligʻi darajasiga koʻtarilgan. U juda aqlli, tadbirkor va ajoyib isteʼdod egasi boʻlgan. U oʻz faoliyatini qoʻshinda intizom oʻrnatib, isyonkor jangchilarni ayamay qatl ettirishdan boshlagan. Uning qoʻshinlari Galliyaga bostirib kirib, qishloqlarni talab, yondirib, tinch aholini qirgan. “Bagaudlar” – oddiy dehqonlar rimliklarga qarshi qattiq qarshilik koʻrsatganlar. Rim qoʻshinlari ularni ham taslim boʻlishga majbur qilganlar. Aholining bir qismi qirib tashlangan, qolganlari asir qilib olib ketilgan. Rim qoʻshinlari uzoq joylarda qoʻzgʻolonlarni shavfqatsizlik bilan bostirgan. Quldorlar Diokletianni xudo singari koʻklarga koʻtarganlar. Uzoq davom etgan urushlardan soʻng rimliklar mamlakatdan varvarlarni quvib chiqarganlar. Diokletian saltanatni mustahkamlashni koʻzlab islohotlar oʻtkazgan. U mamlakatni 12 oʻlkaga boʻlib, ularni 114 viloyatga ajratgan. Oʻlka va viloyatlar tayinlagan noiblar tomonidan boshqarilgan. Imperator farmoni hamma uchun bajarilishi kerak boʻlgan qonunga aylangan. “Sinchkovlar” deb atalgan josuslar Italiya va oʻlkalarda odamlarga koʻz-quloq boʻlib yurganlar. Diokletian soliq tartibini ham koʻrib chiqib, yer soligʻining yangi tartibi joriy qilingan. Narx-navoning oshishi munosabati bilan ham islohot oʻtkazilgan. Diokletian davrida senat oʻz faoliyatini toʻxtatgan. Ammo ular aholining nufuzli toifasi boʻlib qolavergan. U shahar hayotini tiklash va jonlantirish ishiga ham alohida eʼtibor bergan. Diokletian oʻzini xudo Yupiterning oʻgʻli deb eʼlon qilib, ibodatxonalarga uning haykallari oʻrnatilgan. Diokletian bir tomondan ruhoniylar, ikkinchi tomondan xalq noroziligi va mamlakat boshiga tushgan inqirozni bartaraf etolmay oxiri imperatorlikdan voz kechib 305-yilda vafot etgan. U Rim saltanatini 21 yil davomida boshqardi.

DION KASSIY – milodiy 155-235-yillarda yashagan mashhur Italiya tarixchisi. U “Rim tarixi” degan asarning muallifi boʻlib, bu tarixiy kitobda tarixchi zamonida boʻlgan tarixiy voqealarni atroflicha bayon etgan.

DOMISIAN (Domitianus) (51-96-yillar) – 81-96-yillarda hukmronlik qilgan Rim imperatori. Flaviylar sulolasidan. Imperator Vespasianning ikkinchi oʻgʻli; Tit Flaviyning ukasi. U otasi va akasi izidan bormay, fitnachi igʻovogarlarni atrofiga toʻplab senat bilan hisoblashmay ish yuritgan. U hamfikrlariga sovgʻa-salomlar ulashib xazinaga katta zarar keltirgan. Domisian senatorlar mulkini musodara qilib, dehqonlarga koʻproq don ekishni buyurib, tokzorlarni kengaytirishni man etgan. Uning davrida Rim qoʻshinlari Reyn, Dunay daryolarining yuqori qismini, Germaniyaning janubi-gʻarbiy viloyatlarini bosib olganlar. U Quyi Dunay qabilalari bilan muvaffaqiyatsiz jang olib borgan. U Dakiya sardori Desebal bilan sulh tuzib, ularga katta sovgʻa-salomlar berishni vaʼda qilgan. Domisian Britaniya va Sharqda ham muvaffaqiyatsiz urush olib borgan. Uning bu ishlari oddiy fuqarolar, aslzodalar va quldorlar orasida norozilik keltirib chiqargan. 96-

yilda unga qarshi suyuqasd uyushtirilib, fitnachilar tomonidan o'ldirilgan.

ELIAN - III asrning o'rtalarida Galliyadagi *"bagaudlar"* – oddiy dehqonlar, kolonlar va qullar tomonidan Amand bilan birgalikda imperator deb e'lon qilingan. Elian Amand bilan dehqonlardan piyoda, podachi-chorvadorlardan otliq qismlar tuzib rimliklarga va mahalliy zodagonlarga qarshi qo'zg'olon ko'targan. Bagaudlar mustahkamlangan shaharlarga hujum qilib, ularni bosib olganlar. Ular boy-badavlat kishilarning uylariga o't qo'yib, mol-mulkklarini talaganlar.

EMILIIY PAVEL – Rim konsuli. Emiliiy Pavel boshliq Rim qo'shini mil. avv. 216-yilda Gannibal qo'shinlari bilan bo'lgan Kanna qishlog'i yaqinidagi jangda tor-mor keltirilgan. Emiliiy Pavel jangda halok bo'lgan.

ENEY – rivoyatlarga ko'ra, Troya yunonlar tomonidan bosib olingach, u Lasiyaga ko'chib kelgan troyaliklarning bir qismiga yo'l boshchilik qilgan. Lasiya shohi Lotin Eney va troyaliklarni yaxshi kutib oladi va o'z qizini unga beradi. Lotin vafotidan keyin Lasiya taxtiga Eney o'tiradi. Troyaliklar esa mahalliy aholi bilan qo'shilib *lotin* xalqini tashkil etadi.

FEODESIY I Buyuk (Theodosius) (taxm. 346-395-yillar) - Rim imperatori (379-yildan). 380-yilda ortodoks xristianlik hukmronligini o'rnatgan, arianlar va majusiylarni quvg'in qilgan. Uning davrida *Olimpiya o'yinlari* (majusiylarga xos deb) bekor qilingan. Aleksandriya kutubxonasi va majusiylarning ko'plab ibodatxonalari yondirib yuborilgan. Feodesiy o'limi oldidan (395-yil) Rimni ikki davlatga bo'lib tashlaydi. Bolqon yarimoroli, Kichik Osiyo, O'rtayer dengizining sharqiy sohilidagi mamlakatlar va Misr Sharqiy Rimga kirib unga Feodeseyning katta o'g'li Arkadiy imperator etib tayinlanadi. Italiya, Yevropa va Shimoliy Afrikadagi viloyatlar esa G'arbiy Rim qo'l ostida qolib, unga Feodeseyning kichik o'g'li Gonoriy imperator etib tayinlangan.

FULVIY FLAKX – Gay Grakx (mil. avv. 153-121) va uning tarafdorlari ko'targan qo'zg'olon rahbarlaridan. Rim konsuli Lusiy Opimiy qo'zg'olonchilar ustiga yuborgan qo'shin bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchragan va asir tushib, qatl etilgan.

GALIKARNASS Dionisiy – mil. avv. I asrda yashagan Rim tarixchisi. *"Qadimgi Rim yodgorliklari"* – degan tarixiy asar yozgan.

GALLILEN (Gallienus) (218-268-yillar) – Rim imperatori (253-268-yillar). Imperator Valerianning o'g'li. Rimni siyosiy tushkunlikdan qutqarib qolishga uringan. Ammo uning barcha harakatlari behuda ketgan. III asrning ikkinchi yarmiga kelib Misr bilan Palmira Rimdan ajralib chiqqan.

GAMILKAR Barka (Hamilcar Barca) (mil. avv. ?-229) – Karfagen sarkardasi. Gannibalning otasi. Karfagen hukmdorlari tomonidan Birinchi Puni urushi (mil. avv. 264-241-yillar)dan so'ng boshlangan qullar va qishloq ahlining qo'zg'olonini bostrish uchun qo'mondon etib saylangan. Gamilkar askarlari qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirib, qo'zg'olonchilarni ko'p qismini qirib tashlagan. Mil. avv. 237-yili Gamilkar o'z qo'shinlari bilan Iberiyaga kelib joylashib, Yangi Karfagen shahrini barpo qilgan. Mil. avv. 229-yilda bo'lib o'tgan janglarning birida halok bo'lgan.

GANNIBAL Anibal Barka (mil. avv. taxm. 247 yoki 246-yil Karfagen – mil. avv. 183-yil, Vifiniya) – Karfagen sarkardasi. *Gamilkar Barkaning* o'g'li. U mohir lashkarboshi va shijoatli jangchi bo'lgan. Qadimgi Rim tarixchilaridan biri: *"Gannibal xayfli jangga kirar, mardona harakat qilardi. Xavf-xatar oldida nihoyatda ehtiyotkor edi, u har qanday mehnatdan ham jismonan toliqmas yoki ruhi tushmas edi. Issiqqa ham sovuqqa ham barobar bardoshli edi. U yumshoq o'rinda yotmasdi, harbiy chakmonda o'ralgan holda askarlar orasida uxlardi. U jangga birinchi bo'lib o'tlanar, jang maydonidan esa eng oxiri bo'lib chiqar edi"* – deb yozgan. *Ikkinchi Puni urushi* davri (mil. avv. 218-201-y.)da Alp tog'laridan oshib o'tib, Titsin, Trebbiya daryolari (mil. avv. 218-y.), Traziman ko'li (mil. avv. 217-y.), Kanna (mil. avv. 216-y.) yaqinida rimliklar ustidan g'alaba qozongan. Zama (Shimoliy Afrika) yaqinidagi jang (mil. avv. 202-y.)da Gannibal Rim qo'shinidan mag'lubiyatga uchragan va Rim shartlari asosida sulh bitimi imzolashga majbur bo'lgan. Urushdan so'ng Gannibal Karfagenni boshqargan. Rimga qarshi yangidan urush ochishga tayyorgarlik ko'rayotgan Rimdagilar xabardor bo'lib qolganlaridan xavfsiragan Gannibal Suriya podshosi *Antiox III* huzuriga qochib borib uning harbiy maslahatchisi bo'lgan. *Antiox III* Rimga qarshi urush (mil. avv. 192-188-y.)da yengilgach, rimliklar Gannibalni berishni talab qilganlar. Gannibal Armaniston, so'ngra Kichik Osiyoning shimolidagi Vifiniyaga yashiringan. Vifiniya podshosi *Prusiy* Rim tazyiqi ostida Gannibalni ular qo'lga topshirmoqchi bo'lganidan xabar topgach, zaxar ichib o'lgan.

GASDRUBAL (Hasdrubal) (mil. avv. ? - 221) – Karfagen sarkardasi. Gamilkar Barkaning kuyovi. Gamilkar Barkadan so'ng, Karfagen va Rim o'rtasida bo'lgan urushlar (Puni urushlari)da Karfagen qo'shiniga qo'mondonlik qilgan. Gasdrubal keltlar bilan bo'lgan janglarning birida halok bo'lgan.

GASDRUBAL (Hasdrubal) – Karfagen sarkardasi bo'lgan Gannibalning ukasi. U Yangi Karfagendan qo'shin tortib kelayotgan paytda Shimoliy Italiyadagi Metavra daryosi bo'yida bo'lib jangda rimliklar tomonidan tor-mor etilgan. Jangda Gasdrubal vafot etgan.

GAY GRAKX (Gaius Gracchus) (mil. avv. 153-121-yillar) - Qadimgi Rimning siyosiy arbobi, xalq tribuni (notig'i). Plebeylar naslidan. Akasi Tiberiy Grakx senatorlar tomonidan o'ldirilgach (133-yil), uning

ishini davom ettirgan ya“ni demokratik agrar (yer) islohot o‘tkazish yo‘li bilan dehqonlarning xonavayron bo‘lishdan saqlab qolmoqchi bo‘lgan. Ammo Rim senatining islohotga qarshi guruhi Gay Grakxni islohotdan chalg‘itish uchun Sardiniya oroliga noib qilib yuborgan. Gay Grakx Sardiniyada uzoq ishlamay qaytib kelgan. Mil. avv. 123-yilda u xalq tribuni bo‘lish uchun o‘z nomzodini qo‘ygan va bu lavozimga saylangan. U akasi boshlagan ishni davom ettirish uchun sabot va matonat bilan kurashgan. U o‘z ishini senatda tarafdorlar to‘plashdan boshlab, suvoriylarga tayanib ish olib borgan. U shahar kambag‘allarini o‘ziga tortish uchun yangi yo‘llar qurish to‘g‘risida senat qarorini chiqartirib olgan. Ayni paytda Grakx aholining eng kambag‘al qismiga davlat omborlaridan arzon bahoda don sotish to‘g‘risida senat roziligini olgan. Shu yo‘l bilan Rim kambag‘allarini o‘z tomoniga og‘dirib olgan. Shundan so‘ng u akasi davrida boshlanib, vafotidan keyin to‘xtab qolgan yer islohoti hay“ati ishini jonlantirib yuborgan. Ayni paytda akasining qotillarini jazolash to‘g‘risida qonun chiqartirib olgan. U yer islohotini davom ettirib, kambag‘allarga yer olib bergan. U senat hokimiyatini cheklab davlatni boshqarish ishlarida kambag‘allarning ham ishtirok etishlari uchun harakat qilgan. Rim konsullari va senatorlari Gay Grakxdan qo‘rqanlar. Ular yersiz dehqonlarga koloniya tashkil etish maqsadida uni Karfagenga yuborganlar. Rim konsullari va senatorlarning vakillari u yerda Gay Grakx va uning tarafdorlari bilan to‘qnashuv uyushtirganlar. To‘qnashuvlarning birida konsulning xizmatchisi o‘ldirilgan. U Karfagendan qaytib kelib o‘z faoliyatini davom ettirgan. Konsul va senat Gay Grakx tarafdorlarini qotillikda ayblab, ularni sudga berganlar. Sud ularni javobgarlikka tortgan. Gay Grakx va uning sheriklari sud hukmini bo‘xton deb, Rim xalqini senatga qarshi kurashga undaganlar. Shahar kambag‘allari va qullar Gay Grakx tomonga o‘tib bir tepalikka joylashib olganlar. Rim konsuli Lusiy Opimiy qo‘zg‘olonchilar ustiga katta qo‘shin yuborgan. Senat Gay Grakx boshini olib kelgan kishiga uning kallasi og‘irligida oltin va“da qilgan. Qo‘zg‘olonchilar bilan senat qo‘shinlari o‘rtasida jang boshlangan. Konsul qo‘shinlari qo‘zg‘olonchilarni chekinishga majbur qilgan. Qo‘zg‘olon rahbarlaridan Fulviy Flakx qo‘lga tushirilib qatl etilgan. Gay Grakx chekinayotib, dushman qo‘lidan qutulib ketishiga ko‘zi yetmagan va o‘z quliga uni o‘ldirishni buyurgan. Mil. avv. 121-yilda Gay Grakx o‘z buyrug‘iga binoan quli tomonidan o‘ldirilgan.

GIYERON II – Agafokldan so‘ng taxtga chiqqan Sirakuza hukmdori. U kampaniyalik yollanma askarlar bosib olgan Sitsiliyaning shimoli-sharqidagi Messanani qamal qilib, kampaniyalik yollanma askarlarga qarshi kurash boshlagan. Yollanma askarlarning bir qismi Karfagenga, bir qismi esa Rimga yordam so‘rab murojaat qilganlar. Shundan so‘ng rimliklar Messanaga qo‘shin tushirib Karfagenga urush e“lon qilgan. Bu urush mil. avv. 264-yilda boshlanib 23 yil davom etgan.

GONORIY (Honorius) (384-423-yillar) – G‘arbiy Rim imperiyasi hukmdori (395-yildan). Rim imperatori Feodeseyning kichik o‘g‘li. 395-yilda Feodesey Rimni ikki davlat: Sharqiy va G‘arbiy Rimga bo‘lib tashlaydi va G‘arbiy Rim imperiyasiga Gonoriyni imperator etib tayinlaydi. G‘arbiy Rimga Italiya, Yevropa va Shimoliy Afrikadagi viloyatlar kirgan.

GORDIAN, to‘liq ismi **Mark Antoniy Gordian (taxm. 225 – 244-yil, Zayfa, Mesopotamiya)** - Rim imperatori (238-yildan). Uning davrida Rim askarlari Sosoniylar hukmdori *Shopur I* qo‘shinlari bilan janglar olib borgan. Bu urushlarning birida Gordian halok bo‘lib, juda ko‘p rimlik aslzodalar va askarlar asir tushganlar. Ular Shopur I ga 500 ming dinor aqcha to‘lashga majbur bo‘lganlar.

IOANN Krestitel – Xristianlik dinida Iso Masih (Iisus Xristos)ni cho‘qintirgan inson.

IOSIF (Yusuf) – Falastin o‘lkasi, Jalila viloyatining Nasro (Nazaret) qishlog‘ida yashovchi, hazrat *Dovud alayhissalom* avlodidan bo‘lgan najjor (duradgor). Unga unashtirib qo‘yilgan Maryamdan, Yahudiya o‘lkasining Bayt-Laxm (Vifleem) shahrida qudratli ilohiy kuch bilan Iyso Masih otasiz tug‘ilgan.

IPATIYA (Gipatiya) (370-415-yillar) – ilm-fan yo‘lida jafu chekkan va xristianlar qo‘lida vahshiyona o‘ldirilgan olim ayol. Uni xristianlar Iskandariya ko‘chalarida sazoyi qilib, so‘ng chavaqlab burda-burda qilib o‘ldirganlar.

ISO Masih - *Qur“onda* tilga olingan payg‘ambarlardan biri. Islomda Muhammad (sav)dan oldingi payg‘ambar sifatida alohida e“zozlanadi. Qur“onda, shuningdek, “*al Masih*” (“*xudo yarlaqagan*”), Ibn Maryam (“*Maryamning o‘g‘li*”), Abdulloh (“*Allohning quli*”), Rasululloh (“*Allohning elchisi*”), *Allohning muqarrabi* (yaqini), “*Haqni so‘zlovchi*”, deb ta“riflanadi. Iso Masihga Injil nozil qilingan. Qur“onga ko‘ra, Iso – Allohning o‘g‘li emas, Xudo ham emas. Iso – Allohning bandasi va bokira qiz Maryamdan mo‘jiza bilan tug‘ilgan. Alloh unga “*Bani Isroil*” qavmini hidoyatga boshlash uchun payg‘ambarlik darajasini iroda etdi. Iso Masih odamlarni o‘z ta“limotiga ergashishlariga da“vat qildi. Yahudiylarni noto‘g‘ri yo‘llardan qaytarib, ularga halol va haromni tushuntira boshladi. O‘zidan keyin *Ahmad* (ya“ni *Muhammad*) nomida bir payg‘ambar bo‘lishi bashoratini ham yetkazdi. *Xristianlikda* Iso Masih “*Iisus Xristos*” nomi bilan yuritilib, xristianlik asoschisi hisoblanadi (“*Xristos*” so‘zi yunoncha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida “*xaloskor*” ma“nosini anglatadi). Xristian cherkovlarining aksariyati uni Xudo-odam sifatida ulug‘laydi. Injilga ko‘ra, Iso xudoning o‘g‘li bo‘lgan, *Vifleem* (hozirgi Beyt Laxm shahri)da duradgor Iosifning xotini Mariyadan tug‘ilgan. Iosif va Mariya go‘dagi bilan podshoh Irod I ta“qibidan qochib, Misrga boradilar, keyin Galileya (Falastin)ga qaytadilar. Iso Masih targ‘ibotchilik faoliyatini boshlab yuboradi. Uni Ioann Krestitel cho‘qintiradi. Iso

atrofida 12 shogird (apostol - havoriy)larni to'playdi. Havoriylardan biri Iso targ'ibot qilayotgan yangi ta'limotni oshkor etib qo'ygach, yahudiylar sudi – sinedrion Iso Masihni o'lim jazosiga hukm qiladi. Rim noibi Pontiy Pilat bu hukmni tasdiqlashi shart edi. Avvaliga Pontiy Pilat bu ishni qilishdan bosh tortgan, ammo ruhoniylar tazyiqi ostida rozilik beradi. Isoni Golgof tog'ida chormix qilib qatl etadilar. Lekin u tirilib o'z shogirdlari oldiga keladi. Xristianlar Isoni tirilib kelishi (“воскресение”)ga ishonadilar. *Fanda* Isoning tarixiyliigi e“tirof etiladi. U I asrning 1-yarmida Falastinning Galileya mintaqasida Iisus (Ieshua) ismi bilan sayyor da“vatchi sifatida faoliyat ko'rsatgan. Isoning targ'iboti fariseylar va esseylar ta“limoti kabi mahdud emas, balki Falastinning jamiyatining barcha tabaqalariga qaratilgandi. Shu boisdan ham keyingi asrlarda grek-rim zaminida Iso ta“limotining tarafdorlari mahalliy tusdagi bu harakatni O'rta dengiz havzasini to'lig'icha qamrab olgan olamshumul dinga aylantirishga erishdilar.

KALIGULA Gay Sezar (Caligula) (milodiy 12-41-yillar) – 37-41-yillarda Rim imperiyasida imperatorlik qilgan hukmdor. Oktavyan Avgustning o'g'li; Yuliy-Klavdiylar sulolasidan. Uning cheklanmagan hokimiyatga va xudo singari izzat-ikrom ko'rsatishga intilishi senat va pretorianlar tomonidan norozilik uyg'otadi. U 41-yilda fitnachilar tomonidan o'ldirilgan.

KARAKALL (Caracalla, Caracallus), haqiqiy ismi **Septimiy Bassian (Septimius Bassianus)**, to'liq imperatorlik ismi **Mark Avreli Antonin (Marcus Aurelius Antoninus)** [188-yil 4-aprel, Lugdunum, Galliya (hozirgi Lion, Fransiya) – 217-yil 8-aprel, Mesopotamiyadagi Karr yaqinida, (hozirgi Xaran, Turkiya)], – Rim imperatori (211-217-yillar). *Severlar sulolasidan*. Imperator Septimiy Severning o'g'li. Otasi Septimiy Sever vafotidan oldin Rim imperiyasini Karakall va uning ukasi Publiy Septimiy Getega qoldiradi. Ammo Karakall bunga norozi bo'lgan va ukasi Geteni o'ldirib, hokimiyatni o'z qo'lga olgan. U davlatni mustahkamlash uchun ba“zi ishlar qilgan. Otasi boshlab ketgan *hammom* – terma binosini qurib bitkazgan. Karakall shimoldagi va sharqdagi saltanat dushmanlari bilan qattiq kurash olib borgan. 215-yilda Mesopotamiyaga bostirib kirgan. Parfiya podshosi Vologiz V rimliklarning talablarini bajaradi va urush to'xtatiladi. Karakall 216-yilda Parfiyaga qarshi yangidan urush e'llon qilgan. 217-yilda Karakallga suiqasd uyushtirilib, o'ldiriladi.

KASSIY (Cassius) (mil. avv. ? - 42) - Qadimgi Rimda Sezarga qarshi qirq to'rtlar fitnasining boshlig'i (Brut bilan birgalikda). Fitnachilar Sezarni o'rab olib, kiyimlari ostiga yashirgan xanjar bilan 23 joyidan chavaqlab o'ldirganlar. Kassiy Brut bilan birgalikda mil. avv. 43-yilda Oktavyan, Antoniy va Lepidlardan iborat uchlar ittifoqi (“Ikkinchi triumvirat”)ga qarshi kurashgan. Mil. avv. 42-yilda Makedoniyadagi Filippa shahri yaqinida Oktavyan-Antoniy qo'shinlari bilan Kassiy-Brut qo'shinlari o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Jangda respublikachilarning qo'shini tor-mor etiladi. Jang vaqtida Brut dushmanlariga asir tushishni istamay o'zini qilich tig'iga tashlab halok bo'ladi. Kassiy esa o'z chodirida o'ldiriladi.

KATA Pliniy – I asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan Rim tarixchisi. Uni qomuschi olim ham deyishgan. Tarixiy mavzuda ko'plab asarlar yozgan. Ammo uning asarlari bizgacha yetib kelmagan.

KATON SENZOR Mark Porsiy, (Marcus Porcius Cato Censorius, Cato Major) (mil. avv. taxm. 234, Tuskul - 149, Rim) – Birinchi nasrnavis lotin yozuvchisi, Rim senatori. Karfagenliklarning ashaddiy dushmani bo'lgan. U mil. avv. 153-yilda Karfagenga kelib iqtisodiy faravonlikni ko'rib hayratga tushgan. Chunki, Karfagen Puni urushlaridan keyin ancha zaiflashib qolgan edi. U o'zining nutqida “*Karfagenni vayron qilish kerak*” degan iborani ko'p ishlatar ekan.

KLAVDIY (Claudius) (mil. avv. 10-54-yillar) – Rim imperatori (41-yildan). Yuliy-Klavdiylar sulolasidan. Bir guruh harbiylar tomonidan taxtga o'tqizilgan. U o'ziga qarshi suyiqasd uyushtirgan fitnachilarni fosh etib, ularning ba“zilarini qatl ettirgan, ba“zilarini o'zga yurtlarga surgun qilgan. U aholi keng qatlamini o'ziga qaratish uchun, kambag'allarga non, don ulashgan va idoralarning ishini birmuncha yaxshilagan. Klavdiy davrida Bosfor, Britaniya, Frakiya, Dunay bo'ylari, shimoliy Afrikadagi Mavritaniya Rimga itoat ettirilgan. U Parfiya bilan muvaffaqiyatsiz urushlar olib borgan. Ammo u ikkinchi xotini tomonidan zaharlab o'ldirilgan.

KLAVDIY Galen (Galenus) (taxm. 130-200) – Qadimgi dunyoning eng mashhur tabiblaridan biri. Pergalida tug'ilib voyaga yetgan. Galen 17 yoshidan boshlab Asklepiod nomidagi tibbiy shifoxona maktabida o'qiydi. U bu yerda tibbiyot ilmini o'rganib, mohir shifokor bo'lib yetishadi. Dastlab u gladiatorlar maktabida, so'ng Rim imperatorlarining saroyida tabiblik qiladi. Galen “*Tabiblik san“ati*”, “*Davo usullari*”, “*Dorilarning tarkibi haqida*”, - degan tibbiy asarlar yozib qoldirgan. Ammo Rimda yong'in bo'lgan yili Galen asarlarining ko'pi yonib ketgan. Galen asarlari o'rta asrlarda ko'p tillarga, shuningdek arab tiliga ham tarjima qilingan. Tabiblar sultoni bobomiz Abu Ali ibn Sino Galen asarlaridan keng foydalangan.

KLEON - mil. avv. 138-132-yillarda Sitsiliya orolida ko'tarilgan eng dahshatli va eng uzoq davom etgan qo'zg'oloniga *Yevn* bilan birgalikda boshchilik qilgan. Qo'zg'olon olti yil davom etib, Rutuliy boshliq Rim qo'shinlari tomonidan katta qiyinchilik bilan bostirilgan. Qo'zg'olon rahbarlaridan Kleon jangda halok bo'lgan, Yevn esa asir olinib zindonda qiynab o'ldirilgan. Kleon va Yevn boshchiligidagi qo'zg'olon Sitsiliyada bo'lib o'tgan eng yirik qo'zg'olonning birinchisi bo'lgan.

KLEOPATRA (mil. avv. 69 Iskandariya - mil. avv. 30-yillar) - Misrning *Ptolemeylar sulolasidan* bo'lgan so'nggi podshohi. *Ptolemei XI* ning qizi. Kleopatra o'z ukasi *Ptolemei XII Dioniska* turmushga chiqib, u bilan birgalikda davlatni idora qila boshlagan (mil. avv. 51-yildan) bo'lsa-da, yakka o'zi taxtga egalik qilish uchun zimdan kurash olib borgan, niyati fosh bo'lgach, Suriyaga surgun qilingan (mil. avv. 48-yil). Ammo Kleopatraning bilimdonligi, aql-zakovatiga maftun bo'lib qolgan *Yuliy Sezar* mil. avv. 47-yilda uni Misrga qaytargan (Kleopatra undan Sezarion ismli o'g'il ko'rgan). Sezar o'ldirilgach, Kleopatra *Mark Antoniyning* ittifoqchisi va ma"shuqasi (mil. avv. 37-yildan xotini) bo'lgan. Mil. avv. 31-yilda *Oktavian Avgust* qo'shinlari Misrni zabt etgach, Antoniy va Kleopatra o'zlarini o'ldirishgan. Naqlga ko'ra, o'sha davrda misrliklar e"tiqodiga asosan abadiy barhayotlikka erishmoq uchun o'zini zaharli ilonga chaqtirgan. Kleopatra timsoli G'arb hamda Sharq adib, shoir, dramaturg, rassom va haykaltaroshlari asarlarida aks etgan, unga bag'ishlab filmlar yaratilgan.

KLODIY (Clodius) (mil. avv. taxm. 93-52-yillar) - Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'olonini (mil. avv. 74-71-yillar) bostirish uchun mil. avv. 73-yilda Rim senati tomonidan yuborilgan sarkarda. Vezuviy tog'ida bo'lgan ayovsiz jang natijasida Spartakchilar Klodiy boshchiligidagi Rim qo'shinini tor-mor etgan va juda ko'p o'lja va qurol-yarog'larni qo'lga tushirganlar. Bu Spartak boshliq qo'zg'olonchilarning dastlabki g'alabasi bo'lgan.

KOMMOD Lutsiy Eliy Avreliy Mark Antonin (Lucius Aelius Aurelius Commodus) (161, Lanuviy - 192, Rim) - Rim imperatori (180-192-yillar). Antoninlar sulolasining so'nggi vakili. 192-yilda fitnachilar tomonidan o'ldirilgan.

KONSTANTIN I Flaviy Valeriy, Buyuk Konstantin (taxm. 285, Naissus - 337, Ankiron) - Rim imperatori (306-337-yillar). Davlat boshqaruvini bosqichma-bosqich markazlashtirib borgan, oldingi diniy e"tiqod - butparastlikni saqlab qolgan holda, xristianlar cherkovini qo'llab-quvvatlab turgan. Konstantin I davridagi muhim voqealardan biri 313-yildagi *Milan edikti* edi. Unga binoan, xristian diniga e"tiqod qiluvchilarga erkinlik berilib, cherkov mulklari qaytarib berildi. 324-330-yillarda Vizantiy shahri o'rnida yangi poytaxt - *Konstantinopolga* asos solgan. Konstantin I davrida uning g'alabalari sharafiga Rimdagi *Zafar darvozasi* qurilgan.

KORNELIY Sels - Italiyada tibbiyot ishlari bilan shug'ullangan mashhur yunonistonlik shifokor. U boshqa bir yunonistonlik olim Asklepiod bilan birgalikda 70 jildlik *"Arteo"* (*"San"at*) nomli asar yozib qoldirgan. Bu asarning 8 jildi tabobat ilmiga bag'ishlangan edi. Korneliy bu to'plamni o'z tajribalari bilan boyitgan. Asklepiod esa o'zidan oldin o'tgan mashhur tabiblarning asarlarini tartibga solgan.

KORNELIY Tasit (Tacitus) - milodiy 54-120-yillar orasida yashagan Rim tarixchisi. U o'zining *"Tarix"* kitobida 68-69-yillardagi fuqarolar urushi va Flaviylar sulolasi zamoni tarixini bayon etgan. Uning *"Yilnomalar"* nomli asarida Avgust o'limi bilan Neron o'limi orasidagi voqealar bayon etilgan.

KRASS (Crassus) Mark Litsiniy (mil. avv. taxm. 115-yil, Rim - mil. av. 53-yil 6 may, Karri) - Rim sarkardasi. *Sulla* tarafdori. *Proskripsiylar* natijasida nihoyatda boyib ketgan va Rimdagi eng badavlat shaxsga aylangan. Bu boylikdan siyosiy maqsadlarda ustamonlik bilan foydalangan. 70 va 55-yillarda konsul etib saylangan. Krass *Sezar* va *Pompey* bilan birga 1-*triumviratga* kirgan (60-yil). Bu uchlik davlatni amalda egallab olgan. Mil. avv. 71-yilda *Spartak qo'zg'olonini* bostirgan. Krass 55-yilda Suriya viloyatini 5 yilga boshqarish huquqini olgan. *Parfyanlar* bilan bo'lgan *Karri jangida* mag'lubiyatga uchrab halok bo'lgan. Krass tarjimai holi *Plutarx* tomonidan bayon etilgan.

LOTIN - Troyadan ko'chib kelgan Eney boshliq troyaliklarni samimiy kutib olgan Lasiya hukmdori. U o'z qizini Eneyga beradi. Lotin vafotidan keyin Lasiya taxtiga Eney o'tiradi.

LUKRETSIY, Tit Lukretsiy Kar (Titus Lucretius Carus) (mil. avv. 99-55-yillar) - Rim shoiri va faylasufi. U *"Buyumlar xislati haqida"* deb atalgan falsafiy kitobida dunyo, odamlar, hayvonlar va narsalarning paydo bo'lishi to'g'risida ko'p ma'lumot yozib qoldirgan. U yunon olimlari Demokrit va Epikurlar izidan borib, *dunyodagi barcha narsalar atom zarralaridan tuzilgan*, - deb ta'kidlaydi. *Odamlar tabiat hodisalaridan qo'rqib xilma-xil xudolarga e'tiqod qilishni vujudga keltirganlar. Odamlar kashf etgan olov, ma'danlar va ulardan yasalgan qurollar, yozuv, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va boshqa narsalar xudolar in'omi emas, balki odamlar mehnatining natijasidir*, - deb yozgan edi. Lukretsiy o'sha zamondagi diniy e'tiqodlarni inson tafakkurini jilovlab turadigan yuganga o'xshatadi. U o'z asarida tabiat, jamiyat va kishilar hayotida sodir bo'ladigan voqealarni sodda, ilmiy tilda tushuntirib berishga harakat qilgan.

LUKUM MARK - Frakiya sarkardasi. mil. avv. 71-yilda Spartak qo'zg'oloni ishtirokchilari Lukoniyada paydo bo'lishi senatni qo'rqitib yuborgan va Mark Lukum boshliq qo'shinlarni Frakiyadan Italiyaga chaqirib olgan. Senat Mark Lukumga mashhur sarkardalar Pompey va Krass bilan birgalikda Spartak qo'zg'olonini bostirishni topshirgan.

LUSIY OPIMIY - Rim konsuli. Demokratik agrar (yer) islohot o'tkazish yo'li bilan dehqonlarning xonavayron bo'lishdan saqlab qolmoqchi bo'lgan Gay Grakx (mil. avv. 153-121) va uning tarafdorlari ko'targan qo'zg'olonni bostirgan.

MAKSIM – Rim imperatori (235-238-yillar). Rim aslzodalari va senat uning ishidan norozi bo‘lganlar. 238-yildagi o‘zaro urushlar davrida halok bo‘lgan.

MANSIN – Karfagen urushining dongdor ishtirokchisi, Ispaniya konsuli. Qadimgi Rimning siyosiy arbobi, xalq tribuni (notig‘i) Tiberiy Grakx uning bosh xazinachisi bo‘lib ishlagan.

MARIYA - Xristianlikda xudo-ona, *Iso Masih*ning onasi. Injilda aytilishicha, Mariya *Iosif*ning xotini bo‘lib, ilohiy homilador bo‘lgan va Isoni tuqqan. Xristianlikda Mariyaga sig‘inish majusiylikdagi xudo-ona, hosildorlik ma“budasi (Isida, Astarta)ga sig‘inish ta“sirida shakllangan. 3-Jahon soborida (431-yilda) Mariya xudoning onasi deb rasman tan olingan. Mariyaga sig‘inish, ayniqsa, katoliklarda keng tarqalgan. Katolitizmda Mariyaning o‘zi ham ilohiy homiladorlik bilan tug‘ilganligi haqida (1854-yil), Mariya vafotidan so‘ng uning jasadi osmonga ko‘tarilib ketganligi haqida (1950-yil) aqidalar qabul qilindi. 1964-yilda papa *Pavel VI* Mariyani *cherkov onasi* deb e“lon qildi. Mariya va uning go‘dagi mavzusi o‘rta asr san“atida katta o‘rin egallaydi. Mariya islom dinida ham ayollar valiyi, homiyi sifatida ilohiylashtirilgan, uning nomi Qur“onda tilga olingan (*Bibi Maryam*).

MESANAT – o‘z zamonasining ma“rifatparvar kishisi, Yuliy Sezarning do‘sti. U o‘z zamonasida yashagan shoir va adiblarga homiylik qilib, ularni qo‘llab-quvvatlagan kishi sifatida mashhurdir.

NERON (Nero) (37-yil 15-dekabr, Antiy – 68-yil 9-iyun, Rim) tug‘ilganidagi to‘liq ismi – **Lutsiy Domisiy Agenobarb (Lucius Domitius Ahenobarbus)**, taxtga o‘tirganidagi ismi – **Neron Klavdiy Sezar Druz Germanik (Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus)** - Rim imperatori (54-68-yillar); *Yuliy-Klavdiy*lar sulolasidan. Rim imperatori Klavdiyning o‘gay o‘g‘li. Bag‘ritosh, takabbur, maishatboz bo‘lgan. 59-yilda Oktaviyga onasini o‘ldirishni, 62-yilda esa xotinini o‘ldirishni buyurgan. 64-yilda Rimning katta qismiga o‘t qo‘ygan, bunda uni qo‘li borligida shubha qilishmasligi uchun Rim xristianlarini ta“qib eta boshlagan. Keyinchalik shaharni tiklash uchun provinsiyalar aholisidan olinadigan soliqlarni keskin oshirgan. Bu Neronga qarshi norozilikni kuchayishiga sabab bo‘lgan. Neron qatag‘on siyosati va aholi mulkini musodara qilish bilan Rim jamiyatining turli qatlamlarini o‘ziga qarshi qilib qo‘ygan. Xalq qo‘zg‘olon ko‘tarishidan xavfsirab, Rimdan qochgan va o‘zini o‘zi o‘ldirgan.

NERVA Mark Koksey (Marcus Cocceius Nerva) (taxm. 30 - 98-yil, yanvar) – Rim imperatori (96-98-yillar). Domisian o‘ldirilgach, imperator deb e“lon qilingan. Antoninlar sulolasi asoschisi.

NUMITOR – Lasiya podshosi Eneyning avlodlaridan biri. U ukasi Amuliy tomonidan taxtdan ag‘darilib tashlangan.

OVIDIY – mil. avv. I asrda yashagan atoqli Rim shoiri. U *“Qahramon ayollar”*, *“Ishq san‘ati”*, *“Dardalamlar”* va *“Pontdan maktublar”* degan asarlar yozgan. U o‘zining bu asarlarida Avgust davridagi aslzodalar turmushini qattiq tanqid ostiga oladi. Ovidiy o‘zining boshqa asarlarida o‘sha davr tuzumidan noroziligini, o‘z qayg‘u-alamini va mehnatkashlarning og‘ir turmushini bayon etgan. Shu tufayli imperator g‘azabiga uchrab Qora dengizning g‘arbiy sohilidagi Tomi shaharchasiga surgun qilingan. U o‘zga yurtlarda sarson-sargardon bo‘lib yurishga majbur bo‘lgan.

PERSEY (mil. avv. 213-168-yillar) – Makedoniyaning so‘nggi hukmdori (179-168-yillar). Persey Makedoniyadagi kuchlarni birlashtirib, rimliklarga qarshi kurash boshlagan. Mil. avv. 168-yilda Persey qo‘shinlari bilan rimliklar o‘rtasida qattiq jang bo‘lib, makedoniyaliklar yengilganlar. Persey rimliklar qo‘liga asir tushib halok bo‘lgan.

PIRR (mil. avv. 319-273-yillar) - Epir podshosi (mil. avv. 307-302 va 296-273). Terent hukmdorlari yordam so‘rab murojaati bilan Terent shahri tomon turib, Rim bilan kurashgan. Mil. avv. 280-yili o‘zining saralangan otliq askarlari va jangovar fillaridan iborat katta qo‘shinlari bilan Terebtga yordamga kelgan va *Gerakliya yaqinida* bo‘lgan jangda PIRR qo‘shini rimliklarni tor-mor etib, samnitlar yurti va Kampaniya orqali Rim ostonalarigacha yetib borgan. PIRR Italiyadagi yunon shaharlari mustaqil bo‘lishi kerakligi haqida rimliklarga sulh taklif qilgan. Ammo Rim senati bu taklifni rad etgan. Mil. avv. 279-yil PIRR qo‘shinlari *Auskul shahri yaqinidagi* dahshatli jangda Rim qo‘shinlarini tor-mor etgan. Bu jangda PIRR o‘zining juda ko‘p janchilaridan ajragan. Shunda PIRR: *“Agar biz rimliklar ustidan yana bir mana shunday g‘alaba qilsak, butunlay halok bo‘lar ekanmiz”*, - degan ekan. Shundan so‘ng PIRR Sitsiliya karfagenliklar bilan urush olib borgan. Mil. avv. 275-yili PIRR Italiyaga qaytib kelib, o‘zining otliq suvoriylari va jangovar fillarni Rim qo‘shinlari ustiga tashlagan. Rim askarlari fillarning oyoqlari ostiga o‘tkir mix qoqilgan taxtachalar tashlab olovli kamon “qlari va nayzalar bilan fil mingan jangchilarga hujum qilganlar. Jangda PIRR askarlari mag‘lubiyatga uchrab Yunonistonga jo‘nab ketgan. PIRR esa mil. avv. 272-yil Makedoniya taxti uchun olib borilgan janglar vaqtida halok bo‘lgan.

POMPEY Gney (Gnaeus Pompeius Magnus) (mil. avv. 106-48) - Rim sarkardasi va siyosat arbobi. Dastlab, *Sulla* tarafdori bo‘lgan. Mil. avv. 70, 55 (Krass bilan birgalikda) va 52-yillarda *konsul* bo‘lgan. *Spartak* qo‘zg‘olonini bostirgan. 66-yildan Mitridat VI Evpatorga qarshi urushda Rim qo‘shiniga qo‘mondonlik qilgan va g‘alabaga erishgan. Mil. avv. 60-yilda senatga qarshi kurash uchun Krass va Sezar bilan bitim tuzgan (*1-triumvirat*). Triumvirat bo‘linishidan keyin Sezarga qarshi kurashgan. Mil. avv. 48-yilda Dirraxiy

(Epir) yaqinida uni yengadi, lekin Farsal (Fessaliya) yaqinida Sezardan magʻlubiyatga uchrab, Misrga qochadi. U yerda shoh Ptolemey XIII Dionis buyrugʻiga koʻra oʻldirilgan.

POMPEY Sekst (Pompeius) (mil. avv. taxm. 75-35-yillar) – rimlik mashhur sarkarda Pompey Gneyning oʻgʻli. Sitsiliya, Sardiniya va Korsikada uning orol davlati boʻlgan. Rim imperatori Oktavyan Avgust hukmronligi davrida uning oroldagi davlati Rimga qoʻshib olingan.

PONTIY Pilat (Pontius Pilatus) – ruhoniylar tazyiqi ostida Iso Masihni Golgof togʻiga chormix qilib xochga tortishni buyurgan Rim noibi.

PROB (Probus) (232-282-yillar) – Rim imperatori (276-282-yillar). Prob Rim saltanatining chegaralarini mudofaa qilishda jonbozlik koʻrsatgan, qoʻshinda qattiq intizom oʻrnatishga harakat qilgan. Ammo uning faoliyatidan norozi boʻlgan harbiylar 282-yilda oʻldirganlar.

PUBLIY KORNELIY SSION – Rimning mashhur sarkardasi. U mil. avv. 133-yilda Ispaniyani qamal qilib, tashqi aloqalardan mahrum etgan. U boshliq Rim askarlari shaharliklarni holdan toydirib, shaharga bostirib kirganlar va uni ishgʻol qilganlar. Rimliklar avval shaharni talaganlar, soʻng vayron qilib oʻt qoʻyganlar. Numansiyaga qarashli yerlarni rimliklarga boʻlib berganlar. Ispan aholisining katta qismi qul qilib sotib yuborilgan. Shunday qilib, Publiy Korneliy Ssisionning Ispaniyani bosib olishi Rim davlatining chegaralarini Atlantikaning sharqiy sohillarigacha kengaytirgan. Shu davrda Rim Yevropadagi va jahondagi eng yirik va kuchli quldorlik davlatiga aylangan.

PUBLIY KRASS - mil. avv. 132-130-yillarda Pergamda koʻtarilgan *Arsitak qoʻzgʻolonini* bostirgan Rim konsuli.

PUBLIY SEPTIMIY GETE – Rim imperatori Septimiy Severning oʻgʻli. Otasi Septimiy Sever vafotidan oldin Rim imperiyasini Gete va uning akasi Karakallga qoldiradi. Ammo Karakall bunga norozi boʻlgan va ukasi Geteni oʻldirib, hokimiyatni oʻz qoʻliga olgan.

REM - Rim rivoyatiga koʻra, Rimning birinchi podshosi boʻlgan Romulning egizak ukasi. Kohin ayol *Reya Silviya* va urush xudosi *Mars*ning nikohidan tugʻilgan. Afsonada aytilishicha, Rem shahar barpo qilish va unga hokim boʻlish masalasida akasi Romul bilan janjallashib qolgan va janjal vaqtida akasi tomonidan oʻldirilgan.

ROMUL (Romulus) – Rim rivoyatiga koʻra, Rim shahri asoschisi va 1-podshosi (mil. av. 754/753 - 717/716). Afsonaga binoan, kohin ayol *Reya Silviya* va urush xudosi *Mars* nikohidan tugʻilgan Romul va uning egizak ukasi Remni ona boʻri emizib, choʻpon tarbiya qilgan. Egizaklar katta boʻlishgach, shahar barpo qilish va unga kim hokim boʻlish masalasida janjallashib qoladilar. Janjal vaqtida Romul Remni oʻldirib, taxtni egallaydi. Romul oʻzlarini choʻpon topib olgan joy yaqinidagi tepalikda shahar barpo etadi. Shaharga *Rim* (lotincha *Roma*) deb nom qoʻyadi va unga podsholik qiladi. U oʻz hukmronligi davrida Rim senatini taʼsis etgan va aholini tabaqalarga - *kuriyalarga* boʻlgan, qoʻshin tashkil etgan, Rim fuqarolarini *patritsiylarga* va *plebeylarga* ajratgan.

ROMUL Avgustul (Romulus Augustulus) – Gʻarbiy Rim imperiyasining soʻnggi hukmdori (475-476-yillar). 476-yilda german yollanma askarlari sardori *Odoakr* tomonidan taxtdan agʻdarilgan. U taxtdan ketishi bilan 81 yil yashagan Gʻarbiy Rim imperiyasi (395-476-yillar) ham qulagan.

SEPTIMIY SEVER (Septimius Severus) toʻliq ismi **Lusiy Septimiy Sever Pertinaks** (Lucius Septimius Severus Pertinax) [146-yil, Leptis-Magna, Tripolitaniya, hozirgi Liviya – 211-yil fevral, Eborakum, Britaniya] – Rim imperatori (193-yildan). Severlar sulolasining asoschisi. Shimoliy Afrikaning Ulugʻ Leptis shahridan boʻlgan. U keng maʼlumotli kishi boʻlib, gʻayratli lashkarboshi va mohir davlat arbobi boʻlgan. U taxtga oʻtirgach, qoʻshinni Frakiya, Reyn va Dunay boʻyi qabilalaridan tuzilgan jangchilar bilan toʻldirgan. Viloyatlardan kelgan quldorlar, aslzodalar Rim qoʻshini va idoralarida oily lavozimlarni egallaganlar. Septimiy Sever davlat boshqaruvi, qoʻshin va boshqa sohalarda islohot oʻtkazgan. U Britaniyaga bostirib kirib, uning janubiy viloyatlarini bosib oladi. Ammo Britaniyani bosib olishga ulgurmay, 211-yilda oʻz ajali bilan vafot etgan.

SEZAR Gay Yuliy (mil. avv. 102 yoki 100-44-yillar) - Rim diktatori (49, 48-46, 45; 44-yildan umrbod), sarkarda, yozuvchi. Siyosiy faoliyatini demokratik guruh tarafdori sifatida boshlab, harbiy tribun (73-yil), edil (65-yil), pretor (62-yil) lavozimlarida xizmat qilgan. Konsullikka intilib, 60-yili *Pompey* va *Krass* bilan ittifoq tuzgan (1-triumvirat). 59-yilda Konsul, soʻngra Galliya noibi boʻlgan. 58-51-yillarda butun Alp orti Galliyasini Rimga boʻysundirgan. *Krass* vafotidan keyin 48-yilda armiyaga tayanib, yakka hokimlik uchun kurash boshlagan. *Pompey* va uning tarafdorlarini 49-45-yillarda tor-mor qilib, hokimiyat tepasiga chiqqan. Oʻz qoʻlida respublikaning eng muhim lavozimlarini (diktator, konsul va b.) jamlab, amalda rasmiy monarx boʻlgan. Rim aslzodalari va senatorlarning bir qismi uning yakka hokimligidan norozi boʻlib, respublika tarafdori edilar. Shuning uchun mil. avv. 44-yilda Sezar Yupiter bayrami kuni senat majlisida Kassiy va Brut boshliq respublikachilar fitnasi natijasida oʻldirilgan. «*Galliya urushi haqida xotiralar*» va «*Grajdanlar urushi haqida xotiralar*» asarlari muallifi. Oʻz nomi bilan yuritiladigan *Yuliy kalendarini* isloh etgan.

SILVIYA - Eney shohining avlodlaridan biri bo'lgan Numitorning qizi. Silviya bilan xudo Mars nikohidan ikki o'g'il - Romul va Remlar tug'iladi.

SIMON - 132-135-yillarda Quddusda bo'lgan yahudiylar qo'zg'olonining rahbari. Rim imperatori *Adrian* (117-138-yillar) qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostirgan. Aholining ko'pchiligi qul qilib sotib yuborilgan. Quddus rimliklarga qaram bo'lib qolgan.

SPARTAK (*Spartacus*) (? – mil. avv. 71-yil) – Qadimgi Rimda ko'tarilgan qullarning yirik qo'zg'oloni (*Spartak* qo'zg'oloni mil. avv. 74 (yoxud 73) - 71-yil) rahbari. Frakiyalik shohlar xonadoniga mansub bo'lgan. Rimliklarga asir tushib, qul qilib sotib yuborilgan va Kapuyadagi gladiatorlar qamoq-maktabiga olingan. Spartak asirga tushgan jangchilarga “*teatrda hayotni xavf ostiga qo'ygandan ko'ra, bu yerdan qochib ketish yaxshiroq*” deb aytgan. U mil. avv. 73 (yoki 74)-yilda qamoq-maktab gladiatorlari bilan qochib ketgan va Vezuviy tog'iga borib yashiringan. Shu asnoda Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni boshlanadi. Qo'zg'olon dastlab Janubiy Italiyani qamrab olgan va keyinchalik butun Italiyaga yoyilgan. Qo'zg'olonchilar qo'shini taxminan 70 ming kishini tashkil etgan. Mil. avv. 71-yilda Spartak *Krass* boshchiligidagi Rim qo'shini tomonidan mag'lubiyatga uchraydi va jangda halok bo'ladi.

SSIPION (mil. avv. 235-183-yillar) - *Ikkinchi Puni urushida* Gannibal qo'shinini Zama yonida mil. avv. 202-yilda mag'lubiyatga uchratgan rimlik sarkarda.

STILIXON - 402-yilda gotlarning Italiyaga uyushtirgan birinchi hujumini qaytargan vandal sarkardasi. Ammo tez orada Stilixon o'ldirilgan.

TARKVINIY (*Tarquinius Superbus*) – Rim rivoyatlariga ko'ra, Qadimgi Rimning so'nggi podshosi (mil. avv. 534/533-510/509-yillar); laqabi “*Mag'zur*”. Rim hukmdori *Serviy Tulliyni* o'ldirib, hokimiyatni egallagan. Bundan xabar topgan aholi qo'zg'olon ko'tarib, Tarkviniyni shahardan quvib chiqargan.

TERENSIY VARRON - Rim konsuli. Ikkinchi Puni urushi davrida sodir bo'lgan Kanna jangi (mil. avv. 216-yil)da Gannibal qo'shinlari tomonidan tor-mor qilingan. U omon qolgan qo'shin bilan Rimga qaytgan.

TETRIK – Galliya hokimi. U Galliyada ko'tarilgan bagaudlar harakatining kengayib ketishidan qo'rqib Rim imperatori *Avrelian* (270-275-yillar)ga itoat etgan.

TIBERIY (*Tiberius*) (mil. avv. 42- mil. 37) – Rim imperatori (14-yildan). *Yuliyar-Klavdiylar* sulolasidan. Avgustning o'gay o'g'li. Pretorianlarga tayanib avtokratik siyosat yurgizgan. Proviinsiya (mustamlaka shahar)lardagi soliq tizimini tartibga solishga harakat qilib, o'z mansabini suiste“mol qilgan noiblar va olib-sotarlarni ta“qib ostiga olgan, jamoat binolari qurilishi va turli tomoshalarga sarflanadigan mablag'larni, shuningdek, plebeylarga tarqatiladigan pul va g'allani qisqartirgan. Aholi jon boshiga solinadigan soliqlarni oshirgan. Bunga javoban Shimoliy Afrika, Galliya, Frakiya va Italiyaning ko'p joylarida qo'zg'olonlar bo'lgan, Tiberiy ularning barchasini shafqatsizlik bilan bostirgan. Tiberiy hukmronligi davrida imperiyaning moliyaviy ahvolini yaxshilanishiga erishgan.

TIBERIY GRAKX (*Tiberius Gracchus*) (mil. avv. 162 – Rim - 133) – Qadimgi Rimning siyosiy arbobi, xalq tribuni (notig'i). Plebeylar naslidan. U Karfagen urushining dongdor ishtirokchisi, Ispaniyaning konsuli Mansining bosh xazinachisi bo'lib ishlagan. U Rimda katta hurmatga ega shaxs edi. U chet eldan qaytib kelgach, mil. avv. 133-yili *xalq tribuni* lavozimiga saylangan. U jamoat yerlarini ijaraga olish huquqini cheklashni zarur deb hisoblagan. Tiberiy yer to'g'risida yangi qonun loyihasini taklif etgan. Bu qonun loyihasiga ko'ra, har bir erkin dehqon 500 yuger, ikkita o'g'li uchun 250 yugerdan yana 500 yuger, bir oila jami bir ming yuger yer ijaraga olishi mumkin deb hisoblangan. Tiberiy katta yer egalariining ortiqcha yerlarini davlat hisobiga o'tkazib, uni eng kambag'al dehqonlarga bo'lib berishni taklif etgan. Islohotga ko'ra bu yerlarni sotish ma'n etilgan bo'lib, ular dehqon bolalariga meros bo'lib o'tardi. Tiberiy o'z loyihasini xalq majlisida tasdiqlatib olgan. Ammo senat Tiberiy loyihasini rad etgan. Tiberiy o'z loyihasini o'tkazish va amalga oshirish uchun sabot bilan kurashgan. Senatorlar Tiberiy nutq so'zlayotgan xalq majlisiga kelib unga hujum qilganlar. Ular Tiberiy va uning sheriklaridan 300 kishini so'yil tayoqlar bilan bilan urib o'ldirib, jasadlarini Tibr daryosiga tashlab yuborganlar. Kambag'allarning jonkuyari Tiberiy kaltaklab o'ldirilganda endigina 29 yoshga to'lgan edi.

TIT FLAVIY VESPASIAN (*Titus Flavius Vespasianus*) (39-81-yillar) – Rim imperatori (79-81-yillar); Flaviylar sulolasidan. Vespasianning o'g'li va vorisi. 73-79-yillarda Vespasianning taxtdoshi sifatida senatdagi aristokratlar oppozitsiyasi bilan kurash olib borgan. Imperator bo'lgach, senat bilan kelishib hokimiyatni boshqargan. 80-yilda Rimda sodir bo'lgan o'lat va yong'in, 79-yil 24-avgustda Vezuviy vulqonining otilishi (uning natijasida Pompey, Gerkulanum va Staviy shaharlari yo'q bo'lgan) oqibatlarini tugatish hamda turli maqsadlar uchun tarqatiladigan sovg'alar, tomoshalar va jamoat binolari qurilishi (Kolizey, Termalar qurilishi tugallangan va b.) uchun katta mablag' sarflagan.

TIT LIVIY – Avgust davrining (mil. avv. 44- mil. 14) mashhur tarixchilaridan biri. U 142 jilddan iborat “*Rimning ta'sis qilingandan keyingi tarixi*” nomli asarini yaratgan.

TRAYAN (*Traianus*) (53-117-yillar) - Rim imperatori (98-yildan). *Antoniylar* sulolasidan. U senat bilan bamaslahat ish olib borib mamlakatda osoyishtalik o'rnatadi. 101-yilda Trayan Dakiya shohi Desebal bilan

urush olib borib, uni mag'lubiyatga uchratadi. Trayan Desebal bilan sulh tuzib Dakiyaning ba"zi joylariga Rim qo'shinlarini joylashtiradi. Ammo Desebal sulhga xiyonat qilib Rim qo'shinlari joylashgan istehkomlarga hujum qiladi. 106-107-yillarda Trayan qo'shinlari Dakiyani qaytadan istilo qiladi. Trayan Dakiyada yangi manzilgohlar ochib, u yerga Italiyadan odamlarni ko'chirgan va harbiy istehkomlarni mustahkamlagan. Trayan Dakiyadagi g'alabasiga ba"qishlab Rimda baland minora qurdiradi. 114-yili Trayan dastlab Armanistonni bosib olib, 115-yilda esa Mesopotamiyaga qo'shin tortadi. Rim oq"shinlari Parfiya poytaxti Ktesifonni egallab, Mesopotamiyani Rimga qo'shib oladilar. Keyinchalik *Adrian* davrida Armaniston va Mesopotamiya imperiyadan ajrab chiqqanlar. 116-117-yillarda Sharqiy viloyatlarda Rim zulmiga qarshi qo'zg'olon boshlanadi. Parfiyaliklar qo'zg'olonchilar bilan birlashib rimliklarni mag'lubiyatga uchratadilar. Bu mag'lubiyat Trayanni Italiyaga qaytishga majbur etadi. Trayan Rimga qaytayotib, 117-yilda Kichik Osiyoning Kilikiya viloyatida kasallanib o'ladi. Troyan davrida Rim va (Trayan forumi, Trayan ustuni va b.) provinsiyalarda (yo'llar, ko'priklar, kanallar) faol qurilish ishlari olib borilgan.

VALENTIN – Rim imperatori. 378-yilda uning qo'shini Adrionopol shahri yaqinida gotlar bilan jang qilgan. Jangda gotlar g'olib chiqib, imperator Valentin va uning sarkardalari halok bo'lgan.

VALERIAN (Valerianus), to'liq ismi **Publiy Lisiniy Avreliy Valerian** (Publius Aurelius Licinius Valerianus) (taxm. 193-260-yillar) – Rim imperatori (253-yildan); hokimiyatni o'g'li Gallilen (253-268) bilan boshqargan. U Sosoniylar hukmdori Shopur I qo'shinlaridan Edessa yonidagi jangda mag'lubiyatga uchragan va asirga tushgan.

VERGILIY (Vergilius) Maron Publiy (mil. avv. 70-19-yillar) – Avgust saroyida ijod qilgan Rim shoiri. U dehqonchilik to'g'risida "*Georgiklar*" nomli she"riy doston yaratgan. Uning Gomer dostonlari mavzusida yozgan asarlaridan biri "*Eneyda*"dir. U bu doston ustida o'n yil ishlab, yozib tugatmay vafot etgan. Dostonda Troyadagi fojia va shaharning afsonaviy himoyachilaridan biri Eney va uning otasi haqida hikoya qilinadi.

VESPASIAN (Vespasianus), [9, Reate (Rim yaqinidagi hozirgi Rieti) – 79-yil 24-iyun] – Rim imperatori (69-79-yillar); to'liq ismi *Tit Flaviy Sabin Vespasian* (Titus Flavius Sabinus Vespasianus). Rim imperiyasining sharqiy viloyatlari aslzodalari tomonidan imperator etib saylangan. U senatga tayanib, saltanatni biroz mustahkamlashga muvaffaq bo'lgan. Vespasian Parfiya bilan munosabatni yaxshilagan. Vespasian vafot etgach o'g'li Tit Flaviy imperator deb e"lon qilingan.

VIRIAT (Viriathus) (mil. avv. ?-139-yi) - mil. avv. 150-yili Periney yarim orolining g'arbidagi Luzitaniya viloyatida rimliklarga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olon rahbari. Qo'zg'olon 9 yildan ortiq davom etib, luzitanlar rimliklarni ko'p marta mag'lubiyatga uchratganlar. Qo'zg'olonni kuch bilan bostira olmagan rimliklar Viriatni *Luzitaniya podshosi* deb e"lon qiladi. Rimliklar xoinlik yo'liga o'tib Variatni o'ldirish payiga tushganlar. Katta boylik evaziga sotilgan xoinlar mil. avv. 139-yilda Viriatni chodirda uxlab yotgan vaqtida o'ldirganlar.

YEVN - mil. avv. 138-132-yillarda Sitsiliya orolida ko'tarilgan eng dahshatli va eng uzoq davom etgan qo'zg'olonga *Kleon* bilan birgalikda boshchilik qilgan. Qo'zg'olon olti yil davom etib, Rutuliy boshliq Rim qo'shinlari tomonidan katta qiyinchilik bilan bostirilgan. Qo'zg'olon rahbarlaridan Kleon jangda halok bo'lgan, Yevn esa asir olinib zindonda qiynab o'ldirilgan. Yevn va Kleon boshchiligidagi qo'zg'olon Sitsiliyada bo'lib o'tgan eng yirik qo'zg'olonning birinchisi bo'lgan.

YULIAN OTSTUPNIK (Julianus Apostata) (331-363-yillar) - Rim imperatori (361-yildan). Sosoniylar davlati bilan bo'lgan 363-yildagi jangda halok bo'lgan.

Atamalar va tushunchalar

AKVEDUKLAR - Qadimgi Rimda vodoprovod quvurlarini jarlar, daralar va vodiylardan o'tkazish uchun qurilgan yuqori qismidan anhorlar o'tkazilgan ko'priklar.

ALTAR - Qadimgi Rim ibodatxonalari joylashgan qurbonlik baxshida etiladigan ko'tarma joy.

AMFITEATR (yunoncha **amphitheatron - ikki tomonlama tomosha**) - Qadimgi Yunon va Rim ommaviy tomoshalar, teatr spektakllari ko'rsatiladigan mahobatli bino. Amfiteatr - o'rtasidagi maydoni ellips shaklidagi ulkan inshoot; uning tomoshabinlar uchun mo'ljallangan qator-qator o'rindiqlari pastdan yuqoriga zina shaklida ko'tarilib boradi. Amfiteatrda arklar, ustunlar va ular orasida gumbazli galereyalar bo'lgan. Mil. avv. 70-yillarda qurilgan *Pompey* amfiteatriga 15 ming tomoshabin joylashgan. Milodiy 125-yilda qurilgan Rim (Kolizey) amfiteatriga esa 50 ming kishi siqqan.

ANTONINLAR SULOLASI – Rim imperatorlari sulolasi (96-192); sulolaning asoschisi imperator Nerva (96-98). Nerva, Trayan (98-117), Adrian (117-138), Antonin Piy (138-161), Mark Avreliy (161-180), Lutsiy Ver (161-169), Ovidiy Kasiy (175), Kommod (176-192)lar Antoninlar sulolasidan. Antoninlar hukmronligida Italiya tushkunlikka uchradi. Bu davrda qulchilik tanazzulga uchrab, kolonlar mehnatidan keng foydalanildi. Pastki tabaqalarning behad ekspluatatsiya qilinishi viloyatlarda norozilik harakatlarining avj olishiga sabab bo'ladi. Shulardan eng yirigi Bar-Koxba, Bukollar harakatlari edi. Antoninlar davrida

imperiya chegarasiga varvarlar bostirib kira boshladi. Kommod hukmronligi davridan boshlab Antoninlar imperiyasi inqirozga uchraydi.

ARENA (lotincha **arena - qum**) – Qadimgi Rim tomoshaxonalarining amfiteatr o'rtasidagi qum sepilgan aylana maydoni. Sport o'yinlari, gladiatorlar urushi, o'limga mahkum etilganlarning yovvoyi hayvonlar bilan jang tomoshasi uchun mo'ljallangan.

AVGURLAR - Qadimgi Rimda fol ochuvchi kohinlar. Ular qushlar parvozigina, momaqaldiroq, chaqmoq, muqaddas qushlarga sepilgan donlar, aks-sadoga va hokazolarga qarab fol ochgan. Mabodo alomatlar ko'ngildagidek bo'lmasa, ishlar ma'lum muddatga kechiktirilgan. Biroq mil. avv. I asrga kelib ma'lumotli rimliklar avgurlarning bunday fol ochishlarini masxara qila boshlaganlar va hatto "avgurlarning tabassumi", ya'ni "aldogchining hiringlashi" degan qochiriq gap ham paydo bo'lgan.

AVGUST - mil. avv. 29-yil (yoxud mil. avv. 27-yil)da senat tomomidan Rim imperatori *Oktavyanga* berilgan faxriy unvon. Avgust so'zi "Muqaddas kishi" degan ma'noni anglatadi.

AVRORA - Rim afsonalaridagi tong mabudasi. Avroora pushti rang tanali, pushti rang kiyimda, uzun jingalak sochli va yosh holatda tasvir etiladi. Antik yozuvchilar, rassomlar va haykaltaroshlar Avrooraning xilma-xil obrazini yaratganlar. Yunon afsonalarida Avroora *Eosga* mos keladi.

BAXUS - Qadimgi rimliklarda hosildorlik, uzumchilik, may va hursandchilik xudosi nomlaridan biri yoki Bakx Dionis.

DAKLAR – qadimgi shimoliy frakiy qabilalari, Dunayning shimolidan Karpat tizma tog'lari etaklarigacha yoyilib yashaganlar. *Desebal* (daklar yo'l boshchisi) davrida daklarning mardona qarshilik ko'rsatishlariga qaramay, 89, 101, 106-107-yillarda ular yashayotgan hududlar rimliklar tomonidan bosib olinib Dakiya provinsiyasiga aylantirilgan.

DIANA - Qadimgi rimliklarda ov ma'budasi; yunon mifologiyasida *Diana Artemidaga* to'g'ri keladi.

DIKTATOR - Qadimgi Rimda yuqori lavozimdagi shaxs. Urushda va mamlakat ichida davlat uchun katta xavf tug'ilgan, juda mushkul favqulotda vaziyatlar yuzaga kelgan paytlarda tayinlangan. Diktator ayni bir vaqtda oliy fuqarolik, harbiy va sud hokimiyatiga ega bo'lgan. Qonun chiqaruvchi hokimiyat ham diktatorning qo'lida bo'lgan, u o'ziga qarshi qaratilgan har qanday, hatto qonuniy xatti-harakatlardan ham qo'rqmagan. Diktatorlik lavozimiga avval faqat *patritsiylar*, mil. avv. 356-yildan esa *plebeylar* ham qo'yilgan. Mil. avv. I asrda muddatsiz diktatura ham bo'lgan (masalan *Sulla*, *Sezar* va boshqalarning diktaturasi).

ENEYDA DOSTONI – mashhur Rim shoiri *Vergiliyning* Gomer dostonlari mavzusida yozgan asari. Doston she'riy uslub bilan yozilgan bo'lib, unda qahramonlik, burchga sadoqat va kattalarga hurmat madh etilgan. Dostonda Troyaning yunonlar tomonidan qamal qilinishi va shaharning afsonaviy himoyachilaridan biri ma'budning o'g'li Eney haqida hikoya qilinadi. Afsonaga ko'ra qamal ichida qolgan Troya shahri lovullab yonayotgan edi. Eney yonayotgan shahardan keksayib qolgan otasini yelkasida ko'tarib olib chiqadi. Ular Troyani tark etib, ajoyib va g'aroyib sarguzashtlarni boshidan kechirib Italiyaga kelib qoladilar. Eneyning otasi o'lib ketadi. Eney o'lgan otasi bilan uchrashish uchun marhumlar makoni yer osti podsholigiga tushadi. Bu yerda donishmand otasining arvohi "Sening avlodlaring Rimga asos soladilar va xalqlarning qudratli hokimi bo'ladilar. Ey, rimlik, sen xalqlarni idora qil! Sening san'ating mag'lublarga shafqat-u, mag'rurlarni urush bilan tinchitishdir" – deb bashorat qiladi. Dostonda Vulqon xudosi Eney uchun ajoyib qalqon yasab beradi. Qalqonda Rim tarixida bo'ladigan voqealar, Yuli Sezarning kelib chiqishi va Oktavyan Avgustning tantanalari ko'rsatiladi. Eney yana qalqonda o'zining bo'lg'usi avlodlarini ham ko'radi. Ular orasida Yuliy Sezar va Avgust ham bor edi. Doston qahramoni Eney Rim patritsiylaridan Yuliy urug'ining afsonaviy asoschisi bo'lib, Yuliy Sezar ham o'sha urug'dan chiqqan deb ko'rsatilgan.

ETRUSKLAR – mil. avv. I mingyillikda Apennin yarim orolining shimoli-g'arbidagi *Etruriya* (hozirgi Toskana) viloyatida yashagan qadimgi qabila. O'zlarini *rasenlar* deb atagan etrusklar Rim sivilizatsiyasidan ilgariyoq yuksak sivilizatsiya bunyod etganlar. Mil. avv. VII asrda etrusklarning o'z yozuvlari bo'lgan (yunonlardan o'zlashtirilgan). Yunonlar etrusklarni *tirrenlar* (yoki *tirsenlar*) deb atashgan va ularni Sharqdan kelgan xalq deb hisoblashgan; Gerodotning fikricha, etrusklar Lidiyadan kelgan; etrusklarni shimoldan kelgan degan fikrlar ham mavjud. Etrusklar yodgorliklaridagi yozuvlarning deyarli o'rganilmaganligi tufayli ularning kelib chiqqan joyi hozirgacha to'la aniqlanmagan. Etrusklar dengizchi va savdogar bo'lishgan, ularning madaniyati yunonlar madaniyati ta'sirida ancha yuksalgan. Mil. avv. VII asr oxirida etrusklarning 12 ta shahar (*Veyi*, *Sere*, *Tarkviniya*, *Volsiniya* va boshqalar) ittifoqi italiyaning yirik siyosiy federatsiyasi hisoblangan. U shimoliy Italiyaga ham keng ta'sir ko'rsatgan. Etrusklarning Tarkviniylar urug'idan chiqqan podsholari Rimni egallagan. Biroq etrusklar mil. avv. III asrda Rimga bo'ysundirildi. Ular Qadimgi Italiyaning madaniy taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Rimliklar etrusklarning siyosatdagi, armiya tuzulishi, uni qurollantirishdagi an'analarini qabul qilganlar.

FLAVIYLAR SULOLASI – Rim imperatorlari sulolasi (69-96-yillar). Flaviylarga Vespasian (69-79), Tit (79-81), Domisian (81-96) mansub bo'lgan. Flaviylar Rim va lotin fuqaroligi huquqini viloyatlar aholisiga keng miqyosda berish siyosatini olib borganlar, viloyatlik zodagonlarni Senatga qabul qilganlar.

FORTUNA - qadimgi rimliklar dinida taqdir ilohasi. Fortunani ko‘pincha taqdirilar peshvozi sifatida gohida rul bilan, ba‘zan esa taqdir qo‘nimsizligi ramzi sifatidagi shar bilan birga tasvirlangan.

FORUM - Qadimgi Rimda yig‘ilish joyi va bozor maydoni bo‘lib xizmat qilgan shahar markazi.

FRESKA - ho‘l suvoqqa chizilgan rasm.

FURIYALAR - Qadimgi Rimning qasos va intiqom ilohalari. Ular qasoskor ayollar siymosida tasvirlangan.

GLADIATORLAR - Qadimgi Rimda maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan, o‘zaro yoki yovvoyi hayvonlar bilan kurashishga majbur qilingan baquvvat, jasur qullar, harbiy asirlar. Gladiatori so‘zi o‘zbek tilida shamshirdor, nayzabardor va qilich tutgan degan ma‘nolarni bildiradi. Bu so‘zning tub ma‘nosi gladus - *shamshir, qilich* demakdir. Gladiatorialar Rim va Kapuya shaharlarida joylashgan maxsus maktablarda jang qilishga o‘rgatilgan. Rimda birinchi gladiatorialar jangi mil. avv. 264-yilda bo‘lgan. Ular dubulg‘a, zirhli kiyim, qalqon va boshqa kiyimlar kiyib, qilich, nayza, tayoq va xanjarlar bilan qurollanib arenaga chiqqanlar. Arenada gladiatorialarning yakkama-yakka olishuvlari, alohida guruhlarining janglari ko‘rsatilgan. Gladiatorialar jangi juda shiddatli va ayovsiz o‘tgan va bu zodagonlarning ko‘ngil ochish tomoshasiga aylangan. Jangda yengilib tirik qolgan gladiatorialning taqdiri tomoshabinlar ixtiyoriga havola qilingan. Agar tomoshabinlar qo‘llarini baland ko‘tarsalar yengilgan gladiatorial omon qolgan. Basharti odamlar qo‘llarini biroz ko‘tarib bosh barmoqlarini pastga qaratsalar g‘olib gladiatorial mag‘lubni qilich, nayza yoki xanjar sanchib o‘ldirgan. G‘olib qamoq-maktabga qaytib keyingi tomoshalar uchun mashq qilishga kirishgan. Jangda o‘lgan gladiatorialarni ilgak bilan sudrab tashqariga olib chiqib ko‘mib yuborganlar. Mayib bo‘lib qolganlarning taqdiri bilan hech kim qiziqmagan. Bunday azob-uqubatlarga chiday olmagan gladiatorialar bir necha bor quldorlarga qarshi bosh ko‘targanlar. Gladiatorial *Spartak* rahbarligidagi qo‘zg‘olon (*Spartak qo‘zg‘oloni*) ana shular jumlasidandir. Gladiatorialar jangi V asrdan e‘tiboran barham topgan.

GOTLAR - milodning boshlarida yashagan sharqiy german qabilalaridan biri. Tarixchi *Jordan* (VI asr) asarida gotlarning asl vatani Skandinaviya bo‘lib, keyinchalik Boltiq dengizi bo‘ylari, Vislaning quyi oqimidagi yashaganligi ko‘rsatilgan. II asr oxirida janubiy-sharqqa siljib, III asr boshlarida Shimoliy Qora dengiz bo‘ylarida o‘rnashib qolishgan bu yerda ular yerli skif va sarmat qabilalari bilan aralashganlar. 238-yildan boshlab gotlar boshqa qabilalar bilan ittifoq tuzib, Rim imperiyasi, Bolqon, Kichik Osiyo yarimorollariga harbiy yurishlar uyushtirishgan, 271-yilda germanlar Rim imperiyasining Dakiya viloyatini bosib oladi. Qora dengiz bo‘yidagi va Rim imperiyasidagi shaharlarning rivojlangan madaniyati gotlar madaniyatining o‘rishiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Gotlar shu davrda vestgotlar (hozirgi Moldova va Ruminiyaning sharqiy tomonlaridagi yerlarda yashaydigan) ostgotlar (Shimoliy Qora dengiz bo‘yi, Dnestrning sharqiy tomonlarida yashovchi) guruhlariga bo‘lingan. IV asr o‘rtalarida vestgotlar orasida xristianlik tarqala boshladi. IV asrning 70-yillarida gular gotlarning yerlariga hujum qilishib, 375-yilda vestgot, ostgot hamda ularga qo‘shni dasht qabilalari ittifoqini tor-mor etishadi. Shundan so‘ng vestgot va ostgotlarning tarixi alohida-alohida izdan ketadi.

GRAMMATIKLAR - Qadimgi Rimda mil. avv. II asrning 60-yillarida vujudga kelgan o‘rta maktablar. Milodiy I asrga kelib qizlar uchun ham grammatik maktablar tashkil topgan.

IMPERATOR (lotincha **imperator** - **hukmdor**) - Qadimgi Rimda dastlab janglarda g‘alaba qozongan lashkarboshilar (masalan, Y.Sezar, O.Avgust)ga berilgan. Rimda respublika tartibi tugatilib, monarxiya o‘rnatilgach, davlat tepasiga kelgan har bir merosxo‘r imperator deb atalgan.

IMPERIYA - imperator boshqargan monarxiya davlatining nomi. Antik davrda Rim imperiyasi, o‘rta asrlarda Muqaddas Rim imperiyasi yirik monarxiya davlatlari Imperiyaga misol bo‘la oladi.

ITALIYA - Qadimgi yunonlar tomonidan Apennin yarimoroliga nisbatan aytilgan nom. Italiya so‘zini yunonchadan tarjima qilganda *“Buzoqlar mamlakati”* degan ma‘noni bildiradi.

ITALIYLAR - Apennin yarimoroli (Qadimgi Rim)da yashagan qabilalarning umumiy nomi.

KANDIDA - Qadimgi Rimda konsullikka saylanishga nomzodini qo‘ygan odamning oq-harir libosi.

KANNA JANGI - mil. avv. 216-yilda Gannibal qo‘shinlari Janubiy Italiyadagi Kanna qishlog‘iga kirib kelganda uning ixtiyorida 40 ming piyoda va 10 ming otliq jangchisi bor edi. Rimliklar Gannibalga qarshi 80 ming piyoda va 6 mingdan iborat otliq qo‘shin yuboradilar. Jang maydoni qilib Apuliyaning Kanna qishlog‘i yaqinidan oqib o‘tadigan *Aufid daryosining* etagi tanlagan. Gannibal o‘z qo‘shini juda ustalik bilan joylashtirgan. U piyoda qismlarni yarim oysimon shaklda joylashtirib, qabarib turgan tomonni dushman tarafga qaratadi. Shaklning markaziga ishonchsizroq kelt va iberiy qismlarini joylashtiradi. Uning ikki tomoniga esa kafagenliklardan iborat otliq va piyoda askarlarni joylashtiradi. Jangni yengil qurollangan yordamchi qo‘shinlar boshlab berishlari kerak edi. Jang Gannibal rejasi asosida boshlandi. Rim qo‘shinlari Gannibal qo‘shinlarining oldingi qabariq qismiga hujum qildilar. Hujum natijasida qabariq qismining o‘rta qismi orqaga chekinib ikki qanotga ajralib rimliklarni o‘rab oladi. Shu paytda karfagenliklardan iborat otliq va piyoda qo‘shin rimliklarning orqa qismiga o‘tib oladi. Rimliklar qurshovda qoladilar. Shiddatli jang boshlanadi. Jangda rimliklarning 8 mingi qiriladi. 18 ming kishi asir tushadi. Rim konsuli *Emiliy Pavel* jangda halok bo‘lib, ikkinchi konsul *Terensiy Varron* omon qolgan qo‘shinlar bilan Rimga qaytadi. Kanna jangidan so‘ng Italiyaning markaziy va janubiy qismida yashovchi kapulliklar, samnitlar, lukanlar va apullar Gannibal tomonga o‘tadilar.

KARRI JANGI (*Karra jangi*) - Rim bilan Parfiya qo‘shinlari o‘rtasidagi jang (mil. avv. 53-yil 9-may). Jang bo‘lishiga sabab mil. avv. 55-yilda Rim qo‘shinlarining qo‘mondoni *Mark Krass* parfiyaliklar bosib olgan yerlarni Rim imperiyasiga qo‘shib olish uchun Sharqqa yurish qilganidir. Krassning 7 legioni va 4 ming nafar suvoriydan iborat kuchli armiyasi bo‘lgan. Parfiya podshosi *Orod II* (mil. avv. 55-37-yillar) qo‘shinlarining sarkardasi *Surena* mil. avv. 53-yil 9-mayda Krass qo‘shinlarida qarshi hujumga o‘tgan. Shu yili Karri shahri yaqinidagi dahshatli jangda rimliklar yengilib, sarkarda Krass halok bo‘ladi. Bu g‘alabadan so‘ng parfiyanlar katta o‘ljaga ega bo‘lib, juda ko‘p Rim askarlari asirga tushadi. Asirlar Marg‘iyonaga haydab kelinib o‘sha yerga joylashtirilgan. Bu g‘alaba natijasida Parfiya poytaxti *Gekatompildan* Mesopotamiyadagi *Ktesifonga* ko‘chirilgan.

KATAPULTA (lotincha **kata** - *yuqoridan pastga* va **pallo** - *uloqtiraman, irg‘ataman*) - buralgan tolalar (soch, pay va boshqa)ning qayishqoqlik kuchi ta‘sirida harakatga keltiriladigan uloqtirish mashinasi. Yunoniston va Rimda 5 asr oxirigacha, asosan, qo‘rg‘onlarni qamal qilishda, jang maydonlarida qo‘llanilgan. Katapulta tosh, g‘o‘larni, smola solib yondirilgan bochkalar va nayzalarni bir necha yuz metr ga uloqtirgan. O‘zbekiston hududida manjaniq va palaxmon deb atalgan.

KOGORTA - Qadimgi Rim lashkarida bir necha senturiylar (80 kishidan iborat bo‘lgan jangchilar guruhi)dan tashkil topgan qo‘shin.

KOLIZEY (**kolossey** lotincha **colossus** - *ulkan*) - Qadimgi Rimdagi me‘moriy yodgorlik (mil. avv. 75-80-yillar). Imperator *Tit* qurdirgan. Keyinchalik Flaviy amfiteatri nomi bilan mashhur bo‘lgan. Kolizeyning balandligi 57 m, tarhi ellips shaklida (524 m). 4 qatlamli o‘rindiqa 50 ming tomoshabin joylashgan. Sahna tagida hayvonlar qafasi, omborxonalar bo‘lgan. Imperator o‘rindig‘i sahna bilan teng (balandligi 3,5 m) bo‘lgan. 1-qatlamda imperatorning yaqinlari, 2-qatlamda yuqori tabaqali kishilar, 3 va 4-qatlamda oddiy xalq o‘tirgan. O‘rindiqlar toshdan ishlangan, galeriyalarning konstruksiyalari beton va g‘isht bilan mustahkamlangan. Kolizeyning ulug‘vor old tomoni 4 qavatli, har biri 80 ta ravoqlar qatori bilan jozibador ishlangan, pastki qismidan tomoshabinlar kirish va chiqishda foydalanganlar. Kolizey markazidagi sahnada bayram marosimlari, qurbonlik, gladiatorlar jangi, teatr tomoshalari o‘tkazilgan. Yunonistonda taxminan mil. avv. 300-yilda barpo etilgan Afinadagi Dionis kolizeyiga 20. 000, Epidavr kolizeyiga 14000, Delfa kolizeyiga 5000 tomoshabin joylashgan. Kolizeyda 8-9 soatda 3 tragediya va 1 satira asari qo‘yilgan.

KOLONLAR - Qadimgi Rimda kichik yerlarni quldor yer egalari bilan ijaraga olgan dehqonlar. Quldorlik xo‘jaligi inqirozga uchrashgan, yirik yer egalari bilan yersiz va kam yerli dehqonlar o‘rtasida ishlab chiqarish munosabatlarining yangicha shakli - kolonat vujudga kelib, kolonlar mehnatidan keng foydalinala boshlangan. Kolonlar ijaraga yer olgan va yer egasiga ijara haqini dastlab pul bilan, so‘ngra yetishtirilgan hosilning bir qismi shaklida to‘laganlar. Shuningdek, ba‘zi natural majburiyatlarni o‘tashlari lozim bo‘lgan. Kolon o‘z mehnatidan manfaatdor bo‘lgani uchun, qulga qaraganda yaxshiroq ishlagan. Kolonlar mehnat qurollari, chorva mollari ehtiyot qilib ishlatib, yerga yaxshi ishlov berganlar. Kambag‘allarda ishlatish uchun mehnat qurollari, ish hayvonlari va urug‘liklari bo‘lmagan. Kolonlar bu narsalarni quldorlardan qarzga olganlar. Qarzdor bo‘lib qolgan kolonlar yer-mulkdan keta olmas va katta yer egasiga qaram bo‘lib qolar edilar. Ammo hamisha kambag‘allar ham ijarachi bo‘lishga ko‘nishmagan. II-III asrlarda kolonlarning soni tobora o‘sib borgan. Endilikda qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va xo‘jalikning boshqa sohalarida qullar soni kamayib kolonlar soni orta borgan. Bu qulchilikning inqirozidan nishona edi.

KONSUL - Qadimgi Rimda ilk respublika davrida vujudga kelgan oliy mansabdor shaxs. Konsullar 2 kishidan iborat tartibda dastlab 1 yillik muddatga faqat *patritsiylar* tomonidan saylangan. Mil. avv. 367-yildan so‘ng konsuldan biri plebeylar orasidan saylangan. Konsul xalq yig‘inlari va senatni chaqirgan. Alohida hollarda senat konsulga cheksiz huquqlar bergan. Konsul imperiya davrida o‘z amaliy ahamiyatini yo‘qotib, faxriy unvonga aylangan.

KULBALI QULLAR - Qadimgi Rimda ayrim yer egalari tomonidan chek yerlari berilib, mehnat qurollari, ish hayvonlari, urug‘lik va oilasi bilan ozod bo‘lishiga ruxsat berilgan qullar. Quldorlar “kulbali qullar”ga uylanib, oilali va bola-chaqali bo‘lishga ham ruxsat berganlar. Qul oilasi bilan mehnat qilib yerdan chiqqan hosilning ma‘lum qismini quldorga berib, ma‘lum qismini esa o‘z ixtiyorida olib qolgan. Bu quldor uchun ham foydali bo‘lgan. Chunki endi quldor qulni urib-so‘kib, majburiy zo‘rlab ishlatmaydi. Kulbali qul mehnat qurollarini sindirmay, hayvonlarni mayib qilmay o‘z xohishi bilan ishlaydi. Qul egalari qullarga shaharlarda mayday ustaxonalar va do‘konchalar qurishga ham ijozat berganlar. Do‘kon va ustaxonadan tushgan mablag‘ning bir qismi quldorga berilgan bo‘lsa, qolgan qismi qulning ixtiyorida qolgan. Chek yerida, ustaxonada va do‘konda ishlagan qullar hamisha quldorning nazoratida bo‘lishgan.

LEGION - Qadimgi Rim armiyasidagi asosiy tashkiliy va taktik birlik (4,5-10 ming kishi); *manipula* va *turmalar*dan, mil. avv. I asr o‘rtasidan esa *kogortalardan* tashkil topgan. Legionning uchinchi qatorini hal qiluvchi paytda jangga kiruvchi tajribali jangchilar tashkil etgan.

LIKTOR - Qadimgi Rimda konsulni qo‘riqlab yuruvchi 12 kishidan iborat faxriy qorovul.

LOTINIYLAR (*lotinlar*) - Italiyadagi *Latsiy* (hozirgi *Latsio viloyati*)da yashagan qadimgi *italiy* qabilalari.

Mil. avv. I mingyillikning boshlarida Lotin ittifoqiga birlashishgan. Rivoyatlarga ko'ra, *lotinlar* va *sabinlar* Rimga asos solgan (mil. avv. 753-yilda).

MARS - Qadimgi Rimda urush xudosi; jangarilik va shon-shuhrat ramzi. Yunonlarda *Aresga* to'g'ri keladi.

MINERVA - qadimgi rimliklar dinida donishmandlik xudosi.

MORFEY - qadimgi rimliklarda uyqu xudosi.

MOZAIKA — rangli sopol yoki shisha parchalaridan devorda yoki polda ishlangan suvoqqa qadalgan manzarali rasm.

NEKTAR - qadimgi rimliklar e'tiqodiga ko'ra, xudolarning asosiy yeguligi. Nektar xudolarning navqironligi va manguligini ta'minlagan.

NEPTUN - qadimgi rimliklarda dengiz xudosi; Neptun yunon mifologiyasida *Poseydonga* to'g'ri keladi.

O'N IKKI JADVAL QONUNLARI - Qadimgi Rimda xususiy mulkni daxlsiz deb e'lon qilgan qonun.

PANTEON (yunoncha "*barcha xudolar ibodatxonasi*") - Qadimgi Rimda barcha xudolarga bag'ishlab II asrda qurilgan ibodatxona. Bu ibodatxona rimliklar tomonidan ixtiro qilingan betondan bunyod etilgan. Rim imperiyasida yashayotgan har bir kishi Panteonga kelib o'zi e'tiqod qo'ygan xudoga sig'inishi imkoni bo'lgan: masalan, misrlik - *Osirisga*, yunonistonlik - *Zevsga*, rimlik - *Yepiterga*.

PARNLAR - ko'chmanchi qabilalar bo'lib, ular mil. avv. III asrda Arshak boshchiligida Salavkiylar noyibi Andragorning armiyasini tor-mor etganlar hamda Parfiyani bosib olib, ana shu davlat tarixini boshlab berganlar.

PATRITSIYLAR (patricii, lotincha pater - otadan) - Qadimgi Rimdagi urug' zodagonlari. Dastlab patritsiylar deb urug' tashkilotiga kirgan va *plebeylarga* qarshi turgan Rimning barcha tub aholisi atalgan bo'lsa kerak. An'anaga ko'ra, patritsiylar dastlab 100, so'ngra 300 ota urug'ini jamlab, Rim xalqini (*Populus Romanus Quiritium*) tashkil etishgan. Mil. avv. VI asr oxiridan, sinfiy tabaqalanish va davlat shakllanayotgan davrda patritsiylar Rim respublikasining hukmron tabaqasiga aylangan. Ular barcha fuqaro va siyosiy huquqlarga, xususan, oliy *magistraturani* almashtirish huquqiga ega bo'lishgan. Bu imtiyozlar patritsiylar bilan *plebeylar* o'rtasidagi kurashga sabab bo'lgan, u mil. avv. V asr boshidan mil. avv. III asr boshigacha davom etgan. Bu kurash jarayonida Rim respublikasi davlat tizimi tuzilgan, plebeylar *Populus Romanus* tarkibiga kiritilganlar va barcha huquqlarda patritsiylar bilan tenglashganlar. Mil. avv. III asr boshida patritsiylar va plebeylar rahbarlari o'zaro birikib *nobilitetni* tashkil etishgan. Patritsiylardan bo'lgan nobillar orasida *Valeriylar, Klavdiylar, Korneliylar, Fabiylar, Emiliylar, Yuliylar* va boshqa urug' vakillari Qadimgi Rimning siyosiy hayotida alohida rol o'ynashgan. Imperiya davrida yangi patritsiat vujudga kelib, ular senatorlar tabaqasining imtiyozli qismidan iborat edi; unga imperatorlar tomonidan Italiya va provintsiyalardan chiqqan shaxslar kiritilgan.

PLEBEYLAR (lotincha *plebeii - oddiy xalq*) - Qadimgi Rimdagi erkin aholi tabaqalaridan biri. Mil. avv. III asrgacha plebeylar jamoa yeridan foydalanish huquqiga ega bo'lmagan, faqat chek yerlardan shaxsiy mulk sifatida foydalangan. Ular dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullangan. Plebeylar mil. avv. V-IV asrlarda davlat lavozimlarini egallashlari va *patritsiylar* bilan nikoh tuzishlari mumkin bo'lmagan. Plebeylar patritsiylarga qarshi qattiq kurash olib borgan va natijada Rim fuqarolari (grajdanlari) tarkibiga kiritilgan, majburiy qullik bekor qilingan. Plebeylarning bu muvaffaqiyatiga ular tarkibida xizmat qilgan armiya katta yordam ko'rsatdi.

PONTIFIKLAR - Qadimgi Rimda diniy marosimlarning o'tkazilishi ustidan nazorat qilgan ruhoniylar, kohinlar. Pontifiklar bayramlar taqvimini, marosimlar tantanalari tartibini tuzishgan. 5 nafardan 15 nafargacha ruhoniylarni ifoda etuvchi pontifiklar hay'atiga *Buyuk pontifik* rahbarlik qilgan. Buyuk pontifik xudolar bilan maslahatlashib olib, uzil-kesil xulosa beradi, deb hisoblashgan.

PRETORIANLAR — Rim imperatori *Oktavyan Avgust* tomonidan tashkil etilgan saylanma qo'shin. Bu qo'shin imperatorni va uning tayanchi bo'lgan hokimiyatni qo'riqlagan. Pretorianlar imperator *Konstantin* hukmronligi davrida tugatilgan.

PROKONSUL - provintsiyalar (bosib olingan hududlar)da Rim noibi etib tayinlangan sobiq konsul.

PROVINSIYA - rimliklar tomonidan bosib olingan hududlar shu nomda yuritilgan; masalan Sitsiliya, Korsika, Sardiniya, Ispaniya.

PUNI — Shimoliy Afrikada mil. avv. IX asrda Finikiyaning Tir shahri hukmdorlari tomonidan barpo etilgan va keyinchalik O'rtayer dengizidagi yirik quldorlik davlatiga aylangan Karfagen shahrining rimliklar tomonidan atalishi. Puni Finikiyaning lotincha nomidir.

PUNI URUSHLARI - O'rta dengizga hukmronlik qilish uchun Rim va Karfagen o'rtasidagi urushlar: *Birinchi Puni urushi* (mil. avv. 264-241-yillar), *Ikkinchi Puni urushi* (mil. avv. 218-201-yillar), *Uchunchi Puni urushi* (mil. avv. 149-146-yillar). Eng yirik janglar: *Mila yaqinida* (260-yil) va *Egat orollarida* (241-yil) rimliklar dengiz jangida zafar qozonganlar; *Traziman ko'li* sohilida (217-yil) va *Kanna* (216-yil)da karfagenliklar *Gannibal* boshchiligida g'alaba qilganlar; *Metavra* (207-yil), *Zama jangida* (202-yil) - rimliklar Ssipion Katta rahbarligida g'alaba qozonganlar; 149-146-yillarda rimliklar Karfagen shaharni qamal qilib,

uni zabt etganlar. Puni urushlari Rimning g'alabasi bilan tugagan; Karfagen hududining bir qismi Rimning Afrika provintsiyasiga aylantirilgan, bir qismi esa Numidiyaga berilgan.

QADIMGI RIM - rivoyatga ko'ra, Rim shahriga aka-uka *Romul* va *Rem* tomonidan mil. avv. 753-yilda asos solingan. Rivoyatlarda VIII-VI asrlarda hukmronlik qilgan 7 podshoh qayd etilgan. So'nggi podshoh *Tarkviniy Takabbur* quvilgach, *respublika* tuzumi o'rnatilgan (mil. av. 510/509 yil). Mil. avv. III asr o'rtalariga kelib, butun Italiya hududini tobe etgan Rim yirik davlatga aylangan. U O'rta dengiz havzasida gegemon bo'lishga intilgan, bu Rimni *Karfagen* bilan to'qnashuviga sabab bo'lgan. *Puni urushlaridan* so'ng mil. avv. 146-yilda Karfagen ustidan g'alaba qozongan Rim, O'rta dengiz havzasining eng yirik davlatiga aylangan. Yirik yer egaligi va qulchilikning rivojlanishi dehqonlar ommasini xonavayron bo'lishiga, qishloq kambag'allari, qullar qo'zg'olonining avj olishiga (*Spartak qo'zg'oloni*) sabab bo'lgan; Rim shahri ko'chalarida fuqarolar urushi boshlanib ketish xavfi tug'ilgan. Rimning ijtimoiy-siyosiy hayotida mil. avv. I asrda armiya va uning yo'l boshchilari (L. K. Sulla, G. Mariy, G. Pompey va boshqalar) katta rol o'ynay boshlaganlar. 49-45 yillardagi fuqarolar urushi davrida *Sezar* davlatning mutlaq hukmdoriga aylangan; 44-yilda respublika tarafdorlarining fitnasi natijasida *Sezar* o'ldirilgan. Fuqarolar urushining yangi davri *Oktavian* g'alabasi bilan tugagan. U mil. av. 29-yilda senatdan *Avgust* unvonini olgan. Avgust hukmronligi davridan boshlab Rim imperiyaga aylangan. Milodiy II asrda *Trayan* davrida imperiya sarhadlari o'zining yuqori cho'qqisiga yetgan. Bosib olingan yerlarda mahalliy aholining qo'zg'olonlari, ayni vaqtda varvarlarning mamlakat hududiga bostirib kirishlari bir qancha provintsiyalarni mustaqil bo'lib ajralib chiqishiga va imperiyani Sharqiy va G'arbiy qismlarga bo'linib ketishiga (395-yil) olib kelgan. 476-yilda german yollanma askarlari sardori *Odoakr* G'arbiy Rim imperiyasining so'nggi imperatori *Romul Avgustuhni* taxtdan ag'dargan. Sharqiy Rim imperiyasi Vizantiya nomi bilan yana 1000 yilga yaqin mavjud bo'lgan.

RESPUBLIKA (*res* - *ish*, *publika* - *xalq*; *umumxalq ishi*) - antik davrda monarxiyaning ziddi sifatida vujudga kelgan davlat boshqaruvi. Qadimgi Rim davlati mil. avv. VI asr oxirida Respublika deb yuritilgan. Qadimgi Rimda Respublika faqat *aristokratlar* qismi manfaatlarini ximoya qilgan.

RIM RAQAMLARI - qadimgi rimliklar qo'llagan raqamlar. Rim raqamlari 7 ta: I - 1, X - 10, C - 100, M - 1000, V - 5, L - 50, D - 500. Rim raqamlari bilan hozirda asrlar, asar boblari, oylarning raqamlari, tartib sonlarini belgilashda qo'llaniladi.

RITORIKA MAKTABLARI - Qadimgi Rimda mil. avv. II asrning 60-yillarida vujudga kelgan maktablar. Ritorika maktablarida 13-19 yoshdagi bolalar o'qitilgan. Bu maktablar o'quvchilarga asosan, notiqlik san'atini o'rgatar edi.

SABINIYLAR (*sabinlar*) - Tibr, Aternus va Anio daryolari oralig'idagi hududda yashagan italiy qabilalari. Rim tepaliklarida yashagan sabiniylarning bir qismi Rim xalqining shakllanishida muhim rol o'ynagan.

SAMNIYLAR - Apennin yarimorolining markaziy qismida yashagan qadimgi italiy qabilalaridan biri.

SENAT (lotincha *senatus* - *keksa*) - Qadimgi Rimda respublika davrigacha *patritsiy*larning aslzoda keksalaridan saylangan oqsoqollar kengashi. Respublika davrida senat oliy hokimiyatning davlat organi, hukmron quddor aslzodalarning quroli bo'lgan.

SENTURIY - Qadimgi Rim qo'shinlarida 80 kishidan iborat bo'lgan jangchilar guruhi.

SEZAR DIKTATURASI - Yuliy Sezarning mustabid hokimiyati.

SITSILIYA QO'ZG'OLONI - mil. avv. 138-132-yillarda Sitsiliya orolida ko'tarilgan eng dahshatli va eng uzoq davom etgan qo'zg'olon. Bu qo'zg'olonga *Kleon* va *Yevn* degan kishilar boshchilik qilgan. Qo'zg'olon olti yil davom etib, *Rutuliy* boshliq Rim qo'shinlari tomonidan katta qiyinchilik bilan bostirilgan. Qo'zg'olon rahbarlaridan *Kleon* jangda halok bo'lgan, *Yevn* esa asir olinib zindonda qiynab o'ldirilgan. Bu Sitsiliyada bo'lib o'tgan eng yirik qo'zg'olonning birinchisi bo'lgan.

SPARTAK QO'ZG'OLONI - mil. avv. 74-71-yillarda Italiyaning *Kapuya* shahrida boshlangan frakiyalik Spartak boshchiligida qullarning zolim zodagonlarga qarshi qo'zg'oloni. Spartak qo'zg'olonning *Kapuya* shahrida bo'lishiga sabab bu yerda gladiatorlar tayyorlaydigan qamoq-maktab bor edi. Oxiri fojia va o'lim bilan tugaydigan gladiatorlik hamda mashaqqiyatli hayot tarzi ularning sabr-kosasini to'ldirib yuborgan va mil. avv. 74-yilda qamoq-maktab gladiatorlarining 78 tasi qochib ketgan va *Vezuviy tog'iga* borib yashiringan. Qochoq qullar rimliklarning Makedoniyadagi urushlari davrida asir olinib, Italiyadagi gladiatorlik maktabiga berilgan Spartakni o'zlariga boshliq qilib saylaganlar. Qo'zg'olonchi qullar tayoq, osh pichoq, o'roq, chalg'i va boshqa narsalar bilan qurollanib zolimlarga qarshi kurash boshlaganlar. Vezuviy tog'i qo'zg'olonchilar joylashgan qarorgoh bo'lgan. Mil. avv. 73-yil boshlariga kelib qo'zg'olonchilarning soni 10 mingga yetgan. Rim senati qo'zg'olonchilarga qarshi *Klodiy* rahbarligida 3.000 askar yuborgan. Spartakchilar ayovsiz jang natijasida *Klodiy* boshliq Rim qo'shinini tor-mor etib, juda ko'p o'lja va qurol-yarog'larni qo'lga kiritganlar. Bu spartakchilarning qo'lga kiritgan dastlabki g'alabasi edi. Shundan keyin Spartak o'z qo'shinini *Lukoniya* va *Apuliya* tomon boshlagan. Mil. avv. 72-yilda Rim senati spartakchilarga qarshi 2 armiya yuborgan, biroq qo'zg'olonchilar qo'shini ularni tor-mor keltirgan. Rim yana qo'zg'olonchilarga qarshi kurashish uchun 6 ta yangi legion tashkil etgan va qo'mondon etib *Krass* tayinlangan. *Krass* armiyasi qo'zg'olonchilar bilan

jangga kirishmay, ularni ta“qib etgan. Spartak Sitsiliyaga o‘tib olish uchun kemalar yetkazib berish haqida kilikiyalik qaroqchilar bilan kelishgan. Lekin qaroqchilar Spartalni aldashgan: Spartakchilar armiyasi Messina bo‘g‘oziga yetib kelganda, u ortidagi Italiyadan ajralib qolgan (Krass dengizdan dengizgacha uzunligi 55 km, kengligi va chuqurligi 4,5 m xandaq qazishni, uni devor bilan mustahkamlashni buyurgan). Spartakchilar bu istehkomni yorib o‘tganlar, shturm chog‘ida qo‘zg‘olonchilarning taxminan 2/3 qismi halok bo‘lgan. Spartak armiyani tezda to‘ldirib uning sonini 70 ming kishiga yetkazgan, so‘ngra Brundiziya tomon yo‘l olgan, maqsadi Gretsiyaga o‘tib olish edi. Rim senati qo‘zg‘olonchilarga qarshi Ispaniyadan *Pompey Gney* va Frakiyadan *Mark Lukull* boshchiligida qo‘shin yuborgan. Rim armiyalarini o‘zaro qo‘shilib harakat qilishlaridan xavfsiragan Spartak mil. avv. 71-yil bahorida Krass bilan Apuliya va Lukaniya chegarasida hal qiluvchi jang qilishga majbur bo‘lgan spartakchilar (taxminan 60 ming kishi) tor-mor keltirilgan, Spartak jangda halok bo‘lgan. 6 ming qo‘zg‘olonchi Rimdan Kapuyaga boradigan yo‘l bo‘ylab o‘rnatilgan dorlarga chormixlab qo‘yilgan. Qo‘zg‘olon tarqoq holda yana bir necha yil davom etgan. Spartak qo‘zg‘oloni Rimda hokimiyatni imperatorlik boshqaruvi shakli o‘rnatilishini tezlashtirgan.

TERMLAR - rimlik qashshoqlar mehrini qozonishga intilgan Rim imperatorlari poytaxt aholi uchun qurdirgan ko‘rkam jamoat hammomlari. Arzimas to‘lovlar evaziga har bir rimlik termlarga tushish imkoniyatiga ega bo‘lgan. Bu yerda suzish uchun basseynlar, boks, kurash, qilichbozlik koptok o‘yini bilan shug‘ullanish imkoniyati bo‘lgan sport zallari mavjud edi. Termlar qoshida kutubxona hamda ta“lim olish va fanlar bilan shug‘ullanish zallari bo‘lgan.

TOGU - Qadimgi rimlik yigitlarning 14 yoshga to‘lgunga qadar kiyib yurgan pushti yo‘llik kiyimlari.

TRIUMF - Qadimgi Rimda armiya g‘alaba qozonganligi munosabati bilan o‘tkaziladigan bayram, shodiyona.

TRIUMVRAT (lotincha **tres - uch** va **vir - erkak**) - Qadimgi Rimda fuqarolar urushi davrida (mil. avv. I asr) atoqli siyosiy arboblardan sarkardalarning davlat hokimiyatini egallash uchun tuzgan ittifoqi. Birinchi triumvirat mil. avv. 60 (yoxud 59)-53-yillarda *Yuliy Sezar*, *Pompey Gney* va *Mark Krass* o‘rtasida, Ikkinchi triumvirat mil. avv. 43-36-yillargacha (rasman 31-yilgacha) *Oktavian Avgust*, *Mark Antoniy* va *M. Lepid* o‘rtasida tuzilgan.

TROYAN FORUMI - Qadimgi Rimning eng mahobatli maydonlaridan biri. Rim tarixchi *Ammian Martsellin* bu inshoot jahonda yagonadir va xudolarning hayratiga loyiqdir deya ta“riflagan. Forum imperator *Troyanning daklar* ustidan qozongan g‘alabalari sharafiga bunyod etilgan. Shundan keyin shaharning siyosiy hayoti Rim forumidan Troyan forumiga ko‘chadi. Troyan forumining bunyodkori damashqlik *Apollodordir*. Troyan forumi 11695 metr maydonni egallagan va rangli marmar toshtaxtalaridan terib chiqilgan. Markaziy bino tevaragida xiyobonlari, gulzorlari, favvorlari va hovuzlari bo‘lgan bog‘ barpo etilgan, yonida maydoni ham bo‘lgan.

VARVARLAR - yunon va rimliklar tomonidan ularga nisbatan tushunarsiz tilda so‘zlovchi va begona madaniyatga mansub barcha o‘zga yurtliklar (germanlar va boshqa yerliklar)ga berilgan nom. Antik davrdagi varvarlar tushunchasi xristianlar Vizantiyasi va G‘arbiy Yevropada ham o‘zlashib ketib, bu yerlarda “*xudosiz*” degan ma“noni anglatadi. Majoziy ma“noda - qo‘pol, madaniyatsiz, bag‘ritosh kishilar.

VENERA - qadimgi rimliklarda dastlab bahor va hosildorlik, bog‘, ekin-tikin ma“budasi, keyinchalik go‘zallik va sevgi ma“budasi hisoblangan; yunonlarda *Afroditaga* to‘g‘ri keladi.

VESTACHI KOHINALAR - Qadimgi Rimda xonadon o‘txonasi ilohasi *Vesta ibodatxonasi*da muqaddas olovni asragan kohinalar.

VETO - taqiq, taqiqlash, man qilish, davlatning biror organi tomonidan boshqa organ qarorlarining amalga oshirilganligiga to‘sqinlik qilish uchun tamomila yoki shartli ravishda taqiqlab qo‘yish. Veto huquqi kurashuvchi sinflar va ijtimoiy guruhlar o‘rtasida ma“lumot sinf yoki ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini ta“minlash uchun o‘zaro bitimga kelish lozimligi tufayli vujudga kelgan. Rim quddorlik respublikasida faqatgina xalq tribuni lavozimidagi kishi vetoni qo‘llashi mumkin bo‘lgan.

VIKTORIYA - qadimgi rimliklarda g‘alaba ma“budasi. Viktoriya yunon mifologiyasida *Nikaga* to‘g‘ri keladi.

VULKAN - qadimgi rimliklarda olov xudosi va temirchilar homiysi; yunonlarda *Gefestga* mos keladi.

XALQ MAJLISI - Rim Respublikasining oliy organi.

XALQ TRIBUNI - Qadimgi Rim respublikasida ta“sis etilgan davlat lavozimi bo‘lib, u xalqning qabul qilinayotgan qonunlarga “*veto*” (*taqiqlayman*) qo‘ya oladigan bo‘lgan. Agarda xalq tribuni “veto” so‘zini aytsa, bunday holda qonun qabul qilinmagan. Xalq tribunlari qashshoq rimliklar manfaatlarini ifoda etgan. Ular majlislarda barcha fuqarolarning teng va yashirin ovozlari bilan saylangan.

XRISTIAN DINI (Xristianlik) - jahonda keng tarqalgan dinlardan biri. Xristian dinining asosiy g‘oyasi Iisus Xristos (Iso masih) haqidagi rivoyatlar bilan bog‘liq. Xristian dini ta“limotiga ko‘ra, Xudo yagona, lekin u muqaddas uchlik (troitsa)da namoyon bo‘ladi. Iso kelajakda tiriklar va o‘liklar ustidan hukm chiqarish uchun oxirat kuni yerga qaytib keladi. Uning o‘gitlariga, vasiyatlariga amal qilganlar, hayot mashaqqatlariga u kabi bardosh berganlarga narigi dunyoda ajr (mukofot)ga erishadilar. Xristian dinining

aqidalari, e“tiqod talablari, huquqiy va axloqiy normalari, cheklash va taqiqlari *Bibliya* va boshqa muqaddas kitoblarda o‘z ifodasini topgan. Xristian dini I asrning ikkinchi yarmida Rim imperiyasining sharqiy qismida yashovchi yahudiylar o‘rtasida paydo bo‘lgan. Ilk xristian dini dastlab *iudaizmdan* ajralib chiqqan. Sharq dinlariga xos ayrim tasavvurlar ham unda o‘z ifodasini topgan. Xristian jamoalarining ijtimoiy tarkibi vaqt o‘tishi bilan ruhoniylar (klir) va oddiy jamoa a“zolari (miryan)ga bo‘lingan. Ayrim-ayrim jamoalar o‘rtasidagi aloqalarning mustahkamlanishi yepiskop boshliq *cherkovning* tarkib topishiga olib keldi. Cherkov katta boylik to‘plab, siyosiy kuchga aylanib borgan. Dastlab xristianlarni ta“qib etgan Rim imperatorlari keyinchalik xristian dini tarafdorlari bo‘ldilar. IV asrda xristian dini Rim imperiyasida mavjud ijtimoiy tuzum va uning tartiblarini himoya qiluvchi davlat diniga aylandi.

YEVANGLIYA (yunoncha *“Xushxabar”*) - Iisus Xristos haqidagi rivoyatlar. Bu rivoyatlar I asr oxiri va II asrda yozib olinib, unda Iso va uning hayoti haqida juda ko‘p ma‘lumotlar bor. Yevangliyada oddiy kishilarning manfaatini ifoda etuvchi gaplar mujassam bo‘lgani uchun bu din xalq orasida keng tarqalib ketgan.

YUPITER - Qadimgi Rimning bosh xudosi bo‘lib, osmon, momaqaldiroq va yashin podshosi hisoblangan. Yupiter Rim davlatining homiysi, xalqlar va davlatlar taqdirini boshqarib turadi deb tushunilgan. Yunon mitologiyasida Yupiter *Zevsga* to‘g‘ri keladi.

YUSTITSIYA - Qadimgi rimliklarda odil sudlov ilohasi. Bu iloha odatda ko‘zlari bog‘langan ayol ko‘rinishida tasvirlangan. Yustitsiyaning o‘ng qo‘lidagi qilich jazo timsoli sanalgan, chap qo‘lidagi tarozi bilan iloha ayb va aybsizlikni taqqoslab o‘lchagan.

ZAMA JANGI – mil. avv. 204-yilda urush harakatlari Shimoliy Afrikaga ko‘chiriladi. Urush harakatlari Karfagenga ko‘chirilgach, Gannibal Italiyadan chaqirib olinadi. Mil. avv. 202-yilda Karfagenning Zama shahri yaqinida Gannibal boshliq boshliq karfagenliklar va Ssipion boshliq Numidiya podshosining qo‘shinlari o‘rtasida ayovsiz, shiddatli jang boshlanadi. Birinchi va ikkinchi Puni urushlari davrida yengilish nimaligini bilmagan Gannibal vatanini mudofaa qilayotib tor-mor etiladi. Shu bilan mil. avv. 218-yilda boshlangan ikkinchi Puni urushi mil. avv. 201-yilda o‘z nihoyasiga yetadi. Karfagen Rim mulkiga taslim bo‘lib uning mulkiga aylanadi. U Zana mag‘lubiyatidan so‘ng Suriyaga ketishga majbur bo‘ladi. U yerdan Kichik Osiyoni Vifiniya o‘tib o‘sha yerda yashaydi. U yerda Vifiniya shohi Rimga Gannibalni tuttirib berishni ahd qilganini eshitib, mil. avv. 183-yilda zahar ichib o‘ladi.

Geografik nomlar

GOLGOF TOG‘I - Iisus Xristos xochga tortilgan tog‘.

KAPITOLIY TEPALIGI - *“Abadiy shahar”* martabasiga ega bo‘lgan Qadimgi Rimning yetti tepaligidan eng past va eng kichigi bo‘lgan bu tepalik Italiya poytaxtining ilk markazi bo‘lgan. Tepalikning nomi esa uning baland joyida *Yupiter ibodatxonasi* qurilayotganda boshchanog‘i topilgan *“Toliy”* degan etrusk jangchisining ismidan kelib chiqqan. Qadim zamonlarda Kapitoliy bir mahalda Rim qal‘asi, diniy va siyosiy-ma‘muriy markazi, ya‘ni o‘ziga xos Akropoli bo‘lgan. Tepalikning qo‘shaloq cho‘qqisidan birida etrusk podshosi *Mag‘rur Tarkviniy* tomonidan mil. avv. IV asr oxirida qurdirilgan *Yupiter ibodatxonasi* savlat to‘kib turgan. Ibodatxona etrusk ustasi Bulka terrakotadan yasagan *Yupiter* va *Gerkules* haykallari bilan bezatilgan. Yupiter ibodatxonasidan bizgacha faqat poydevor qoldiqlari yetib kelgan. Bulka Rimning ramziga aylangan mashhur *“Kapitoliy ona bo‘risi”* haykalini ham bunyod etgan. Kapitoliy tepaligining boshqa bir cho‘qqisida *Yunona Moneta ibodatxonasi* bo‘lgan. Rim Respublikasi davrida bu yerda zarbxona bo‘lgan, ana shu iloha nomi bilan metall pullar *“moneta”* deb atalgan. Kapitoliy tepaligining ikki cho‘qqisi orasida shahar maydoni joylashgan.

KAPUADA SHAHRI (*Kapuya shahri*) - Qadimgi Rimda gladiatorlar tayyorlaydigan maktabi bo‘lgan shahar. Bu yerga frakiyalik qul - *Spartak* qullar qo‘zg‘olonini ko‘taradi (*Spartak qo‘zg‘oloni*).

KARFAGEN (finikiyacha *Kartadasht* - *Yangi shahar*) - Shimoliy Afrikadagi qadimgi shahar-davlat (hozirgi Tunis shahri atrofi). Finikiylar tomonidan mil. avv. 825-yilda barpo qilingan. Karfagen miloddan avvalgi III asrning boshiga kelib Shimoliy Afrika, Sitsiliya va Janubiy Ispaniyani bosib olgach, O‘rta dengiz bo‘yidagi qudratli davlatga aylangan, bu esa u bilan Rim o‘rtasidagi to‘qnashuvni keltirib chiqargan. Puni urushlari (mil. avv. 264-146-yillar)dagi mag‘lubiyatdan keyin Karfagen 146-yilda rimliklar tomonidan vayron qilingan, uning asosiy hududi Rimning Afrika viloyati tarkibiga kiritilgan, qolgani Numidiyaga berilgan. Karfagen san‘ati va madaniyatiga oid moddiy madaniyat yodgorliklari oz miqdorda saqlanib qolgan.

KONSTANTINOPOL - 324-330-yillarda *Konstantin I* asos solgan va imperator sharafiga *“Konstantinopol”* - *“Konstantin shahri”* deb nom qo‘yilgan shahar. 330-yilda Konstantin I Rim imperiyasi poytaxtini Konstantinopolga ko‘chirishi bilan davlat muassasalari va senat Rimdan ko‘chirilib kelingan va Konstantinopol rivojlangan yirik shaharga aylangan.

KTESIFON - Mesopotamiyadagi shahar bo‘lib, Parfiya davlatining poytaxti bo‘lgan.

NAZARET (Nasro) – Palastin o‘lkasi, Jalila viloyati qishlog‘i. Xristian dinining asoschisi, “*xudoning o‘g‘li*” sifatida yuritiladigan Iisus Xristos (Iso)ning tavallud topgan shahri.

NISO - antik va o‘rta asr shahar xarobasi; Ashxoboddan 18 km shimoli-g‘arbda joylashgan. Niso ikkita tepalik (*Yangi Niso*, maydoni 18 ga va *Eski Niso*, maydoni 14 ga)dan iborat. 1946-1960-yillarda Nisoda professor *M.E. Masson* tomonidan arxeologik qazishmalar olib borilgan. Natijada juda boy va xilma-xil arxeologik materiallar topilgan. Ular orasidagi sopolga bitilgan yozuvlardan birida Eski Niso tepaligi qadimda *Mixridatkirt* deb atalgani ma“lum bo‘ldi. Yangi Niso tepaligi esa antik davrda Parfiya podsholigining poytaxti bo‘lgan. Nisodan ibodatxona qoldig‘i, sopol haykali hashamatli zal, podsho xazinasi va monumental uy-joy qoldiqlari ochilgan. Xonalardan biri to‘rtburchakli san“at koshonasi bo‘lib, u ellinizm an“analari asosida qurilgan. Mil. avv. III-I asrlarga oid bu zaldan Parfiya madaniyatiga oid marmar haykal, fil suyagiga jilo berib ishlangan qadah (riton)lar va boshqa buyumlar topilgan. Nisodagi xo‘jalik arxividan Parfiya podsholigining mil. avv. I asrga oid iqtisodiy va ma“muriy tuzumini jahonga ma“lum qiluvchi sopol parchalariga bitilgan 200 ta hujjat, shuningdek, harbiy qurollar va bezak buyumlar, terrakota va metaldan ishlangan mayda haykalchalar, turli jihoz topilgan. O‘rta asrlarda Niso Xurosonning muhim markazi bo‘lgan.

PO DARYOSI - Apennin yarimorolining eng yirik oqar suv manbai.

TIBR DARYOSI - Rim shahri shu daryo bo‘yida vujudga kelgan.

VEZUVIY TOG‘I - Qadimgi Rimda *Spartak* boshchiligida qo‘zg‘olon ko‘targan qullarning qarorgohi joylashgan tog‘.

Xronologiya

MILODDAN AVVALGI II MINGYILLIK OXIRI - I MINGYILLIKNI I YARMI - Apenin yarim orolida *ligur, etrusk, lotin, venet, samnit* va boshqa qabilalar yashagan.

MILODDAN AVVALGI I MINGYILLIK 2-YARMI - Apenin yarim oroliga janubda yunonlar, shimoldan esa gallar kirib kelgan.

IKKI MING YIL MUQADDAM - Rim hokimiyati ostida bo‘lgan Kichik Osiyo va Falastin yerlarida *Nazaret* shahrida duradgor *Iosif* va rafiqasi *Mariya* xonadonida *Iisus* tug‘ilgani haqida rivoyatlar tarqala boshladi.

MILODDAN AVVALGI XII-VI ASRLAR - Italiyada quldorlik davlatlarining vujudga kelishi.

MILODDAN AVVALGI XI-X ASRLAR - Tibr daryosi bo‘yida *lotin* qabilalarining o‘z qishloqlariga asos solishi.

MILODDAN AVVALGI IX ASR - Italiyada temir davriga o‘tildi.

MILODDAN AVVALGI IX ASR – Finikiyaning Tir shahri hukmdorlari Shimoliy Afrikadagi kichik yarim orolda o‘z manzilgohlarini barpo etish maqsadida shimoliy Afrika sohillarining bir qismini, Sitsiliyaning g‘arb tomonini, Malta, Sardiniya, Korsika va Balear orollarini bosib oldilar. Karfagenda savdo-sotiq, hunarmandchilik va qishloq xo‘jaligi rivoj topgan.

MILODDAN AVVALGI VIII ASR - *etrusklar* Apennin yarimorolining shimoliy va o‘rta qismlarida yashaganlar. Ular sun“iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilik bilan shug‘ullanganlar. Xo‘jalik rivojlanishi natijasida etrusklar o‘zlarining shahar–davlatlarini tuzganlar. Ularning dastlabki davlati 12 shahar-davlatlarining ittifoqidan iborat bo‘lgan. Etrusklar davlati quldorlik davlati bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI VIII-VII ASRLAR - Italiyada *etrusk, osk* va *lotin* yozuvlari yaratilgan.

MILODDAN AVVALGI VIII-VI ASRLAR - Italiyada etrusk madaniyatining gullab-yashnashi.

MILODDAN AVVALGI VIII-V ASRLAR – etrusklar davrida Rimda rassomchilikning rivoj topishi.

MILODDAN AVVALGI VII-VI ASRLAR – *etrusk* qabilalari kuchayib, Lasiy va uning bosh shahri Rimni bosib olganlar.

MILODDAN AVVALGI VII ASR – Etrusklar Sharq mamlakatlari bilan erkin savdo-sotiq qilish uchun yunon koloniyalari bilan kurash boshladi. Karfagen mamlakati ham ularga qo‘shildi. Avvaliga karfagenlar va etrusklar g‘alaba qozonishadi, ammo ko‘p o‘tmay yunon qo‘shinlari ularni quruqlik va dengizda tor-mor qiladi va natijada Italiya hududida mavjud bo‘lgan etrusk sivilizatsiyasi barham topadi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - Karfagenliklar Sitsiliyaning katta qismini zabt etib, Ispaniyani istilo eta boshladilar.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - Italiyada temirdan yasalgan buyumlarning keng tarqalishi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR - Rimning Kapitoliy tepaligida dushmanlardan himoyalaniish uchun qal“a bunyod etiladi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR BOSHLARI - etrusklar Rimga bostirib kirib, uning ba‘zi joylarini bosib oldilar.

MILODDAN AVVALGI VI ASR OXIRI - Rim davlati Respublika deb yuritila boshladi.

MILODDAN AVVALGI VI ASR OXIRI – shimoldan gallar, janubdan esa yuninlarning hujumlari natijasida *etrusklar* davlati kuchsizlandi. Etrusklarga qarashli yerlarda qo‘zg‘olonlar ko‘tariladi. Ichki va

tashqi kuchlarning zarbalari ostida etrusklar davlati yemiriladi.

MILODDAN AVVALGI VI-V ASRLAR - Italiyaning shimolida gall-kelt qabilalari yashar edilar. Ular urug' jamoasi bosqichini o'z boshlaridan kechirayotgan edilar.

Miloddan avvalgi VI-V asrlar - Rimda yozma adabiyot vujudga keldi. O'sha davr adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillari Andronik, Enney, Plavt, Katull va boshqalar hisoblanadi.

MILODDAN AVVALGI VI-III ASRLAR - Keltlarning Britaniya, Ispaniya, Shimoliy Italiya, Janubiy Germaniya yerlarini bosib olishi.

MILODDAN AVVALGI V ASR – Rim lotinlar bilan ittifoq bo'lib etrusklarga qarshi kurash boshlaganlar. Rimliklar etrusklarning *Veyya* shahriga 3 marta hujum qilganlar. Rim qo'shinlari *Lasiya*ga bostirib kirib, tog'larda yashovchi *ekv* va *volsk* qabilalarini tor-mor etib, o'zlariga itoat ettirganlar.

MILODDAN AVVALGI V-IV ASRLAR - *plebeylar* o'z himoyachilari - xalq tribunini saylash huquqini qo'lga kiritdilar. Tribunlar “veto” – (“taqiqlash, man etish”) huquqiga ega bo'lib, u konsullar va senatning plebeylarga zid farmoyishlarini taqiqlab qo'yish huquqini oladilar.

MILODDAN AVVALGI V-III ASRLAR - Rim quldorlar va aslzodalar respublikasi.

MILODDAN AVVALGI IV ASR - Rimda mis tanga zarb qilina boshlandi.

MILODDAN AVVALGI IV ASR O'RTALARI - Rimning barcha fuqarolari mavqeidan qat'ii nazar qonun oldida teng deb hisoblanadigan qonunlar qabul qilindi.

MILODDAN AVVALGI IV ASR OXIRI VA III ASR BOSHLARI - Rimning qullardan boshqa barcha aholisi teng huquqli deb e'lon qilindi. Ularning barchasi lavozim va mansablarga saylanish huquqiga ega bo'ldilar. Bu lavozimlarga badavlat *plebeylar* va *patritsiylar* saylanganlar.

MILODDAN AVVALGI III ASR - Karfagen bir oz zaiflashib qoldi. Ilgari Karfagenga tobe bo'lgan joylar mustaqillikka intilganlar.

MILODDAN AVVALGI III ASR - Rimliklar Periney yarimorolining janubida joylashgan Iberiyani bo'ysundirish uchun qonli urushlar olib bordilar.

MILODDAN AVVALGI III ASR O'RTALARI - Rim sarkardalari mamlakatning shimoliy qismidan tashqari butun Italiyani zabt etishga erishdilar.

MILODDAN AVVALGI III ASRNING 80-YILLARI – Apennin yarimorolining janubida yashovchi *lukanlar* yunonlarning Italiyadagi manzilgohi *Furey* - nort shahriga hujum qildilar.

MILODDAN AVVALGI III-II ASRLAR – Rim qo'shinlarining olib borgan urushlari natijasida O'rtayer dengizi havzasidagi mamlakatlarning ko'pchiligi vayron qilingan. Ularning boyliklari talanib, aholisining bir qismi qirib tashlangan, bir qismi esa qul qilib haydab ketilgan; Rimda qulchilik eng yuqori pog'onasiga ko'tarilgan; Rim jamiyatida tabaqalanish nihoyatda kuchaygan. Bu jamiyatda qullar aholining eng quyi va ezilgan tabaqasini tashkil etgan. Qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo ishlarida qullar mehnatidan keng foydalanilgan.

MILODDAN AVVALGI II ASR - Rimga qarashli viloyatlarda qullar qo'zg'oloni va ozodlik uchun kurash boshlangan.

MILODDAN AVVALGI II ASR O'RTALARI - Uchinchi *Puniya* urushi bo'ldi. Rimliklar Karfagenni qamal qildilar, ammo aholi uning himoyasiga qo'zg'aldi.

MILODDAN AVVALGI II ASRNING 70-YILLARI - Makedoniyada rimliklarga qarshi kurash kuchaydi. Makedoniya podshosi *Persey* mamlakatdagi kuchlarni birlashtirib rimliklarga qarshi kurash boshlaydi.

MILODDAN AVVALGI II ASR 1-YARMI - rimliklar Iberiyaga bir necha bor bostirib kirganlar.

MILODDAN AVVALGI II-I ASRLAR - Italiyada falsafiy asarlar yaratilgan.

MILODDAN AVVALGI I ASR – Rimda muntazam yollanma qo'shinlarga tayanuvchi harbiy boshliqlar real kuchga aylandilar. Yollanma askarlarni faqat o'lja qiziqtirgani uchun kimlar bilan jang qilish yoki kimlarni talashning farqi bo'lmagan.

MILODDAN AVVALGI I ASR – tarixchi *Galikarnass Dionisiy*ning yashagan davri.

MILODDAN AVVALGI I ASR – Rim-Italiya adabiyotining “*Oltin davri*” hisoblanadi. Bu davrda *Vergiliy*, *Gorasiy*, *Tibull*, *Ovidiy Nazon* kabi mashhur adib va shoirlar ijod etgan.

MILODIY I ASR – Rimliklar turmushida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Badavlat kishilar yashaydigan tepaliklar bag'rida tomashabog'lar va chor-bog'lark o'p, havo esa tekis joylardagiga qaraganda sog'lomroq va tozaroq bo'lgan. Imperatorning yaqin kishilari muhtasham koshonalarga egalik qilar edilar. Badavlat bo'lmagan rimliklar buning aksi edi. Rimlik qashshoqlar mehrini qozonishga intilgan imperatorlar poytaxt aholi uchun “*termlar*” deb atalgan ko'rkam hammomlar qurdirgan edilar.

MILODIY I ASR - Rim imperiyasida *xristianlikning* tarqalishi.

I ASRNING 2-YARMI – tarixchi va qomuschi olim Kata Pliniyning yashab ijod etgan davri.

I ASR OXIRI – II ASR – Iso haqidagi rivoyatlar yozib olinib, bu rivoyatlar yuoncha “Yevangeliye - xushxabar” degan ma'noni bildirgan. Unda Iso va uning hayoti haqida juda ko'p ma'lumotlar bor. Yevangeliyeda oddiy kishilarning manfaatini ifoda etuvchi gaplar mujassam bo'lgani uchun bu din xalq

orasida keng tarqalib ketgan.

MILODIY I-II ASRLAR – Rimda qullar mehnati quldorlar uchun foydali emasligi uchun ko‘plab quldorlar qullarni yer ijaralariga aylantira boshlashdi. Qullar qo‘zg‘olonidan qo‘rqqan, hosildorlikni oshirishga intilgan zamindorlar o‘z dala-hovllilarini kichik-kichik mulklarga bo‘lib tashladilar, erkin kambag‘allarga ijara tarqatib bera boshladilar.

MILODIY II ASR - Rim imperiyasining “*oltin asri*”; o‘zaro urushlar barham topgan hamda xo‘jalik va madaniyat rivojlangan palla.

MILODIY II ASR – Imperator *Troyan* hukmronligi davrida Rimning Parfiya bilan yurushlari ancha muvaffaqiyatli bo‘ldi.

II ASR OXIRI-III ASR BOSHI - Rim saltanati tushkunlikka yuz tutdi.

II ASR OXIRI-III ASR BOSHLARI - qullarning mehnat unumdorligi kamaya boshlagan.

II-III ASRLAR - Rimda qullar ko‘p bo‘lib, quldorlar ularning mehnatidan xo‘jalikning hamma tarmoqlarida keng foydalanganlar; Rimda kolonlarning soni tobora o‘sib borgan. Endilikda qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va xo‘jalikning boshqa sohalarida qullar soni kamayib kolonlar soni orta borgan. Bu qulchilikning inqirozidan nishona edi.

III ASR – Rim imperiyasining kuch-qudrati zaiflasha boshladi. Imperatorni endilikda armiya saylar, armiyaning o‘zida ham turli guruhlar o‘rtasida kurash borar edi.

III ASR - Rim saltanatida qo‘zg‘olonlar kuchayib ketgan. Shimoliy Afrika Nuidiya va Mavritaniya aholisining qo‘zg‘oloni ayniqsa dahshatli tus olgan. Ular quldor va zodagonlarning uylariga o‘t qo‘yganlar.

III ASR - gotlar Skandinaviyadan Qora dengizning shimolidagi yerlarga kelib joylashdi.

III ASR O‘RTALARI - Rimga shimoldan va shimoli-sharqdan frank, german va dunay qabilalarining tazyiqi kuchaygan.

III ASR O‘RTALARI – G‘arbiy Ispaniya, Galliya va Britaniyani o‘z ichiga olgan mustaqil Galliya davlati tashkil topdi.

III ASR O‘RTALARI – Galliyadagi “*bagaudlar*” oddiy dehqonlar, kolonlar va qullar o‘z sardorlari Amand bilan Elianni imperator deb e‘lon qilganlar. Dehqonlardan piyoda, podachi – chorvadorlardan otliq qismlar tuzib rimliklarga va mahalliy zodagonlarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targanlar. Bagaudlar mustahkamlangan shaharlarga hujum qilib, ularni bosib olganlar. Ular boy-badavlat kishilarning uylariga o‘t qo‘yib, mol-mulklarini talaganlar, o‘zlarini o‘ldirganlar. Rimning o‘zida va Sitsiliyada ham katta-kichik qo‘zg‘olonlar boshlangan. Ammo bu qo‘zg‘olonlarning ba‘zilari Rim legionlari tomonidan shafqatsizlik bilan bostirilgan.

III ASR 2-YARMI - Misr va Palmira Rimdan ajralib chiqib ketgan.

III ASR OXIRI - Rim imperiyasi parchalanib, katta-kichik mulklarga ajralib keta boshlagan.

III-V ASRLAR – Galliyada rimliklarga qarshi qo‘zg‘olon bo‘lib o‘tgan. Bu harakat bagaudlar nomi bilan mashhur. Bagaudlar rimliklarni yengib, haydab yuborib, mustaqillikka erishganlar.

IV ASR – Rim imperatorlari, quldorlari, aslzodalari va harbiylarining jabr-zulmi yanada kuchaygan. Bu zullarga qarshi, kambag‘al dehqonlar, hunarmandlar, kolonlar va qullar g‘azabga kelib bosh ko‘targanlar. Saltanatda katta-katta qo‘zg‘olonlar bshlangan. Bunday harakatlar Italiya yoki Rimda emas, balki chekka o‘lkalarda ham sodir bo‘lgan.

IV ASRNING 2-YARMI – Rim, Konstantinopol, Antioxiya, Bolqon yarimoroli, Kichik Osiyo, Iskandariyada tez-tez g‘alayonlar bo‘lib turgan. Bu harakatda kolonlar, konchilar, dehqonlar, zodagonlar va aholining keng qatlami ishtirok etganlar. Bu harakatlarning barchasi shafqatsizlik bostirilgan. Harakatlarning bir qismi Rimga qarshi milliy-ozodlik urushi tusini olgan bo‘lib, bunday harakatlarda mahalliy aslzodalar ham faol ishtirok etganlar.

IV ASRNING 2-YARMI - Markaziy Osiyodan bo‘lgan xunn qabilalari Ra (*Itil-Volga*) va Tanans (*Don*) daryolari quyi qismidagi joylarga bostirib kirganlar. Xunn qabilalari shu yerda yashagan got qabilalarini o‘zlariga itoat ettirganlar. Gotlarning bir qismi sharqiy gotlar – ya‘ni ostgotlar nomi bilan shu yerlarda qolib xunnlarga aralashib ketganlar.

IV ASR O‘RTALARI - toju-taxt uchun kurash, poraxo‘rlik, o‘g‘rilik va tabaqaviy kurashlar Rimni zaiflashtirib qo‘ygan. Rimga tobe o‘lkalarda mustaqillik uchun kurash kuchayib, Rimdan ajralib keta boshlaganlar. Bu holler Rimning mudofaa qobiliyatiga zarar keltirgan. Rimning zaiflashuvidan foydalangan atrofdagi qabilalar va viloyatlar saltanat hududiga hujum boshlaganlar.

MILODIY IV-V ASRLAR – Butun Rim imperiyasini qullar va kolonlar qo‘zg‘oloni qamrab oldi. Varvarlarning Rim imperiyasiga hujumlari kengayib bordi. bu davr 150 yildan ko‘proq davom etdi.

IV-V ASRLAR - Rimga qarshi xalq harakatlarida qo‘zg‘olonchilarning varvarlar bilan ittifoqi ko‘zga tashlangan. Ular shu yo‘l bilan Rim davlatidan ajralib chiqishga intilganlar. Rim saltanatidagi bu harakatlar Rimning harbiy kuchlarini zaiflashtirgan.

IV ASRNING 30-40 YILLARI - Shimoliy Afrikadagi Numidiyada xalq qo‘zg‘oloni ko‘tarilib, Rim

legionlari bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida ayovsiz jang bo'lgan, har ikki tomondan odamlar qirilgan va yarador bo'lgan. Rimliklar bu qo'zg'olonni juda qiyinchilik bilan bostirganlar.

IV ASRNING 70-YILLARI - Mavritaniyada xalq qo'zg'oloni ko'tarilib, Rim legionlari bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida ayovsiz jang bo'lgan, har ikki tomondan odamlar qirilgan va yarador bo'lgan. Rimliklar bu qo'zg'olonni juda qiyinchilik bilan bostirganlar.

IV ASR OXIRI - Zevsga bag'ishlangan Olimpiya o'yinlari bekor qilingan.

IV ASR OXIRI – varvar qabilalari Rimga hujum boshlaydilar. Rim imperatorlari katta boylik berish hisobiga ular bilan shartnoma tuzib, ulardan yollanma qo'shin sifatida foydalanadilar.

V ASR O'RTALARI - Volga daryosi bilan Karpat tog'lari oralig'ida joylashgan xunlar davlati ancha kuchaygan. Ular boshqa qabilalar bilan ittifoq tuzib G'arbiy Yevropaga bostirib kira boshlaganlar.

V ASR OXIRLARI – G'arbiy Rimga tobe bo'lgan o'lkalarda mustaqil podsholiklar va davlatlar tashkil topgan.

MILODDAN AVVALGI 814-YIL - *Karfa*gen shahriga asos solinishi.

MILODDAN AVVALGI 753-YIL – Rim shahriga aka-uka *Romul* va *Rem* tomonidan asos solinishi. Rim shahrini barpo bo'lishi bilan Rim davlati ham tashkil topgan. Rimliklar yil hisobining boshlanishi.

MILODDAN AVVALGI 509-YILGA QADAR - Rimliklar o'z hukmdorlarini saylash orqali tayinlashgan. Hukmdorlar ham harbiy boshliq, ham sudya, ham kohin bo'lishgan.

MILODDAN AVVALGI 509-YIL - Rimda podsho hokimiyatining bekor qilinishi va Respublikaning o'rnatilishi.

MILODDAN AVVALGI 449-YIL - *plebeylar* manfaatini himoya qiluvchi 12 mis lavhaga yozilgan qonunlar qabul qilingan. Bu plebeylarning eng katta g'alabasi edi. Qonunga ko'ra, yer va mol-mulk xususiy bo'lib, merosxo'rga vasiyat qilib qoldirish mumkin edi.

MILODDAN AVVALGI 390-YIL - keltlar Rim ustiga qo'shin tortib, Alliya daryosi boshidagi jangda Italiya qabilalarining birlashgan qo'shini tor-mor etishgan. Keltlar Markaziy Italiyaga bostirib kirib juda ko'p qishloq va shaharlarni vayron etganlar. Rimni yondirib yuborganlar. Bu yong'indan faqatgina Kapitoliy tepaligidagi tosh qo'rg'on omon qolgan.

MILODDAN AVVALGI 343-YIL - *samnitlar* Kampaniyaga bostirib kirishdi. Shundan so'ng Kampaniya yordam so'rab Rimga murojaat qilgan. Rim qo'shinlari samnitlarga qarshi urush boshlagan va Kampaniyani bosib olgan.

MILODDAN AVVALGI 343-288-YILLAR – *samnit* urushlari.

MILODDAN AVVALGI 343-341-YIL - *birinchi samnit urushi*.

MILODDAN AVVALGI 341-288-YILLAR - Rim qo'shinlari Shimoliy Italiyani itoat ettirib, Po daryosidan Lukaniyagacha bo'lgan yerlarni Rim Respublikasi tarkibiga qo'shib oldi.

MILODDAN AVVALGI 340-338-YILLAR – lotin ittifoqiga kirgan Italiya shaharlari Rimga qarshi kurash boshladi. Bu kurashlarda rimliklar g'olib chiqadilar.

MILODDAN AVVALGI 334-YIL - keltlar rimliklar bilan sulh shartnomasini tuzdi.

MILODDAN AVVALGI 327-304-YILLAR – bir qancha Italiya qabilalarini birlashtirgan samnitlar Rimga qarshi kurash olib bordi.

MILODDAN AVVALGI 326-YIL - *plebeylar* o'zlarining yangi qonunlarini qabul qildi. Unda “*qarz uchun qarzdorning tan-joni emas, mol-mulki javobgar bo'lishi kerak*”, deyilgan. Qonunga ko'ra qarz uchun Rim fuqarosini qul qilish man etilgan. Yana plebeylar konsullik va boshqa mansab lavozimlarga saylanish, jamoa ekin maydonlaridan yer olish huquqini ham qo'lga kiritadilar. Shunday qilib, plebeylarning patriitsylarga qarshi 200 yillik kurashi natijasida plebeylar juda katta g'alabaga erishadilar.

MILODDAN AVVALGI 321-YIL – samnit qo'shinlari *Klavdiy* shahri yaqinidagi tog'-o'rmon darasida Rim qo'shinlarini o'rab olib tor-mor etdilar. Mag'lubiyatdan so'ng rimliklar samnitlar yurtini tashlab chiqishga majbur bo'ladilar.

MILODDAN AVVALGI 321-304-YIL - *ikkinchi samnit urushi*.

MILODDAN AVVALGI 304-YIL – rimliklar bilan samnitlar o'rtasida sulh tuzilishi bilan ikkinchi samnit urushi o'z nihoyasiga yetdi.

MILODDAN AVVALGI 298-288-YIL – *uchinchi samnit urushi*.

MILODDAN AVVALGI 288-YIL – uchinchi samnit urushi tugadi. Rimliklar Markaziy Italiyani o'zlariga itoat ettirdi.

MILODDAN AVVALGI 281-YIL - Rim *Tarentga* qarshi urush e'lon qildi.

MILODDAN AVVALGI 280-YIL - Gerakliya yonidagi jangda Pirr qo'shini rimliklarni tor-mor etdi. Bu g'alabadan so'ng Pirr qo'shini samnitlar yurti va Kampaniya orqali Rim ostonalarigacha yetib bordi.

MILODDAN AVVALGI 280-YIL – Epir podshosi *Pirr* o'z qo'shini bilan *Tarentga* keldi.

MILODDAN AVVALGI 280-YIL – Axeya davlatida yunon shahar-davlatlarining uyushmasi bo'lgan *Axeya ittifoqi* tuzildi. Ittifoqqa Korinf, Megara, Agros va Peloponnesdagi boshqa yunon shahar-davlatlari

a“zo bo‘lganlar. Bu ittifoq Makedoniyaga qarshi qaratilgan edi.

MILODDAN AVVALGI 279-YIL – Pirr qo‘shinlari *Auskul* shahri yaqinidagi jangda Rim qo‘shinlarini tor-mor etdi. Bu jangda Pirr o‘zining juda ko‘p jangchilaridan ajragan.

MILODDAN AVVALGI 275-YIL - Pirr Italiyaga qaytib kelib, o‘zining otliq suvoriylari va jangovar fillarini Rim qo‘shinlari ustiga tashladi. Jangda Pirr qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchrab, Yunonistonga jo‘nab ketgan.

MILODDAN AVVALGI 272-YIL - Pirr Makedoniya taxti uchun olib borilgan jangler vaqtida halok bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI 270-260-YILLAR – rimliklar Janubiy Italiyani bosib oldi.

MILODDAN AVVALGI 264-241-YILLAR – *1-Puni* urushining bo‘lib o‘tishi.

MILODDAN AVVALGI 260-YIL - Mila burnidagi dengiz jangida rimliklar *Karfagen* ustidan g‘alabaga erishadilar. Bu jangdan keyin karfagenliklar Sitsiliyadan surib chiqarilgan.

MILODDAN AVVALGI 256-YIL - Rimning 360 harbiy kemasi *Karfagen* tomon yo‘l oldi. *Eknom* burnida bo‘lgan dengiz jangida rimliklar g‘alaba qozonib, Karfagenda urush harakatlarini boshlab yubordi. Bu g‘alabadan so‘ng konsul *Mark Atiliy Regun* boshliq qo‘shin Karfagenda qolib, qo‘shinning boshqa qismi Rimga qaytgan.

MILODDAN AVVALGI 255-YIL - Karfagenning yollanma askarlari Rim qo‘shinlariga hujum qilib, ularni tor-mor keltiradilar. Rim konsuli *Mark Atiliy Regun* asir tushib, qamoqxonada o‘lgan. Rim flotining qolgan qismi Rimga qaytishga majbur bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI 251-YIL - Egada oroli yaqinidagi dengiz jangida Karfagen floti mag‘lubiyatga uchraydi.

MILODDAN AVVALGI 241-YIL - Karfagen-Rim sulhi tuzildi. Sulhga ko‘ra, Karfagen 10 yil davomida Rimga har yili 3200 talant miqdorida tovon to‘lashi, asirlarni qaytarishi, Apennin orolidagi qabilalardan askar yollamasligi, eng muhimi o‘zining Sitsiliyadagi yerlarini Rim ixtiyoriga topshirishi lozim bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI 238-YIL - rimliklar Karfagenning og‘ir vaziyatda ekanligidan foydalanib Sardiniya va Korsikani bo‘ysundiradi.

MILODDAN AVVALGI 237-YIL - *Gamilkar* o‘z qo‘shinlari bilan Iberiyaga joylashib, Yangi Karfagen shahrini barpo qilgan.

MILODDAN AVVALGI 229-YIL – Karfagen qo‘shinining lashkarboshisi *Gamilkar Barka* halok bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI 219-YIL - *Gannibal* Rim bilan ittifoqda bo‘lgan *Sagnut* shahrini bosib oldi va aholisini qul qilib sotib yubordi.

MILODDAN AVVALGI 218-YIL - *Gannibal* o‘z qo‘shinlari va jangovor fillari bilan Yangi Karfagendan yo‘lga chiqib, Pireney tog‘laridan oshib o‘tgan.

MILODDAN AVVALGI 218-201-YILLAR – *Ikkinchi Puni urushi* bo‘lib o‘tdi.

MILODDAN AVVALGI 216-YIL – *Gannibal* Italiya hududi bostirib kirdi va Kann yaqinidagi jangda rimliklar armiyasini tor-mor etdi. Bu jangda 70 ming rimlik legionlar halok bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI 206-YIL – rimliklar Iberiya sohillarini egallash uchun yurish qilganlar va mahalliy aholining qattiq qarshiligiga duch kelganlar.

MILODDAN AVVALGI 204-YIL - Puni urushlari Shimoliy Afrikaga ko‘chdi.

MILODDAN AVVALGI 202-YIL – Karfagendagi *Zama* shahri yaqinida *Gannibal* boshliq karfagenliklar bilan *Stsipion* boshliq Numidiya podshosining birlashgan qo‘shinlari o‘rtasidagi shiddatli jangda *Gannibal* qo‘shinlari tor-mor etildi.

MILODDAN AVVALGI 201-YIL - Karfagen-Rim sulhi tuzildi. Sulhga ko‘ra, Karfagen Rimga katta miqdorda tovon to‘lagan.

MILODDAN AVVALGI 197-YIL - rimliklar ayrim yunon polislari bilan ittifoq tuzib, Fessaliyaga qo‘shin tushirdilar. Rim qo‘shinlari Fessaliyadan turib Makedoniyaga hujum boshlaydilar. Qattiq janglardan so‘ng Rim qo‘shinlari g‘alaba qozonib, Makedoniya Rimga tobe bo‘lib qoladi.

MILODDAN AVVALGI 190-YIL - Rimliklar bilan Salavka podsholigi qo‘shinlari Magnesiya shaharchasi yaqinida to‘qnashdilar. Jang rimliklarning g‘alabasi bilan tugagan.

MILODDAN AVVALGI 188-YIL - Rim va Salavka podsholigi o‘rtasida sulh tuzildi. Sulh bitimiga muvofiq Salavka podshosi Antiox III G‘arbiy Osiyo va Tavr tog‘larining shimolidagi mulklaridan voz kechgan. Hamma jangovar fillari va harbiy-dengiz flotini Rimga berishi hamda tovon to‘lashi lozim bo‘lgan.

MILODDAN AVVALGI 183-YIL - *Gannibal* Vifiniya shohi uni rimliklarga tutib berishga ahd qilganini eshitib, zahar ichib o‘ldi. Rim O‘rtayer dengizida mutlaq hokimga aylandi.

MILODDAN AVVALGI 171-167-YILLAR - Makedoniyaning Rimga qo‘shib olinishi.

MILODDAN AVVALGI 168-YIL - Makedoniya podshosi *Persey* qo‘shinlari va Rim legionlari o‘rtasida bo‘lgan jangda makedoniyaliklar mag‘lubiyatga uchradi. Persey rimliklar qo‘liga asir tushib halok bo‘ldi. Rim legionlari Makedoniyaning shahar va qishloqlarini vayron qilib o‘t qo‘yganlar, bayliklarini talaganlar.

MILODDAN AVVALGI 162-133-YILLAR - *Tiberiy Grakx*ning hayot faoliyati.

MILODDAN AVVALGI 154-YIL - Iberiyaliklar Rimga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Rimliklarga qarshi qo'zg'olon ikki yil davom etib, so'ng qiyinchilik bilan bostirilgan.

MILODDAN AVVALGI 153-121-YILLAR - *Gay Grakx*ning hayot faoliyati.

MILODDAN AVVALGI 153-YIL - Rim senatori va yozuvchisi *Mark Katon* Karfagenga keldi.

MILODDAN AVVALGI 150-YIL - Periney yarimorolining g'arbidagi Luzitaniya viloyatida *Viriat* rahbarligida rimliklarga qarshi qo'zg'olon boshlandi.

MILODDAN AVVALGI 149-146-YILLAR - *Uchinchi Puni urushi*.

MILODDAN AVVALGI 146-YIL - *Korinf* va *Karfagen* shaharlarining rimliklar tomonidan vayronaga aylantirilishi.

MILODDAN AVVALGI 146-YIL - *Axeya* ittifoqi davlatlari (*Korinf*, *Megara*, *Agros* va Peloponnesdagi bir qator davlatlar) rimliklarning jabr-zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Qo'zg'olonchilar qarzlarni bekor qilinishini, soliqlarni kamaytirilishini va rimliklarning zo'rvonligiga barham berilishini talab qilganlar. Qo'zg'olonni bostirish uchun Rim legionlari qo'zg'olon markazi Korinfga hujum qilganlar va uni ishg'ol qilib o't qo'yg'alar. *Axeya* Ittifoqi tarqatib yuborilgan. Yunonistonning ko'pgina shahar-davlatlari Rimga itoat ettirilgan.

MILODDAN AVVALGI 146-YIL - rimliklar *Karfagen* shahriga uzoq muddatlik qamaldan so'ng yorib kirgan. Olti kecha-kunduz davom etgan jangdan so'ng rimliklar shaharni vayron etgan, boyliklarini talagan va imoratlariga o't qo'yg'an. *Karfagenlik*lardan 50 ming kishi asir olinib, qul qilib sotilgan. Shunday qilib rimliklar *Karfagen*ni yo' qilib, uning o'rnida Rimga tobe bo'lgan Afrika viloyatini tuzganlar. *Karfagenlik*larning mag'lubiyati bilan uchinchi Puni urushi ham tugagan.

MILODDAN AVVALGI 139-YIL - Luzitaniya podshosi *Viriat* fitnachilar tomonidan o'ldirildi.

MILODDAN AVVALGI 138-132-YILLAR - *Sitsiliyada* qullarning birinchi qo'zg'oloni. Bu qo'zg'olonga *Kleon* va *Yevn* boshchilik qilgan. Qo'zg'olon *Rutuliy* boshliq Rim qo'shinlari tomonidan katta qiyinchilik bilan bostirilgan. Qo'zg'olon rahbarlaridan *Kleon* jangda halok bo'lgan, *Yevn* esa asir olinib, zindonda qiynab o'ldirilgan.

MILODDAN AVVALGI 133-YIL - *Tiberiy Grakx* xalq tribuni lavozimiga saylandi.

MILODDAN AVVALGI 133-YIL - Ispaniyaga Rimning mashhur sarkardasi *Publi Korneliy Ssision* yuborildi. U shaharni qamal qilib, tashqi aloqalardan mahrum etgan. Rim askarlari shaharliklarni holdan toydirib, shaharga bostirib kirganlar va uni ishg'ol qilganlar. Rimliklar avval shaharni talaganlar, so'ng vayron qilib o't qo'yg'alar. Numansiyaga qarashli yerlarni rimliklarga bo'lib berganlar. Ispan aholisining katta qismi qul qilib sotib yuborilgan. Ispaniyani bosib olinishi Rim davlatining chegaralarini Atlantikaning sharqiy sohillarigacha kengaytirgan. Shu davrda Rim Yevropadagi va jahondagi eng yirik va kuchli quldorlik davlatiga aylangan.

MILODDAN AVVALGI 133-123-YILLAR - Rimda aka-uka *Grakxlar* islohoti.

MILODDAN AVVALGI 132-130-YILLAR - Pergamda *Aristanik* boshchiligida katta qo'zg'olon bo'lib o'tdi. Qo'zg'olonda erkin kambag'allar va qullar ishtirok etganlar. Ammo *Aristanik* qo'zg'oloni Rim konsuli *Publiy Krass* boshchiligidagi legionlar tomonidan bostirilgan. *Aristanik* asir olinib, qiynab o'ldirilgan.

MILODDAN AVVALGI 123-YIL - *Gay Grakx* xalq tribuni bo'lish uchun o'z nomzodini qo'ydi va bu lavozimga saylandi.

MILODDAN AVVALGI 121-YIL - *Gay Grakx* o'z buyrug'iga binoan quli tomonidan o'ldirilgan.

MILODDAN AVVALGI 99-55-YILLAR - *Luketsiy Kar* yashab ijod etgan.

MILODDAN AVVALGI 74-YIL - Rimda qurg'oqchilik va ocharchilik boshlandi. *Sitsiliya*, *Kichik Osiyo*, *Pergam* va *Shimoliy Afrika* kabi viloyatlarda, shuningdek Italiyaning o'zida norozilik kuchayib, qo'zg'olonlar boshlangan.

MILODDAN AVVALGI 74-71-YILLAR - Italiyaning Kapuya shahrida *Spartak* boshchiligidagi qo'zgon.

MILODDAN AVVALGI 73-YIL BOSHLARI - *Spartak* qo'zg'oloni ishtirokchilarining soni 10 mingga yetgan.

MILODDAN AVVALGI 73-YIL - *Vezuviy* tog'ida bo'lgan ayovsiz jang natijasida *Spartak*chilar *Klodiy* boshchiligidagi Rim qo'shinini tor-mor etdi va juda ko'p o'lja va qurol-yarog'larni qo'lga tushirdi. Bu *Spartak* boshliq qo'zg'olonchilarning dastlabki g'alabasi edi.

MILODDAN AVVALGI 71-YIL BAHORI - *Burundiziy* shahri yaqinida *Spartak* va Rim sarkardasi *Krass* qo'shinlari to'qnashdi. Jangda *Spartak* halok bo'lgan, qo'zg'olonchilar esa *Pompey* qo'shinlari tomonidan qirib tashlangan. Bir necha ming asirlar xochlarga mixlab osildi. Qo'zg'olon ko'targanlarning alohida to'dalari yana 10 yil kurashni davom ettirdi.

MILODDAN AVVALGI 70-60-YILLAR - O'rtayer dengizida qaroqchilik kuchaygan. Qaroqchilar dengizda kema qatnoviga, dengiz savdosiga, ayniqsa Rimga chetdan g'alla va boshqa mahsulotlar keltirilishiga juda katta zarar keltirganlar. *Pompey* dengiz qaroqchilariga qarshi kurash boshlagan va 3 oy ichida qaroqchilarning 120

ta qarorgohini yo‘q qilib, 10 mingdan ortiq qarog‘chini qilichdan o‘tkazgan. O‘rtayer dengizi qarog‘chilardan tozalanib, osoyishtalik o‘rnatilgan.

MILODDAN AVVALGI 62-YIL - *Pompey* Kichik Osiyo, Kavkaz, Suriya va boshqa joylardagi g‘olibona urushlardan so‘ng Rimga qaytib keldi.

MILODDAN AVVALGI 60-YIL - *Pompey*, *Krass* va *Sezarlar* uchlik ittifoqini tuzib, Rimni birgalashib boshqarishga kelishib oldilar.

MILODDAN AVVALGI 59-YIL - *Pompey* va *Krassning* tavsiyasi bilan *Sezar* konsulikka saylanadi. *Pompey*, *Krass* va *Sezar* o‘zaro kelishib, Rim saltanatini uch qismga bo‘ladilar. *Krass* Sharqdagi Suriya va unga tutash o‘lkalarga, *Pompey* Ispaniyaning ikki viloyatiga, *Sezar* esa Galliya va Illiriyaga noib etib tayinlanadi.

MILODDAN AVVALGI 58-YIL - *Sezar* gallarga ustiga yurish qildi va ularni mag‘lubiyatga uchratdi.

MILODDAN AVVALGI 55-YIL - Rim sarkardasi *Krass* Parfiyaliklar bosib olgan yerlarni Rim imperiyasiga qo‘shib olish uchun Sharqqa yurish qildi.

MILODDAN AVVALGI 55-54-YILLAR - *Sezar* Britaniya oroliga ikki marta yurish qildi.

MILODDAN AVVALGI 53-YIL - Rim sarkardasi *Krass* Mesopotamiyada parfiyaliklar bilan bo‘lgan jangda halok bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI 49-YIL - *Yuliy Sezar* yakkahokimlik uchun oshkora kurashni boshlab yuborib, Rimda hokimiyatni egalladi.

MILODDAN AVVALGI 44-YIL - *Sezar* Yupiter bayrami kuni senat majlisida *Kassiy* va *Brut* boshliq respublikachilar fitnasi natijasida o‘ldirildi.

MILODDAN AVVALGI 44-YIL - MILODIY 14-YIL - Rim imperiyasida *Oktavyan Avgust* hukmronligi.

MILODDAN AVVALGI 43-YIL - *Oktavian*, *Antoniy* va *Lepidlardan* iborat uchlar ittifoqi tashkil topdi.

MILODDAN AVVALGI 40-30-YILLAR - imperator tarafdorlari hamda respublikachilar tarafdorlari o‘rtasida kurash davom etdi. Bu mamlakatda navbatdagi fuqarolar urushining avj olishiga sabab bo‘ldi.

MILODDAN AVVALGI 42-YIL - Makedoniyadagi *Filippa* shahri yaqinida *Oktavyan-Antoniy* qo‘shinlari bilan *Kassiy-Brut* qo‘shinlari o‘rtasidagi jangda respublikachilar (*Kassiy-Brut*) qo‘shinlari tor-mor etildi. Jang vaqtida *Kassiy* o‘z chodirida o‘ldiriladi, *Brut* esa o‘zini qilich tig‘iga tashlab halok bo‘ladi. Shu jangdan so‘ng Rim *Oktavian*, *Antoniy* va *Lepidlar* o‘rtasida taqsimlanadi. O‘rtayer dengizining sharqidagi o‘lkalar *Antoniyga*, *Galliya*, *Illiriya* va *Ispaniya Oktavyanga*, *Shimoliy Afrika* esa *Lepid* hukmronligiga topshiriladi. Italiya uchlik ittifoqi boshqaruvida bo‘lsa ham, u yerda *Oktavyan* hukmronlik qiladi.

MILODDAN AVVALGI 36-YIL - Rim sarkardasi *Antoniy* Parfiya podsholigi ustiga muvaffaqiyatsiz yurush qildi. Rim armiyasi og‘ir talafotlarga uchraydi, *Antoniy* chekinishga majbur bo‘ladi.

MILODDAN AVVALGI 31-YIL - Yunoniston g‘arbidagi *Axsiy* burni yaqinidagi jangda *Oktavian* va *Antoniy* qo‘shinlari o‘rtasida hal qiluvchi dengiz jangi bo‘lgan. Jangda *Oktavian* floti g‘alabaga erishgan. *Oktavian* qo‘shinlari Suriya va Palastinni ishg‘ol qilib, Misrga bostirib kirgan. Misr malikasi *Kleopatra* va *Mark Antoniy* o‘z jonlariga qasd qilganlar. Misr rimlik qo‘shinlar tomonidan bosib olinib, Rimga itoat ettirilgan. Shu bilan Rimdagi fuqarolar urushi tugab, *Oktavyanning* tanho hukmronligi boshlangan.

MILODDAN AVVALGI 30-14-YILLAR - *Oktavyan Avgustning* hukmronligi davrida Rimda senatorlar soni qisqartirildi, 75 legiondan 28 tasini qoldirdi. Jangchilarning xizmat muddati 20 yil etib belgilandi, Rim imperiyasi armiyasining umumiy adadi 300mingga yetdi. Ko‘plab saroylar va ibodatxonalar bunyod etildi

MILODDAN AVVALGI 29-YIL - *Oktavian* Senatdan *imperator* unvoni hamda *Avgust laqabini* oldi, Rim imperiyasiga asos soldi.

MILODDAN AVVALGI 14-YIL - *Oktavian* Rim yaqinidagi qarog‘ohi *Nole* shaharchasidagi qarog‘ohida vafot etdi. *Avgustning* jasadini unga bag‘ishlab qurilgan maxsus maqbaraga dafn etadilar.

37-41-YIL - Rim imperatori *Gay Sezar-Kaliguli* hukmronligi.

41-YIL - Rim imperatori *Gay Sezar-Kaliguli* fitnachilar tomonidan o‘ldirildi. Senatning faoliyati kuchayib mamlakatni respublika deb e‘lon qilgan bo‘lsa-da, Rim taxtiga *Klavdiy* o‘tirdi.

54-YIL - *Neron* Rim imperatori deb e‘lon qilindi.

54-120-YIL - Rim tarixchisi *Korneliy Tasitning* yashagan davri.

68-YIL - Rim imperatori *Neron* vafot etdi va mamlakatda taxt uchun kurash avjiga chiqdi. Bu kurashda quldorlar, aslzodalar va lashkarboshilar faol ishtirok etib, ular o‘z nomzodlarini imperator deb e‘lon qilganlar. Mamlakat fuqarolar urushi girdobiga tortilgan.

69-YIL - sharqiy viloyatlarning aslzodalari *Flaviy Vespasianni* Rim imperatori etib saylaganlar.

MILODIY 70-YIL - *Quddus* sharining rimliklar tomonidan vayron etilishi.

79-81-YILLAR - Rimda *Tit Flaviy* hukmronligi.

MILODIY 79-YIL - *Vezuviy* otilishi. *Pompey*, *Gerkulanum* va *Staviy* kabi shahar va ko‘pgina qishloqlarni vayron bo‘lishi.

96-YIL - Rim imperatori Dominion o'ldirildi va senator *Nerva* imperator deb e'lon qilindi.

96-98-YILLAR – Rim imperiyasida *Nerva* hukmronligi.

MILODIY 98-117-YILLAR – Rimda kelib chiqishi ispanlardan bo'lgan *Trayan* hukmronligi.

101-YIL - Rim imperatori *Trayan* Dakiya shohi *Desebal* bilan kurash olib borib, uni mag'lubiyatga uchratdi. *Trayan* *Desebal* bilan sulh tuzib Dakianing ba'zi joylariga Rim qo'shinlarini joylashtiradi.

106-107-YILLAR - Rim imperatori *Trayan* Dakiyani qaytadan istilo qildi. *Trayan* Dakiyada yangi manzilgohlar ochib, u yerga Italiyadan odamlarni ko'chirgan va harbiy istehkomlarni mustahkamlagan.

114-YIL – Rim imperatori *Trayan* Armanistonni egalladi.

115-YIL - Rim imperatori *Trayan* Mesopatamiyaga qo'shin tortdi. Rim qo'shinlari Parfiya poytaxti Ktesifonni egallab, Mesopotamiyani Rimga qo'shib oladilar.

116-117-YILLAR - Sharqiy viloyatlarda Rim zulmiga qarshi qo'zg'olon boshlandi. Parfiyaliklar qo'zg'olonchilar bilan birlashib rimliklarni mag'lubiyatga uchratdilar. Bu mag'lubiyat Rim imperatori Trayanni Italiyaga qaytishga majbur etdi.

117-YIL - Kichik Osiyoning *Kilikiya* viloyatida *Trayan* kasallanib vafot etdi.

117-138-YILLAR - Rimda *Trayan*ning o'gay o'g'li *Adrianning* hukmronligi.

132-135-YILLAR - Rim imperatori *Adrian* Quddusda bo'lgan *Simon* boshliq yahudiylar qo'zg'olonini shafqatsizlik bilan bostirgan. Aholining ko'pchiligi qul qilib sotib yuborilgan. Quddus rimliklarga qaram bo'lib qolgan.

155-235-YILLAR – mashhur Italiya tarixchisi *Dion Kassiyning* hayoti va ijodi.

192-YIL - Rim imperatori *Kommod* fitnachilar tomonidan o'ldirildi.

193-211-YILLAR - Rim taxtini Shimoliy Afrikaning *Ulug' Leptis* shahridan chiqqan *Septimiy Sever* egalladi.

215-YIL - Rim imperatori *Karakall* Mesopatamiyaga bostirib kiradi. Parfiya podshosi *Vologiz V* rimliklarning talablarini bajaradi va urush to'xtatiladi.

216-YIL - Rim imperatori *Karakall* Parfiyaga yangidan urush e'lon qildi.

217-YIL - Rim imperatori *Karakall*ga suiqasd uyushtirilib, u o'ldiriladi.

222-235-YILLAR – Severlar sulolasining so'nggi vakili *Aleksandrning* Rim imperiyasida hukmronligi.

235-238 YILLAR - imperator *Maksimning* Rim imperiyasida hukmronligi.

238-284 YILLAR - Rim taxtiga 19 ta imperator va 30 dan ortiq hukmdor kelib ketdi.

MILODIY 248-YIL - Rim 1000 yilligi nishonlanishi.

253-268-YILLAR - imperator *Gallienning* Rim imperiyasida hukmronligi.

270-275-YILLAR – Rimda imperatorlik qilgan *Avrelian* xalq harakatlarini bostirib, saltanat birligini tiklashga urinib ko'rgan.

273-YIL - Imperator *Avrelian* qo'shinlari Suriyadagi *Palmira* shahrini ishg'ol qilib, uni vayron qilganlar.

275-YIL – Rim imperatori *Avrelian*ning dushmanlari fitna uyushtirib, uni o'ldirganlar.

276-282-YILLAR - *Prob* Rim imperatori deb e'lon qilindi.

282-YIL - Rim imperatori *Probn*ing faoliyatidan norozi bo'lgan harbiylar uni o'ldirganlar.

284-305-YILLAR – *Diokletianning* Rim imperatori deb e'lon qilinishi.

306-337-YIL - Imperator *Konstantinning* Rim imperiyasida hukmronligi.

313-YIL - Rim imperatori *Konstantin* xristianlar homiysiga aylandi.

MILODIY 330-YIL – Imperator *Konstantin* Bosfor bo'g'ozidagi *Vizantiy* shahrini Rim imperiyasining poytaxti deb e'lon qildi.

MILODIY 333-YIL – Imperator *Konstantin* Rimda *xristianlikni* davlatning boshqa dinlari bilan teng din deb farmon chiqargan. Farmon xristianlarga ibodatxonalar qurish va ochiq ibodat qilishga ruxsat berdi.

378-YIL - gotlar *Konstantinopol* tomon yo'l oldilar. *Adriopol* shahri yaqinida Rim imperatori *Valentning* saralangan qo'shini bilan gotlar o'rtasida shiddatli jang bo'lib o'tadi. Jangda gotlar g'olib chiqib, imperator *Valent* va uning sarkardalari halok bo'ladi.

379-395-YILLAR – Rim imperiyasida *Feodosiy* hukmronligi.

395-YIL - Imperator *Feodesey* Rim imperiyasini ikki o'g'liga, G'arbiy va Sharqiy qismlarga taqsimladi va Rim ikki qismga bo'linib ketdi. Sharqiy Rim imperiyasida imperatorning yagona hokimiyati saqlandi, G'arbiy Rim imperiyasi alohida davlatlarga parchalana boshladi.

402-YIL - gotlarning Italiyaga birinchi hujumi uyushtirildi. *Vandal* sarkardasi *Stilixon* boshchiligidagi Rim qo'shinlari gotlarning hujumini qaytarganlar.

408-YIL - *Alarix* boshliq got qo'shinlari Rimga bostirib kirib, uni talab qaytganlar.

410-YIL - gotlar *Alarix* boshchiligidagi Rimga uchinchi marta bostirib kirib, shaharni 3 kun talab, Italiya janubiga qarab qo'shin tortganlar. Ular o'rta va janubiy Italiyaning shahar va qishloqlarini talaganlar.

418-YIL – gotlar Ispaniyada *vestgotlar* poddsholigini tashkil etganlar.

429-YIL - Ispaniyani egallagan *vandallar* va *alanlar* Gibraltar bo'g'ozini orqali Shimoliy Afrikaga o'tib

joylashganlar.

439-YIL - alanlar va vandallar poytaxti Karfagen bo'lgan *Alan-Vandal* podshohligini tuzganlar.

451-YIL - rimlik va gall qabilalarining birlashtirgan qo'shini *Katalaun* yaqinidagi jangda xunnlarni chekintirishadi.

452-YIL - *Atilla* boshliq *xunn* qo'shinlari Italiyaga bostirib kirib, uning shimolidagi shahar va qishloqlarini talab, Dunay daryosi orqasiga qaytib ketganlar.

453-YIL - xunlar hukmdori *Atilla* vafot etdi va unga tobe bo'lgan qabilalar mustaqil bo'lish uchun qo'zg'olon ko'targan. Shu bilan xunlar ittifoqi ham tugab, ular mahalliy aholiga qo'shib ketganlar.

455-YIL - germanlarning *vandal* qabilalari Italiyaga bostirib kirib, Rimni ishg'ol qilib boyliklarini ikki hafta davomida talab, shaharni vayron qilganlar. Aholini shunchalik qirg'in qilganlarki, vandallar hujumidan keyin Rimda 7 ming aholi qolgan. Rim o'z tarixida hech qachon shunchalik vayronagarchilikka uchramagan edi. Rimni vayron qilinishi natijasida "*vandalizm*" so'zi vujudga kelgan. Bu so'z insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarni buzib, yo'q qilish degan ma'noni bildiradi.

476-YIL - german qabilalarining sarkardasi *Odoakr* G'arbiy Rimning so'nggi imperatori 15 yoshli *Romul Avgustulni* taxtdan ag'darib tashlagan. Germanlar o'z lashkarboshlari *Odoakrni* imperator deb e'lon qilganlar. Ular imperator unvoni nishonini Sharqiy Rim imperiyasi poytaxti Konstantinopolga yuborganlar. G'arbiy Rim imperiyasining qulashi bilan Qadimgi dunyo tarixi ham o'z nihoyasiga yetgan.

Eng qadimgi tuzumdan sivilizatsiya sari bo'yicha krossvordlar javoblari

Krossvord **(Atama va tushunchalar bo'yicha)**

BO'YIGA: 1. Namozgoh. 3. Persepol. 4. Mezolit. 5. Numizmatika. 6. Pitekantrop. 7. Zamonbobo. 9. "Geografiya".

ENIGA: 2. Sopollitepa. 4. Moxenjodaro. 8. Mikrolit. 10. Kromanyon. 11. Nmana. 12. Patriarxat. 13. "Avesto". 14. Paleolit. 15. Altamir.

Krossvord **(Ismlar bo'yicha)**

BO'YIGA: 1. Gerodot. 2. Tutanxamon. 3. Ksenofont. 5. Ktesiy.

ENIGA: 3. Kvint Kursiy Ruf. 4. Strabon. 6. Arrian. 7. Pompey Trog. 8. Sim Szyang.

Xronokross **(Rim raqami hisobida asr va mingyilliklar bo'yicha)**

BO'YIGA: 1. Mil. avv. IV mingyillik. 2. Mil. avv. II asr. 3. Mil. avv. XIII asr. 5. Mil. avv. VIII asr. 6. Mil. avv. VI asr. 8. Mil. avv. IV asr. 11. Mil. avv. IV mingyillik. 13. Mil. avv. IX asr.

ENIGA: 1. Mil. avv. III mingyillik. 3. Mil. avv. XIV asr. 4. Mil. avv. IV mingyillik. 7. Mil. avv. III asr. 9. Mil. avv. III asr. 10. Mil. avv. VI asr. 12. Mil. avv. II mingyillik.

Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo bo'yicha krossvordlar javoblari

Krossvord **(Atama va geografik nomlar bo'yicha)**

BO'YIGA: 1. Seysmograf. 2. Ahamoniylar. 5. Sfinks. 6. Maat. 9. Ahuramazda. 12. Fir'avn.

ENIGA: 1. Sarkofag. 3. Iyeroglif. 4. Giksos. 6. Memfis. 7. Mesopatamiya. 8. Xattusas. 10. Afrosiyob. 11. Falastin. 14. Zikkurat. 15. Bobil. 16. Pataliputra.

Krossvord **(Tarixiy shaxslar bo'yicha)**

BO'YIGA: 1. Xufu. 2. Chandragupta. 4. Ashoka. 6. Menes. 8. Gilgamish. 9. Kambiz. 10. Yaxmos. 12. Zardusht.

ENIGA: 3. Xafra. **5.** Novuxodonosor. **7.** Sargon. **9.** Kiaksar. **11.** Menkaura. **13.** Hammurapi. **14.** Shampalyon.

Xronokross

BO'YIGA: 1. Mil. avv. 1792-yil. **2.** Mil. avv. 206-yil. **4.** Mil. avv. 538-yil. **7.** Mil. avv. 522-yil. **9.** Mil. avv. 220-yil. **10.** Mil. avv. 605-yil.

ENIGA: 1. Mil. avv. 1822-yil. **3.** Mil. avv. 325-yil. **5.** Mil. avv. 627-yil. **6.** Mil. avv. 327-yil. **7.** Mil. avv. 558-yil. **8.** Mil. avv. 722-yil. **10.** Mil. avv. 612-yil. **11.** Mil. avv. 3000-yil. **12.** Mil. avv. 519-yil.

Xronokross

(Rim raqami bisobida asr va mingyilliklar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Mil. avv. XIII asr. **3.** Mil. avv. III mingyillik. **4.** Mil. avv. XX asr. **6.** Mil. avv. XVIII asr. **7.** Mil. avv. VIII asr. **8.** Mil. avv. III asr. **12.** Mil. avv. IV asr.

ENIGA: 2. Mil. avv. VII asr. **4.** Mil. avv. XVIII asr. **5.** Mil. avv. IX asr. **7.** Mil. avv. VIII asr. **9.** Mil. avv. XIV asr. **10.** Mil. avv. VII asr. **11.** Mil. avv. II asr. **13.** Mil. avv. VIII asr.

Qadimgi Yunoniston bo'yicha krossvordlar javoblari

Krossvord

(Atama va tusbunchalar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Aristokratiya. **2.** Oykumena. **4.** Poseydon. **5.** Marafon. **8.** Koloniya. **9.** Xeroneya. **11.** Ilot.

ENIGA: 1. Akropol. **3.** Goplit. **6.** Kentavr. **7.** Demokratiya. **8.** Krit. **10.** Polis. **12.** Ellada. **13.** Falanga.

Krossvord

(Ismlar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Esxil. **2.** Arximed. **3.** Poliklet. **5.** Aleksandr. **6.** Demokrit. **8.** Miron. **9.** Sofokl.

ENIGA: 2. Axilles. **4.** Solon. **5.** Aristotel. **7.** Kserks. **8.** Minos. **10.** Fidiy. **11.** Drakont. **12.** Aflotun.

Xronokross

(Miloddan avvalgi yil bisobida)

BO'YIGA: 1. 394-yil. **3.** 621-yil. **4.** 490-yil. **6.** 338-yil. **8.** 479-yil. **9.** 1450-yil. **11.** 480-yil.

ENIGA: 1. 337-yil. **2.** 776-yil. **4.** 449-yil. **5.** 443-yil. **7.** 1200-yil. **8.** 480-yil. **10.** 429-yil. **12.** 1870-yil

Xronokross

(Rim raqami bisobida asr va mingyilliklar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Mil. avv. VI asr. **2.** Mil. avv. XI asr. **3.** Mil. avv. VIII asr. **4.** Mil. avv. VII asr. **5.** Mil. avv. IX asr. **8.** Mil. avv. IV asr. **10.** Mil. avv. IV asr.

ENIGA: 1. Mil. avv. VIII asr. **3.** Mil. avv. VII asr. **4.** Mil. avv. VIII asr. **6.** Mil. avv. XII asr. **7.** Mil. avv. II mingyillik. **9.** Mil. avv. II mingyillik. **11.** Mil. avv. VI asr. **12.** Mil. avv. VI asr.

Miloddan avvalgi VI - milodiy IV asrlarda O'rta osiyo

Krossvord

(Atama va geografik nomlar bo'yicha)

BO'YIGA: 1. Satrap. **3.** Jonbosqal'a. **4.** Aleksandriya Esxata. **5.** Xolchayon. **6.** Bityan. **8.** Qiziltepa. **10.**

Nautaka.

ENIGA: 2. Yuechji. **4.** Aqinak. **7.** Shoh yo‘li. **9.** Yunon–Baqtriya. **11.** Politimet. **12.** Sagaris. **13.** Parkana. **14.** Zariasp.

Xronokross

BO‘YIGA: 1. Mil. avv. 138-yil. **2.** Mil. avv. 167-yil. **3.** Mil. avv. 530-yil. **4.** Mil. avv. 123-yil. **6.** Mil. avv. 293-yil. **8.** Mil. avv. 486-yil. **10.** Mil. avv. 330-yil.

ENIGA: 4. 1877-yil. **5.** Mil. avv. 312-yil. **6.** Mil. avv. 280-yil. **7.** Mil. avv. 334-yil. **9.** 323-yil. **11.** Mil. avv. 465-yil. **12.** Mil. avv. 336-yil. **13.** Mil. avv. 250-yil.

Xronokross

(Asr va mingyilliklar bo‘yicha)

BO‘YIGA: 1. Mil. avv. VII asr. **2.** Mil. avv. III asr. **3.** Mil. avv. III asr. **5.** Milodiy VIII asr. **8.** Mil. avv. VII asr. **10.** Milodiy II asr.

ENIGA: 1. Mil. avv. VII asr. **3.** Mil. avv. III asr. **4.** Mil. avv. II asr. **5.** Milodiy VI asr. **6.** Milodiy III asr. **7.** Milodiy XVI asr. **9.** Mil. avv. II asr oxirida. **11.** Mil. avv. IV asr.

MUALLIFLAR:

MUNDARIJA

Kirish.....

I QISM. QADIMGI DAVR

I bob. Eng qadimgi tuzumdan sivilizatsiya sari

Ma“ruza.....
Chizma.....
Tarixiy shaxslar.....
Atama va tushunchalar.....
Xronologiya.....

II bob. Qadimgi Sharq va O‘rta Osiyo

Ma“ruza.....
Qadimgi Misr.....
Qadimgi Mesopatamiya.....
Shumer va Akkad.....
Finikiya va Palastin.....
Xett va Urartu.....
Qadimgi Eron. Elam va Midiya.....
Qadimgi Hindiston va Xitoy.....
Xunlar va Yevropa.....
O‘rta Osiyodagi eng qadimgi davlatlar.....
Chizma.....
Tarixiy shaxslar.....
Atama va tushunchalar.....
Xronologiya.....

III bob. Qadimgi Yunoniston

Ma“ruza.....
Pilos, Miken va Troya.....
Yunon polislari. Afina.....
Sparta.....
Ellin davlatlari.....
Chizma.....
Tarixiy shaxslar.....
Atama va tushunchalar
Xronologiya.....

IV bo‘lim. Miloddan avvalgi VI – milodiy IV asrlarda O‘rta Osiyo

Ma“ruza.....
Axomaniylar davrida O‘rta Osiyo.....
Salavkiylar davlati.....
Yunon-Baqtriya podsholigi.....
Qadimgi Xorazm.....
Qang‘ davlati.....
Farg‘ona davlati
Kushon davlati.....
Chizma.....
Tarixiy shaxslar.....
Atama va tushunchalar.....
Xronologiya.....

V BO‘LIM. Qadimgi Rim

Chizma.....
Tarixiy shaxslar.....
Atama va tushunchalar.....
Xronologiya.....

**O‘ZBEKISTON XALQ TA‘LIMI VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMLI RESPUBLIKA NAFIS SA‘NAT LITSEYI**

**FARHOD SULTONOV, SHERBEK YODGOROV, FARRUX BOZORBOYEV,
ULUG‘BEK SHOIMOV, BOYMAT BOYMENOV**

**TARIX
I QISM: QADIMGI DAVR**

**RESPUBLIKA TA‘LIM MARKAZI ILMIY-USLUBIY KENGASHI TOMONIDAN
TAVSIYA ETILGAN**

*Муҳаррир Д. Исмоилова
Бадий муҳаррир Ҳ. Худойбердиев
Техник муҳаррир Т. Смирнова
Мусахҳиҳ Ш. Нишонов
Саҳифаловчи Б. Ирисбоев*

Босишга рухсат этилди 00.00.2006. Бичими 60x841/16.
Ҳажми 00 б.т. Нусхаси 000. Буюртма № 00
Шартнома № 00/00 . Нархи келишилган асосда.

Оригинал макет “Medianashr” МЧЖ
компьютер марказида тайёрланди.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти.

“AVTO-NASHR” шўъба корхонаси босмахонаси
Тошкент шаҳри, 8-март кўчаси, 57-уй.